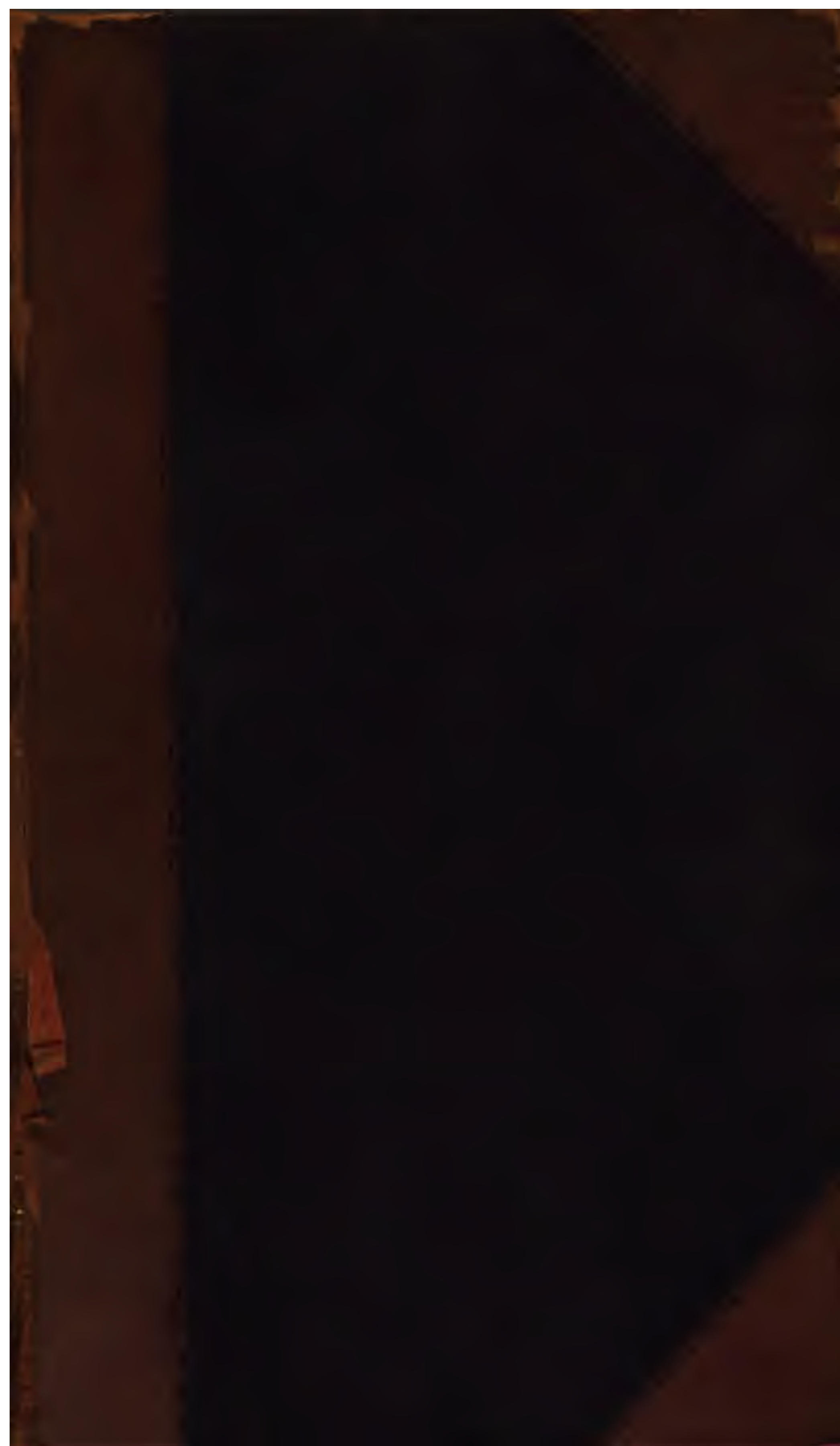
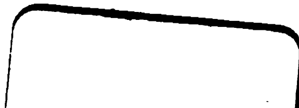




BIJDRAGEN

TOT DE

KENNIS EN DEN BLOEI

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

VOOR

1855.

UITGEGEVEN DOOR

HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN

AAN

DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN.



UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1856.

Namens het Genootschap uitgegeven door D. BURGER J[r]., C. M. FRANCKEN, C. A. ENGELBREGT.

Alle Exemplaren zijn door een Lid der Redactie hieronder geteekend.

C. Engelbregt

INHOUD.

FEESTREDE

UITGESPROKEN

op de 25ste Verjaring des Genootschaps

DOOR

DR. P. H. TYDEMAN.
RECTOR TE TIEL.

D. 19 JULIJ 1855.

M. H.

Geachte Leden van het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën.

Het is het verlangen geweest der laatst gehoudene Vergadering, dat het 25jarig bestaan van dit Genootschap, in deze stad en in dit jaar, plegtig zou worden herdacht. De eervolle, maar moeijelijke taak, om bij deze gelegenheid het woord te voeren, werd opgedragen aan mij, die zeker voor niemand uwer onderdoe in belangstelling en ingenomenheid voor eene Vereeniging als deze; maar die toch gaarne meer begaafde sprekers in mijne plaats had zien optreden. En evenwel voldoe ik met genoegen en erkentelijkheid aan uw uitgedrukt

verlangen. Vereerend immers is het, in eene vergadering van zoovele verlichte en geleerde mannen het woord te voeren; te mogen spreken ten aanhoore van hen, die zich ten doel stellen anderen voor te lichten, te beschaven, te veredelen. Aangenaam is het, hoorders vóór zich te zien, die bezield zijn met liefde voor het onderwerp dat behandeld wordt, maar — niet gemakkelijk bij eene gelegenheid als deze, een *Overzigt* te geven van de verrigtingen onzer Vereeniging; u te wijzen op het nut, dat onze voorgangers en wij daardoor gesticht hebben in het rijk der waarheid en des lichts, en u te herinneren, wat wij toebragten tot veredeling van ons zelve en onzen werkkring.

Wij zullen echter trachten u een schets te geven van het doel, dat de oprigters en wij door dit Genootschap verlangden te bereiken; met u de middelen nagaan, die de leden aanwendden, om tot dit doel te geraken; en u wijzen op de taak, die ons en onzen opvolgers nog te volbrengen overblijft.

Wij zouden te ver afdwalen, indien wij u den staat van het Gymnasiaal onderwijs en van de onderwijzers zelve van vorige tijden, uitvoerig wilden schetsen. Wel was 't niet geheel nacht en blonken er eenige mannen als lichtgevende starren, maar de schemering was nog ver van een helderen morgen. Gedeeltelijke, meer plaatselijke, verordeningen en wetten en reglementen konden, met een gebrekkig personeel, geene genezing aanbrengen. Eindelijk, na veel vallen en opstaan, na vele omwentelingen, na vele reformatiën en restauratiën, werd het mogelijk eene algemeene organisatie van het Hooger Onderwijs te ontwerpen. De vrucht van dit alles zien wij in het Besluit van Willem I, van 1815, en in het Reglement, bepalende de werkzaamheden van de onderscheidene klassen der Latijnsche scholen. Hierdoor werd gezorgd, (zoo goed toen mogelijk was) voor een bekwaam en geschikt personeel van onderwijzers en voor eene gewenschte en hoogst noodige éénheid en gelijkmatigheid in den gang van het onderwijs.

Uit den aard der zaak volgt, dat er nog eenige tijd moest verloopen, eer de resultaten van deze bemoeijingen zich vertoonden. De regeling bestond, maar de uitvoering was nog

ver te zoeken. Toen het nieuwe bloed en de nieuwe kracht in het onderwijzend ligchaam was opgenomen en zijne werking trachtte te uiten, vertoonden zich nieuwe zwarigheden. Men begon te zien, te vergelijken, te onderzoeken, vroeg naar het oude en nieuwe en betere, naar de wijze, waarop, en de redenen, waarom... maar doorgaans bleven de vragen onbeantwoord. Men beproefde te spreken.., te handelen.. Maar hoe zwak is de stem van één! hoe klein de kracht van den alleenstaanden, zonder steun en verband en medewerkers!

Zonder merkbaren invloed bleef het Rapport der Commissie, bijeengeroepen door Z. M. Besluit van April 1828, die ook eenige punten, de Gymnasiën betreffende, behandelen zoude. Intusschen werd van wege het Gouvernement eene poging in het werk gesteld tot naauwere vereeniging van Docenten. Het belangrijkste uit de jaarlijksche Verslagen nopens den staat der Gymnasiën, werd in gedrukte uittreksels, van de jaren 1827 tot 1829, aan alle Docenten toegezonden. Behalve dat deze stukken een schat bevatten van theoretische en practische opmerkingen, vinden wij er ook reeds het denkbeeld aangegeven van onderlinge vergaderingen der onderwijzers aan de Gymnasiën, en van een tijdschrift als middel van geregelde communicatie [1]).

Ook hierdoor deed zich de behoefte van aaneensluiting, van verband, van zamenwerking, meer en meer gevoelen; zoodat er slechts een oproepende stem noodig was, die bepaalde plaats en tijd aanwees, om 53 mannen, die de keur van het onderwijzers-personeel uitmaakten, tot dit doel te vereenigen. En dit doel lezen wij in deze woorden van den oproepingsbrief [2]). "De strekking van de instelling "voor het Hooger Onderwijs vordert meerdere overeen- "stemming, die niet anders dan door de pogingen van velen "te zamen, kan worden tot stand gebragt. Het is noodza- "kelijk het geheel tot een te brengen. Het is te wenschen,

1) Zie Uittreksel 1827—28. bl. 53.

2) Gedateerd Amsterdam 1830, en onderteekend door W. J. Zillesen en H. G. van Cappelle.

"dat aan de onderwijzers der gymnasiën de gelegenheid wordt "aangeboden, om, zoowel mondeling, als schriftelijk, met "elkander over algemeene belangen te beraadslagen."

Aldus was het sein tot vereeniging gegeven, het algemeene doel, dat men zich voorstelde, omschreven, om later bij de vestiging, door de wet meer bepaald te worden.

In de openingsrede door den President der 1ste vergadering gehouden, zouden mogelijk meerdere bijzonderheden te vinden zijn.

Ook ontbrak het niet aan de goedkeurende lofspraak van den wakkeren Rector van Middelburg, den grijzen EPKEMA, die in eene latijnsche Elegie, zijne beste wenschen over deze bijeenkomst uitstortte en zijne hoop op een betere toekomst ontboezemde 1).

Mogelijk vraagt gij naar de redenen, waarom niet meerdere onderwijzers zich aan ons aansloten, daar toch het doel met aller belangen strookte, hun werkkring uitbreidde en voordeelig op hen zelve moest terugwerken. Maar diezelfde vraag, M. H., kunnen wij, na een 25jarig bestaan, nog voorstellen. Het antwoord willen wij liefst aan henzelven overlaten, daar onze overtuiging toch te vergeefs naar voldoende en geldende redenen zoeken zou. Hoe dit dan ook zij; er bestond toen een genoegzaam aantal leden, die zich tot dit belangrijke en nuttige doel wenschten te vereenigen, — en die den weg daartoe zich zouden afbakenen.

Als middelen om het te bereiken werd voorgesteld "het "houden van eene jaarlijksche Vergadering van allen, aan "wie het onderwijs der Oude Letteren op de Gymnasiën is "toevertrouwd, ook van de onderwijzers der Wiskunde en "andere wetenschappen, in zooverre de Docenten den graad "van Doctor of Candidaat aan een der Nederl. Universiteiten "hadden verkregen" 2).

Reeds in de 1ste Vergadering werd vastgesteld, dat ook een *Tijdschrift* zou worden uitgegeven, ten einde het doel des Genootschaps krachtiger te bevorderen; en op één der laat-

---

1) Zie Bijlage 2.

2) Dezelfde oproepingsbrief.

ste Vergaderingen is ook het houden van *sectie-vergaderingen* als een geschikt middel hiertoe aangenomen.

Vóór wij een verslag geven van het behandelde op de Vergaderingen, willen wij iets over de *Leden* zelve zeggen. — Op de 1ste Vergadering was er een getal van 36 tegenwoordig, dat het maximum geweest is. Nooit was het beneden 10. Twintig malen tusschen 10—20, en slechts 3 maal boven de 20. Gedurende 25 jaren hebben slechts *elf* leden het Praesidium bekleed [1]).

Behalve de gewone en honoraire leden zijn na de 20ste Vergadering ook nog *buitengewone* leden aangenomen. Hoevele wij door den dood verloren hebben, ben ik niet in de gelegenheid geweest na te gaan: het getal doet ook weinig ter zake; de gehalte van velen was uitmuntend, zoodat ik u hunne namen niet zal behoeven op te noemen, daar de beste nog in ons aller geheugen leven. Dit is welligt zoo 't geval niet met de namen dier leden, welke redenen meenden te hebben om onzen kring te verlaten, zich aan onzen gemeenschappelijken band te onttrekken. Trouwens wij dragen hun daarom nog een te collegiaal hart toe, om hunne ongekende beweegredenen niet te eerbiedigen. Van de 36 personen, die de eerste Vergadering bijwoonden, is zeker de grootste helft reeds naar een beter leven en hoogere leerschool opgeroepen. Bij de 53, die zich in 1830 ter deelneming aanboden, zijn successivelijk 74 bijgekomen, zoodat, als allen nog in leven en leden waren, er een getal van 127 hier tegenwoordig konde zijn.

Op de Vergaderingen werden onderscheidene belangrijke zaken behandeld. In de eerste plaats mogen wij hieronder tellen de voorlezingen tot het onderwijs en de Oude Letteren betrekking hebbende. Er werden 8 Latijnsche voorlezingen gedaan, 4 Nederduitsche, en in 3 vergaderingen werden vertalingen en verzen en één Carmen Lyricum voorgedragen.

De eerste Latijnsche verhandeling had den titel: *de Psychologia Doctrinarum Fundamento*, en bewees: dat zoowel de

---

1) Zie Bijlage 1.

Paedagogie, als de Grammatica en de Rhetorica, de Psychologie tot grondslag hebben; dat hare kennis noodzakelijk is voor den Theologant, Jurist en Medicus. Verder werd uit de Series Lectionum van vroegere jaren aangetoond, dat de Logica, als grondwetenschap, ook op de Gymnasiën onderwezen was, en de wensch ontboezemd, dat zij ook eenmaal weder een gedeelte van het gymnasiaal onderwijs mogt uitmaken.

De 2de Latijnsche verhandeling handelde *de Dioscuris* Ἀργοναύταις, liep hunne geschiedenis door, van de vroegste tijden tot heden toe, zoodat de schrijver niet alleen hunne invloedrijke daden door vele plaatsen uit de oude schrijvers ophelderde, maar ook vele plaatsen uit de ouden opgehelderd werden. Vervolgens hoorden wij: *de Vita Maecenatis*, *de Laudibus Platonis*, *de Philologiae Praestantia; de Centaurorum corporis forma; de Aristophane Comico*, en eindelijk *quomodo Graeci ad pulchri typum pervenerint.* In onze moedertaal handelde men over de *doelmatigheid* van het geschiedkundig onderwijs aan de Gymnasiën: over de oorzaken waarom de Grieken in de werken van wetenschap en kunst regters geworden zijn: over het genot voor den beoefenaar van wetenschap en kunst, en gaf men eene critische beschouwing van de vergelijking van Nausicaa en Dido met Diana, bij Homerus en Virgilius. Eindelijk hoorden wij een Carmen Lyricum, waarin de beoefening der Oude Letteren werd voorgesteld als een tegenwigt tegen de materiële strekking onzer eeuw, en ten laatste een paar dichterlijke vertalingen van de I. Sat. van Horatius, van de gouden eeuw van Ovidius en van den val van Icarus.

Gij ziet, M. H.! eene bonte verscheidenheid van belangrijke onderwerpen, met zorg bearbeid en met aandacht gehoord, en van welke wij veilig mogen veronderstellen, dat zij medegewerkt hebben om het doel onzer bijeenkomsten te doen bereiken. Maar wijselijk meende men, in de 19de Vergadering, een nog meer doeltreffend gebruik te kunnen maken van den tijd van ons zamenzijn, en van de tegenwoordigheid van zoo vele geleerde en geoefende ambtgenooten. In die Vergadering werd voorgesteld en met wijsheid aangenomen om, in plaats van Redevoeringen voor te lezen, kortere

mondelinge mededeelingen te doen over eenig Paedagogisch of Philologisch onderwerp, of zwarigheden voor te stellen, die iemand onzer in theorie of practijk mogt ontmoet hebben, of inlichtingen te vragen over een of ander duister punt. Het gunstige gevolg hiervan was, dat wij kort daarop belangrijke mededeelingen outvingen over de *Laudationes Funebres* bij de Oude Romeinen; over de regering der werkwoorden in de Nederl. Taal; over de Didascalie van de Zeven tegen Thebe; over eene in Engeland gevonden Lat. Inscriptie. Men besprak de vraag of de studie der Oude Letteren vereenigbaar is met het Christendom. Een ander vroeg inlichtingen over het rekenen der ouden met *hunne* getalmerken; dat weder aanleiding gaf tot het onderzoek naar de Arithmetica bij de Grieken en Romeinen.

Behalve deze mededeelingen hadden wij nog tweemalen tentoonstelling van Portretten van Rectoren en Docenten aan binnen- en buitenlandsche Gymnasiën. Eénmaal werd ter tafel gebragt eene verzameling van reglementen, schoolorders en series lectionum uit onderscheidene plaatsen en tijden van ons Vaderland; en ook een paar dikke quarto banden, inhoudende Oratiën, door de leerlingen der school te Delft gehouden tusschen de jaren 1664—1739.

Bij deze letterkundige werkzaamheden bepaalden zich onze bemoeijingen niet.

Behalve de Commissie, benoemd om een ontwerp van wet op te stellen, en een paar andere om de wet in 1840 en 50 te herzien, zijn er nog vele andere benoemd en werkzaam geweest; zij hebben gerapporteerd, zijn veranderd of aangevuld, en werden eindelijk bedankt.

Reeds in de 1ste Vergadering werd aan eene Commissie opgedragen het onderzoek of er een doelmatig plan tot het oprigten van een weduwefonds zoude kunnen ontworpen worden. En in de volgende Vergadering werd geadviseerd, dat de oprigting van diergelijk Fonds onraadzaam was. De beweegredenen worden naauwkeurig ontwikkeld en door overgelegde stukken gestaafd, die te vinden zijn in de Bijlagen (N°. 99).

In de 9de Vergadering is een Commissie benoemd, belast met

het onderzoek naar den toestand van het onderwijs der Oude Letteren in Duitschland en in ons Vaderland. Verder naar de *doelmatigheid* der veranderingen, die eenige Gymnasiën in dien tijd hadden ondergaan en naar de wenschelijkheid eener verandering der overigen. Het eerste resultaat van dit onderzoek was een *voorloopig verslag* aangaande den toestand der Gymnasiën enz., uitgebragt in de 11de Vergadering en gedrukt medegeeld bij Extract-Notulen van die vergadering. Hierin wordt, onder anderen, voorgesteld bij de Regering *démarches* te doen tot het maken van verandering in de bepalingen op de examina van *privatim docti*. Doch hierover nader.

In de 14de Vergadering is eene Commissie benoemd tot het ontwerpen van een vast systeem in het schrijven of spellen van Grieksche eigennamen in Nederduitsche geschriften. Een gelijksoortig onderzoek bij de 2de klasse van het Koninglijk Instituut deed deze zaak eerst rusten en in de 16de vergadering de Commissie ontbinden.

In de 13de Vergadering werd eene Commissie benoemd tot het ontwerpen van een plan eener Nederl. Grammatica voor de Gymnasiën, die in de 16de vergadering onder dankbetuiging ontbonden werd, doch van welke de thans bestaande Spraakkunst van Dr. Brill als de schoone vrucht kan beschouwd worden.

Gij zult niet verlangen, dat ik u de vele deliberatiën over plaats en tijd onzer bijeenkomsten mededeel. Hoe belangrijk ook voor ons allen en elk in het bijzonder, zij bekleeden hier eene ondergeschikte plaats. Even zoo is het gelegen met het afgestemde voorstel voor het uitschrijven van prijsvragen; met de mislukte pogingen om goede, d. i. ook goedkoope, school-uitgaven der Auctores Classici te bezorgen. Alleen herinner ik u nog aan het zegel van ons Genootschap en de spreuk *ἀρχὴ μεγίστη πάντων*. Deze werd aangenomen op de 8ste vergadering.

De waarheid dezer spreuk bleek vooral bij de uitgave van ons Tijdschrift.

Reeds in de eerste bijeenkomst werd tot de oprigting van een Tijdschrift besloten en 4 redacteuren benoemd; doch in

de 5 volgende jaren werd de zaak alleenlijk meermalen besproken en het uitblijven van het 1ste N°. beklaagd, toen eindelijk den 1 Julij van 1837 het 1ste stuk, onder den titel van *Symbolae Literariae*, verzonden werd. En evenwel had de zaak met zoovele moeijelijkheden te kampen, dat de redactie, in 1840, aan de vergadering de vraag voorstelde: of men de uitgave van de *Symbolae* zoude voortzetten. Na vele discussiën besloot men, standvastig den ingeslagen weg te blijven betreden en aan de redactie te verzoeken op den ouden voet voort te gaan. Met wijsheid besloot men echter in 1848, om eene nieuwe serie te openen en daaraan eene rubriek voor Paedagogie en Statistiek der Gymnasien toe te voegen, iets wat sommigen reeds van den beginne af vurig gewenscht hadden. De titel werd toen in 1849: *Miscellanea Philologa et Paedagogica.* Eindelijk werd in 1852 besloten telken jare één N°. uit te geven in het Nederduitsch, onder den titel van *Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche Gymnasiën*, en wanneer er stof en geld was, een N°. in het Latijn, onder den titel van *Miscellanea Philologa.* Over den inhoud der vele reeds uitgekomene deelen zal ik niet uitweiden, daar die aan ons allen als bekend wordt ondersteld. Alleen mag ik zeggen, dat de onderscheidene bijdragen getuigen van onderscheidene gaven des geestes: dat alle blijken dragen van veelvuldige wetenschap en gloeijenden ijver voor onze zaak, en dat dit Genootschap door dit uiterlijk blijk van leven en kracht een bewijs geleverd heeft, dat de Docenten aan de Nederlandsche Gymnasiën nog niet ontaard zijn van de beste uit den ouderen tijd, maar dat zij in staat zijn een *monument* op te rigten, *aere perennius, quod nec imber edax, aut aquilo impotens possit diruere!*

Wij zijn genaderd tot één der langdurigste bemoeijingen, welke dit Genootschap ondernomen heeft, om zoowel den bloei der Gymnasiën te bevorderen, als de vrucht van het academisch onderwijs te doen rijpen. Wij wenschen in korte trekken op te geven, wat wij meenden te moeten doen om het gebrekkige, dat het onderwijs van sommige Docenten aankleefde, te verbeteren, of onschadelijk te maken.

Vóór en tot het jaar 1835 scheen men in eenige grootere

steden veel last te hebben van Privaat-docenten op, en buiten de zoogenaamde Instituten. Ten minste in het Verslag nopens den staat der scholen in dat jaar, door den Minister uitgebragt, leest men, dat in 1831, 1832 en 1833 het aantal leerlingen was afgenomen. Als redenen hiervan werden opgegeven de gelegenheid bij particuliere onderwijzers en de niet genoegzame gestrengheid van het examen, dat door ieder, die niet van een Gymnasium naar de Hooge School bevorderd was, moest afgelegd worden. Ten gevolge hiervan werd in de 5de Vergadering de vraag geopperd: "welke mid-"delen zouden kunnen worden in het werk gesteld om het "gedurig toenemend misbruik in het geven van Privaat-on-"derwijs door personen buiten de Gymnasiën te keer te "gaan; en op welke wijze men het Gouvernement zoude "kunnen opmerkzaam maken op het nadeel, hetwelk hieruit "voor de studiën geboren wordt?" In dezelfde Vergadering werd toen eene Commissie benoemd om in de volgende rapport uit te brengen. Dit rapport hield onder anderen in: dat de Commissie zich gewend had tot den Inspecteur en gemeend had aan 's lands Regering te moeten voorstellen het benoemen eener Commissie van 20 leden, ter afneming van het examen van *privaat*-onderwezenen; terwijl tegelijk een plan in algemeene trekken werd opgegeven. De Commissie zoude persoonlijk eene memorie aan den Minister overbrengen en die mondeling toelichten. Dit gebeurde dan ook in Mei 1837, en men meende zich te mogen vleijen, dat deze poging des Genootschaps zoude medewerken tot handhaving en bescherming der Gymnasiën en tot bevestiging van den bloei der Academiën.

In de 8ste, 9de, 10de en 11de Vergadering bleek, dat op die memorie geen antwoord was ingekomen. Doch in deze laatste of 11de vernam men, dat er bij de Regering een plan aanhangig was tot revisie der Wet op de Examens ter toelating tot de Hooge School, waarop men besloot weder pogingen aan te wenden om de wetsbepalingen omtrent *privatim docti* te doen verbeteren. In de 12de werd eene concept-memorie voorgedragen, in welke het plan om ook de *publice docti* aan een staatsexamen te onderwerpen

als *overbodig* en *doelloos* wordt voorgesteld. Deze memorie, 16 bladzijden groot, is ook afzonderlijk gedrukt en onderteekend door het Bestuur van dit Genootschap, zeer waardig nog gelezen en herlezen te worden.

Zij is in September 1842 aan den Minister overhandigd, en in October van hetzelfde jaar gevolgd door eene missive van het Bestuur, naar aanleiding van het inschrijven van 2 studenten te Leyden, die te Amsterdam door de commissie tot onderzoek waren afgewezen. Als een gunstig gevolg van die memorie en missive mag men beschouwen de besluiten van de Literarische Faculteit te Leyden en Utrecht van Januarij en Mei 1843, om de aankomende *privatim docti* voor de geheele Faculteit te examineren.

Daar nu in zooverre het verlangen van velen was bevredigd, en men overigens van de aangewende pogingen geene vruchten zag, werd de Commissie op haar verzoek ontbonden. Doch in Julij 1844 berigtte de Secretaris, dat hij zich in Mei naar 's Hage had begeven en eene conferentie had gehad met den Referendaris, na eene mededeeling, dat er een Staats-commissie zoude benoemd worden om *alle* toekomende Academieburgers te examineren. Intusschen was dit gerucht den 23 Mei 1845 tot werkelijkheid overgegaan en gaf tot veel teleurstelling, klagten, en debatten aanleiding in de Vergadering van dat jaar, welke eindigden met het Besluit — om zich lijdelijk in 't geval te betoonen en niets méér te doen. Aldus waren er *tien* jaren verloopen sedert het voorstel tegen de *privatim doeti* was ingekomen, sedert de deliberatiën en debatten begonnen waren, maar... de mijn sprong verkeerd! en alle, zoowel geschikte als ongeschikte onderwijzers en opvoeders, stonden onder de controle van eene Vergadering, wier leden ook eens Latijn en Grieksch geleerd, maar niet allen gedoceerd hadden, en niet allen Paedagogen waren! Schoon in de 16de Vergadering een voorstel gedaan werd tot handelen en activiteit, meenden anderen dat men lijdzaam, de passieve houding moest blijven bewaren. In de 17de, 18de en 19de Vergadering wordt niet meer officieel van het Staatsexamen gesproken. In de 20ste Vergadering wordt nog eens besloten zich passief te gedragen, maar, straks wordt, na de

opheffing van het Staatsexamen, in eene *Buitengewone* Vergadering, één maand vóór de gewone van het jaar 1852, met 9 tegen 3 stemmen besloten tot het zenden van een Adres aan Zijne Majesteit, met verzoek dat jongelingen, nog niet rijp voor het Academisch onderwijs, mogten afgewezen worden. In de 22ste Vergadering besluit men ook aan de 2de Kamer te vragen spoedige regeling van het Hooger Onderwijs door eene Wet.

Eindelijk wordt in de 23ste eene Commissie benoemd, onder anderen tot invoering van een doelmatig Examen van admissie tot de Hoogeschool.

Wat in de 2 laatste jaren over dit punt in quaestie heeft plaats gehad, is ons allen nog versch in 't geheugen. De loop, dien de zaak in de laatste 20 jaren genomen heeft, is eene gebeurtenis rijk in waarschuwende voorbeelden. Wat de toekomst baren zal, en hoe over dit punt, na 25 jaren, zal gedacht worden, lust mij niet te voorspellen.

Wat wij allen wenschen, weet gij: vooruitgang, verbetering, volmaking. Over 't doel zijn wij eenstemmig, schoon de kortste weg daarheen nog twijfelachtig is.

Mogelijk meenen sommigen uwer, dat onze tegenwoordige bloei te verkrijgen was zonder dreigende stormen en onder een voortdurend helderen hemel? Doch reeds in de 3de Vergadering vraagt de President het gevoelen der Leden omtrent het voortdurend bestaan des Genootschaps en voedt een ander twijfel aangaande den goeden uitslag, zoodat hij eene dissolutie raadzamer acht, dan een langzaam verval.

Gelukkig echter wordt in de volgende Vergadering *eenparig* besloten dat, "in spijt van alle moeijelijkheden en "tegenspoed, het Genootschap voortdurend zal blijven bestaan "en er *nooit* of *nimmer* een Voorstel tot dissolutie, aan de "Vergadering zal mogen worden voorgedragen!"

Nog evenwel was het Genootschap als zoodanig niet wettig erkend. Nu adresseerde men zich aan den Minister van Binnenlandsche Zaken, die, krachtens Besluit van Zijne Majesteit van 23 Maart 1837, den Requestrant magtigde tot oprigting van het Genootschap voor Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën, met zoodanig doel als bij onze wet

is omschreven. Zoo waren wij in de eerste 6 jaren bedreigd, gered en erkend, om, zoo wij vertrouwen, niet meer te wankelen, noch te wijken!

Dit is het voornaamste wat door ons, als Leden van dit Genootschap gedaan is ter bevordering van Wetenschap en Letteren en tot bloei der Gymnasiën. — Doch wat hebben wij gedaan *tot aankweeking van onderlinge eensgezindheid en vriendschap*? want ook dit is bij het doel van dit Genootschap opgenoemd. Hier behoef ik u gelukkig niet te wijzen op commissien, missieven of adressen, op memoriën of requesten! Wij hebben hier elk kracht in ons zelve gezocht, uit ons zelve geput, en ook kracht gevonden. Zal ik u behoeven te herinneren aan den hartelijken handdruk, bij het jaarlijksche wederzien van vroegere vrienden en bekenden? Aan de aangename pauzen en nadere kennismaking met de nieuwe Leden? Of zal ik u wijzen op de gulle, vrolijke en hartelijke maaltijden? Of op de ontboezemingen, toespraken en wenschen, als zoovele bewijzen van toegenegenheid en belangstelling? Of zal ik spreken van de aanprikkelende middelen om de tong los te maken en het hart te verwarmen? — Al was niet alles Attisch zout en Socratische scherts, het was toch geest en zout, en het waren middelen om het doel van ons Genootschap te bevorderen, middelen tot aankweeking van onderlinge eensgezindheid en broederlijke vriendschap!

Er zijn nog twee zaken, die in de Notulen van elke Vergadering voorkomen en van welke ik niet mag zwijgen: de *boekenkas* en de *geldkas*.

In de 4de Vergadering wordt voorgesteld en aangenomen dat de leden des Genootschaps zullen worden uitgenoodigd, om een exemplaar hunner dissertatiën en Literarische of Mathematische werken aan het Genootschap te vereeren. Deze zullen bij den Secretaris gedeponeerd en ten dienste der leden verkrijgbaar worden gesteld. Eenige leden nemen op zich pogingen aan te wenden om *alle* Literarische Dissertatiën, aan de Academiën in het licht verschijnende, voor het Genootschap te bekomen. Ten gevolge van een en ander ging er geene Vergadering voorbij, waarop niet één of meer Bijdragen tot onze boekerij geleverd werden, zoodat het aantal

Nommers in de 17de Vergadering reeds tot boven de *honderd* geklommen was. In de 19de is bepaald, dat "op elke Ver-"gadering eene lijst der boeken, die de Bibliotheek van het "Genootschap uitmaken, zal aanwezig zijn." — Behalve dezen Catalogus bezitten wij ook nog eene Verzameling van Bijlagen, die in 1846 reeds een getal van 731 uitmaakten. Hoe veel beide in de laatste 8 of 9 jaren toegenomen zijn, ben ik niet in de gelegenheid geweest na te gaan. Ik kan u dus alleen opwekken om ook het uwe bij te dragen ter vermeerdering van onzen Boekenschat, maar vooral, om dien schat te gebruiken, daar zij door het gebruik niet afneemt, maar veeleer dán eerst interest opbrengt. Uwe bijdragen zijn door geen Artikel onzer wet bepaald, en zij worden vrijwillig gegeven! Geheel anders is het met onze *geldkas*. Déze vordert als verpligting eene bepaalde bijdrage. Zij was dan ook doorgaans wel voorzien, leverde jaarlijks een batig slot, ja! was bij de 2de Vergadering zoo wel gevuld, dat de Penningmeester voorstelde voor het ingetreden jaar geene contributie in te vorderen. — Hetgeen met *algemeene* stemmen werd goedgekeurd!

En nu heb ik hier niets meer bij te voegen, omtrent de middelen, die wij aangewend hebben om het doel van dit Genootschap te bereiken. Met zelfvoldoening en dankbaarheid mogen wij op het verloopene vierde eener eeuw teruggzien. Zonder zelfverheffing mogen wij ons beroemen, de grondslagen gelegd te hebben van een tempel, waarin de God der waarheid en der wijsheid gediend en geëerd wordt. Wij hebben een voorbeeld gegeven, waardig der navolging onzer medebroederen: geen eigenbelang of zelfzucht heeft ons vereenigd, maar de begeerte om de waarachtige belangen van de voortreffelijkste der menschen-kinderen naar vermogen te bevorderen! Maar onze taak is niet afgeloopen. Er blijft voor ons en onze opvolgers nog een ruim veld ter bearbeiding open. Stilstaan kunnen wij niet, mogen wij niet, willen wij niet! Maar *wat* schiet ons nog over te doen? Gewigtige vraag! eene afzonderlijke behandeling waardig! Vóór alles en boven alles moeten wij de innige overtuiging bezitten van het belang en gewigt onzer betrekking als opvoe-

ders en onderwijzers. Wij moeten het als een eer, en een voorregt beschouwen, geroepen te zijn, de gedenkteekenen en de overblijfsels der verhevenste denkers dienstbaar te maken tot opwekking van de goddelijke vonk in de jeugdige harten. Wij moeten voorbeelden zijn voor allen, ook voor het *profanum vulgus*, al blinkt het met titels en met goud. Van ons *kan*, van ons *moet* men dit verwachten, omdat wij bekend zijn, omdat wij dagelijks omgaan met den *καλὸς καὶ ἀγαθὸς* van Socrates en Plato, met den *vir bonus* van Cicero, met Seneca en Marcus Antoninus. Volgens deze voorbeelden moeten wij ons zelve veredelen, verbeteren, volmaken, omdat ook ons onderwijs en onze opvoeding beter wordt, in dezelfde mate als *wij* beter worden. Maar dan moeten wij niet vragen wat de geschrevene *wet* zegt. Wij hebben dan een wet in ons binnenste gegrift, onafhankelijk van alle andere geschrevene wetten; eene wet, die ons zegt wat waar, wat goed, wat schoon is! Die wet zegt ons wat wij, als opvoeders en onderwijzers, te doen en te laten hebben; wat wij als leden van dit Genootschap aan het geheel en aan de deelen verpligt zijn! Zij leert ons met wijsheid spreken en met liefde handelen! Wij weten dat wij niet voor ons zelve alleen geboren zijn, maar dat wij geroepen zijn om zielen, die uit fijner leem gemaakt zijn, te vormen; om het verborgen vuur aan te blazen, om den geest die zich verheffen wil, te ondersteunen en te helpen; om weinige bevoorregten onder het menschdom te maken tot *ἀρχικοί*! Als die overtuiging in ons leeft en krachtig leeft, dan zal door ons de wetenschap bevorderd worden, dan zijn wij eensgezind, en geschikte en nuttige leden van dit Genootschap!

Een woord tot u, medeoprigters van dezen vriendenkring! Wij leveren aan de jeugdige krachten onzer opvolgers, een gebouw over, vast gegrondvest, maar nimmer voltooid. Zoo als het voor ons schoon en eervol is, dezen tempel te hebben ingewijd, zoo zoude 't voor de jeugdige priesters schande zijn, dien te laten ontheiligen, of niet te kunnen volmaken. Zoo als wij eenmaal hoop hadden op onze eigene kracht, zoo vestigen wij thans onze verwachting op de klimmende inspanning van anderen. Nog weigeren wij onze hulp en

onze ondersteuning niet: maar, er zal eenmaal een tijd komen dat ook wij tot hoogeren werkkring worden opgeroepen; dat wij de fakkel des lichts aan andere handen moeten overgeven; doch wij kunnen dit doen met de geruste verwachting en met de gegronde hoop dat haar vuur zal blijven branden, ja! dat haar gloed zal vermeerderen; want wij zien voor ons, mannen, die diep doordrongen zijn van het gewigt hunner roeping, die gloeijen van ijver voor al wat goed en schoon is, en die de kracht in zich gevoelen om tot het goddelijke op te klimmen.

De toekomst ligt in de handen van u, die, na ons, onze taak zult opvatten. Zal de wetenschap door u bevorderd worden? Zal de onderlinge vriendschap aangekweekt worden? Uwe jeugdige veerkracht en moed doet ons het beste hopen en verwachten. Hoe weinig vermogen de verspreide krachten! hoe alvermogend zijn de aaneengeslotene! Er kunnen nog stormen opkomen en stortzeeën u overvallen, — maar ook dan staat de geoefende zeeman onverschrokken bij het dreigen der gevaren. Dagelijks hebben wij te kampen tegen onwil en onkunde, tegen domheid en dwaasheid; laten *wij* dan voorbeelden zijn van wijsheid en doorzigt, van welwillendheid en eendragt. Handelen wij steeds naar een vasten regel! maar wij laten ons de wet niet voorschrijven, want wij bezitten een hoogere wet, die eeuwig is, en die door geene menschelijke wet verbetering behoeft. Volmaken wij ons zelve en wij zullen niet behoeven te vragen, wat ons en onzen opvolgers nog te doen overblijft.

Vele voortreffelijke Leden zijn reeds van dit aardsche tooneel afgetreden; laat ons hun voorbeeld volgen, hunne rol op ons nemen en met eere ten einde brengen.

Een schoone toekomst staat ons te wachten!

Het Rijk van het ware, schoone en goede zal komen!

Wij geven met gerustheid onzen staf aan u, de jongeren, over, treden als verzadigde gasten af, en eindigen met de woorden:

"Ik heb mijn taak volbragt!"

BIJLAGE N°. 1.

Jaren.	Plaats.	Voorzitter.
1830.	Utrecht.	A. G. van Cappelle.
1831.	Amsterdam.	W. J. Zillezen.
1832.	Geene Vergadering.	
1833.	Utrecht.	A. Bake.
1834.	Amsterdam.	G. Dorn Seiffen.
1835.	Utrecht.	A. G. van Cappelle.
1836.	Amsterdam.	G. Dorn Seiffen.
1837.	Utrecht.	Idem.
1838.	Amsterdam.	P. H. Tydeman.
1839.	Utrecht.	G. Dorn Seiffen.
1840.	Amsterdam.	A. Ekker.
1841.	Utrecht.	Idem.
1842.	Amsterdam.	A. Bake.
1843.	Rozendaal.	P. H. Tydeman.
1844.	Utrecht.	G. Dorn Seiffen.
1845.	Amsterdam.	W. C. L. Clarisse.
1846.	Rozendaal.	J. C. G. Boot.
1847.	Utrecht.	Idem.
1848.	Amsterdam.	W. H. D. Suringar.
1849.	Rozendaal.	Idem.
1850.	Driebergen.	H. J. Matthes.
1851.	Amsterdam.	Idem.
1852.	Beekhuizen.	D. J. Veegens.
1853.	Leiden.	Idem.
1854.	Zeist.	A. Ekker.
1855.	Utrecht.	D. J. Veegens.

BIJLAGE N°. 2.

IN CONVENTUM ULTRAJECTINUM.

DIE VI AUG. CIƆIƆCCCXXX.

Ut, quod concilium Graecis Amphictyon olim
    Instituit, Patriae causa salutis erat:
Sic, qui convenit nunc undique nobilis ordo
    Doctorum prosit, Musa Batava, tibi!
Ipse ego, quum senium me corpore adesse vetaret,
    Mente adero: hac capiam gaudia spemque simul.
Gaudia, Palladiae quod posthac Gentis honores
    Hinc reor et majus surgere posse decus.
Spem, quod doctorum conamina juncta virorum
    Promittunt Musis utiliora bonis.
Atque utinam aetatem Deus ipse extendere nostram
    Usque adeo, ut videam tot bona nata, velit!
Tunc ego, contentus vitam duxisse beatam,
    Reddo animam, plenus spe meliore, Deo.

Benevolentiae et amoris ergo,
E. EPKEMA.

MEDIOBURGI,
A. D. I AUG. CIƆIƆCCCXXX.

OVER HET ONDERWIJS IN 'T HEBREEUWSCH, AAN DE GYMNASIËN.

Voordat ik dit onderwerp ga behandelen, is het noodig mijnen titel te regtvaardigen. Met over het onderwijs in 't Hebreeuwsch aan de gymnasiën te spreken bedoel ik geenszins, deze taal onder de verpligte studievakken der gymnasiën op te nemen. Het Hebreeuwsch toch moge voor elk, die lust in zulke studie heeft, belangrijk zijn, en, ook afgezien van de godsdienstige oogpunten, waaruit men het beschouwen kan, een voorraad van letterkundige schoonheid bezitten, waar naauwelijks ééne taal, de Grieksche niet uitgezonderd, mede kan wedijveren; echter is het slechts voor theologanten onmisbaar, en ofschoon het voor litteratoren wel nimmer nadeelig is, wanneer zij er iets aan gedaan hebben; zoo kan iemand toch een uitmuntend litterator zijn, zonder zelfs de letters van het Hebreeuwsch te kennen; terwijl de overige studievakken, waartoe aan de gymnasiën de eerste grond gelegd wordt, er nog veel minder mee te maken hebben. Het zou dus ongerijmd wezen, wanneer die studie verpligtend gemaakt werd. Zij moet vrij wezen, dat is: het moet aan de gymnasiasten vrij staan, of zij er gebruik van willen maken, of niet. Met dat al is er veel te zeggen voor het wenschelijke van het openstellen eener gelegenheid, om Hebreeuwsch aan de gymnasiën te leeren. Twee redenen vooral zijn het, die daarvoor pleiten. Vooreerst deze,

dat daardoor althans een gedeelte der jongelieden bewogen wordt om langer aan de gymnasiën te blijven, hetgeen in meer dan één opzigt heilzaam voor hen is. Om hier nu de meer stoffelijke redenen niet te vermelden, zoo is het zeker, dat hoe ouder men aan de hoogeschool komt, hoe minder gevaar er is, dat de daar aanwezige verleiding nadeel zal te weeg brengen. Nu is het bekend, dat vele theologanten, om vóór dat zij in de militie vallen als theologanten bekend te staan, de gymnasiën te vroeg verlaten. Zoo zij evenwel ook hier Hebreeuwsch kunnen leeren, vervalt deze reden geheel, daar iemand, die bewijzen kan Hebreeuwsch te leeren, als theologant erkend wordt.

De andere reden is deze, dat de beginselen van eene vreemde taal aan een gymnasium oneindig grondiger en vaster dan aan eene hoogeschool kunnen geleerd worden, dewijl de professoren minder in de gelegenheid zijn om zich met de jongelieden individueel te bemoeijen, en de meerdere vrijheid, die aan de hooge scholen heerscht, het ook moeijelijk, ja onmogelijk maakt, om de jongelieden, gelijk men zegt, achter na te rijden, en te zorgen, dat zij geregeld en goed studeren, en vooral in den beginne, zonder overhaasting werken. Het leeren van beginselen is uit zijnen aard droog en vervelend; studenten krijgen daar ligt tegenzin in, en springen er luchtig over heen; maar aan een goed gymnasium wordt er de hand aan gehouden en worden de beginselen, zoo door aanvankelijk grondig onderwijs als door aanhoudende repetitie, veel beter geleerd dan aan eene hoogeschool bij mogelijkheid kan geschieden.

Dit zij genoeg over den titel; thans willen wij overgaan tot het beschrijven der methode, die naar ons inzien bij het onderwijs in het Hebreeuwsch aan de gymnasiën moet gevolgd worden.

Ik begin met eene afmaning, niet met eene aanmaning. Doe niet te veel, is het eerste voorschrift. Dit geldt vooral van het begin. Het is welligt aan den invloed der Israëlieten toe te schrijven, dat in de leerboeken voor het onderwijs in het Hebreeuwsch meestal ontzettend veel werk van de orthographie gemaakt wordt. Daar vindt men gebod

op gebod en regel op regel. Dit nu moge uit een zuiver linguistisch oogpunt zeer belangrijk zijn, en in een uitvoerig leerboek kan het zeer op zijne plaats wezen, wanneer over de veranderingen van de consonanten en vocalen en over de leer der leesteekens en accenten met omslagtigheid wordt uitgewijd; maar aan een gymnasium vind ik het misplaatst; zoo omdat de tijd, die daar aan het Hebreeuwsch kan besteed worden, meestal zeer beperkt is, als omdat men, door in den beginne te veel regels en voorschriften te geven en te veel uitzonderingen te vermelden, de leerlingen ligt in de war helpt en maakt, dat zij tegenzin in de studie krijgen. Dit moet niet zoover gaan, dat het oppervlakkigheid wordt, maar er is hier een middelweg, die niet zonder schade kan verlaten worden. Ik stel als regel vast, dat er zooveel van de consonanten, vocalen, leesteekens en accenten moet geleerd worden als volstrekt noodig is, om te leeren lezen, conjugeren en declineren; meer niet.

Zoodra de discipelen dit weten, ga men aan het lezen. Dit lezen nu geschiede zoo naauwkeurig mogelijk. Men zorge voor de juiste uitspraak, vooral van de verwante letters, en voor het goed leggen van den klemtoon. Dit is eene zaak van belang, zoo om bij het opzoeken vergissingen voor te komen, als om naderhand de welluidendheid der Hebreeuwsche poezy te kunnen gevoelen. Als een doodeenvoudig middel, om goed te leeren lezen, heb ik op het voetspoor van mijnen leermeester Weijers mijne discipefen steeds Hollandsch met Hebreeuwsche en Hebreeuwsch met Hollandsche letters laten overschrijven. Men kan bij dit laatste ook op de plaats van het toonteeken letten, doch bezige steeds hetzelfde teeken, dat van den acutus, en bekommere zich niet om de groote menigte der Hebreeuwsche accenten. Vooreerst is het genoeg, dat de leerlingen de lettergreep, die den toon heeft, leeren op te merken en in de uitspraak te doen hooren. De plaats van het toonteeken is de hoofdzaak, de gedaante is voorshands onverschillig.

Wanneer de leerlingen kunnen lezen, houd ik het voor het best hen al de pronomina te laten leeren. Ik weet wel, dat in sommige met veel geleerdheid en scherpzinnigheid

geschrevene grammatica's een gedeelte der pronomina eerst bij de partikels behandeld wordt; maar deze methode komt mij voor bij beginners meer verwarring dan grondige kennis in de hersens te veroorzaken, daar de jongelieden de pronomina vroeger nooit zoo beschouwd hebben, en het onderwijs in het Hebreeuwsch zich liefst zooveel mogelijk aan de andere vakken, die op de gymnasiën behandeld worden, moet aansluiten.

Nu volgt het verbnm. Dit is de hoofdzaak; hier ligt het zwaartepunt der Hebreeuwsche taal. Die goed kan conjugeren is halverweg. Wij moeten dus hierop vooral aandringen.

Om het verbum goed te leeren, is het vooral heilzaam gelijk ik uit ondervinding zeggen kan, dat de voor- en achtervoegsels, die bij de conjugatie voorkomen, er vast worden ingeprent, ja ingestampt. Zij kunnen er nooit te vast inzitten, daar zij de grondslag zijn der geheele conjugatie; en het is ook zoo moeijelijk niet, ze vast in het geheugen te doen opnemen, want zij zijn weinig in getal. De leerling ga dus geen stap verder, eer hij die voor- en achtervoegsels naauwkeurig van buiten kent. Elk verzuim, dat hier gepleegd wordt, straft zichzelf in het vervolg.

Nu volgt de conjugatie van het volkomene werkwoord. Ook deze moet er vast inkomen. Dit is zeer gemakkelijk, wanneer de voor- en achtervoegsels gekend worden. Men kan hier, even als in andere talen, paradigma's laten schrijven, en zal daarbij het groote nut van de kennis der voor- en achtervoegsels duidelijk zien. Ook hier mag de leerling niet haastig voorwaarts gaan, maar moet het volkomene werkwoord door en door in zijn hoofd prenten. Haastigheid in dit stuk is oponthoud in 't vervolg, en omgekeerd.

Wanneer het volkomene werkwoord er vast inzit, volgen de onvolkomene werkwoorden. Ik weet wel, dat er grond is voor de bewering, dat die zoogenoemde onvolkomene werkwoorden eigenlijk niet zoo bijzonder onvolkomen zijn; maar dit hindert mij hier in het geheel niet, want het is meer eene geleerde onderstelling dan eene opmerking, die groote praktische waarde bezit. Wanneer de jeugd met de

feiten bekend is, kan zij daarover gaan philosopheren, maar taalphilosophie zonder grondige taalkennis is gekheid.

Die onvolkomene werkwoorden nu worden door vergelijking met het volkomene werkwoord en door kennis der voor- en achtervoegsels, die ik, zoolang mijne leerlingen met de conjugatie bezig zijn, aanhoudend laat opzeggen, zoo gemakkelijk geleerd, dat de jongelieden, die er tegen opzien als tegen een berg, zoo zij slechts gewillig zijn, hetgeen meestal het geval is, omdat zij het Hebreeuwsch vrijwillig leeren, boven op dien berg zijn aangekomen eer zij het weten. Ik stel voor al de onvolkomene werkwoorden te zamen ongeveer even veel tijd als voor het volkomene werkwoord alleen, en geloof niet, dat iemands ondervinding het tegendeel zal getuigen, zoo hij maar gezorgd heeft, dat zijne leerlingen het volkomene werkwoord goed kenden, voordat zij aan het onvolkomene werkwoord begonnen.

Een zeer praktisch middel, om het leeren der werkwoorden gemakkelijk te maken, is dit, dat men aan de discipelen, wanneer zij den eersten vorm van het volkomene werkwoord kennen, verder geen geheel uitgewerkte paradigma's in handen geeft, maar zulke, waarin slechts enkele personen zijn opgegeven, terwijl zij zelve de niet opgegevene naar de analogie der opgegevene, met behulp der voor- en achtervoegsels moeten vormen. Wanneer zij dan de door hen zelve uitgewerkte paradigma's, nadat deze zijn nagezien, van buiten leeren, gaat dit zeer gemakkelijk, dewijl men ligt zijn eigen werk kan in het hoofd prenten. In mijne Rudimenta heb ik deze methode trachten te volgen.

Nu komen de nomina. Men kan hierbij iets over afleiding zeggen, om het opzoeken in de gelukkig meest allen etymologisch ingerigte woordenboeken gemakkelijk te maken, en b. v. doen opmerken, dat verreweg de meeste naamwoorden vormen van den infinitivus of van het deelwoord zijn; doch wachte zich verder voor te groote uitvoerigheid. Het van buiten leeren van al de vormen der naamwoorden b. v. is onnoodig. Leert iemand heel gemakkelijk van buiten, dan kan dit geen kwaad, maar het nut is te gering, om zich er veel op te pijnigen. Iets anders is het, dat men

vroeg beginnen moet stamwoorden, met hunne beteekenis, te memoriseren. Dit geeft naderhand veel gemak, en kan met vrucht worden aangevangen, zoodra men met de conjugatie van het volkomene werkwoord klaar is.

De declinatie is in het Hebreeuwsch zoo eenvoudig, dat men die in een of twee lessen kan afhandelen. Vooral leere men de uitgangen van buiten, de rest volgt van zelfs, en de onregelmatigheden leert men door het gebruik, wanneer men slechts tot regel neemt ze steeds op te merken, gelijk straks zal gezegd worden.

De telwoorden van buiten te leeren is niet kwaad, daar die niet genoeg voorkomen, om ze door het gebruik spoedig in het hoofd te krijgen, en het mij meermalen gebleken is, dat, hoezeer ons volk een koopmansvolk heet, en men dus verwachten zou, dat al wat met rekenen zamenhangt ons bijzonder zou aantrekken, onze jongelieden met het leeren van telwoorden in vreemde talen dikwijls groote moeite hebben. Ook het Hebreeuwsche cijferschrift moet geleerd worden, daar dit noodig is, om in de Hebreeuwsche bijbels van het Bijbelgenootschap, die wegens den geringen prijs in zoo vele handen zijn, te kunnen zoeken.

De partikels moeten kort behandeld worden. Laat de leerlingen de voornaamste van buiten leeren, zonder hen te vermoeijen met eene menigte gissingen, omtrent haren oorsprong. Een enkel woord is hier genoeg, want dit behoort tot de taalphilosophie en is dus voor rijper leeftijd te bewaren.

De Syntaxis afzonderlijk te leeren is onnoodig. Een paar opmerkingen over den infinitivus absolutus, het omkeeren van de beteekenis der wijzen door de betrekkelijke *wau*, den status constructus en het dikwijls voorkomend verschil in genus en numerus tusschen subject en praedicaat zijn voldoende. Het overige leert men, voor zoo het van onze taal afwijkt, langzamerhand door het gebruik. In de grammatica van Schultens staat in het geheel geen afzonderlijke Syntaxis. Niet, dat ik die voor overbodig houd, maar zij is het vooreerst nog. Later moge zij uit uitvoeriger leerboeken bestudeerd worden, aan de gymnasiën is het beter ze praktisch te leeren.

Nu kan men nog een enkel woord over de kantteekeningen in de Hebreeuwsche Bijbels voorkomende en over de volgorde en den naam der Bijbelboeken zeggen, en ga dan aan het vertalen.

Hier wachte men zich vooral voor hetgeen Quintiliaan met den naam van *ambitiosa festinatio* bestempelt, en tevens voor de zucht om fraai te vertalen. Men vordere rekenschap van alle veranderingen in de woorden, vestige de opmerkzaamheid op alle onregelmatigheden, en vertale vooral zoo letterlijk mogelijk. Het verschil tusschen de Hebreeuwsche en de westersche constructie valt dan van zelfs in het oog, en de syntaxis komt er ongevoelig in. Het is beter in den beginne slechts één of twee verzen per les af te doen dan halve hoofdstukken cursorisch te lezen. Wanneer de eerste vreemdigheid, gelijk men zegt, er af is, dan komt het vlugge vertalen van zelf; en die in den beginne het letterlijkst vertaald hebben, vertalen naderhand het fraaist, daar juist in de letterlijke beteekenis der woorden voor een groot deel de schoonheid van den Hebreeuwschen stijl gelegen is. Men kan zich hierbij met vrucht bedienen van de *Praktische Handleiding tot de studie der Hebreeuwsche taal door J. H. de Greef*, die aan de leerlingen wijst, hoe zij, bij voorkomende zwarigheden, waarvan de oplossing in eene Rudimenta niet te huis behoort, zich door opzoeken in de spraakkunst van Prof. Veth kunnen helpen.

Hier moet ik eindigen, want anders zou ik van dingen gaan spreken, die hier niet te huis behooren. De hoogescholen moeten de rest doen, aan de gymnasiën kan slechts een begin gemaakt worden. Ik twijfel echter geenszins, of die studenten, welke op de voorgeslagene wijs de beginselen van het Hebreeuwsch aan een gymnasium geleerd hebben, zullen, mits voortwerkende, aan de hoogeschool de snelste vorderingen maken.

D. BURGER, Jr.

IETS OVER DE SPELLING VAN GRIEKSCHE EN LATIJNSCHE EIGENNAMEN.

Mummius, of wie was het ook? stelde aan de Grieken voor, dat zij al hun uiteenloopend gehaspel over God en de wereld, enz. enz., bij wijze van minnelijke schikking tot *één* systeem moesten brengen, en de man, gelijk men weet, werd door alle philosophen en philosophasters tot barstens toe uitgelagchen; want van zoodanig dol voorstel, om zich tot eene en dezelfde wijsgeerige beginsels en daarop voortgebouwde redeneringen te bepalen, hadden zij het opkomen in eenig brein nooit of nimmer verwacht. Wij vreezen bijna hetzelfde lot, hoeveel beter onze zaak ook staan mogt, indien wij nogmaals eene poging wagen, om het zooveel mogelijk tot eenheid te brengen ten opzigte van het schrijven van Oude namen; want sedert het zoo wat mode is geworden, dat ieder, die eenig boek in de wereld zendt, daarbij eene afzonderlijke spelling volgt, vooral wat vreemde woorden betreft, mag men niet spoedig veronderstellen, dat een van al die geleerde Heeren, waarvan de minste toch ook eene grammatica op zijn eigene hand heeft gemaakt, het ligt voor zijn alweer wat anders willenden buurman zal opgeven. Trouwens, wanneer al die grammatica's nog maar aan 't licht kwamen, dan kon men de redenen voor *één* of ander duidelijk nagaan; nu blijft het echter veeltijds, dat wij weer *zien*, maar ook niets meer kunnen doen dan *zien;* geenszins

doorgronden. Ik grijp een los voorbeeld. — Van Lennep (bij toch ook zal mogelijk uit de hoogte lagchen om ons geschrijf; doch wel beschouwd, hebben wij zulks altijd nog liever dan dat hij zich daarover boos maakt, want wij dragen den Dichter en auteur onzer voorouders altijd eene hooge mate van achting toe; intusschen, wij dienen in elk geval eene autoriteit te noemen) wil dat men CEZAR schrijft, even als DRUZUS enz. Natuurlijk is hij de eenige niet in dit opzigt. Bosscha in zijne "Schets" (in de 8e edit. althans nog), houdt zich mede aan die *z* in *Cezar* vast; ofschoon hij daarom, kluchtig genoeg, weer DRUSUS, VESPASIANUS enz. enz. heeft. Limburg Brouwer daar en tegen schreef "*Cesar en zijne tijdgenooten*"; anderen weer later het woord onveranderd *Caesar.* Zoodat de Hollandsche jeugd, in zeer goede Hollandsche werken, dan toch *drie* verschillende manieren voor zich ziet, waarnaar zij zich regelen kan, om een naam, die zoo te zeggen dagelijks voorkomt, in hare moedertaal uit te drukken; voorwaar noch tot haar bijzonder gemak, noch tot haar voordeel. Het kan toch niet anders of zij *loopt er* zoo doende dikwijls *in* met eene fout, welke een nieuw Meester, 't kan zelfs zijn in dezelfde school, maar dan van eene andere klasse, *tenax propositi* in eenig opstel aankalkt; terwijl het geval mede niet dienstig is, om hare begrippen van eenheid en orde in stijl met den aankleve van dien, regt helder te maken of te bevorderen. Gelukkig altijd voor de schooljeugd, dat er onder al die vóórgangers geene gevonden worden, naar ons beste weten ten minste, die *Sesar* of *Sezar* schijnen te willen; hetgeen ook alles is wat ik den *casu quo* verdrietigen knaap als troostrede zou weten toe te dienen. Intusschen laten wij alle anderen eens voor een oogenblik daar; maar hoe dan toch van Lennep, die nog bij elke gelegenheid en vooral destijds bij de herziening der "grondwet" zich zoo dapper in de weer stelde voor eene naauwkeurige schrijfwijze van eigennamen; die op "hoog gezag" *Brabant* en *Friesland* deed aannemen, met vele andere dingen meer; hoe die, zeggen wij, *Druzus*, *Cezar* enz. kan voorstaan, verklaren wij, even ernstig als bescheiden, maar volstrekt niet te kunnen begrijpen. Is de talentvolle schrijver soms van oor-

deel, dat onze S vóór een klinker den zachteren toon der Z niet volledig genoeg geven of uitdrukken kan: dat men daarom niet *kansel*, *kanselier* enz. mag schrijven, maar overal in dergelijke woorden, waar de Z in de uitspraak duidelijk gehoord wordt, die voor de S in de plaats moet stellen? — 't is mogelijk, dat hij hierin gelijk heeft, doch in geen geval lust het ons ook zijn systeem in dezen na te pluizen. Dr. Fruin heeft ons geleerd, hoe weinig bemoedigend het is, uit iemands schriften, bij gemis van diens eigene *profession de foi*, dusdanig onderzoek voor anderen te formuleren; bovendien verklaren wij gereedelijk, ook op het punt van ervaring en kennis onzer taal, al te ver bij den met roem bekenden romanschrijver achter te staan, om daarover in het algemeen een strijd met hem te durven aangaan, genoeg bewust als wij zijn, dat de kansen in dezen — of zeker dan weer KANZEN? — al te ongelijk zouden wezen. Doch met die S in Drusus en Caesar dan, staat in geen geval de zaak gelijk. Zelfs herinner ik mij ergens bij van Lennep gelezen te hebben, dat niet wat het *plebs* spreekt, maar wat in den regel door het *beschaafd* publiek gezegd wordt, ook als regel voor de uitspraak moet gelden, en hij verwees ons daarbij, in geval daar als 't ware eene jury noodig mogt zijn, naar de Hollandsche Ridderschap — *arbitrium penes equites esto!* Bij andere beschaafde natiën, dus ging hij voort, nam men dienzelfden maatstaf in acht; want zoo was hem onder anderen nog eens door een Italiaanschen meester, wien hij vroeg hóe zeker woord uit te spreken, geantwoord: "Juist! — zoo herinner ik mij sprak *la signora marchesana*... dat ook uit." Deze gansche redenering nu, beaam ik volgaarne, en vooral met het oog op de oude eigennamen, en van alle vreemde namen, natuurlijk, in *één* woord; want waar zou het heen indien het volk hierin alweer souverein moest wezen? Weg met alle klompenregering! — Hoe 't soms bij den burgerman al met die namen gaat, (zij zulks in 't voorbijgaan gezegd!) merkte ik nog zeer onlangs vrij verlegen op, als iemand mij hoogst gemoedelijk vroeg: "Of het waar was, hetgeen hij wel eens gehoord had, dat die Luther tusschen beiden nog al een barsch Heer, maar

die *Wellington* daarentegen altijd zoo'n lief mensch geweest was?" — Doch verder dan. Druzus, Cezar (wij behouden voorloopig die *e* nog maar eens), zal door elk beschaafd mensch gewis wel zóó, namelijk met de zachte Z, uitgesproken worden, en ook moeten worden; — maar is dat nu eene reden om de oorspronkelijke S, toegegeven al eens dat die voor een klinker, in ónze woorden, wanneer de uitspraak zacht wezen of worden moet, niet zou mógen geschreven staan, híer in Z te veranderen? Me dunkt neen, en dat wel gedeeltelijk mede om de eigene redenering van den Heer v. L. Immers de man van opvoeding spreekt de woorden en namen uit zooals dat betaamt, en hoe opregt in dien tijd de groote hoop het ook meenen mogt met "Sassé op het sitkadel van Antwerpen", niemand ging daarom toch heen en schreef, bij wijze van uitspraakleer "*Sjassé*, evenmin als men te dien einde, (welke andere reden toch mogt men kunnen hebben?) *Druzus*, *Cezar*, enz. behoeft te schrijven. Of zou men op dit voetspoor voortgaande, niet eveneens dienen te gebruiken: Makkiavelli, Tsjivita Vekkia, Piel, Broum, Greem, Riesjeljeu, Sjieler, Geute, enz. enz. voor: Macchiavelli, Civita Vecchia, Peel, Brougham, Graham, Richelieu, Schiller, Göthe? Waar moet het op die wijze weer heen? — Men late daarom, en dit zij onze eenige regel, alle oude Latijnsche namen, even goed als men zulks ten opzigte van de Engelsche, Fransche enz. toch ook doet, *onveranderd:* zooals de lieden zichzelven schreven, om het eens zoo te noemen. Dit geldt natuurlijk van den geslachtsnaam, den *van*, gelijk wij het in 't dagelijksch leven noemen. Namen van landen, steden, vóórnamen, sommige bijnamen, en wat dies meer zij, zijn in abstracto beschouwd, geene *eigennamen* meer; althans niet in denzelfden zin als de te voren bedoelde. *Louis* XIV, met andere woorden, wordt bij ons: *Lodewijk* XIV; *Milano: Milaan; Aix: Aken; Mons: Bergen; Charles le Téméraire: Karel de Stoute* enz. *Sommige* bijnamen zeiden wij ook; want men zou ons naïf kunnen tegenwerpen, dat "Drusus" en "Caesar" immers ook slechts bijnamen zijn; doch wélke bijnamen men dan veranderen, ja, geheel vertolken mag, wélke daarentegen men even goed

als de geslachtsnaam dient te laten zooals ze eenmaal aanvankelijk geschreven zijn, behoeft hier gewis, voor eenen *welwillenden* lezer ten minste, geenszins nader aangewezen te worden.

Nu zou zich hier echter nog een punt kunnen opdoen, waarom het zelfs prijselijk werd die Latijnsche namen zoo ietwat te *hollandiséren;* wanneer namelijk de uitspraak daarvan, zonder dát, voor den oningewijde bijna onoverkomelijke zwarigheden aanbood. Ik heb b. v. het geluk niet van Russisch of Poolsch te kennen, en in mijne verbeelding zou ik den schrijver om den hals vallen, zoo dikwijls als het dan gebeuren mogt, dat hij een eigennaam uit die streek aanhaalt, dood eenvoudig van tien of twaalf medeklinkers naast elkander met eenen enkelen, bijna over 't hoofd gezienen, klinker daartusschen, die mij dan tevens den sleutel tot dat raadsel gaf, met andere woorden, de uitspraak daarvan in eenige meer moderne taal slechts er naast zette. Behoeft zulks evenwel ten onzent met het Latijn? Ik erken gaarne, dat mij nooit een ding zoo is tegengevallen als hetgeen ik als jongen wel eens gehoord had: "hoe men het Latijn maar zoo weg las even alsof het Hollandsch was" — nogtans was in zoover deze bewering altijd juist, dat men immers voor geen Latijnsche letter, of tweeklank, den mond of de keel geweld behoeft aan te doen, en men alle syllaben, bijna zonder onderscheid, even zoo uitspreekt, alsof zij in een Hollandsch woord stonden. En die enkele tweeklank nu van Æ en Œ, zal dan daarvoor juist E, bij wijze van wegwijzer moeten staan? en zou men *Caesars* naam dan, om hem nog maar eens aan te pakken, niet goed kunnen lezen, zonder enkele E? Of hindert welligt die *æ*-klank het gezigt van onze, 'k zou haast zeggen, overkeurige schrijvers (ik weet dat Prof. Siegenbeek met dat *over*, op deze wijze gebezigd, juist geen schimpscheut bedoelde, al kwam het mij, in mijne eenvoudigheid, ook vaak zoo voor,) in die mate, dat zij dien daarom, eens vóor altijd, uit echt Nederduitsche schriften gebannen willen zien, en ze er overal de eenvoudige E voor in plaats stellen? Mits, zij dit dan ook slechts altijd doen, blijft mijne eerste tegenwerping, en

men dan ook niet heenga, gelijk ik, voor jaar en dag reeds, de vrijheid nam van den geleerden Limburg Brouwer op te merken, om *Cesar*, *pretor*, *Equers* (waarom dan ook maar geen *Ekwers?*) en daarnaast weer, vrij onsystematisch, *asses*, *classes*, *edilitas*, enz. in een en hetzelfde Hollandsche werk, te schrijven. Doch ten andere. De altijd van onze taal vrij wat meer afwijkende uitspraak van enkele letters en tweeklanken in 't Engelsch en Fransch, om het maar dáarbij te laten, worden immers niet ten behoeve van den Vaderlandschen lezer door onze schrijvers gewijzigd; het fatsoenlijk, beschaafd publiek, om het van Lennep nog eens na te zeggen, regelt, dat heet hier, kent de uitspraak; en zal dat nu noodig hebben om het woord *Caesar* te lezen, van alzoo ook CEZAR geschreven te zien? In de daad wij kunnen het beginsel niet begrijpen.

Al wat wij tot hiertoe wilden komt aldus hierop neer: dat wij de eigennamen, althans van die volken wier taal geene moeijelijkheden oplevert voor onze uitspraak, láten zoo als ze oorspronkelijk zijn, aldus ook van het Latijn. Atqui atque ergo: evenmin *Cezar* als *Sjassé*.

Ten aanzien van de Grieksche eigennamen moge het oogenschijnlijk zijn dat wij van batterij veranderen, doch gedeeltelijk kan dat niet anders; ten andere zetten wij altijd langs den eenvoudigsten en meest gelijkvormigen weg ons beginsel door, om tot gewenschte eenheid te geraken, te midden van de algemeene verwarring die, vooral in de laatste jaren, in dit opzigt hoe langer hoe grooter is geworden. Om de Grieksche namen in onze taal maar te laten gelijk ze in het Latijn geschreven stonden, vroeger in vrij algemeen gebruik, schijnt vele van onze tegenwoordige schrijvers niet meer te bevredigen, voornamelijk daartoe uitgelokt, naar het schijnt, door onze Germaansche buren. In Duitschland toch is het eenmaal zoo half mode geworden te schrijven: *Kleinias*, *Apollon*, *Kyros* enz. enz., en dat vonden sommigen bij ons zoo fraai dat zij die spelling op den vaderlandschen bodem zochten over te planten. Mogt die plant toch nooit tot eenigen wasdom gedijen! Want wat moest die nieuwe methode eigenlijk beteekenen? Dat men de Grieksche namen

naar het oorspronkelijke teruggeeft, zal hier het antwoord zijn; doch laten wij de zaak eens wat naderbij beschouwen. Vooreerst vragen wij, in hoever het altijd oorspronkelijke navolging heeten mag, indien wij van zelf wel genoodzaakt blijven, om van de 7 klinkers die het Grieksch heeft, er altijd 2 te laten slippen; want Ἑρμῆς toch, wordt met dat al slechts *Hermes*, en Κηφισοφῶν *Kephisophon*, zonder dat er immers zoodoende van die η of ω de minste aanmerking wordt genomen. Had men dan ook niet verder moeten gaan en schrijven: *Hermees* en *Keephisophoon*, of op welke wijze men ook die η bij ons terug wilde geven, 't geen in elk geval met die ω zoo geene zwarigheid van dien aard behoefde aan te bieden? En mogt men bij ónS wel weer stilstaan en berusten bij: *Plutarchos*, *Kleobulos* enz.? Dat de Duitschers het maar bij die U lieten kon er voor hen altijd door, dewijl ze toch aan die letter ook den klank geven van het oorspronkelijke ου. Maar wíj dan toch, we dienden volgens den eens klaarblijkelijk aangenomen regel, om de Grieksche namen, naar hun oorspronkelijk Grieksch gewaad in onze taal te doen optreden, ook PLOETARCHOS, KLEOBOELOS aan te nemen; of, in geval men mij terstond mogt tegenwerpen, dat het zóó toch ook in 't Grieksch niet staat: PLOUTARCHOS, KLEOBOULOS, en verder dan MOUSAIOS, enz. enz. Nu, ieder zijne keus! En waarom wordt het dan mede niet overal: Ptolemaios, Aineias, en zoo ook Haimoon, even als ik trouwens vind: *Dareios*, en meer zoo van dien aard? Welke consequente regel kan er bestaan, om wanneer men híer een Grieksche naam, zooveel mogelijk als 't ware *natrekt*, naschrijven althans kan het overal zelfs niet heeten, om op eene andere plaats weer een letter van het oorspronkelijk te laten vallen of te wijzigen? Mag men in een en hetzelfde boek: AE*gypte* AI*tolië* en toch ook weer *Athen*E (de stad) aantreffen? Het is voorwaar eigenaardig om na te gaan, hoe dezelfde auteur *à force* van langs eenen nieuwen, geheel onnoodigen, weg zich gelijk te willen blijven, honderd en meermalen op deze wijze in de wanhopendste ongelijkvormigheid vervalt. Het meest springt zulks nog op 't oog bij de pogingen, die men vaak mede heeft aangewend, om de

Romeinen ten minste zoo wat te *verbeteren*, een ander woord althans weten wij er niet aan te geven, ten opzigte van hunne gewis niet consequente manier om alle uit het Grieksch ontleende namen in hunne taal uit te drukken. Trouwens men mag vragen: waarom schreven de Romeinen b. v. *Hiero*, *Plato*, en dan toch weer: *Cimon*, *Conon*, *Dion* (ofschoon anders ook: *Dio* Chrysostomus, *Dio* Cassius)? Al deze woorden immers, hebben in het oorspronkelijke denzelfden uitgang niet alleen *ων-ωνος*, maar mede hetzelfde accent. Bij woorden als: *Xenophon*, *Timoleon* en alle overige waar in den genit. de *τ* voorkomt, behielden zij vrij getrouw, maar meer dan ook niet, den uitgang *on;* want Terentius b. v. heeft toch ook weer *Antipho*, enz. Men ziet het, eenheid zoekt men hier te vergeefs. Deze zochten nu soms lateren op dit punt in te voeren, en men stelde daarom, naar 't schijnt, ongeveer dus vast: het Grieksche *ων*, gen. *ωντος* of *οντος*, onverschillig, behoudt in het Latijn (dat wilde hier alzoo ook zeggen: mede voor óns, in het Hollandsch) de oorspronkelijke *n* aan 't einde, ergo: *Xenophon*, *Pantaleon*, *Laomedon*, *Automedon*; doch alle andere woorden op *ων*, zonder die *τ* in den genit., laten die *n* op het einde vallen, op de wijze van *Hiero*, *Plato*, *Crito*, *Euthyphro*, *Phaedo* enz. Maar nu werd het dan ook om den wille dier procrustische gelijkvormigheid: *Agamemno* en *Phocio*, mitsgaders *Cimo*, *Cono* enz. enz. *Cleon* of *Kleon* al naar men nog de *c* of *k* bezigde (waarover straks nader,) werd natuurlijk op dezelfde wijze gecastreerd; doch onze woelige demagoog, mirum dictu! veranderde daarbij weer in eene jonge jufvrouw, als zijnde *Cleo* of *Kleo* toevallig een vrouwennaam: Κλεώ, *οῦς*, *ἡ*.

Dezelfde moeijelijkheden krijgt men op nieuw bij die zelfde inconsequentie der Romeinen, wat ook Priscianus hieromtrent leeren moog, (I. IX. 10), ten opzigte van de woorden waarin *ius* of *eus*, *ia* of *ea* enz. voorkomt.

Men mag toch weer vragen: waarom schreven zij juist *MedEa* en *ArgIa*, *HeraclEa* en *IphigenIa*, *AlphEus* en *DarIus*, *ArIas* en *AenEas?* Overal is het toch dezelfde diphtong in 't Grieksch, nam. *ει*, welke nu dán eens lange *i* dan weer *e* wordt in het Latijn. Ook deze ongelijkvormigheid trachtten

sommige menschen van orde in hunne eigene oogen altijd!) voor onze taal ten minste te verbeteren, door die *e* overál aan te nemen en nergens meer die *i*, alzoo dan ook: *DarEus* en geen *DarIus* meer, enz. Wij weten niet regt of de zaak op die wijze, bij deze klasse van verbeteraars, volgens loting is tot stand gekomen tusschen *ius* en *eus*, *ia* en *ea*; welligt ook dat het na naauwkeurige telling en hertelling, in eenig lexicon, van al die woorden hier bedoeld, *ex argumento per enumerationem simplicem* eindelijk *Dareus* en niet *Aenias* enz. worden moest; hoe het ook zij, tot eene taalzuivering van dezen aard zouden wij nimmer willen overgaan, al zou het ook maar wezen, met voorbijgang van hetgeen oneindig meer daartegen kon ingebragt worden, dat men hier wel een begin, maar nog niet zoo gaauw een behoorlijk einde zou kunnen maken. Of zou men alleen om 't gebruik dat de Romeinen, Cicero niet uitgezonderd, van *eia* en *heia* maken [misschien ook wel van *Poseidon* (in weerwil van *Posidonius* enz.), 't geen ik echter op 't oogenblik in geenen Latijnschen schrijver vind en waarnaar 't gelukkig, toch ook zoo niet noodig is hier lang te zoeken], de zaak niet zóover moeten doordrijven, dat men nergens meer *e* of *i*, maar overal dan *ei* behield? Hier zou dus eene gedeeltelijke ontmoeting plaats hebben tusschen degenen die zich geheel aan den oorspronkelijk Griekschen vorm houden, en hen die de Grieksche eigennamen uit het Latijn overnemen ja, maar die dan zoo wat willen *fatsoenéren:* eene gedeeltelijke ontmoeting trouwens, geenszins eene geheele verbroedering, daar in tegendeel door deze zamenkomst juist blijkt, hoe er van weerskanten nimmer over een volledig consequent doorgevoerd systeem behoeft gedacht te worden. Om nog dit slechts van dat verbeteren op de voorgaande wijze te zeggen. Als men dan toch eenmaal dien maatstaf in de hand houdt en dús redeneert: de Romeinen schreven zus of zoo, maar hadden eigenlijk, met het oog op het Grieksch, dit of dat moeten zeggen, — dan was er insgelijks weer geene reden om bij het Grieksch stil te staan, althans voor die namen, welke dáárin alweer uit het Perzisch of welke andere taal ook, zijn overgenomen, gelijk *Darius* en honderd

anderen van dien aard. Immers zoo goed als het nu voor den hyperpurist (?) *Dareus* werd, kon de mogelijkheid bestaan, dat al die barbaarsche namen nog eerst weer in het Grieksch, waaruit zij meestal in het Latijn overkwamen, altijd op dat zelfde zuiveringssysteem voortbouwende, dienden *gecorrigeerd*, ja wie weet hoe sterk *gemetamorphoseerd* te worden, en dat men alzoo om de anologie of etymologie, of om welke andere redenen ook, zelfs geen Δαρεῖος meer behouden mogt, noch b. v. Ψαμμίτιχος of Ψαμμήτιχος, Τόμυρις of Τώμυρις, (hier bestaat toch bereids al verdeeldheid,) Κάλανος of weer Καλανός, Πῶρος, enz. enz.. Bij sommigen mogt deze *primaire* réhabilitatie al eens *kunnen* plaats hebben, bij allen (en 't getal der namen welke men voor deze nieuwe regtbank kon brengen is waarlijk niet gering!) gewis niet. Nog eens, waar vond men op die wijze de *α*, waar de *ω*?

Wij dienen nog met een enkel woord over het gebruik van de C en K te spreken. Wanneer het alleen voor de *a*, *o*, *u* was, dat men toch volstrekt de *κ* in *k* wilden teruggeven, dan zou althans de eenmaal aangenomene uitspraak er niet onder lijden. Nu wordt het intusschen bij de bedoelde hervormers: *Makedonie*, *Kimon* (of mogelijk dan wel: *Kimo?*) *Kerberos*, enz. en men verandert door die enkele wijziging de woorden soms alweer zoodanig, dat ze moeijelijk meer te herkennen zijn voor hem ten minste die niets van het Grieksch heeft geleerd. In waarheid, *mutatis mutandis* (waarmede men, we erkennen zulks, nog al véel kan bij elkander brengen), zou 't hier ook vaak mogen heeten: "*Faciunt, nae, intelligendo ut nihil intelligant,*" waarbij trouwens ieder maar weten moet in hoever híj ook: *aemulari exoptat* — *istorum obscuram diligentiam.* Want waarop komt eigenlijk die gansche hier besprokene veranderingszucht neer? Dient zij soms om het den Hollandschen lezer aangenamer of gemakkelijker te maken? Wij twijfelen er zeer aan of vooral dit laatste doel immer op deze wijze bereikt wordt. Moet het zijn om den zoogenaamd *geleerden* lezer op de hoogte te helpen, dat de naam van *Cimon* b. v. in het Grieksch eene k heeft, om maar van geene andere scherpzinnige opmerkingen te gewagen, bij dit woord, gelijk wij bereids zagen, zoo dadelijk voor

de hand? Om toch te blijven voortleeren dat *Hercules* komt van *Herakles* en meer van dien aard? In de daad dan zou men de schouders ophalen over zulke kleingeestige bezorgdheid. Er is echter meer waarom wij ons liefst houden aan de schrijfwijze der Grieksche eigennamen gelijk die in alles door de Romeinen gevolgd werd, en hetgeen wij in 't begin van dit opstel reeds duidelijk genoeg deden uitkomen, dat naar onze meening de eenvoudigste en tevens de beste methode was om de zaak in quaestie te behandelen. De Grieksche namen, in een woord, hebben, zooals de Romeinen die uitdrukten, bij ons reeds voorlang het burgerregt verkregen; terwijl hun meer primitive vorm in onze taal, behalve dat, gelijk wij zagen, die toch nooit volkomen juist kan teruggegeven worden, tusschen beide voor velen slechts moeijelijkheden zou opleveren, zonder eigenlijk het minste nut. Voor wie toch dat nut? — *Alexander* en zijn vriend *Clitus*, om slechts een paar zeer gewone namen te noemen, kent iedereen. *Alexandros* en *Kleitos*, zoo lang ze nog bij elkander blijven, zal de Nederlandsche lezer die geene oude talen beoefend heeft ook nog kennen, ofschoon al zoo terstond niet meer. Scheid nu echter de vrienden, d. i. noem den laatsten afzonderlijk, tien tegen éen, dat men de grootste helft, zoo al niet de gansche massa lezers welke hier bedoeld wordt, met al die geleerdheid fraai in de war helpt. Of heeft die verandering nu soms voor hen moeten dienen die met Faust kunnen uitkramen: "Heisse Magister, heisse Doctor gar!" Het antwoord op de veronderstelde vraag is reeds gegeven. — Wij spraken daar intusschen van burgerregt. De geleerde schrijver, wien wij om zijne taalkennis benijden, "over de Spelling van de Bastaartwoorden in 't Nederduitsch" heeft ook op dat *burgerregt* zijne scherpe pijlen afgezonden, zonder dat die evenwel hier diep troffen, naar 't ons nog in gemoede voorkomt. Eigenlijk was de gansche tirade welke wij bedoelen (bl. 19), in de oogen der meesten ook welligt meer geschikt om te doen uitkomen, hoe Prof. Siegenbeek, in zijne daar besprokene Verhandeling zich misschien minder gelukkig had uitgedrukt, dan om de wettigheid, het bestaanbare van een dergelijk "poorterschap"

voldingend weg te cijferen of omver te werpen. "Ik wenschte "wel te weten, vraagt M. "*hoe veel* talent een schrijver moet "hebben, om onder de *beste* schrijvers gerekend te worden? en "dan, *hoe dikwerf* een woord door *beste* schrijvers gebruikt "moet zijn, om er van te kunnen zeggen, dat het in *alge*-"*meen* gebruik is?" — Prof. S. nu, had over het schrijven van Bastaardwoorden in 't algemeen, namelijk gezegd, als hij zich zelf tegenwierp dat misschien van vele dier woorden het burgerschap twijfelachtig was: "maar zijn zij niet "allen bij de beste schrijvers van vroegeren en lateren tijd in "algemeen gebruik? enz." — Voorwaar, de bedoeling hier was duidelijk genoeg, en wij gelooven daarbij, dat de meesten met hetgéen hier bedoeld werd ook gereedelijk zullen willen instemmen, zonder daarom op zich te nemen die vragen van *hoe veel* en *hoe dikwerf* te beantwoorden. Het was anders nog zoo ongehoord of vermetel niet om voor die oude eigennamen des noods maar eene soort van Alexandrijnschen kánon op te maken en het vraagstuk ongeveer dus te beslechten: indien déze schrijvers eenig vreemden naam, al ware 't ook slechts éenmaal gebruikt hebben, men schrijve hen in dit opzigt veilig na! Doch ook zonder dat. *Alexander* bezit gewis dit door sommigen dan al betwiste burgerregt bij ons, even goed als *Pericles* en weer honderden meer. Men late uit dien hoofde eens vooral toch dien *os* weg van alle namen die even als Alexander op dien zelfden uitgang dienden neer te komen, maar het in onze taal toch nooit deden, als: *Plutarchus*, *Philippus*, *Cyrus* enz. En men behoude daarbij liefst dáarom tevens nog de *c* in *Pericles* en elders, dewijl de consequentie hier weer tot *Makedonie* enz. leidt, geheel strijdig met de uitspraak die, wij aarzelen geenszins het te beweren, gewis door niemand van het tegenwoordig geslacht, noch hoogstwaarschijnlijk door eenig vorig bij ons, ooit hieromtrent gevolgd is. Schrijft men alzoo voor alle Latijnsche eigennamen, en mede bij de Grieksche, de Romeinen slechts na, dan heeft men althans eenheid bij den eersten greep; dan stuit men nimmer op klanken die ons eenige moeijelijkheid kunnen opleveren, doch waaraan wij integendeel door onze zoogenaamde *stadhuiswoorden* (een woord dat

alleen reeds voor het aristocratische onzer vroegere republiek getuigt,) allen aan het Fransch of Latijn ontleend, van der jeugd af al tamelijk gewoon zijn; dan behoeft men in geene andere tegenstrijdigheden te vervallen, behalve in die welke wij aantoonden dat de Romeinen zelve op het punt in quaestie begingen, maar die zij nu toch ook geheel voor *hunne* rekening houden, en dan is men ten slotte niet verpligt zijn gansche leven door, 't geen zeker ook het meest opwekkende werk niet is, steeds aan 't *corrigeren* te blijven (zonder dat men daarom nogtans immer tot een geheel voldoend resultaat kan komen, men houde dit vooral op 't oog!) 't welk ons eindelijk zóover zou moeten voeren dat b. v. de ondergeteekende, altijd om zoogenaamd consequent te zijn, uit hoofde van de onbetamelijkheid dier zamenkomst van de *g* met de *t*, niet meer zou mogen schrijven — zoo hij daarmede maar voor goed en al ophield! denkt misschien de *lector benevolus*, — 't doodeenvoudige

ENGELBREGT.

CAESARS VELDTOGTEN IN GALLIË,

TOEGELICHT DOOR

E. I. KIEHL.

(Uit het 16e *jaarl. verslag van 't stedelijk gymnasium te Leyden).*

Door de redactie onzer Bijdragen aangezocht, om een verslag te leveren van de verhandeling over de veldtogten van Caesar in Gallië door Prof. Kiehl (toen nog Praeceptor aan het Gymnasium te Leiden), toegevoegd aan het jaarlijksch verslag aangaande den staat van het Leidsche Gymnasium, heb ik geene reden gevonden om zulks te weigeren. Vooreerst toch achtte ik mij vereerd tot deze taak geroepen te worden, en in de tweede plaats stelde dit mij in de gelegenheid eene eervolle melding te maken van den schrijver der verhandeling, die hier op nieuw het bewijs levert, dat hij grondige studie en uitgebreide kundigheden op hoogen prijs stelt.

De tekst der verhandeling geeft in het kort den inhoud op van de vijf eerste boeken van Caesars Commentarii de Bello Gallico, doorvlochten met alle zoodanige aanmerkingen, als eene duidelijke en populaire voorstelling van de gebeurde zaken scheen te vereischen: de aanmerkingen bevatten de regtvaardiging van het in den tekst verhandelde en zijn deels tot verklaring van sommige den leerling min bekende zaken, deels tot handleiding voor de Docenten zelven ingerigt.

De vraag is bij mij opgekomen, of de vorm, waarin vele wetenswaardige zaken hier ter kennis der leerlingen gebragt worden, wel de duidelijkste en gemakkelijkste is: het ware misschien beter geweest, wat voor de leerlingen bestemd is afzonderlijk te vermelden, en het overige bij wijze van excursus te laten volgen.

Ook zie ik het nut van den Nederduitschen tekst niet in. Wel is het aangenamer voor hem, die Caesar begint te lezen, om ongeveer den inhoud van ieder boek vooraf te leeren kennen, en gaf de tekst aan den schrijver een goede gelegenheid om zijne aanmerkingen te pas te brengen, maar hij zou den tekst van Caesar, die in handen van iederen leerling is, als grondslag hebben kunnen aannemen, en dan de inlichtingen, die nu daarin voorkomen, naar de noten hebben kunnen overbrengen. Nog komt daarbij, dat het maar half goed is, dat de leerling zoo wat ten naaste bij de woorden van Caesar te lezen krijgt: hij moet integendeel met zijn lexicon en zijne grammatica in de hand, als een versch man aan 't vertalen: anders gaat het hem, even als die op 't gehoor zingen. De juiste vertaling toch moet bij hem de vrucht zijn, niet van eene algemeene kennis van den inhoud van eenig boek, maar zijne taalkennis moet hem met de gegeven hulpmiddelen tot het regt verstand van den te behandelen schrijver leiden. Zoo eerst wordt zijn oordeel gescherpt en de vertaling vruchtbaar voor zijne ontwikkeling.

Een ander nadeel der bijvoeging van den Nederduitschen tekst is hierin gelegen, dat de leerling, bij eenige opmerkzaamheid het verschil van voorstelling bij Caesar en bij Dr. Kiehl bemerkende, of zal gedwongen zijn om de lange aanmerking te lezen, die hem tegenstaat omdat hij ze niet kan volgen, of eenvoudig zal moeten aannemen, wat soms nog niet genoeg bewezen is. De togt (ik zal hierop later terugkomen) der Helvetiërs b. v. is naar mijne wijze van zien juist zóo geweest, als die door Caesar beschreven wordt. Dr. Kiehl daarentegen geeft een geheel anderen weg op; de leerling kan niet beslissen, in hoever hier de waarheid aan de zijde van den schrijver is: het nieuwe bevalt hem, hij

neemt het gretig aan en hij laat de lange redenering onder aan de pagina voor hetgeen zij is; inmiddels krijgt hij, zonder de reden daarvan te kennen of te kunnen waardeeren, eene scheve voorstelling van het gezag van Caesar als geschiedschrijver, die nu in zijne schatting vrij wat gedaald is, zonder het te verdienen.

Overigens ben ik het met den schrijver eens, dat de noten datgene bevatten, wat tot regt verstand van het zakelijke in Caesars vijf eerste boeken noodig is, en den leerling van veel nut kunnen zijn. Het is de schuld van den schrijver niet, dat de chronologie der veldtogten, de bepaling der plaatsen waar de verschillende veldslagen geleverd zijn, en de geheele geographie van Gallië, voor dien tijd, nog zoo veel twijfelachtigs oplevert, en we mogen hem integendeel dank weten, dat hij er zoo veel moeite aan besteed heeft. Dit geldt vooral het onderzoek naar de juiste bepaling van het gebied der Eburonen en de ligging van Aduatica, waar de eene hypothese op de andere rust, terwijl men dan eindelijk nog tot eene zeer onzekere uitkomst, ten hoogste tot zekeren graad van waarschijnlijkheid geraakt. Dat dien ten gevolge de bijgevoegde kaart geen zeker wegwijzer zijn kan, heeft de schrijver zelf in de voorrede erkend, als hij de meening uit, dat zij eene geheele herziening behoeft. Maar of die herziening vruchten zal opleveren, moet de tijd leeren: vooral daar Caesar zelf nog niet zeer vast op de geographie van Gallië was. Gelijk ik dus in 't algemeen de scherpzinnigheid en vlijt des schrijvers op den regten prijs stel, zoo neem ik de vrijheid hem, wat Caesar 4.10 (zie pag. 36, noot 136) betreft, naar Nipperdey te verwijzen, wiens emendatie naar mijn inzien een hoogen graad van waarschijnlijkheid bezit, en van dit onzekere en glibberige pad aftestappen, om eenige plaatsen van Caesar met hem na te gaan, waarvan de opvatting en verklaring door hem meêgedeeld met mijne zienswijze in strijd is. Hiertoe gaf in de eerste plaats aanleiding het betoog door Dr. Kiehl in de aanteekeningen op pag. 2 vlgg. geplaatst, waarin hij staande houdt, dat de Helvetiërs niet door de engte bij Fort d' Écluse naar de Saone zijn getrokken, maar langs eenen omweg door

de engten der Jura meer noordelijk over Gex en Dôle de vlakten van Franche-Comté hebben bereikt en daarop, en dus ook meer noordelijk dan gewoonlijk wordt aangenomen, eenen tak der Saone zijn overgegaan.

De redenen, waarom Dr. Kiehl de gewone meening niet kon volgen, zijn hoofdzakelijk deze:

1°. De verschansingen van Caesar sloten niet alleen den zuidelijken Rhône-oever af, van Genève tot Fort d'Écluse, maar liepen ook op den noordelijken oever door en sloten de engte af.

2° worden eenige bezwaren tegen den togt langs Fort d'Écluse en den overtogt der Saone opgesomd en beweerd, dat ze op die wijze niet bij Bibracte konden komen, zooals ons in Caesars Commentariën berigt wordt. B. v. 1° de afstand van het punt, waar de Helvetiërs, volgens Caesars verhaal de Saone passeren, is maar 14 à 15 uren van Bibracte en daaraan worden 15 dagen besteed. 2° Ze zijn dan niet door het land der Sequani gekomen. 3° Caesar moest dan niet van de Aedui leeftogt gevraagd hebben en zou van Bibracte afgesneden geweest zijn, enz.

3°. Tegen de meening van Dr. Kiehl staat wel ééne plaats van Caesar over, die bepaald zegt, dat de weg der Helvetiërs tusschen den Jura en den Rhodanus doorliep; maar die plaats kon niet in aanmerking komen, omdat *de tekst van Caesar volgens de thans bekende handschriften, als getuige niets bewijst tegen de gevolgen van den staat van zaken, zooals die uit het werk zelf blijkt. Hij zal evenwel de twee beste handschriften par acquit de conscience aanhalen.*

Voordat ik den strijd voor de gewone opvatting begin, wil ik eerst de wapenen mijner tegenpartij door de seconden laten nazien, en ik begin dus met het derde punt. Het geldt hier toch niet meer of minder, dan de geloofwaardigheid van den voornaamste der weinige fontes, waaruit wij onze kennis der Gallische oorlogen putten, omdat de handschriften zoo bedorven zijn, dat we op de lezing niet zouden kunnen afgaan, wanneer strategische en geographische bezwaren daartegen bestaan.

We willen eens voor een oogenblik aannemen, dat die

bezwaren werkelijk aanwezig zijn; dan zou ik de bovengenoemde stelling in zoover toegeven, als er van één enkele plaats in Caesar sprake is, waartegen zich onoverkomelijke bezwaren aankanten. Maar zoo in 't algemeen genomen slaat zij aan alle geschiedkundige waarheid den bodem in. We handelen hier over een geheel feit, niet over eene of andere bijomstandigheid, en er zou dus eerst dienen bewezen te worden, dat de daadzaak, dat de handschriften van Caesar naar éénen Archetypus zijn afgeschreven en daarenboven hier en daar slecht zijn afgeschreven, *werkelijk* eenen zoo nadeeligen invloed op de voorstelling der feiten uitoefent, dat we Caesar als geschiedkundige bron maar moeten laten voor 't geen ze is, en ze pro forma (par acquit de conscience) hier en daar nog wel eens kunnen aanhalen. Dat is door Dr. K. niet bewezen en ik geloof ook, dat het niet zoo gemakkelijk te bewijzen is. De plaats *B. G.* 4. 29, als bewijsgrond voor de onderhavige stelling gegeven, is zeker door K. meer ter loops aangehaald, dan om als doorslaand bewijs te dienen: dat toch door eene verschrijving of liever transpositie (zooals hij zelf later toegeeft) *naves longae* en *onerariae* met elkaar verward zijn, kan een niet zoo ongunstig oordeel over de beste Hss. van den B. Gallicum uitlokken: te meer, daar de zaak, 4. 22 en 4. 25, juist is opgegeven en beschreven. Vergel. vooral ten aanzien van 4. 22. Nipperdey ad. h. l. en J. Becker Jahrb. f. Phil. 1851. Heft 5, pag. 446. De laatstgenoemde geeft t. a. p. eene emendatie op, welke, zoo ze waar is, alle moeijelijkheden wegneemt: *Onerariis et tot actuariis contractis quot* reliq. De Hs. der Commentarii de Bello Civili zijn veel slechter en op sommige plaatsen schrikkelijk bedorven, en toch kan het boek werkelijk met grond voor vele historische feiten als bewijs worden aangehaald, omdat tot nog toe niet bewezen is, dat de afschrijvers *trouweloos en met voordacht* den tekst veranderd of geïnterpoleerd hebben. Op grond van deze mijne overtuiging zal ik dus een paar plaatsen uit Caesar zelven aanhalen, die ook op den boven aangeroerden doortogt betrekking hebben, en ze niet alleen als bewijsgrond aanvoeren, maar ook trachten te betoogen, dat ze als zoodanig geloof verdienen.

De plaats door K. verworpen staat Caes. B. G. 1. 6. *Unum (iter) per Sequanos angustum et difficile, inter montem Juram et flumen Rhodanum.* Waarom moeten hier de woorden "*inter — Rhodanum*" weg vallen? Bestaan er zwarigheden tegen de taal of variëren de Handschriften? Neen. Waarom dan? "*Een blik op elke uitvoerige kaart beslist hier. Caesar die de ontzettende moeite nam, eene uitgestrektheid van* 5 *uren gaans met* 6—12000 *man in* 14 *dagen te verschansen, zou onzinnig geweest zijn, indien hij niet tevens het westelijke einde van zijnen muur benoorden den Rhodanus had voortgezet en den enkelen rijweg, waaruit de pas de l'Écluse bestaat, mede had opgesloten enz.*"

Op dezen éénen blik berust dus de waarheid of onwaarheid van het feit, of de Helvetiërs door den pas getrokken zijn of niet!

Wanneer ik mijne subjectieve opvatting (mijn blik) hiertegen overstel, dan komen we geen handbreed nader tot de waarheid. Ik zal er liever eenige daadzaken en uitspraken van Caesar tegen over stellen.

De muur is van Genève tot aan den Jura getrokken op den zuidelijken oever der Rhône. Dit is een feit, dat ook K. als waar erkent. Tot hoe ver de muur zich uitstrekte, is het punt in quaestie. Caesar zegt "ad montem Juram". Maar dat kan niet letterlijk worden opgevat: want de Rhône ligt aan deze zijde van de Jura. Ik antwoord: ja, maar Caesar is geen geograaph, hij is veldheer en bepaalt slechts de rigting van den muur, even als hij vroeger in strategischen zin en dat naar waarheid gesproken had van den Rhodanus, *qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit.* Caesar wilde, naar mijne meening, slechts de rigting aanwijzen en aantoonen, dat de muur ophield op de hoogte van den tegenoverliggenden Jura: die streek moest vooral verdedigd worden om de doorwaadbare plaatsen.

De Helvetiërs hadden bepaaldelijk den doortogt door de provincie verlangd en moesten den Rhodanus over. Daarom breekt hij de brug bij Genève af, daarom geeft hij zelf als het doel der verschansing op, 1. 8. 2. "*quo facilius, si se invito transire conarentur, prohibere possit.*

De Helvetiërs hadden door hunne gezanten, die den doortogt vroegen, als drangreden laten bezigen, dat ze geen' anderen weg hadden: (*propterea*, *quod aliud iter haberent nullum*) en dat was ook letterlijk zoo; want de engten konden ze niet doorgaan, als de Sequanen het niet wilden, en die hadden ze toen nog niet om den vrijen doortogt laten verzoeken, en Caesar berigt ons, dat er in *het geheel* (*omnino* B. G. I. 6.) maar *twee* wegen waren, over den Rhodanus door de Provincie en door de *angustiae Sequanorum*. Nu doen de Helvetiërs een aanval op de verschansingen: deze mislukt. Wat zegt Caesar nu? "*Relinquebatur una per Sequanos via:*" dus diezelfde weg, daar hij vroeger van gesproken had: want *erant omnino itinera duo*. Deze weg loopt nu tusschen de Jura en den Rhodanus. De vraag is: zijn zij nu werkelijk daardoor getrokken? Zeker, want er was geen andere weg; dit is gebleken door uitspraken van Caesar en bovendien lezen we geen enkel woord van eenig gevecht, dat bij de engten zou hebben plaats gehad; waren die door Caesar afgesloten geweest, de Helvetiers zouden die hebben moeten forceren. Caesar heeft ze niet afgesloten: dat lag buiten zijn plan; hij gaat den Rhodanus niet over, voor hij versterking van troepen heeft gehaald en zoekt slechts de Provincie te vrijwaren. Eerst toen het verdrag met de Sequanen gesloten was en Caesar van hun plan onderrigt werd (I. 10, verg. I. 19), om *per agrum Sequanorum et Aeduorum in Santonum fines* te trekken, zorgt hij voor vermeerdering van troepen en rukt hen na, om dat te verhinderen. Vroeger was hem slechts bekend geworden, dat ze door de Provincie heen wilden en om dat te beletten had hij toen volk genoeg, z. I. 6. Bovendien berigt Caesar zelf I. 11. dat de doortogt heeft plaats gegrepen *per angustias et fines Sequanorum*. En zijn dit wezenlijk nu de engten tusschen de Jura en den Rhodanus? Zonder twijfel. Dio Cassius en Plutarchus, die Caesars werken zeker hebben gekend, zijn ons een waarborg daarvoor. Dio Cassius 38. 32. 1. vermeldt den togt van Caesar aldus: *οἱ βάρβαροι ἄρχντες τὸ μὲν πρῶτον διὰ τῶν Ἀλλοβρόγων ἐπορεύοντο ᾗπερ ὥρμηντο, ἔπειτ' ἐντυχόντες τοῖς κωλύμασιν ἐς Σηκουανοὺς ἀπετράποντο καὶ διά τε τούτων καὶ διὰ τῶν Αἰδουίων — ἰόντες*

κ. τ. λ. en Plutarchus, schoon minder naauwkeurig in zijne beschrijving, wijst naar dezelfde plaats heen, als hij zegt J. Caesar 1. 18 ἐχώρουν διὰ τῆς ὑπὸ Ῥωμαίοις Γαλατίας.

Letten we verder op den weg, dien ze namen, en wat er van hun wedervaren gezegd wordt. Aan Caesar werd toen hij bij de Segusiani was gekomen berigt, dat de H. door het land der Segusianen naar de Aedui getrokken waren (de Aeduers woonden aan beide zijden van den Arar: 1. 11 *in Aeduorum fines pervenerant* 1. 12. *Arar — per fines Aeduorum et Sequanorum*) en tevens hoort hij klagten van de Aeduers, dat ze geplunderd *worden*, maar van de Allobrogen, Ambarri, die digt bij den Rhodanus en fort d'Écluse wonen, dat ze al uitgeplunderd *waren*. Daarbij werpen de Aeduers Caesar voor (hij was bij de Segusiani) dat hij toelaat, dat de *socii paene in conspectu exercitus* uitgeplunderd worden. De H. kunnen dus zoo ver niet af geweest zijn. Lezen we verder het verhaal van Caesars togt naar den Arar ter plaatse waar de H. overtrokken, zoo is het duidelijk, dat hij maar ééne dagmarsch behoefde te doen, om bij hen te komen, waartoe anders eenvoudig de vermelding "*de tertia vigilia profectus*", terwijl anders het getal dagen of de hoegrootheid van den marsch opgegeven wordt.

En waarom trekken de H. naar het noorden en niet dadelijk westwaarts over den Rhodanus?

Mij dunkt, dat deze vraag niet zoo moeijelijk is te beantwoorden. Vooreerst was de Rhodanus veel breeder en kon niet dan met groote bezwaren worden overgetrokken; de Arar, die zooveel kleiner was en zoo effen van stroom, kostte aan de Helvetiers 20 dagen en dat had nog veel moeite in C. 13. Bovendien was de Rhodanus door de troepen van Caesar bezet en na den doortogt had Labiënus de hand meer vrij en zou zich zeker met goed gevolg tegen hunnen togt verzet hebben. Veel veiliger was voor de H. de marsch door het gebied der Aeduers, die wel in schijn vrienden waren en toen ze geplunderd werden naar Caesar kwamen, om hulp te vragen, maar toch in 't geheim de Helvetiërs begunstigden (Zie B. G. 1, 17, 18, 26, en Dio Cass. 38, 32). De Helvetiërs waren wel niet bang, maar toen ze dien brug van

Caesar in éénen dag gereed zagen, waar zij zelven zoo vele dagen toe noodig gehad hadden, begrepen ze toch, dat het beter zou zijn, om vrede te hebben C. 13, en eerst na een gelukkig ruitergevecht beginnen ze *audacius subsistere* 1. 15. Ik verbeeld mij, dat ze plan hebben gehad, om maar eerst in de vlakte te komen (dat konden ze even voor Bibracte doen) en dan westwaarts te gaan. Ze hadden, geloof ik, het plan, om naar de Santones te gaan, opgegeven; want reeds na de eerste nederlaag bij den Arar slaan zij aan Caesar voor, om te gaan waar hij wil. Het was hun dus te doen om van Caesar verlost te worden: eerst later, toen ze meenden, dat Caesar vlugtte, trokken ze hem na: konden ze hem overwinnen en vernietigen, des te beter: dan was de weg vrij.

Dat ze zoo lang werk hebben, om van den Arar naar Bibracte te komen, is geen wonder. Van de engten tot de Arar hebben ze 7 dagen noodig C. 10, en van Bibracte tot de Lingonen 4, ofschoon ze aanhoudend voorttrokken in overhaaste vlugt. De weg was zeker ook zoo gemakkelijk niet, de vrouwen, de kinderen, de bagaadjekarren, alles was hun hinderlijk en de wanorde zeker niet minder groot, dan die we in het 2de boek c. 11 van het leger der Belgen verhaald vinden.

Waarom eindelijk Caesar van de Aeduers leeftogt vraagt, kan ik met Dr. Kiehl niet vreemd vinden: hij was in hun land en zij hadden het hem van staatswege toegezegd, 1. 16; ook kan ik niet inzien, waarom Caesar, indien de Helvetiërs naar Bibracte togen, van die stad moest afgesneden raken: hij trok op die stad aan, toen de vijanden westwaarts waren gegaan en had dus den weg vrij, blijkens C. 33.

Doch reeds te veel over den togt der Helvetiërs: ik wenschte ook nog op andere punten de aandacht te vestigen en wel op de wijze, op welke Dr. Kiehl eene zinsnede uit B. G. 1. 51. 3 heeft vertaald. Op pag. 13 staat: "volksgewijs in ééne lange rij van zeven verschillende schlachthaufen met tusschenruimten *even groot als de onderscheidene corps*, stonden de Harudes" enz. Dat is (zie Noot 53) de eenige manier, waarop hij de woorden van Caesar weet te verklaren; waarom? wordt niet aangewezen.

Ik heb ze altoos anders opgevat, namelijk zoo: dat *paribus intervallis* beteekent, dat er tusschen elke twee volkstammen evenveel ruimte was overgelaten. Caesar bedient zich in dien zin meermalen van het woord *par*, b. v. B. G. 7. 23. *Trabes directae, perpetuae in longitudinem paribusque intervallis distantes inter se binos pedes*" cet. en een weinig verder: "*Sed paribus intermissae spatiis, singulae singulis saxis interiectis, arte contineantur.*"

Pag. 21 not. 81. Tracht de schrijver te betoogen, dat lib. 2. 25 in plaats van *decimae legionis* moet gelezen worden *undecimae*. Naar het mij voorkomt zonder grond. Immers er moest eene dringende noodzakelijkheid tot verandering aanwezig zijn, en die is er volgens mijne meening niet.

Dr. Kiehl geeft als reden op, dat Caesar bij den plotselingen aanval der Nerviërs begint met het 10de Legioen op den linker vleugel toe te spreken, en dat we hem later op den regter vleugel bezig vinden, om het verflaauwde gevecht te doen herleven: dus moet hij het centrum doorgegaan zijn, waar het 11de en 8ste stond, en die zal hij dan ook wel toegesproken hebben. Dr. Kiehl vergunne mij de aanmerking, dat eene veronderstelling, hoe waarschijnlijk ook, geen gezag genoeg heeft, om eene lezing te veranderen. Maar hier is meer. De veronderstelling houd ik ook voor onjuist; want de woorden: "*ab legionis cohortatione — profectus*," die in den aanvang van cap. 25 staan, zijn, mijns inziens, juist door Caesar gekozen, om het verhaal van wat hij zelf verrigtte, hetwelk in cap. 21 bij de woorden *pugnantibus occurrit* was afgebroken, weer op te vatten.

Cap. 21—25 toch verhaalt hij: 1° hoe het leger in slagorde geraakte (cap. 21); 2° het gevolg van de onregelmatige stelling des legers (cap. 22); 3° hoe het op den linker vleugel en in het centrum met den strijd afliep (cap. 23); 4° de vlugt der ruiters en treinknechten (cap. 24). Dat alles zal Caesar vernomen hebben; maar hij nam zelf geen werkzaam aandeel aan den strijd. Zoodra hij den linker vleugel in den strijd had gebragt en omtrent het centrum was gerustgesteld, begaf hij zich, dewijl hier geene aansporing noodig was (dat blijkt uit de woorden cap. 21. *Cohortandi causa*

profectus pugnantibus occurrit) naar den regter vleugel, en dat tijdstip, het begin van zijne eigene werkzaamheid, duidt hij aan met de woorden, die het begin van cap. 25 uitmaken.

Pag. 28. Caes. 3. 15. *Disiectis malis*. Zeer juist bemerkt de schrijver, dat hier *deiectis* moet gelezen worden. Nipperdey behield *disiectis* ten onregte; maar van de schooluitgaven kan ik dit niet toegeven, althans de Tauchnitz-editie van 1844 heeft de goede lezing.

Pag. 48. Beklaagt zich de schrijver over de onhandigheid eens verbeteraars, die Caes. 4. 23. zou verbroddeld hebben. Daar staat volgens den nu gebruikelijken tekst (Nipperdey): *Cuius loci haec erat natura atque ita montibus angustis mare continebatur, ut ex locis superioribus in litus telum adigi posset.*" Dr. Kiehl wil *litus* en *mare* verwisseld hebben; want, zegt hij, de bedoeling is: "Het strand was zoo smal, dat men van de bergen de zee kon raken" en niet "de zee was zoo smal, dat een schot van de bergen het strand kon raken."

Ik voor mij zie zooveel bezwaar niet in de tegenwoordige lezing. Men stelle zich eenvoudig voor, dat Caesar de plaats, waar hij landen wil, van uit zee beschouwt en dus als aanvangspunt van zijne beschrijving den zeeboezem neemt, waar hij met de vloot moest binnen varen. Hij zag aan alle zijden heuvels, die digt aan zee lagen en dus zoo digt bij de plaats, waar hij landen wilde, dat de pijlen der inwoners, die op de hoogten stonden, zijn volk en de landingsplaats konden bereiken.

Zoo vat de Metaphrast de zaak ook op: *ὁ δὲ τόπος*, zegt hij, *εἰς ὃν ἐξώκειλεν οὕτω τε εἶχε τῆς Φύσεως καὶ οὕτως ὑπ' ὀρέων πάντοθεν ἐνταῦθα ἡ θάλασσα περιείχετο, ὥστε ἀπὸ τῶν μετεώρων ἀκόντιον εἰς τὸν λιμένα ἐξικνεῖσθαι.*

Ita beteekent: *in dier voege*; want *ita* bij *angustis* te voegen ontraadt de ongewone tusschenvoeging van het substantivum. *Angusti montes* zijn: *Bergen tusschen welke weinig ruimte is*, gelijk b. v. *Angusti fines grenzen* zijn, *die een klein land insluiten* en *angustius collocare milites* beteekent: *de soldaten digter bijeenplaatsen*. *Continere* is ons *insluiten*. Zie de plaatsen pag. 24 aangehaald. We komen dus tot de vertaling, die Dr. K. verwierp, terug, en zeggen wel degelijk:

de zee of zeeboezem was binnen zoo enge bergen ingesloten, dat de pijlen, die van de hoogte geworpen werden, het strand of de landingplaats bereiken konden.

De zin laat niets te wenschen over en er zijn geen varianten, die iets ter zake doen. Ik houd mij dus liever bij de vulgata.

Pag. 41 wordt gehandeld over den door Caesar B. G. 4. 17 beschreven brug over den Rhijn. Volgens de verklaring van den schrijver zijn hem drie dingen niet duidelijk: 1° de opvatting van het woord *distinere* 2° wat eigenlijk ~~de~~ werking der *fibulae* geweest is en 3° hoe de beschrevene constructie veel tot de hechtheid der brug afdeed.

Ik wil trachten een bijdrage tot meerdere duidelijkheid te geven, maar geef die voor beter. Ik neem bij deze beschrijving de plaat van Oudendorp voor mij, die ik in de meeste opzigten als juist beschouw.

Caesar beschrijft eerst de eene zijde der brug en daarna de andere tot aan de woorden *Haec utraque.* Dat moet wel zoo zijn, omdat hij begint met te zeggen: *Bina tigna*, dat is *telkens twee balken*, daarmee bedoelende al de paren balken, die aan de bovenzijde der rivier stonden, van waar de stroom kwam. Wanneer hij dus voortgaat met te zeggen *Haec utraque* dan meent hij daarmee, (wegens den pluralis) *al de paren opstaande balken aan beide kanten der brug.* Ware dit niet zoo, hij had moeten zeggen *Horum bina quaeque. Haec utraque — distinebantur*, beteekent dus, dat al de paren opstaande balken, die 40 voet van elkander stonden, op dien zelfden afstand van een gehouden werden (*distinebantur*) door de dwarsbalken van 2 voet dikte, die tusschen ieder paar opstaande balken door eene ijzeren pin (*iunctura*) waren bevestigd en deze zoo van elkander gescheiden hielden (*quibus disclusis*). De fibulae (*binae* omdat het van *alle* opstaande palen gold, denkelijk ijzeren klampen) waren aan beide zijden der paren palen (*utrimque*) aangebragt onder en boven de 40 voet lange dwarsbalken en hierop zoo bevestigd, dat ze de paren opstaande balken beletten te veel voor over te buigen, zoodat ze in dezelfde rigting bleven staan. Kwam nu de vloed, zoo drukte het water tegen de opstaande

balken en deze tegen den dwarsbalk, omdat gene wel door de fibulae werden ingesloten, maar toch eenige beweging mogelijk was. Deze drukking werd meegedeeld aan het tegenovergestelde paar opgerigte balken, die dáár dezelfde werking verrigten, maar tevens een steunpunt vonden in de Sublicae, die daar schuins tegen de palen waren aangebragt.

De Metaphrast heeft het zich ook zoo gedacht: hij vertaalt: *Haec utraque* reliq. door Πάντες οὗτοι πρὸς δοκῶν — λιπαῖς ἀμφοτέρωθεν σειραῖς ἐδέδεντο.

Pag. 62. Aanm. 223. Te dezer plaatse bespreekt de schrijver eene andere plaats uit Caes. B. G. 5. 24. Daar lezen we: "*Atque harum tamen omnium legionum hiberna* (*praeter eam, quam L. Roscio in pacatissimam et quietissimam partem ducendam dederat*) *millibus passuum centum continebantur.*"

Dr. Kiehl wil deze woorden zoo verstaan hebben, als ware de bedoeling van Caesar, dat geen paar winterkwartieren verder dan 100,000 passen van elkander lag.

Ik kan mij met deze verklaring niet te vrede stellen, en dat wel op taalkundige gronden. Ik geloof, dat we, om de plaats wel te vatten, op twee woorden voornamelijk moeten acht geven. Vooreerst op *tamen*, hetwelk aanduidt dat hetgeen volgt, namelijk: 100,000 *passuum contineri*, de verwondering moet opwekken bij den lezer, die uithoofde van het voorgaande iets anders zou verwacht hebben. Dat voorgaande is de klagt van Caesar over de schaarschte van het koorn en zijn daaruit ontstaan plan, om de troepen meer dan vroeger te verdeelen en naar verschillende plaatsen te zenden. Nu zou men natuurlijk verwacht hebben, dat de legerkampen op een zeer grooten afstand van elkander geplaatst waren; dat was evenwel zoo niet: ze lagen allen binnen den omtrek eener lijn, die honderdduizend passen lang was: *omnium legionum hiberna centum millibus passuum continebantur.* Het woord *omnium* is het tweede, waarop ik bijzonder de aandacht wilde vestigen; want, als de opvatting van Dr. Kiehl de juiste ware, zouden we moeten lezen: *Bina quaeque harum legionum hiberna* 100,000 *passuum inter se distabant.*

Mij dunkt, dat Dr. Kiehl zelf bij nadere overweging zal

inzien, dat de uitdrukking *hiberna continebantur* 100,000 *passuum* niet juist is, wanneer daardoor moet worden aangeweezen, dat *elk* der winterkwartieren door een afstand van 100,000 passen van de twee naastbijgelegene verwijderd was; zoodat het lag als in het middelpunt van een cirkel, waarvan de straal ongeveer 100,000 passen lang was..

Juist is daarentegen de uitdrukking, wanneer die *centum millia passuum* als grens of omtrek van eene ingeslotene ruimte worden gedacht. Zoo gebruikt Caesar het woord *contineri* b. v. B. G. 3, 13, 23, 3, 1 en B. C. 2. 23. verg. Liv. 30. 26.

Dr. Kiehl had dus, mijns bedunkens, Drumann zoo hard niet moeten vallen (pag. 62. not. 223), omdat hij zegt, dat al de winterkwartieren "innerhalb eines umkreises" van 100,000 passen waren; want dit staat letterlijk bij Caesar: en dat te minder, dewijl de verklaring door hem, Kiehl, gegeven, ook niet de ware is. Gesteld toch, dat we zijne verklaring in taalkundigen zin konden goedkeuren, zoo blijft het toch onwaar, dat tusschen ieder paar winterkwartieren 100,000 passen lagen. Het kamp van Sabinus is van dat van Labienus 50,000 passen, van dat van Cicero 60,000 enz.

Ik moet evenwel bekennen, dat ik zelf ook geene voldoende verklaring geven kan, maar vergenoeg mij voor als, nog met te zeggen, dat de verklaringen die we hebben geen van allen aan de vereischten voldoen, en merk nog ten slotte aan, dat door de verwerping van die welke door Dr. K. aan de onderhavige plaats van Caesar gegeven is, ook een voornaam steunpunt wegvalt voor zijne bewering, dat Aduatica ten zuiden van Marchienne au Pont te zoeken is.

En hiermede neem ik afscheid van mijne lezers en van Dr. Kiehl, wien ik nog de verklaring schuldig ben, dat ik door het lezen van zijne verhandeling in vele opzigten met Caesar nog nader ben bekend geworden, omdat hij uit de bestaande hulpbronnen ijverig geput en het wetenswaardige in geregelde orde heeft bijeenvergaderd.

Gouda, 20 December 1855. D. TERPSTRA.

J. F. Reitz, opstellen ter vertaling in het Latijn, elfde uitgave. Amsterdam, J. Radink. Zutphen, W. J. Thieme, 1855.

Bij het zien van dezen titel kwamen mij onwillekeurig de vorstennamen Lodewijk XVIII en Napoleon III voor den geest. Immers, gelijk men in de geschiedenis vruchteloos zoekt naar Lodewijk XVII en Napoleon II; zoo kon ik mij ook niet herinneren immer de *tiende* uitgave dezer opstellen onder het oog gehad te hebben. Eerst meende ik dat woord *elfde* als eene drukfout te moeten beschouwen; doch kwam hiervan natuurlijk terug, toen ik vervolgens de *voorrede* opsloeg, en daar dadelijk het volgende las. "Deze elfde uitgave der *Latijnsche themata van Reitz* is niets anders dan een verbeterde herdruk van de *tiende* uitgave, die even als de *negende*, door den Hooggel. Heer J. BOSSCHA bewerkt was." Thans begon ik mijne eigene herinnering in twijfel te trekken, en sloeg, om uit de onzekerheid te geraken, de laatste, mij bekende, uitgave van Reitz open, waar mij al spoedig in de tweede voorrede van den laatstvorigen uitgever de volgende woorden in het oog vielen. "In deze *negende* uitgaaf der themata van REITZ, de *tweede* van mijne bewerking, zijn geen nieuwe veranderingen enz." Nu was ik uit den droom geholpen; maar mijn ontwaken ging vergezeld van verbazing, hoe zulk een zonderlinge vergissing mogelijk ware bij eene zorgvuldige en naauwkeurige bewerking (waar-

voor mij anders de naam des uitgevers tot waarborg scheen te strekken) en de vrees bekroop mij, dat ook weder *deze uitgave* nog niet met die naauwgezette zorg zoude bewerkt zijn, welke, naar mijn inzien, de zaak van het onderwijs en het belang der zich aan de studiën toewijdende jongelingschap dringend vorderen. In welke vrees ik bij verder onderzoek maar al te zeer bevestigd ben geworden.

Het heeft mij meermalen bevreemd (en eene dertigjarige ondervinding heeft mij daarvan zeer dikwijls overtuigd) dat, terwijl de eerzuchtige Cicero zelf, gelijk uit verschillende gezegden van hem bekend is, de taak van onderwijzer zoo verheven en belangrijk acht, vele (om niet meer te zeggen) leermeesters van het edele en gewichtige hunner betrekking niet genoeg doordrongen schijnen te zijn. Want, om niet te spreken van diegenen, welke den post van onderwijzer enkel beschouwen als een middel van bestaan, welken zij slechts in zooverre behoeven waartenemen, als volstrekt noodig is, om niet van dat bestaan verstoken te worden, terwijl zij den overigen tijd met allerlei beuzelingen of uitspanningen doorbrengen, zonder lust om den geest optescherpen en zich meer en meer voor hun vak geschikt en bekwaam te maken: — maar zelfs onder hen, die de wetenschap liefhebben, en die met Scipio kunnen zeggen, dat zij hun *otium niet in ledigheid* doorbrengen, vindt men er (ik wenschte te kunnen zeggen slechts weinigen) die niet zoozeer al hun vermogen en al hunne krachten toewijden aan het hun opgedragen onderwijs en hun otium vooral daartoe besteden, om zich meer en meer in de hun toevertrouwde taak te volmaken; als wel hunne moeite en vlijt meer aanwenden tot het behandelen van verschillende geleerde onderwerpen, die somtijds geheel afwijken van den kring van hun onderwijs, en, tot groot nadeel der leerlingen, hun geest en aandacht maar al te veel daarvan aftrekken. Terwijl deze dus elders roem en eer trachten te verwerven, verzuimen zij die, welke, volgens het getuigenis van Cicero, hun in hunne betrekking als van zelve worden aangeboden.

Een natuurlijk gevolg hiervan is onder anderen, dat, ofschoon in de laatste jaren in dit opzicht eenige vooruitgang

niet te miskennen is, nog steeds de hulpmiddelen en handleidingen voor het onderwijs in de Oude Letteren deels gebrekkig, deels onvolledig zijn. En geen wonder, daar de eerstgenoemden meestal hun vrijen tijd buiten het gebied der wetenschappen, of op de verstverwijderde grenzen daarvan doorbrengen; de anderen daarentegen hun otium te kostelijk achten, om het aan het vervaardigen of verbeteren van leerboeken toetewijden, of zoo zij er om de eene of andere reden soms toe overgaan, blijkbaar met overhaasting en halve aandacht te werk te gaan: terwijl anderen eindelijk zoodanig met hun onderwijs bezet zijn, dat zij den geringen overschietenden tijd volstrekt behoeven tot noodzakelijke verrichtingen en ontspanning van ligchaam en geest, en alzoo die taak aan anderen moeten overlaten.

Onder die leerboeken nu laten vooral de opstellen ter vertaling in het Latijn en Grieksch (geen onbelangrijk hulpmiddel voorwaar tot de kennis dier talen) nog zeer veel te wenschen over. Een duidelijk bewijs hiervoor leveren dan ook deze themata van Reitz weder op, welke, schoon zoo vele malen herdrukt, zelfs nu nog zoo vol zijn met gebreken van allerlei aard, dat men misnoegd zoude zijn ze in eene eerste uitgave aantetreffen. En toch, welk ander Latijnsch-themaboek kan men met schik ter vervanging van dit aanwijzen? Waarom het te meer wenschelijk was, dat eindelijk eens eene wezenlijk verbeterde en gezuiverde uitgave van dit boek het licht had gezien, daar het in fatis schijnt te zijn, dat Reitz niet door een beter en verstandiger werk kan of mag vervangen worden. Maar het is geen lichte taak dien stal van Augias te reinigen: en niemand, die den omvang mijner werkzaamheden kent, zal het mij ten kwade duiden, dat ik, toen voor twee of drie jaren mij die voorslag werd gedaan, een weigerend antwoord heb gegeven. Het verheugde mij dus te zien, dat eindelijk eene fiksche hand (gelijk ik dacht) den bezem had opgevat; maar die vreugde was kortstondig: het was niet de hand van Herkules; de stal is op verre na niet gezuiverd.

Hoezeer nu, wat mij zelven betreft (ik hoop dat er ook anderen zijn, die met mij instemmen) die gebreken mij bij

het onderwijs niet alleen niet hinderlijk zijn, maar dikwijls gelegenheid geven, om mijnen leerlingen nuttige wenken en opmerkingen mede te deelen over Latiniteit en Nederduitschen stijl, en om hun oordeel en smaak op de proef te stellen: zoo begrijp ik echter niet, hoe zij, die gewoon zijn hunne leerboeken stipt te volgen, veronderstellen kunnen, dat deze themata, zooals zij daar liggen, voor hunne leerlingen een goede grondslag zullen zijn tot zuivere Latiniteit. Bijaldien sommigen in den waan verkeeren, dat het er in het begin zoo naauw niet op aan komt, en dat men naderhand hun die gebreken wel weder kan afleeren, verwijs ik hen naar de welbekende spreuk van Horatius: "Quo semel est imbuta recens" enz., en raad hun aan, die bij het onderwijs getrouw in het oog te houden. Maar ik heb het meermalen bijgewoond, dat men zelfs niet overtuigd was van het gebrekkige in deze themata, en van vader Reitz geen kwaad wilde hooren, misschien wel overgehaald door deze woorden uit de voorrede voor den achtsten druk: "Bij den herdruk van dit boekje heb ik trachten te zorgen, dat er niets in werd gevonden, hetgeen niet in zuiver Latijn zou kunnen overgebracht worden." Ja zelfs de bezorger dezer laatste uitgave onttrekt zich niet geheel aan den invloed van het noodlottige *jurare in verba*, als hij in zijne voorrede zegt: "Hoezeer de naam van den Heer J. BOSSCHA eene genoegzame waarborg is, dat de beide vorige uitgaven met zorg en kunde bewerkt zijn, zoo waren er toch enkele min keurige Latijnsche uitdrukkingen in overgebleven." Had hij minder op den naam vertrouwd, maar zelf naauwkeuriger toegezien, zoo zoude hij (ik hoop hem er van te overtuigen) vele leelijke fouten ontdekt hebben. "Maar bovendien" (zoo vervolgt hij) "is de bewerker van deze elfde uitgave nog "verder gegaan in het zuiveren van het Hollandsch in deze "opstellen. Hij is van oordeel, dat het allernadeeligst is, "den leerling aan de minste verkrachting der wetten zijner "moedertaal te wennen: Ook ziet hij de noodzakelijkheid "niet in om ten gevalle van het onderwijs onze moedertaal "naar het Latijnsche taaleigen te wijzigen." enz.

Het belooft iets goeds, wanneer Dr. BRILL zoo spreekt.

Men verwacht radikale herstellingen en verbeteringen in de taal en den stijl van dat verouderde themaboek! Het spijt mij te moeten zeggen, dat de uitkomst mijne verwachting heeft teleurgesteld, dat de verbeteringen gering zijn, en, uitgenomen de spelling der woorden, zich tot eenige kleinigheden bepalen, ja dat zelfs hier en daar de veranderingen in vergelijking van het vorige aftekeuren zijn.

En nu zal ik, om het bovenstaande te bewijzen, vooreerst een aantal plaatsen uit REITZ bijbrengen, waar het *Hollandsch*, deels naar het *Latijn verwrongen*, deels *op zich zelf gebrekkig* is, welke onveranderd zijn gelaten, of zelfs verkeerdelijk veranderd.

I. *Verdraaijingen van het Hollandsch naar het Latijn.*

Eerste Klasse.

Th. 24. "Opdat *wij* hen getemd en geleerd *zijnde* gebruiken." Volgens ons taaleigen zoude het *deelwoord* met *wij* moeten verbonden worden; dus was, *hebbende* nog beter. Maar liever (*na*) *hen getemd te hebben* enz. Op vele plaatsen vindt men alzoo *deelwoorden* naar het Latijn gewijzigd. B. v. th. 125. "Een leeuw had eene geit gezien *wandelende* — en *sprak*" waar daarenboven de *consecutiv temp.* ook naar het Latijn verwrongen is. Wij zeggen: *een leeuw zag eene geit wandelen, en sprak.* Th. 150. "Een Rom. soldaat vond ARCHIMEDES *teekenende*." III. kl. th. 117. "En door *hem* te Rome *gekomen* werden de hoogste waardigheden bekleed." Zie verder II, 43. III, 40, 56, 103 enz.

" 68. "Dewijl wij allen de verbetering onzer zeden *van noode* hebben." Ten gevalle van *opus est* of *indigeo*, keert het stijve *van noode* telkens terug, somtijds zeer onhandig. Zie bv. I, 76. "De lezing van *welke* wij zeer *van noode* hebben." II, 27. "De kennis van *welke* taal gij zeer *van noode* hebt. II, 36. "Dat hij geen arbeid *van noode* heeft." IV, 41.

"Gij hebt geen burger *noodig*, die meer *noodig* heeft." enz.

Zulk eene achteraanplaatsing van het betrekk. *welke* vindt men ook dikwijls in andere zinnen. Bv. III, 10. "Door den last van *welke*." III, 87. "Sommige van *welke*." II, 100. "De gelegenheid, *door welke* hij in *dezelve* ervaren had kunnen worden." Welk een taal! Lees: *waardoor hij daarin* (in de geschiedenis) *ervaren* enz.

Th. 97. "Volgens welke *eenen* ieder de verplichting was opgelegd om — indien *iemand* enz." Wij zouden zeggen: *aan ieder een*. Ik ken van *een ieder* geen andere verbuiging dan den genitiv. *eens ieders*. Om *unicuique* na te apen, zoude men ook moeten zeggen: *eenen iederen*. — Het Latijnsche *siquis* vertalen wij, als het op een subject terug ziet, door *indien*, *als hij*.

" 108. "Velen zijn den naam *waardig* van papegaaijen." Zoo wordt *dignus* bijna altijd getrouwelijk overgezet, hetgeen vaak zeer plat klinkt. Waarom niet liever: *verdienen* den naam. Maar ook wordt deze uitdrukking soms gebezigd, waar in het Latijn *dignus* onmogelijk is. Zie bv. I, 28. "Welk werk inderdaad den rang van koninklijke princessen niet zeer waardig was." Voor *rang* wordt opgegeven *dignitas*, voor *waardig*, niets. Dus vertalen de leerlingen: *dignitate parum dignum*, tenzij men hun opgeve *convenio:* waarom dan niet ook in het Hollandsch, *overeenkomstig*, *passende*, *voegende* enz.? Vergel. III, 56. "Het is uwer koninklijke Majesteit niet *waardig*" enz.

" 116. "De *hatelijke* donkerheid." Lees: *vervelende*, *verdrietige*. Zoo ook th. 131 "de *hatelijke* duisternis." Omgekeerd staat in IV, 17. "Toen de regering der Consuls het volk *verveelde*" voor, *het volk hatelijk begon te worden*, *verdroot*.

Th. 124. "De oude boeken, *geschreven met de hand*." Zeer stipt naar het Latijn *manu scripti*; maar wij zeg-

gen liever *oude handschriften*. Zoo ook IV, 25 "ofschoon Socrates *niets door hem geschreven* heeft nagelaten." (*nihil a se scriptum*): lees *geen geschrift van zich*.

" 150. "*Wil* mijne cirkels niet in de war maken." *Noli turbare*. Deze omschrijving van den imperativus is bij ons niet. of hoogst zeldzaam in gebruik: wij zeggen, *maak toch niet* enz. Hier vindt men er talrijke voorbeelden van, bv. II, 51. "*Wilt* niet gaan wandelen" vergel. II, 79, 98. III, 80, 82. enz. In de laatst aangehaalde plaats staat het zelfs in een afhankelijken zin: "verzocht hem, dat hij zijnen naam *wilde* schrijven."

" 155. "Als de lente *zal gekomen zijn*, dan keren (lees *keeren*) zij" enz. *quum venerit*. Wij vertalen zulk een futur. exactum gewoonlijks als een perfectum of praesens.

Tweede Klasse.

" 11. "Terwijl de Grieken geen *spijt* hadden over het beleid, waarmede Themistocles Griekenland bevrijd *heeft*." (lees *had*) *Poenitet* wordt hier gewoonlijks getrouw terug gegeven door *spijt*, *berouw hebben*, waardoor nare zinnen ontstaan. Wat beteekent *geen spijt hebben over iemands beleid?* of, *geen berouw hebben over iemands onderwijs*, zie th. 128 of, *geen berouw hebben*, *een vers in zijn geheugen te hebben*, th. 129 enz? *Non poenitet*, vertaalt men dikwijls door, *dat is mij lief*, *verheugt mij*, *doet mij genoegen* enz. In th. 130 leest men: dat *wij ons* de luiheid nooit *berouwen*." Dus, *ik berouw mij iets!*

Th. 44. "*Wordt* Alexander *gezegd* uitgeroepen *te hebben*." A. *dicitur exclamasse*. Hollandsch is: *men zegt dat* enz. Zoo ook th. 121 "door welke Socrates hem toescheen doorkneed *te zijn* in alles" enz. IV, 23. "Geenen is het te beurt gevallen *zoo gelukkig te zijn*." Hoe moeten, de leerlingen dit wel vertalen,

daar het ook van het Latijn geheel afwijkt? Lees: *geenen is het geluk te beurt gevallen* enz. (neutri fortuna obtigit.)

Op andere plaatsen is wel niet de Lat. *infinitivus* behouden, maar de zin op eenige andere vreemde wijze verdraaid. Bv. IV, 35. "*De zoon* gehoord *hebbende*, dat enz. *zegt men* dat naar Rome gesneld is." Ibid. 42. "Themistocles lezen wij *dat*, omdat hij enz., door zijnen vader onterfd *is*." th. 45. *Zij* die dit zoo deden, *heeft hij* verklaard *dat*, enz. th. 47. "*Wien* hij geloofde *dat* de grootste veldheer *geweest was*." enz. enz.

〃 54. "Terwijl ons *zooveel gelegen ligt* om het water der wijsheid te smaken, *als*" enz. Ontelbare malen vindt men deze uitdrukking voor *interest* en *refert*, waar liever gezegd moest worden, het is *nuttig*, *belangrijk*, *voordeelig*, *van belang*, *zaak* enz. In allen gevalle zoude het hier moeten zijn: *terwijl er ons evenveel aan gelegen is* enz.

〃 65. "Die Priene tot *vaderland* gehad heeft." Als men niet van een *land* maar van eene *stad* spreekt, beteekent patria *vaderstad*.

〃 82. "Tegen den *nacht*, wanneer het *avond werd*." Zeer logisch! *Sub noctem*, *quum advesperasceret*, zoude, geloof ik, menig knap leerling vertalen: *tegen den avond*, *wanneer het duister werd*.

〃 106. "het gemeenebest te *haten*." Lees *vijanden te zijn van den Staat*. Men moet niet altijd *odisse* en *amare* platweg vertalen met *haten* en *beminnen*. Wie zal bv. het bekende *Horatianum*: "oderunt hilarem tristes, tristemque jocosi" overbrengen door *haten*, en niet liever *schuwen*, *ontwijken?* En wie het *Ovidianum:* "Rectorem dubiae navita puppis *amat*" door *beminnen*, in plaats van *gaarne omgaan*, *verkeer zoeken?* Ik beroep mij hier op de woorden van den uitgever zelven, als hij in zijne voorrede zegt: "Het is de taak des onderwijzers, den leerling te leeren, door welke echt Hol-

landsche uitdrukking de Latijnsche woorden en zegswijzen wedergegeven worden." Goed gesproken! Maar het moet niet alleen bij woorden blijven, anders heeft slechts de lezer der voorrede er nut van, en niet de leerling, die het boek gebruikt, en dan geschiedt hetgeen hij vervolgens zegt. "Doet de leeraar dit niet, dan staat het *te bezien*, *dat* de kweekeling de kracht der Latijnsche woorden en uitdrukkingen *nooit* zal leeren doorgronden." Juist zoo! Doch in plaats van *dat nooit* leze men *of wel ooit*, of, *is het te vreezen*, *dat nooit*.

Derde Klasse.

Th. 24. "De *oogen* met een doek *toegebonden*." Oculis velatis. In eene taal zonder casus kan men dergelijke absolute gezegden niet bezigen. Wat beteekent verder *de oogen toebinden?* Lees: *terwijl hare oogen geblinddoekt zijn*.

" 37. "Om dien *ellendigen* te steenigen." En verder op nogmaals "dezen *ellendigen*." Dit wordt gezegd van den dichter AESCHYLUS! Het is waar, *miser* beteekent dikwijls *ellendig;* maar wordt toch ook vaak gebruikt van iemand die *ongelukkig*, ja zelfs *onschuldig* in verdenking of gevaar komt. Zie bv. TIBULLUS I, 10 v. 5, 6.

At nihil ille *miser* meruit: nos ad mala nostra
vertimus, in saevas quod dedit ille feras.

Die AESCHYLUS en het ATHEENSCHE volk kent, zegge dus hier liever *dien ongelukkigen*.

" 67. "Eene *vergetene beleediging* zal ons tot eer verstrekken." Hoe kan iemand ooit eene *beleediging* tot *eer* verstrekken? Wel *het vergeten* daarvan. Hier is het Hollandsch verwrongen naar een Latijnschen regel, die bij het vertalen hier zelfs niet kan gebruikt worden, daar het verbum een *deponens is*.

Th. 103. "Ulysses nam Achilles mede *ondanks* zijne *moeder*." Naar *invita matre;* maar wij zeggen niet *ondanks*

iemand, er moet eenig woord bijgevoegd worden, b.v. hier; *ondanks de voorzorg*, *het verlangen*, *de tranen*, *smeekingen* of *tegen den zin*, *wil zijner moeder*. Zoo ook IV, 15, "in weerwil van de nabestaanden." Lees: *in weerwil der pogingen* enz. Alleen als subject vertaalt men *invitus* door *ondanks*; b.v. invitus feci, *mijns ondanks* deed ik het: invitus abiit, *ondanks zich zelven*, *onwillig* ging hij heen.

Vierde Klasse.

〃 23. "Zonder *alle* beschaving." *Sine omni eruditione* is bij ons, zonder *eenige* of *de minste* beschaving.

〃 46. "Naar *waarheid* schatten." *Ex vero;* wij zeggen *naar waarde*, *verdienste schatten*.

〃 50. "Wij hebben door de verdienste onzer voorouders, *om* in ledigheid rijkelijk en weelderig *van* te leven." In navolging van het Latijnsche *habere unde vivas*, kunnen wij ook wel zeggen, *hebben om van te leven;* doch in deftigen stijl zegt men liever, *middelen*, *vermogen*, *genoeg hebben om van* enz. Maar *zoo* uit zijn verband gerukt *als hier* zal deze uitdrukking wel nimmer bijval vinden.

〃 〃 "Her-derwaarts." Eene verandering van het oude *her en derwaarts*, ten behoeve van het Latijnsche *huc illuc*. Zal men ook *sursum deorsum* vertalen met *op-neer; citius potius* met *eerder beter; emtio venditio* met *koop-verkoop* en vele andere uitdrukkingen van dien aard? Ik houd mij aan de woorden der voorrede.

II. *Gebrekkige of ongepaste uitdrukkingen*, *strijdende met den aard der taal*, *of met de opgegeven Latijnsche woorden*.

Eerste Klasse.

Th. 8. "Welke koning *in de wieg gelegd* was voor alle

euveldaden." Veranderd voor *geboren was*, hetgeen beter overeenkomt met *nascor*, en met de bedoeling van den zin. TANTALUS had *aanleg*, *neiging*, *overhelling* tot euveldaden: Zoo zeggen wij b.v. hij is voor *dichter*, *schilder*, *geboren*. Geheel anders is *voor iets in de wieg gelegd zijn*, dat zekere *bestemming* van de kindschheid af beteekent, eene *beschikking* van de ouders of het lot, maar geen *ingeschapen trek*. Wil men iets veranderen, zeg dan: *van nature overhelde tot* enz.

" 16. "Zaakkennis en stijl." In plaats van het oude *geleerdheid en bevalligheid*, welke woorden beter stroken met de opgegevene, *doctrina* en *elegantia*. Ook is *zaakkennis* een hard woord: en het zoude bovendien moeijelijk te betoogen zijn, dat de oude schrijvers de lateren overtroffen hebben in *kennis van zaken*, ofschoon zij vaak *degelijker* en *sierlijker* zijn. Wil men veranderen, gebruik dan deze beide woorden.

" 23. "Het volk heeft de verdiensten van Horatius *meer geteld*, dan zijne misdaad." Vroeger stond er, *heeft hooger geacht*. De verandering is geene verbetering, want het onlogische is er niet mede weggenomen. Wanneer men iets *hooger acht* of *meer telt* dan iets anders, zoo moeten het zaken zijn, die men onderling kan vergelijken. Kan men nu hier zeggen: het volk *achtte wel de misdaad*, maar toch *zijne verdiensten nog hooger*, *telde* zijne *verdiensten* nog *meer*, dan de *misdaad?* Non tali auxilio, de kwaal zit dieper. Eerst werpe men *pluris facio* weg, en schrijve dan: "het volk *verschoonde wegens* zijne verdiensten de misdaad, schonk hem vergiffenis," of iets van dien aard.

Th. 83. "*Onbillijke* bejegeningen." In plaats van *verongelijkingen*. Geen van beide is te kiezen, wijl er van *dieren* gesproken wordt. Liever *beleedigingen*.

" 88. "De verachting van *iedereen*." Dit staat als antwoord op de vraag: "Welke straf zijn zulke men-

schen waardig"? En dit ziet terug op *de meeste menschen*. Dus zijn de *meeste menschen* waardig *de verachting van iedereen!* Risum teneatis. Lees: *de verachting van alle goeden.*

〃 93. "De kwaadsprekendheid is geen mindere straf waardig, dan de *kunst* van stelen." Waarom niet *dieverij?* Of zoo men een *substantivum* wil behouden om een *gerundium* uittelokken, schrijf dan *handwerk*, *ambacht*.

〃 108. "De papegaaijen en eksters kunnen ook spreken." Lees: *ook papegaaijen* enz. *kunnen spreken;* want de vertaling moet zijn, *etiam psittaci* niet *etiam loqui;* anders moest er een verbum tegen over staan.

〃 110. "Velen verslijten den kostbaren tijd, hebben (hem) versleten, en zullen (hem) verslijten." Is dit fraaijer uitgedrukt, dan de welbekende dreun, *verslijten*, *hebben versleten en zullen verslijten den tijd?* welke ten minste in het nuttige eenige verschooning vindt. Elders is deze gebleven, b. v. th. 116 "*de zon geeft*, *heeft gegeven*, *had gegeven en zal geven* het gewenschte licht." In 149 weder "Te vergeefs *zoeken wij* hare gunst, *hebben wij* (ze) *gezocht*, en *zullen wij* (ze) *zoeken*," en zoo gedurig bij afwisseling. Zijn dit geen halve maatregelen?

〃 111. "Wij zullen haast weder een nieuw jaar intreden, want het einde *van het oude* is gekomen." Kan het jaar, waarin wij ons bevinden, *het oude* genaamd worden? Even zoo in th. 166. "Het *oude* jaar is bijna verloopen." Hoe moeten de leerlingen dit nu vertalen? Lees: *dit jaar*, en boven: *dit jaar loopt ten einde.*

Th. 117. "De meeste landen van *geheel* Europa." Zie ook II, 99. "Niemand van de *geheele* stad." De genitiv. bij partitiva drukt reeds op zich zelven het *geheel* uit. Lees, *van Europa*, *niemand uit de burgers.* Iets anders is b. v. *Niemand is er in de gansche stad; wie op de geheele aarde?* enz.

〃 155. "Zij doen hetzelfde, wat de leeuw gedaan *had.*"

Lees *heeft*, gelijk er ook onmiddelijk volgt: "*Laten wij* hetzelfde doen, wat de geit gedaan heeft." Voor *laten wij* zoude ik schrijven *laat ons*. Onnoemelijke malen vindt men in deze themata: *laten wij*, *laten zij* enz. Is dit goed, dan kan men ook zeggen *laat ik zien*, en dit stuit tegen gehoor en gevoel. — Evenmin kan ik mij vereenigen met het honderde malen terugkeerende *dezelve* en *hetzelve*, die ik op eene andere wijze wenschte uitgedrukt te zien.

" 128. "Den lagen *post* eens slaafs." *Post* (denkelijk van *potestas*) geeft zekere waardigheid te kennen, en voegt dus niet bij *slaaf*. Lees: *bediening waarnemen.*

" 140. "het *gezicht* der oogen." Dit is tautologie. Lees, *het zintuig*, *de werking*, het *ziensvermogen.*

" 142. "Hij was deze straf waardig, omdat hij *evenwel* hardnekkig was gebleven, *nadat* hij" enz. Zulke slecht geconstrueerde zinnen zijn voor jonge lieden onbegrijpelijk, en *nadat* staat niet goed tegenover *evenwel.* Lees: *omdat hij hardnekkig was gebleven*, *ofschoon hij* enz. of, *omdat*, *niettegenstaande hij* enz. *hij echter* (*evenwel*) *hardnekkig was gebleven.*

" 143. "*luije* dieren met *twee* lange ooren begaafd." Eene laffe omschrijving van een dier, dat sedert lang van den blaam van luiheid gezuiverd is, ofschoon het altijd met *twee* ooren *begaafd* blijft, tenzij het er een verlieze.

" 149. "Ons niets kan geven of *nemen*." Men kan niet zeggen, *iemand iets nemen.* Dus, *ontnemen.*

" 154. "in den *laten* tijd." Er is gesproken van *mieren* en *bijen*, die hare spijs vergaderen, dus wordt hiermede zeker de *winter* bedoeld: zoude iemand dit anders uit de woorden *sero tempore* wel kunnen opmaken?

Th. 159. "De vette varkens worden geslacht door den slager *met een groot geschreeuw*." Dit doen zeker de slagers om de varkens te overschreeuwen.

" 166. "Wier water niet terugloopt *tegen* de hooge ber-

gen." De leerling vertaalt natuurlijk, *contra* of *adversus montes!*

Tweede Klasse.

〃 13. "Als zij dit blinkend metaal kunnen machtig worden." Dit wordt gewoonlijk vertaald: *quum possunt*, terwijl het moet zijn *dummodo possint — dum compotes fiant.* Om dit terug te krijgen, moet men alzoo schrijven: *zoo zij maar* of *mits zij kunnen machtig worden.*

〃 14. "heeft de groote *massa* gouds klein geacht, welke hem aangeboden *zijn*." Eene verandering voor *de vele ponden*, terwijl het laatste onveranderd gebleven is. Men leze aldus: *groote som*, en *aangeboden is.*

〃 17. "eenen *duit*." Waarom niet liever naar het onderstaande *chalcus* gezegd *een koperstuk*, dan eene munt te noemen, die aan de hedendaagsche jongelieden onbekend is, en buitendien moeijelijk in overeenstemming te brengen met den gever daarvan, *koning Philips;* welke vorst er dan ook moge bedoeld worden.

〃 18. "het *geluk* der koninklijke staatsie. In plaats van *koninklijke pracht.* Liever moest het woord *geluk* zijn weggelaten, omdat het kort te voren ook staat, en aldus geschreven: *begeerig om die vorstelijke pracht eens te ondervinden.*

〃 〃 "opdat hij *op* een anderen tijd wijzer zoude *worden*." Er moet óf staan, *zoude zijn*, *zich zoude gedragen;* óf *tegen een anderen tijd*, *voor het vervolg*, *in posterum.*

Th. 20. "die in *het vooruitzicht* van de monstering te ondergaan, moeten bevonden worden ervaren te zijn." Eenvoudiger en beter is het oude, *de monstering zullende ondergaan.* Verder late men weg *te zijn*, dat bij het vertalen hinderlijk, en ook geheel overbodig is. Maar buitendien is de zin niet logisch en de vergelijking loopt mank. De soldaten moe-

ten niet *in het vooruitzicht* der monstering *ervaren bevonden* worden, maar *zich oefenen*, om *op* de monstering ervaren *te zijn*. Zoo komt het met het eerste lid der vergelijking overeen.

〃 29. "naar Rome te *loopen*." Kan men het een leerling kwalijk nemen, als hij vertaalt *Romam currere?* Dergelijke uitdrukkingen vindt men hier en daar meer.

〃 33. "Catilina de *verrader* van Cicero." Dat het ernst is, blijkt uit het opgegeven woord *proditor*. Aan wien heeft hij Cicero dan verraden? Omgekeerd zoude het meer waar zijn. Lees *belager*, *insidiator*.

〃 35. "de zoete vruchten van *hetzelve*" d. i. van het *zaad*. Maar men geniet geene vruchten van het zaad, wel van het gezaaide, hier *nuttige kunsten*. Lees, *daarvan*.

〃 39. "heeft geen meester van noode, die hem *zoude* onderwijzen." In allen gevalle *zal:* maar men moet lezen: *om hem te onderwijzen*, en geve dan *qui* op.

〃 49. "*Begaafd* met een zoo verkeerden aard." Dit is oude stijl, thans staat *begaafd* enkel van goede zaken. Van het omgekeerde zegt men *onderhevig*, *behebt*, of wel hier, *menschen van* of *met een verkeerden aard*. Zie I, 143.

〃 58. "de drift der *voorbarige* gramschap." In plaats van *schielijke*, welk woord beter overeenkomt met het opgegeven *subitus*. Maar wat beteekent *de drift der gramschap?* Lees, *de heftigheid der schielijk opkomende gramschap*, waarmede *impetus* ook wel strookt.

〃 59. "Als nu de muren der stad *nog niet voltooid* waren, maakte Romulus eene wet, dat het niemand geoorloofd zou zijn *over de muren te springen*." Echter *sprong Remus*, zoo volgt er, *over de* (lees *den*) *muur*. Is het te verwonderen, dat geestige knapen over zulken onzin lagchen? En toch, wat is bij onderwijs noodlottiger, dan dat er iets met recht belagchelijk is?

Th. 62. "*ervaren* in de *lessen* van dien wijsgeer." Wat zoude beteekenen, *peritus praeceptorum?* En kan het wel anders vertaald worden? vergel. III, 1 "in wiens *schriften ervaren.*" *Lessen* moet men *hooren* en *schriften lezen*, om daardoor *ervaren* te worden in eene *kunst* of *wetenschap*. Lees, *bekend met de lessen en schriften.*

" 72. "*onhebbelijke* vraag." Het vorige *onbescheiden* was veel beter, en meer overeenkomstig met *insolens.*

" 87. "zijn kostelijken." Beter is de oude lezing *kostelijksten*, of men moet lezen, *een kostelijken.* POLYCRATES zal wel meerdere ringen hebben gehad, doch wierp nu *zijn allerkostelijksten* in zee.

" 93. "Konstantinopel, welke stad Byzantium genoemd werd." Lees, welke *vroeger*, *voorheen* genoemd werd.

" 94. "*om brood* te bedelen, *om* het leven te onderhouden." Lees, *om hun brood te bedelen*, *ten einde* enz. Men bedelt niet zoo zeer *om brood*, als *om giften*, ten einde *brood* en *andere behoeften* te koopen. Dit heet *zijn brood bedelen*, met bedelen *zijn kost* winnen.

" 95. "met hem *gaande in* dezelfde school." Men gaat *ter school* of *bezoekt* de school, *frequentare.* Ook kan men zeggen, *naar school gaan* (als dit te pas komt) *in scholam ire.* Maar wat is nu *in schola ire.*" En zoo moeten de leerlingen het toch vertalen.

" 102. "Ach JUPITER, geef mij de verloren jaren weder." Dit is eene navolging van het bekende versje: *Ah mihi praeteritos referat si Jupiter annos.* Men mag zulk eene spreuk der ouden, des noods, onveranderd in een gezegde inlasschen; maar men mag haar niet zoo ontleden, dat men iemand van den tegenwoordigen tijd, als 't ware met zijne eigene woorden eene heidensche Godheid laat aanroepen, gelijk hier geschiedt. Dan zegge men op onze wijze, *o Deus!*

Th. 103. "De nijd *bestrijdt* de hoogste dingen." Dit is

zonder het Latijnsche gezegde bijna onverstaanbaar. De woorden *summa petit livor* beteekenen: *de Nijd tast de hoogste standen aan, is verbeten op de aanzienlijkste betrekkingen.*

Derde Klasse.

Th. 3. "te waken *dat* wij niet." Beter was het oude *opdat.* Men zegt: *zorgen, toezien dat;* maar *waken, waakzaam zijn, opdat.*

" 25. "een pijl *aan stukken* te breken." Liever: *door midden* of *door te breken.*

" 26. "Toen Hannibal *met zijne olifanten* van zins was eene diepe rivier over te gaan, *weigerden* die dieren" enz. Wat was wel de reden van hunne veranderde denkwijze, daar zij het toch eerst *van zins waren?* Lees: *toen H. van zins was met zijne olifanten* enz.

" " "dengenen die gewond had." Dit is te onbepaald gezegd. Lees: *die hem gewond had,* of *die de wond had toegebracht.*

" 27. "staande op een *ronden* kogel." Men zegt *kogelrond,* zoodat de *kogel* zelfs tot richtsnoer van *het ronde* genomen wordt, en behoeft men het dan nog door een adjectivum aantetoonen? *In globo rotundo* vertalen de leerlingen, hoezeer zij om het Hollandsch lagchen.

" 33. "nijdig over dit *bedrijf.*" Bij de opgegeven woorden, *invidia tactus* en *inventum* paste vrij wat beter de oude lezing: "in nijd over deze vinding ontstoken zijnde," welke slechts eene geringe verandering behoeft te ondergaan: *over deze vinding in nijd ontstoken.*

" 37. "overwonnen *met* een kleinen hoop volks." Lees: *door.* De *kleine hoop* is hier *subject* en niet de *ablativus instrumenti.*

" 43. "*Steunende* op de menigte zijner troepen, heeft hij, een groot leger op de been *gebracht hebbende,* Griekenland aangetast." Hieruit zoude men moeten opmaken, dat hij reeds op zijne troepen steunde,

eer hij het leger had bijeengebracht. Men moet dus den zin op deze wijze omkeeren: *een groot leger op de been gebracht hebbende heeft hij, steunende op de menigte* enz.

Th. 43. "dat het hem raadzamer was Griekenland te verlaten, dan het geheele leger te verliezen." Eene schrale verbetering voor: *dat hem meer gelegen lag aan het verlaten van Griekenland*, welke lezing hij als 't ware herroept, door van onder op te geven: *pluris interest.* Men heeft hier ongeveer denzelfden onzin, als wij boven zagen I, 23 met *pluris facio* (zie aldaar). Deze zin had geheel moeten omgewerkt worden, op deze of dergelijke wijze: *Xerxes oordeelde, dat het hem beter* of *nuttiger was met het hoofdleger Griekenland te verlaten, dan door langer te blijven zijn geheele leger te verliezen.*

〃 44. "wanneer men de vriendschap *wegdenkt.*" Het oude: *de vriendschaps-betrekkingen weggenomen zijnde* luidt niet fraai, maar komt nog beter bij *tollo*, dan dat *wegdenkt.* Waarom niet liever: *wegneemt*, *opheft?*

〃 45. "Eene kunst, welke men openlijk *als zijn vak laat gelden.*" Past deze omhaal beter bij *profiteor*, dan de oude lezing: *welke men openlijk belijdt?* Men zegt dit evenwel meer van de *godsdienst* of andere *gevoelens*, die men *aankleeft*, en van een *beroep* liever *uitoefenen.*

〃 〃 "*Onder een valschen naam* een kostelijk tegengift." Tot mijne verbazing is ook deze echt domme vertaling van PHAEDRUS nog blijven staan. Wie toch zal zoo dwaas zijn iets kostelijks onder een *valschen naam* uit te venten? Wie verkoopt b.v. *goud* onder den *valschen naam* van *koper.* "Falso antidotum nomine" is een *ablativus qualitatis*, een tegengift *met* of *van een valschen naam*, iets dat *valschelijk bestempeld* werd met den naam van tegengift. De bijvoeging *kostelijk* voltooit de domheid.

〃 46. "Wien zijne *gezondheid* ter harte ging." Om na-

melijk niet *ziek* te worden, als hij het vergif uitdronk! Lees, *wien het leven lief was*, *wien zijn behoud ter harte ging*.

Th. 49. "De straf, die op de misdaad gevolgd *is*." Lees: *was*. Dit eischt de tijdorde, want het voorafgaande deelwoord *begaan* staat voor, *welke begaan was*.

" 51. "*In weinige dagen* niets dan den ledigen korf." Dit komt niet overeen met hetgeen vooraf gezegd wordt, dat AESOPUS *een verre reis* moest doen. Ook werd de *mondkost* niet *alle dagen verteerd*; maar daar er alle dagen *iets van opgeteerd* werd, had hij *dagelijks minder* te dragen, en bij *het einde van de lange reis den ledigen korf*.

" " "Ten ware het iemand *niet der moeite waard* scheen." Dit zoude juist omgekeerd eene reden zijn, om naar het einde van iets te verlangen. Lees: *ten ware het iemand toescheen*, *dat er niet genoeg van vermeld is*.

" 57. "Hoe men de geringsten zelfs behoort *te sparen*." Lees: *ontzien*. De toepassing heeft eene algemeene strekking, en mag niet het bijzondere denkbeeld van de fabel behouden. Hoe zeldzaam kan men iemand *sparen?*

" 58. "Uit wien PHAEDRUS *de zijne* genomen heeft." Lees: *zijne fabelen ontleend heeft*. Er gaat niets vooraf, waarop het pronomen betrekking kan hebben. Ook heeft hij ze niet uit Aesopus *genomen*.

" 69. "In nijd ontstoken *over dat beest*." Lees: *over de grootte*, *den omvang van dat beest*.

" 73. "Schijnen *gemakkelijker* om te verstaan." Veranderd voor *gemakkelijk*; met welk oogmerk, begrijp ik niet.

" " "Zoodat dezen tempel sluiten beteekent: vrede maken *te water en te land*." Hoe men deze woorden kan halen uit *Janum claudere*, vat ik niet.

" 74. "*Akelige* waterzucht." Lees: *schrikkelijke*.

" " "*Een* wortel van alle kwaad." Verbeterd voor *eene*. Lees: *de wortel*, want het is eene bepaalde uitdrukking.

Th. 89. "Welke (Veturia) den gewenschten vrede te huis heeft gebragt." Dit is geen aangenomen Hollandsch gezegde. Lees, *den vrede heeft bewerkt*, of *als verkondigster van den vrede is teruggekeerd*, of iets dergelijks.

〃 92. "*Zijn leger* opbrak." Men zegt, *met het leger opbreken.*

〃 100. "Waarom reikt gij mij het smeekschrift toe, als een penning aan een olifant." De bedoeling van dit gezegde van AUGUSTUS kan niemand uit dit opstel opmaken, daar enkel voorafgaat: "hij zeide tot iemand, die hem een smeekschrift toereikte." De anekdote is ontleend uit MACROBIUS, bij wien echter dit voorafgaat: "Augustus, quum ei quidam libellum trepidus offerret, et modo proferret manum, modo retraheret." Zonder dit is het gezegde volkomen onzin.

〃 101. "Zoo gij u dit tot schande rekent, zult gij te huis moeten blijven." Zoo spreekt de *Chiliarch* tot ISMENIAS, die naar Perzië gekomen was, om met den Koning te onderhandelen. Zoo hij nu dezen niet wil aanbidden, zal hij *te huis* (te Thebe) moeten *blijven!* En zoo iets wordt *tien malen* gedrukt!

〃 102. "Tarquinius — bracht den bode, die hem door zijn zoon gezonden was, enz." Er moest met een enkel woord melding gemaakt zijn van den verraderlijken aanslag van SEXTUS tegen GABII, wijl zonder dit het verhaal duister is.

〃 103. "handig behandelende." Zulke stuitende klankherhalingen vindt men meer. B. v. IV, 29. "de begeerte naar *kennis* te *kennen* te geven." ib. 49 "met luide *stem* zonder *stemming*," enz.

〃 105. "dat *niemand zich* zijner onwetendheid *schame.*" Dus, *dat hij onbeschaamd zij!* Lees: *zich behoeve te schamen.*

〃 106. "heeft zich *zelven* verhangen, en dus eene straf zijner zotheid waardig *uitgevonden.*" Alzoo is POLI-

ACER de uitvinder der straf van zich (zelven) te verhangen; en voor *welke zotheid?* Want daarvan is niets gemeld.

Th. 117. "indien *deze volkeren* met de Joden hadden zamengespannen." Welke volkeren? Er is niets, waarop dit kan terugzien, dan *afgezondenen van zekere stad.*

Vierde Klasse.

Th. 7. "aan de schoonste van alle Godinnen tot *belooning*." Waarvoor? De overwinnaar in een kampstrijd ontvangt geene *belooning*, maar den *prijs.*

" 17. "de regering der Consuls, welke de meesten vrij *trotsch* en *roekeloos* bekleedden." Als verbetering van *trotsch en onmatig gebruikten*, met behoud der woorden *intemperanter* en *utor.* Komen deze nu met het Hollandsch overeen? En kan men zeggen *de regering roekeloos bekleeden?* Lees: "toen het *bestuur* der Consuls, hetwelk de meesten vrij trotsch en *ongematigd uitoefenden*, het volk verdroot."

" " "schriftelijk de *rechten op te stellen*, van welke zich de Raad en het Volk moest *bedienen*." Wat beteekent *rechten opstellen*, en *zich van rechten bedienen?*

" " "niet alleen begonnen te *plegen*, maar ook *opzettelijk te bedrijven*." Welke der beide lezingen past beter bij de opgegeven woorden *exerceo* en *ostento*, deze, of de oude: "niet alleen begonnen *uit te oefenen*, maar ook er eene *eer in te stellen?* Is dat verbeteren? Voor het laatste zoude ik evenwel in plaats stellen: *maar ook openlijk aan den dag te leggen.*

" " "het gezag voor altijd *verleend*." In plaats gekomen van: *verlengd.* Hoe de beide lezingen zijn overeen te brengen met het opgegeven *promulgo*, en hoe dit woord zelf hier te pas kan komen, begrijp ik niet. De bedoeling zal wel zijn: *dat zij*

zich het voortdurend bewind wilden aanmatigen: maar dit kunnen leerlingen niet raden, en moeten dus gebrekkig vertalen.

Th. 19. "dat hij *te jong* gevangen is, om dat *bij zijne jaren* te hebben kunnen vernemen." Als verandering van, *uithoofde van zijne jaren.* Er wordt, let wel, van een *visch* gesproken! Lees: "dat hij *te klein* gevangen is, om dat *wegens zijne jonkheid* te hebben kunnen vernemen." Er zal zeker *per aetatem* bedoeld worden.

" 21. "hield de oogen op hem gericht, *terwijl hij las.*" Om alle dubbelzinnigheid te vermijden, schrijve men: "hield op *hem*, *terwijl hij las*, de oogen gericht."

" 23. "door geen maatschappelijken band vereenigd." Brengt men dit terug tot *Grieken*, gelijk de constructie schijnt aan te toonen, zoo is het *bezijden de waarheid:* behoort het bij *voorouders*, zoo is de zin *slecht geconstrueerd.*

" " "*als de volmaaktste modellen* gewoon zijn voorgesteld te worden." Weder eene *gebrekkige zinbouw*, waarin het *praedikaat* verkeerd geplaatst is. Lees: "gewoon zijn als de volmaaktste modellen voorgesteld te worden." Daarenboven zegt men van eene zaak liever *plegen*, of men gebruikt de adverbia, *gewoonlijk*, *meestal.*

" 25. "Hier*over* hebben de leerlingen — gezorgd." Lees: *hiervoor.* Het deelwoord *gezorgd* is te ver van zijn verbum verwijderd, en scheidt daarbij het betrekkelijke *die* op eene harde wijze van de namen, waartoe het behoort: men plaatse het dus na *waardig.*

" 27. "welke *fierheid* hij zich spoedig beklaagde." Het vorige *verwaandheid* komt nog beter overeen met het Latijnsche woord *insolentia.* Maar de zin vereischt: *welk al te groot zelfvertrouwen* (*fiducia*).

" 28. "dit zoo *wreede* bevel." Namelijk om de *Alexandrijnsche* bibliotheek te verbranden! Lees: *dit barbaarsche bevel.*

Th. 44. "die den dood van Cicero aldus *vermeldt.*" Nu verwacht men natuurlijk het verhaal daarvan; doch er wordt geen woord van gemeld. Er volgen slechts eenige uitroepingen en verwenschingen van zijn moordenaar ANTONIUS. Er moest dus staan: *die over den dood van* CICERO *aldus uitweidt*, of *daaromtrent het volgende zegt.*

" 47. "Pyrrhus; *dat* die het eerst enz." Lees *omdat*, of: *want dat die.*

" 48. "In den *oorlog* was hij zeer *dapper*, en in luisterrijke *gevechten muntte* hij uit. Tot hooge *eereposten* gekomen, was hij de *grootste veldheer*, en in *vrede*, als men in rechtzaken om raad vraagde, *zeer ervaren* enz." Hoe verward in denkbeelden en stijl! Waar staat *veldheer* tegenover? Wat is *in vrede ervaren?* enz. Zulke zinnen zijn bijna niet te herstellen, men moet ze geheel omwerken.

" 49. Livius verklaart, *dit* bij een zoo groot verschil — *dat* niet kan bepaald worden." In plaats van het oude *dat — dat;* doch het moet juist omgekeerd zijn, *dat — dit.*

" 50. "onverschilligheid en ledigheid *gekozen* hebbende." *Waaruit* en *waartoe?* De vorige lezing, *hebbende te baat genomen*, is ook niet verkieslijk, en past slecht bij *amplector.* Lees: "zich aan onverschilligheid en *traagheid overgegeven* hebbende" (*dedo*).

Verder heb ik bij het doorbladeren nog eenige kleine gebreken opgemerkt, die wel meest drukfouten zullen zijn, doch welke ik, daar zij niet zijn opgegeven, hier wil aanstippen, b.v.

I. 106. *Oorlog* vrouwelijk. Dit is toch wel niet opzettelijk?

I. 113. *gekocht*, voor *verkocht.*

" 224. *dan geschrevene.* Lees: "meer gedrukte dan *geschreven* boeken zijn."

" 137. *Grooter* lof, voor *grooten.*

" 141. *Aard een*, voor *aarde en.*

" 147. Is *best en nuttigst* voor ons. Lees: *het best* enz.

II. 98. *Hen* gehoorzamen, voor *hun* zoo ook III, 25. *hen* de nuttigheid leeren.

III. 47. Aan *wiens* behoud, voor *welks*.
〃 68. Dat de dwingeland *zelve*. Lees *zelf*, vergel. IV, 18. hij *zelve*.
〃 72. *Volgens gevoelen* van ervarene menschen. Lees *het gevoelen*.
IV. 23. *De* lof, voor *den*.
〃 25. *Deze* schriften, voor *uit deze*.
〃 40. *Rasch*, voor *ras*.
〃 50. *De* schranderste mannen, voor *den*.

En nu overgaande tot het toetsen der opgegeven *Latijnsche* woorden, zal ik deze insgelijks ter bevordering der regelmatigheid splitsen; en vooreerst die plaatsen behandelen, waar van *synonyma*, naar mijn oordeel, het minder goede is gekozen, of verkeerde uitdrukkingen zijn gebezigd, door gebrek aan fijne onderscheiding van woorden van gelijksoortige of aanverwante beteekenis. Daarna zal ik de overige gebreken van verschillenden aard trachten aan te toonen. Ook hier zal weder de volgorde der themata tot leiddraad strekken.

I. *Verkeerd gekozen woorden uit* synonyma, *of andere* aanverwante *uitdrukkingen*.

Eerste Klasse.

Th. 1. "De *vreeze* Gods." *Timor*. Dit beteekent eene *angstige vrees*, die niet tot *wijsheid* leidt, maar een *kwaad geweten*, of *onkunde* verraadt. *Vrees*, *ontzag* is *verecundia*. Verder zoude ik bij "*begin* der wijsheid," liever *principium* opgeven, dan *initium*, wijl het hier is *beginsel*, *grondslag*, en niet *aanvang*.

〃 2. "Zal alle *moeite* vruchteloos zijn, welke door Ul. naderhand zal aangewend worden." *Labor*. Wie zegt ooit *laborem dare*, *impendere*, *adhibere?* Lees: *opera*, dat subjectief gebruikt wordt, gelijk *labor* objectief, b.v. *res magni laboris*. *Opera* is de moeite, die men aanwendt, besteedt: *labor*, de moeite, arbeid, verdriet, dat eenig werk ons oplevert.

" 12. "Zonder welke niemand *eenige* eer waardig is." *Aliquis.* Lees *ullus.* Omgekeerd staat *ullus* voor *quispiam* in th. 114. Men kan hier de grammat. van *Madvig*, (uitgeg. door Boot) § 490, a, en 489, b. vergelijken.

Th. 42. "Den wilden beesten *bijna* gelijk." *Fere.* Lees *paene.* Zoo ook in th. 166. "*bijna* verloopen." *Fere* beteekent *ten naastenbij*, *nagenoeg*, *ongeveer*, b.v. *fere centum*, *sic fere locutus est.* *Paene* is *bijna*, *haast*, *op het punt van* enz. b.v. *paene sero*, *paene interierat.* Door dergelijke aanteekeningen pleeg ik mijnen leerlingen een tegengift voor zulke kwalen te geven. Ik zal die nu en dan hier inlasschen, misschien kan het middel ook voor anderen dienen.

" " "Een wolf *eet* zijn makker niet." *Vescor.* *Eten*, *opeten*, *verslinden* is *edo*, *comedo*, *devoro.* (ἐσθίω met *accus.*) *Vescor* is *eten*, *zich voeden met iets*, (ἐσθίω met *genit.*) Bij dichters staat *vescor* soms voor *edo*, maar dan vindt men het met een *accusativus.* Zie b.v. PHAEDRUS Lib. 1, Fab. 31. "Coepit vesci *singulas.*" Men denke hier ook aan het verschil van *manger du pain*, *boire du vin* en, *manger le pain*, *boire le vin.*

" 45. "Hoe genoegelijk zoude *ons* (lees *het*) leven ons worden." *Amoenus.* Lees: *placidus*, want dit beteekent *rustig*, *vreedzaam*, *genoegelijk.* *Amoenus* is *vermakelijk*, *schoon*, *liefelijk* voor het *gezicht: jucundus*, aangenaam, streelend: *gratus*, *acceptus*, aangenaam *voor de ziel*, *welgevallig.*

" 58. "Toen *wees* de oude man de plaats." *Ostendo.* Dit is eigenlijk *tegenstrekken* (obstendo) van hier iets *vertoonen*, *laten zien.* Monstro, indico, *aantoonen*, *aanwijzen*, van eene *plaats*, *weg* enz. (dus hier): probo, *toonen*, *bewijzen*, door *daden*, *voorbeelden* enz.: doceo, *aantoonen*, *onderwijzen.* In th. 90. en II, 41. vindt men *ostendo* voor *probo* enz.

" 73. "vermaak, hetwelk iemand *erlangen* kan." *Potior.* In th. 152. staat hetzelfde woord voor *kennis ver-*

krijgen. In II, 25. van *zaken, die men dagelijks noodig heeft om te leven* enz. Er wordt dus blijkbaar geen verschil gemaakt tusschen *potior*, en *percipio*, *consequor*, *comparo.* Misschien is het elders verwisseld met *acquiro*, *nanciscor* enz.

Th. 85. "welke *gedurig* door toorn bewogen worden." *Continuo.* Dit beteekent *aaneengeschakeld* met iets dat vooraf gaat, dus *onmiddelijk*, *onverwijld.* Lees: *perpetuo.*

" 96. "*als* de groote stormwinden komen." *Quando.* Lees: *quum.* Herhaalde malen staat dit woord, dat behalve voor *aliquando* en *quandoquidem*, zelden anders dan als *vraagwoord* voorkomt, als aanwijzend adverbium: Zie th. 123, 163 enz.

" 115. "de inwoners dezer *sterke* steden." *Firmus.* Lees *munitus;* want het staat hier in tegenstelling van het *land*, dat *onbemuurd* en *onversterkt* is.

" 119. "wij *naderen* tot den kouden winter." *Accedo.* Zoo zegt men van het *naderen*, *toetreden* tot iemand, maar niet van de *aannadering van tijd.* Dit is *appropinquo*, en wel: *ver*, *hiems appropinquat*, niet *appropinquamus ad hiemem.*

" 124. "de arbeidzame hand van goede *afschrijvers* heeft zeer vele boeken geschreven." *Scriba.* Dit was een postje van *schrijver* of *sekretaris* bij sommige overheden. *Librarius* heette de slaaf, die boeken overschreef. Wordt zoo iets nog in 1855 voor de *tiende* keer gedrukt? En toch, dat de plaats den uitgever niet ontsnapt is (gelijk wij hopen, dat met vele het geval is) blijkt, daar er in het Hollandsch eene verandering gemaakt is; want er stond vroeger: *heeft geschreven zeer vele boeken.* Zulke veranderingen zijn voor Reitz niet voldoende.

" 129. "hij zal *belooning* waardig zijn." *Merces.* Lees *praemium.*

" 131. "zullen wij zonen des lichts *genoemd* worden." *Nomino.* Lees *dico*, *voco*, want het is *noemen*, *heeten*, niet *benoemen*, *een naam opgeven* of *vermelden.*

Th. 146. "*als 't ware* hangende aan een dunnen draad." *Tanquam.* Lees *quasi*, zie Madvig §. 215, a. A 1, 2.

Tweede Klasse.

Th. 6. "hij zal *bevinden*, dat hij gelukkiger is." *Experior.* Lees: *sentio*, *intelligo*, want er volgt een *accus. cum infinit.* Wel zegt men: *fortunam*, *mala experiri.*

" 11. "een *weinig* ervarener." *Aliquanto.* Lees *paullo.* Ook in th. 123. staat voor *wat meer gelijk* ditzelfde woord, dat toch *vrij wat*, *tamelijk veel* beteekent.

" 25. "over welke hij *spoedig* berouw hebben zal." *Subito.* Dit is *eensklaps*, *plotseling.* Lees: *brevi*, *mox;* spoedig, *alras*, *binnen kort.* In IV, 8. staat *subitus*, waar men liever *improvisus* moet lezen.

" 42. "uit zucht om de bewondering der menschen te *wekken.*" *Excito.* Lees *moveo*, gelijk men zegt *risum*, *misericordiam* movere, *verwekken*, gaande maken. *Excito* is tot iets *opwekken.*

" 43. "de minachting, met welke Diogenes *zich gedroeg* jegens een koning." *Praebeo.* Dus te vertalen: *quo se praebuit?!* Volgens welken regel is dit? Zie Madv. § 251, *b.* Lees: *afficio.*

" " "vond hem zich *koesterende* in de zon." *Foveo.* Ik twijfel of men dit woord in dezen zin zal vinden; waarom niet het gebruikelijke *apricor?* En hoe komt het, dat, terwijl hier en elders noodeloos vele bekende woorden tot verveling toe worden opgegeven, men hier mist *offendo* voor *vinden;* daar nu bijna altijd met *invenio* of *reperio* vertaald wordt? Ditzelfde gebrek heb ik op zeer vele plaatsen opgemerkt.

" 58. "de drift der voorbarige *gramschap.*" *Iracundia.* Over *voorbarige* hebben wij boven gesproken. Hier is de vraag, daar *iracundia* eigenlijk *aanleg*, *neiging* tot gramschap, *opvliegendheid* beteekent, of men *subita iracundia* mag zeggen, voor *ira?*

" 59. "zijn er meer dergelijke moorden *gebeurd.*" *Accido.*

Daar dit verbum uit zijn aard iets *toevalligs* beteekent, geloof ik niet dat men zeggen mag: *caedes acciderunt*, in plaats van *factae*, *commissae sunt*. Den leerlingen moet het verschil van *fio*, *accido*, *contingo* enz. goed worden ingeprent.

Th. 71. "De warmte, welke de *heete* zomer *gewoonlijk* aanbrengt." *Vulgo*. Wij willen nu niet stilstaan bij de opmerking, dat een *heete* zomer dit *altijd* doet, maar het adjectivum eenvoudig als een *epitheton ornans* beschouwen. Doch voor *vulgo* leze men *plerumque*, daar het eerste aanduidt, dat iets bij de *meeste menschen*, *den grooten hoop* plaats heeft, en hier bedoeld wordt: de *meeste malen*, *in de meeste gevallen*. Men zegt: *Sic vulgo credunt*, en *plerumque fit ut*. Wij vertalen beiden door: *meestal*, *gewoonlijk*, dus moet het verschil in het Latijn goed worden aangetoond; voor beiden zegt men ook *soleo*.

〃 106. "en *al was* iemand in het bezit." *Quamquam*. De zuivere latiniteit vereischt *quamvis*. Vergel. Madv. § 386. Zie boven I, 146.

〃 109. "wij gebruiken *liever* de tong." *Libenter*. Lees *potius;* want het beteekent: *eerder*, *bij voorkeur;* Superlat. *potissimum:* het *liefst*, bij *voorkeur* boven alles.

〃 125. "de ware deugd niet *kennende*." *Nosco*. Nu vertalen de gewone leerlingen *non noscentes;* doch die wat knapper zijn, gevoelen, dat het moet wezen *ignorantes*.

Derde Klasse.

Th. 1. "*verleden* jaar." *Praecedens*. Lees *proximus*. Het *laatste*, *naast verloopen* jaar, niet het jaar, *dat voorafgaat*.

〃 10. "wegens de koude, die nog *heerscht*." *Regno*. Lees *dominor*. Het eerste zegt men alleen van *vorsten* en *gebieders*, het andere ook van *onbezielde wezens:* gelijk bij ons *eene heerschende mode*, *kwaal* enz., niet *regerende*.

Th. 11. "wanneer de (gestorven) koning *bewezen* werd meer kwaads dan goeds gedaan te hebben." *Convinco.* Vooreerst geloof ik niet, dat men dit woord van een *afwezigen* of *gestorvenen* kan bezigen, maar enkel van hem, dien men de overtuigende bewijsstukken *aantoont* en hem *vastzet.* Vervolgens zegt men wel *eene zaak*, maar niet *een persoon* bewijzen; b. v. *zijne misdaad is bewezen*, *ik zal het hem bewijzen*, niet, *hij is bewezen* enz. Ik zoude hier schrijven: "wanneer het *bleek*, dat de koning" enz., en opgeven: *apparet.*

" 24. "*Als* eene Godin vereerd." *Instar.* Lees: *tanquam.* Hetzelfde woord staat in th. 27. "afgebeeld *als* eene blinde vrouw," waar het *ut* moet zijn. Zie Madv. § 244, A. 1. Vergel. over *instar* § 304, A. 6.

" 27. "Staande met een *been* op een ronden kogel." *Crus* Lees *pes.* Het verschil van *crus*, *brachium* en *pes*, *manus*, moeten de discipelen reeds vroeg leeren, daar deze woorden zoo dikwijls voorkomen, ten einde niet te zeggen b.v. *sinistro brachio clypeum gerebat*, *brachiis amplecti*, *calceos cruribus aptare*, en dergelijke dwaasheden meer.

" 29. "Om zijne *nederigheid* te toonen." *Humilitas.* En wat lager, "een *nederig* burger." *Humilis.* Deze woorden hebben eene *vernederende* beteekenis, *laag*, *gering*, *onderdanig.* Hier wordt *nederig* als eene *deugd* beschouwd, dus leze men: *modestus* en *modestia.*

" 43. "De tijd *verloopen* zijnde." *Elabor.* Lees *praeterlabor.* *Tempus elapsum est*, de tijd is mij *ontgaan*, *ontschoten.*

" 47. "Een goeden *naam* te *behouden.*" *Existimatio*, *servo.* Lees, *fama*, *tueor.*

" " "Meer dan tweehonderd mijlen van hier *afgelegen.*" *Disto.* Lees, *gelegen* en *absum.*

" 59. "*Besloot* hij daaruit." *Conjicio.* Lees *conficio.* Het was een te voren beraamd plan, dus behoefde hij niet te *gissen*, maar *maakte* daaruit *op*, begreep dat zij enz.

" 84. "Ten zij gij hem kent, *of* hij uwe vriendschap

waard is." *Num.* Zoude men wel ergens, buiten Reitz, zeggen: *novisse quem, num dignus sit?* Men moet óf lezen: *ten zij gij weet, dat hij* — of: *ten zij gij hem beproefd hebt, of hij* enz.

Th. 121. "Dat deze proef niet alleen *beziens*waardig is." *Adspicio.* Lees *inspicio, video.* Wie voelt niet het verschil b.v. tusschen *equum adspicere* en *inspicere:* en wie zal zeggen: *eum librum adspexi* in plaats van *vidi?*

Vierde Klasse.

Th. 3. "Of hij moest *erkennen*, dat de ouden." enz. *Agnosco.* Lees *fateor.* Het eerste zal men, geloof ik, niet ligt met *accusat cum infin.* vinden; ook de zin eischt het andere. Maar opdat de leerlingen vertalen *fateretur*, niet, gelijk meestal geschiedt *fatendum esset* of met *deberet*, had *moest* tusschen haakjes gezet moeten worden.

" 8. "Eenige schepen *uitgerust* hebbende." *Exstruo.* Bijna even goed had men *requiesco* kunnen opgeven. Kan wellicht uit eene verkeerde opvatting van *mensas epulis exstruere*, en dergelijke, zulk een flater geboren zijn? Lees *instruo.*

" 27. "Heeft zijne overwinnende wapenen naar Egypte *over*gebracht." *Infero.* Lees *transfero:* namelijk *van* Perzië *naar* Egypte. *Inferre* is, *oorlog aandoen.*

" 29. "Grooter dan dat zij *naar behooren* kan geroemd worden." *Rite.* Lees *satis* of *pro meritis;* want er wordt niet bedoeld *met recht*, maar: *voldoende, genoeg.* En zelfs in *dat* geval zoude ik liever *merito* wenschen, daar *rite* eerder *recte* beteekent, en de *richtigheid, juistheid* van iets aantoont, b.v. *rite Deos colere; Ratio perfecta nominatur rite sapientia.* Zulke woorden, wier beteekenis in onze taal niet genoeg onderscheiden is, moeten vooral duidelijk worden aangetoond. *Rite, recte,* te recht, naar behooren, juist, van pas: *merito*, met recht, naar

verdienste: *jure*, met recht, buiten kijf, rechtmatig, b. v. *Recte dicit Cicero: merito probus amatur: id jure potes facere.*

II. Andere gebreken van verschillenden aard.

Eerste Klasse.

Th. 2. "Wanneer gij maakt enz., *dan* zal ik." *Tum.* Wijl *dan* hier volstrekt geen *nadruk* heeft, en enkel als overgangswoord bij de *apodosis* staat, ja zelfs in het Neêrduitsch kan gemist worden, mag het in het Latijn niet worden uitgedrukt. Zie Madvig § 352, A. 2.

" 34. "*al ware* hij rijker dan Croesus." *Licet.* Dit impersonale staat bij goede schrijvers *zelden* als *voegwoord*, zie Madv. § 386, A. 1; maar bij Reitz dikwijls. Zie th. 111, 145, 149 enz.

" 35. "Anders zoude hij *veeleer* een dwaas gelijk zijn." *Potius.* Lees, *multo magis;* want de bedoeling is: meer gelijk aan een dwaas, dan aan een wijs man. *Potius esset*, zoude beteekenen: *hij zoude liever gelijk zijn.*

" 49. "wie het ongeluk met de hoogste *lijdzaamheid* kan *verdragen.*" *Patientia. Patior.* Dus, qui *patientia pati* potest! Lees: *fero.* Verder lette men op de logische gevolgtrekking in dezen zin: "die zich slecht gedraagt enz. is *niet verre van ongeluk.* Maar die het ongeluk goed draagt, is den naam van een *dapper man* waardig." Dat heet ik eerst *lapsis succurrere!*

" 90. "hoe ouder enz., des te *onbekwamer* zullen wij worden." *Ineptus.* Dus zoude men *bekwame menschen* mogen vertalen door *homines apti?* Lees: *indoctus*, *imperitus.*

" 92. "mijne *onderwijzing.*" *Praeceptio.* Liever: *praeceptum*, of *praescriptum*, want er wordt een voorschrift ter navolging bedoeld.

Th. 103. "honig *van* den berg Hymettus." Lees *de*. *Metalen* komen *uit* de bergen: maar de *honig* kwam *van boven* van den Hymettus.

„ 112. "misschien *nog* verdichten zullen." *Adhuc*. Lees *etiam*, *in posterum*. Volgens zijn aard kan dit adverbium, als staande voor *ad hoc* (*temporis*) nimmer met een *futurum* staan. Somtijds echter vindt men zulks bij latere schrijvers, maar dan nog moet men het op eenige andere wijze verklaren. B. v. "Unam rem *adhuc* adjiciam" (Seneca) scil. ad *haec*, quae *dicta sunt*. "Pauculis *adhuc* diebus in Tusculano commorabor." (Plinius) scil. *praeter* eos, quos jam commoratus sum. Maar van een *toekomenden tijd* geloof ik niet, dat men het ergens zal vinden·

„ 132. "zijn de *hoogste* bewondering waardig." *Superus*. De tijd is voorbij, dat men de niet bestaande stamvormen den jongelieden als echte munt in de hand stopt. Men geve dus *summus*, of late de vertaling aan hun oordeel over, en verklare hun, als zij mistasten, het verschil van *altissimus*, *celsissimus*, *supremus* en *summus*.

„ 142. "gestraft met tien zware *plagen*." *Plaga*. Dit is wel *homonymon* aan ons woord, maar niet *synonymon*, daar het nimmer *volksramp* beteekent. Lees: *calamitas*, *malum*.

„ 153. "de duisternis is oorzaak, *dat* het licht te schooner wordt, dewijl het onderscheid *dan* beter *van* ons bespeurd wordt." *Quod*. Dus, *tenebrae sunt causa*, *quod lux cet*. Dit is toch wat sterk. Lees: *efficio ut*. Waarop doelt verder *dan*, te vertalen door *tum:* toch niet op *tenebrae*, *dan als* het duister is? De zin moest aldus aanvangen: *de afwisseling van nacht en dag maakt dat het licht* enz. En voor *dan*, *daardoor* staan.

Tweede Klasse.

Th. 23. "Ik zal u onderwijzen, *eerst* in de gemakkelijkste

zaken, daarna in de moeijelijkere." *Primo.* Lees: *prius.* Zie Madv. § 333.

Th. 28. "beschuldigd van *moedwillig* verzuim der goede gelegenheid." *Voluntarius.* Laat iemand dit eens in goed Latijn trachten te vertalen! Bij eene dergelijke plaats, I, 163, heeft de laatste uitgever deze aanmerking van onder opgegeven: "Men vertale als of er stond: *verwaarloosde goede gelegenheid.*" Dit zelfde zoude ook hier van toepassing kunnen zijn, mits hij *voluntarius* veranderd had in *sponte.*

" 33. "Indien gij met uwe *gedachte* reist." *Animus.* Wat is *animo proficisci?* Men geve voor *in gedachte reizen* (als men dit behouden wil) op: *iter mihi fingo*, of iets dergelijks.

" 43. "Nu *bekroop* Alexander de lust." *Incesso.* Natuurlijk wordt er vertaald *incessivit*, hetgeen in dezen zin niet voorkomt. Men voege er dus of bij: *door het praesens te vertalen*, of geve op *incedo.*

" 46. "*Ziedaar* een kort begrip." *Ecce.* Het is hier geene *aanwijzing*, maar eene *aanbieding;* dus moet men vertalen: *accipite*, of: *en habetis epitomen.*

" 53. "Frankrijk." *Gallia.* In th. 79. heet hetzelfde land *Francia.* Wat moeten de leerlingen kiezen?

" 63. "Antisthenes *bleef* vasthouden" *Tenax maneo.* Lees: *tenax sum.* De kracht van *blijven* zit reeds in *tenax:* gelijk b. v. *haereo*, *blijven* vastzitten, en anderen.

" 69. "dat gij geene herhaling *meer* van noode hebt." *Amplius.* Dit beteekent: *meer*, *uitvoeriger*, *ruimer*, b. v. quid dicam amplius? *Geen — meer* is hier: *thans niet meer*, *jam non* of *nullus.*

" 81. "levensgevaar te *ondergaan.*" *Subeo.* Lees: *Suscipio*, want het is hier: *vrijwillig* ondergaan, *op zich nemen.*

" 95. "het is hunner *opmerking* zeer waardig." *Animadversio.* Lees: *animi attentio.* Het eerste gebruikt men slechts in den zin van: *berispen*, *bestraffen.*

" 116. "het *burgerrecht.*" *Jus civitatis.* Lees: *civitas*, dat

staat, *burgerij* en *burgerrecht* beteekent. *Jus civitatis*, als het bestaat, moet beteekenen: het *staatsrecht*, of: een *recht van den een of anderen staat*.

Th. 119. "reeds *sedert* langen tijd." *A.* Men zegt: *ex longo tempore*; longum est *ex quo*; enz.

Derde Klasse.

Th. 3. "welke er in *bestaat om* anderen te overtreffen." *Valeo ad.* Beter komt hiermede overeen de oude lezing: "welke *strekt* om"; doch men vulle aan: *daartoe* strekt, — en verandere het Latijn in: *eo valeo ut.*

〃 18. "daar geene zaak zoo geheim gehouden wordt." *Occulto.* Eene verbetering voor: *zich zoo geheim houdende.* Liever: "daar geene zaak zoo verborgen is." *Lateo*, *in occulto sum.*

〃 47. "een *verloopen* schoenmaker." *Fugitivus.* Dit woord begrijp ik niet. Moet het soms beteekenen, dat hij met *de Noorder zon* vertrokken was? Lees met Phaedrus: *inopia deperditus.*

〃 49. "Dat hij noch zulke misdaad, noch zulke straf *deele*." *Particeps fio. Criminis* particeps zegt men, in plaats van *socius*; maar vindt men ook: *poenae particeps?* Ik verkies de oude lezing: *deelachtig worde*, en zoude opgeven: *obnoxius*, dat bij de beide substantiva past.

〃 50. "alle *gekeerd* naar het hol *toe*." *Converto versus.* Behalve den wanklank, kan *versus* hier ook niet gebezigd worden. Zie Madv. § 205 II. Lees: *in.*

〃 53. "Xanthus *hierop* Aesopus geroepen hebbende." *Ad haec.* Lees: *deinde.* Het is niet πρὸς ταῦτα, maar ἔπειτα.

〃 61. "voorbeelden *betreffende* het gebruik der deponentia." *Pertineo ad.* Lees: *de.* Dat *betreft* mij, *ad me pertinet.* Dat *gaat* U niet aan, *hoc nihil ad te.* Maar, *betreffende*, *aangaande*, *wegens*, *over* die zaak: *ea de re.*

〃 78. "dat zij hem het *oppergebied* opdroegen." *Tyrannis.*

Lees: *imperium;* want dit werd opgedragen, maar *tyrannis* niet.

Th. 125. "*ter begraving* naar huis te dragen." *Sepultura.* Lees: *sepelio.* Corpus *ad sepulturam* of *sepulturae* dare, wordt gezegd van de begrafenis zelve, het *ter aarde bestellen.* Doch hier staat als hoofdzaak: *corpus domum ferre*, en de *begraving* komt er als *oogmerk* bij, dat door het *gerundivum* moet worden uitgedrukt. Zie Madv. § 447. Zoo ook:

IV th. 9. "gaf zijne dochter ten *slachtoffer* over." *Sacrificium.* Lees: *immolo.*

Eindelijk volgen nog eenige geschied- en oudheidkundige curiositeiten, waarover ik mij met mijne leerlingen meermalen vermaakt heb, en die ik den lezer ook niet mag onthouden.

Eerste Klasse.

Th. 137. "Ulysses, de zeer arglistige held, *welken* (lees: wien) de vermaarde dichter Homerus *door* zijne gedichten heeft verheerlijkt, heeft den Cycloop Polyphemus *overwonnen* en *gedood.*" Hoe jammer, dat het boek, waarin die *strijd* en het *sneuvelen* van den reus vermeld wordt, verloren is gegaan! Misschien stond daarin ook iets over de *arglistigheid* van Ulysses.

" 141. "Toen Brutus met zijne *broederen* het orakel vraagde." Zou dit verhaal ook in het verloren boek van Homerus staan?

Tweede Klasse.

Th. 36. "Te Alexandria is eertijds eene zeer beroemde boekerij geweest, welke verbrand is door —? *de Turken.*"

" 97. "Wij behooren dan *zwaardvechters* gelijk te zijn, welke zich *te huis* alle dagen oefenden, eer zij *op het tooneel* kwamen, anders werden zij *uitgelagchen*

en *kregen geenen prijs.*" Er behoeft slechts *school* in plaats van *tooneel* te staan, om de vergelijking volkomen te maken.

Th. 106. Te *Lacedaemon* was eene *wet*, volgens welke het *niemand der burgeren* geoorloofd was *ledig te zijn;* maar zij moesten aantoonen, met welke *kunst* of *ambacht* zij *den kost wonnen.*" Sic. En dat het geene vergissing is, blijkt, daar er iets lager volgt: "daarom zorgden *de Lacedaemoniers*, dat *de kinderen* vroeg in *eenige kunst onderwezen* werden," enz. Was dit *voor* of *na* de wetgeving van Lycurgus? Het schijnt intusschen dat *Solon* hiervan partij getrokken heeft.

" 126. "*Schoenmaker blijf bij uwe leest.* Wij hebben den oorsprong van dit spreekwoord, dat *van Corinthe* tot ons overgekomen is, op een anderen tijd verhaald." Dit verhaal nu vindt men in III: 48., waar wel gemeld wordt, dat het een gezegde was van den *schilder Apelles*, maar niet dat deze zich *te Corinthe* onthield. Dit leeren wij dus uit dit opstel. Ik denk, dat vader Reitz hier in de war was met Th. 20 van de 3e klasse, waar hij het spreekwoord behandelt: *Non cuivis homini contingit adire Corinthum.* Maar daar hadden de volgende uitgevers hem moeten uithelpen.

Derde Klasse.

Th. 63. Toen Alexander stierf, *nam* Perdikkas zijnen ring." Hadden de andere veldheeren het ook geweten, dat Perdikkas dien ring niet *ontvangen*, maar *genomen* had, misschien ware zijne heerschappij nog spoediger geeindigd.

" 64. „Alexander — gehoord hebbende, dat Darius met een leger van *vier* of *vijf duizend man* aankwam, is hem te gemoet getrokken." Ik geloof dat, even als de Molossische hond van Alexander voor geen wolf of ander onedel wild dier wilde opstaan, ook

de meester tegen zulk een legertje niet zelf zoude zijn opgetrokken. Er wordt niet gemeld of deze bij de Perzen voorbeeldelooze stoutmoedigheid van Darius tijdens het tweede of derde gevecht plaats had; men zie dus over deze beide: JUSTINUS, Lib. IX, c. 9 en 12, en vergelijke CURTIUS, Lib. III, c. 23 en IV, c. 45. Hoewel deze schrijvers in het getal niet volkomen overeenstemmen, zal men er zich echter uit kunnen overtuigen, dat het voor Alexander wel der moeite waard was, om zelf op te trekken. Eene vergissing, zal men zeggen. Dat begrijp ik ook; maar minder, dat zulk eene vergissing voor de *tiende maal* gedrukt wordt, terwijl men zelfs van dat *luije dier*, *met twee lange ooren begaafd*, (Zie I, kl. th. 143) vermeld vindt: *Asinus ad lapidem non bis offendit eundem.*

Th. 68. "Toen Keizer *Tiberius* te Rome regeerde, gebeurde het dat er een *groote brand ontstond*, enz. Dewijl hij nu een geslagen *vijand der Christenen* was, — zeide hij, dat zij de stad in brand gestoken hadden enz." Vervolgens haalt hij, tot bewijs van het gebeurde, den geschiedschrijver TACITUS aan. De billijkheid eischt, dat wij zijn getuige hooren. Deze dan zegt in zijne *Annales* Lib. XV, c. 44: "Non "ope humana, non largitionibus principis aut Deum "placamentis decedebat infamia, quin jussum in- "cendium crederetur. Ergo abolendo rumori NERO "subdidit reos, et quaesitissimis poenis affecit, quos "per flagitia invisos vulgus *Christianos* appellabat. "Auctor nominis ejus *Christus* TIBERIO imperitante "per procuratorem *Pontium Pilatum* supplicio af- "fectus erat." Men ziet dus, dat er wel degelijk ook van TIBERIUS gesproken wordt!!

" 101. "*Ismenias*, geboren te *Thebe* enz. tot gezant verkozen zijnde, en te *Persepolis* komende aan *het hof des konings van Perzië* enz." Ik meende, sprak een mijner leerlingen, dat *Susa* de *gewone residentie* der Perzische koningen was, en dat zij slechts op

zekere tijden naar *Babylon* en *Ecbatana* gingen. Domoor! antwoordde ik hem, weet gij dan niet, dat te *Persepolis* de koningen ingewijd werden: hoe licht kan dit juist toen hebben plaats gehad!

Th. 118. "Keizer *Gratianus*, die omtrent *drie honderd jaren* na Christus geboorte te *Konstantinopel* geleefd heeft enz." Hierop kan het volgende tot advies dienen. *Gratianus* volgde in het jaar *drie honderd vijf en zeventig* zijnen vader *Valentinianus* in het *Westen* op, terwijl zijn oom *Valens* het *Oosten* bestuurde tot 378, na wiens dood hij *Theodosius* in zijne plaats als *Augustus voor het Oosten* aanstelde.

Vierde Klasse.

Th. 8. "*Helena* — die door vele minnaars aangezocht, boven alle anderen *Menelaus*, *koning der Spartanen*, verkozen had enz." Een leerling vroeg mij eens in zijne eenvoudigheid: of Menelaus niet juist door dit huwelijk koning van Sparta geworden was? Ik antwoordde, dat ik dit altijd ook zoo gedacht had, maar dat men zich licht vergissen kon.

" 9. "Toen Agamemnon eene aan Diana geheiligde hinde *uit onvoorzichtigheid* doodgeschoten had, bracht de vertoornde godin te weeg enz." Als *oorzaak der gramschap* van Diana wordt zoowel *het dooden der hinde* opgegeven, als ook vooral zijne zelfverheffing ten koste der godin, daar hij zich beroemde: *dat zelfs Diana niet beter had kunnen treffen.*

" 27. "Nadat Alexander den Perzen drie zeer zware nederlagen had toegebracht, is de heerschappij der Perzen met Darius Codomannus vernietigd enz. Schoon nu Alexander de machtigste koning van zijnen tijd was geworden, heeft hij echter, daarmede niet te vrede, zijne overwinnende wapenen naar Egypte overgebracht, en vervolgens eenen krijgstocht naar Indië ondernomen." Let op, leerlingen! want in de geschiedenis is het van belang

de volgorde der gebeurtenissen goed in zijn geheugen te prenten. *Eerst* de *drie veldslagen* tegen de Perzen en hun *ondergang: daarna* de *vijandige* tocht tegen *Egypte: vervolgens van daar* regelrecht naar *Indië.* Goed begrepen?

Th. 42. "Toen *Mardonius* — *na* het lijden van *die nederlaag bij Plataeae*, *uit Griekenland gejaagd was.*" Kan men dit wellicht als eene fijne scherts beschouwen op *Nepos*, Arist. II, 1: "quo *Mardonius fusus*, barbarorumque *exercitus interfectus* est." Maar dan had men er toch ter verdediging van denzelfden schrijver moeten bijvoegen, *Pausan.* I, 2: "Namque illo duce *Mardonius* — cum ducentis "millibus peditum et viginti equitum, haud ita "magna manu Graeciae *fugatus est*, eoque *ipse* "*dux cecidit* proelio." En dat dit *ipse dux* niet op *Pausanias* doelt, was immers uit het vervolg van dat leven gemakkelijk te bewijzen geweest!

Zie hier wat ik deels uit oude herinnering, deels uit nieuwe doorbladering, thans heb kunnen mededeelen. Men denke niet, omdat de hoop vuilnis tamelijk groot is, dat de stal nu volkomen gereinigd zal zijn. Ik redderde slechts op wat voor de hand lag, maar ben overtuigd, dat er bij een naauwkeuriger onderzoek nog vrij wat uit de hoeken voor den dag zal komen. Bijaldien echter mijne pogingen zullen strekken, om de oogen van anderen, die meer vakanten tijd hebben dan ik, te openen, en hun den lust in te boezemen, mijn begonnen veegwerk voort te zetten en te voltooijen, zal ik rekenen geene vruchtelooze taak ondernomen, en der zaak van het onderwijs, waaraan ik mijn leven en mijne krachten geheel heb toegewijd, geene ondienst gedaan te hebben.

AMSTERDAM, 15 Januarij 1856. Dr. P. EPKEMA.

Opstellen ter vertaling in het Grieksch, bijzonder ter oefening in de [vorm]leer der werkwoorden, door A. H. G. P. van den Es, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct., Praeceptor aan het Stedelijk Gymnasium te Leeuwarden. Te Leyden bij E. J. Brill, 1855.

Op het algemeen ongunstige oordeel in het voorgaande stuk over onze thema-boeken geveld, maakt deze verzameling, voor zoover het Grieksch aangaat, eene gunstige uitzondering. Mogt de omstandigheid dat een jong Docent de schrijver is een *bonum omen* wezen! De meeste oudere docenten hebben het vervaardigen van thema-boeken niet boven hun bereik maar beneden zich beschouwd, en van daar zich niet verwaardigd daaraan den noodigen tijd en zorg te besteden, tot groot ongerief voor hunne ambtgenooten en dikwijls ook tot nadeel voor de leerlingen. En toch bewijst hij, die een goed thema-boek maakt, dat hij een goed kenner der taal is; slechts is het werk in zooverre ondankbaar, als dit gewoonlijk niet genoegzaam erkend wordt. In elk geval verheugen wij ons, dat wij thans op een werkje kunnen wijzen, hetwelk geschikte vertaalstof aanbiedt en met naauwkeurigheid is bewerkt. Deze themata zijn, om het met een Engelsch woord te zeggen, *retranslations*, ontleend aan goede schrijvers; zij zijn honderd in getal, elk op eene afzonderlijke bladzijde afgedrukt, hetwelk van de moeite van het omslaan bij de bewerking en correctie ontslaat. Genoegzaam alle woorden zijn aan den voet der bladzijden opgegeven, terwijl door vierkante haakjes aangewezen wordt, wat bij de vertaling moet wegblijven. Meerdere woorden, die in 't Grieksch gezamenlijk door één woord moeten overgebragt worden, zijn cursief gedrukt. Dat alle onnaauwkeurigheden in de opgave niet hebben kunnen vermeden worden blijkt reeds uit de lijst van drukfouten. Wij haasten ons echter hierbij te voegen, dat deze voor het grootste gedeelte op kleinigheden betrekking hebben, als het weglaten van een komma of van een spiritus of van het cijfer der declinatie en derg. De opgave van den te gebruiken tijd (Aor. of Perf.) ontbreekt op enkele plaatsen.

Zooals de titel reeds aanwijst, zijn hier slechts themata voor de vorming der verba. Wij moeten daarbij nog aanmerken, dat reeds de eerste opstellen de kennis van de gewone conjugatie vooronderstellen, ja zelfs verscheidene geheel onregelmatige verba bevatten. Wij meenen dus (iets wat de schrijver niet heeft aangemerkt), dat deze themata niet voor eerstbeginnenden bestemd zijn. Zij moeten eerst in of na het tweede jaar gebruikt worden, wanneer na een overzigt van de regelmatige conjugatie en nadat deze goed bestudeerd is, de grammatica voor de tweede maal, en meer in bijzonderheden, wordt doorloopen. De schrijver heeft dan ook geen themata gegeven, die uitsluitend de regelmatige conjugatie behandelen. Mogt dit boekje eene tweede uitgave beleven, dan zoude nog een thema voor de oefening in de (passive of mediale) vorming van de aoristi der deponentia wenschelijk zijn.

F.

M. Tullii Ciceronis Epistolae selectae. Ex Reinholdi Klotzii recensione scholarum in usum edidit Rudolfus Dietsch. Lipsiae sumptibus et typis B. G. Teubneri, 1854. 8°. *min.* 2 *partes*. 151 *et* 252 *pagg.*

Dat de brieven van Cicero in den tegenwoordigen tijd op de gymnasiën zoowel in ons land als elders minder gebruikt worden dan vroeger, toen zij met Terentius en de colloquia van Erasmus en Corderius tot grondslag van het onderwijs in 't Latijn dienden, kan men opmaken uit het betrekkelijk kleine aantal schooluitgaven, dat daarvan in deze eeuw is uitgekomen. Toen Latijn spreken en schrijven bijna het eenige doel was, dat men bij het onderwijs van 't Latijn zich voorstelde, kon men geen geschikter lectuur voor knapen op de Latijnsche scholen kiezen. Doch ofschoon thans de tijd veranderd is, behoorden Cicero's brieven niet ter zijde te worden gesteld, omdat zij meestal in den eenvoudigen, gemeenzamen stijl van het dagelijksche leven zijn geschreven,

die het best met eene taal vertrouwd maakt, en uit geen oratie's of philosophische werken kan geleerd worden. Een gevolg van deze verwaarloozing is het intusschen, dat men werkelijk in verlegenheid is, welke uitgave der brieven aan de leerlingen in handen te geven, indien men niet tot teksten met noten, zooals die van Matthiae en Süpfle, de toevlugt wil nemen. Daarom schijnt het niet ongepast, om op bovenstaande uitgave opmerkzaam te maken, niet zoozeer omdat deze verzameling geen stof tot aanmerkingen geeft, als wel omdat zij ten minste bruikbaar is. Zij bevat ruim 250 brieven uit de *Epistolae ad Familiares* en die *ad Atticum* genomen, gevolgd door eene korte explicatie, die alleen en uitsluitend de zaken betreft, en waarin niets is opgenomen dat uit het lexicon of de grammatica kan geweten worden; dit alles met de bekende letter en in het gewone formaat van de verzameling van Teubner, en tegen geringen prijs (de beide deeltjes nog geen *Thaler*) verkrijgbaar. Vooraf gaat: *Memorabilia Ciceronis per annos digesta*, terwijl nog achter het tweede deeltje een *Epistolarum secundum tempora ordo* en een paar *indices* zijn gevoegd. Het tweede stukje bevat moeijelijker brieven dan het eerste. De keuze is berekend voor de derde en tweede klasse van een (Duitsch) gymnasium. Wat echter minder aanbeveling verdient, is dat de tijdsorde, waarin de brieven zijn geschreven, bij de rangschikking geheel is uit het oog verloren. Zoo is b. v. II. 58 van 't jaar 698 U. C., 59 van 709, 60 weder van 703, enz. Op deze wijze zullen de leerlingen ook wel Latijn uit die brieven leeren, maar niet met genoegen zich daarmede bezig houden, en staat het te *vreezen*, dat zij de feiten van Cicero's leven zich niet zullen eigen maken, maar in de war zullen komen. Voor den Docent is het verder lastig, dat het nommer waarin de brieven bij Cicero zelven voorkomen niet is aangehaald. Dit veroorzaakt hem natuurlijk, wanneer hij zich van het gezag van de opgenomene lezing wil vergewissen, een omslagtig zoeken, hetwelk zoo gemakkelijk had kunnen worden voorkomen. Het eerstgenoemde gebrek kan met behulp van den straks aangehaalden *Epistolarum ordo* met minder moeite hersteld

worden. Op deze wijze gebruikt kan het werkje zeer nuttig zijn.

F.

Aeschyli Choephorae. Cum interpretatione Latina et annotatione edidit Albertus de Jongh, Lit. Doctor, Praeceptor in Gymnasio Rhenotrajectino. Trajecti ad Rhenum, apud Kemink et filium, typogr. 1856. 8° *VII et* 192 *pagg.*

Getrouw aan ons beginsel om van philologische werken in deze Bijdragen geen recensiën te geven, plaatsen wij van bovengenoemd ons ter aankondiging toegezonden boek alleen het volgende korte verslag.

Vooraf gaat een opdragt aan Dr. M. A. de Jongh, Rector te Lochem en broeder des schrijvers; daarna volgt de tekst met de tot op Dindorf gebruikelijke versafdeeling en zonder aanwijzing van corrupte plaatsen, vervolgens eene latijnsche vertaling (p. 45—73), terwijl de annotatio het overige gedeelte van het boek vult. Tot inleiding van de noten dient eene opgave der uitgaven door den schrijver gebruikt (waaruit blijkt dat hij Franz en Bamberger niet heeft vergeleken), een paar woorden over de HSS., waarin de gewone meening omtrent de verhouding van den Mediceus en Guelferbytanus niet meer dan gerefereerd wordt en iets over den codex van Robortellus wordt in 't midden gebragt (p. 75, 76). In den tekst zijn zeer weinige gissingen opgenomen. Over den aard en het gehalte der interpretatie moeten wij het oordeel aan aan anderen overlaten.

F.

Grieksch Leesboek voor eerstbeginnenden. De tekst naar Attisch spraakgebruik gezuiverd door Dr. C. G. Cobet. Met voorberigt en woordenlijstje voorzien door Dr. J. J. de Gelder. Leyden, E. J. Brill, 1856. *XII en* 105 *blz. gr.* 8°.

Het is een verblijdend verschijnsel, dat professoren zich

onledig houden met het vervaardigen van boeken voor eerstbeginnenden, daar juist van het begin zooveel afhangt voor de geheele volgende studie. Daarom danken wij Prof. Cobet voor de moeite aan dit boekje besteed, te meer daar het ons voorkomt werkelijk eene bestaande behoefte te vervullen. Dikwijls bevreemdde het ons, dat in de gewone Chrestomathiën zooveel plaats door losse zinnen voor enkele declinaties enz. wordt ingenomen, waarvan wij nimmer het nut konden inzien, en ergerde het ons, dat er zooveel vervelende lectuur in voorkomt, en zooveel dat eigenlijk geen goed Grieksch kan heeten. Dit alles is in de nieuwe door Prof. Cobet bezorgde Chrestomathie vermeden, daar deze eene verzameling bevat van 488 meest zeer geestige en tevens nieuwe anecdotes, voor het grootste gedeelte uit Hierocles en Philagrius, maar ook van elders ontleend, en waarbij Prof. Cobet zich de moeite getroost heeft alles wat geen zuiver Attisch was te verbeteren. Wij aarzelen dan ook niet dit boekje bij ieder, die eerstbeginnenden in het Grieksch moet onderwijzen, aan te bevelen.

Dr. J. J. de Gelder heeft de woordenlijst vervaardigd. Over het nut van zulk een woordenlijst kan men verschillend oordeelen. Ware zij er niet, het woordenboek van Schmidt, of anders het Grieksch-Latijnsche woordenboek bij Tauchnitz uitgegeven kon in de behoefte voorzien. Nu er eenmaal eene woordenlijst is, had ref. wel gewenscht, dat die etymologisch ware ingerigt, even als Dr. de Gelder zulks bij zijne Arabische Rudimenta gedaan heeft.

Wij kunnen nog weinig van den tekst en van de woordenlijst zeggen, daar de enkele aanmerkingen, die er op te maken mogten zijn, eerst door het gebruik aan het licht zullen komen; doch aanvankelijk komt het ons reeds voor, dat de tekst niets dan lof verdient, maar dat de woordenlijst nog al gebreken zal opleveren, daar wij reeds op de eerste bladzijde van den tekst verscheidene woorden gevonden hebben, die in de woordenlijst ontbreken. Zoo lezen wij in N°. 7 *χρῆσον — ἕως Σμύρνης*.. In de woordenlijst evenwel is *κιχράναι*, *ter leen geven*, vergeten, en is bij *ἕως* niets gezegd, waaruit de leerlingen kunnen begrijpen, hoe zulk een woord een genitivus

regeren kan. In N°. 9 staat *μετέλαβε*. In de woordenlijst staat bij *μεταλαμβάνειν* slechts de beteekenis: *op eene andere wijze nemen*, *eene andere rigting geven*. Hier moest bijstaan: *in plaats van iets anders nemen*. In N°. 10 staat *κατὰ τιμήν*. Nu is voor *κατά* met den acc. in de woordenlijst opgegeven de beteekenis: *in*, *op*. Wat kan een leerling hiervan maken?

Zoo zagen wij toevallig in N°. 376 *δι' ἐτῶν τριάκοντα καὶ τριακοσίων*. Dit gebruik van *διά* is uit de beteekenis *door*, *door middel van* in de woordenlijst moeijelijk te verklaren, en ook Pluijgers geeft hier niet genoeg. De discipel, die Pluijgers kan naslaan, zal hier vertalen: met een tusschentijd van 330 jaren. Wat is dit? Hier mogt wel eenige verklaring staan, waaruit was op te maken, dat *διὰ* hier door: *na verloop van* moest vertaald worden. Zie Krüger. Gr. Spr. f. Sch. § 68. 22. a. 3.

Wij zijn voornemens in een volgend nommer onzer Bijdragen op dit boekje terug te komen, en hopen, dat wij in dien tusschentijd weinig fouten zullen vinden.

D. B. Jr.

Nederlandsche Spraakkunst, bevattende: 1. *Zinsontleding.* 2. *Woordgronding.* 3. *Spelling en uitspraak.* 4. *Woordvoeging.* 5. *Zinscheiding. Ingerigt naar de behoefte van onzen tijd, door J. P. van der Maas, Jr. Amsterdam bij C. L. Brinkman*, 1855. *Kl.* 8°. 102 *bladz.*

Onder bovenstaanden titel heeft de Heer van der Maas het aantal spraakkunsten der Nederduitsche taal weder vermeerderd; in hoeverre hem deze proeve gelukt zij, wil ik liever aan de gebruikers dier spraakkunst te beoordeelen overlaten, terwijl ik mij bepalen zal om in deze „Bijdragen," wier Redactie mij genoemd boekske heeft toegezonden, daarvan een kort verslag te geven, om er verder eenige aanmerkingen bij te voegen, die de Schrijver mij (hoop ik) ten goede zal houden. Wat de inhoud is, kan men gedeeltelijk reeds uit den titel opmaken. Na eene korte inleiding over het denken, de begrippen en de taal in het algemeen, behandelt de S. eerst de zinsontleding. Van de 10 pagg., die deze

behandeling beslaat, is eene kleine helft ongeveer met voorbeelden gevuld, welke juist niet altijd even gelukkig gekozen zijn, b. v.: het laatste coupletje op pag. 16. De woordgronding, die hierop volgt, heeft, zooals van zelf spreekt, het grootste gedeelte (50 pag.) ingenomen. Bij de volgorde der behandeling is een zigtbaar verschil te bespeuren met andere spraakkunsten, zooals blijkt uit onderstaand lijstje:

Brill.	*Mulder.*	*v. d. Maas.*
Zelfst. N.woorden.	Lidwoorden.	Zelfst. N.woorden.
Bijv. N- 〃	Zelfst.N.woord.	Lid- 〃
Voornaam- 〃	Bijvoeg. N- 〃	Bijv. N- 〃
Lid- 〃	Tel- 〃	Voornaam- 〃
Tel- 〃	Deel- 〃	[1] Zeg- (voor: werkw. z. p. 17).
Werk- 〃	Voornaam- 〃	Deelwoorden.
Bij- 〃	Werk- 〃	Tel- 〃
Voorzetsels.	Bij- 〃	Bij- 〃
Voeg- 〃	enz.	enz.
Tusschenwerpsels.		

Hieruit ziet men dat de S. zich, wat de volgorde aangaat, evenmin aan regels bindt, als anderen zulks doen; het ware evenwel te wenschen dat zich hierin eindelijk een vaste regel bepalen liet, hetwelk op den duur het onderwijs waarschijnlijk duidelijker, althans gemakkelijker zou maken. Waarom b. v. maakt men bij de verdeeling der woorden, van de deelwoorden eene afzonderlijke woordenklasse? Daarbij zoekt men toch naar den goeden vorm der woorden, en wat vorm aangaat hebben de deelwoorden alles, op de verbuiging na, van de werkwoorden. Waarom alweêr zet men ook de telwoorden niet steeds bij de bijv. naamwoorden, daar zij met deze toch het meeste gemeen hebben? Men heeft reeds algemeen de volgorde aangenomen der vier onverbuigbare woordsoorten; even gemakkelijk zoude men zulks bij de verbuigbare kunnen doen. Doch genoeg. — Bij de voornaamwoorden neemt de S. eene verdeeling aan in *persoonlijke* (*zelfstandige*) en *bijvoegelijke*. Ik voor mij geloof

1) Deze behandelt de Heer Brill bij de werkwoorden. Ned. Spraakleer, p. 292 vlgg.

dat alleen de naam die in parenthesi is geschreven de ware is; wat toch beduidt *zelfstandig?* Een woord immers dat op zich *zelf staat;* onder deze kategorie dus kunnen meer dan de persoonlijke v.n. woorden alleen vervat worden, want waar blijft het vragende: *wie;* waar het betrekkelijke: *die?* Bij de *segwoorden* (welk woord vrij wat verkieslijker is dan *werkwoord*) is er bij het opnoemen der tijden ook eenig verschil in hunne benaming, b. v. *eerste betrekkelijk verleden tijd* in plaats van *onvolmaakt verleden* of *betrekkelijk tegenwoordige tijd*, enz. De opgegevene beschrijving van de beteekenis der tijden is vrij duidelijk; doch wanneer men die zaken bij leerlingen in het geheugen wil prenten, zou het dan niet gemakkelijker zijn, zoo weinig mogelijk woorden te gebruiken en dan nog wel van zooveel mogelijk gelijken vorm? B. v.:

De tegenwoordige tijd geeft te kennen dat de handeling geschiedt op het oogenblik waarop men spreekt.

De betrekkelijk tegenwoordige tijd geeft te kennen dat de handeling geschiedt op het oogenblik waarvan men spreekt.

De verleden tijd geeft te kennen dat de handeling geschied is op het oogenblik waarop men spreekt.

De betrekkelijk verleden tijd geeft te kennen dat de handeling geschied is op het oogenblik waarvan men spreekt.

De toekomende tijd geeft te kennen dat de handeling geschieden zal op het oogenblik waarvan men spreekt.

De betrekkelijk toekomende tijd geeft te kennen dat de handeling geschied zal zijn op het oogenblik waarvan men spreekt.

Na de Woordgronding te hebben afgehandeld, houdt ons de S. van pag. 56—63 bezig met de spelling en uitspraak, waarbij hij ons eene lijst van woorden geeft, die met *ee* of *oo* moeten geschreven worden; deze lijst zal echter waarschijnlijk slechts ten voorbeeld dienen moeten, want als zij op den naam van compleet aanspraak zou willen maken, zoude men te vergeefs naar eene menigte woorden zoeken; doch eene dergelijke lijst ziende kan men, geloof ik, gerustelijk vragen: waarvoor de woordenlijsten van de Jager en anderen dienen? De Woordvoeging beslaat bijna het geheele overige gedeelte van het boekje, van pag. 63—92,

terwijl de laatste bladzijden worden ingenomen door een vijfde hoofdstuk, dat de S. met Zinscheiding betitelt, en dat ons met de schei- en zinteekens bekend maakt.

Toen ik deze nieuwe Spraakkunst in handen kreeg, kwam bij mij onwillekeurig de gedachte op: wat zou de S. bedoeld hebben met de woorden van den titel: "ingerigt naar de "behoefte van onzen tijd"? Heeft onze tijd zulk eene behoefte aan eene *nieuwe* Spraakkunst? Ik geloof het niet, vooral niet na de goede Grammatica ons door den Heer Brill verschaft; doch misschien heeft de Schrijver willen voorzien in eene behoefte aan eene Spraakkunst voor het middelbaar onderwijs, dewijl men in den laatsten tijd wel voor hooger en lager onderwijs Spraakkunsten in het licht heeft gegeven, doch de "gulden middelmaat" daarbij steeds uit het oog schijnt verloren te hebben; in dit opzigt trouwens moeten wij bekennen dat de poging daartoe van den Heer van der Maas vrij wel gelukt is, want aan beknoptheid paart hij in zijn boekje duidelijkheid, terwijl geen der punten in eene Spraakkunst voor middelbaar onderwijs vereischt, daarin vergeten is. Wel is waar heeft de Grammatica van den Heer Mulder in eene behoefte bij het middelbaar onderwijs voorzien, doch in enkele zaken, b. v. op het punt van spelling, is die van den Heer van der Maas te verkiezen.

In de volgorde der onderdeelen van de Spraakkunst hadden wij liever de spelling en uitspraak als eerste deel gevonden; niet omdat zulks in de meeste Spraakkunsten het geval is, maar omdat men het wel zeer natuurlijk zal vinden, dat men eerst de woorden leert spellen en uitspreken vóór dat men tot zinsontleding, enz. overgaat.

In de inleiding schrijft de Heer v. d. M. § 4: "verstand "is het vermogen der ziel om begrippen van de voorwerpen "te vormen," terwijl in § 2 voorafgaat: "denken is eene werk-"zaamheid onzer ziel, waardoor deze van de dingen begrippen "vormt." Zoude men dit niet in eene andere volgorde moeten zetten? in de ziel zal toch wel vooraf het *vermogen* moeten bestaan, voordat die ziel door dat vermogen tot eene *werkzaamheid* kan overgaan. In het geheel geloof ik dat

deze 4de § gerustelijk had kunnen vervallen, want er staat verder nog in: "wanneer men de dingen beschouwt en ze "ten opzigte van elkander bevestigt of ontkent, dan oordeelt "men," hetwelk veel korter reeds in § 2 gezegd is, achter de bovengenoemde woorden uit diezelfde §, "en daardoor "oordeelt en beslist." In § 12 is bij de verdeeling van de taal de *oogentaal* overgeslagen. Bij § 14 roepen wij uit: o utinam! want zij luidt als volgt: "Men noemt eene taal be-"schaafd, als de regels, waaraan zij onderworpen is, opge-"spoord en beschreven zijn, en wanneer het *goed opgevoede* "*volk* (!) zich naar die beschrevene regels, zoowel in het "*spreken* als schrijven, rigt." In § 24, of liever in de noot daarop, stem ik den S. gaarne toe, dat het woord *voorstel* niet gebruikt moet worden. Doch het gebruik van het woord *zin* kan tot verwarring aanleiding geven, zooals reeds uit genoemde § blijkt. Als men in plaats van *voorstel* of *zin* liever *voorstelling* gebruikte, geloof ik, dat men door dat woord de gedachte vrij juist zoude uitdrukken; de S. geeft reeds het woord *stelling* aan; zouden wij dus ook niet gerustelijk *voorstelling* kunnen bezigen? In § 107 heerscht eenige onduidelijkheid. De S. zegt: "alle namen van landen, steden, dorpen "of plaatsen (zijn onzijdig) die zonder *de* of *den* gebruikt "worden; *de Haag*, *de Betuwe*, *de Lemmer* uitgezonderd." Zooals het daar geschreven is, zouden er geene uitzonderingen meer zijn; en waar blijven dan: *de Veluwe*, *de Bourtange* enz. enz.? doch de S. had het opnoemen van uitzonderingen gerust kunnen weglaten, die waren immers reeds allen vervat in zijne gezegde: "die zonder *de* of *den* gebruikt "worden."

Bij den aanvang dezer regelen zeide ik reeds, dat ik slechts een kort verslag der spraakkunst van den Hr. v. d. M. wilde geven, en daaraan geloof ik voldaan te hebben; terwijl ik overigens de enkele aanmerkingen, die mij bij het doorbladeren van zijn boekske voor den geest kwamen, tevens heb opgeteekend. In hoeverre ik daarin regt mogt hebben, laat ik aan den lezer ter beoordeeling over; doch *errare humanum*, en hiermede *satis sit*.

GOUDA, Dec. 1855. W. J. A. H.

Tabellen der Deutschen Literatur von M. R. Bruck. Lehrer am Gymnasium zu Gouda. Amst. C. L. Brinkman, ƒ 1,20.

Omtrent bovengenoemd werk zij in de eerste plaats gezegd, dat het geheel is ingerigt in den vorm van de bestaande Tabellen voor de Nederl. en voor de Fransche Literatuur van den Heer *Elberts*, en voor de Engelsche van den Heer *Cowan;* met uitzondering evenwel van het scheiden en halveren der auteurs in proza-schrijvers en dichters in laatstgenoemd werk, hetwelk de Heer Bruck in dit opzigt wijselijk niet heeft nagevolgd.

Het is verdeeld naar zes tijdvakken, als volgt:

1. von den ältesten Zeiten bis zur Mitte des 12^n Jh^s.

2. von der Mitte des 12^n Jh^s bis zur Mitte des 14^n Jh^s.

3. von der Mitte des 14^n Jh^s bis zum ersten Viertel des 16^r Jh^s.

4. vom ersten Viertel des 16^n Jh^s bis zum ersten Viertel des 17^n Jh^s.

5. vom *Zweiten?* Viertel des 17^n Jh^s bis zum Zweiten Viertel des 18^r Jh^s.

6. von der Mitte des 18^n Jh^s bis zur Mitte des 19^n Jh^s.

De hoofdverdeeling in *Alte* en *Neuere Lit.* is bij 't 5^e Tijdv. niet in 't bijzonder aangeduid.

De Schrijver zegt, dat hij aan de uitnoodiging van den uitgever heeft gemeend te moeten voldoen, om voor de Duitsche Literatuur een dergelijk Tabel zamen te stellen als reeds voor de Nederl., Fransche, Eng. Literatuur bij ons bestonden. Bij den overgrooten rijkdom aan Literarische celebriteiten in Duitschland was dit werk zeker niet gemakkelijk; immers het kwam voornamelijk hierbij op de keuze aan, en hierin diende de schrijver des te meer voorzigtig te zijn, omdat in het oog van jeugdige beoefenaars het al of niet opgenomen zijn van een auteur in hun Tabel is: een *to be or not to be.* Wij zullen niet zeggen, dat de Heer *Bruck* hierin ongelukkig geweest is. Het register (dat overigens weinig waarde heeft, daar de bladzijden niet genumeroteerd zijn) bevat circa 250 namen, waarvan wij er liefst geen enkelen zouden missen. Dit getal is echter, zooals de zamensteller

zegt, beperkt, opdat de omvang niet grooter zou worden, dan die der door hem gekozen modellen. Die maatstaf mogt hier evenwel niet gelden; want daaruit moest volgen, dat men dikwijls te vergeefs zou zoeken. Misschien is het er zelfs aan toe te schrijven, dat wij, behalve naar een aantal anderen, b. v.: Joh. Arnd, Eberhard, Langbein, Denis, Max von Schenkendorf, Max Waldau, Vogl, Seidl, Simrock, Varnhagen v. Ense, Ludwig v. Baieren, Dingelstedt, Gervinus, Rellstab, Spindler enz. enz., ook naar *Seume*, *v. Raumer* ja zelfs naar *Leibnitz* te vergeefs zochten; of verdienen deze misschien minder eene plaats dan *Karl Beck aus Ungarn?*

Hoe het zij, wij hebben nu het stel Tabellen kompleet, en die er op gewacht heeft is voor een deel geholpen. Wij voor ons hebben sedert geruimen tijd Dr. *Georg Weber's* min kostbare *Gesch. der Deutschen Literatur*, misschien niet geheel zonder vrucht, gebruikt, en voelden dus nog geene bijzondere behoefte aan het werkje van den Heer *Bruck*. Nu het er is, zal het zeker, en wij hopen vlijtig, gebruikt worden. Wanneer het ook voor de Gymnasiale jeugd bestemd is, moeten wij echter vragen, of zij wel veel zal meedragen van: "*Jean Paul* suchte, wie Schiller aus den Dissonanzen "des Lebens den Weg zum Idealen; aus den unvermittelten "Gegensätzen des Idealen und Realen entstand bei *Jean Paul* "der ihm eigenthümliche Humor, während Schiller diese "Gegensätze aufhob, indem er sie in einander verschmolz", en van dergelijke *besonderen Eigenschaften* der Schrijvers?

Mogten sommige lezers zich verwonderen, dat de hun wel bekende Keizer *Maximiliaan* in dit Tabel als dichter voorkomt, zoo diene het tot hun narigt, dat hij werkelijk de *Aventurendenker* is geweest, maar dat de *Theuerdank* en de *Weisskunig*, twee ridderromans, de eerste door *Melchior Pfinzig*, proost te *Neurenberg*, en de tweede door *Max Treissauerwein*, geheimschrijver des Keizers, op last en naar de opgaven, lotgevallen en daden des Keizers zijn vervaardigd (de eerste in dichtmaat, de tweede in proza), en als zoodanig duffe monumenten zijn van de zonderlingheid, en eigenliefde van Keizer Max.

DOESBORGH, Sept. 55. B. SCHOLTEN.

Kritische aanmerkingen over de Fransche Spraakkunst aan onderwijzers en examinatoren opgedragen, door Dr. W. G. Brill. 1e *Stuk. Leyden bij E. J. Brill.*

Onder dezen titel verscheen dezer dagen een nieuw belangrijk geschrift van Dr. Brill. Wij haasten ons het hier aan te kondigen, en wel in de eerste plaats om er de Heeren examinatoren in 't bijzonder opmerkzaam op te maken; immers, is bij ons de kennis van examinandi dikwijls gebrekkig, de rigting der examina is eveneens soms ellendig empirisch; — dit mag schijnbaar in 't voordeel der examinandi zijn, inderdaad is zulks niet het geval, en 't ergste is, dat hij, die niet naar 't boekje antwoordt, zonder genade met de kous op 't hoofd soms wordt weggezonden; wij herinneren ons hiervan twee sterk sprekende voorbeelden, die wij echter om niemand te kwetsen liefst zullen verzwijgen.

De Heer Brill beschouwt wijsgeerig de regelen der fransche Spraakkunst, en noemt daarbij al dadelijk de Grammaire van Noël en Chapsal (revue, corrigée et augmentée par G. A. Burnier). Wij gelooven niet, dat veel docenten bij dat boek meer zweren; ook de Heer Burnier niet; wij mogen dit afleiden uit hetgeen wij wel eens bij gesprekken met genoemden Heer over taalkundige onderwerpen hebben opgemerkt. Als een bewijs, hoe er ook door anderen met de fransche Spraakkunst bij ons soms wel omgesprongen is, diene: dat wij ons herinneren een leerboekje gezien te hebben, zamengesteld door een litt. hum. doctor, rector en schoolopziener, waarin onder anderen gezegd werd: les mots en *eur* sont féminins excepté: *le bonheur*, *le malheur*, *l'honneur*, *le déshonneur;* en verder: les mots en *age* sont masculins; excepté: *la rage*, *la plage*, *la cage*, etc.; bij franschen kan dit er door; maar bij hollandsche doctores is het was kras. Tegen een en ander verheft Dr. Brill zijne stem; alsook tegen de vorming van 't meervoud der zamengestelde zelfstandige naamwoorden, enz. Hij geeft daarbij nu en dan staaltjes van de curieuse vindingen van derivatie door fransche Grammairiens gedaan (de *Illustration* heeft eenige malen bewijzen

van vooruitgang in dezen gegeven). Opmerking verdient in 't bijzonder, wat de Heer Brill zegt van de oorzaak van den vrouwelijken vorm der adjectiven vóór het woord *gens* en den mannelijken achter dat woord, namelijk: dat het woord *gent* meerv. *gens* eigenlijk vrouwelijk is, maar bij syllepsis het begripsgeslacht aanneemt voor de achter hetzelve geplaatste adjectiven, zooals in 't algemeen zulks met de pronomina daarbij 't geval is. Wij kunnen ons niet weerhouden als een curiositeit hierbij eene aanhaling te doen uit de Grammaire van Girault du Vivier; aldaar heet het, bl. 45:

"*Gens*, qui réveille l'idée du mot *hommes*, est *masculin* dans le fait, et ce n'est que la crainte de l'équivoque qui est la source de cette construction que désavouent tous les principes de syntaxe. Plus ami de la décence que de la Grammaire, on a mieux aimé dire: ce sont *de belles gens*, que ce sont *de beaux gens*, ce sont *de bons gens*, où les plaisants ne manqueraient pas d'ajouter une des épithètes que le mot *Jean*, homonyme de *gens* traine à sa suite."

In het 2e stuk zal de Heer Brill de Syntaxis behandelen. Inderdaad deze heeft, wat de meeste fransche Spraakkunsten betreft, uithoofde van gebrek aan juiste logische analyse, niet minder eene beurt noodig. Om één voorbeeld aan te halen: wat een omhaal is er noodig, om in te pompen of *chacun* het bijv. voorn. *leurs* of *ses* achter zich moet hebben.

Ils ont apporté (chacun) *leurs* offrandes.. Ils ont apporté leurs offrandes, chacun (a apporté ses offrandes) selon *ses* moyens.

De zaak is echter in goede handen, en wij twijfelen niet, of de Heer Brill, wien wij er provisioneel dank voor zeggen, heeft op nieuw een werk begonnen, dat veel nut zal stichten. Wij hopen, dat ZEd. lust en gelegenheid zal hebben, om, naar zijn voornemen, eveneens de engelsche Spraakkunst met een kritisch oog door te kijken.

Jan. 56. B. S.

Atlas van het koningrijk der Nederlanden, zijne overzeesche bezittingen en het groot-hertogdom Luxemburg. Met statistische-, aardrijks- en geschiedkundige overzigten. Door F. D. Brugsma. Te Groningen bij J. B. Wolters 1856.

In 't formaat ongeveer van den bij de lezers onzer "Bijdragen" genoeg bekende school-atlassen van Arnz en Kiepert, ontvangen wij hier een dergelijk werkje uit de handen van onzen op 't punt van aardrijkskunde mede niet onbekenden Brugsma, inhoudende, behalve het met de gekleurde wapens onzer verschillende provinciën georneerde titelblad: een algemeen kaartje voor ons gansche rijk, een dat wat grooter is, en waarop mede nog kartons voorkomen, van onze Indische bezittingen, vervolgens de afzonderlijke kaarten van onze provinciën en van Luxemburg, te zamen alzoo uitmakende een getal van 14; waarachter dan nog gevoegd is een vrij uitvoerige afstandswijzer, niet alleen van de voornaamste steden van ons land, maar mede nog van verscheidene andere voorname plaatsen van Europa. Verder is naast of tegenover elke kaart een algemeen overzigt gevoegd, telkens zooveel ruimte beslaande als de kaart zelve, van het gewigtigste wat daarbij te zeggen viel ten opzigte van de geschiedenis en aardrijkskunde als anderzins. Druk en uiterlijk over 't algemeen zijn duidelijk en net, en zoo enkele randen op sommige kaarten al wat smaller gekleurd konden zijn, de verschillende namen daarop van grootere en kleinere steden enz. zijn, tot de geringste toe, allen zeer leesbaar, en behoorlijk uit elkander gehouden. 't Mogt al eens, dat er anders nog ligt wat meer op de kaarten had kunnen gebragt worden, vooral zoo men zich daarbij van die verfoeijelijke miniatuur letters bediend had, welke b. v. voorkomen in den oogenbedervenden Universal-atlas van J. Meyer (uit de geographische inrigting van het Bibliographisch Instituut te Hildburghausen enz.); doch om dit door niets te vergoeden gebrek alleen reeds, geven wij steeds a priori de voorkeur aan eene uitvoering als bij den Heer Brugsma, te meer daar zijn werk toch voornamelijk is ingerigt om te dienen bij het schoolonderwijs en daarvoor gewis ook ruimschoots voldoende is. Zoo ergens dan houde men dat *ne quid nimis!* hier op het oog.

De aanmerking is gemaakt: dat het jammer was, dat al onze provinciën, groot en klein, hier dezelfde ruimte innamen, dewijl daardoor hare mindere of meerdere omvang tegenover elkander, niet zoo duidelijk bij den eersten aanblik voor den dag komt. Wij voor ons, we onderschrijven die aanmerking niet; want indien wij van den eenen kant al toegeven, dat even zoo de betrekkelijke grootte van Europa, Azië, Afrika enz., soms onwillekeurig mag over 't hoofd gezien worden, gewoon als we zijn (en vroeger welligt nog meer waren), om in den regel de vijf zoogenaamde werelddeelen op vijf even groote vellen of kaarten vóor of om ons heen te zien; zoo staat toch weer daartegen over, dat men die verkeerde indrukken, of hoe zulks heeten mogt, hoogst eenvoudig kan schadeloos maken door dan van tijd tot tijd maar eens opzettelijk wat op eene aard-globe te werken, of op eene wereld-kaart te turen; en dit laatste, mutatis mutandis, kan insgelijks met hetzelfde doel terstond in dezen atlas geschieden, aangezien de kaart van ons geheele rijk, gelijk wij bereids aantoonden, daarin, gansch natuurlijk, de rij opent. Bovendien staat dadelijk bij dat statistisch overzigt voor iedere provincie de grootte daarvan in bunders en □ uren aangewezen; door een en ander verviel gewis en te regt bij den auteur de minste vrees voor scheeve voorstellingen, welke hij anders onwillekeurig geven kon, en waarom zou hij alzoo aan eene overbodige bezorgdheid het voordeel hebben opgeofferd van de meeste kaarten, — het formaat houdt toch al niet over — niet liever wat grooter te maken dan ze in geval mogten zijn? Is intusschen alles eenmaal op grootere schaal ingerigt, dan zien wij het nut, hetwelk ons het meer aanschouwelijke met dat al oplevert bij kaarten die van geproportionneerde afmeting zijn, gelijk bij dien uitmuntenden Wand-atlas van Sydow, geenszins voorbij; alhoewel hier de opmerking van zelve komt, dat toch ook Sydow nog, om zeer geldige oeconomische redenen, de kaart van Europa daarbij weer grooter gemaakt heeft, dan zij eigenlijk zijn mogt.

En dit zij hier, hopen wij, voldoende ter voorloopige aankondiging van den ons toegezonden Atlas van den Heer

B. Mogt door gedurig en afwisselend gebruik daarvan menige leemte of welke gebreken ook zich daarin voor ons opdoen, wij belooven volgaarne (ofschoon wij zelven natuurlijk om allerlei goede redenen hartelijk wenschen liever van die taak verschoond te blijven), dat alles later hier of elders getrouw op te geven. Voor als nog leggen wij echter even gaarne hiernaast de gulle bekentenis af, van zoo geen degelijk man in 't vak te wezen, dat wij maar, zoo gaande weg bloot bij het opslaan, de eventuele fouten zouden kunnen aanwijzen, indien hier dan al eens eene plaats wat te hoog of te laag lag, dáar eene rivier wat te regt of te schuins liep, hier weer eene grenslijn niet goed stond, daar op die hoogte welligt de zee wat meer naar binnen of naar buiten moest, enz. enz. Niemand zal mij hoop ik hier toevoegen: dat men door naauwkeurige vergelijking met eenmaal officiëel erkende goede topographische kaarten, waarbij men zich dan trouwens nog van eene menigte andere bronnen bedienen kon, het al dadelijk een goed eind heen zou kunnen brengen; — *à d'autres* zou ons eenvoudig antwoord hierop wezen, zonder in het minste over dat punt met onze tegenpartij te willen twisten. — Zoo staan mede nog op elke kaart door bijzondere kenteekenen aangewezen, niet alleen de hoofdplaats van de provincie, van de arrondissementen, van de gemeenten, van de kiesdistrikten en van de militie-kantons, maar dan zelfs nog de overschietende dorpen die op zich zelven geene gemeente vormen, de kunstwegen, de gewone wegen enz., — en nu vraag ik het in gemoede: wie zou niet huiveren op het denkbeeld, van nú reeds, na eene kennismaking van een paar dagen, eene uitspraak te moeten formuleren over het al of niet naauwkeurige (de eigenlijke hoofdzaak) van dezen atlas? Doch wij zeiden het reeds, het gebruik moet hier leeren, en daarmede — indien! — zooals die Spartaan antwoordde.

Dezelfde verontschuldiging of belofte, al naar men het weer heeten wil, brengen wij hier mede in ten opzigte van die bijgevoegde "Overzigten." Om nu reeds eene enkele kleinigheid daar tusschen uit te grijpen ware welligt om het onvolledige der beoordeeling, waaraan wij ons op die wijze

volgens onze eigene verklaring moesten schuldig maken, eer af te keuren. We zouden anders b.v. zoo vragen: waarom of juist bij Assen alleen vermeld wordt, dat daar een *wel-ingerigt* gymnasium bestaat, terwijl dit epitheton ornans, indien ik mij wel herinner, bij volstrekt geen ander gymnasium, in al die Overzigten gevonden wordt; ja, zelfs de vermelding van een gymnasium wel eens geheel en al wordt achterwege gelaten, zooals b.v. bij Zwolle, Deventer, enz.? De Hemel beware mij van hier geheel onverdiend den schijn op mij te zien werpen, alsof ik de goede inrigting van Assens gymnasium eenigzins in twijfel trok; integendeel, de verdienstelijke ambtgenoot daar aan 't hoofd is mij in dezen alleen reeds ten waarborg. Doch *malgré et parceque* zou ik hier weer zeggen, was het altijd gewis beter liefst in 't geheel geene gymnasiën over te slaan, en het vervolgens maar bij de bloote vermelding te laten. Want wilde men toch eenmaal met een kleinen trek er iets van bovenstaanden aard bijvoegen, 't zou slechts een hoogst glibberig terrein worden, daar de billijkheid en onpartijdigheid vergen zoude, behalve gelijke éloges voor meer andere gymnasiën, het omgekeerde, helaas! voor sommigen, waar men alles wil onderwezen hebben, doch zonder docenten, zonder geld! Gelukkig voor onze eenheid, intusschen, dat zoo de Schr. die schifting al op zich zou willen nemen, de uitgever, om zeer plausibele redenen, al die epitheta wel in tijds met een *deleatur* zou weten te voorzien.

Nog eene onbeduidende opmerking van gelijken aard waag ik, bij het lezen van: "Breda — eene *vrolijke* stad." Eenen dergelijken lof herinner ik mij weer niet bij eenige stad van ons gansche land hier gevonden te hebben. Niet dat ik ook weer het minste op Breda heb af te dingen, waaraan ik zelfs toevallig door naauwe banden verbonden ben; maar of dát anders weer de vrolijke stad par excellence mag heeten, — ik weet het niet. Zooveel is zeker, dat hetgeen hier nog onmiddelijk op die "vrolijke stad" volgt, namelijk: "met goede vestingwerken" — de poëzy van het voorgaande althans wel eenigzins calmeert. — Naast R. J. Schimmelpenninck en andere groote mannen die te Deventer geboren

zijn, zie ik nog vermeld: "den Gouverneur-Generaal van O I. — G. J. Bruce." De verdienstelijke man is het strikt genomen geweest; doch in elk geval had ik hem dan nog maar liever hier eene andere kwalificatie gegeven. — Onder de provinciën waar *turf* gevonden wordt, is Gelderland (in het statistiek overzigt voor het gansche rijk) vergeten mede opgenomen te worden; doch dit is een onwillekeurig verzuim, daar, bij de latere behandeling der provincie zelve, dit product onder de aldaar opgenoemde voortbrengselen uit het delfstoffelijk rijk zelfs in de eerste plaats voorkomt. Maar de Schr. vergist zich stellig, waar hij (het dorp) Dieren onder "de vele buitenplaatsen in de omstreken van Arnhem" telt, en mogelijk in enkele kleinigheden zoo meer. Ook van sommige uitdrukkingen mag men dit beweren. Over de luchtgesteldheid van ons land in 't algemeen sprekende, zegt hij onder anderen: "Wat de vochtigheid betreft, hebben "waarnemingen, gedurende eene eeuw in de nabijheid van "Amsterdam gedaan, bewezen, dat er in den herfst de meeste "regen valt enz." De constructie hier is zeker niet gelukkig, doch liever nog las ik voor dat *bewezen: het resultaat opgeleverd* of iets dergelijks. Daarop volgt dan nog: "Neemt "men nu de gemiddelde hoeveelheid van den regen en de "verdamping gedurende het geheele jaar, zoo ziet men dat "de regen in ons land steeds de overhand heeft. Wel heb-"ben de waarnemingen, van 1845—1850 aan den Helder "gedaan, doen blijken, dat in dien tijd meer water ver-"dampt, dan *er* gevallen is, doch eene zesjarige ondervin-"ding kan geene verandering maken op het bovengenomen "besluit; — enz." *Besluit!* Het is alsof men daar achter ging lezen: Wij Willem, enz. enz.

Geheel onwillekeurig nogtans, en in tegenspraak met onze vroegere verklaring, zouden wij hier te ver gaan, en liever breken we daarom, zelfs wat plotseling, deze aankondiging af, onder herhaling alleen van dat hier boven aangehaalde — indien!

E.

Het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën telde op 19 Julij 1856:

Gewone leden	61.
Buitengewone leden	5.
Honoraire 〃	20.

De gewone leden zijn op den navolgenden Staat door * aangewezen.

De namen der overigen zijn:

Buitengewone leden.

J. D. Ankringa, te Leeuwarden.
Prof. *J. C. G. Boot*, te Amsterdam.
Dr. *P. Epkema*, te Amsterdam.
Prof. *P. J. van Kerckhoff*, te Groningen.
Prof. *E. J. Kiehl*, te Deventer.

Honoraire leden.

Prof. *J. Bosscha*, te Amsterdam.
Dr. *G. Dorn Seiffen*, te Utrecht.
Mr. *A. W. Engelen*, te Tiel.
J. P. A. François, te Rotterdam.
Dr. *J. J. de Gelder*, te Leyden.
Prof. *A. van Goudoever*, te Utrecht.
Dr. *J. A. C. van Heusde*, te Groningen.
Dr. *R. B. Hirschig*, te Leyden.
Dr. *W. A. Hirschig*, te Leyden.
Prof. *S. Karsten*, te Utrecht.
J. Kramers, te Noordhey.
Dr. *H. J. Nassau*, te Assen.
J. H. Oosterdijk, te Arnhem.
Dr. *P. de Raadt*, te Noordhey.
Mr. *S. J. E. Rau*, te Nijmegen.
B. Schreuder, te Maastricht.
L. H. van Sillevoldt, te 's Gravenhage.
Mr. *W. F. E. Spiering*, te Tiel.
P. A. G. Waardenburg, te Hien.
L. A. te Winckel, te Leyden.

STAAT

DER

NEDERLANDSCHE LATIJNSCHE SCHOLEN EN GYMNASIË EN VAN HET ATHENAEUM TE MAASTRICHT.

Op 1 November 1855.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS.		GETAL LEERLINGEN	
		NAMEN.	AMBTSTITELS.		
GRONINGEN.	GRONINGEN. (subs.)	J. A. Schneither, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 49. 2e Afd. 1. 50.	
		H. Riedel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		D. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		
		*J. A. Wijnne, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.		
		J. W. A. Renssen, Litt. Hum. Cand.	3e Praeceptor.		
		G. F. W. Baehr, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskunde.		
		. . . .	Leeraar in de Hoogduitsche taal- en letterkunde.		
		D. Hoekzema, Litt. Hum. Stud. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch en Engelsch.	Leeraar in de Fransche en Engelsche taal- en letterkunde.		
		—	—		
	WINSCHOTEN.	*W. Doorenbos, Litt. Hum. Doct.	Rector, tev. belast m. h. onderw. in de Hebr. taal.	1e Afd. 10. 2e Afd. 38. 48.	
		. . . .	Leeraar in de nieuwe talen.		
		W. Schwertzel, Bezitter van den 2den rang. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wiskunde.		
		—	—		
	VEENDAM.	. . . .	Rector.	2.	1e Afd. 61, 2e Afd. 39. 100
		G. de Jager Meezenbroek, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskunde.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
FRIESLAND.	LEEUWARDEN.	*C. M. Francken, Litt. Hum. Doct.	Rector.	37.	
		*J. G. Ottema, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. H. G. P. van den Es, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		J. M. J. Pantekoek, Bezitter v. eene acte v. toel. v. de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.		
		*A. L. Brugsma, Litt. Hum. Doct. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	HARLINGEN. (subs.)	C. J. de Lussanet de la Sablonière, Litt. Hum. Doct.	Rector.	16.	
		S. L. Brug, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wiskunde.		
	SNEEK. (subs.)	P. J. Costerus, Litt. Hum. Doct.	Rector.	27.	
		L. P. Ouwersloot, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		K. F. Geertsma, Bezitter van den 2den rang. (heeft vrijstelling voor de Wiskunde.) (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wiskunde.		
	FRANEKER. (subs.)	P. H. E. Junius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 14. 2e Afd. 10. — 24.	
		J. H. Behrns, Oud-Lector bij het Athenaeum, voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de Wiskunde.		
	DOKKUM. (subs.)	*R. Kruisinga Homan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	17.	
	BOLSWARD. (subs.)	G. Hamming, Litt. Hum. Doct.	Rector.	2.	
	JOURE. (subs.)	J. Jarigs Wassenaar, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	Rector.	0.	
		J. Gauw, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wiskunde.		
	STAVOREN. (subs.)	D. G. Mackay, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	Rector.	1.	1e Afd. 114, 2e Afd. 10. — 124

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
DRENTHE.	ASSEN. (subs.)	*M. J. Noordewier, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 21. 2e Afd. 17. — 38.	1e Afd. 39, 2e Afd. 24. — 63.
		J. M. Noordewier, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de oude talen.		
		W. O. Geelhoed, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de nieuwe talen, tevens belast m. h. onderwijs van 't Engelsch in de 1e afdeeling.		
		M. G. de Jongh, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de nieuwe talen, en in de Wiskunde voor de 2e afdeeling.		
		. . . .	Leeraar in de Wiskunde.		
		C. J. Obbes, Landmeter. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Natuurkunde.		
		—	—		
	MEPPEL. (subs.)	J. D. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 7. — 25.	
		H. de Jonge, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de Wiskunde.		
		H. Koning, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen, nieuwe Geschied. en Aardrijkskunde.		
OVERIJSSEL.	ZWOLLE.	*C. H. Thiebout, Litt. Hum. Doct.	Rector.	21.	
		H. Wygmans Snel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		H. van Blanken, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskunde.		
		—	—		
	DEVENTER.	J. Brown, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 33. 2e Afd. 32. — 65.	
		*D.H. Hoenebeek Hissink, Phil. Nat. Cand., Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		P. A. van Meurs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Geschiedenis en Nederl. taal.		
		*P. A. Bergsma, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de Wiskunde.		
		S. Susan, Lector, bij het Athenaeum, voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Hoogd. en Hebreeuwsche talen.		
		H. Levenkamp, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Fransche en Engelsche talen.		
		*G. Greven, Phil. Nat. Doct.	2e Leeraar in de Wis- en Aardrijkskunde.		
		—	—		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
OVERIJSSEL.	KAMPEN.	*A. H. A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 12. 2e Afd. 24. — 36.
		*P. P. Kremer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. P. Brand Eschauzier, Bezitter van eene acte van toelating voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wiskunde.	
		J. J. Leupen, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Nederd. en Fransche talen en Vaderlandsche Geschiedenis.	
		J. Beckering Vinckers, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche en Hoogduitsche talen en Aardrijkskunde.	
		C. J. Spat, Litt. Hum. Cand.	Buitengew. leeraar in de Wisk. en nieuwe talen.	
	OLDENZAAL. (subs.)	F. C. Soer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 21. 2e Afd. 12. — 33.
		T. de Voogt, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		M. van Groenenveldt, Litt. Hum. Doct.	Hulponderwijzer in de nieuwe talen.	
		R. L. T. Waanders, Bezitter van den 2den rang. (*Tijdelijk.*)	Onderwijzer in de Wiskunde.	
	ENSCHEDE. (subs.)	A. P. van de Siepkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2. 2e Afd. 23. — 25.
		C. C. Schlencker, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toel. voor de Wiskunde en de nieuwe talen.	Leeraar in de Wiskunde en de nieuwe talen.	
	ALMELO.	B. Mulder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 5. 2e Afd. 20. — 25.
		L. B. Fikkert, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wiskunde en de nieuwe talen.	
	OOTMARSSUM. (subs.)	*P. A. Moquette, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 11. — 29.
		J. ter Kuile, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. S. du Pré, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wiskunde en de nieuwe talen.	
				1e Afd. 112, 2e Afd. 122. — 234.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	ARNHEM.	J. W. Elink Sterk, Litt. Hum. Doct.	Rector.	25.
		*D. J. van Stégeren, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Conrector.	
		G. K. Timmer, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wis-, Aardrijks- en Natuurk.	
		F. Zijlstra, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de Geschiedenis.	
		J. Waterman, Bezitter v. d. 2den rang, en van den 1sten voor het Hebreeuwsch.	Leeraar in de Oostersche talen.	
		—	—	
	NIJMEGEN.	J. J. Kreenen, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 35. 2e Afd. 16. 51.
		*J. J. van der Kloes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. F. H. Wolters, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		P. van der Burg, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wiskunde.	
		W. van Keeken, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		S. I. Löwenstamm.	Onderwijzer in de Hebreeuws. taal- en letterk.	
		—	—	
	ZUTPHEN. (subs.)	*H. J. Matthes J. C. Zn., Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 37. 2e Afd. 33. 70.
		*J. H. Kroon, Phil. Nat. Cand. Litt. Hum. Doct.	Conrector, belast met het onderwijs in de Wisk.	
		*W. G. Brill, Litt. Hum. Doct.	Leeraren in de nieuwe talen, tev. bij afwisseling belast m. h. onderw. in het Griek. en Lat. in de 3e Kl.	
		*F. H. B. von Hoff, Litt. Hum. Doct.		
		H. C. Michaëlis, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		—	—	
	HARDERWIJK. (subs.)	*F. G. B. van Bleeck van Rijsewijk, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 9. 2e Afd. 10. 19.
		J. H. Schuurmans Stekhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. Lettink, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Nederd. en Engelsche talen.	
		M. J. de Lange, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Fransche en Hoogduitsche talen.	
		—	—	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	TIEL. (subs.)	*P. H. Tydeman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8.
		B. N. Geboren, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		F. J. J. A. Junius, Theol. Doct.	Leeraar in de Hebreeuwsche taal.	
	DOESBORGH. (subs.)	*C. A. Engelbregt, Litt. Hum. Doct.	Rector.	20.
		*D. Burger Jr., Litt. Hum. Doct.	Conrector, tev. belast m. h. onderw. in de Hebr. taal.	
		B. Scholten, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Lector in de nieuwe talen.	
		A. van der Mey, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Lector in de Wiskunde.	
	ELBURG.	A. Kisselius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	15.
		J. W. Krümberg, Litt. Hum. Cand.	Collaborator, tev. belast m. h. onderw. in h. Hoogd.	
		J. van Braambeek Jr., Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Fransche en Engelsche talen, Wis- en Natuurkunde.	
	ZALT-BOMMEL.	D. C. Pleyte, Litt. Hum. Doct.	Rector.	19.
		P. G. van Anrooij, Phil. Nat. Doct.	Praeceptor en Leeraar in de Natuurkunde.	
	LOCHEM. (subs.)	M. A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Rector.	2.
		G. W. Snel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.	
	GROENLO. (subs.)	L. Lasonder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 4. 2e Afd. 10. 14.
		A.J. van der Stege Engelen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.	
		A. van den Bold, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
	DOETINCHEM. (subs.)	F. van Cappelle, Litt. Hum. Doct.	Rector.	9.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GELDERLAND.	WAGENINGEN. (subs.)	G. E. J. Everts, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 11. 2e Afd. 1. 12.	1e Afd. 206, 2e Afd. 70. 276.
		*J. C. Hummel, Litt. Hum. Doct.	Conrector, tev. belast m. h. onderw. in de Holl. en Hoogd. talen, en Vaderl. Geschiedenis.		
		D. Strumper, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wisk., tev. belast m. h. onderw. in de Frans. en Engels. taal.		
	ZEVENAAR. (subs.)	K. H. B. Hazelhoff Roelfzema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.	
	CULENBORG. (subs.)	D. Balfoort, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.	
UTRECHT.	UTRECHT.	*A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector, tevens belast m. het onderwijs in het Hebr.	71.	1e Afd. 106; geene 2e Afd. 106.
		G. Leignes Bakhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		*B. ten Brink, Jur. Utr. et Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		D. H. Jurrjens, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		H. M. Tip, Bezitter van den 1sten rang.	Lector in de Wiskunde.		
		W. Julius, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Fransche taal.		
		J. H. Hisgen, Lector Academicus.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.		
		E. Peel, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.		
	AMERSFOORT.	*F. A. Hekmeijer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	35.	
		*E. J. van Gorkom, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		J. Borst, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wiskunde.		
N.-HOLL.	AMSTERDAM.	*D. J. Veegens, (1) Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 100. 2e Afd. 14. 114.	
		*J. G. Hulleman, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		*I. Dorn Seiffen, (2) Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		

(1) Voorzitter van het Genootschap voor 1855—1856. (2) Penningmeester van het Genootschap tot 1856.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
NOORD-HOLLAND.		*J. H. Nieuwveen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.		
		*A. W. de Klerck, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.		
		*D. v. Lankeren Matthes, Litt. Hum. Doct.	1e Leeraar in de Wisk.		
		J. H. van Koten, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.		
		W. J. Hofdijk Jbsz.,	Leeraar in de Nederd. taal- en letterk. en Vaderl. Geschiedenis.		
		L. Chatelain, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Fransche taal.		
		H. A. Corvey, Phil. Doct.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.		
		F. M. Cowan, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.		
		J. G. R. Acquoy, Theol. Cand.	Leeraar in de Hebr. taal.		
	HAARLEM.	J. Venhuizen Peerlkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 30. 2e Afd. 16. 46.	
		S. A. Naber, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. F. Verburg, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		J. Schouten, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de nieuwe talen.		
		W. M. Logeman, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.		
		J. J. F. Hartman.	Leeraar in de Fransche en Hoogduitsche talen.		
		J. Perrin.	Leeraar in de Eng. taal.		
	ALKMAAR.	*A. Hirschig Cz., Litt. Hum. Doct.	Rector.	4.	
	HOORN.	C. A. Abbing, Litt. Hum. Doct.	Rector.	12.	
		H. Linse, Civiel-Ingenieur.	Leeraar in de Wiskunde.		
	ENKHUIZEN. (subs.)	*A. J. Vitringa, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2. 2e Afd. 27. 29.	1e Afd. 148, 2e Afd. 57. 205.
		J. Stevens,	Leeraar in de Fransche, Hoogd. en Engels. talen.		
		E. Helge.	Leeraar in de Wiskunde en de Nederd. taal.		

STAAT

DER

NEDERLANDSCHE LATIJNSCHE SCHOLEN EN GYMNASI[A]
EN VAN HET ATHENAEUM TE MAASTRICHT.

Op 1 November 1855.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGE[N]
GRONINGEN.	GRONINGEN. (subs.)	J. A. Schneither, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	
		H. Riedel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		D. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		*J. A. Wijnne, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		J. W. A. Renssen, Litt. Hum. Cand.	3e Praeceptor.	1e Afd. 49. 2e Afd. 1. 50.
		G. F. W. Baehr, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskunde.	
		. . . .	Leeraar in de Hoogduitsche taal- en letterkunde.	
		D. Hoekzema, Litt. Hum. Stud. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch en Engelsch.	Leeraar in de Fransche en Engelsche taal- en letterkunde.	
		—	—	
	WINSCHOTEN.	*W. Doorenbos, Litt. Hum. Doct.	Rector, tev. belast m. h. onderw. in de Hebr. taal.	
		. . . .	Leeraar in de nieuwe talen.	1e Afd. 10. 2e Afd. 38. 48.
		W. Schwertzel, Bezitter van den 2den rang. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wiskunde.	
		—	—	
	VEENDAM.	. . . .	Rector.	2.
		G. de Jager Meezenbroek, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskunde.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
FRIESLAND.	LEEUWARDEN.	*C. M. Francken, Litt. Hum. Doct.	Rector.	37.
		*J. G. Ottema, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. H. G. P. van den Es, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. M. J. Pantekoek, Bezitter v. eene acte v. toel. v. de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.	
		*A. L. Brugsma, Litt. Hum. Doct. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
	HARLINGEN. (subs.)	C. J. de Lussanet de la Sablonière, Litt. Hum. Doct.	Rector.	16.
		S. L. Brug, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wiskunde.	
	SNEEK. (subs.)	P. J. Costerus, Litt. Hum. Doct.	Rector.	27.
		L. P. Ouwersloot, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		K. F. Geertsma, Bezitter van den 2den rang. (heeft vrijstelling voor de Wiskunde.) (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wiskunde.	
	FRANEKER. (subs.)	P. H. E. Junius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 14. 2e Afd. 10. — 24.
		J. H. Behrns, Oud-Lector bij het Athenaeum, voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de Wiskunde.	
	DOKKUM. (subs.)	*R. Kruisinga Homan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	17.
	BOLSWARD. (subs.)	G. Hamming, Litt. Hum. Doct.	Rector.	2.
	JOURE. (subs.)	J. Jarigs Wassenaar, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	Rector.	0.
		J. Gauw, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wiskunde.	
	STAVOREN. (subs.)	D. G. Mackay, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	Rector.	1.
				1e Afd. 114, 2e Afd. 10. — 124

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
DRENTHE.	ASSEN. (subs.)	*M. J. Noordewier, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 21. 2e Afd. 17. 38.	1e Afd. 39, 2e Afd. 24. | 63.
		J. M. Noordewier, Litt. Hum. Cand. *(Tijdelijk.)*	Leeraar in de oude talen.		
		W. O. Geelhoed, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. *(Tijdelijk.)*	Leeraar in de nieuwe talen, tevens belast m. h. onderwijs van 't Engelsch in de 1e afdeeling.		
		M. G. de Jongh, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. *(Tijdelijk.)*	Leeraar in de nieuwe talen, en in de Wiskunde voor de 2e afdeeling.		
		. . . .	Leeraar in de Wiskunde.		
		C. J. Obbes, Landmeter. *(Tijdelijk.)*	Leeraar in de Natuurkunde.		
		—	—		
	MEPPEL. (subs.)	J. D. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 7. 25.	
		H. de Jonge, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de Wiskunde.		
		H. Koning, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen, nieuwe Geschied. en Aardrijkskunde.		
OVERIJSSEL.	ZWOLLE.	*C. H. Thiebout, Litt. Hum. Doct.	Rector.	21.	
		H. Wygmans Snel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		H. van Blanken, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskunde.		
		—	—		
	DEVENTER.	J. Brown, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 33. 2e Afd. 32. 65.	
		*D.H.Hoenebeek Hissink, Phil. Nat. Cand., Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		P. A. van Meurs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Geschiedenis en Nederl. taal.		
		*P. A. Bergsma, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de Wiskunde.		
		S. Susan, Lector, bij het Athenaeum, voor de nieuwe talen. *(Tijdelijk.)*	Leeraar in de Hoogd. en Hebreeuwsche talen.		
		H. Levenkamp, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Fransche en Engelsche talen.		
		*G. Greven, Phil. Nat. Doct.	2e Leeraar in de Wis- en Aardrijkskunde.		
		—	—		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
OVERIJSSEL.	KAMPEN.	*A. H. A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 12. 2e Afd. 24. 36.	1e Afd. 112, 2e Afd. 122. 234.
		*P. P. Kremer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		J. P. Brand Eschauzier, Bezitter van eene acte van toelating voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wiskunde.		
		J. J. Leupen, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Nederd. en Fransche talen en Vaderlandsche Geschiedenis.		
		J. Beckering Vinckers, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche en Hoogduitsche talen en Aardrijkskunde.		
		C. J. Spat, Litt. Hum. Cand.	Buitengew. leeraar in de Wisk. en nieuwe talen.		
	OLDENZAAL. (subs.)	F. C. Soer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 21. 2e Afd. 12. 33.	
		T. de Voogt, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		M. van Groenenveldt, Litt. Hum. Doct.	Hulponderwijzer in de nieuwe talen.		
		R. L. T. Waanders, Bezitter van den 2den rang. (*Tijdelijk.*)	Onderwijzer in de Wiskunde.		
	ENSCHEDE. (subs.)	A. P. van de Siepkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2. 2e Afd. 23. 25.	
		C. C. Schlencker, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toel. voor de Wiskunde en de nieuwe talen.	Leeraar in de Wiskunde en de nieuwe talen.		
	ALMELO.	B. Mulder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 5. 2e Afd. 20. 25.	
		L. B. Fikkert, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wiskunde en de nieuwe talen.		
	OOTMARSSUM. (subs.)	*P. A. Moquette, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 11. 29.	
		J. ter Kuile, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		G. S. du Pré, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wiskunde en de nieuwe talen.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN
GELDERLAND.	ARNHEM.	J. W. Elink Sterk, Litt. Hum. Doct.	Rector.	25.
		*D. J. van Stégeren, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Conrector.	
		G. K. Timmer, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wis-, Aardrijks- en Natuurk.	
		F. Zijlstra, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de Geschiedenis.	
		J. Waterman, Bezitter v. d. 2den rang, en van den 1sten voor het Hebreeuwsch.	Leeraar in de Oostersche talen.	
		—	—	
	NIJMEGEN.	J. J. Kreenen, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 35. 2e Afd. 16. 51.
		*J. J. van der Kloes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. F. H. Wolters, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		P. van der Burg, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wiskunde.	
		W. van Keeken, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		S. I. Löwenstamm.	Onderwijzer in de Hebreeuws. taal- en letterk.	
		—	—	
	ZUTPHEN. (subs.)	*H. J. Matthes J. C. Zn., Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 37. 2e Afd. 33. 70.
		*J. H. Kroon, Phil. Nat. Cand. Litt. Hum. Doct.	Conrector, belast met het onderwijs in de Wisk.	
		*W. G. Brill, Litt. Hum. Doct.	Leeraren in de nieuwe talen, tev. bij afwisseling belast m. h. onderw. in het Griek. en Lat. in de 3e Kl.	
		*F. H. B. von Hoff, Litt. Hum. Doct.		
		H. C. Michaëlis, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		—	—	
	HARDERWIJK. (subs.)	*F. G. B. van Bleeck van Rijsewijk, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 9. 2e Afd. 10. 19.
		J. H. Schuurmans Stekhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. Lettink, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Nederd. en Engelsche talen.	
		M. J. de Lange, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Fransche en Hoogduitsche talen.	
		—	—	

PROVINCIËN.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	TIEL. (subs.)	*P. H. Tydeman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8.
		B. N. Geboren, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		F. J. J. A. Junius, Theol. Doct.	Leeraar in de Hebreeuwsche taal.	
	DOESBORGH. (subs.)	*C. A. Engelbregt, Litt. Hum. Doct.	Rector.	20.
		*D. Burger Jr., Litt. Hum. Doct.	Conrector, tev. belast m. h. onderw. in de Hebr. taal.	
		B. Scholten, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Lector in de nieuwe talen.	
		A. van der Mey, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Lector in de Wiskunde.	
	ELBURG.	A. Kisselius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	15.
		J. W. Krümberg, Litt. Hum. Cand.	Collaborator, tev. belast m. h. onderw. in h. Hoogd.	
		J. van Braambeek Jr., Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Fransche en Engelsche talen, Wis- en Natuurkunde.	
	ZALT-BOMMEL.	D. C. Pleyte, Litt. Hum. Doct.	Rector.	19.
		P. G. van Anrooij, Phil. Nat. Doct.	Praeceptor en Leeraar in de Natuurkunde.	
	LOCHEM. (subs.)	M. A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Rector.	2.
		G. W. Snel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.	
	GROENLO. (subs.)	L. Lasonder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 4. 2e Afd. 10. 14.
		A.J. van der Stege Engelen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.	
		A. van den Bold, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
	DOETINCHEM. (subs.)	F. van Cappelle, Litt. Hum. Doct.	Rector.	9.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZDRS.		GETAL LEERLINGE[N]
		NAMEN.	AMBTSTITELS.	
GELDERLAND.	WAGENINGEN. (subs.)	G. E. J. Everts, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 11. 2e Afd. 1. 12.
		*J. C. Hummel, Litt. Hum. Doct.	Conrector, tev. belast m. h. onderw. in de Holl. en Hoogd. talen, en Vaderl. Geschiedenis.	
		D. Strumper, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wisk., tev. belast m. h. onderw. in de Frans. en Engels. taal.	
	ZEVENAAR. (subs.)	K. H. B. Hazelhoff Roelfzema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.
	CULENBORG. (subs.)	D. Balfoort, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.
UTRECHT.	UTRECHT.	*A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector, tevens belast m. het onderwijs in het Hebr.	71.
		G. Leignes Bakhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		*B. ten Brink, Jur. Utr. et Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		D. H. Jurrjens, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		H. M. Tip, Bezitter van den 1sten rang.	Lector in de Wiskunde.	
		W. Julius, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Fransche taal.	
		J. H. Hisgen, Lector Academicus.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.	
		E. Peel, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.	
	AMERSFOORT.	*F. A. Hekmeijer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	35.
		*E. J. van Gorkom, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. Borst, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wiskunde.	
N.-HOLL.	AMSTERDAM.	*D. J. Veegens, (1) Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 100. 2e Afd. 14. 114.
		*J. G. Hulleman, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*I. Dorn Seiffen, (2) Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	

(1) Voorzitter van het Genootschap voor 1855—1856. (2) Penningmeester van het Genootschap tot 18[…]

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
NOORD-HOLLAND.		*J. H. Nieuwveen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.		
		*A. W. de Klerck, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.		
		*D. v. Lankeren Matthes, Litt. Hum. Doct.	1e Leeraar in de Wisk.		
		J. H. van Koten, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.		
		W. J. Hofdijk Jbsz.,	Leeraar in de Nederd. taal- en letterk. en Vaderl. Geschiedenis.		
		L. Chatelain, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Fransche taal.		
		H. A. Corvey, Phil. Doct.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.		
		F. M. Cowan, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.		
		J. G. R. Acquoy, Theol. Cand.	Leeraar in de Hebr. taal.		
		—	—		
	HAARLEM.	J. Venhuizen Peerlkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 30. 2e Afd. 16. 46.	
		S. A. Naber, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. F. Verburg, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		J. Schouten, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de nieuwe talen.		
		W. M. Logeman, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.		
		J. J. F. Hartman.	Leeraar in de Fransche en Hoogduitsche talen.		
		J. Perrin.	Leeraar in de Eng. taal.		
		—	—		
	ALKMAAR.	*A. Hirschig Cz., Litt. Hum. Doct.	Rector.	4.	
		—	—		
	HOORN.	C. A. Abbing, Litt. Hum. Doct.	Rector.	12.	
		H. Linse, Civiel-Ingenieur.	Leeraar in de Wiskunde.		
		—	—		
	ENKHUIZEN. (subs.)	*A. J. Vitringa, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2. 2e Afd. 27. 29.	1e Afd. 148, 2e Afd. 57. 205.
		J. Stevens,	Leeraar in de Fransche, Hoogd. en Engels. talen.		
		E. Helge.	Leeraar in de Wiskunde en de Nederd. taal.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	'SGRAVENHAGE	C. Bax, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 96. 2e Afd. 34. 130.
		*W. F. Schey, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*C. van Osenbruggen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		L. R. Beynen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		L. H. van Sillevoldt, Bezitter van den 1sten rang.	1e Leeraar in de Wisk.	
		J. van Aalst, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.	
		A. D. I. Mioulet, Bezitter van den 2den rang.	1e Leeraar in de Fransche taal.	
		H. J. Dirksen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch.	2e Leeraar in de Fransche taal.	
		H. C. van der Kuylen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.	
		R. Ward Bulkley, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.	
	ROTTERDAM.	G. A. Schneither, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 43. 2e Afd. 57. 100.
		*J. W. Sluiter, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. C. G. Vermeulen, Litt. Hum. Cand.	1e Praeceptor.	
		*A. Mees, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		J. P. A. François, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	1e Leeraar in de Wisk.	
		J. Ravenek, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.	
		E. Piaget, Jur. Doct. Bezitter van eene acte voor het Fransch.	1e Leeraar in de Fransche taal.	
		H. A. Antony, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	2e Leeraar in de Fransche taal.	
		F. F. W. Koch, Bezitter van eene acte voor het Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.	
		J. O. Roe, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.	
		J. C. Reepmaker, Jur. Utr. Doct.	Leeraar in de Handelswetenschappen.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	LEIDEN.	*W. H. D. Suringar, Litt. Hum. Doct.	Rector.	
		W. G. Pluygers, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		R. J. Fruin, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor en Leeraar in de algem. Geschiedenis en Aardrijkskunde.	
		*S. H. Rinkes, Litt. Hum. Cand.	2e Praeceptor.	
		J. de Vlaam, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de Wisk.	
		. . . .	2e Leeraar in de Wisk.	1e Afd. 36. 2e Afd. 5. — 41.
		*S. F. Groen, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de Fransche taal.	
		C. A. X. G. F. Sicherer, Litt. Hum. Doct. Lector Academicus.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.	
		J. Perrin.	Leeraar in de Engelsche taal.	
		L. A. te Winkel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en Wisk.	Leeraar in de Nederd. taal- en letterkunde.	
		M. Salverda de Grave, Theol. Cand.	Leeraar in de Hebreeuwsche taal.	
		—	—	
	DORDRECHT.	*J. D. Baron v. Hoëvell, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	
		*J. C. van Deventer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. J. van Deinse, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskund. wetenschappen.	
		*W. Bisschop, (1) Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Ned. taal en letterkunde en Vaderl. Geschiedenis.	1e Afd. 22. 2e Afd. 11. — 33.
		H. C. Felser, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Fransche taal.	
		H. J. Vogin, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.	
		C. E. W. Fricke, Bezitter van eene acte voor het Hoogduitsch	Leeraar in de Hoogduitsche taal.	
		—	—	

1) Secretaris van het Genootschap.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	DELFT.	*G. v. Wieringhen Borski, Litt. Hum. Doct.	Rector.	34.
		*J. M. van Gent, Litt. Hum. Doct.	Proreotor.	
		J. Pijnappel, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Hebr., Jav. en Maleische talen.	
		C. F. Donnadieu, Med. Doct.	Leeraar in de Natuur- en Scheikunde.	
		J. Waltman, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wiskunde.	
		M. J. A. Masthoff, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en Aardrijkskunde.	
	GOUDA.	*N. J. B. Kappeyne van de Coppello, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 27. 2e Afd. 18. 45.
		*D. Terpstra, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*W. J. A. Huberts, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de Nederl. taal en Algem. geschied.	
		*C. P. Burger, Phil. Nat. Doct.	Lector in de Wis- en Natuurkunde.	
		D. L. Champurij, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Fransche taal.	
		M. R. Bruck, Bezitter van eene acte voor het Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.	
		A. F. Neuwieller, Bezitter van eene acte voor h. Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.	
	SCHIEDAM.	G. C. Brillenburg, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	9.
		D. G. Cramer, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de Wiskunde.	
	GORINCHEM.	P. Romeyn, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	21.
		A. Romeyn, Litt. Hum. Cand.	Prorector.	
		P. J. Harrebomée, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.	
	BRIELLE. (subs.)	*G. P. Seyn, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8. 2e Afd. 15. 23.
		*E. Mehler, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. W. Boon, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		W. Kreling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.	

1e Afd. 296, 2e Afd. 140. 436

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
ZEELAND.	MIDDELBURG.	H. Polman Krüseman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	30.	1e Afd. 39, 2e Afd. 14. 53.
		F. H. Batenburg, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		G. van Hennekeler, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskunde.		
		J. J. Bellingwout, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Engelsche, Fransche en Hoogd. talen.		
		—	—		
	ZIERIKZEE.	*H. M. de Bruijn de Neve Moll, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 9. 2e Afd. 14. 23.	
		C. W. Volcke, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		W. Top, Wz. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Fransche, Engelsche en Hoogduitsche talen.		
NOORD-BRABANT.	'S HERTOGENBOSCH. (subs.)	C. R. Hermans, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8. 2e Afd. 18. 26.	
		P. Oosterbaan, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		J. Ringeling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Engelsch en Hoogduitsch.	Leeraar in de Wiskunde, Hoogd. en Engels. talen.		
		J. H. Nivel, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Nederd. en Fransche talen.		
		J. P. Ritschie.	Leeraar in het Schoonschrijv. (Kunstschreiber.)		
		A. H. van der Ven.	Leeraar in het regtlijnig- en handteekenen.		
		—	—		
	BREDA. (subs.)	. . . .	Rector.	20.	
		A. J. Aernout, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		G. Ramakers, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wiskunde.		
		—	—		
	BERGEN OP ZOOM. (subs.)	F. Moesman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	11.	
		J. C. E. Gosler, Bezitter van den 2den rang en van eene acte van toelating voor de Wisk.	Leeraar in de Wiskunde.		
		—	—		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
NOORD-BRABANT.	OOSTERHOUT. (subs.)	P. A. de Bruyn, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4.
		N. Oomen. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.	
	GRAVE. (subs.)	J. A. W. Boerkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.
	BOXMEER. (subs.)	*F. B. Trosée, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 20. 2e Afd. 1. — 21.
		L. Robbe, Litt. Hum. Cand.	Prorector, Directeur v. h. aan 't Gymn. verbonden Paedagogium.	
		P. Thissen, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		L. J. P. Robbe, Bezitter van eene acte voor het Fransch en Hoogduitsch.	Praeceptor, tevens Leeraar in h. Fransch en Hoogduitsch.	
		J. J. van der Stok, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Wiskunde en het Engelsch.	
	EINDHOVEN. (subs.)	Ad. van Moorsel. (*Tijdelijk.*)	Rector.	22.
		A. van Hooff. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.	
	HELMOND. (subs.)	J. L. F. Donkers. (*Tijdelijk.*)	Rector.	3.
		F. van der Wee. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
	GEMERT. (subs.)	F. W. Bevers, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector.	23.
		J. H. van Valkenburg. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
	RAVENSTEIN.	M. van den Bogaard. (*Tijdelijk.*)	Rector.	21.
		G. van den Bogaard. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
		A. van den Heuvel. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.	
	MEGEN. (subs.)	L. M. J. Vermeer. (*Tijdelijk.*)	Rector.	6.
		C. M. van Schalen. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
	UDEN. (subs.)	A. van den Berg. (*Tijdelijk.*)	Rector.	9.
		M. Manders. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	

1e Afd. 153, 2e Afd. 19. | 172.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
LIMBURG.	ATHENAEUM TE MAASTRICHT. (subs.)	Th. Verwaijen, Litt. Hum. Doct.	Rector der 1e Afdeel., Professor der 1e Klasse.	1e Afd. 64. 2e Afd. 97. 161.
		*K. T. Clumper, Litt. Hum. Doct.	Professor der 2e Klasse.	
		*P. J. Uylenbroek, Litt. Hum. Doct.	Prof. d. Grieks. taal, en d. Nederd. Taal- en Letterk. in de hoogere Kll. d. 1e Afd.	
		G. A. Gulikers. (aangesteld vóór 1817.)	Professor der 3e Klasse.	
		*J. Graaf, Litt. Hum. Cand.	Leeraar der 4e Klasse.	
		*J. L. Marres, Litt. Hum. Doct.	Leeraar der 5e Klasse.	
		J. Bruls. (aangesteld vóór 1817.)	Leeraar der 6e Klasse.	
		D. J. Steyn Parvé, Phil. Nat. Doct.	Rector der 2e Afd., Prof. der Wisk. voor de hoogere Klassen van beide Afdd.	
		B. Verver, Med. Doct. Phil. Nat. Cand. (*Tijdelijk.*)	Professor der Natuur- en Scheikunde.	
		Th. Dumoulin, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wiskunde voor de lagere Klassen van beide Afdeelingen.	
		L. J. Steyns, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Prof. der Gesch. en Nederd. taal in de hoogere Kll. der 2e Afd. en Kostschoolhouder.	
		J. A. Muller, Bezitter van den 2den rang.	Leer. in de Nederl. taal, Gesch. en Aardr. voor de 2 laagste Kll. der 2e Afd.	
		G. F. Alard, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Fransche taal voor beide Afdd.	
		E. H. C. Schaefer, Bezitter van eene acte voor het Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogd. taal en de Handels-wetenschapp. voor de 2e Afd.	
		J. H. Meijer, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Engelsche taal voor de 2e Afd.	
		J. C. van der Meer Mohr.	Leeraar in de Teekenk. voor de 2e Afd.	

Het gezamenlijk aantal Leerlingen, alsmede dat van Docenten, zoo voor het Grieksch en Latijn als voor de Wiskunde en Nieuwe talen, bedroeg alzoo, op 1 November 1855, voor iedere provincie als volgt:

	Leerlingen		Docenten	
	1. Afd.	2. Afd.	voor de Oude talen.	voor de Wisk. en N. talen.
Groningen	61	89	7	6
Friesland	114	10	11	6
Drenthe	39	24	8	6
Overijssel	112	122	12	15
Gelderland	206	70	24	19
Utrecht	106	geene	7	5
Noord-Holland	148	57	12	13
Zuid-Holland	296	140	25	36
Zeeland	89	14	4	3
Noord-Brabant	158	19	24	8
Maastricht	64	97	7	9
	1338	592	136	126
	1930		262	

Aldus door elkander 2 Docenten op nagenoeg 15 Leerlingen.

De oningevulde onderwijzersplaatsen, welke in den Staat slechts zijn aangestipt ....., zijn hier als vervuld beschouwd.

Van dit aantal Docenten bezitten 127 den titel van Doctor, (waaronder 11 dien van Phil. Nat. Doct. etc.), 21 dien van Candidaat; de overigen hebben geenen akademischen graad.

Men houde hierbij echter op 't oog, ten einde geene te spoedige gevolgtrekkingen of berekeningen te maken, dat er Docenten zijn, die den titel van Litt. Doct. of Candidaat hebben, zonder daarom met het onderwijs in het Grieksch of Latijn te zijn belast, en dat omgekeerd, door de vrijstelling van den akademischen graad welke aan een aantal Rectoren enz. verleend is (vooral in N. Brabant), deze hier alzoo *promiscue* begrepen zijn onder het getal dat er overschiet, wanneer men van de 262 Docenten 148 Doctoren en Candidaten aftrekt. Doordien er daarenboven weer gegradueerden zijn die tevens én Oude én Nieuwe talen onderwijzen, blijft eene volkomen juiste statistieke splitsing hier niet wel mogelijk. Dit geldt mede in ruime mate ten opzigte van het onderwijs in de Wiskunde. Zooals uit de oppervlakkige inzage van den Staat reeds blijkt, wordt dat nú eens gegeven (echter in de minste gevallen, helaas!) door eenen afzonderlijken Mathematicus ex professo, of door den Bezitter van een of anderen rang; dan weer behoort het tot de leervakken van den Rector, of Conrector, of van een Lector voor N. talen, enz.

SCHOOLBERIGTEN,

EN AANWIJZING DER VERANDERINGEN (VOOR ZOOVER DE REDACTIE DIE TE WETEN HEEFT KUNNEN KOMEN), VOORGEVALLEN IN HET PERSONEEL VAN DEN VOORAFGAANDEN STAAT, SEDERT DEN 1 NOVEMBER 1855 TOT OP HEDEN 15 MAART 1856.

Groningen, 15 Maart. De vacature van Leeraar in de Hoogduitsche Taal- en Letterkunde nog niet vervuld.

De Gemeenteraad heeft voor eenige dagen tot de oprigting van een progymnasium besloten, waarop wij later hopen terug te komen.

Winschoten, 14 Januarij. De vacature van Leeraar in de Nieuwe Talen is weder vervuld door de aanstelling van een tijdelijk docent, J. Brongers, bezitter van den derden rang.

Veendam, 12 Maart. Dr. C. H. W. Lamers sedert ongeveer eene maand Rector aan het Gymnasium alhier heeft zijn ontslag uit deze betrekking gevraagd.

Onder het afdrukken dezes zijn wij nog in de gelegenheid gesteld, om het nieuwe Reglement voor het Gymnasium te Veendam in te zien, hetwelk in meer dan een opzigt merkwaardig is. De zorg van den Rector zal zich daar over toekomstige stuurlieden, studenten en kadetten, burgerzonen en dochteren te gelijk uitstrekken. Trouwens zal hij 30 à 40 uren met

het onderwijs of het toezigt daarop zich moeten bezighouden. Aan deze buitengewone inspanning zijn buitengewone belooningen verbonden. De gemeente waarborgt aan den Rector, behalve vrije woning: eene som van *negenhonderd guldens* Nederlandsch courant, door zijne eigene inspanning als schoolgeld en honorarium voor privaatlessen te verdienen; in dier voege evenwel, dat eene al te groote en onbetamelijke opeenhoping van kapitaal bij den Rector verhinderd wordt. Want van hetgeen de schoolgelden en het honorarium voor privaatlessen (!) voor hem meer opbrengt dan *twaalf honderd guldens*, moet hij een derde afstaan, ten voordeele van het schoolfonds, hetwelk zich ook van de gelden, voor kost en inwoning van leerlingen aan den Rector te betalen, een tiende toeeigent. Zoo financiert men te Veendam! De Lector in de mathesis, enz. die gepromoveerd moet zijn, houdt zich natuurlijk voornamelijk met de stuurmanschool op. Overigens moet de Rector, *als* hij hulp noodig heeft (alsof dit nog twijfelachtig zoude kunnen zijn!) deze zelf bekostigen. Het *ius promotionis*, dat de inrigting te Veendam als Latijnsche school genoot, schijnt niet ingetrokken. Het Reglement is door de Gedeputeerde Staten van Groningen goedgekeurd.

Leeuwarden, 14 Junij 1855. Door den Gemeente-raad, is in de plaats van den eervol ontslagen Heer J. D. Ankringa tot Conrector benoemd: Dr. J. G. Ottema, en in de plaats van dezen, op den 26 Julij 1855, tot Praeceptor: Dr. A. H. G. P. van den Es.

Op den 5 Nov. 1855 werd de Rector, Dr. C. M. Francken, door Z. M. benoemd tot Hoogleeraar in de Letteren en Bespiegelende Wijsbegeerte aan de Hoogeschool te Groningen; waardoor het Rectoraat vacant werd met 1 Februarij 1856; terwijl daarin wederom werd voorzien, door den Stedelijken raad, op den 10 Januarij 1856, door de benoeming van Dr. D. C. Pleyte, op dat oogenblik Rector te Zalt-Bommel.

De Heer Francken heeft bereids op den 7 Februarij j.l. zijn Hoogleeraarsambt aanvaard, met het houden eener redevoering: *de linguae litterarumque latinarum studio hoc tempore non negligendo;* terwijl insgelijks zijn opvolger alhier,

de Heer Pleyte, zijne lessen aan het gymnasium reeds den 1 Maart begonnen heeft.

Te Leeuwarden, waar de halfjarige cursus bestaat, worden jaarlijks twee programmata uitgegeven, in de maanden Julij en Februarij. De inrigting daarvan is voor het schooljaar 1855—56 even als van het Februarij-program, waarvan in het vorige nommer der Bijdragen verslag is gegeven. Alleen is het *Uittreksel uit de Bepalingen omtrent het Gymnasium en uit de Schoolverordening* achterwege gebleven. In de plaats daarvan bevat het zomer-program van 1855 (12 en 18 pagg. in 4°) eene prolusio Scholastica van den Rector C. M. Francken, door hem den 12 Februarij ter gelegenheid van de winterpromotie uitgesproken, en thans op verzoek van Curatoren uitgegeven. Deze prolusio handelt over eene schoolorde voor de Triviale scholen in Friesland van 1588, waarvan met een woord in onzen vorigen bundel bl. 95 (noot) is melding gemaakt. Daar er van deze oude schoolwet slechts één exemplaar schijnt te bestaan, is zij na de prolusio in haar geheel overgedrukt. Eenige noten tot toelichting van beide besluiten het geheel. De Schrijver meent, dat de overgang van het Rectoraat van de Leeuwardsche Scholen op Johannes Fungerus de aanleiding is geweest tot eene algemeene regeling der Triviale of Latijnsche Scholen in Friesland, waarvan de wenschelijkheid waarschijnlijk sinds de invoering der Hervorming in 1580 en de stichting van de Franeker Academie in 1585 was gebleken. De schoolorde werd op last van den Stadhouder Willem Lodewijk en de Gedeputeerde Staten uitgevaardigd, maar schijnt slechts tijdelijk geweest te zijn, zooals men kan opmaken uit den titel (Trivialium scholarum — ratio: quam Gubernator ac Deputati — sequendam, *pro hoc tempore*, observandamque praescripsere), en uit de vreemde klassenverdeeling (p. 2 van het oorspronkelijke stuk): Classes latinis *octo* sunto: infima Octava, suprema *Secunda*. De schrijver vermoedt, dat men eene blijvende regeling voorzag, waarbij het onderwijs hooger zou kunnen worden opgevoerd, en eene eerste klasse zich over dat onderwijs zou kunnen uitstrekken, hetwelk toen nog aan de Franeker School

werd gegeven. Zoo zoude dan toen het plan hebben kunnen bestaan, om de later zoogenaamde propaedeutica bij de Latijnsche Scholen te voegen, of althans bij die van Leeuwarden. Want de inrigtingen in de kleinere Friesche steden stonden met deze niet gelijk; dáár ontbrak niet alleen de hoogste maar ook de tweede klasse. De *Trivialium scholarum ratio* is daarom tweeledig ingerigt, deels voor Leeuwarden, deels voor de overige steden: zij schrijft de schooluren des zomers en winters, de vakken van onderwijs (grammatica, rhetorica, dialectica), de leerboeken en te behandelen schrijvers voor, en vooronderstelt, dat de leerlingen geheel onbedreven op de scholen komen, zelfs niet geheel in het lezen ervaren. Van Latijnsche en Grieksche auteurs worden voorgeschreven: de disticha van Cato, de Andria en Eunuchus van Terentius, Salustius, Ovidius' Metamorphosen, Virgilius' eerste boek der Georgica, Cicero de Officiis, en een paar gemakkelijke redevoeringen, — Isocrates ad Demonicum, en Plutarchus de Liberorum Educatione. Reeds hieruit zou men kunnen opmaken, dat de regeling tijdelijk was; want men zal b.v. de Aeneis en de Catilinariae wel niet voor altijd hebben willen uitsluiten. Bij deze zeer stellige voorschriften steekt het onbepaalde van andere artikelen eenigzins vreemd af. Zoo staat p. 11 te lezen: Feriae — sunto, quando eas religiosa aut alioqui honesta consuetudo pro ratione loci postulabit; op p. 2: Stipendia et minerval (praeceptoribus) honesta decernuntor; p. 15: Inspectores in Civitatibus duo sunto: unus ex Ministris Verbi, alter e Consulibus a Magistratu loci, *aut Ampliss. Ordinibus* delecti, enz. Het laatste gedeelte der wet heeft betrekking tot de schooltucht en de bevordering van goede zeden en manieren, in en buiten de school, zooals dat in meer oude schoolreglementen voorkomt (noot 23; vergel. o. a. p. 53 en volgg. van de vorige "Bijdragen"), en bevat voorts de belangrijke bepaling, dat de bijzondere scholen zullen worden gesloten (p. 15 sub fin.) Het blijkt niet uit de Resolutiën van de Staten van Friesland dat deze schoolorde ooit vernieuwd is (noot 24 en 25); de Latijnsche Scholen te Leeuwarden zijn later door bijzondere reglementen geregeld, door Prof. Boot

vroeger in zijne Historia Gymnasii Leovardiensis uitgegeven. —

De schoolberigten van het Leeuwarder program verschillen daardoor van die van andere programmata, dat ook het in den laatsten cursus *verrigte* werk wordt medegedeeld. Het getal leerlingen bedroeg bij het einde van het schooljaar 1854/55 36.

Het winterprogramma (Februarij 1856) is op dezelfde wijze ingerigt als dat van het vorige jaar (zie *Bijdr. voor* 1854 *bl.* 149 *vlgg.*) Het bevat evenwel slechts een *voorloopig* plan van werkzaamheden voor de tweede helft van het schooljaar 18$^{55}/_{56}$, omdat het Rectoraat tijdens de uitgifte van het programma vaceerde. In den geregelden loop der werkzaamheden gedurende de vacature werd voorzien door eene schikking van den Conrector Dr. J. G. Ottema, den Praeceptor Dr. A. H. G. P. v. d. Es, en den Docent in de nieuwe talen Dr. A. L. Brugsma, in dier voege, dat de laatste het onderwijs in 't Latijn van de Praeceptorschool op zich nam, terwijl de lessen van den Rector door den Conrector en Praeceptor werden waargenomen. Verder bevatten de beide verslagen de hier boven aangewezene benoemingen.

Assen. De betrekking van Leeraar in de Wiskunde nog niet vervuld (15 Maart).

Meppel. Den 9. Februarij 1856 vierde de grijze Rector, Dr. J. D. Wetsels, een belangrijk feest, waarin zijne vele vrienden en leerlingen, in een woord, alle ingezetenen op de hartelijkste en meest belangstellende wijze deelden. Immers het was dien dag juist eene halve eeuw geleden, dat hij de betrekking van 1^{en} Praeceptor aan de Latijnsche school te Zwolle aanvaardde, van waar hij, na aldaar tot 3^{en} Praeceptor te zijn bevorderd, in 1816 als Rector naar Meppel vertrok. Moge onze even achtenswaardige als verdienstelijke Nestor nog lang en steeds met dezelfde gelukkige krachten zijn nuttig leven leiden!

Deventer. Het *berigt omtrent het Stedelijk Gymnasium*

te Deventer voor den cursus 18⁵⁵/₅₆ (Deventer, J. de Lange, 1855. 4°. 20 blz.) bevat de gewone schoolberigten met het verslag der gehoudene examina en promotie, opgave van schoolboeken voor den aanstaanden cursus, tafels van tijdsverdeeling voor de beide afdeelingen en een uittreksel uit het reglement. Dr. G. Greven was reeds vóór het begin van den cursus in plaats van den Heer J. O. Vethake als 2ᵉ Leeraar in de Wis- en Aardrijkskunde benoemd. Bij den aanvang van den cursus telde Afd. A. 25, Afd. B. 20 leerlingen en zijn toegelaten in Afd. A. 14, in Afd. B. 8; te zamen 67 leerlingen. In den loop van het schooljaar zijn nog 2 leerlingen aangenomen.

Kampen, 11 Augustus 1855. Tot buitengewoon Leeraar in de Wiskunde en Nieuwe Talen benoemd: de Heer C. J. Spat, Litt. Hum. Cand.

Almelo, 7 Maart. De Heer Dr. B. Mulder vierde heden de 25ᵉ verjaring van zijn rectoraat alhier. Reeds vroeg in den morgen werd hij door zijne tegenwoordige leerlingen met een aanzienlijk geschenk verrast, terwijl later eene commissie uit voormalige leerlingen hem insgelijks uit erkentelijkheid een zilveren geschenk aanbood. Ook het collegie van Curatoren deed zijne belangstelling en tevredenheid over het onderwijs blijken door het aanbieden van een zilveren inktkoker. De dag werd besloten door eene serenade van de liedertafel Tubantia.

Doesborgh. Bij het 17ᵉ verslag aangaande den staat van 't Stedelijk Gymnasium te Leyden (zie aldaar), komt onder de Bijlagen voor: eene lijst van de boeken der School-bibliotheek, welke in het afgeloopen jaar of aangebragt, of ten geschenke bekomen waren. Al ware het ook alleen om door vermelding van het gewis aanprijzenswaardige voorbeeld het oprigten eener dergelijke School-bibliotheek ook bij andere Gymnasiën op deze wijze welligt mede te kunnen bevorderen, zij hier medegedeeld: dat ook hier aan 't Gymnasium sinds weinige jaren eene Bibliotheek van dien aard is opgerigt, welke

allengkens, op betrekkelijke wijze, aanzienlijk toeneemt ten gevolge van de jaarlijksche subsidie van *f* 80, door HH. Curatoren uit hunne fondsen daarvoor welwillend afgestaan; terwijl ook mede deze inrigting daarenboven van tijd tot tijd nog afzonderlijke geschenken ontvangt, waarin in de eerste plaats loffelijk is voorgegaan door den Heer Curator A. F. J. Tengbergen.

Zalt-Bommel. De Rector Dr. D. C. Pleyte, benoemd tot Rector te Leeuwarden (zie aldaar).

Wageningen. Bij Ministeriële dispositie van den 13 October 1855 is, op voorstel van HH. Curatoren van het Gymnasium alhier, aan Dr. J. C. Hummel, sedert September 1853 Collaborator, de titel verleend van Conrector, terwijl aan de HH. D. Vogelenzang en H. A. Bokhorst, beide docenten aan gemelde inrigting, eervol ontslag is verleend. Het onderwijs in de Fransche- en Engelsche Talen, dat door den eersten der beide laatstgenoemden gegeven werd, is aan den docent in de Wiskunde, den Heer D. Strumper, dat in de Hollandsche Taal- en Letterkunde en Vaderlandsche Geschiedenis, waarmede de Heer Bokhorst belast was, aan den nieuw benoemden Conrector opgedragen.

Amsterdam. Onder den algemeenen titel van "het Gymnasium te Amsterdam," is tegen het einde van het vorige jaar verschenen: het vierde jaarlijksch Verslag aangaanden den toestand des Amsterdamschen Gymnasiums, namelijk van den Cursus 1854-1855. Onderscheidt dit Verslag door zijnen 8° vorm zich reeds voor 't uiterlijk van het dubbel zoo breed formaat waarin anders de jaarlijksche Verslagen van sommige Gymnasiën gewoonlijk worden uitgegeven, nog meer doet het zulks, en dit wel op de gunstigste wijze, door het innerlijk van zijne drie eigene voorgangers, doordien ditmaal voor het eerst daaraan is toegevoegd eene wetenschappelijke Latijnsche verhandeling van een der Docenten, te weten van den Conrector Dr. J. G. Hulleman. Dit stuk, waarvan de titel is (waaronder het mede afzonderlijk in

den handel is verkrijgbaar gesteld): "Disputatio Critica de Annalibus Maximis, scripsit J. G. H. cet." bevat in de eerste plaats een breed onderzoek naar den oorsprong dier Annales, waarbij verder wordt ingevlochten alles wat noodwendig tot de geschiedenis daarvan behoort: een onderwerp, zoo hoogstbelangrijk als daar een is, voor de juiste waardering der meerdere of mindere geloofwaardigheid van Livius en der schrijvers, in 't algemeen, die wij nog bezitten over Romes vroegste gebeurtenissen. Eene der voornaamste redenen waaraan wij dit geschrift van Dr. H. te danken hebben, lag — gelukkig! mag men zeggen — in zijne verontwaardiging, — en nog eens gelukkig! want, zoo als men ziet, maakt deze passie geene *verzen* alleen, — over het in 1838 te Parijs verschenen werk van J. Vict. Le Clerc: *Des journaux chez les Romains, recherches précédées d'une mémoire sur les Annales des Pontifes, et suivies de fragments des journaux de l'ancienne Rome.* — "Clerici de Annalibus Maximis commentatione" zegt onze Schrijver in zijne praefatio "ἀκριτικώτερον scriptum librum videre me "non memini" en het moet worden erkend, dat H. dit *durius iudicium*, gelijk hij het zelf heet, ook vaak genoeg voldingend staaft. Het uitgewerkt opstel, bijna 90 bladzijden beslaande, is gesplitst in drie hoofddeelen: Cap. I. De libris aliisque monumentis, quae cum Annalibus Maximis confunduntur. Cap. II. Annalium Maximorum historia. Cap. III. De Annalium Maximorum ratione et fide. — Trouwens, het is hier in deze berigten de plaats niet, om zooveel, wat nog over deze in doorgaans fikschen Latijnschen stijl geschrevene verhandeling gezegd kon worden, maar in twee woorden af te doen; daargelaten nog, dat zulks uit den eigen aard van het onderwerp en de wijze van bewerking altijd eene hoogstmoeijelijke, zoo al mogelijke! taak zou blijven. Dat er op een zoo ruim veld van onderzoek, waarbij men uit gebrek aan positieve berigten, zoo vaak zijne toevlugt nemen moet tot gissingen of gevolgtrekkingen, deze wel eens door anderen in sommige opzigten weer anders zouden gemaakt zijn, — wie zal zich immer dáárover verwonderen? Bijzondere redenen hebben

intusschen belet, dit overigens in andere Tijdschriften reeds genoeg besproken verdienstelijke stuk, in de bladen die hier voorafgaan meer uitvoerig afzonderlijk te behandelen.

Wijders bevat dit Gymnasiaal Verslag, buiten de gewone statistieke opgaven: de tafel der uren van onderwijs, de lijst van de boeken, welke voor den nieuwen Cursus zouden gebruikt worden (telkens met den prijs daarachter; zeer practisch en daarom niet kwaad), benevens de uittreksels uit de School-reglementen; daarenboven nog de korte rede door den Rector gehouden bij de laatste promotie. Nog zien wij daaruit: dat de 3e Praeceptor, door wiens aanstelling voor het eerst op den 25 October 1854 het getal der Leeraren vermeerderd was, de Heer A. W. de Klerck, tijdens zijne benoeming Litt. Hum. Cand. te Utrecht, op den 7 Mei des volgenden jaars aan de Hoogeschool van genoemde stad was bevorderd tot Doctor in de Letteren.

Alkmaar. Wij worden verzocht te melden, dat er eene gansche reformatie van de hier bestaande Latijnsche school op handen is, waaromtrent echter op 't oogenblik nog geene bepaalde bijzonderheden zijn bekend geworden.

Leyden. Op den 13 November 1855 viel den Heer L. A. te Winkel de welverdiende onderscheiding ten deel van door den Akademischen Senaat alhier *honoris causa* te worden benoemd tot Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doctor.

De betrekking van 2en Leeraar in de Wiskunde tot heden nog niet aangevuld (15 Maart).

Het gewoon jaarlijksch verslag (nu reeds het zeventiende), aangaande den staat van het Gymnasium, na het eindigen van den jaarcursus, sedert September 1854 tot September 1855, verschijnt ditmaal al zeer laat; terwijl zelfs de verhandeling nog niet is afgedrukt, welke het bevatten zal van den Heer S. F. Groen, onder den titel van: *Essai biographique sur Jean Philippe de Jaucourt, marquis d'Husson.*

Voor zoover het daar voor ons ligt houdt het in: de gewone klassen indeeling, eene tabel van de lessen en eene opgave van de leesboeken en schrijvers die na 10 September

1855 gevolgd zijn. Verder eene aanwijzing van de uitbreiding, die de School-bibliotheek van het Gymnasium in 't afgeloopen jaar had ondergaan, en ten slotte een "Naschrift" van den Rector Dr. W. H. D. Suringar, waaruit wij het volgende hier overnemen:

"In de 15 eerste jaren, die er sedert de oprigting van het Stedelijk Gymnasium verloopen zijn (1840—1854), hebben — behalve het aanzienlijk getal, dat tot andere betrekkingen is overgegaan en waaronder 4 waren, die met goed gevolg het Examen van toelating hebben afgelegd bij de Militaire Geneeskundige School te Utrecht, 3 bij de Academie te Delft en 1 bij die te Breda — *twee en zestig* leerlingen het Gymnasium verlaten om hunne studiën op de Academie voort te zetten. Van die 62 zijn

(A) 29 van de School gepromoveerd;

(B) 33 naar de Academie vertrokken, voordat zij den vollen School-cursus hadden afgeloopen.

Zij hebben hun eerste Academische examen met de volgende uitkomst afgelegd:

A. Van de 29 *leerlingen, die van het Gymnasium gepromoveerd zijn*, heeft 1 zijne studie aan de Utrechtsche Academie volbragt, en is 1 overleden voor dat hij eenig examen heeft kunnen doen. Van de overige 27 hebben 10 een Candidaats-examen in Letteren of Natuurkundige Wetenschappen afgelegd: 5 met den 1sten, 4 met den 2^{den}, 1 met den 3^{den} graad.

De nog overblijvende 17 hebben propaedeutische examens afgelegd, en wel 16 op den gewonen tijd (d. i. voor toekomstige Godgeleerden en Geneeskundigen op het eind van het 2de Academiejaar, voor toekomstige Regtsgeleerden op het eind van het 1ste Academiejaar), 1 heeft het propaed. examen voor de Regten in zijn tweede studiejaar afgelegd.

Van deze 17 Propaedeutici deden 6 het examen met den 1sten, 10 met den 2^{den}, 1 met den 3^{den} graad.

Dus zijn door de 27 leerlingen, welke van het Stedelijk Gymnasium gepromoveerd zijn, behaald: 11 eerste, 14 tweede, 2 derde graden.

B. Van de 33 *leerlingen, die naar de Academie vertrok-*

ken zijn, voordat zij den vollen School-cursus hadden afgeloopen, heeft 1 zijne studie te Amsterdam volbragt, en is 1 naar Utrecht vertrokken; terwijl 2 zich nog aan het eerste Academische examen moeten onderwerpen. Van de 29, die overblijven, hebben 5 een Candidaats-examen gedaan in Letteren of Natuurkundige Wetenschappen; 3 met den 1sten, 2 met den 2den graad.

De nog overige 24 hebben propaedeutische examens afgelegd; en wel 19 op den gewonen tijd, 3 één jaar later, 2 twee jaren later.

Van deze 24 Propaedeutici deden 3 het examen met den 1sten, 11 met den 2den, 10 met den 3den graad.

Dus door de 29 leerlingen, die naar de Academie vertrokken zijn, zonder den School-cursus te hebben volbragt, zijn behaald: 6 eerste, 13 tweede, 10 derde graden."

De belofte wordt hierbij afgelegd, om voortaan eene dergelijke opgaaf, telkens om de vijf jaren, in het uit te geven Programma, te vervolgen. Wij kunnen dit voornemen niet anders dan toejuichen, en zagen het gaarne bij alle Gymnasiën opgevat.

Dordrecht, Augustus 1855. Het zoo even verschenen programma van het Stedelijk Gymnasium (*Programma van de jaarlijksche Promotie en Prijsuitdeeling onder de leerlingen van het Stedelijk Gymnasium te Dordrecht, te houden op Zaturdag den* 18 *Augustus* 1855 — 4°. 9 blz. en een tabel) bevat het tweede verslag over den staat van het Gymnasium, eene aankondiging der promotie, opgave der leerboeken en schrijvers voor 1855/56 en eene tafel van verdeeling der schooluren. Bij den aanvang van den cursus 1854/55 telde het Gymnasium op Afd. A 28, op Afd. B 31 leerlingen, te zamen 59. In den loop des jaars hebben 12 leerlingen het Gymnasium verlaten, daarentegen is er na de winter-vacantie één opgenomen, zoodat bij het einde van den cursus het totaal 48 was. De Leeraar in de Engelsche taal J. Lock, eervol door den Gemeente-raad ontslagen, legde den 30 Maart zijne betrekking neder, welke den 5 April daaraanvolgende weder aanvaard werd door den Heer J. H.

Vogin, tot dusver Leeraar in de Engelsche en Hoogduitsche taal aan het Gymnasium te Kampen, die den 30 December 1854 door den Gemeente-raad benoemd was.

's Hertogenbosch, 3 Januarij 1856. Bij besluit van Z. E. den Minister van Binnenlandsche-zaken is de Conrector Dr. P. Oosterbaan, benoemd tot Rector te Breda, waar hij terstond ná de Paasch-vacantie zijne lessen hoopt te aanvaarden. De oproeping voor het aldus vacant wordende Conrectoraat is bereids in de dagbladen geschied.

Voorts deelt men ons van hier mede: dat men uitmuntend te vrede is met het nieuwe gymnasium, hetwelk men na de groote vacantie betrokken heeft, en dat dan ook in ieder opzigt zeer goed moet ingerigt wezen. Het gebouw, dat tevens tot Museum en Bibliotheek dient van het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen in N. Brabant (eene toevallige omstandigheid, die niet ongunstig voor het Gymnasium werkt, daar deze boekerij, het kabinet van munten, penningen, enz. tot de secondaire hulpmiddelen behoort zoowel voor leeraars als leerlingen), telt zes beneden vertrekken voor het geven van lessen, ruim voorzien van kaarten en globes, van eene School-bibliotheek, alsmede van modellen van blik om te rekenen naar het stelsel van Dupui, enz. Daarenboven is er nog eene speelplaats, bestemd voor gymnastische oefeningen. Bij de prijsuitdeeling van 15 October j.l. werd dan ook door den voorzitter van het Collegie van Curatoren, aan het Gewestelijk en Plaatselijk Bestuur warme hulde toegebragt voor de onbekrompene wijze waarop alles zoo doelmatig was ingerigt. Nog meldt men ons, dat men aanvankelijk reeds goede vruchten ziet van de lessen in het schrijven sinds Paschen aan de Gymnasiasten geregeld gegeven door den Heer J. P. Ritschie, Kunstschilder en tevens Leeraar aan de Koninklijke School voor de nuttige en beeldende Kunsten.

Breda. Bij besluit van den 7 Augustus 1855, van Z. E. den Minister van Binnenlandsche-zaken werd de Rector van hier, Dr. Th. Verwaijen, benoemd tot Rector der 1e af-

deeling en Professor der 1e klasse aan het Athenaeum te Maastricht. Nog geene drie maanden te voren (25 Mei) vierde de Heer Verwaijen, en alle ingezetenen hartelijk met hem, den dag waarop hij juist vijf en twintig jaren te voren het Rectoraat had aanvaard der Bredasche Latijnsche school; bij welke gelegenheid hem door zijne dankbare oudere leerlingen, waarbij zich de tegenwoordige hadden gevoegd, als een blijk van voortdurende erkentelijkheid en hoogachting, een geschenk in zilverwerk op gepaste wijze werd aangeboden. In de benoeming van een opvolger voor den Heer Verwaijen heeft onwillekeurig eenige vertraging plaats gegrepen. Men zie verder hierover: 's Hertogenbosch.

Maastricht, 7 Augustus 1855. Benoemd tot Rector, enz. Dr. Th. Verwaijen (zie Breda), en verder op denzelfden datum: de Heer J. H. Meijer, tot Leeraar in de Engelsche taal, en de Heer J. C. van der Meer Mohr, tot Onderwijzer in het hand- en regtlijnig teekenen.

NASCHRIFT.

Uit het jaarlijksch regeringsverslag nopens den staat der Hooge-Middelbare en Lagere scholen over 1854—1855, nemen wij het volgende hier over.

Blijkens de achter dit Verslag geplaatste tabel, waren er in het aangeduide schooljaar 38 Latijnsche scholen, 8 voorloopig en 20 definitief erkende gymnasiën. Deze laatste zijn: Nijmegen, Zutphen, Harderwijk, Doesborgh, Rotterdam, 's Gravenhage, Leyden, Dordrecht, Delft, Gouda, Brielle, Amsterdam, Haarlem, Middelburg, Zierikzee, Leeuwarden, Deventer, Winschoten, Meppel, Maastricht. De 8 voorloopig erkende gymnasiën waren: 's Hertogenbosch, Wageningen, Enkhuizen, Franeker, Kampen, Oldenzaal, Groningen, Assen. Al de overige inrigtingen, hier voorkomende in den staat op bl. 112 en vlgg., dragen den naam van Latijnsche scholen; waarbij dan nog moet gevoegd worden: Heusden (in het regeringsverslag aangewezen met 1 Rector en 10 leerlingen), van welke inrigting in den voornoemden staat, door toevallige omstandigheden, onwillekeurig geene aanwijzing is geschied. Het gezamenlijk getal van al deze inrigtingen bedroeg alzoo, en op dit oogenblik nog: 66.

Deze telden den 15 Januarij 1855, volgens het officieel verslag der Regering: 247 onderwijzers, — gelijk getal als op 15 Januarij 1854 — en 1796 leerlingen. Het getal der leerlingen was dit jaar met 98 vermeerderd, doch daarentegen met 128 verminderd, zoodat er op 15 Januarij

1855 30 minder waren dan op hetzelfde tijdstip in het vorige jaar. Hoe deze becijfering hier gemaakt wordt is ons echter niet regt duidelijk, ofschoon wij ook in de daaruit getrokkene slotsom moeten toestemmen. Volgens den officiëelen staat toch waren de getallen als volgt:

15 Jan. 1854.	Gemengde afd.	131.	Afd. A	1257.	Afd. B	438,	te zamen			1826
en 15 " 1855.	" "	92.	" "	1243.	" "	461	"			1796
Dus is het verschil =	—	39	—	14	+	23	=	—		30

Eene vermeerdering van 98 en eene vermindering daarentegen van 128 geven nu ook wel een verschil van 30; maar hoe komt men met dat al aan die beide getallen 98 en 128?

Vergelijkt men verder de opgaven der Regering van 15 Januarij 1855, met die van ons van 1 November 1854 (zie het vorige nommer der "Bijdragen," alwaar het getal Docenten staat aangewezen met 257 en dat der leerlingen met 1898), dan bespeurt men nog al eenig aanmerkelijk verschil, grooter welligt dan men oppervlakkig zou willen aannemen, dat op die beide datums van een en hetzelfde schooljaar kon plaats hebben; al neemt men daarbij ook in aanmerking, dat, wat althans het getal leerlingen betreft, zulks in den regel sterker zal zijn op den 1 November van elk jaar, nog zoo kort na de groote vacantie wanneer de meeste nieuwe leerlingen aangekomen zijn, dan op den 15 Januarij daaraanvolgende; doordien op dit laatste tijdstip, uit hoofde van allerlei gewone of welke bijzondere omstandigheden ook, er ligt eenige discipels, die met 1° Nov. nog tegenwoordig waren, kunnen uitgevallen zijn. Hier staat trouwens tegenover, dat er na de Kerstvacantie ook nog wel nieuwelingen aankomen; doch vooreerst geschiedt de algemeene admissie niet tweemaal 's jaars aan alle gymnasiën, en zelfs dan nog vermeenen wij, en naar het ons voorkomt op genoegzame gronden, dat het hier bedoeld verlies, door elkander gerekend, altijd grooter zal zijn; met andere woorden: dat er met het begin van November doorgaans meer discipelen zullen gevonden worden dan in half Januarij. — Of dit verlies nu evenwel in den korten tijd ruim 100 kan bedragen (van 1898 gekomen op 1796), — daarover gaven wij onze eigene bevreemding

reeds zijdelings te kennen. Wat daarvan ook zij, de opgave der Hooge regering nemen wij zonder voorbehoud als juist aan; terwijl wij mede niet den minsten twijfel voeden omtrent de naauwkeurigheid onzer eigene ambtgenooten, die wij jaarlijks beleefdelijk uitnoodigen de sterkte hunner gymnasiën langs zoo eenvoudigen als gemakkelijken weg te willen aangeven, en waaraan zij allen gewis ook met evenveel welwillendheid als belangstelling voldoen, in weerwil dat ten opzigte van eenen enkelen welligt de schijn zou kunnen bestaan, dat het nog wat te erg was, om deze geringe moeite van hem te vergen. Sed *haec hactenus*, en gaan wij hiermede nog slechts even na, bij welke inrigtingen op de voornoemde datums het hier bedoelde verschil, dat soms nog al aanmerkelijk is, bestaat.

Volgens de opgave aan ons gedaan, en overeenkomstig het Verslag der regering, telde alzoo in den cursus van 1854-1855

	op 1 Nov.	en	op 15 Jan.:				*meer*	*minder*
Groningen	56	"	47	leerlingen	in 't geheel;	d. i. in Nov.:	9	"
Sneek	22	"	26	"	"	"	"	4
Franeker	23	"	19	"	"	"	4	"
Stavoren	0	"	1	"	"	"	"	1
Assen	37	"	35	"	"	"	2	"
Meppel	25	"	18	"	"	"	7	"
Zwolle	15	"	17	"	"	"	"	2
Deventer	66	"	68	"	"	"	"	2
Kampen	80	"	82	"	"	"	"	2
Oldenzaal	37	"	31	"	"	"	6	"
Enschedé	25	"	24	"	"	"	1	"
Almelo	19	"	4	"	"	"	15	"
Ootmarsum	26	"	20	"	"	"	6	"
Arnhem	25	"	21	"	"	"	4	"
Nijmegen	43	"	44	"	"	"	"	1
Doesborgh	28	"	27	"	"	"	1	"
Elburg	10	"	9	"	"	"	1	"
Zalt-Bommel	25	"	23	"	"	"	2	"
Lochem	4	"	2	"	"	"	2	"
Groenlo	5	"	4	"	"	"	1	"
Doetinchem	7	"	8	"	"	"	"	1
Culemborg	2	"	6	"	"	"	"	4
Utrecht	61	"	57	"	"	"	4	"
Amersfoort	30	"	33	"	"	"	"	3
Amsterdam	120	"	117	"	"	"	3	"
Haarlem	46	"	32	"	"	"	14	"

	op 1 Nov.	en	op 15 Jan.				meer	minder
Alkmaar	13	〃	7	leerlingen	in 't geheel;	d. i. in Nov.	6	〃
Enkhuizen	19 [1]	〃	10	〃	〃	〃	9	〃
Rotterdam	90	〃	87	〃	〃	〃	3	〃
Leyden	43	〃	39	〃	〃	〃	4	〃
Dordrecht	55	〃	48	〃	〃	〃	7	〃
Delft	33	〃	27	〃	〃	〃	6	〃
Schiedam	11	〃	10	〃	〃	〃	1	〃
Gorinchem	22	〃	20	〃	〃	〃	2	〃
Brielle	27	〃	26	〃	〃	〃	1	〃
Breda	20	〃	19	〃	〃	〃	1	〃
Bergen op Zoom	11	〃	3	〃	〃	〃	8	〃
Oosterhout	4	〃	11	〃	〃	〃	〃	7
Grave	7	〃	4	〃	〃	〃	3	〃
Boxmeer	12	〃	10	〃	〃	〃	2	〃
Helmond	7	〃	3	〃	〃	〃	4	〃
Gemert	21	〃	20	〃	〃	〃	1	〃
Megen	7	〃	6	〃	〃	〃	1	〃
Mastricht	162	〃	164	〃	〃	〃	〃	2

Van deze 44 gymnasiën enz. (al de overige wijzen in de beide Staten een gelijk getal leerlingen aan) waren er aldus 33 die op 1 November 1854 meer, en 11 die minder discipelen telden. De som van eerstgenoemden is 141, van die 11 andere bedraagt zij 29. Voegt men nu hierbij de 10 leerlingen der alleen in 't Regeringsverslag voorkomende Lat. scholen van Heusden (Vergel. Bijdr. voor 1853, bl. 141), dan verkrijgt men na aftrekking van een en ander de som van 102, d. i. het juist verschil der hier besprokene opgaven: 1796 en 1898.

Nu bestaat er nog een verschil, gelijk men ziet, tusschen het Regeringsverslag en de Bijdragen, ten opzigte van het aantal Docenten; als zijnde zulks volgens de Tabel voornoemd, op 15 Januarij 1855 geweest: 247, terwijl in de Bijdragen, op 1 November 1854, aangewezen staan: 257. De onwillekeurige meening, welke bij sommige onzer lezers mag bestaan, dat de *tijdelijk* aangestelde docenten door de Hooge regering niet worden medegerekend, zal aanstonds bij hen vervallen, wanneer zij slechts bl. 141 onzer vorige Bijdragen inzien, alwaar men vindt: dat er op den Staat van dát jaar 27 tijdelijk aangestelde docenten voorkomen.

---

1) Deze opgave is trouwens van 15 *Februarij* 1855. Zie Bijdragen voor 1854, bl. 141.

Ware dit dus het geval, dan moest het verschil natuurlijk nog aanzienlijker wezen. Indien deze maatstaf nogtans al niet bij allen geldt, bij eenigen schijnt hij ten minste van toepassing te zijn; doch overigens zal het voor iedereen, die niet in *alle* plaatselijke bijzonderheden ingewijd is, gelijk trouwens wel niemand zijn zal, vrij duister blijven: waarom hier of daar bij uitzondering een Collaborator of Leeraar, men zou zoo zeggen, voor de Regering wordt geheim gehouden, althans niet officiëel schijnt opgegeven te worden, ten minste niet bij haar genoemd wordt, terwijl hunne namen en kwaliteiten dan toch even als die van ieder ander in onze Bijdragen worden vermeld. Een enkel omgekeerd geval doet zich voor, namelijk, dat de Regering een docent méer telt dan wij, zoo als te Ootmarssum [1]). Dit kan natuurlijk zeer goed plaats hebben, indien die benoeming tusschen November en half Januarij is geschied; maar dan schijnt hier althans die later benoemde wederom tusschen half Januarij en November daarop verdwenen te zijn; bij de ontvangene opgaven ten minste voor dezen bundel der Bijdragen komt genoemde Lat. school (zie bl. 115) weer voor met 3 docenten. Het spreekt hierbij van zelf, dat er ook wel docenten konden wezen, die in November als nog in functie zijnde werden opgegeven; doch die daarop, om welke redenen dan ook, reeds een paar maanden later, bij het opmaken van het Regeringsverslag, werden gemist.

Zie hier intusschen, zonder meer daarover, den vergelijkenden Staat van het nieuw verschil:

	BIJDRAGEN, 1 Nov. 1854.				REGERINGSVERSLAG, 15 Jan. 1855.			
	Rect.	*Conr.*	*Praec.*	*Leeraren enz.*	*Rect.*	*Conr.*	*Praec.*	*Onderwijzer in de hedend. talen enz.*
Assen	1	"	"	4	1	"	"	"
Oldenzaal	1	1	"	2	1	1	"	1
Ootmarssum	1	1	"	1	1	1	"	2
Arnhem	1	1	"	3	1	1	"	2
Transport	4	3	"	10	4	3	"	5

1) Hoorn en 's Hertogenbosch komen hierbij niet in aanmerking, dewijl daar toevallig op 1 Nov. eene vacature was, gelijk ook op den Staat van de Bijdragen te zien is. Het geval staat dus niet gelijk.

Per Transport	4	3	"	10	4	3	"	5
Tiel	1	"	"	2	1	"	"	"
Hoorn	1	"	"	"	1	"	"	1
Delft	1	1	"	4	1	1	2	"
Gorinchem [1])	1	1	"	1	1	"	"	1
Middelburg	1	1	"	2	1	1	"	1
's Hertogenb.	1	1	"	1	1	1	"	2
Heusden	"	"	"	"	1	"	"	"
Megen	1	1	"	1	1	1	"	"
	Prof.				*Prof.*			
Maastricht	7	"	"	10	7	"	"	9
	—	—		—	—	—	—	—
	18 +	8		+ 31 = 57	19 +	7 +	2	+ 19 = 47

Alzoo in de Bijdragen 10 Docenten meer dan in het Regeringsverslag.

Nog diene hier ter opheldering dat de 92 leerlingen voor de *gemengde afdeeling*, waarvan de Regering spreekt (zie bl. 141) verkregen worden op de volgende wijze:

	STAAT VAN DE REGERING, ENZ.			BIJDRAGEN VOOR 1854.	
	Gemengde afd.	Afd. A.	Afd. B.	1e Afd.	2e Afd.
Groningen	9	37	1	54	2
Meppel	9	6	3	18	7
Amsterdam	23	80	14	104	16
Rotterdam	29	26	32	42	48
Leyden	10	23	6	34	9
Dordrecht	12	24	12	28	27
	92				

Wie lust gevoelt moge nu voor zich zelven gaan nacijferen, op wat wijze die zamensmelting van 3 afdeelingen, welke aan de Regering worden opgegeven, voor onze Bijdragen geschiedt; voor ons is zulks niet zonneklaar genoeg. Als het al is, dat die Gemengde afdeeling in den regel bij de 1e afdeeling gevoegd wordt voor de Bijdragen, dan is het ontegenzeggelijk, dat aan deze zes Gymnasiën hier, tusschen November en half Januarij 1854—1855, nog al aanmerkelijke veranderingen in de klassen hebben plaats gehad. Doch dan diende dit getal van 92, 't welk de Regering voor die gemengde afdeeling heeft, in elk geval veel grooter te wezen; daar er toch Gymnasiën zijn, waar zelfs geene af-

1) In het Verslag wordt echter verder nog gesproken van een "tijdelijk hulpdocent" te Gorinchem.

zonderlijke 2e afdeeling gevonden wordt, en waar het gansche onderwijs in oude en nieuwe talen, in een woord, in alle vakken welke er gedoceerd worden, gelijkelijk verpligtend is voor alle leerlingen zonder onderscheid, zoodat deze, volgens den hier aangenomen maatstaf, gezamenlijk dienden gebragt te worden onder die rubriek van *gemengde afdeeling*.

Deelt men voorts het getal inwoners van ons land op 31 December 1854 (3,238,753) door het aantal leerlingen, die er volgens de Tabel der Regering waren op 15 Januarij daaraan volgende, dat is door 1796, dan verkrijgt men 1 leerling op 1803 [1]) inwoners.

Ten opzigte van het afzonderlijk getal inwoners voor iedere provincie, en van het gezamenlijk aantal leerlingen op al de Gymnasiën in elke provincie (mede volgens genoemde Tabel) is de verhouding als volgt:

In	Overijssel	1	leerling	op	1175	inwoners.
»	Limburg	1	»	»	1286	»
»	Z. Holland	1	»	»	1400	»
»	Gelderland	1	»	»	1436	»
»	Drenthe	1	»	»	1688	»
»	Utrecht	1	»	»	1742	»
»	Groningen	1	»	»	2161	»
»	Friesland	1	»	»	2265	»
»	N. Brabant	1	»	»	2667	»
»	N. Holland	1	»	»	2956	»
»	Zeeland	1	»	»	3060	»

Ten slotte schrijven wij uit het Verslag het volgende nog woordelijk over, in de meening dat wij velen onzer lezers daarmede ten minste eenige dienst doen, aangezien het Verslag zelf, waarvan de dagbladen slechts een zoo mager en niet altijd even naauwkeurig uittreksel geven, toch niet in ieders handen komt, en het nogtans natuurlijk van belang mag worden gerekend, om te weten wat de Hooge regering in haar jaarlijksch rapport in het algemeen over onze inrigtingen zegt.

1) Wat minder is dan ½ vervalt hier, wat meer is telt voor 1.

"Tot intrekking van de Rijks-subsidien van de scholen "te Lochem en te Bolsward, is de Regering voor alsnog "niet overgegaan, omdat die scholen niet elk jaar door zulk "een gering getal leerlingen worden bezocht en een volgend "jaar te dien opzigte welligt gunstiger wezen zal.

"De school te Veendam heeft geen subsidie van het Rijk "en haar behoud hangt dus van het gemeentebestuur af. "Dat bestuur heeft evenwel maatregelen genomen om de "inrigting te verbeteren. [1])

"De Regering blijft het nogtans steeds wenschelijk ach-"ten, dat dergelijke weinig bezochte en minder goed inge-"rigte scholen worden opgeheven, en wanneer dit van haar "afhangt, werkt zij daartoe mede, zoo als in den nu be-"handelden tijdkring op nieuw gebleken is. Toen namelijk "in het najaar van 1854 het rectoraat der Latijnsche school "te Appingedam, welke school in de laatste jaren door hoog-"stens drie of vier leerlingen bezocht werd, door het ver-"plaatsen van den Rector naar Utrecht vacant was geworden, "heeft zij, hoewel van wege het gemeentelijk en gewestelijk "bestuur op het behoud van het Rijks-subsidie krachtig "werd aangedrongen, zwarigheid gemaakt aan dien wensch "te voldoen; waarvan het gevolg is geweest, dat de school "heeft opgehouden te bestaan. Evenzeer heeft zij geweigerd "het Rijks-subsidie, dusverre door de Latijnsche school te "Oosterhout genoten, te blijven toestaan, toen het bestuur "dier gemeente in den aanvang van 1855 besloten had de "inrigting tegen het einde van den cursus op te heffen, "vermits zij sedert ruim tien jaren slechts een gemiddeld "getal van zes leerlingen had geteld.

"Van den anderen kant tracht de Regering de goede "inrigtingen van dezen aard, die tot hare ontwikkeling gel-"delijken bijstand behoeven, te ondersteunen. Zoo heeft zij "het verzoek om verhooging van het Rijks-subsidie, ten "einde de Latijnsche school te Boxmeer met den cursus "1855/56 in een Gymnasium zou kunnen worden veranderd,

[1]) En hoe kras men daarmede ook inderdaad te werk is gegaan kan reeds blijken uit hetgeen wij hierboven (bl. 127) uit het reglement daarvan mededeelden.

"op onbekrompen wijze ingewilligd, toen haar gebleken was "dat van die verandering iets goeds te wachten zou zijn. "Zoo heeft zij ook het subsidie voor de Latijnsche school "te Enkhuizen, toen aan deze uitbreiding werd gegeven, "eenigermate verhoogd. Evenzeer is zij krachtig tusschen "beide getreden, toen het bestaan van het Athenaeum te "Maastricht door het intrekken van het provinciaal subsidie "werd bedreigd.

. . . .

"Van de 38 Latijnsche scholen, kunnen slechts enkele "goed worden genoemd; de meesten zouden, zoo als zij nu "zijn, zonder groote schade voor het onderwijs kunnen wor- "den gemist. Niet dat de leeraars onbekwaam of ongeschikt "zijn: op enkele uitzonderingen na kan niet dan met lof "van hunne kunde en hunnen ijver worden gewaagd; maar "het personeel is over het algemeen te gering. Twaalf scho- "len hebben slechts één, achttien niet meer dan twee do- "centen. Nu mogen de scholen door weinig leerlingen be- "zocht worden, het zal wel geen betoog behoeven, dat een "enkel of twee docenten niet bij magte zijn, zelfs aan die "weinige leerlingen behoorlijk onderrigt te geven in de tal- "rijke en zeer uiteenloopende onderwerpen, welke krachtens "de verordeningen, op eene Latijnsche school onderwezen "moeten worden. 1) Wenschelijk is het alzoo, dat deze "scholen óf de vereischte uitbreiding ondergaan, óf ophou- "den te bestaan. Zoolang evenwel deze tak van het onder-

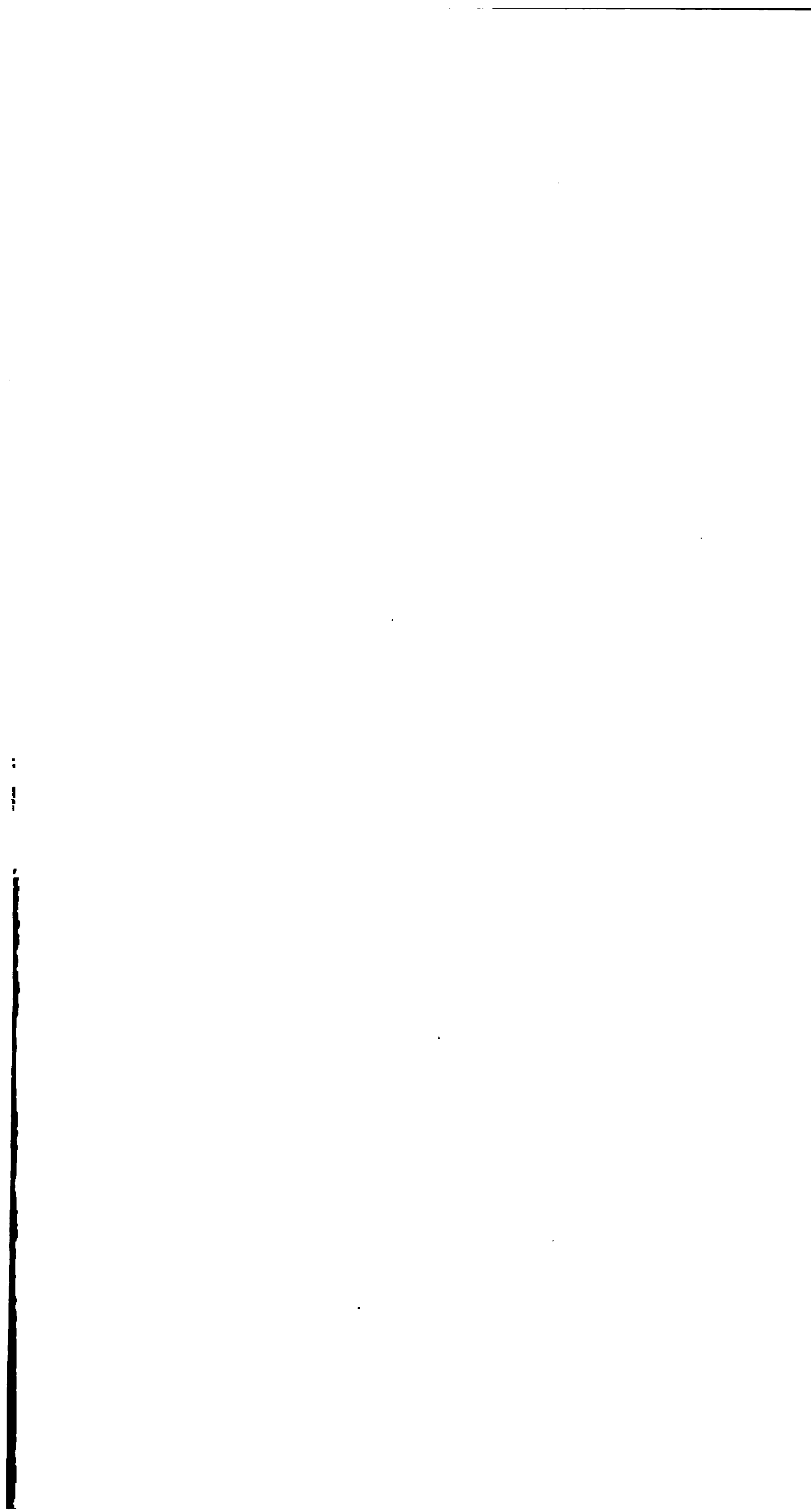
1) Onder die 12 scholen met slechts één Docent telt intusschen de Hooge regering, mede: Assen en Tiel, en onder die 18 met 2 Docenten, onder anderen: Megen en Gorinchem. Zie daarover bl. 144. Wij laten de aanmerking daar, dat het eensdeels gevaarlijk kan worden niet het volle aantal medearbeiders, dat toch eigenlijk werkzaam is, officiëel op te geven en eerbiedigen trouwens de redenen, die daarvoor mogen bestaan. Van den anderen kant mogen wij echter de opmerking niet onderdrukken, dat het ons bevreemdt, hoe juist de Regering over dat *niet bij magte zijn* zoo spreekt, wanneer zij zelve iets lager weer rapporteert, b. v.: "Bij het Gymnasium te Assen werd "het onderwijs geregeld voortgezet. De schoolbezoeken gaven aan Curatoren "voortdurend stof tot tevredenheid over het onderwijs. Bij het examen aan "het einde van den cursus gaven de leerlingen over het algemeen blijk, dat "zij grondig waren onderwezen; vooral was dit het geval in de eerste afdeeling."

"wijs niet door wettelijke verordeningen zal zijn geregeld, "is er weinig verbetering in dezen tegenwoordigen toestand "te verwachten.

"De over den cursus 1854/55 ontvangen mededeelingen "zijn weinig belangrijk." —

Wijders wordt in het gansche Verslag met geen enkel woord zelfs gerept over het Staats-examen, noch direct, noch indirect. Het eenige wat men daarbij te pas zou kunnen brengen is, hetgeen gevonden wordt aan het slot van de "Beschouwingen over het Onderwijs," na het "Overzigt "van den Staat der Hoogeschool te Utrecht." Aldaar leest men namelijk (bl. 7): "De bij Curatoren ingekomen berig"ten omtrent het onderwijs en zijne vruchten waren over het "geheel voldoende. Niettemin was op nieuw vrij algemeen "geklaagd over de onvoldoende ontwikkeling van hen die de "Hoogeschool komen bezoeken, en de opmerking herhaald, "dat het studeren minder geschiedt uit liefde voor de we"tenschap en ter uitbreiding van kennis, dan met het doel "om zich met het volstrekt noodzakelijke bekend te maken." Elders vindt men hier zoo geene algemeene opmerkingen van dezen aard.

En hiermede nemen wij afscheid van onze lezers.



BIJDRAGEN

TOT DE

KENNIS EN DEN BLOEI

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN.

BIJDRAGEN

TOT DE

KENNIS EN DEN BLOEI

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

VOOR

1856.

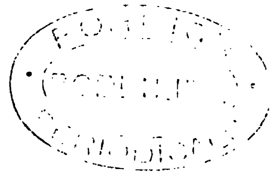
UITGEGEVEN DOOR

HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN

AAN

DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN.





UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1857.

Namens het Genootschap uitgegeven door Dr. C. A. ENGELBREGT *en Dr.* D. BURGER, Jr.

Alle exemplaren zijn door een lid der Redactie hieronder geteekend.

L. S.

Om gemakkelijk te verklaren, en bovendien door ons op de jongste Vergadering des Genootschaps ontvouwde, redenen, verschijnt ditmaal voor de eerste reis de Staat onzer Latijnsche Scholen en Gymnasiën in onze "Bijdragen," niet als vroeger volgens den toestand waarin die verkeerden op den 1 *November des vorigen jaars, maar gelijk die was op den* 15 *Januarij van dit jaar: denzelfden datum welken ook de Regering aanneemt, bij haar jaarlijksch algemeen verslag omtrent het Onderwijs in ons land.*

Het ware welligt juister, indien wij nu ook op het titelblad hadden veranderd: "Bijdragen enz. voor 1857*;" doch ter voorkoming van een ligt mogelijk misverstand (misschien ook voor het debiet nog eenigermate nadeelig), alsof in onze nieuwe serie van Bijdragen reeds* 1856 *ontbrak, hebben wij dit laatste jaar, dat toch ook zeer goed te verdedigen is, eenvoudig laten staan.*

Omtrent de vraag, in 't voorbijgaan onder op bl. 27 *gedaan: "wie draagt er bij?" — willen wij slechts dit beleefdheidshalve opmerken, dat zij geschreven, ja reeds gedrukt stond, vóor er nog eenige toezegging zelfs van een enkele bladzijde voor onzen nieuwen Bundel, door iemand aan de Redactie gegeven was. Het láat inkomen van de meeste*

stukken is ook de oorzaak, dat de volgorde daarvan niet altijd kon plaats hebben, gelijk die anders gewis meer behoorlijk zou zijn ingerigt: in geen geval ging de Red. van het denkbeeld uit, dat juist aan háre opstellen de prioriteit toekwam. Wat haar hierbij echter nog méér spijt, het is dat zij zelfs een paar bijdragen van gewis hoogst verdienstelijke schrijvers, welke haar eerst aangeboden werden toen al hetgeen hier volgt reeds genoegzaam was afgedrukt, om aangeduide redenen met leedwezen moest van de hand wijzen.

Ten slotte deelen wij te dezer plaatse, op verzoek van Prof. Francken, nog de volgende verbeteringen van hem mede.

"In *Aiacis Sophocleae Metra. Descripsit Dr. C. M. Francken. Groning.* 1857, p. 18 r. 10 v. o. moet gelezen worden: *soluta tertia arsi.* Ald. r. 6 v. o.: *V.* 5 *et* 6[a] (in plaats van *V.* 5 *et* 6). Ald. r. 4 v. o. *V* 6[b]. Pag. 19 r. 8 v. o. staat *παρὰ*; lees *πάρα*."

Doesborgh 3 Mei 1857.

De Red.

INHOUD.

Blz.



BRIEF

AAN

DEN HEER ENGELBREGT

NAAR AANLEIDING VAN ZIJN BETOOG, GETIJTELD:

IETS OVER DE SPELLING VAN GRIEKSCHE EN LATIJNSCHE EIGENNAMEN.

Wel Edele Zeer Geleerde Heer!

In uw boven vermeld opstel hebt gij verklaard, "maar volstrekt niet te kunnen begrijpen, hoe ik de spelling van *Druzus*, *Cezar*, kan voorstaan." De wijze, waarop gij mij bestrijdt, is zoo heusch, zoo vleiend voor mijn eigenliefde, dat reeds deze mij zou moeten aansporen, u te beantwoorden, indien beleefdheid en het belang eener logische spelling het bovendien niet vorderden.

Alvorens ik echter overga tot het opgeven der redenen waarom, naar mijne bescheiden meening, die woorden zóó en niet anders behooren gespeld te worden, moet ik een dwaling voorkomen, waarin de min geletterde lezer door uw vertoog al licht zou gebracht worden. Naar de wijze, waarop gij uwe verbazing inkleedt, heeft het allen schijn, als hieldt gij mij voor den uitvinder dier in uw oog zoo verwerpelijke spelling, of als meendet gij, dat althands mijn voorbeeld

daaraan een bijzonder gezach zou bijzetten. Zoo dit laatste in uwe bedoeling lag, dan ben ik u dankbaar voor het kompliment; doch ik kan het niet aannemen. Schrijvers van meer gezach, dan ik mij aanmatig, zijn mij voorgegaan, en gij hadt, dunkt mij, niet moeten vragen, waarom, in de negentiende eeuw, van Lennep *Cezar* en *Druzus* schrijft, maar waarom, reeds in de achttiende, Wagenaar en Langendijk — om een paar onder de meest beroemden te noemen — en waarom, reeds in de zeventiende, Hooft en Vondel zoo schreven? en gewis zoudt gij mij met meer schijn van recht rekenschap van mijn handelwijze vragen, indien ik van zulke doorluchte voorbeelden afweek, dan nu ik daaraan getrouw blijve.

Ik zou hierom kunnen volstaan met u te antwoorden, dat ik die namen spel, zoo als mannen van gezach ze voor mij gespeld hebben, ja zoo als ze vrij algemeen gedurende een paar honderd jaren werden gespeld, en dat gij, die niet begeert, dat men iets verandere in de spelling der Grieksche namen, zoo als wij die sedert twee eeuwen gewoon zijn, de laatste man moest wezen, om mij te berispen, waar ik, ten opzichte der Latijnsche, aan een van oudsher aangenomen spelling getrouw blijve; — doch het belang der orthografie zou niet gebaat zijn bij zoodanig *jurare in verba magistri.* Ik zal daarom trachten, niet zoo zeer mijne spelling, als die van Hooft, Vondel, Langendijk, Wagenaar *e tutti quanti* te rechtvaardigen, en daardoor mij tevens van de beschuldiging vrijwaren, als of ik hier uit ingenomenheid met eigen begrippen strijd voerde. — Gij zult dan misschien met een vernemen, waarom ik zoo even *orthografie* schreef: wat u wellicht al een scheef gezicht heeft doen zetten.

Ik moet mijn betoog wel beginnen met het begin: of liever, met de beginselen, die onze schrijvers geleid hebben bij 't spellen van eigen namen. Het beginsel, door u voorgestaan, dat men namen van landen, steden, voornamen, sommige bijnamen, wél, maar andere bijnamen en sommige geslachtsnamen volstrekt niet veranderen mag, zou stellig niet omhelsd zijn geworden door de grondleggers onzer taal, en ik hoop niet, de beschuldiging te verdienen, van

geen welwillende lezer [1]) te zijn, wanneer ik verklaar, dat zoodanig beginsel dan ook volstrekt willekeurig en onhoudbaar te achten ware. — Gij hebt vergeten, of er niet aan gedacht, dat alle geslachtsnamen in den grond niet anders zijn dan bijnamen: dat de eigenlijke naam van iemand zijn voor- of doopnaam is: [2]) en daar zelfs deze in de vertaling veranderd wordt, heeft men *a fortiori* het recht, den geslachtsnaam te vertalen: — en doet men het heden ten dage niet meer, het is niet op taal- maar op politieke gronden: het is, om dat, sedert Napoleon, er een wettelijke petrifikatie der geslachtsnamen is ingevoerd, die haar alvermogen eerst op de akten van den Burgerlijken stand, en de gerechtelijke akten, vervolgends op alle andere schrifturen heeft uitgeoefend.

Ik herhaal het, een zoodanig beginsel kon, bij den opbouw onzer Nederduitsche spraak, de schrandere vernuften der zeventiende eeuw niet leiden. 't Zou nog al kluchtig luiden, zoodanig beginsel te willen toekennen, aan iemand b. v. als Huyghens, die zijn eigen geslachtsnaam op niet minder dan acht verschillende wijzen schreef. Gelooft men, dat ik overdrijf, ik laat ze hier volgen, gelijk ik ze gevonden heb.

Huigen	Huygen
Huighen	Huyghen
Huigens	Huygens
Huighens	Huyghens

Om van de verlatijnschte vormen Hugenius en Hughenius, Hugensius en Hughensius niet eens te spreken.

Voorwaar lieden, die zoo weinig er om gaven, hoe zij de namen hunner vrienden en hunne eigene spelden, zouden niet door eenig beginsel van eerbied voor gelijkvormigheid gedreven zijn geworden om vreemde namen onveranderd te laten. En zij geneerden zich dan ook weinig op dat punt: ja 't is mij dikwijls een kruis, bij het opstellen mijner verklarende

1) Zie het *Iets over de spelling* enz. bladz. 38 (13).

2) Dit is zoo waar, dat in alle registers op historische werken, tot in 't begin der vorige eeuw, men de daarin voorkomende personen, niet vindt op hun *geslachts*- maar op hun *voor*namen.

aanteekeningen op Vondel, te moeten raden, wie hij gemeend kan hebben, en b. v. in *Rijkaert* en *Trygau*, waarvan hij in zijn Zungchin gewach maakt, de vrome Paters Jezuïeten *Ricci* en *Trigault* terug te vinden, of, in *Bruin*, nu eens den Kaninefaat *Brinio* en dan weder den Karthuizer *Bruno* te herkennen.

Zoo men in die dagen met het verfranschen der eigennamen al vrij onbesuisd te werk ging, ik wil echter gaarne erkennen, dat men aanvankelijk eerbied betoonde voor de Latijnsche en die in hun oorspronkelijken vorm liet. De reden was zeer eenvoudig. Men schreef, zoodra men ook buiten 's lands verstaan wilde worden, in 't Latijn, en men schreef de namen, 't zij Latijnsche, 't zij Grieksche, 't zij Oostersche, zoo als zij door de Latijnsche schrijvers tot ons overgekomen waren. En te recht: dit toch was het eenig middel om, overal, door wie Latijn sprak verstaan te worden. Maar ook in zijn landtaal schrijvende liet men — als ik zeide, "aanvankelijk" — die namen onveranderd. Daarin ging men, bij ons althands, zelfs zoo verre, dat men bij de verbuiging daarvan zich naar de Latijnsche vormen bleef richten, zoo als b. v. uit onze Staten-vertaling van den Bijbel blijkt. Maar van lieverlede merkte men op op, dat die uitheemsche woorden en vormen in de landtaal een misselijk figuur maakten, en Engelschen, Italianen, Franschen, begonnen, gene van *Homer* en *Horace*, die van *Omero* en *Orazio*, deze van *Homère*, *Platon* en *Aristote* te spreken. Schier alleen bij ons bleef men de oude namen in zoo verre eerbiedigen, dat men ze niet afknotte noch verlengde, noch den klemtoon verspringen deed; maar toch zag men in, hoe, door het overnemen der Latijnsche spelling in Nederduitsche werken, men gevaar liep, dat de lezer, voor zoo verre hij geen Latijn verstond, de aldus gespelde namen geheel verkeerd zou uitspreken. De *ae* klonk in Hollandsche ooren — daar die tweeklank toen nog veelal geschreven werd waar wij nu de *aa* gebruiken — geheel anders dan de klank, die in de eerste lettergreep van *Caesar* gehoord moest worden, en men begreep die alzoo — ofschoon niet dan na rijp overleg — in *e* te moeten verwisselen: en zoo schreven zelfs

onze bijbelvertalers, niet tegenstaande zij op 't punt der verbuiging nog ouderwetsch bleven, niet *Caesarea* maar *Cesareën.* [1])

Even als met de *ae* ging het met de *oe*, en ten einde voor te komen, dat men de eerste lettergreep in *Oedipus* laze gelijk in *Koedief*, schreef men voortaan *Edipus.*

De *s* had vroeger bij ons, wanneer zij een klinker voorafging, de waarde, welke zij nog in 't Fransch heeft; doch toen zij eenmaal in woorden als *onse*, *dese*, *soon*, door de *z* vervangen was, achtte men het met een goede logika te strooken, haar ook in woorden als *Cesar* voor de *z* plaats te doen maken, opdat men daarin haar niet zou uitspreken als in *dansen*, *kransen*, *kansel.* [2])

De *ph* werd mede ter zijde geschoven; want die vooral bracht de dwaaste spraakverwarring te weeg, en was te meer overbodig, omdat wij een zeer goeden medeklinker hadden om haar te vervangen: en zoo schreef men, in navolging hierin der Italianen, voortaan *Filippus*, *Saffo*, *Orthografie.* 't Is waar, men vond er, die aan de ouderwetsche spelling gehecht bleven, en daar vloeiden dan ook vrij gekke misverstanden uit voort, als b. v. dat van den knaap, die zijn moeder naar den schouwburg wou troonen, om dat men daar een stuk gaf met zoo'n prettigen tijtel, t. w. "de mophonties" (Demophontes): of dat van de jonge juffrouw, die een werk over de Vrijmetselarij had doorbladerd, en mij vroeg, wat toch een *prop-haan* ware: op welke vraag ik haar natuurlijk ten antwoord gaf: "kindlief, een *prop-haan* is het mannetje van een *prop-hennetjen* gelijk gij."

De *c*, vroeger als aanvangletter gebezigd in bastertwoorden als *coleur*, *covent*, *classe*, enz. was als uitheemsch, verworpen en door de *k* vervangen. Nu men eenmaal *kleur*, *krent*, *klasse* schreef, zag men ook geen reden meer, waarom men ook niet *Kodrus*, *Kamillus*, schrijven zou.

Christus was een wortel geworden van Nederduitsche woor-

---

1) Zie Handel. XXV, 4.

2) Spreekt men dit laatste woord in Gelderland *kanzel* uit? Ik zou het bijna gelooven moeten uit hetgeen daaromtrent in het vertoog voorkomt. Hier in Holland hoort men het nooit anders als *kansel.*

den, als *kerstenen* (doopen), *kers*(t)*mis*, *kers*(t)*dag* enz. en daar bovendien de uitspraak der Grieksche χ (behalve alleen in den mond van enkele pedante lieden) tot *k* verzacht was, verviel alle aanleiding, om de letters, waarmede in 't Latijn die χ werd voorgesteld, te behouden, en schreef men voortaan *Kristus* en *Krysippus* even als *kronijk.*

Opmerkelijk is het mij geweest, in de achtereenvolgends door Vondel gedurende een tijdvak van bijna zeventig jaren in 't licht gegeven werken, dien overgang der spelling gade te slaan. In zijn eerste lettervruchten vind ik nog bestendig de *ae* en *oe*, de *s*, de *ph*, de *c* en *ch;* in de latere de *e*, de *z*, de *f*, en de *k*. Ik weet, dat, in 't laatst der voorgaande eeuw, wederom sommige schrijvers tot de Latijnsche spelling zijn terug gekeerd en *Caesar*, *Oedipus*, *Philippus*, *Cadmus*, *Chrysippus* zijn gaan schrijven. Maar ik heb nimmer kunnen inzien, uit welken hoofde die nieuwigheid — immers zoodanige terugkeer na twee eeuwen mag dien naam dragen — navolging verdienen zou: vooral, sedert het Latijn minder algemeen bekend is dan in vroegere dagen.

Begeert gij, dat men *Caesar* enz. spelle, om dat het in 't Latijn zoo gespeld wordt, dan ontzeg ik u het recht, op te komen tegen *Alexandros* en *Apollon:* want dan kan men u met denzelfden grond tegenwerpen, dat die namen in 't Grieksch alzoo luiden. — Neen! de reden, waarom wij *Alexander* en *Apollo* schrijven, is, om dat wij die namen aldus van de Latijnen ontfangen, en zij, *q. b. n.* in dien vorm bij ons *inheemsch* zijn geworden: de reden, waarom wij in *Cezar* en *Saffo* van de Latijnsche spelling afwijken, is om dat wij die bereids inheemsch geworden namen aldus van onze voorouders hebben overgekregen.

Ik vlei mij, zoo ik u thands al niet overtuigd heb, dat Vondel, Hooft, Mostert, Baeck, Vechters, en wie meer tot hun *club* van taalzuiveraars behoorden, gelijk hadden, toen zij hun spelregelen vaststelden, u ten minsten te hebben aangetoond, dat zij daarbij op geen onlogische gronden te werk gingen. Ik moet echter, alvorens dezen te sluiten, nog eene bedenking beantwoorden, welke door u gemaakt is. Waarom vraagt gij, zou men de Latijnsche namen veranderen om der

uitspraak te gemoet te komen, wanneer niet hetzelfde gedaan wordt met de (moderne) uitheemsche namen? Behoort men dan ook niet te schrijven: Makkiavelli, Tsjivita Vekkia, Piel, Broum, (gij meent Broem) Greem, Riesjeljeu, Sjieler, Geute enz. Ik zou hierop in de eerste plaats kunnen aanmerken, dat wij dan nog omtrent sommige vreemde namen niet veel verder zouden komen, zoo lang wij geen letterteekens bezitten, die b. v. de zachte *gr* der Franschen of de *th* der Engelschen in de uitspraak teruggeven; — doch ik moet in 't algemeen u doen opmerken, dat het volstrekt geen uitgemaakt vraagpunt is, of de uitheemsche namen juist zoo moeten worden uitgesproken als in 't land, waar zij t' huis behooren. Met de Latijnsche weten wij, dat dit het geval niet is, en dat zij *Kikero* en *Kaizar* zeiden, terwijl wij van *Cicero* en *Cezar* spreken. Wat de moderne betreft, zoo is het eerst sedert zeer kort, dat men er zich op toelegt, de zuivere uitspraak daarvan beet te krijgen. Onze voorouders, zoo zij al vreemde talen schreven en spraken, bekommerden zich zeer weinig om de uitspraak, en deden zoo als de Franschen nog doen, wanneer zij van *le duc de Vilain-jeton* (Wellington) en van *le compositeur Bête-aux-vents* (Beethoven) spreken, en de Engelschen, die *Molière* in *Moljer*, *Ten Broeke* in *Tëmbrock* (uitgesproken als *Pembroke*) veranderen. Vondel schreef *Askuë* (Ayscue) en liet het rijmen op *zee*, en nog heden hoort men menschen, die Engelsch kennen, van het *Leycestersche* tijdvak, en niet van het *Lestersche* gewagen: ja, toen ik onlangs hoorde zeggen, dat Prof. M. van der Hoeven over *Schelling* zou spreken, wist ik eerst volstrekt niet, wien men bedoelde. Men sprak de *sch*, naar behooren, op zijn Hoogduitsch uit, en de naam van dien filozoof was mij uit mijn kindsheid, toen hij zeer *en vogue* was, bijgebleven als *Schelling*, op zijn Hollandsch als *zesstuiverstuk* uitgesproken. Ik acht het loffelijk, dat men elken naam doe hooren gelijk hij klinkt in den mond van de persoon die hem draagt: ik doe zelf mijn best, hierin te slagen; ik heb doorgaands, wanneer ik een uitheemschen eigennaam in een vaers bracht, er een noot bijgevoegd, om den lezer de ware uitspraak daarvan aan te wijzen; doch ik hou mij overtuigd, dat wij te dezen opzichte

allen dagelijks fouten maken, en dat, wanneer ik een Russischen, Poolschen, Turkschen, Hindoeschen, Sineeschen naam in een boek of dagblad vind, en dien hardop lees, geen Rus, Pool, Turk, Hindoe of Sinees dien herkennen zou.

Even min als een Romein den *Caesar* en *Drusus*, ook naar de spelling, door u gevolgd.

Met ware hoogachting noem ik mij

UwEd.ZGel. Dv.Dien.
J. VAN LENNEP.

AMSTERDAM,
17 Junij 1856.



Δεύτεραι Φροντίδες.

De Heer van Lennep houde mij ten goede, dat ik dadelijk hierop maar een en ander laat volgen, naar aanleiding van zijn voorafgaanden brief. Toevallig, of helaas! — al naar men wil — maak ik eenmaal de halve redactie uit van dit Tijdschrift. Doch wel allerminst wenschte ik daarom den onverdienden schijn op mij te laden, alsof ik van deze besogne maar partij trok, ten einde zoo als dat heet: het laatste woord te hebben. Ik hoop, ja vertrouw, in tegendeel, dat de geachte briefschrijver, indien ik in het omgekeerde geval bij hém juist voor de volgende bladzijden ergens eenige plaats had moeten verzoeken, mij die geenszins zou hebben geweigerd. Niet dat ik dwaselijk vermeen, dat zij zooveel om 't lijf zullen hebben, dat zij verre; doch dewijl ik mij volkomen overtuigd houd, dat hij ze minstens met een *transeant cum ceteris* zou binnen laten, wanneer hij slechts even gekeken had, hoe ik blootelijk sommige redeneringen uit zijn brief met bescheidenheid zoek te relevéren: om het even met welk meer of minder gelukkig gevolg dan ook naar zijne conclusie.

Trouwens, ik moet nog wel even de pen opvatten. Als de Hr. v. L. zegt: "dat ik mijne *verbazing* (bl. 1) zoo heb ingekleed, alsof ik hem voor den uitvinder hield dier in mijn oog verwerpelijke spelling van *Cezar*, enz." — dan verklaar ik

eenvoudig, ditmaal slechts eenigzins verhaasd geweest te zijn (van die vorige reis weet ik niets af), dat hij iets dergelijks uit mijn opstel — voor al wie lust heeft in den vorigen jaargang na te slaan — heeft kunnen opmaken. Maar als hij mij verder toevoegt: "zoo het in mijne bedoeling lag, dat althands zijn voorbeeld een bijzonder gezag aan de zaak zou bijzetten, dat hij mij dan dankbaar was voor het kompliment, doch het niet kon aannemen" — dan antwoord ik hierop gul weg: dat hij dat kompliment, wanneer het al zoo heeten mag, weer terugontvangt en behouden moet. Want de Hr. v. L. heeft wel degelijk in onze letterkunde een zelfs zeer groot, en gewis te regt verdiend gezag; en daar ik van mijn gevoelen ten opzigte van de spelling van oude namen, in weerwil van hetgeen in dezen Brief is aangevoerd, nog geenszins ben afgebragt, zoo noopt mij juist dat wel door niemand, buiten den Schrijver zelven, betwist gezag, 't geen door mijne repliek ook niet aan 't wankelen zal gebragt worden, maar dat wel in staat was van mijn gansche betoog, indien ik slechts zweeg, voor goed uit het veld te slaan, om dat zelfde onderwerp nogmaals hier op te vatten, en de daarop gemaakte tegenwerpingen met de meest mogelijke onpartijdigheid na te gaan.

Wat wilde ik? Dat men eenvoudig alle oude geschiedkundige namen, *Caesar*, *Alexander*, *Pericles*, *Cleon*, *Cyrus* enz. enz., maar zou blijven voortschrijven gelijk de Romeinen dat deden in den bloei hunner letterkunde, en zulks wel, om een aantal redenen, welke ik hier duidelijkheidshalve nog eens kortelijk wil bijeentrekken, in de orde waarin zij mij voor den geest komen.

1°: omdat, sinds het zoo wat mode geworden is om onze Duitsche buren na te volgen, met alle Grieksche, of Barbaarsche namen ons door Grieksche schrijvers het eerst medegedeeld, eigenlijk zoo getrouw mogelijk voor onze landgenooten naar de oorspronkelijke Grieksche letters na te trekken (ik verkies dit woord hier nog altijd boven *na te schrijven*), de duidelijkheid daarbij volstrekt niet gewonnen heeft; ja vele namen gewis, zoo als b. v. *Kleitos* en een legio anderen, op deze wijze geschreven, voor hem

die eenmaal geen Grieksch geleerd heeft, vrij raadselachtig moeten blijven. Gezwegen nog, dat onzen *Clitus*, even als *Alexander*, en wien dan al niet meer, door deze methode, meestal zonder den minsten vorm van proces, hun in den regel reeds verkregen burgerregt ten onzent, om niet het minste nut of voordeel, als men de zaak wél beschouwt, ontnomen wordt.

2°: dewijl zulks nog maar een werk ten halve blijft, zoolang wij voor de *ε* en *η*, alsmede toch ook zelfs voor de *ο* en *ω*, slechts telkens eene en dezelfde letter, onze **E** of **O** blijven bezigen; en wij verder, indien wij in dit opzigt ons zelven gelijk wilden zijn, even goed dienden te schrijven: *Ploutarchos*, *Mousaios*, of minstens: *Ploetarchos*, *Moesaios* (alhoewel dit eigenlijk reeds te veel is toegegeven), en dergelijke fraaijigheden meer.

3°: omdat, als wij ons met het beginsel niet kunnen vereenigen van de Grieksche namen onveranderd over te nemen uit de beste Romeinsche schrijvers; maar wij deze willen beginnen te corrigeren (vrij inconsequent als zij trouwens hierbij ook te werk gingen, vooral ten opzigte van de primitive vormen op *ων*, en *ειος* of *εια*), en hen tot eene meer procrustische gelijkvormigheid zoeken te brengen, wij soms in vrij kluchtige fouten vervallen, gelijk onder anderen gebeurt bij dat fijn analogisch herscheppen van den ouden bekenden *Cleon*, woeliger gedachtenis, in een tot de andere sexe behoorende *Kleo* of *Cleo*, om 't even; en wij, kortom, zoo doende slechts *une mer à boire* verkrijgen, waarbij men onwillekeurig minder aan de grammatica denkt dan aan de Leeghwater. Want wij merkten bereids op, dat het doorvoeren van dit systeem noodzakelijk leidt tot het moeten napluizen, vooraf in het Grieksch zelf, van alle mogelijke Barbaarsche namen, den Romeinen voor het eerst uit Grieksche schriften bekend geworden. Immers, wanneer men toch redeneert: de Romeinen schreven dezen of genen Griekschen naam, volgens hunne anders vigérende analogie op dit punt, verkeerdelijk zús en niet zóo; b. v. *Agamemnon* in plaats van *Agamemno*; dan dient men wel eerst tot het Grieksch op te klimmen, en zich behoedzaam af te vragen: mogten de Hellenen (want strikt genomen moeten wij dan ook niet

langer van Grieken praten), wel schrijven: 'Αγαμέμνων? Maar zoo dan nu de naam i. q. zelfs eens niet oorspronkelijk *Helleensch* is, doch weer in hunne spraak was overgenomen van welk weinig of niet bekend Aziatisch (bij de bedoelde liefhebbers dient het wel te worden *Asianisch*) of Libysch volk ook, zal men dan altijd nog tot een voldoend eindresultaat kunnen komen, in dezer voege b. v.: de Romeinen schreven wel *Calanus*, maar dat moet natuurlijk worden *Kalanos*, omdat het in 't Grieksch was Κάλανος; doch aangezien de naam van dien Brahma-belijder eigenlijk in 't Grieksch had dienen te wezen..?.? — atqui atque ergo — enz. enz.

Ik herinner mij hierbij een knaap, die, als hij in zijn schoolboek las, dat het oproer te Brussel begon met het in brand steken van het huis van den minister van Maanen, bedaard weg daaruit eene *a* schrapte. Inderdaad, de streng systematische verbeteraars van onze eenmaal vrij algemeen aangenomene Grieksche namen, wanneer zij zoo romantiek-klassiek, b. v. *Makedonie* gaan schrijven voor *Macedonië*, geven meestal hetzelfde blijk van hooggeleerde scherpzinnigheid. Met dien verstande altijd nog, dat zij met al hun *grübeln* naar een vast systeem, meestal een vrij los terrein onder zich krijgen; door dan eens de Grieksche namen in den meest mogelijken met onze karakters overeenkomenden vorm te willen teruggeven; dan weer met die uit de Latijnsche schrijvers *taliter qualiter* gezuiverd over te halen; zonder daarbij evenwel op den duur den regten koers te kunnen houden, in weerwil zij al, braaf tobbende en haspelende, het zeil van den eenen naar den anderen kant onophoudelijk oversmijten.

En wanneer ik nu, om al deze en meer andere, hier niet noodig verder op te sommen, redenen, beleefdelijk blijf aandringen, om toch de Grieksche, en wijders alle andere vreemde oude namen, liefst te schrijven gelijk de Romeinen dat deden, dan volgt hieruit van zelf, dat ik ook geene letterverandering kan goedkeuren ten opzigte van de Romeinsche namen zelven. Mogt mijne voorafgaande argumentatie al eens meerendeels uit het negative ontleend zijn; de hier voorgestane spelling, dunkt mij, is toch ook door meer regtstreeksche gronden zeer goed te bevestigen, te verdedigen.

Vooreerst verkrijgt men op deze wijze eene altijd wenschenswaardige, en geenszins gedwongene of ver gezochte, eenheid van spelling, bij den eersten greep. Hebben de Romeinen in hunne afleiding al eens gezondigd, welnu zulks blijve eenvoudig ook voor hunne rekening staan. Wij hebben gezien, dat het toch niet mogelijk is, om al de kleinere en grootere flaters, welke zij onwillekeurig of niet, bij het overnemen van vreemde eigennamen in hunne taal, begingen, naar vaste, altijd steek houdende spelregels te verbeteren; — reden genoeg, om zich daarin maar liefst niet te begeven. En voor wien eigenlijk, of tot welk dadelijk nut nog, kan de hier bestredene spellings-manier op goeden grond worden aanbevolen? Dient die om den zoogenaamde ongeletterde, of om den geletterde een handje te helpen? Ik wenschte dit wel bepaald te vernemen. Doch ten andere, en dit weegt bij mij nog wel zoo zwaar, zijn alle Latijnsche eigennamen, 't zij oorspronkelijke of door hen overgenomen, met ons taaleigen volstrekt niet in strijd, en ik geloof niet dat daar één is die, op zich zelf beschouwd, in het deftigste en ernstigste Nederduitsch gedicht niet gebruikt zou kunnen worden [1]; zoodat als de Hr. v. L. al zegt (bl. 4): "maar van lieverleden merkte men op, dat die uitheemsche woorden en vormen in de landtaal een misselijk figuur maakten" — zulks voor de dáár genoemde talen wel gelden kan, doch tegenover de onze volstrekt geen hout snijdt. En waarom zou men nu nog in onze Nederduitsche schriften sommige oorspronkelijke letters uit de Latijnsche namen, met andere verwisselen, wanneer wij dit systeem, en te regt, in het geheel niet in toepassing brengen bij de moderne namen van Engelschen, Franschen, Italianen enz., waar zulks in elk geval, vrij wat nuttiger of noodiger zou kunnen schijnen. Op slechts geringe uitzonderingen na, spreken wij toch alle lettergrepen, welke in het Latijn voorkomen, afzonderlijk, genoegzaam even eens uit, als of zij in eenig Hollandsch

1) Dat er omstandigheden kunnen zijn als bij een: "*Equotuticum.*" — *Oppidulo, quod versu dicere non est* — (Zie Hor. *Sat.* I, 6) doet hier natuurlijk niets ter zake.

woord stonden (het plaatsen van den juisten klemtoon, wanneer, gelijk meestal, de Latijnsche namen uit twee of meer syllaben bestaan, vereischt steeds eene bijzondere kennis, welke ook door geene letterverwisseling te leeren valt;) terwijl dit bij de eigennamen dier aangeduide volken honderdmaal minder het geval is. Zoo wij immers ten onzent *Brougham* blijven schrijven en niet *Broem* — het is zoo — (zie bl. 7), dan mogten wij toch, liever zou ik hier zeggen *a fortiori* dan waar de Hr. v. L. het bezigt, wel *Caesar* behouden.

"Omtrent sommige vreemde namen", zegt hij hierop "zouden wij, in de eerste plaats, dan nog niet veel verder komen, zoolang wij geen letterteekens bezitten, die b. v. de zachte *gr* der Franschen of de *th* der Engelschen in de uitspraak teruggeven." — Concedo, ik ben ook volstrekt niet voor die verwerking; maar mijne bevreemding stijgt er slechts door, als ik dan naga, dat hij die zoo spreekt, in Latijnsche namen nog een letterteeken stopt, dat, hoe ook beschouwd, geen Romeinsch karakter was: zoo als die z in zijn *Cezar*.

Hiermede worden echter weer nieuwe quaestien te berde gebragt, welke het evenwel, gelukkig, allen niet noodig is, hier afzonderlijk na te gaan; want mijn schrijven wordt toch al, tegenover den Brief, vrij lang. Dat de Romeinen nogtans, zij zulks in 't voorbijgaan gezegd, *Kikero* en *Kaizar* zeiden, is volstrekt niet uitgemaakt, en ten opzigte van dat *Kikero* ten minste, zoo zou de man zelf moeten opstaan en mij de verzekering geven, dat men hem in zijn tijd zoo noemde, om het mij voor stellig te doen aannemen. Dat de Grieken *Κικέρων* schreven, kan hier voor geen ernstig bewijs gelden, en dit behoort anders nog al onder de sterkste, welke men voor deze bewering heeft. Als de Hr. v. L. nogtans aldus onvoorwaardelijk aanneemt, dan blijft het mij nog meer onverklaarbaar, waarom hij evenwel *Cezar* schrijft, d. i. alzoo, nóch gelijk hij eigenlijk geheeten werd, nóch gelijk hij zelf zijn naam schreef; want dit laatste weten wij toch ten minste met zekerheid. "Dat het overigens volstrekt geen uitgemaakt vraagpunt is, of de uitheemsche namen juist zoo moeten worden uitgesproken als in 't land, waar zij t'huis behoo-

ren" — verwondert mij in zekeren zin; moeijelijker vraagpunten dan dít zijn gewis gedurig aan, zelfs eenparig, beslist. Trouwens als de Hr. v. L. iets lager volgen laat: "dat hij het voor loffelijk houdt, dat men elken naam doe hooren gelijk hij klinkt in den mond van den persoon die hem draagt, en hij zelf zijn best doet, hierin te slagen" — dan blijkt dit punt toch ook bij hem te zijn beslecht, gelijk het door ieder, die slechts gezond verstand bezit, in beginsel wel zal zijn aangenomen; — dat men daarom niet altijd zoo spreekt, 't zij uit onnadenkendheid, 't zij uit onkunde, is iets anders. En dat men, *malgré et parceque* alweer, de Grieksche namen, gelijk die dan eenmaal in 't Latijn moeten geschreven worden, niet naar het Grieksch gaat uitspreken; even als wij ons aan de Latijnsche uitspraak houden, met betrekking tot alle mogelijke vreemde namen, van welk volk ook, die uit laatstgenoemde schrijvers door ons zijn overgenomen; dit was welligt niet eens noodig hier nog op te merken. — Wellington, verder, in *Vilain-jeton*, of *Vilainton*, zooals Béranger nog doet, te veranderen, is en blijft eene aardigheid; reeds Byron zong, met het oog op Frankrijk, van dit zelfde sobriquet gewagende:

Beating or beaten she will laugh the same [1]).

Maar zeer naïf mag het wel heeten, dat de Franschen, gelijk ik mij goed herinner ergens gelezen te hebben, den naam van den Deenschen dichter *Öhlenschlager* — in waarheid toch ook een vreeselijk schibboleth voor hen — familiaar veranderden, of liever, met eene krasse apocope, dood eenvoudig overnamen als: *M. Oulen.* — Doch, om weer meer bepaald tot het laatste kardinale punt terug te keeren, en niet langer stil te staan kijken naar het kluchtig rondspringen van anderen, — hoe ik de zaak ook van alle kanten beschouwde, en hoe ik ook mijn best deed, begrijpen kon ik het nooit en nog niet, waarom, als men bij de moderne namen, waar zulks vrij wat meer doel kon treffen, niet van den inheemschen vorm afwijkt, maar die bij ons laat staan gelijk ze eenmaal in het oorspronkelijke reilen en zeilen, —

---

1) Don Juan, Canto IX, 1.

men juist bij de Romeinen een tegenovergesteld systeem zou omhelzen? De naauwkeurige uitspraak dier moderne namen *kan* daarenboven van allen met juistheid aangewezen, voor het minst onderzocht worden; terwijl die van het Latijn toch altijd nog aan bedenkingen onderhevig blijft. Vreemd mag het alzoo schijnen, waar men met volkomen kennis van zaken eenig spel kan drijven, daarvan af te zien; doch daarvoor dan kaarten in de hand te nemen, welke men, hoe ook bekeken, noch allen kent, noch immer kennen kán. Bij eene doode taal toch zal zelfs niemand de onbetwistbare grens kunnen trekken, tusschen stellig weten en gissen, tusschen zekerheid en waarschijnlijkheid, in alles wat de uitspraak betreft. Dat wij nogtans in die der oude Romeinen, bokken zouden schieten *toto coelo distantes*, kan ik ook maar van niemand gaaf aannemen. Hoe het hiermede intusschen ook gelegen zij, als de Hr. v. L. aan 't slot van zijn brief mij toeroept: "dat hij zich overtuigd houdt, dat wanneer hij een Russischen, Poolschen, Turkschen, Hindoeschen, Sineeschen naam in een boek of dagblad vindt, en dien hardop leest, geen Rus, Pool, Turk, Hindoe of Sinees, dien herkennen zou" — en daarop als genadeslag laat volgen: "even min als een Romein den *Caesar* en *Drusus*, ook naar de spelling door u gevolgd" — dan neem ik de vrijheid daartegen in te brengen: dat zij hun naam dan toch nog bij mij zouden kunnen *lezen*, en niet, met een *timeo Danaos*..... binnen de tanden, behoeven te meesmuilen over dat allezins vreemdsoortig geschenk van die z.

De voornaamste reden echter, waarom ik vermeende dat door den Hr. v. L. vooral, de Latijnsche namen onveranderd moesten overgenomen worden, was deze. Voor de regte pronuntiatie in 't algemeen, wil hij (en wie zal zulks wraken?) alleen het beschaafde publiek geraadpleegd hebben, en daarbij herinnerde ik mij nog, hoe hij ergens, ten bewijze, dat men ook wel elders naar dien maatstaf oordeelt, het antwoord bijbragt van een door hem, omtrent de juiste uitspraak van ik weet niet welk woord uit de taal van Dante, geraadpleegden Italiaan: — "o ja, zóo, valt mij te binnen, sprak Mevrouw de markiezin, *Chose*, dat uit." Nu was mijne een-

voudige redenering aldus: *Caesar*, om 't even hoe men het schrijft, klinkt toch gewis bij ons allen hetzelfde Men zou misschien voor den geheel onkundigen, haast had ik gezegd, voor den gemeenen man, gemakshalve, om hem in 't lezen te helpen, nu goed! wel *Cezar*, zelfs *Sezar* kunnen schrijven, met verwijzing naar b. v. *sedert* er nog bij, voor de uitspraak, als men het eens regt duidelijk wilde maken; mits men dan toch ook, en altijd *à plus forte raison*, ten diens gerieve *Sjassé*, enz. schrijve. Maar neen; al onze moderne vreemde namen, vrij wat lastiger voor den Hollander, die geene uitheemsche talen geleerd heeft, laten wij wel, elk in zijn nationaal kostuum; de Hr. v. L. zoo wel als ieder ander auteur van naam. Waarom? — Wel, omdat het beschaafd publiek toch de uitspraak regelt, en dat weet alzoo, dient althans te weten, hoe de in onze geschiedboeken of welke dagelijksche schriften ook gebragte vreemdeling, zoo hij slechts niet al te ver uit de buurt te huis behoort, moet geheeten worden; zonder dat hij daarbij op dat oogenblik door zijn vóor hem liggenden schrijver, met bijzondere teekens, of wat ook, wordt voortgeholpen. Mijne reeds gekende conclusie komt dus hierop neer: *ergo* moet de Hr. v. L., wil hij met zijne eigene beginselen niet in strijd geraken, ook die Latijnsche namen ongemoeid laten, en zoowel het eene als het andere aan de prudentie van den lezer overgeven.

Op deze tegen hem aangevoerde deductie is de geëerde v. L. mij intusschen het antwoord schuldig gebleven, en nu bepaalt hij zich hoofdzakelijk tot de wederlegging: dat reeds lang vóor hem, auteurs van gezag hem in zijne manier van de Latijnsche namen te schrijven zijn voorgegaan; verder (en kon men anders van hem verwachten?) dat hij daarbij echter ook de gronden billijkt, welke hen hebben geleid, en hij zelfs wel wil trachten die spelling van Hooft, Vondel, enz. (zie bl. 2) "te rechtvaardigen." — Ik erken met demoed, dat het zien van al die namen, en dat nog wel met die dreigende reserve van *e tutti quanti* daarachter, bij de eerste vlugtige lezing van zijn brief, mij uiterst huiverig maakte, en ik mij zelf verwijtend toebeet: tu l'as voulu, Georges Dandin! Maar ik zie toch ook dagelijks de "Tijdstroom

voor de vaderlandsche geschiedenis van Mr. J. van Lennep" voor mij aan den wand hangen, en daarop lees ik van *Cezar* en *Druzus*. Kon het dus anders, als ik het bejammerde, dat juist mannen van gezag, en dat nog wel voor de schooljeugd, zoo schreven, of de naam van onzen gevierden dichter moest mij wel het eerst voor den geest komen: verpligt als ik toch was om mijne klagt, met het noemen van minstens éen autoriteit te staven?

Inmiddels ging het mij al spoedig bij de herlezing van dien brief, als den vos, in de Fabel, die nog nooit een leeuw gezien had: eerst, half dood bleef van schrik; bij de tweede ontmoeting al wat meer op zijn gemak was, en bij de derde hem zelfs aansprak; en ik zeg het daarom ook volmondig na: *ὅτι καὶ τὰ Φοβερὰ τῶν πραγμάτων ἡ συνήθεια καταπραΰνει.* — Want ik dacht aldra: in die spelling van Hooft enz., behoef ik hier zelfs in 't geheel niet te treden. Ik neem voor 't oogenblik aan, dat zij zoo volkomen juist en logisch is, als eenig menschenwerk. Maar daarom blijf ik het ook bij hén afkeuren, zoo zij hunne gewone grammaticale spelregels, mede toepassen op reeds eeuwen te voren bij een ander volk bestaan hebbende namen; evenzeer als ik mijn hoe onbeduidend zegel ook, nimmer kan hechten aan die volkomen metamorphose b. v. van een *Claudius Civilis* in: *Nicolaas Burgerhart* of *Claes Burgers*. Dezelfde gronden, hier boven en in mijn vorig opstel ontwikkeld, voor het schrijven van *Caesar — e tutti quanti*, zou ik dus, in geval, ook genoemden voorgangers bedaard tegenwerpen; waarom, als men van Lennep bestrijdt, zou men zulks ook Hooft niet mogen doen! — Doch vreemd bleef het mij daarenboven weer schijnen, dat hij, die dan toch niet in alles, ja voor een betrekkelijk niet zoo groot gedeelte, zich aan de spelling dier groote Meesters sluit (men legge hiervoor slechts een paar bladzijden van Hooft of Wagenaar, met een paar uit van Lennep naast elkander), dat díe dan juist hunne spelling ten opzigte van eigennamen blijft aankleven, wat toch, gelijk mede uit den eigen Brief blijkt, niet altijd de zaak was, waarover zij zich het meeste bekreunden. "'t Zou nog al kluchtig luiden" wordt mij daar nog geschreven (bl. 3)

"een beginsel van petrifikatie der geslachtsnamen te willen toekennen aan iemand, b. v. als Huyghens, die zijn eigen geslachtsnaam op niet minder dan acht verschillende wijzen schreef." — Het komt mij intusschen al zoo kluchtig voor, bij de bewijsvoering, hoe de vaderen de spelling der Latijnsche en andere vreemde namen uit het regte oogpunt beschouwden, daarbij een matador te zien aangehaald, die met die Latijnsche vormen er bij, gewoon was als hij zich zelf onderschreef, het bagatel van elf variatiën te gebruiken. Pro dii, haud tali auxilio! Indien onze schrandere Huyghens (hij was immers ook eerste Raad- en rekenmeester bij drie prinsen van Oranje?) soms even wonderlijk met de cijfers rondsprong, dan was hij gewis bij Hunne Hoogheden in ieder opzigt beter op zijne plaats (*un Prince avait leu ses vers!!*) dan op het kantoor van een eenvoudig burgerman, bij wien het er naauwer op aan kwam.

Ik dien hier nogtans even terug te komen op hetgeen, bij de laatste aanhaling uit den Brief, voorafging; daar het anders ligt den schijn kon hebben, als of ik over de daar gemaakte en met het voorafgaande in dadelijk verband staande tegenwerping, liefst ongemerkt henen gleed. "Het beginsel" — dus lezen wij daar — "dat men sommige bijnamen, wél, maar andere bijnamen en sommige geslachtsnamen volstrekt niet veranderen mag — is willekeurig en onhoudbaar te achten." — Hoe ik dit begreep, kan ieder, en naar ik vertrouw duidelijk genoeg uiteengezet, terugvinden in de Bijdragen van 't vorige jaar; ik kan hier niet alles gaan overschrijven. — Maar dan volgt eigenlijk nog: "gij hebt vergeten, of er niet aan gedacht, dat alle geslachtsnamen in den grond niet anders zijn dan bijnamen: dat de eigenlijke naam van iemand zijn voor- of doopnaam is: en daar zelfs deze in de vertaling veranderd wordt, heeft men *a fortiori* het recht, den geslachtsnaam te vertalen." — De H. v. L. vergeve mij, zoo ik op deze argumentatie toepas: *subtilius quam verius*; de quaestie op zich zelve wint geene enkele schrede daarbij. Dat alle geslachtsnamen oorspronkelijk niet anders waren dan bijnamen, waar treedt zulks zelf meer zonneklaar voor den dag, dan juist bij de Romeinen? Wat zijn ze toch anders dan adjec-

2*

tiven, al hunne gentilia, zonder onderscheid uitgaande op *ius*,[1]) en afkomende van een primitiven vorm op *us*, als: *Tullius*, *Iulius*, *Aemilius* — zoon van *Aemilus* enz.; waarbij dat *ius* zelfs uit *υἱός* schijnt ontstaan te zijn: *Aemili* of Αἰμίλου υἱός. Alle bekende volken zijn trouwens op de eene of andere wijze aldus met hunne eigenlijke namen te werk gegaan: van dáár bij de meesten de helft hunner geslachtsnamen. Zoo hebben, naar ik vind, de Hebreeuwen hun *ben*; de Arabieren hun *ibn* gebruikt; zoo bedienden de Grieken, behalve van meer andere uitgangen, zich voornamelijk van dien op — *ειδης*. Wij kennen allen zóoveel van 't Russisch, dat wij wel weten, dat *Alexiowits*, zoon van *Alexis* beteekent; 't zelfde als bij de Spanjaarden dat *ez* achteraan beduiden moet: *Rodriguez*, zoon van *Roderik*. Van daar dan ook die menigvuldige namen nog, op *sen*, *son*, of *sohn* eindigende: *Willemsen* (en ook weer, bij afkapping, *Willems*; *Evertsen* en *Everts*), *Dixon*, *Johnson*, *Mendelsohn*. Overbekend is mede die toevoeging van *O'* en *Mac* in: *O'Meara*, *O'Connell*, *O'Donnell*, *Mac Leod*, *Macpherson*, insgelijks wel verkort geschreven als: *M'Culloch*; even als die, meestal ter aanduiding van een natuurlijken zoon, van *Fitz* (blijkbaar ontstaan uit *filius*), als: *Fitzjames*, *Fitzclarence* enz. Nog herinner ik mij hierbij, zelf van den letterkundigen vriend van van Lennep, onzen geleerden Halbertsma, wel gehoord te hebben: dat al die Friesche naamsuitgangen op *ma*, in den grond geene andere beteekenis hebben, dan die waarover hier sprake is. — Doch alle soortgelijke geslachtsnamen nu, 't zij men ze slechts bijnamen, eigenlijke adjectiven, of patronymica gelieve te noemen, eenmaal als gewone namen door lateren gebruikt of op de afstammelingen toegepast, treden daarmede ook in de volle regten; in de *lusten* en *lasten* zou ik wel met een notaris willen zeggen; van de eigen bron, waaruit zij voortsproten. Zij staan allen, zonder onderscheid, gelijk; even goed als ten onzent b. v. het tot eigennaam overgegane adjectief: *de Groot*, *de Vries*, en zoo honderden meer, toch ook geene

1) Sommigen als *Caecina*, *Norbanus*, zijn wel eens, ofschoon ten onregte, onder de *gentilia* gebragt; dit zijn *cognomina*.

geslachtsverbuiging meer aannemen, al worden zij ook van vrouwen gebezigd. De individuele waarde, om het zoo uit te drukken, van den voornaam, geslachtsnaam, familie- of bijnaam gold vooral bij de Romeinen even zwaar; zwaarder althans dan welligt bij eenig hedendaagsch volk; ten zij men het Engelsche misschien uitzondere, dat in dezen nog de meeste overeenkomst aanbiedt. In het dagelijksch leven bedienden zij zich, officiëel en officiëus, zoowel van den een als van den ander (in 't begin was trouwens doorgaans de voornaam, later, in den regel, de bijnaam meer in zwang [1]), en zoo spraken zij van, of schreven mede bloot weg: *Spurius*, *Caius*, *Tiberius*, *Gracchus*, *Cato*, *Fabius*, *Laelius*, enz. zonder toevoeging van iets daarbij. — Er is hier echter meer in de mij voorgehoudene tegenwerping, wat met betrekking tot de Romeinen althans, volstrekt geen steek houdt. Hun getal voornamen, ieder weet zulks, was uiterst gering: 't beliep in Varro's tijd nog geen dertig, en daaronder waren nog

1) Over het opkomen bij de Romeinen der gewoonte, om zich van twee namen te bedienen, een voornaam en geslachtsnaam, vindt men bij Priscianus het volgende (L. II, V.): "Praenomen est, quod praeponitur nomini, vel differentiae causa, vel quod tempore, quo Sabinos Romani asciverunt civitati ad confirmandam conjunctionem, nomina illorum suis praeponebant nominibus, et invicem Sabini Romanorum. Et ex illo consuetudo tenuit, ut nemo Romanus sit absque praenomine." — Als een bewijs nog, hoe dapper soms die oude Heeren elkander al naschreven, haal ik hierbij de volgende plaats aan, welke voorkomt bij Paulus Diaconus, L. I, VI.: "Pepigerunt tamen Romani cum Sabinis, quorum filias rapuerant, amicitias: adeo ut Sabinorum rex Titus Tatius senex pariter regnaret cum Romulo; ..... Sabini quoque et Romani unus populus efficerentur. *Quo tempore Romani, ad confirmandam conjunctionem, nomina illorum suis praeponebant nominibus et invicem Sabini Romanorum: et ex illo consuetudo tenuit ut nemo Romanus sit absque praenomine.*" Dat de laatste hierbij trouwens dat *vel differentiae causa*, wat wel het voornaamste was, nog over 't hoofd ziet, pleit niet sterk voor zijn nadenken. Vergelijk daarenboven Appianus, Rom. Hist. Praef. XIII, waar onder anderen gezegd wordt: *καὶ τὰ ὀνόματα Ῥωμαίοις πάλαι μὲν ἦν ἓν, ὥσπερ ἀνθρώποις ἅπασιν, ἑκάστῳ· μετὰ δὲ, ἐγένοντο δύο· καὶ οὐ πολὺς χρόνος, ἐξ οὗ καὶ τρίτον ἤρξατό τισιν, ἐς ἐπίγνωσιν, ἐκ πάθους ἢ ἀρετῆς προστίθεσθαι.* — Terwijl ik dit neerschrijf, maakt de Algemeene Konst- en Letterbode mij met een opstel bekend van den nog sedert kort te Rome overleden, hoogleeraar F. Orioli: *Che la guerra Sabina nel cominciamento della storia romana non finì con un' alleanza a patti uguali, ma che i Sabini vinsero ed assoggettarono i Romani.* Hiervan hood ik mij overtuigd, dat onze Orioli zich gewis niet van zijn stuk heeft laten brengen, door die plaatsen van Priscianus en zijn naschrijver.

slechts achttien in meer algemeen gebruik. In het voorbijgaan zij opgemerkt, dat deze armoede, welke voor ons wel eens lastig kan wezen, daar zij ligt tot persoonsverwarring aanleiding geeft bij eenig historisch onderzoek, voor hen zelven toch ook wel eenig ongerief medebragt, te meer daar zij nooit meer dan één voornaam hadden [1]), en die dan nog door het gansche geslacht heen vrij heerschende bleef; de oudste zoon voerde meestal dien van den vader. Hierdoor werd het alzoo van zelf noodig, zoo dikwijs als het op de juiste persoonsaanwijzing aankwam, nog den sleep daarbij te voegen van: zoon van ....., kleinzoon van .... enz. — men zie hiervoor de *Fasti* slechts even in. Doch om 't even, van al die Romeinsche voornamen, hoe veel of hoe weinig dan ook in getal, wordt in onze spraak geen enkele vertaald; en dat men dus *a fortiori* den geslachtsnaam zulks doen mag, kan hiér volstrekt niet in aanmerking komen.

Maar, zou men kunnen vragen, ten einde zoo doende welligt eene bres te vinden om binnen te sluipen, veranderden de Romeinen zelven dan nooit iets in hunne schrijfwijze van eigennamen; stond die zoo onwrikbaar vast, dat daarin nooit de minste verandering kwam? Natuurlijk niet. Zoolang het volk leefde, bewoog zich toch ook hunne taal: *Φύσει τὰ ὀνόματα οὐ θέσει.* Zoodat, om slechts iets te noemen, bij het allengs plaats maken van de U voor de I, ook de naam van *Maxumus*, b. v. insgelijks in die beweging ging deelen, en *Maximus* werd; terwijl van *DrAUsus* weer *Drusus* kwam, en daarentegen een tak van *ClAUdius* weer overging in den naam van *Clodius*. Want ook willekeur en verbastering moesten hierbij even goed heerschen als het

1) Althans gedurende de republiek; onder de keizers veranderde alles. Cf. E. Spanhemius, *de Numismatibus* II, p. 29 (*dissert.* X) "Etsi vero duorum id genus *praenominum* receptum esse apud Romanos libera adhuc republica usum ex adductis modo *L. Servii Rufi* in gente Sulpicia nummis, haud liceat continuo statuere; quod in iis SERVIUS proprium familiae potius quam *praenomen* indicet; id haud minus constat sub Imperatoribus dein, et maxime circa Antoninorum tempora, paullatim inductum, ut plura adsciscerent praenomina: quomodo id cum ex lapidibus, tum ex nummis obvium; idque ad maius discrimen inter gentiles unius familiae ac praenominis.

vaak zich zelf onbewust voortstreven van het volk naar gelijkvormigheid ook in hunne namen, tegenover eene eenmaal regelmatig geworden letterverwisseling, of welke verandering ook, in taal of uitspraak. "Quid vero licentius," roept Cicero nog als verbolgen uit [1]), — "quam quod hominum etiam nomina contrahebant, quo essent aptiora? nam ut *duellum*, bellum, et *duis*, bis, sic *Duilium*, eum, qui Poenos classe devicit, Bilium nominaverunt, quum superiores appellati essent semper *Duilii*." — Opmerkelijk is het inmiddels, dat deze naam van *Bilius*, mede nog zoo voorkomt op het marmeren brokstuk, tegenwoordig op het Capitool nog te zien, van de, ter zijner eere, na die op de Carthaagsche vloot behaalde overwinning in 264 v. Chr., opgerigte zuil, de *columna rostrata*. Wanneer toch op een zoo officiëel stuk als die zuil, de naam van hem, wiens voorvaderen altijd *Duilius* waren genoemd, als *Bilius* staat aangewezen, dan spreekt Cicero hier minstens wel wat boud, met zijn "quid vero licentius." Maar neen, *licentia* was het in geenen deele te heeten, wanneer men langzamerhand ook in dit opzigt met den stroom des tijds meeging, en alzoo de vroegere vormen van: *Aimilius*, *Paitus*, *Poplicola*, *Poblilius*, enz. liet overgaan in: *Aemilius*, *Paetus*, *Publicola*, *Publilius*. Cicero zag het beginsel, het wezen der taal, hier eigenlijk geheel over 't hoofd; ofschoon hij daarom, zoo als ook wel het natuurlijkste was, zich echter aan de spelling hield, welke eenmaal de bovenhand gekregen had. Die naam van *Duilius*, intusschen, komt ook nog wel in sommige handschriften als *Duellius* voor; even als wij nog de verschillende formatiën vinden van: *Verginius* en *Virginius*, *Vergilius* en *Virgilius;* insgelijks van *Annibal* voor het gewoonlijk geadspireerde *Hannibal*, en zoo meer. Want het zou geenszins moeijelijk vallen de enkele hier aangehaalde voorbeelden met een aanzienlijk aantal van daarmede overeenkomstige te vermeerderen, daar zelfs bij gelijktijdige schrijvers, ten dezen opzigte nog verscheidenheid genoeg

---

1) Orator. XLV, 153; waarbij wij ons aan de reeds door Garratonius voorgetrokkene lezing houden.

heerscht. — Doch zou men nu hierom het beginsel mogen vaststellen, dat wij alzoo in onzen tijd ons ook niet behoeven aan banden te leggen, wat de spelling betreft dier geenszins gestereotypeerde Latijnsche namen? Ik geloof dat niet, of liever, om allezins billijke redenen, naar ik bescheiden vermeen, blijf ik mij daartegen verzetten. Ik wil niet meer dan vlugtig opmerken, hoe de tweeledige schrijfwijze van eenigen naam, gelijk die bij verschillende auteurs wel eens voorkomt, vooral zoo het verschil daarbij zich slechts tot eene enkele letter bepaalt, nog geenszins beslissend genoeg is, om daaruit volkomen vast te stellen, dat er onder de tijdgenooten reeds eene dubbele spelling van dien naam bestond; daar de handschriften toch, uit den aard der zaak, hier vooral niet altijd onvoorwaardelijke autoriteit kunnen hebben, en wij deze soms door niets stelligers vermogen te staven. Ingeval echter wij al eens gereedelijk moesten besluiten, tot het werkelijk plaats gehad hebbend bestaan, op denzelfden tijd, van één en denzelfden naam onder verschillende spelvormen (waarvan de een, in den regel, meestal slechts eenen eenigzins meer ouderwetschen vorm zal aanbieden,) wat anders krijgen wij dan nog vóor ons, dan 't geen wij zelfs nu, na dat Napoleontische petrifikatie-systeem, nog wel te zien krijgen, namelijk de bijvoeging achter eenig N. N. van: *zich ook wel noemende of schrijvende* N'N'. — Maar wij willen dit punt hier niet verder uitpluizen; 't zij genoeg het met de toppen der vingers te hebben aangeroerd. Tusschen *Duilius* en *Duellius*, om nog dit slechts er bij te voegen, ten einde tevens mijne gansche meening zoo duidelijk mogelijk met eenig voorbeeld te resuméren, aarzel ik niet om de eerste schrijfwijze voor de echte te houden. Tusschen *Vergilius* en *Virgilius* nogtans, in weerwil van hetgeen hieromtrent al volgeschreven is, zou ik, *casu quo*, mij liefst buiten stemming houden; ofschoon ik eenvoudig de tweede spelling volg, als tegenwoordig vrij algemeen aangenomen. Wil iemand echter *Vergilius* blijven schrijven, zoo als trouwens in de oudste handschriften moet staan, ik zal hem daarover niet lastig vallen, evenmin als wanneer hij zelfs *Annibal* verkiezen mogt boven *Hannibal*. Doch wat ik wel

voor onverdedigbaar houd, het is wanneer men *Sicelia* zou willen verkiezen boven *Sicilia*, alleen omdat het in eenig toevallig overblijfsel uit de 3e eeuw v. Chr. nog zoodanig figureert; wanneer men *Burrus* de voorkeur zou willen geven boven *Pyrrhus*, omdat Ennius steeds zoo schreef [1]). Want, behalve dat wij bij dien vaak slechts eenmaal voorkomenden ouderen vorm, nog altijd geen vast genoeg terrein onder de voeten krijgen, om daarop voor de quaestie te gaan vechten, (zoo hier: was het weer *Burrus* of *Purrus* hetgeen Ennius gebruikte?) zoo is het mij volstrekt onmogelijk om logisch te verklaren: waarom men met betrekking tot de Romeinen anders zou moeten te werk gaan, dan bij de Franschen, of eenig ander volk, wier oudste geschiedkundige namen, in elke gewone historie en verdere dagelijksche schriften, toch ook niet langer geschreven worden, gelijk dit voor eeuwen geschiedde, (en alzoo geen *Hues Capet* meer; noch *Ludhuwig*, of *Ludher*, voor *Louis* of *Lothaire;* zelfs geen later *Espaigne* of *Bretaigne;*) maar in dien vorm, welke eerst in 't vervolg van tijd zich ontwikkelde en sedert bestendig bleef. Als ik daarom vroeger, en nog, begeerde: men schrijve de oude namen gelijk de lieden zich zelven, om 't maar zoo te noemen, teekenden, — zoo worde zulks nogtans *cum grano salis* opgevat. Immers evenmin als ik b. v. bij eenigen levenden *Huidekooper*, mij aan de spelling zou meenen te mogen houden van *Huydecoper*, uithoofde dat die naam te voren zoodanig geschreven werd; evenmin zou ik, omgekeerd, den verdienstelijken uitgever van Melis Stoke den eersten vorm hier, in 't schrijven willen bijleggen; al wist ik al zeker ('t geen ik anders van hem maar zoo niet aanneem), dat de geleerde taalkenner, bij zijn leven op dit stuk al even vrijgevig en rekkelijk was, als eene eeuw vóór hem, die dichterlijke confrère, over wien hierboven een oogenblik de rede was. Doch om kort te gaan: de spelling van eigennamen is gewis bij geen volk ter wereld, steeds van den oorsprong af, gelijk en gelijkvormig geweest aan hunne latere schrijfwijze. Οὐκ ἀπὸ δρυὸς παλαιφάτου, οὐδ' ἀπὸ πέτρης — doch

---

1) Cic. Ib. § 160.

uit en met de levende spraak opgegroeid, zijn zij natuurlijk mede onderworpen geworden aan de veranderlijkheid, hebben zij steeds gedeeld zoowel in den vooruitgang, als somwijlen ook in het verval, van hun primitief bewegelijk element. Wat er daaròm over duizend jaren weer van al onze hedendaagsche namen geworden of vergroeid kan zijn, vermag geen sterveling te berekenen; tenzij die zich in het denkbeeld mogt willen verlustigen (?) dat het eenmaal opgelegde of aangenomen Napoleontisch beginsel in dezen, gedurende al die eeuwen, onwrikbaar pal zal staan. Maar ditzelfde dwangsysteem, 't zij dan ook om politieke gronden al verdedigbaar, altijd echter willekeurig tegenover het allereerste beginsel eener levende taal: dat van zich vrijelijk te kunnen, zich te moeten bewegen; — houdt op langer een dwangsysteem te mógen heeten, met betrekking tot eene doode taal, zoo als het Latijn eenmaal is. Dáar wordt de verhouding geheel anders; daar hebben wij, als 't ware, een gesloten boek, van welks laatste en beste uitgave wij ons slechts moeten bedienen; daarin mogen geene letterveranderingen meer gemaakt worden; ontwikkeling of verbetering is er zelfs niet meer mogelijk. Hier geldt van het begin tot het einde: das Wort sie sollen lassen stehn! en wat zijn toch ook alle oorspronkelijke namen anders dan woorden, zeer gewone, alledaagsche, men zou haast zeggen: zoowat *κατ' ἐξοχήν* gebezigde woorden; al zijn wij dan ook altijd niet meer in staat, geheel vergroeid als wij ze vaak voor het eerst onder de oogen krijgen, om ze als zoodanig geheel te erkennen of te kunnen nagaan.

En indien ik nu slechts niet vreezen moest van te dikwijls welligt, hoe onvermijdelijk dat ook meestal werd, mij in denzelfden kring te bewegen, dan zou ik ten slotte hier nogmaals willen bijvoegen: dat wíj alzoo, wij althans in dezen tijd nog (want wat over duizend jaar of zoo weer het geval kan wezen, als men misschien, ja hoogstwaarschijnlijk, van de tegenwoordige spelregelen en uitspraak onzer taal aanmerkelijk zal afgeweken zijn, — dat alles is *posterioris curae:* de lateren zullen, zoo noodig, wel zorg dragen, even als de eigene Italianen zulks gedaan heb-

ben, dat die Latijnsche klanken geene misselijke figuur blijven maken, tusschen al de eventueel gewijzigde rest;) doch wíj dan, wij dienen toch, dunkt me, uithoofde van al de uit ons onderzoek verkregene redenen, ons te onthouden van eenig fatsoenéren van Latijnsche namen, en die verder in onze schriften te blijven gebruiken in denzelfden vorm als waarin zij geschreven staan in het tijdvak van den bloei der Romeinsche letteren; met dien verstande, natuurlijk, dat de eerst ná dien tijd voor den dag gekomene namen, altijd door, naar denzelfden maatstaf, uit de beste schrijvers worden ingelijfd.

Over 't algemeen wordt er met de eigennamen, zoowel in de spraakkunsten als woordenboeken, nog al stiefmoederlijk geleefd: 't is vaak alsof zij niet tot de taal behoorden. Nu weet ik zeer goed, dat mijne krachten niet toereikende zijn, om zoodanige zaak alléen op te beuren; doch zoo ik eenen enkelen bevoegden slechts mogt hebben aangespoord, om ons gebrek aan eenig algemeen systeem voor eene behoorlijke schrijfwijze van vreemde eigennamen, een gebrek ten onzent waarover reeds zoo dikwijls luide geklaagd is, en hetwelk nogtans dreigt steeds grooter en grooter te worden, eindelijk eens met gewenschte belangstelling ter harte te nemen, dan zou ik reeds voldoening genoeg hebben over al dit, meerendeels gedwongen, geschrijf. Gelijk ik in 't midden vermoedde, werd het alweer uitgebreider dan ik aanvankelijk dacht. De Heer v. L. beschouwe zulks slechts niet als eene poging, om hem een en ander uit het gebied der taal aan 't verstand te brengen; dat zou hier mogen heeten: coram Roscio comoediam agere. Doch daar híj zich wel de moeite wilde opleggen, om mij eenigzins in het breede aan te toonen, welke gronden hem leidden naar de schrijfwijze door mij bestreden, zoo werd ik tegenover hem wel verpligt tot het geven van dubbele rekenschap, zoolang ik, gelijk nog het geval is, geheel van zijne zienswijze bleef verschillen. Daarenboven, onze Bijdragen (gewis in een prophetisch moment aldus *per antiphrasin* genoemd, want wie draagt er bij?) gedoogen, als men eerlijk wil blijven, den gewonen slotlap niet, zoo dikwijls in eenig Tijdschrift door een die maar half betaalt,

met zeker goochelaarstalent, over een dadelijk na de geboorte overleden betoog of beloofd uitvoerig bewijs, behendig heengeworpen: "dat men niet dan met discretie over slechts weinig gegunde ruimte beschikken mogt, en het hart anders nog zoo vol was, al liep de pen hier ook niet over" — en zoo verder meer van dien aard. Evenwel blijf ik ernstig hopen, het daarom, van den anderen kant, voor geenen lezer hier, weer te lang gemaakt te hebben; terwijl ik ook nu reeds liever voor goed mijn afscheid van hem nam, ware het niet, dat ik gaarne deze kleinigheden nog hierbij wilde inlasschen.

Vooreerst zegt men hier in Gelderland *kanzel* (zie bl. 4), al is het dan ook in het dagelijksch leven volstrekt niet gebruikelijk, en een allezins zondags-woord. Ten andere verklaar ik nog openhartig, wel een eenigzins scheef gezigt te hebben gezet (zie bl. 2) bij het bekijken dier verdediging voor de schrijfwijze van *orthografie;* niet bij de eerste ontmoeting, toen ik het woord dus geschreven vond. Als het nog *ortografie* werd, kwam het mij ten minste wel zoo logisch voor; en als dan ook die uit de PH geboren kunnende worden misverstanden, juist niet *gekker* worden dan de hier aangehaalde, zoo zie ik nog zooveel gevaar niet in het gecombineerd karakter. Partijdig toch ook mag die verkleeding van PH daarbij heeten, wanneer de TH haar oud nationaal kostuum mag blijven dragen, en dat nog wel in een en hetzelfde woord; terwijl zij mede welligt dezelfde bedenking als hare verstootene zuster tegen zich kreeg, zoo men slechts een oogenblik daarnaar zocht. Of overigens die knaap i. q. al veel verder zou geweest zijn, zoo hij op de affiche al met groote letters DE MOFONTES gelezen had; — ik weet het niet. Waarschijnlijk begreep hij dan nog niet veel meer, dan dat daar in dien naam een *mof* stak. — En welk schepsel kan er verder tegen, dat een jong meisje een boek in handen krijgt, waarin zeer verkeerd *prophaan* gedrukt staat, in plaats van *profaan*, gelijk het wezen moet en niet anders, als afkomende van 't Latijnsche *fanum*. Zelfs in goed Fransch blijft die H er nog uit; in weerwil dat anders onze voormalige naburen vaak *à tort et à travers*

haar op het sleeptouw meenemen, zoo als in: *posthume*, *trophée*, *Bosphore*, en meer van die woorden, dikwijls al te gracieus door onze Nederduitsche schrijvers nagevolgd. Wel lees ik bij den scherpzinnigen auteur „Over de spelling van de bastaartwoorden in 't Nederduitsch" op bl. 35: „Het is een bekrompen begrip, dat men... geen Bastaartwoord op déze plaats in over éen stemming met het Latijn, en op gindsche met het Fransch zou mogen spellen —" doch hoever mijne dankbaarheid zich ook over menigen, in dit stuk ontvangen, nuttigen wenk uitstrekke, een dergelijk beginsel vind ik wat al te zwevend, wat al te rekkelijk, en nimmer omhels ik dat. Indien toch de Franschen bij de derivatie van eenig woord van den regten weg zijn afgedwaald, en wij kunnen ons, bij de inlijving van dat woord in onze moedertaal, weer op het goede pad terugbegeven, door aan de eigen bron te gaan scheppen; dan mag het wel sterke gallomanie heeten (en wie heeft die nog?) om het evenwel verknoeid uit de tweede hand te willen overnemen. — Niemand werpe mij daarom hier tegen: maar waarom corrigeert gij dan, sommige uwer Latijnsche namen niet insgelijks, in 't voorbij gaan, uit het Grieksch? — Voor wie mij, na de lezing van al het voorafgaande, nog deze vraag doet, voor dien heb ik niét geschreven; en ik zou ook hem lagchend kunnen toevoegen, indien ik hem nogmaals overreden moest, waarom ik het Latijn alléen voor de spelling der oude namen tot rigtsnoer begeer: *εἴ σε ἐδυνάμην πεῖσαι ἔπεισά σ'ἂν ἀπάγξασθαι.*

Moet nu mijn laatste woord nog wezen dat ik, in weerwil van deze letter-schermutseling, steeds de eervolste achting blijf behouden voor onzen hoogstverdienstelijken van Lennep? Zoo 't slechts niet overbodig mogt schijnen, voegde ik anders de uitdrukkelijke verklaring daarvan hier ten slotte nog bij, even opregt als gaarne.

ENGELBREGT.

DE LOGICA OP DE GYMNASIËN.

Van tijd tot tijd hoort men den wensch uiten, dat de wijsbegeerte onder de leerstof der gymnasiën moge opgenomen worden, en zoo dit welligt met den aard dier inrigtingen ten onzent minder strookt, dat dan ten minste de logica aldaar eene plaats moge vinden; daar dit én tot vorming van het verstand in het algemeen én tot voorbereiding voor de studie der wijsbegeerte bijzonder heilzaam zoude wezen. Hierover nadenkende meende ik eenige uitkomsten verkregen te hebben, die welligt niet geheel ongeschikt waren, om aan het publiek, dat ons tijdschrift leest, mede te deelen.

Voor dat wij de eigenlijke vraag gaan beantwoorden, of het al of niet raadzaam is de logica op de gymnasiën in te voeren, meen ik eene andere vraag te moeten doen, namelijk deze: wat is logica? De school van Hegel toch neemt de logica in zulk een uitgebreiden zin, dat zij geheel met de metaphysica zamenvalt. Hier te betoogen hoe dit mogelijk is zou ons te ver afleiden. Genoeg zij het op te merken, dat volgens Hegel *denken* en *zijn* geheel aan dezelfde wetten zijn onderworpen en dus in eens kunnen behandeld worden. Doch dit zij zoo het wil, het is te diep voor gymnasiasten. Deze logica kan door wie daar roeping voor gevoelt aan de Universiteit beoefend worden; wíj houden ons lager bij den grond en bepalen de logica eenvoudig als de wetenschap welke leert, hoe men denken moet om tot ware gevolgtrek-

kingen te komen. Vraagt men, hoe de kennis van die wetenschap ontstaan is, dan antwoorden wij alweder, zonder ons hier met bovennatuurkundige vraagstukken in te laten: door de ondervinding. Aristoteles heeft haar gegrondvest, door naauwkeurig na te gaan, welke gedachten-verbindingen ware gevolgtrekkingen opleverden en welke valsche. Dat zulk eene wetenschap nuttig is zal ieder toestemmen, die het voor verkieselijk houdt, dat men bij zijne studie tot waarheid komt, niet tot leugen; en wanneer men het zóó beschouwt, dan is het zeker noodig, dat ieder, die het in eenig vak van wetenschap tot eene zekere hoogte wil brengen, logica leere, en dat deze derhalve aan de gymnasiën beoefend worde. Des niet te min verklaar ik het voor onnoodig haar onder de gymnasiale leerstof op te nemen, ja houd dit zelfs voor geheel en al verkeerd. Dit schijnt tegenstrijdig. Daarom is het noodig zulks nader uiteen te zetten.

De logica geeft regels en voorschriften, hoe men denken moet. Deze regels en voorschriften handelen over de verschillende verrigtingen van het denken, en beschouwen die geheel in het afgetrokkene. Het is ligt in te zien, dat zulk eene studie iets droogs heeft, hetgeen voor gymnasiasten niet aantrekkelijk is, en dat zij tevens verbazend moeijelijk voor hen is, zoowel omdat het vormen van afgetrokken begrippen voor hen nog groote zwarigheden bevat, als omdat zij in het denken nog te weinig oefening hebben, om dit zelf tot een voorwerp van bespiegeling te maken. Om over iets bespiegelingen te kunnen vormen is het noodig zulks eerst empirisch te kennen; anders oordeelt men als een blinde over de kleuren, als een doove over de muzijk. En hoe zal men dan over het denken oordeelen, voordat men het denken door ondervinding kent? Dit is zoo waar, dat er reeds vele denkers bestaan hadden, voordat Aristoteles de theorie van het denken kon vormen. Volgt nu hieruit, dat de logica in 't geheel niet aan de gymnasiën behoort onderwezen te worden? Dat niet, maar wel, dat men er geen afzonderlijk leervak van maken moet. Om over het denken te kunnen bespiegelen moet men eerst praktische oefening in het denken verkregen hebben, en die praktische oefening moeten de gymnasiën geven. En zij

geven die. Vooreerst doen zij dit door alles wat zij onderwijzen. Er bestaat geen enkel studievak, waarin niet de vermogens van opmerken, oordeelen, verbinden, onthouden te pas komen. Zonder deze vermogens aanhoudend te oefenen kan men niets ter wereld leeren, en daardoor oefent men zich bij alle mogelijke studie aanhoudend in de logica, zonder het zelf te weten. Dit blijkt uit de dagelijksche ondervinding, die telkens doet zien, hoe menschen, die eene beschaafde opvoeding genoten hebben, dikwijls over praktische dingen, wanneer zij er slechts de noodige belangstelling voor gevoelen, oneindig beter en juister oordeelen, dan zoogenaamde mannen van het vak, dat is: minder beschaafde lieden, die zich alleen met zulk een vak afgeven. Die de vermogens van den geest, welke bij alle vakken te pas komen, behoorlijk heeft ontwikkeld en gevormd, door *één* vak grondig te leeren, heeft daardoor eene geschiktheid voor andere vakken verworven, die hem dikwijls, tot groote verwondering van velen, over dingen, die hij niet beoefend heeft, zeer juist doet oordeelen. Alle studie derhalve, die aan de gymnasiën behandeld wordt, geeft die oefening in de logica, welke voor de gymnasiën voldoende is. Doch niet elk vak van studie evenzeer. Hier verbeeld ik mij de uitspraak te hooren: de mathesis doet het bij uitnemendheid. Zonder iets op de voortreffelijkheid der mathesis af te dingen meen ik evenwel dit oordeel gedeeltelijk te mogen tegenspreken. Ik beschouw de mathesis als een sleutel tot de studie der natuur, en erken ten volle de groote verdienste, die Pythagoras zich jegens de geleerde wereld verworven heeft, toen hij de mathesis op de natuurkunde leerde toepassen; maar de mathesis is in mijn oog eene ongenoegzame oefening in het logisch denken, en wel om dezelfde reden, waarom menigeen haar voor de allerbeste houdt. De mathesis is door Euclides volgens de door Aristoteles geleerde logische regels in systeem gebragt, en geeft als 't ware eene *logique en action*, en daarom is er welligt geene wetenschap denkbaar, die, wanneer men de logica op zich zelve leert, geschikter is om voorbeelden ter opheldering te geven; maar de stof, die de mathesis behandelt, is, juist omdat zij zoo geschikt is voor eene logische

behandeling, welligt al te geschikt voor de logica om de logica er uit te leeren. Ik denk hier onwillekeurig aan de vraag, die Socrates aan eenen ruiter deed, of hij zich voor het rijden in den oorlog geschikt maakte door in de manége te rijden, dan wel of hij daarvoor die plaatsen uitkoos, waarop hij meende, dat het meest kans was de vijanden te zullen ontmoeten. Die de logica slechts uit de mathesis geleerd heeft, is gelijk aan een ruiter, die alleen in de manége heeft leeren rijden. Even als een slagveld bijster weinig overeenkomst met eene manége heeft, even zoo is de stof, waarover men in het dagelijksch leven moet denken, al bijzonder weinig overeenkomstig met de mathematische formules en figuren. In de natuur en in het praktische leven ligt alles dooreen. Het gelijkt een chaos, waarin eerst orde moet gebragt worden. In de mathesis zien wij juist het tegendeel. Alles zit daar als een kaartenhuis geregeld in elkander, alles is op zijne plaats. Die zich dus alleen door de mathesis heeft geoefend, moge uitstekend geschikt zijn geworden, om met afgetrokken begrippen een systeem te vormen, waarvan de deelen behoorlijk in elkander passen, en dat een model is van netheid en geregeldheid; doch dit is, hoe loffelijk op zich zelf, heel wat anders dan hetgeen in het praktische leven en in de meeste vakken van studie vereischt wordt. Men moet daar eene dooreengeworpene menigte van gewaarwordingen en begrippen scheiden en verbinden, en de orde, die verborgen ligt, leeren opsporen; niet eene gegevene stellaadje geregeld trap voor trap beklimmen. Welke is dan de voorbereiding voor de logica, die in het dagelijksche leven en in de studie te pas komt? Zij is m. i. die, welke door de taalstudie gegeven wordt. Het is waar, men begint de talen ook volgens een geregeld systeem te leeren, en alles schijnt dus in den beginne dezelfde deugden en gebreken als de mathesis te hebben; doch hoe spoedig verandert zulks! Reeds bij het leeren der declinaties komen de excepties. En waar houden die op? Is er wel schier één regel in welke taal ter wereld ook, het Chineesch misschien uitgezonderd, waarop niet verscheidene excepties voorkomen? En dit is nog niet alles. Nu gaat men aan het

vertalen. Al wie zich nog herinnert hoeveel moeite hem dit in het eerst gekost heeft, al wie ooit onderwijs in talen heeft gegeven, en de groote zwarigheden heeft opgemerkt, die de jongens hebben dóór te worstelen, wanneer zij met vertalen beginnen, die zal gereedelijk toestemmen, dat er moeijelijk eene grootere gymnastiek voor den geest denkbaar is dan juist deze. In eenen zeer eenvoudigen volzin komen reeds een groot aantal regels te pas, die allen te gelijk in aanmerking moeten genomen worden, en wel zonder eenige schijnbare orde. En neem nu zamengestelde volzinnen. Daar is alles nog erger. Het is bijna onbegrijpelijk hoe de knapen deze studie te boven komen, en men zou hierop alléén reeds eenig bewijs voor de onsterfelijkheid van den geest kunnen bouwen. En nu de oude talen. In de nieuwere is het reeds erg, doch in de oudere is het nog tienmaal erger. Het is waar, de uitgangen geven hier veel hulp, doch juist van die uitgangen hebben de ouden een meesterlijk gebruik gemaakt, om alles schijnbaar onlogisch te maken, en juist hierdoor de schoonheid van den stijl aanmerkelijk vermeerderd. Het is er mede als met de natuur, waarin alles bepaalde wetten volgt, en waarin de schoonste orde en zamenhang heerscht, doch zóó, dat die geenszins voor een oppervlakkig beschouwer zigtbaar is, maar alleen door diepe studie kan ontdekt worden, en juist dan zooveel te meer treft, naarmate de schijnbare verwarring grooter was. Juist dit is de voorbereïding, die voor het dagelijksch leven zoowel als voor de studie van allerlei wetenschappen vereischt wordt. Opmerken van al wat er gegeven is; waarnemen van de kleinste kenmerken, waardoor men de verschillende zaken van elkander kan onderscheiden; terugbrengen van alles op de eeuwige wetten en vaste regels, welke dien schijnbaren chaos beheerschen; verbinden van het gescheidene maar toch bij elkander behoorende; en eindelijk reconstructie van het geheel, niet in den zin zooals sommigen onze vaderlandsche geschiedenis willen reconstrueren; maar zóó, dat men in zijnen geest hetzelfde zamenstel van begrippen opbouwt, dat in de ons gegevene stof voor ons ligt; ziedaar de denkoperaties, welke in alle studie voorkomen, en dit is juist hetgeen bij het

naauwkeurig interpreteren van oude schrijvers noodig is. Wie Livius of Thucydides goed kan interpreteren, heeft zijn geest zoozeer geoefend, dat er in geen vak ter wereld schier eene soort van denken bestaan kan, die hij niet reeds heeft toegepast; zonder dat hij daarom juist de kunsttermen behoeft te kennen, waarmede deze geestelijke werkzaamheid in de leerboeken der logica wordt betiteld. Laat hem naderhand, na zich het instrument der wiskunde eigen gemaakt te hebben, de natuurkunde beoefenen; hij zal bij het bestuderen van de organische chemie, of van de theorie der galvanische elektriciteit oneindig minder moeite hebben dan iemand, die deze schijnbaar geheel en al heterogene voorbereiding niet gehad heeft. En leert hij nu de theoretische logica, dan heeft hij ook daarbij geen bezwaar, want de aldaar beschrevene denkoperatiën kent hij bij ondervinding, en nu leert hij de beschrijving van hetgeen hij reeds lang gedaan heeft, met groot gemak, daar zijne ondervinding hem dadelijk de voorbeelden aan de hand geeft.

Het eindresultaat van dit alles is dus hetzelfde, wat reeds in het begin van dit betoog als stelling werd aangekondigd. Het is onnoodig op de gymnasiën de theoretische logica te onderwijzen, doch praktisch moet zij er onderwezen worden, of liever zij wordt er reeds praktisch onderwezen; want de studie der mathesis, maar bovenal die der oude letteren, is niets anders dan praktische logica.

D. BURGER Jr.

HET NIEUWE TESTAMENT OP DE GYMNASIËN.

Ik herinner mij, dat voorheen op de meeste gymnasiën onder de boeken, die daar gewoonlijk gelezen werden, het Nieuwe Testament eene voorname plaats bekleedde. Tegenwoordig daarentegen wordt het op geene series vermeld gevonden. Dit verschijnsel wekte mijn nadenken op, en het kwam mij voor der moeite waard te wezen eens te onderzoeken: waarom het N. T. tegenwoordig op de gymnasiën niet meer gelezen wordt, en of er geene redenen voor pleiten, om het weder onder de gymnasiale leerstof op te nemen. Ik waag het, al zal misschien mijn gevoelen hier en daar tegenspraak opwekken, de uitkomsten van mijn nadenken aan mijne ambtgenooten mede te deelen. Het zal in allen gevalle niet schaden, wanneer ook hierover gedachten gewisseld worden.

De redenen, die tegen het lezen van het N. T. op de gymnasiën worden aangevoerd, zijn, voor zoo ver ik ze heb kunnen opsporen, de volgende.

1. Het is in slecht Grieksch geschreven. 2. Het mist alle welsprekendheid. 3. Het is te moeijelijk. 4. Het geeft ergernis.

Andere redenen, die er tegen pleiten, weet ik niet. Laat ons de hier opgegevene eens onderzoeken.

1. Het is in slecht Grieksch geschreven. Dit geef ik

dadelijk toe, wanneer alles slecht Grieksch heet, wat geen zuiver Attisch is. Volgens dezen regel evenwel zouden Homerus, Herodotus, Theocritus, Plutarchus enz. enz. van de gymnasiën moeten verbannen worden. Tegen iemand, die de lectuur der gymnasiën zóó wil beperken, kan ik niet veel inbrengen dan: nego majorem. Wanneer wij evenwel andere dialecten dan het zuivere Attisch op de gymnasiën mogen lezen, dan zie ik geenszins in, waarom het dialect van het N. T. minder regten zou hebben dan eenig ander.

2. Het mist alle welsprekendheid. Die dit beweren verwarren welsprekendheid met rhetorica. Rhetorisch is de stijl van het N. T. zeker niet, maar hij vergoedt dit gemis, indien het gemis heeten mag, door eene onovertrefbare naïviteit. Verscheidene stukken van het N. T. kunnen hierin met Herodotus wedijveren. Vooral het 9de hoofdstuk uit het Evangelie van Johannes heeft voor mij in dit opzigt iets bijzonder aantrekkelijks.

3. Het is te moeijelijk. Dit is gedeeltelijk waar, gedeeltelijk niet. Wanneer men het leest om er godgeleerde stelsels uit te halen, dan is het zeker lang niet gemakkelijk; doch met dit oogmerk wordt het door godgeleerden, niet door gymnasiasten gelezen. Ook is het eene gedeelte veel moeijelijker dan het andere; maar als men de Openbaring uitzondert, waarvan de zwarigheid in de verklaring der allegorische voorstelling gelegen is; dan is de rest niet moeijelijker dan de meeste andere schrijvers, die op de gymnasiën gelezen worden. De brieven van Paulus zijn zeker hier en daar vrij wat moeijelijker dan de historische boeken; maar deze zelfde verhouding bestaat tusschen de redevoeringen en de verhalen van Thucydides.

4. Het geeft ergernis. Dit ontken ik. Het kan ergernis geven, wanneer men er theologische disputaties mede verbindt; maar dit kan ook bij het behandelen der romeinsche mythologie geschieden; wanneer men die op de wijze van Roussels *Heidensch Rome* behandelt. Op zich zelf behoeft het N. T. niemand te ergeren; want de roomschen zoowel als de protestanten hebben er eerbied voor; de eersten mogen het lezen, mits niet in hunne moedertaal, de laatsten worden zelfs op-

gewekt om het te lezen. Wanneer de docent zich slechts tot naauwkeurige woordinterpretatie bepaalt, en zich zoowel van kritiek als van theologische twistredenen onthoudt, dan is er niets ergerlijks in.

Aan den anderen kant evenwel pleit er zooveel vóór het lezen van het N. T. op de gymnasiën, dat ik meen dit zelfs zeer te mogen aanprijzen.

1. De lectuur van het N. T. breidt de kennis van het Grieksch uit. Ik ben er zoo ver af die tot het Attisch alleen te willen beperken, dat ik haar zelfs, als het kon, tot het tegenwoordige Grieksch wilde uitstrekken, om de taal in haar geheel verloop te overzien, van Homerus af tot op den huidigen dag. Het Grieksch is eigenlijk geene doode taal. Dit is zoo ver van de waarheid, dat, naar ik wel gehoord heb, de tegenwoordige Grieken de Attische en Alexandrijnsche schrijvers vrij gemakkelijk kunnen lezen. Wij bezitten in het Grieksch eene taal, wier loop wij gedurende ongeveer 28 eeuwen kunnen volgen. Dit voordeel wordt willekeurig prijs gegeven, wanneer men zich alleen tot het Attisch bepaalt. En is men daar eens over heen, dan vertegenwoordigt het N. T. een belangrijken zijtak der Grieksche taal, te weten: het dialect, dat door de Semitische volken, die zich sedert Alexander van die taal bedienden, gesproken werd.

2. De lectuur van het N. T. vermeerdert de godsdienstige kennis. Onze geleerden, die geene theologen ex professo zijn, weten van de godsdienst dikwijls bitter weinig, zoodat de anecdote van twee litteratoren, die de tien geboden met de twaalf tafelen verwarden, zoo zij al niet waar mogt wezen, evenwel niet ongeloofelijk is. Het is mij dikwijls voorgekomen, wanneer ik tot opheldering van eene plaats uit een griekschen schrijver eene gelijksoortige uit het N. T. aanhaalde, dat de jongelui mij aangaapten zonder te weten wat ik wilde, als ware op mij het *obscura obscurioribus explicuit* toepasselijk. Die onwetendheid moet ophouden; want het is schande voor een geleerde in de godsdienstige begrippen van zijn eigen tijd een vreemdeling te zijn; te meer daar:

3. de lectuur van het N. T. ons in staat stelt om veel in de nieuwe geschiedenis, en die der middeleeuwen beter

te begrijpen. De godsdienstige begrippen zijn voor een groot deel de bewegende krachten der geschiedenis. Wij leeren de jongelieden de grieksche en romeinsche godsdienstige begrippen, om hun daardoor de gelegenheid te geven, om de geschiedenis en letterkunde der Grieken en Romeinen beter te begrijpen, en zullen wij hun dan de christelijke begrippen niet leeren kennen, die voor de geschiedenis en letterkunde der christelijke volken even belangrijk zijn, als de godsdienstige begrippen der Grieken en Romeinen voor de geschiedenis en letterkunde van deze volken?

4. Door het N. T. op de gymnasiën te lezen wordt tevens de beschuldiging tegen de gymnasiën, dat zij heidensch zijn, weerlegd. Die beschuldiging is ten onzent nog weinig vernomen, hoezeer zich reeds op enkele plaatsen dergelijke beweringen hebben doen hooren; maar in het buitenland is zij herhaaldelijk geopperd, en zij zal ook hier niet uitblijven, want wij ondervinden de terugwerking van de geestelijke beweging in het buitenland meestal iets later. Is het niet raadzaam bij tijds eene tegenwerping tegen die beschuldiging gereed te maken?

5. Al wordt het N. T. zuiver grammaticaal, zonder kritiek of theologische disputatie gelezen, toch zal het niet zonder werking zijn, daar immers de inhoud van een boek, dat *goed* grammatisch geïnterpreteerd is, aan de leerlingen is bekend geworden. "Semper aliquid haeret," zegt het spreekwoord, en dit *aliquid* kan heilzaam op de zedelijke en godsdienstige denkwijze der jongelieden werken. De strekking van het geheele N. T. is de zeden te verbeteren; en komen er op zeer enkele plaatsen naakte voorstellingen in; die zijn toch wegens den daarin heerschenden toon geheel zonder gevaar. Die uit dit oogpunt voor het N. T. bevreesd is, toont het niet te kennen. Wanneer wij Terentius en Ovidius durven lezen, behoeven wij waarlijk voor de allernaaktste voorstellingen zelfs van het O. T., laat staan van het N. T., niet in het minste te vreezen. Ook is naakt iets anders dan onzedelijk, en dit laatste is zelfs Ezechiël nergens, daar hij het kwaad onbewimpeld noemt, maar het *kwaad* noemt, en niet vergoelijkt.

6. Het lezen van het N. T. verdient ook daarom aangemoedigd te worden, dewijl het zoowel ongeloof als bijgeloof tegenwerkt, daar verre weg het meeste wat de ongeloovigen ergert of het bijgeloof bevordert, niet zoozeer in het N. T. als wel in de systemen der theologen, a quibus sedulo abstinendum censeo, gevonden wordt. Die het N. T. zuiver grammatisch en onbevooroordeeld heeft leeren lezen, zal in het vervolg het Christendom van latere toevoegsels leeren onderscheiden.

7. Eindelijk bevordert het de verdraagzaamheid, wanneer jongelieden van verschillende geloofsbelijdenis te zamen het N. T. lezen, zonder daarbij over theologische geschilpunten te hooren redetwisten, en indien zij toevallig op controverse plaatsen komen, moeijelijkheid in het interpreteren ondervinden, die hen onwillekeurig ontvankelijk maakt voor het inzigt, dat over zulke moeijelijke punten verschillende menschen ter goeder trouw geheel verschillende meeningen kunnen hebben, zonder dat zij daarom elkander behoeven te verketteren.

Wanneer dus de redenen, die tegen het lezen van het N. T. op de gymnasiën aangevoerd worden, krachteloos zijn; en daarentegen zeer veel voor de wederopneming pleit; dan geloof ik de vrijmoedigheid te mogen hebben, om mijne ambtgenooten in bedenking te geven, of het niet raadzaam ware het N. T. weder op de gymnasiën te lezen.

D. BURGER Jr.

MOET MEN BIJ HET ONDERWIJS DER OUDE TALEN MET HET GRIEKSCH OF MET HET LATIJN BEGINNEN?

Deze vraag is reeds aan de orde van den dag sinds den tijd van Ruhnkenius. Vgl. Bergman ad *Elogium Hemst.* p. 376 sqq. "Ruhnkenius iudicabat, praeposterum esse puerilis institutionis ordinem, quo primum Latinis, deinde Graecis imbuimur literis." (*Wyttenb. vit. Ruhnk.* p. 32). Wyttenbach, *praef. ad Selecta*, p. XXIV: "Quae ratio (ut puerilis disciplinae rudimenta prius in Graecis, quam Latinis ponantur literis) ut aliquando publice constituatur, optamus, sperare non audemus; adeo multa sunt, quae prohibeant." Van Hemsterhuis wordt reeds gezegd, dat hij dit punt besproken heeft. "Latina lingua Graecae sic apta et nexa est, ut, qui alteram ab altera distrahat ac divellat, animi et corporis discidium inducere videatur (*Ruhnk. Elog. Hemst.* p. 43). Hemsterhusius interdum negabat, poetas eos, qui se totos ad Graecorum imitationem contulissent, nominatim Propertium et Horatium, Graece imperitis valde placere posse." (*Ibid.* p. 45). Deze meeningen verschillen geheel van de vroegere; het moge niet zoozeer een gevolg zijn geweest van eene overtuiging, als wel van eene gevestigde gewoonte, maar het feit bestaat, dat men vroeger niet alleen met het Latijn begon, maar het Grieksch geheel als bijzaak beschouwde. Geen wonder, dat uitstekende beoefenaars van die taal daartegen zich verhieven.

Intusschen is hun gevoelen nooit algemeen opgevolgd. "Multa sunt," zegt Wyttenbach "quae prohibeant" en daartoe zal wel in de eerste plaats de ongeschiktheid hebben behoord van de docenten aan de Latijnsche Scholen. Het gevolg daarvan was, dat aankomende studenten zeer weinig van 't Grieksch kenden, en Wyttenbach zijne eischen zeer moest beperken. "Adferetis," zegt hij in zijne *praef. ad Selecta* (opuscc. I. p. 252), "cognitionem declinationum et coniugationum ediscendis rudimentis comparatam: accesserit etiam nonnullus usus construendae orationis eiusdemque Latine reddendae. Nil ultra requiro." Wij kunnen zeggen, dat het hoofdbezwaar — de toenmalige ongeschiktheid der docenten — is opgeheven. En toch, men heeft zoowel hier als in andere landen aan 't Latijn zijn voorrang gelaten. Van beteekenis is het, dat H. L. Ahrens, de schrijver van het bekende werk *de dialectis linguae Graecae*, de uitgever van *Theocritus* en van eene *Grammatik des Epischen Dialektes*, een man derhalve, die door zijne studie geheel tot het Grieksch geleid werd, niettemin zich stellig tegen het denkbeeld verklaart om daarmede het onderwijs te beginnen. (*Elementarbuch*, *S. XVI.*) Doch wij willen thans de historie van de zaak ter zijde laten en de gronden voor het Grieksch aangebragt nagaan. Inderdaad zijn deze niet belangrijk in aantal. Zij zijn deze. *Vooreerst:* de naauwe verwantschap die er tusschen de talen bestaat, en *ten tweede* de aard der Latijnsche litteratuur, die voor een gedeelte niet kan gewaardeerd of genoten worden, dan door hem, die de Grieksche schrijvers kent. Wij zullen onderzoeken, of deze gronden belangrijk genoeg zijn, om ons te nopen van de gebruikelijke methode af te wijken, of niet.

1. In de declinatie zijn menige Grieksche vormen en woorden te leeren. Men geeft in 't Latijn voor de eerste declinatie vier uitgangen op; van deze vier zijn drie Grieksche; na het leeren van de Grieksche declinatie wordt de verbuiging van deze drie uitgangen eerst duidelijk. In de 2[e] zijn de Grieksche uitgangen *os* en *on*. In de derde heeft men b. v. den zeer vreemden genitivus op *us* (*Sapphus*), alleen door vergelijking van 't Grieksch duidelijk; men vindt daar

een accusativus op *a* (*Agamemnona*). Sommige regels voor 't geslacht zouden geheel weg kunnen vallen, wanneer men eerst Grieksch kende, zooals: dat vrouwelijk zijn: *methodus*, *paragraphus*, *diphthongus*, *dialectus*, tot welke kunsttermen men toch soms in 't Latijn zijn toevlugt dient te nemen, ofschoon zij ook zeer laat in die taal zijn opgenomen; ook eenige regels voor de quantiteit: *āer*, *Protesilāus*, *Thalīa*, (hoewel de overeenstemming van het Grieksch en Latijn hier niet *altijd* doorgaat, daar ook sommige woorden tegen de Grieksche quantiteit zijn gebruikt, zooals stellig: platĕa, Gr. πλατεῖα, zooals duidelijk blijkt uit Terentius, en eenige andere; vgl. Lachmann ad Lucr. p. 159. *Academĭa* geloof ik aan lateren te moeten overlaten; bij Cic. de Div. I. § 22 staat *Academīa*, door Lachmann ten onregte betwijfeld om de ongeoorloofde elisie). Voorts komt hier in aanmerking het gebruik van den accusativus van een deel (humeros nube amictus, circumdatus) die alleen uit het Grieksch medium is te verklaren; het gebruik van *partim* en van *maximam partem*, als accusativus absolutus, de toepassing van de attractie, die zeker oorspronkelijk in 't Latijn niet te huis behoort; waarvan het hardste doch zeldzame voorbeeld is: *urbem*, *quam statuo*, *vestra est* (Virg. Aen.), maar die in andere verbindingen in 't Latijn zeer gebruikelijk is, b.v. bij een appositum, hetwelk door *qui* wordt gevolgd (*mannen*, *die*, in 't latijn altijd: *qui viri; quae urbes; quam arrogantiam aegre tulerunt Romani*) harder bij Horatius: *atque alii quorum comoedia prisca virorum est*, (Reisig, *Vorles.* S. 622 fgg.); de dativus bij passiva voor den ablativus met *a*, om nu niet te spreken van vele verschijnselen, waarbij de vergelijking van 't Grieksch niet noodzakelijk, evenwel in elk geval nuttig is (verba in *sco* Gr.-σκω, reduplicatie voor verba: *totondi*, *pupugi*, *tetudi*, *pepuli;* ablativus absolutus en genitivus absolutus, de voortzetting van den acc. c. inf. na 't relativum *est* = *licet*, Lachm., Lucr. p. 206, enz.) Nemen wij nu in aanmerking, dat de Latijnsche taal is beschaafd ten tijde van eene algemeene en zeer ijverige beoefening der Grieksche (vgl. vooral de fragmenten van Lucilius en Cicero's brieven ad Atticum); dan mogen wij het daarvoor hou-

den, dat veel van het *gemeenschappelijke* in de woordvoeging, enz. eigenlijk aan de Grieksche taal is ontleend. Ik durf beweren, dat men de kracht der Latijnsche particulae, die bij Cicero tot vereeniging der zinnen dienen, veel beter en meer volkomen voelt, wanneer men de overeenstemmende in 't Grieksch kent.

2. Doch van hoeveel meer gewigt is 't Grieksch nog voor den zin der auteurs; Virgilius volgde Homerus en Apollonius Rhodius, Propertius Callimachus, Horatius Alcaeus, Sappho en Archilochus, Terentius Menander en Apollodorus na. Bij Virgilius gaf dit zelfs aanleiding tot eene zeer vreemde fout: *Inarime* Aen. IX. 716. "Tum sonitu Prochyta alta tremit "durumque cubile Inarime Iovis imperiis imposta Typhoeo." Hom. Il. II. 783. *Γαῖα δ' ὑπεστενάχιζε, Διῒ ὡς τερπικεραύνῳ χωομένῳ, ὅτε τ' ἀμφὶ Τυφωεΐ γαῖαν ἱμάσσῃ, εἰν Ἀρίμοις ὅθι φασὶ Τυφωέος ἔμμεναι εὐνάς*, waar van een volk *Ἄριμοι* wordt gesproken, waarover men Strabo kan vergelijken XII. 519 (Casaub.); gelijk hij zich dan ook verder door Apollonius Rhodius wel eens heeft laten verleiden tot smakelooze kunstenarij. Vgl. IX. 754. "atque illi partibus aequis huc caput atque illuc humero ex utroque pependit. Vgl. Heyne ald. Zie ook ald. 770 vgl. met Hom. Il. XIV. 497. Homerus: *κρητῆρες ἐπιστεφέες οἴνοιο* Il. VIII. 232; Virg. *vina coronare.* Aen. I. 724. Bij Virg. heeft men echter aan kransen te denken; vgl. III. 525. "Tum pater Anchises magnum cratera corona induit implevitque mero." Bij Homerus (vgl. ook Il. I. 470) beteekent *κρητῆρας ἐπεστέψαντο ποτοῖο* de bekers ten boorde vullen, zoodat een krans van schuim den rand omgeeft (Vgl. J. H. Voss, ad Georg. p. 454). Voor verdere overeenkomst kan men nog nagaan Aen. II. 304, sqq. met de aant. van Heyne. In verdere vergelijkingen te komen zou eindeloos zijn. Niet anders is 't met Horatius gesteld. Carm. I. 18. "Nullam, Vare, sacra vite prius severis arborem." Alcaeus: *Μηδὲν ἄλλο φυτεύσῃς πρότερον δένδριον ἀμπέλω.* (Bergk. fr. 44) Ib. I. 37. "Nunc est bibendum, nunc pede libero Pulsanda tellus." Alcaeus: *Νῦν χρὴ μεθύσθην καὶ τινα πρὸς βίαν Πίνειν, ἐπειδὴ κάτθανε Μύρσιλος.* (Bergk. fr. 20). Carm. IV. 3. Quem tu Melpomene semel, Nascen-

tem placido lumine videris." rell. Hes, Theog. 181: *Ὅντινα τιμήσωσι Διὸς κοῦραι μεγάλοιο, Τῷ μὲν ἐπὶ γλώσσῃ γλυκερὴν χείουσιν ἀοιδήν*, (zoo ook bij andere dichters, vgl. Orelli). Zie verder III. 30. 3 en Pindarus, Pyth. 6. 10; I. 9. 5, I. 14. en Alcaeus fr. 18 en 34 (Bergk.) Bij de comici liggen Grieksche stukken tot grondslag, en de zaken moeten dus uit de Grieksche gewoonten worden toegelicht, gelijk zij ook van den anderen kant een bron voor Grieksche antiquiteiten zijn; bij Terentius kan men intusschen weinig sporen van navolging in de taal vinden; deze is natuurlijk en onopgesmukt; zij geeft nergens den indruk van navolging, gelijk het dan ook bekend is, dat zij te zuiver scheen voor een vreemdeling, en het gerucht verzekerde, dat Scipio Africanus Minor en C. Laelius hem in de zamenstelling de behulpzame hand boden.

Wanneer wij nu de twee opgenoemde punten weder opnemen, dan moet tegen het *eerste* worden opgemerkt, dat de overeenkomst in de beide talen van dien aard is, dat zij den leerlingen in de eerste leerjaren nog niet geheel duidelijk wordt, zoodat men het onderwijs in 't Latijn tot dien tijd uitstellende, niet een korten tijd, b.v. ½ jaar of 1 jaar zou moeten wachten, maar 2 à 3 jaren. De eigenaardigheid b.v. van de Grieksche attractie blijft voor leerlingen zeer lang duister, terwijl verreweg de meeste gevallen, die daarvan in 't Latijn voorkomen, zich zeer wel laten begrijpen zonder vergelijking van 't Grieksch. Andere zaken, die hare explicatie uit het Grieksch hebben, kunnen zeer wel aanvankelijk zonder die explicatie geleerd worden, b.v. de quantiteit van eigennamen, de declinatie en het geslacht van Grieksche woorden. Er is later zelfs iets verrassends in, wanneer hetgeen vroeger met eenige moeite geleerd is, door de vergelijking met het Grieksch op eens duidelijk en eenvoudig wordt.

Het is verder (en dit zij met betrekking tot het tweede punt aangemerkt) niet van overdrijving vrij te pleiten, wanneer men beweert, dat men de Latijnsche dichters zonder vergelijking der Grieksche *niet met genoegen* kan lezen; en hierop komt toch de bewering van Hemsterhuis neer, namelijk, dat de Latijnsche dichters slechts aan hen behagen,

die er navolging in zien. "Poetae ii, qui se totos ad Graecorum imitationem contulerunt, nominatim Propertius et Horatius, Graece imperito valde placere non possunt", d. i. zij behagen genoegzaam alleen als navolging, omdat het oorspronkelijke er in herkend wordt, of wel hunne wijze van uitdrukking is zoo zeer Grieksch, dat zij aan 't Latijnsch taaleigen geweld aandoet, en het Latijn op zich zelf geen elegantie, niets bevalligs heeft. Nu is het waar, dat de Romeinen van den beschaafdsten tijd geheel in het Grieksch leefden, en dat wij dus meer sympathie met hunne dichters hebben, hen dus ook beter vatten, wanneer wij den geest van 't Grieksch ons hebben eigen gemaakt. Het begrip zal gemakkelijk en het genot daarom *grooter* zijn: maar zonder eene volledige kennis van 't Grieksch houdt het genot daarom toch niet geheel op. De Grieksche taal werd door de letterkundige hervormers der 14e eeuw bijna niet geleerd, en hoeveel ijver bestond er toch voor de Latijnsche schrijvers, vooral voor Virgilius, wiens taal en uitdrukking zoo dikwijls geheel Grieksch zijn. Kan men dus, zonder de Grieksche letterkunde te kennen, reeds eenig genoegen in de uitdrukking der Latijnsche dichters smaken, nog meer geldt dit van den *inhoud* hunner gedichten. Men kan niet beweren, dat hij, die de bron van eenig verhaal of eenige voorstelling niet kent, *geen* genoegen daarin kan smaken, zoodat b.v. de vergelijkingen en verhalen van Virgilius, die navolgingen van Homerus zijn, alleen door hem zouden worden genoten, die telkens het Grieksch origineel in zijne gedachten vergeleek. In waarheid, dan was het beter terstond het Grieksche origineel te nemen en den omweg van de Latijnsche dichters te sparen! Doch om tot Horatius terug te keeren, wien Hemsterhuis in de eerste plaats bedoelde; ongetwijfeld zijn er onder de Carmina van Horatius verscheidene, die naar Grieksche voorbeelden zijn gedicht, waarvan het oorspronkelijke is verloren gegaan. Wat wij met zekerheid van navolging weten is 't gevolg van toeval; een of ander fragment is door de gunst der fortuin bewaard gebleven, hetwelk blijkbaar voor Horatius modél was. Veel is er verloren gegaan. Nu zoude men, indien gene stelling geheel waar was, moeten beweren,

dat die gedichten, waarvan het origineel is verloren gegaan, niet konden behagen. Het tegengestelde is waar. De Romeinsche dichters hebben nagevolgd, maar zóó dat zij op zich zelven te begrijpen en te genieten zijn. Wie zal beweren, dat eene vertaling zonder 't oorspronkelijke geene waarde heeft? Hoeveel te minder is dit vol te houden van eene vrije navolging? In het algemeen kan de vergelijking van een origineel in twee opzigten genot verschaffen, óf om de juistheid der navolging op te merken óf om den zin eens dichters te verstaan. In het laatste geval is de navolging onvolledig, op zich zelve onverstaanbaar en dus slecht. Dit geval komt bij een goed dichter niet voor. In het eerste daarentegen is de vergelijking eene ERUDITA *oblectatio*, waarbij ook ligt de eigenliefde van den opmerker wordt gestreeld. Het oorspronkelijke wordt commentaar bij de navolging, en de beste commentaar, als door den dichter zelven aangewezen, maar die uitlegging is daarom niet bepaald onmisbaar. Wanneer men buitendien zal wachten tot de leerlingen zóó in de Grieksche dichters thuis zijn, dat zij zoodanige vergelijking met vrucht kunnen tot stand brengen, dan zal men met het Latijn wel bijna tot de Hoogeschool moeten wachten. Want het is hiertoe niet voldoende eenig Grieksch gelezen te hebben en het proza te kunnen verstaan, maar men behoort in de dichterlijke taal niet alleen van Homerus maar ook van de tragici en lyrici thuis te zijn, zoodat hunne uitdrukkingswijze tot onze natuur is overgegaan. — Eindelijk vergete men ook de natuur van eene goede navolging niet. De gedachten gaan niet van het ééne boek in het andere over, maar komen uit het hoofd des dichters als nieuw te voorschijn. Het oorspronkelijke is zijn eigendom geworden, en hij is zich veelal niet eens bewust, dat hij navolgt.

Nu voegen zich voor eene eerste behandeling van 't Latijn bij 't aangevoerde nog bepaalde voordeelen. Het Latijn heeft minder rijkdom van woorden en vormen. Het bezwaar uit de verscheidenheid van dialekten in 't Grieksch ontleend, kan zeker voor de eerste beginselen worden vermeden. Maar de veelvuldigheid der vormen van het Grieksche werkwoord is bij het aanleeren belemmerend. En wat de woorden aangaat,

het is waar, dat de zamenstelling en afleiding in 't Grieksch om de beteekenis aan te leeren een krachtig hulpmiddel is, terwijl het Latijn niet gemakkelijk nieuwe woorden gevormd heeft, en vele woorden daardoor op zich zelven staan. Maar daartegen staat over, dat het getal der wortels en onafleidbare woorden in 't Grieksch stellig grooter is dan in 't Latijn, en dat men om de beteekenis der afgeleide woorden uit de wortels op te maken, de wetten der afleiding moet kennen, die niet zoo gemakkelijk zijn, dat zij spoedig in 't geheugen worden geprent, en ook dikwijls eene zeer beperkte toepassing hebben. Deze wetten worden eerst bij de lectuur duidelijk en prenten zich dan eerst goed in 't geheugen. Ten onregte wordt dus soms als een drangreden, om met het Grieksch te beginnen aangevoerd, dat het zich in de gemakkelijkheid der zamenstelling, het gebruik van 't artikel en derg. naauw aan onze taal aansluit. In tegendeel, wanneer men bij het onderwijs van het gemakkelijke tot het moeijelijke moet overgaan, komt de voorrang aan het Latijn toe, hetwelk door zijne verwantschap met het reeds bekende Fransch, ook tot aanleering van woorden oneindig veel boven 't Grieksch vooruit heeft.

Een en ander in aanmerking nemende zie ik in de gevoelens van Hemsterhuis, Ruhnkenius, Wyttenbach, niet anders dan eene te sterk gedrevene reactie tegen de vroegere *verwaarloozing* van 't Grieksch. Men is van 't eene uiterste in 't andere overgegaan, en in plaats van beide talen gelijke regten toe te kennen, heeft men het Latijn ten koste van 't Grieksch willen deprimeren.

Φ

IETS OVER HET MEETKUNSTIG ONDERWIJS.

Voor dengeen die zich aan het onderwijs in de Wiskunst begint te wijden, is geen vak moeijelijker dan de Meetkunst; en wien het doceeren wezenlijk ernst is, die zal al ligt moeten erkennen dat hij, althans in den eersten tijd, nooit denzelfden cursus twee achtereenvolgende malen geheel op dezelfde wijze gegeven heeft. Op hoeveel gebreken toch betrapt men zijn eigen onderwijs; hoe ligt onderstelt men bij zijne leerlingen te weinig of te veel; hoe ligt houdt men iets voor begrepen wat het nog niet is, of loopt men daarentegen gevaar duisternis uit licht te scheppen, door pogingen om zwarigheden op te heffen, die niet bestaan; hoe ligt belemmert men de vrije ontwikkeling van der leerlingen denkvermogen door hen te veel te gemoet te komen, of meet men aan den anderen kant den nog onontwikkelden geest der jongelingen naar zijnen eigenen af. Het is ons voornemen niet hier eene volledige paedagogische verhandeling neêr te schrijven; wij zullen slechts eenige losse gedachten in het midden brengen en eenige zaken noemen, die wij meenen, dat het goed is bij dit onderwijs in acht te nemen; in de hoop dat anderen zich daardoor misschien opgewekt zullen gevoelen, dit onderwerp vollediger te behandelen. Uit wrijving van denkbeelden toch ontstaat licht; en is er misschien in het volgende het een of ander dat voor sommige lezers niet zonder nut is; aan den anderen kant hoopt ook de

4

schrijver zijn voordeel te doen, als de ondervinding van anderen hem aandachtig maakt op punten, waarop hij minder mogt gelet hebben.

Eene natuurlijke vraag bij het spreken over onderwijs is deze, welk leerboek gebruikt gij? welk der bestaande leerboeken houdt gij voor het beste?

Sommigen antwoorden daarop: "ik volg geen leerboek; ik "geef mijn eigen cursus." 't Is waar alle leerboeken hebben hunne gebreken; een docent die zijne zelfstandigheid niet geheel opgeeft, zal in elk leerboek beschouwingen vinden waarmede hij zich niet kan vereenigen, zaken die hij anders zou wenschen voor te stellen; maar toch dient de leerling iets te hebben, om zich aan vast te houden. Wij bevinden ons er het best bij om van het leerboek dat wij gebruiken niet den tekst te volgen, maar het inhoudsregister.

Dan heeft de leerling de ontwikkeling der redeneering, de opeenvolging der stof in een kort bestek voor zich; alle bepalingen, alle axiomata, alle stellingen staan daar in volgorde bijeen, zonder 't zij door de bewijzen, 't zij door aanmerkingen, enz. gescheiden te worden. Behandelt men alsdan eene stelling op het bord, of laat men die schriftelijk door den leerling bewijzen, dan ziet deze door slechts een oog in het register te slaan, wat daar vóórgaat en dus in het bewijs mag gebruikt worden, wat volgt, en dus bij het bewijs der stelling niet in aanmerking kan komen.

Een ander voordeel van deze handelwijze is dat daardoor de leerling van den beginne af meer onafhankelijk wordt van de figuren uit het boek en van de daarbij geplaatste letters, en aldra uit de opgaaf eener stelling voor zich zelf de figuur leert construeeren.

Door den leerling te gewennen alleen het inhoudsregister als leiddraad te volgen, is men ook in staat zonder hem in de war te helpen, die veranderingen in de volgorde der stellingen en werkstukken te maken, welke men nuttig oordeelt. Zoo kan men b. v. bij het begin van eenig hoofdstuk het boek ter zijde laten liggen en door bespreking met de leerlingen hen zelven vele eigenschappen doen vinden, die het hun later genoegen doet te bemerken dat in het boek

ook gevonden worden, maar vaak in eene andere orde. Naarmate hiertoe gelegenheid is, schikken wij de zaken zoodanig, dat de leerling de in het hoofdstuk te behandelen stof als een geheel leert overzien [1]).

Laat b. v. sprake zijn van de theorie der vierhoeken. Eerst beschouwen wij den willekeurigen vierhoek en bemerken: dat één hoek, maar ook slechts één, inspringend kan zijn. Waarom niet meer? — Door over de figuur na te denken, zal al ligt een der leerlingen antwoorden: omdat men den vierhoek in twee driehoeken kan verdeelen, en daaruit blijkt dat de som der hoeken des vierhoeks vier regte hoeken bedraagt. Geldt deze eigenschap voor alle vierhoeken? — Spoedig blijkt het van ja.

Na het trekken van diagonalen besproken te hebben, onderzoeken wij welke soorten van vierhoeken er kunnen bestaan, en bemerken wij, dat er al of niet zijden evenwijdig kunnen loopen. Op deze wijze komt men tot de trapezia en verder tot de parallelogrammen.

Na de algemeene eigenschappen van deze gevonden te hebben, blijkt hunne verdeeling in gelijkzijdige en langwerpige, alsmede in regthoekige en scheefhoekige.

Hierdoor verkrijgt men in het geheel vier soorten, die men als volgt in eene tabel kan brengen:

PARALLELOGRAM.

	gelijkzijdig.	langwerpig.
regthoekig	1. vierkant.	3. regthoek.
scheefhoekig	2. ruit.	4. langw. scheefh. par.

Vergelijkt men nu een gelijkzijdig en een langwerpig par. met elkander, dan vindt men dat het eerste door de diago-

1) Het Leerboek der Meetkunde van Dr. W. Gleuns, Jr. in 1856 te Groningen bij J. Oomkens, Jzn. uitgegeven, inziende, bespeur ik dat de geleerde schrijver in zijn voorberigt zijne leerwijze bespreekt op eene wijze, die, bij eenig verschil, toch in vele opzigten met het hier door ons ontwikkelde overeenkomt. Geen wonder dat mannen van hetzelfde vak tot overeenstemmende resultaten komen. Dr. Gl. zal mij trouwens wel op mijn woord willen gelooven dat het door mij aangevoerde de vrucht van eigen ervaring is.

nalen in vier onderling gelijk- en gelijkvormige driehoeken wordt verdeeld; het andere in twee paren van zulke driehoeken; dat dus in het eerste de diagonalen loodregt op elkander staan, terwijl zij in het andere elkander schuins doorsnijden.

De vergelijking van een regthoekig met een scheefhoekig par. leert dat in het eerste de diagonalen gelijk, in het tweede ongelijk van lengte zijn.

De diagonalen van een vierkant deelen elkander midden door, omdat het een par. is; staan loodregt op elkander, omdat het gelijkzijdig, en zijn even lang, omdat het regthoekig is.

Van geen vierhoek kunnen de diagonalen deze eigenschappen allen gelijktijdig bezitten, tenzij de vierhoek vierkant zij.

Is in eenige achtervolgende lessen een hoofdstuk op zulk eene wijze behandeld, dan zien wij te zamen het register in, bespreken elke paragraaf en vinden dat verreweg het meeste wat in het boek staat, reeds bekend is; dat men sommige zaken heeft leeren kennen die niet in het boek voorkomen, terwijl het weinige misschien nog onbekende, dat in het boek mogt te vinden zijn, van zelf duidelijk en ligt bewijsbaar is.

Heeft men op zulk eene wijze gehandeld, dan is de stof het eigendom van den leerling geworden, en zal hij — om bij de leer der vierhoeken te blijven — bij het bespreken der gelijkvormigheid van vlakke figuren zelf de voorwaarden opgeven, die voor de gelijkvormigheid van elke soort van vierhoek vereischt worden; zal het hem later weinig inspanning kosten om zelf te vinden: dat men *om* alle regthoekige, *in* alle gelijkzijdige parallelogrammen, cirkels kan beschrijven, terwijl het vierkant het eenige par. is, dat tegelijk een omgeschreven en een ingeschreven cirkel toelaat.

Wij zouden nader kunnen aantoonen, hoe, naar onze meening, ook andere deelen der Meetkunst moeten behandeld worden, maar achten het bovenstaande voor voldoende. Alleen nog de opmerking, dat zoowel de vraag als de oplossing van het werkstuk om eene lijn in de uiterste en middelste reden te verdeelen in de meeste leerboeken daar staat, alsof het (men vergeve ons de uitdrukking!) uit de lucht was komen vallen. Laat men het echter rusten tot men bezig is met het beschrijven van veelhoeken in en om cirkels,

dan komt men er natuurlijk en ongedwongen op bij het zoeken naar een middel om een regelmatigen tienhoek in den cirkel te beschrijven.

Onze gedachten den vrijen loop latende, hebben wij de in 't begin gestelde vraag, aangaande het leerboek eigenlijk onbeantwoord gelaten. Het blijkt echter uit het bovenstaande dat het boek eigenlijk bij deze methode ook slechts een ondergeschikt belang heeft. Aan twee vereischten moet het echter hierbij voldoen, nam. 1°. moet de stof geregeld geordend zijn, en 2°. moet het boek een volledig register hebben.

Wij zullen hier in geene analyse der verschillende in ons vaderland bestaande leerboeken treden, daar elk zijne verdiensten en gebreken heeft, en zulk eene beschouwing genoegzame stof tot eene opzettelijke verhandeling zou opleveren. Alleen willen wij zeggen, dat wij, zoowel het Leerboek van De Gelder, als van Kempees, met vrucht gebruikt hebben. Bij het meetkunstig onderwijs hebben wij er ons verder steeds wel bij bevonden, met den leerling schriftelijk te laten werken. Voor zooveel het aantal lesuren het toelaat, bestemmen wij bij die klassen, welke reeds aan de Meetkunst bezig zijn, steeds één 's weeks voor dit werk. In de gevallen waar ten gevolge van de inrigting der school twee uiteenloopende klassen gecombineerd zijn, heeft dit geregeld plaats. Eene bepaalde stelling wordt opgegeven en onder ons oog uitgewerkt, waarna een gedeelte van den tijd besteed wordt aan het gezamelijk nazien van het werk. Dan is er gelegenheid voet voor voet de redeneering te volgen, op alle sprongen, alle valsche besluiten oplettend te maken, den aard van het bewijs en de bewijskracht na te gaan. Op den duur kan het niet missen of zulks moet eenen heilzamen invloed op de ontwikkeling van het verstand hebben.

Al naarmate de stof en de vatbaarheid der leerlingen het toelaten, kan men in plaats van reeds behandelde stellingen anderen opgeven, die den leerling nog onbekend zijn, of vraagstukken, die met het behandelde in verband staan.

Nu nog een woord over de repetitiën. Niettegenstaande het steeds terugwijzen tot vroegere stellingen en het schriftelijke werk voortdurend aanleiding tot repetitie geeft, heeft

de ondervinding ons geleerd dat zulks de noodzakelijkheid van herhaalde en voorbedachtelijke repetitie volstrekt niet uitsluit. Natuurlijk moet men hierbij, gelijk bij het geheele onderwijs, wel degelijk de personen der leerlingen in het oog houden, en daardoor zal de repetitie in verschillende gevallen op geheel verschillende wijzen moeten geschieden. Soms zal eene gezette herhaling van al het vroeger behandelde volstrekt noodig zijn; soms ook zal men kunnen volstaan met die punten uit te kippen, welke nog zwarigheid geven; soms kan men met eene latere stelling aanvangen en den leerling zelven laten opteekenen, welke stellingen in het bewijs gebruikt werden, die zij alsdan later moeten bewijzen; ook kan eene repetitie uitmuntend gelegenheid geven om met goed ontwikkelde leerlingen de stof uit te breiden, hun nieuwe eigenschappen te doen vinden, en nieuwe gezigtspunten te geven.

Gewoonlijk beginnen wij elken nieuwen cursus met eene repetitie, welke korter of langer tijd inneemt, al naarmate het blijkt noodig te wezen. Zijn de leerlingen de stof meester, dan is de repetitie grootendeels, zoo niet geheel, schriftelijk, en heeft dan hoofdzakelijk tot doel eene oefening in het grondig bewijsvoeren.

Hóe ver de cursus elk jaar gaat, kunnen wij niet opgeven, daar dit geheel van het goed begrip en de vorderingen der leerlingen afhangt. Niets houden wij voor verderfelijker, dan het toegeven aan de zucht der leerlingen om vooruit te komen zonder grondig het behandelde te kennen. Gaat men in den beginne langzaam voort, maar grondig, dan zal van zelf het latere eêr en beter begrepen worden, en dus de schijnbaar verloren tijd met woeker worden teruggewonnen.

Wij eindigen hier, met, even als wij in het begin deden, den wensch te uiten, dat ook andere onderwijzers ons omtrent dit onderwijs hunne voorlichting zullen schenken. Het onderwerp is rijk en wij hebben slechts het een en ander even aangestipt.

Gouda. Dr. C. P. BURGER.

DE GESCHIEDENIS DER WIJSBEGEERTE ALS LEIDDRAAD VOOR DE GESCHIEDENIS DER BESCHAVING.

Voor hem, die de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling, 'tzij der menschheid, 'tzij die van eenige beschaafde natie, of ook haar geestelijk standpunt in 't een of andere tijdvak wil gadeslaan, is de geschiedenis der wijsbegeerte een rijke bron. Zal menigeen mij al niet willen toestemmen, dat de filozofie toongeefster op 't gebied van godsdienst, wetenschap en kunst was, men zal toch wel niet ontkennen, dat ook in haar de geest, die elk tijdvak van beschaving bezielde, zich klaar en duidelijk uitsprak. Ik geloof de grenzen der bescheidenheid niet te overschrijden, wanneer ik het wage tegen de filologen en historici bij ons te lande de beschuldiging in te brengen, dat zij het wijsgeerige element bij de volken, wier letterkunde en geschiedenis zij tot het onderwerp hunner studiën maken, zoo niet over 't hoofd zien, dan toch te weinig in rekening brengen. Ik wenschte in deze bladen mijne ambtgenooten, wier studiën hen er van zelfs toe leiden om de ontwikkeling der menschheid en haar toestand op verschillende tijdpunten na te gaan, in een zoo kort mogelijk bestek opmerkzaam te maken op den weg, welken de geschiedenis der wijsbegeerte ons aanwijst als dien, waarlangs deze ontwikkeling van den geest der menschheid heeft plaats gehad. Maar hoe tot zoo'n beschouwing te geraken? — Eene

opsomming van namen en hoofdstellingen der wijsgeeren zou in zulk een kort bestek weinig baten. Een naauwkeurige studie der filozofie is voorzeker de eenige ware weg. Doch voor hen, die dezen weg niet hebben ingeslagen, wil ik, zonder in nadere bijzonderheden te treden over enkele stelsels, de rigting aanwijzen, die de menschelijke geest in zijn wijsgeerige ontwikkeling gevolgd is. Ik wenschte dus niet zoo zeer te handelen over de stelsels der wijsgeeren, dan wel uit hun stelsels op te maken op welke onderwerpen zij zich bij voorkeur in elk tijdvak bepaalden, in welken vorm zij hunne beschouwingen mededeelden, in één woord, welke rigting de geest der wijsgeeren zelf gedurende elk tijdvak insloeg.

De wijsbegeerte wordt, zooals elke wetenschap, gewijzigd door het algemeene streven der menschheid in verschillende eeuwen. In haar openbaart zich dat streven op de ernstigste en diepst doordachte wijze. Waaruit zou men derhalve beter de trapsgewijze ontwikkeling der menschheid kunnen gadeslaan? Wèl is het streven der wijsbegeerte ernstig te noemen. Immers haar doel is eenheid te brengen in het verscheidene en elkander schijnbaar tegensprekende. Ook andere wetenschappen trachten dit te doen, maar alle op eenzijdige wijze. Elke wetenschap toch zoekt voor de stof, die zij behandelt, vaste wetten te vinden, maar zij doet dit ook alleen voor haar eigen onderwerp. Zij is uit haren aard gedwongen om over haar onderwerp in de kleinste bijzonderheden door te dringen en kan zich daarom niet bezig houden met het groote geheel, waarvan alles een deel uitmaakt. Dat groote geheel neemt de wijsbegeerte tot onderwerp van haar nasporingen. En wat is dat geheel anders dan 'tgeen wij *stof* en *geest* noemen. Afzonderlijke wetenschappen mogen naar de wetten van 't een of andere onderdeel der stof zoeken, de wijsbegeerte vraagt slechts wat het wezen der stof in 't algemeen is. Hare onderwerpen zijn de stof, de geest en de betrekking van stof en geest tot elkander (dus van ligchaam tot ziel en van God tot natuur).

Dat ik hier de stof als het onderwerp der wijsbegeerte noem, vereischt een nadere verklaring. Bleef men hierbij staan, dat de afzonderlijke wetenschappen een onderdeel der

stof, maar de wijsbegeerte de stof in 't algemeen beschouwt, dan zou men ligt tot de dwaling van sommige materialisten vervallen, dat de wijsbegeerte niets anders is dan een encyclopaedie van natuurwetenschappen. En dit zou zij voorzeker worden, als zij de stof niet op eene haar eigenaardige wijze beschouwde. Zij maakt namelijk een scherp onderscheid tusschen schijn en wezen. *Schijn* is al datgene, wat aan aanhoudende verandering onderhevig is, niet aan zich zelf gelijk blijft, zich zelf tegenspreekt, vergankelijk en daarom onwaar of onwezenlijk is. *Wezen* is datgene, wat onveranderlijk is, aan zichzelf gelijk blijft, eeuwig en daarom waar is. De stof, zoo als zij zich aan ons vertoont, is wèl een toonbeeld van schijn; want alles, wat tot haar behoort, is aan aanhoudende verandering blootgesteld en vergankelijk. Intusschen ligt aan al dien schijn iets wezenlijks tot grondslag. Dit eeuwige wezen der vergankelijke stof is het onderwerp van de wijsbegeerte der stof. Zij vindt dat wezen, 'twelk onder den schijn verborgen is, in het *begrip*. Het begrip van eenig voorwerp is niet de toestand, waarin het zich op 't een of andere tijdstip bevindt, noch de opsomming van eenige eigenschappen, die men bij oppervlakkige beschouwing er aan waarneemt, maar 't begrip is elke zaak *in haar geheel* en in al haar *noodzakelijke* eigenschappen. Niet hij, die een plant alleen in haar bloeitijd beschouwt, heeft het begrip dier plant, maar alleen hij, die haar beschouwt als zaadkorrel, kiem, in één woord, in al de perioden, welke elke plant in haar bestaan moet doorloopen. Terwijl de plant zelf tot die ontwikkeling langen tijd noodig heeft, denkt men zich in 't begrip den tijd weg, en grijpt alle noodzakelijke ontwikkelingsmomenten op eenmaal zamen. Omdat het begrip *plant*, slechts die ontwikkelingsmomenten en slechts die verschijnselen zal mogen opnemen, zonder welke geene plant bestaan kan, welke noodzakelijk tot het bestaan van elke plant vereischt worden, terwijl het die verschijnselen, welke aan eenig individu bijzonder zijn, voorbij gaat, bevat het begrip het *wezen* van de dingen. Neemt men daarentegen enkele toestanden op zich zelf van eenig voorwerp, dan leveren die toestanden slechts op zich zelf staande verschijnselen, die spoedig voor

andere verschijnselen plaats maken en derhalve slechts *schijn* zijn. Neem ik eene plant, die heden in bloei staat, de ondervinding zal mij over eenige dagen leeren, dat hetgeen ik zag slechts schijnbaar was, want ik vind haar geheel verdord en bijna onherkenbaar weder. Maar som ik iemand al de noodzakelijke eigenschappen op, die elke plant in al hare ontwikkelingstoestanden moet bezeten hebben, dan geef ik hem niet een schijnbare voorstelling, maar ik noem hem datgene, wat altijd zóó geweest is en altijd zóó zijn zal, de eeuwige wet, die aan al die verschijnselen ten grondslag ligt, het wezen of begrip der plant.

Zoo kan men het wezen van een enkel voorwerp, dat van een geheele soort van voorwerpen, en zóó, al hooger en hooger opklimmende, het wezen van de stof in 't algemeen trachten te bepalen. Deze opklimming van 't begrip van 't bijzondere tot dat van 't algemeene zal dit kenmerkende hebben, dat het begrip, hoe algemeener het wordt, ook des te eenvoudiger is. Het begrip van ééne plant zal veel meer kenmerken moeten opsommen, dan dat van de species waartoe die plant behoort. Nog minder eigenschappen zal het genus optellen. En bij de stof in 't algemeen zullen wij slechts zeer weinig grondeigenschappen vinden.

Dit laatste, het zoeken naar de eenheid in de verscheidenheid der stof, het wezen of het begrip der stof zelf te vinden, was het streven van de grieksche wijsgeeren. Zij meenden, er moest in al de verscheidenheid en veranderlijkheid der hen omringende natuur eene eenheid zijn, waartoe al die verschijnselen zich lieten terugbrengen. Zij konden die eenheid in de verscheidenheid, dat wezen der dingen eerst nog niet zamen vatten in het begrip. Daartoe was een lange voorbereiding noodig. Eenigen (zooals de ionische wijsgeeren) zochten het wezen der dingen in één enkele grondstof, waaruit alle stoffen zich op dynamische wijze ontwikkelen, zooals in water, lucht of vuur. Anderen daarentegen (zooals de Pythagoreërs en Plato) konden in de stof, waaruit de dingen zijn zamengesteld, volstrekt geen eenheid of wezen vinden, maar zij beschouwden elke stof, hoe ook genaamd, als schijn, en meenden, men moest om tot het

wezen der dingen te komen, de stof wegdenken en zich reine, onstoffelijke dingen denken. Eerst zulke voorwerpen zouden volmaakt en eeuwig kunnen zijn. Van hier de platonische ideëen, die niets anders zijn dan opsommingen van vormen, die in de stof, waarin wij leven, niet dan op zeer gebrekkige manier kunnen daargesteld, en daarom buiten de stof moeten gedacht worden. Aristoteles zag, dat men met zulke ideëen, of opsommingen van eigenschappen, die men zich niet in de stof mag verwezenlijkt denken, weinig geholpen was. Voor hem was het weggelegd te bewijzen, dat de platonische ideëen of het volmaakte wezen der dingen zich niet *buiten*, maar *in* de ons omringende stof bevindt. Hij was de uitvinder van het *begrip*. En hij vond dit door de ontdekking, dat al zijne voorgangers iets waars hadden gezegd, maar dat zij de waarheid daarom niet gevonden hadden, omdat zij in hunne beschouwingen eenzijdig waren geweest. De Ionici hadden gelijk, dat er een stof was, die aan alle verschijnselen ten grondslag ligt; anderen hunner (zooals Anaxagoras) hadden gelijk, dat er een oorzaak moet zijn, die de stof in beweging brengt; Plato had gelijk, dat er vormen bestaan. Maar de Ionici hadden ongelijk, dat er niets dan stof en beweging en Plato, dat er niets dan vormen zonder stof en beweging bestaan. Aristoteles nam een *grondstof* aan, als het volkomen onbepaalde en abstrakte, die de kiem in zich heeft om een wezen te worden. Aan die onbepaalde grondstof moet zich de vorm openbaren en het onbepaalde tot iets bepaalds, het abstrakte konkreet maken. Die overgang van materie tot *vorm* is een trapsgewijze ontwikkeling; van daar is het derde principe *de beweging*. Maar elke beweging moet een bepaald *doel* hebben, dat zij zoekt te verwezenlijken. Zoo komt bij de drie door de vroegere wijsgeeren gevonden principes: stof, vorm en beweging, een vierde, dat den band tusschen deze drie vormt en eerst in staat is om van de veranderlijkheid der stoffelijke verschijnselen rekenschap te geven en het verscheidene tot eenheid te brengen: *het doel*, dat Aristoteles ook het *goede* noemde. Dit doel van de ontwikkeling van ieder wezen moet niet *buiten*, maar *in* het wezen zelf ge-

zocht worden. De kiem of grondoorzaak ontwikkelt zich door de beweging tot vormen, niet op willekeurige wijze, maar opdat elk wezen zijn eigen doel, dat is, de hoogste trap van volkomenheid bereike, die in de kiem sluimerde.

Deze vier principes vormen dan zamen het begrip van elk wezen niet alleen, maar van het heelal of de stof in 't algemeen. Zóó was de veelheid en verscheidenheid in de stof terug gebragt tot eenheid; de verschijnselen als zoo vele perioden van een ontwikkelingsproces, die een het hoogste doel in zich zelf verwezenlijkend geheel moeten daarstellen, lossen zich op in het wezen.

Deze methode om de stof in zekeren zin te vergeestelijken door haar tot begrip te herleiden is onverbeterlijk. Aristoteles zelf paste haar op het gebied van verscheidene natuurwetenschappen toe. In dezen zin dan behoort de stof tot het gebied der wijsbegeerte. Daar dit begrip der stof op zich zelf volkomen is, bereikte de wijsbegeerte der stof met Aristoteles hare volmaking en dus ook haar einde. Van hier is dus de grieksche wijsbegeerte tot en met Aristoteles niets anders dan het streven van den menschelijken geest om zich rekenschap te geven van de hem omringende natuur, om de zich daarin openbarende verscheidenheid tot eenheid te brengen, om HET BEGRIP DER STOF TE VINDEN.

Hiermee echter zijn alle verschijnselen nog niet verklaard. Geen der grieksche wijsgeeren had getwijfeld aan 't bestaan van een God. Maar zij gebruikten zulk een boven de natuur verheven magt slechts daar, waar zij die in hunne systemen niet konden ontberen. Zelfs de zoo konzekwente Aristoteles had in zijn begrip der stof een boven de stof staande eerste oorzaak van beweging noodig. Ook hadden de wijsgeeren den mensch niet bloot als een natuurprodukt, maar ook als een zedelijk wezen moeten beschouwen. Zij hadden wel niet aan 't *bestaan* van den geest getwijfeld, maar zij hadden er nog geen hoofdpunt van onderzoek van kunnen maken. Nu het begrip der stof eenmaal gevonden was openbaarde zich meer en meer de behoefte om zich ook rekenschap te geven van het boven de stof verhevene, van den geest. Wat de grieksche wijsbegeerte op het gebied der

stof had gedaan, wilde de volgende wijsbegeerte op het gebied des geestes bewerkstelligen. Ook hier is eene oneindige verscheidenheid, zich openbarende in de verschillende onvolkomen toestanden, waarin wij den geest bij den mensch waarnemen. Ook die verscheidenheid moest tot eenheid gebragt, ook *het begrip van den geest* moest gevonden worden. Daarbij voegde zich het bewustzijn, dat de geest boven de stof moet staan en haar moet beheerschen, zoodat ook geest en stof zich tot eenheid, tot één begrip zouden moeten vereenigen. Kan men dus de aristotelische wijsbegeerte die van het begrip noemen, de latere verdient den naam van: WIJSBEGEERTE VAN HET BEGRIP DER BEGRIPPEN, omdat haar streven tot in onze dagen is om de begrippen van stof en geest tot eenheid te brengen.

De uit het systeem van Aristoteles voortgevloeide stelsels vormen een overgangsperiode tot deze hoogere wijsbegeerte. Bij hen wordt de hoofdvraag: welke zijn onze pligten, wat is de bestemming des menschen? — En zoo zeer wordt door dit streven naar het vinden van een zedelijke wet het vorige onderzoek naar 't wezen der stof op den achtergrond geplaatst, dat reeds ten tijde van Cicero de stelsels de hun kenmerkende eigenaardige rigtingen opgeven om zich tot dit ééne zedelijke doel te vereenigen. Men noemt dien tijd van Cicero, Seneca en later van Epictetus en Marcus Aurelius het verval der grieksche wijsbegeerte. De grieksche wijsbegeerte vervalt ook in dien tijd, maar om plaats te maken voor 't streven naar een hooger doel. Verre van achteruitgang in deze rigting te zien, vinden wij er een groote schrede in tot hooger ontwikkeling. De mensch gevoelt zich boven de vaak tot kleingeestigheid vervallende twisten van Stoicynen, Epicuristen, Academici en Sceptici verheven en geeft ze op om aan 't heil zijner ziel te denken. De beteren onder het bedorven volk bereiden zóó de beschaafde wereld voor tot het Christendom.

Na dit tijdperk van voorbereiding neemt de wijsbegeerte des geestes eerst een aanvang. Vóór dien tijd had zij het niet kunnen doen, omdat de stof er toe haar ontbrak. Immers om het begrip van den geest te vormen, moet men,

even als wij dat straks bij een zinnelijk voorwerp (b. v. bij een plant) aanwezen, den geest in zijn verschillende toestanden waarnemen. Nu vinden wij den geest in zijn laagsten toestand vertegenwoordigd bij den mensch, in zijn hoogsten bij God. Dezen laatsten faktor, den geest in zijn hoogste ontwikkeling, miste de oude wijsbegeerte. Wel hadden, zooals ik straks zeide, de oude wijsgeeren aan een God geloofd, maar 't was altijd bij hen een duister denkbeeld geweest van eene magt, die niets menschelijks aan zich had; zich God voor te stellen als een wezen „*van wiens geslacht*" wij zijn, — dit was hun niet ingevallen. Te meer waren zij van zoo'n denkbeeld afkeerig geweest (b. v. reeds Xenophanes) omdat zij in de volksgodheden niets anders konden zien, dan menschen met gebreken even als wij, verpersoonlijkte lusten en ondeugden. Het denkbeeld van een God, als menschelijken geest in zijn hoogste volkomenheid, tot wien de mensch zich als doel van zijn zedelijk streven moet verheffen, terwijl de goden der Grieken daarentegen wezens waren, die tot de gebreken der menschen nederdaalden, door zelf even gebrekkig als zij te wezen, — het denkbeeld van een God, dien wij moeten trachten in volmaaktheid na te volgen, kwam van twee kanten in de wijsbegeerte. Van den éénen kant werd dit denkbeeld verkondigd door den jood Philo, van den anderen kant door Christus. Christus en Philo waren tijdgenooten en hebben niets anders met elkander gemeen, dan dat zij beiden den mensch tot God willen verheffen. Maar op hoe verschillende wijze? — Philo en de uit hem voortgekomene sekte der Neo-platonici bragt het joodsche denkbeeld mede van een Jehovah, wiens wezen boven al het denkbare verheven is, wiens naam men zelfs niet noemen mag, die voor den mensch dus ten eenenmale onerkenbaar is. En toch hadden zij een brandende begeerte om zich tot dat ondenkbare *zijn* te verheffen. Het eenige middel, dat hun overschoot, was de exstaze, de manie, of hoe men den toestand noemen wil, waarin de geest zich in verrukking van de boeijen der stof losmaakt, en waarin het hem gelukt voor eenige oogenblikken de aanschouwing Gods te smaken. Deze wijze om enkele ingewijden tot de

Godheid te verheffen, menschelijken en goddelijken geest te vereenigen, is wel het mysticisme tot het uiterste gedreven. Het verstand en de rede hebben met zoo'n vereeniging niets te maken, het godsdienstige gevoel slaat tot de uiterste dweeperij over. Zulk een leer kon niets anders voortbrengen dan menschenverachting, en onverschilligheid met het tegenwoordige, eindelijk theurgie en andere werken van 't bijgeloof.

Christus daarentegen wilde den mensch in het werkelijke leven tot God opleiden. Door in zijn eigen persoon een voorbeeld te geven van nederigheid, zachtmoedigheid, zelfverloochening en liefde toonde hij aan, dat niet trotsche zelfverheffing, maar dat alleen deze deugden den mensch goddelijk maken, zoodat God eeuwig in hem en hij eeuwig in God kan zijn. Die leer was op zich zelf ver van mysticisme verwijderd; want om Christus in alles na te volgen is het op lange na niet voldoende, zich in de verrukkingen of mijmerijen van onpraktiesch godsdienstig gevoel te verliezen, maar al de krachten des geestes moeten wel degelijk ingespannen worden, om in het woelige leven een werkelijk goddelijk wezen te blijven.

Intusschen nam het Christendom toch ook weldra een mystike kleur aan. Geen wonder! — Het godsdienstige gevoel, dat zóó lang gesluimerd had, hernam, door de thans geopende uitzigten in een hooger leven, in zóó groote mate zijne regten, dat het het verstand geheel overstemde. Die mystike kleur vindt men bij al de kerkvaders weder. Allen eischen zij blind geloof en onvoorwaardelijke overgave aan God; daarmee is 't godsdienstig gevoel te vreden gesteld; maar men waagt het niet de zwevende ideën der rede te ordenen en na te sporen, om zoo in Gods wezen en zijn verhouding tot stof en mensch door te dringen: het joodsch en neoplatonisch begrip, dat God onerkenbaar is, blijft bij hen heerschen.

Ik zoude derhalve het eerste tijdvak van de wijsbegeerte des geestes, hetwelk zijn aanvang neemt met de Neo-platonici, en eindigt ongeveer in 't begin der vijfde eeuw n. C., willen noemen; DE WIJSBEGEERTE VAN HET GODSDIENSTIGE GEVOEL. Deze rigting openbaart zich in twee nevens elkan-

der voortloopende rijen van wijsgeeren, christelijke (de kerkvaders) en niet christelijke (de Neo-platonici). De laatste reeks is verreweg de minst bekende, maar geeft gedurende het geheele tijdvak der kerkvaders toch nog blijken van zijn bestaan. Meestal waren beide partijen met elkander in strijd, doch niet zeldzaam zijn de punten, waar zij zich vereenigen; men denke slechts aan de Gnostici, aan de alexandrijnsche kerkvaders (zooals Clemens, Origenes enz.), ja, tegen 't einde van dit tijdvak vinden wij zelfs nog een poging om Christendom en Neo-platonisme te verzoenen in de schriften, die ten onregte worden toegeschreven aan Dionysius Areopagita.

Het godsdienstige gevoel had, zooals ik zeide, in dit tijdvak de overhand. Ten opzigte van de kennis des geestes konden dus de vruchten, die het opleverde, wel niet groot zijn. Alleen werd het redebegrip, dat God en menschelijke geest vereenigd moeten worden, door de werking van dit gevoel aanhoudend levendiger. Maar God is en blijft voor den mensch onerkenbaar. Men zoekt dus een middelaar om dien onmeetbaren afstand tusschen schepper en schepsel aan te vullen. De Neo-platonici vinden die bemiddeling in een menigte emanaties uit God, krachten en daemonen, de Christenen in den persoon van Jezus. Een bewijs, hoe weinig zelfs nog deze laatsten het door Christus gegeven denkbeeld konden vatten, dat God en de menschelijke geest niet specifiek maar slechts graduëel verscheiden zijn, leveren de hevige twisten over de goddelijke of menschelijke natuur van den Zaligmaker en die over de triniteit.

Het nu volgende tijdvak, welks verloop ik wensch te stellen van 't begin der vijfde eeuw n. C. tot de herstelling van de studie der klassike literatuur en de beginselen der kerkhervorming in de vijftiende eeuw, biedt een vreemd verschijnsel aan. In geheele afscheiding van het praktische leven, meestal in de kloosters, worden groote en trotsche systemen gebouwd, die alles, God, mensch en natuur willen omvatten en verklaren. En die reusachtige stelsels worden gebouwd op zeer zwakke grondslagen. Op enkele brokken en vertaalde stukken van Plato en Aristoteles, zonder zelfs de taal

te verstaan, waarin die mannen geschreven hebben, voortbouwend gebruiken zij dat weinige als grondslagen tot hun hoogdravende systemen. De algemeene geest der middeneeuwen, het fantastische, vindt in deze wijsbegeerte een zijner levendigste openbaringen. Daarom noem ik dit tijdperk DE WIJSBEGEERTE DER FANTAZIE. IJverig maken de wijsgeeren van dezen tijd gebruik van de kerkvaders, bijzonder van Augustinus en Dionysius; zóó bouwt, b. v., een Johannes Scotus Erigena zijn bijna pantheïstiesch stelsel, waarin het *zijn* van mensch en natuur geheel in dat van God opgaat. Verder vinden wij een reeks van zoogenaamde realisten, die een idealistiesch godsbegrip zoeken te geven, zich steunende op Plato, van wien zij weinig anders kennen dan den Timaeus. Zwak kanten zich tegen dit idealistiesch streven aan enkele nominalisten, die hun steun vinden in eenige der logische schriften van Aristoteles. Maar op eenmaal dringt de beschaving der Arabieren tot de Christenheid door. Zij hadden Aristoteles beter beoefend èn uit een natuurkundig oogpunt èn met het doel om een redelijken band te vinden tusschen stof en geest. Nu meende men alles uit de stof te kunnen verklaren zonder zich nog aan een eigen onderzoek der natuur gewaagd te hebben, maar altijd zich beroepende op 't gezag van den, wel is waar, nu beter gekenden Aristoteles. Daarom zijn de stelsels van een Albertus Magnus, Thomas Aquino, Duns Scotus en anderen, die uit de stof tot God willen opklimmen, niet zóó in de lucht zwevende als de idealistiesch platonische. Maar hun gebrek was en bleef, dat zij zelf niet onderzochten en de stof niet namen, zooals zij is, maar er eene uit hun eigen fantazie schiepen. Zoo is aan bijna allen het van de arabische filozofen overgenomen denkbeeld gemeen, dat men zich den band tusschen stof en geest of God en natuur, eenvoudig genoeg, zóó moet voorstellen, dat de stof in de hoogere hemelstreken zich zóó zeer verfijnt, dat zij op 't laatst van den geest niet meer te onderscheiden is en ongevoelig in hem overgaat; dat stof en geest slechts graduëel onderscheiden zijn. De wijsbegeerte des geestes nam meer en meer een materalistische en sceptische rigting aan. Gelukkig, dat nog altijd het mysticisme zich er door

heen slingerde, als een naklank van het godsdienstige gevoel der vorige periode. Maar ook dit mysticisme was in den vorm des tijds gegoten: 't waren niet meer losse gedachten, maar geheele systemen, zooals bij Hugo van St. Victor en zijne navolgers. De laatste mystici van dit tijdvak, zooals meester Eckard en Joh. Gerson worden de voorloopers der hervorming. De natuursystemen van Roger Bacon en Raimund Lullus zijn voorbereiders tot de studie der natuurwetenschappen; de laatste nominalisten, zooals Durand van St. Pourçain en Willem Occam zijn de aankondigers van een spoedig gevolgden omkeer in een logische methode, die alles wil dwingen zich te voegen naar a priori gevestigde denkbeelden, — in *één* woord alles bereidt zich voor tot het *derde* tijdvak van de wijsbegeerte des geestes, dat in alle opzigten den naam verdient van: DE WIJSBEGEERTE VAN HET VERSTAND.

Dit tijdvak strekt zich ongeveer driehonderd jaar uit, tot op het laatst der vorige eeuw, toen de wijsbegeerte van Kant verscheen. Had in de vorige periode de fantazie hare luchtkasteelen gebouwd, thans zette het verstand er zich toe om eerst de zaken *over* welke men filozoferen wilde grondig en naauwkeurig te onderzoeken. Het vatte de studie van Aristoteles en Plato op, en bevond, dat het vorige tijdvak beiden, vooral den eerste, hoogst eenzijdig had opgevat en een Vives, Ramus en anderen wierpen de geheele middeneeuwsche logika, die zich voor aristotelische wilde uitgeven, omver. Het verstand begon de natuur te onderzoeken en een Bacon van Verulam vond, dat men tot hiertoe een methode, vol van vooroordeelen in de natuurwetenschappen had aangewend. Men begon naar daadzaken te vragen; die daadzaken geregeld te ordenen, dat was de ware logika van 't gezonde verstand; en uit die daadzaken voor stof en geest wetten vast te stellen, dat was ware wijsbegeerte! — Alleen is het jammer, dat de daadzaken, waaruit op 't gebied des geestes wetten moeten vastgesteld worden, niet even als de verschijnselen der stof met het oog gezien en met de hand getast kunnen worden. Nog ongelukkiger, dat het verstand er volstrekt niet toe te brengen is om zijn werkkring

uit te breiden tot datgene, wat men niet met de zintuigen kan waarnemen. En nog ongelukkiger is het, dat het verstand vaak zooveel gevoel van eigenwaarde bezit, dat het stoutweg het bestaan ontkent van alles, wat buiten zijn bereik, dat is, boven de stof verheven is. 't Is wel waar, dat het anders *moest* zijn. Het verstand, als vermogen om een gegeven inhoud, van welken aard die ook zijn moge, door scheiden en verbinden, te ordenen, er gevolgtrekkingen uit af te leiden en zóó op elk gebied theoriën en wetten vast te stellen, — het verstand moest niet minderen eerbied hebben voor de rede, die ditzelfde doet op 't gebied van ideën, die zij zelf schept of door hooger licht ontvangt, dan liefde voor 't gebied, waarop 't zelf werkzaam is. Doch 't is nu eenmaal niet anders, wij zien het nog bij de materialisten van onzen tijd, het verstand hecht zich zoo zeer aan de ligter waar te nemen verschijnselen der stof, dat het alles wat niet met de handen kan getast worden voor hersenschimmen of, erger nog, voor bloote krachten der stof verklaart. Daarom kan een wijsbegeerte van 't verstand moeijelijk verder komen dan tot de verschijnselen der stof, zij ontaardt zeer spoedig in materialisme, en een tijdvak, dat men moet betitelen met den naam van wijsbegeerte van 't verstand, is nog ver verwijderd van de heerschappij der rede.

Met de straks genoemde pogingen tot vestiging van een nieuwe logika, die niet uit de grondregels der aristotelische logika, maar uit feiten wilde redeneren, en zich daardoor, zooals bij Telesius, reeds als senzualistische rigting begon te openbaren, vermengen zich eenige pogingen, zooals die van Patritius en Giordano Bruno, die meer in het vorige tijdvak dan in dit schijnen 't huis te behooren, tot dat Cartesius een nieuwe wijsbegeerte sticht. Had het tijdvak van 't godsdienstige gevoel de stof òf geheel ter zijde geschoven òf haar alleen als den grond van 't booze gebruikt; had de wijsbegeerte der fantazie geest en stof zoeken te vereenigen door een stoffelijken band en ze daardoor met elkander verward, — Cartesius komt de verdienste toe tusschen beiden een scheiding te hebben gemaakt. Dit was een verdienste van 't verstand, dat overal scherpe gren-

zen trekt. Maar te gelijk kwam ook 't gewone gebrek van 't verstand aan 't licht, want Descartes wendde zich bij voorkeur tot de stof, al stelde hij ook het: "ik denk, der-"halve ben ik" en daardoor het geestelijke aan 't hoofd van zijn systeem. Had hij geest en stof gescheiden, hij gaf zich weinig moeite ze weder te verbinden. Dit deed Spinoza. De twee substanties van Descartes (den geest met zijn attribuut: het denken, en de stof met haar attribuut: uitgebreidheid) bragt hij tot ééne substantie, die beide attributen: denken en uitgebreidheid en dus geest en stof, te gelijk is. Dat zamenwerpen van geest en stof tot één wezen was de dood voor den geest, die allengskens als een bloote kracht der stof begon beschouwd te worden. De zegepraal der stof en de nietig verklaring van den geest was volkomen, daar deze geleerde filozofie van een anderen kant steun vond in het grove materialisme dat een Hobbes in Engeland verkondigd had. Nog verder gingen de fransche filozofen, zòoals een Helvetius, de la Mettrie en Holbach. Hobbes nam ten minste nog een God (maar een *ligchamelijk* God) aan, de laatsten waren Atheïsten en beschouwden heelal en mensch als eene machine. Het materialisme vond een krachtigen steun in 't senzualisme. Een Locke had immers bewezen, dat het denken, 't welk men toch moeijelijk kon weg cijferen, zeer goed eene eigenschap der stof kon zijn. Doch het senzualisme leidt van zelf tot scepticisme. Die niets wil aannemen dan zinnelijke waarneming, mist elk hooger beginsel, waaraan men de waarnemingen der zintuigen kan toetsen. Zoo meende een Berkeley, in zijn strijd tegen 't materialisme, dat wij wel verschijnselen waarnemen, maar uit die verschijnselen nog geen besluit mogen trekken tot voorwerpen buiten ons, waaraan die verschijnselen als eigenschappen zijn. Zóó twijfelde een Hume zelfs aan de verbinding tusschen oorzaak en werking. Het materialisme vernietigde zich zelf, want het eindigde met het wanhopige besluit, dat er niets bestaat.

Zwak waren in dit tijdvak de pogingen geweest, die zich tegen het materialisme en senzualisme aankantten. De mystici waren ontaard in theozofen, zooals Agrippa van Nettesheim,

Paracelsus en anderen, die, ondersteund door 't misbruikt platonisme van Ficinus en de door Reuchlin herleefde Kabbala, aan de geesten der elementen geheimen tot stoffelijk voordeel en aan de natuur booze kunsten trachtten te ontlokken. Evenmin was de monadenleer van Leibnitz, die niet aarzelde om de ziel voor een geestelijken automaat te verklaren en de vrijheid te vernietigen door zijn harmonia praestabilita, zeer geschikt om de regten van den geest boven die der stof te doen gelden. Een Böhme, dien wij in 't begin van dit tijdvak aantreffen als echt vroom mystiker, was in den vorm te ruw en te duister, dan dat de zich toen reeds tot de stof keerende wijsbegeerte den kern uit die ruwe schaal had kunnen ontbolsteren; dit te doen was eerst voor een van Baader in onzen tijd weg gelegd.

En wil men de vruchten van deze wijsbegeerte des verstands zien, men wende zich slechts tot de zedekunde, die de proef op de som van elk wijsgeerig stelsel zijn moet. *Zelfzucht* was het rezultaat van al die stelsels geweest. Het hoogste, waartoe men 't had kunnen brengen, was, dat men ook anderen wel moet doen uit een aandrift van welwillendheid. Maar, wat is het voldoen aan zoo'n aandrift anders, dan een verfijnde zelfzucht, die begrijpt, dat haat wederkeerige haat en welwillendheid wederkeerige welwillendheid van anderen opwekt?

Treurig is dus met regt de wijsbegeerte van 't eind der achttiende eeuw te noemen. Het woord van Cartesius, dat men moet beginnen met aan alles te twijfelen, was thans zoo gewijzigd, dat men eindigde met aan alles te twijfelen; — men geloofde aan niets meer. Om het vreesselijke net van senzualisme, materialisme en scepticisme, waarin 't fijn spinnende verstand de rede en 't gevoel verward hield, te verbreken, was er wel een "Zermalmer" noodig, zooals Kant genoemd werd.

Het voornaamste euvel, waaraan dit tijdvak mank ging, was een onbeperkte heerschappij van 't verstand; en daar 't verstand zich op 't gebied der stof beweegt, liet men de poging van Cartesius om het geestelijke afgescheiden van de stof aan de vormen des verstands te onderwerpen, weldra

varen en materialisme was het eindrezultaat Had men in het tijdvak van 't godsdienstige gevoel de stof en 't verstandelijke bijna geheel verwaarloosd en was men zoo doende op onregelmatige wijs in 't hoogere (de begrippen der rede) werkzaam geweest, — dit tijdvak verviel, na de ongegronde pogingen van het tijdvak der fantazie om 't hoogere met het lagere in harmonie te brengen, in het omgekeerde gebrek; het wijdde zich geheel aan de stof, het lagere toe. Men was dus altijd hoogst eenzijdig geweest. Er moest een scherpe grens getrokken worden niet alleen tusschen stof en geest, zooals Cartesius gedaan had, maar op geestelijk gebied zelf moest men bepalen welke werkkring die van 't verstand, welke die der rede was.

Aan Kant komt de onsterfelijke verdienste toe, een scherp onderscheid gemaakt te hebben tusschen deze twee: verstand en rede.

Hij wierp de vraag op, hoever de gegevens van 't verstand (onze "Theoretische Vernunft") reiken? — De vorigen hadden gemeend, dat men het gebied van 't verstand tot in 't oneindige kon uitstrekken; dat, als men op 't gebied van 't zinnelijke verstandstheoriën had vast gesteld, die zelfde wetten ook op 't gebied van 't bovenzinnelijke golden. 't Beeld van Kant is bekend: de ligte duif, die in vrije vlugt de lucht klieft, welker tegenstand zij ondervindt, konde wel op het denkbeeld komen, dat dit haar in een luchtledige ruimte nog beter zou gelukken. Even zoo bedriegt zich het verstand, wanneer het meent, dat zijne denkvormen, die het voor het zinnelijke gebied gemaakt heeft, ook nog buiten dit gebied kunnen aangewend worden. Kant vond, dat het verstand niets anders kan doen dan de begrippen van ruimte en tijd, die onze fantazie bezit, op de verschijnselen der buitenwereld toe passen. Met Hume en de overige sceptici was hij het eens, dat wij geene voorwerpen buiten ons, maar slechts verschijnselen waarnemen. Die verschijnselen brengen wij echter in verbinding met onze begrippen van ruimte en tijd, zoodat wij ons zelf, met behulp van de waarnemingen der zinnen een buiten wereld voorstellen.

Hooger gaat het verstand niet. Te vergeefs zou het trach-

ten een oplossing te geven over zedelijkheid, vrijheid, onsterfelijkheid, God, enz. Het moet zich daarom van elke poging daartoe onthouden. Dit boven de zinnelijke waarneming en de werkzaamheid des verstands gelegene gebied is dat der rede ("Praktische Vernunft"), het gebied der ideeën. De rede vormt zich een zedelijke wet, waarnaar wij leven moeten, een wet, die niet van de stof mag afhankelijk zijn (zooals de moraal van 't vorige tijdvak), maar een wet, waarin de rede van alle persoonlijke neiging, lust en belangen afstand doet en zich zulk een gebod voorschrijft, dat haar eigen wijze van zijn een voorbeeld voor de handelwijze van alle personen kan wezen; het: wat gij wilt dat anderen u zullen doen, doe gij hun ook alzoo. Kan de rede zich een wet voorschrijven, zij bezit ook de *vrijheid* om die wet al of niet op te volgen. Doet zij dit, dan vindt zij het hoogste gebod van haar streven niet in iets anders, maar in zich zelf, zij is 'autonomiesch. Als aansporing tot de betrachting der redewet, dient het ideaal, dat wij ons van ons zelf voorstellen, als wij 't hoogste goed bereikt zullen hebben. Zoo komt de rede eindelijk tot de idee van de hoogste volmaakheid, de idee van God. Oneindig verre is dus de rede boven 't verstand verheven: terwijl 't laatste alleen een gegeven inhoud (de zinnelijke aandoeningen) in bepaalde vormen (tijd en ruimte) kan brengen, geeft de rede niet slechts een vorm aan een gegeven iets buiten zich, maar schept zich zelf haar eigen inhoud. De rede is vrij en bepaalt zich zelf, het verstand wordt van elders (door de buitenwereld) bepaald.

Deze afscheiding van 't gebied van rede en verstand gaf een geheelen omkeer in de nu volgende wijsbegeerte, die ik daarom den naam geef van WIJSBEGEERTE DER REDE.

Bepaalde Kant het gebied der rede tot het praktische, d. i., tot zedelijkheid en 't geen noodzakelijk vereischt wordt tot het vaststellen van een zekeren grondregel op dit gebied, zoo als vrijheid en God, Fichte ging veel verder.

Het "*ik*" verkeert in een aanhoudend streven om zich iets buiten zich zelf, de buitenwereld, het *niet-ik* voor te stellen. Het *ik* bevindt echter telkens, dat zulks eene onmogelijkheid

is, want dat, welke voorstellingen het zich ook maken moge, die voorstellingen niet de dingen der buitenwereld, maar louter eene schepping van het *ik* zelf zijn. Immers *zijne eigene* fantazie stelt zich (even als bij Kant) eene oneindige ruimte voor, waarin het geheele niet-ik bevat is; deze oneindige ruimte is een schepping van het *ik*. 't Verstand echter treedt tusschen beiden en begrenst die oneindige ruimte der fantazie tot een bepaald voorwerp; ook deze begrenzing is een werk van 't *ik* zelf. Het verstand volbrengt deze begrenzing van de oneindige ruimte naar aanleiding van de zinnelijke gewaarwordingen, die het *ik* telkens ontvangt; ook die zinnelijke aandoeningen zijn gewaarwordingen van het lijdende *ik*. Wat zijn dus de voorstellingen, die het *ik* zich van de buitenwereld of het *niet-ik* maakt, anders dan scheppingen van het *ik* zelf? — De buitenwereld zelf is iets onerkenbaars, want altijd treedt het *ik* er voor in plaats. Het *ik* verkeert derhalve in den toestand van een niet te voldoen streven.

Doch het *ik* kan tot een hooger standpunt geraken, waarop het van dit nooit voldane streven verlost wordt. — Hier komen wij op het gebied der rede. — Dàn eerst, wanneer het zich boven dit streven verheft, komt het tot *vrijheid*; want op het lagere standpunt werd het altijd voortgedreven in het streven naar de voorstelling der stof. Geniet het *ik* de vrijheid, dan eerst komt het tot *zelfstandigheid*. Op dit standpunt van zelfstandigheid stelt het *ik* zich zijn eigen wet en leeft naar die redewet, zonder langer door de stof belemmerd te zijn. Het zal zelfs de stof kunnen beheerschen, even als wij ons ligchaam beheerschen. Op dit standpunt van zelfstandigheid en vrijheid zal het *ik* alle zelfzucht afleggen. Waren alle individuën tot dit standpunt gekomen, dan zou hun aller door de stof onbelemmerd *zijn* volkomen overeenstemmen, want elk *ik* zou volmaakt wezen en als zoodanig het volmaakt goede willen. Dit ééne en algemeene denken van alle individuën is de zedelijke wet, een gemeente van zulke wezens is — God zelf.

Hiermee verheft de wijsbegeerte der rede zich tot het zoogenaamde transcendente pantheïsme. In deze zelfde rig-

ting hebben Schelling en Hegel voortgebouwd. Schelling breidde de wijsbegeerte van Fichte uit ten opzigte van het niet-ik of de buitenwereld. Van daar beweegt zich zijne wijsbegeerte op het gebied der natuurfilozofie. Het streven van het *ik* tusschen fantazie, als subjektive en verstand, als objektive werkzaamheid vond hij in de geheele natuur, waar een streven tusschen subjektief en objektief, in elkander opvolgende trappen, zich openbaart en eindigt in de identiteit van objekt en subjekt, waar alle streven ophoudt en de zuivere rede, als God, verschijnt. Ook hier is weder hetzelfde pantheïsme: de menschelijke rede in haar hoogste ontwikkeling is God. Nog sterker bij Hegel: niets is wezenlijk dan deze algemeene rede of de absolute idee, welke zich zelf ontwikkelt tot wereld. Beiden, Schelling en Hegel, hebben bijzonder het begrip der *ontwikkeling* opgevat. De eerste dat der natuur, de tweede dat van den geest der menschheid. Hegel beschouwt de menschheid als één geestwezen, dat zich in den loop der geschiedenis tot de hoogste volmaking, tot absolute idee verheft. Het is waar, de rigting van deze wijsbegeerte der rede is bij deze hare koryfeën, pantheïsme. Maar welk een pantheïsme; hoe ver is het verheven boven het pantheïsme van de wijsbegeerte des verstands, 't welk wij bij een Spinoza vinden! — Laat mij, om dit onderscheid te kenschetsen, de woorden aanhalen van een geschiedschrijver der nieuwe filozofie (*Willm*, hist. de la philos. Allem. depuis Kant, Tom. III, pag. 377).

Sans doute, il y a une grande difference entre le système, qui identifie tout avec Dieu et qui divinise la matière, et un système, qui soutient l'immanence de Dieu en toutes choses, qui montre par tout la présence de Dieu. Le premier fait Dieu de tout, matérialise et rebaisse Dieu: c'est le panthéisme matériel. Le second ne veut voir en tout que Dieu, idéalise la matière, et glorifie Dieu aux dépens de la réalité, qui vient de Dieu: c'est le panthéisme de Schelling.

En zóó is het. Spinoza maakte God tot stof, zooals de wijsbegeerte van 't verstand in 't algemeen den geest voor stof verklaarde. Het pantheïsme der rede daarentegen wil de onbeperkte heerschappij der rede over de stof. Zóó kon

Schelling uit die heerschappij der rede, in zijn later omgewerkt systeem, het gebrekkige der stof verklaren: God, of de volmaakte rede, had de krachten, waaruit het al bestaat in volkomen harmonie geplaatst; maar de mensch was, als volmaakte rede of God, aan die werkzaamheid deelachtig en kon in zijn volkomen vrijheid der rede dus ook die harmonie gedeeltelijk verbreken. Hij heeft dit gedaan; hij heeft de wetten der eeuwige natuur tegen den wil van den eeuwigen schepper gekeerd. Van hier die verwarring en ongelijkmatige bewegingen in onze omgeving. De vrije rede schiep zich dus naar eigen willekeur haar buitenwereld.

De rede is bij deze wijsgeeren onbeperkte beheerscheres der stof of moet er zich ten minste toe verheffen. In dezen grondtrek der nieuwe wijsbegeerte ligt voorzeker haar gebrek niet. Op dit punt is zij in volkomen overeenstemming met het Christendom, dat op niets meer aandringt dan op verheffing boven de stof, en dat ons als hoogste zaligheid voorstelt een aanzijn, ontdaan van de boeijen van het aardsche. Ook de zedekunde der nieuwe filozofie is christelijk; wat toch is die onbeperkte heerschappij der rede anders, dan de zelfverloochening, die 't Christendom voorschrijft? — Het verheven zijn boven het aardsche is immers alleen te verkrijgen door elk lager streven, elke vleeschelijke lust en neiging tot zwijgen te brengen. Maar 't onchristelijke van de nieuwe filozofie is hierin gelegen, dat zij de vrije, zelfstandige rede tot God maakt, dat zij geen God *buiten* den mensch wil erkennen, maar de menschelijke rede als God aanneemt. De afstand tusschen wijsbegeerte en echt Christendom is hier echter geringer dan hij op den eersten oogopslag schijnt te zijn. Het Christendom erkent de menschelijke rede als goddelijk, en wil haar in haar regelmatig streven al nader en nader tot God brengen; het vermaant ons "volmaakt te worden als onze Vader in den Hemel." Die vordering sluit in zich: derhalve heeft de menschelijke geest gegevens, die zich tot gelijkheid aan God *kunnen* ontwikkelen. Die goddelijkheid van den mensch en die volmaakte menschelijkheid van God spreekt zich op nog duidelijker, als ik 't zoo uitdrukken mag, op echt populaire wijs uit in

Christus, die, terwijl hij mensch onder de menschen was, met uitsluiting van 't gebrekkige, dat ons allen eigen is, zich verklaarde als Gods evenbeeld. Wat deed nu de nieuwe wijsbegeerte? — Zij maakte de volkomen vrije en zelfstandige, dat is, volmaakte rede *tot* God, terwijl het Christendom haar meer en meer aan God gelijk, dat is, met God eenstemmig in willen en handelen wil maken. De nieuwe wijsbegeerte wil den mensch tot God, het Christendom hem tot kind Gods maken. Daarmeê is in de nieuwe filozofie wel de christelijke zelfverloochening, maar nog niet het schoonste principe van 't Christendom, de liefde aanwezig. De toenadering van wijsbegeerte tot Christendom is derhalve zeer groot. De mensch had het middenpunt van Christus leer, het beginsel, dat Christus herhaaldelijk met woorden en altijd in zijn eigen persoonlijkheid verkondigd had: dat God en menschelijke rede wezens van één geslacht zijn, dat de menschelijke geest op een onontwikkeld en onvolmaakt standpunt denzelfden geest vertegenwoordigt, die God op volmaakte wijze is, niet kunnen vatten. Men had zich in alle plooijen gewrongen om òf mensch en wereld met God òf God met mensch en wereld te vereenigen. De kerkvaders wilden op mystike wijze zelf geheel in een onkenbaren God opgaan; maar langzamerhand begon men te bemerken, dat in onzen eigen aanleg een Goddelijk wezen sluimert; men ontwikkelde zich tot hooger en hooger zelfstandigheid; een Cartesius maakte, als rationalist, den mensch zelf tot middenpunt der wijsbegeerte; tot dat het voor de nieuwe filozofie bewaard bleef te ontdekken, dat in onze rede de God van Christus woont.

't Begrip van den geest was dus gevonden, want men had het denkbeeld gevat dat menschelijke geest en God de twee uiterste faktoren van 't begrip *geest* zijn. Het pantheisme had zich slechts aan den misslag schuldig gemaakt om die beide faktoren in den mensch alleen te zoeken. Het kan niet missen, dat bij de psychologische rigting, die de wijsbegeerte in onze dagen bij een Herbart, Beneke, bij den jongeren Fichte, Erdmann en anderen heeft genomen en nog neemt, zij van die dwaling zal terugkomen. Een naauwkeurige

studie van den mensch zal, bij zijn goddelijken aanleg, ook zijne zwakheid en afhankelijkheid aan 't licht brengen en het doel zijns strevens niet in een wezen zoeken, dat nog aan God gelijk moet worden, maar in het eeuwige, oneindige en onveranderlijke buiten den mensch. Komt dan ook, bij 't beginsel van de heerschappij, vrijheid en zelfstandigheid der rede, dat van nederigheid, dan zal men niet langer aarzelen om bij de openbaringen der stof, der rede en der geschiedenis ook die van Christus te voegen. Dan zal, zooals Schelver dit reeds in zekeren zin wilde, in de plaats van het *streven* of de *aandrift*, de *liefde* algemeen haar plaats vinden. Omdat de verlichte theologie meer van zelf hiertoe gebragt werd, heeft zij het beginsel van eenheid van goddelijken en menschelijken geest op betere wijze in zich opgenomen dan de wijsbegeerte, van wie zij 't ontvangen had, en ziet in, dat er zonder dit beginsel geen Godsbegrip, geen zedekunde, geen echt Christendom denkbaar is.

Wat moet hiervan 't gevolg zijn? — Als de oplossing van een vraagstuk gevonden is, houdt de twist der partijen op. Van hier dat noch in de theologie, noch in de nieuwe wijsbegeerte (zoover de theologie geen orthodoxisme en de wijsbegeerte niet haar gezellin, materialisme is) zich de vroegere neiging tot sektenwezen meer openbaart. Ware verlichting, dat is, verlichting, die op den *regten* weg naar de waarheid is, kent geen sekten of partijen meer, omdat sekten altijd eenzijdigheid, dus het zijn op een dwaalweg in zich sluiten. Willen eenigen tegen de bespiegelende wijsbegeerte aanvoeren, dat zij uitsterft, omdat er geen van die schitterende hoofden van scholen, zooals vroeger, meer opstaan, het zoo even gezegde bewijst genoegzaam de dwaasheid van zoo'n stelling. Is dan de theologie uitgestorven, omdat er geen Luther en Calvijn en Zwinglius meer opstaan? Neen, zal men antwoorden, stichters van nieuwe rigtingen zijn er niet meer noodig, omdat de rigting der tegenwoordige verlichte theologie *echt* christelijk, dus op den goeden weg is, en daarom niet in een nieuw spoor behoeft gerukt te worden. Zoo is 't ook met de filozofie. En waar geen sektemakers meer zijn, dáár hoort men ook geen stellingen meer

verkondigen, die ons door hare nieuwheid of ongehoordheid bevreemden, dáár trekt men niet meer de algemeene aandacht tot zich, dáár arbeidt men in stilte voort..

En zóó komt het ook, dat theologie en wijsbegeerte zich meer en meer vereenigen; dit is een bewijs voor beider deugdelijkheid; één is beider doel (alles en allen tot God te brengen) hoe meer zij het doel naderen, des te meer zullen zij één worden.

Is thans het begrip des geestes gevonden, zooals Aristoteles het begrip der stof had gevat, een groote taak ligt nog voor de wijsbegeerte weggelegd, van welker vervulling zij nog verre verwijderd is; het is deze: den band en de verhouding tusschen stof en geest te vinden, om zóó de beide begrippen van geest en stof onder één begrip te brengen, dat men teregt *het begrip der begrippen* kan noemen. Dit is der wijsbegeerte nog niet gelukt dan op pantheistische wijze, dat is, door de stof te verheffen ten koste van den geest, of door de stof geheel in den geest te doen opgaan en haar als eene negatie voor te stellen. Waar zóó met begrippen moet omgesprongen worden is men nog verre van de waarheid verwijderd. De nieuwe filozofie staat in dit opzigt nog even ver van de oplossing af als, in 't begrip des geestes, de mystici, wanneer zij den mensch, ten koste van eigen zelfstandigheid, geheel in God wilden laten opgaan.

Voor de wijsbegeerte, die het vraagstuk van den geest heeft mogen oplossen, zal het ook wel weggelegd wezen eenmaal dit raadsel te ontcijferen. Of zal het *materialisme* het doen, dat tegenwoordig weer stout het hoofd verheft?

Zoo vraagt misschien menigeen, die, verbluft door eenige holle uitboezemingen van enkele materialisten en senzualisten, meent, dat met hun systeem een nieuwe periode in de ontwikkeling der wijsbegeerte aanvangt, eene wijsbegeerte, die zich kenmerkt door konzekwentie, bevattelijkheid en nut voor 't praktische leven. Ja wèl is 't materialisme gemakkelijk te begrijpen, omdat het noch naar de eischen der rede, noch naar zedelijkheid vraagt: of het mogt wezen dat het de zedelijkheid als een politieverordening van algemeen nut

voor de maatschappij handhaaft en haar daarom met schoon klinkende woorden aanbeveelt. Doch één ding wenschte ik, dit namelijk, dat de senzualisten en materialisten hunne grondstellingen niet als eene *nieuwe* wijsbegeerte lieten voorkomen, maar, dat zij eerlijk genoeg waren om te bekennen, dat voor een groote halve eeuw hun systeem het heerschende was en dat zij zelf niets anders zijn dan de edele instandhouders van de van Bacon uitgegane wijsbegeerte van Hobbes en Locke, of van die van Helvetius, de la Mettrie en Holbach. Meer dan instandhouders er van kunnen zij ook niet wezen, want voor uitbreiding is zij niet meer vatbaar; de engelsche en fransche senzualisten en materialisten waren reeds zóó konzekwent en zóó grof zinnelijk en daardoor zóó laag populair, dat een Comte en Vogt er niets aan te verbeteren hebben, of 't mogen enkele kleinigheden zijn om die systemen in overeenstemming te brengen met het standpunt der natuurwetenschappen van onzen tijd.

Men vreest den invloed van het materialisme, en 't zou voorzeker ook te vreezen zijn, als 't een ontluikend, jeugdig systeem ware. Doch dit is niet zóó. De wijsbegeerte der rede is nog geene eeuw oud, en, als wij een gevolg mogen trekken uit den duur der voorgaande rigtingen, hoe vele eeuwen zal zij dan noodig hebben om zich te ontwikkelen! — Wij kunnen dus gerust zeggen, dat de wijsbegeerte der rede eerst in den aanvang van haar loopbaan is. Zij verving, door Kant's invloed, de verstandelijke of materialistische rigting. Doch geen overgang in rigtingen des geestes geschiedt plotseling; dit zou elk tijdvak der wijsbegeerte ons kunnen leeren. Wat wonder is het dus, dat die verouderde rigting, eerst ruim een halve eeuw na 't ontstaan der nieuwe, hier en daar nog haar ijverige verkondigers vindt? — En dat het schijnt als of zij nieuw ontstaan ware, ligt hierin, dat door de ongehoorde senzatie, welke de nieuwe leer van geniën zooals Kant, Fichte, Schelling en Hegel verwekte, de oude materialistische school geheel op den achtergrond raakte, en vergeten werd. Thans, nu die eerste opgewondenheid voor de wijsbegeerte der rede plaats maakt voor een meer bedaard overleg, hoort men de stem der materialisten weder, die

eigenlijk nog niet gezwegen had. Met dubbele woede verheffen zij zich thans tegen de verlichting, omdat zij hun ondergang in 't verschiet zien. Zij ondersteunen zich deels met de natuurwetenschappen, die zich uit haren aard alleen op 't gebied des verstands bewegen en van de bespiegeling eenigzins afkeerig zijn. Maar vooral handhaven het materialisme en senzualisme zich in de school der duitsche romantiken, voor welke rigting wij geen anderen naam hebben dan, op 't gebied der politiek, dien van reaktionairen en, op dat der godsdienst, dien van orthodoxen. Zag men dit helder in, dat alle materialistische en senzualistische bewegingen slechts de stuiptrekkingen zijn van het door Kant en zijne school verslagen monster, men zou ze niet met angstvalligheid gadeslaan, veel minder er een nieuw ontstane rigting in begroeten. Het materialisme zal dus den geest der menschheid wel niet verder brengen.

Ik geloof, dat het, bij de in de voorgaande bladzijden gegeven indeeling der wijsbegeerte, een ieder in 't oog zal springen, dat zij ons een juist schouwtooneel aanbiedt van de ontwikkeling van den geest der menschheid. Bij de Grieken, wier onovertreffelijk talent bestond in het idealizeren der stof, die, getuigen hunne schoone kunsten en mythologie, de meesters er in waren om alles in de behagelijkste plastische vormen voor te stellen, — bij de Grieken vinden wij de wijsbegeerte bepaald tot het zoeken naar de eenheid en harmonie der stof, en wij zien dat doel bereikt in het begrip der stof. In den tijd van het jeugdige Christendom, toen het opgewonden godsdienstige gevoel zich noch door martelingen noch door vervolgingen liet afschrikken, en datzelfde gevoel aan den anderen kant troost zocht in een geheimzinnige oostersche eeredienst, terwijl men in het staatkundige leven regt, orde noch veiligheid vond, — in dien tijd zien wij de mystische wijsbegeerte van 't godsdienstig gevoel. In de eeuwen toen de Christelijke kerk zich tot een vast systeem vestigde en door den glans van een prachtige uiter-

lijke eeredienst op de verbeelding zocht te werken, in de eeuwen van het avontuurlijke ridderwezen, van de kruistogten en van de daarmee verbonden romanische liefdezangen en duitsche ridderpoëzie, ontmoeten wij in de stille kloostermuren, waar de fantazie, niet minder dan daar buiten tot alles wat grootsch was geprikkeld werd, eene daarmee overeenstemmende, grootsche, maar in de lucht zwevende systemen bouwende wijsbegeerte der fantazie.

De chaotische verwarring van den jeugdigen en krachtigen geest der germaansche volken werd tot orde gebragt door de invoering van de studie der oude classici en door een grondige beoefening der natuurwetenschappen; een der gevolgen van deze verlichting was de hervorming. De *her*vorming was echter op lange na geen vrijmaking van vormen, geen heerschappij van de rede. Integendeel, over het vaststellen van vormen twistte en verdeelde men zich in sekten tot in 't oneindige toe. Op elk gebied, in godsdienst, poëzie, staatkunde, modes, gezelligen omgang werd de geest gekluisterd in eng sluitende boeijen van kleingeestige vormen. Die kleingeestige vormen, dat vasthouden aan de letter der wet, 't welk den geest doodt, is het werk van 't verstand; ook de wijsbegeerte moest zich niet alleen in haar mathematischen vorm, maar ook in haar inhoud onder dit juk buigen; de vrucht van die wijsbegeerte des verstands was het materialisme.

Die vormen werden verbroken door geweldige revolutien; de lang in boeijen gehouden vrijheid des geestes gaf zich lucht in allerlei uitspattingen, tot de rede haar gebied hernam en wij in onzen tijd de beginselen aanschouwen van een verlicht christendom, van een liberale staatkunde, van allerhande pogingen om zedelijkheid te bevorderen, om ook de lagere standen te ontwikkelen en voor vrijheid geschikt te maken. De wijsbegeerte van deze eeuw, ofschoon zij nog te jong is om haar geheel te kunnen kenschetsen, schijnt wel den naam te verdienen van wijsbegeerte der rede.

En waarom ik de wijsbegeerte, liever dan eenig ander vak van kunst of wetenschap tot leiddraad voor de kennis van de ontwikkeling van den menschelijken geest zou willen aanwenden? Het is hierom, omdat geene wetenschap duide-

lijker het doel aangeeft, waar alle menschelijke ontwikkeling op moet uitloopen: de godgelijkwording van den mensch. Omdat geen vak van wetenschap meer zich gelijk blijvend is in zijn stof, en meer den eenen trap van ontwikkeling aan den anderen moet vastknoopen dan de wijsbegeerte, die in haar bespiegelingen regelmatig op het gevondene moet voortbouwen. Omdat op geen veld van wetenschap dieper gedacht is, en omdat die wetenschap, waarin het meest is nagedacht, ook het meest en grondigst den toestand van den menschelijken geest op elk tijdstip zal uitdrukken. Omdat de wijsbegeerte niet alleen den graad van wezenlijke beschaving des geestes, d. i. van eigen nadenken levert, maar ook naauwkeurig den tijd aanwijst, waarop een volk begint zich geestelijk te ontwikkelen, met terzijdestelling van stoffelijk voordeel en tijdelijk genot begint te vragen naar waarheid en wezen; zooals Aristoteles zegt: *Πλειόνων δὲ εὑρισκομένων τεχνῶν, καὶ τῶν μὲν πρὸς τἀναγκαῖα, τῶν δὲ πρός διαγωγὴν οὐσῶν, ἀεὶ σοφωτέρους τοὺς τοιούτους ἐκείνων ὑπολαμβάνομεν, διὰ τὸ μὴ πρὸς χρῆσιν εἶναι τὰς ἐπιστήμας αὐτῶν. Ὅθεν ἤδη πάντων τῶν τοιούτων κατεσκευασμένων, αἱ μὴ πρὸς ἡδονὴν, μηδὲ πρὸς τἀναγκαῖα τῶν ἐπιστημῶν εὑρέθησαν, καὶ πρῶτον τούτοις τοῖς τόποις οὗπερ ἐσχόλασαν.*

VITRINGA.

UEBER DAS CONSULARTRIBUNAT. VON OTTOKAR LORENZ.

Onder bovenstaand opschrift komt in het "Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien" (sechster Jahrgang 1855, Viertes Heft), eene verhandeling voor van mede vermelden schrijver, waarvan de slotsom in deze bewoordingen door hem zelven wordt zamengetrokken: De Consulairtribunen. alles verwijst hierop, hebben in den loop des tijds de gansche magt van de oude consuls op zich vereenigd, en daardoor vervielen zij ten laatste in de haat der plebejers, even als zij in den aanvang die van de patriciërs hadden te verduren. Zij hebben de oude consuls omvergestort, dewijl dezen te veel magt was ingeruimd, en zelve zijn zij omver geworpen, nadat zij zich van lieverlede de gansche magt van de oude consuls hadden aangematigd. Met hunne aangroeijende magt, dit is het resultaat van ons onderzoek, vermeerderde ook langzamerhand hun aantal. Voortgesproten uit de legerinrigting, waren zij in 't begin bekleed met een zuiver militair beheer (*consulari imperio*). Als daarop het consulairtribunaat, altijd tot hoogere staatsmagt opstijgende, de civile magt tot zich trok (*consulari potestate*), vermeerderde ook het getal hunner medeleden van drie tot vier en zes. Eindelijk nam het ook de ambtsverrigting van den census over, waardoor het getal der medeleden, zonder dat zij daarom

hun karakter van krijgstribunen verloren, natuurlijker wijze tot op acht moest verhoogd worden."

Het afwisselend getal dezer consulairtribunen, drie, vier, zes, acht, is reeds van oudsher voor velen een lastig struikelblok geweest, hetwelk men wel onderscheiden malen op deze of gene wijze zocht uit den weg te ruimen, zonder dat daarom, al de zich daarbij voordoende moeijelijkheden, tot nog toe geheel en al opgelost of verdwenen mogen heeten. "Niebuhr", zegt Göttling [1]), heeft het eerst getracht dit af-"wisselend getal te verklaren, en diens verklaring heeft bui-"ten twijfel veel aanlokkelijks." — Met dat al blijkt het dat Göttling zelf zich met dat "veel aanlokkelijks" niet bevredigen kan; want dadelijk daarop stelt hij eene nieuwe oplossing van het vraagstuk voor, welke echter nog veel minder aannemelijk is, als die van zijn voorganger, daar hij slechts aanneemt: dat uit het gewoon getal der militairtribunen, door de centuriën acht benoemd werden tot consulairtribunen; doch dat niet aan allen door de curiën het *imperium* werd verleend, maar slechts hun, die de patriciërs welgevallig waren, en dat op deze wijze de consulairtribunen zonder *imperium*, die bloot als militairtribunen, slechts als medehelpers van de anderen werden beschouwd, ook niet in de Fasti werden gebragt, die door de patriciërs werden aangehouden." — Intusschen had reeds vóor Niebuhr, trouwens meer in 't voorbijgaan, Perizonius [2]) zich eenigzins met de zaak van dat krijgstribunaat ingelaten, en daarbij onder anderen mede verwezen op het, bij Gruterus, p. 502 voorkomende, belangrijk fragment uit de redevoering van Claudius *de civitate Gallis danda:* TRIBUNOS. MILITUM. CONSULARI. IMPERIO. QUI. SENI. ET. SAEPE. OCTONI. CREARENTUR. Waarop onze geleerde landgenoot nog terstond laat volgen: Idem dixisse Pomponium de Or. iur. I. § 25, cum Budaeo, Corasio, Cujacio et Mureto sentio, legentibus d. l.: *Hi constituti sunt vario numero. Interdum enim* VI *fuerunt, interdum plures, nonnumquam pauciores.*

---

1) Geschichte d. Röm. Staatsverf. p. 327.

2) Animadvv. historicae. C. II, p. 44.

Bovendien zijn toch ook de verschillende plaatsen bij de oude schrijvers zelven waar over die tribunen gesproken wordt, zoo bepaald eenstemmig, dat hun getal althans wel degelijk en geenszins schijnbaar (*wie es scheint* zegt Göttling), op verschillende tijden, uiteen liep, — dat wij ons nooit goed hebben kunnen verklaren, hoe laatstgenoemde, wiens groote verdiensten overigens ten opzigte van de geschiedenis der Romeinsche Staatsregeling altijd op hoogen prijs dienen geschat te worden, zich aan eene zoo vreemde hypothese heeft kunnen wagen, welke tegen alle redelijke gronden aandruischt. Nu zegt Niebuhr ook wel (bij Isler [1]), wanneer hij het vraagstuk zoekt op te lossen, hoe er zoo zelden plebejers onder die militairtribunen voorkomen: "Einmal ist möglich, dass allerdings ein Abkommen getroffen ist, dass die Patricier sagten: wir willigen ein dass die schwächere Magistratur eingezetzt werde aber dann nur aus unserem Stande; oder es war in alten Zeiten ein Recht des vorsitzenden Magistrats für diejenigen keine Stimmen anzunehmen (*nomina non accipere*), die aus verschiedenen Gründen abgewiesen werden sollten; *oder wenn sechs Militärtribunen gewählt waren, gaben nachher die Curien bloss den Patriciern das Imperium und verweigerten es den Plebejern.*" Doch ook onmiddelijk voegt hij daarbij: "Nur ist in diesem letzteren Fall unbegreiflich, wie die Plebejer es sich hätten gefallen lassen." En om nu maar, zooals Göttling doet, en die, met zijn vast getal van acht tribunen altijd zelfs nog verder gaat, eene geheele hypothese te bouwen op iets "unbegreifliches", al kan men daarbij ook Niebuhr als een schild voor zich uitsteken, neen, dat wil er volstrekt niet bij mij in, in weerwil dat mijn geachte collega Hulleman, bij deze gemoedelijke confessie, ook al een bedenkelijk gezigt moog trekken. Wij zullen echter wel zien, dat Niebuhr zelf het ook zoo sterk

---

1) Th. 1, p. 333. Alwaar men nog leest: "Bisweilen, aber selten, finden wir drei Militärtribunen, häufiger vier, aber von 347 oder 348 an regelmässig, wenn sie da sind, sechs, einmal acht wo die beiden Censoren hinzugerechnet sind" — Isler heeft hier verzuimd dat *einmal* te verbeteren in *dreimal*, zooals later wel blijken zal, dat de meening van Niebuhr was, en waarvoor men al vast kan vergelijken, diens *Röm. Gesch.* Th. II, p. 440 (3e *Ausg.*).

niet meende. — Inmiddels laten wij hem en Göttling, voor het oogenblik met hunne eigene schriften daar; althans wij willen hierbij in geene nadere, opzettelijke beschouwing treden omtrent beider voorstelling van, 't geen eerstgenoemde in korte woorden noemt: de nieuwe Staatsregeling van 311. Ons voornemen was blootelijk, om de lezers onzer "Bijdragen", voor zoo verre zulks al doel mogt treffen, of noodig kon wezen, met den hoofdinhoud bekend te maken van bovengenoemde verhandeling van O. Lorenz: niet zonder ons echter ook nu en dan eene enkele aanmerking daarbij te veroorloven.

De algemeene conclusie waartoe hij komt, hebben wij al dadelijk hier medegedeeld. Verder neemt hij ook aan: dat er aanvankelijk slechte drie tribunen (mogen wij ze hier en vervolgens, gemakshalve maar zoo *tout court* noemen; verwarring kan het toch niet geven;) werden aangesteld. In 328 zegt hij wijders: "*sehen wir die consulartribunicische Gewalt deutlich in ein neues Stadium ihrer Entwickelung treten.*" Hiermede bedoelt hij de aanstelling van een vierden tribuun, voor de *praefectura urbi*. De uitbreiding tot op zes, in 349, schrijft hij voornamelijk toe aan de belangrijke vergrooting van het leger, sedert het beleg van Veji. En wijders zagen wij reeds, dat hij eindelijk acht tribunen telt, waaronder dan twee speciaal met den census belast. Hieruit blijkt alzoo, vooreerst, dat de schrijver zich aan al de getallen houdt, ten opzigte dezer tribunen, zooals zij bij Livius worden gevonden: 3, 4, 6, 8. Het laatste heeft gewis steeds de meeste zwarigheden opgeleverd, en wordt zelfs, in kleinere handboeken voor de Romeinsche antiquiteiten, soms in 't geheel niet opgenomen. — Met regt? — Dat gelooven wij niet, en in zooverre komen wij met Lorenz in de hoofdzaak overeen; even als hij, trouwens na braaf tobben en haspelen, eigenlijk tot geen ander resultaat komt in dezen, als tot dat, waarin Niebuhr hem reeds, langs veel korteren weg, was voorgegaan. De lezer, die zich door het zien van eenige getallen niet voelt afgeschrikt om mij hier te volgen, moge ten slotte zelf oordeelen over de waarde van het verschil, hetwelk altijd eeniger mate blijft bestaan tusschen Niebuhr en Lorenz, bij hunne wederzijdsche verklaring van

collegies, ook van *acht* tribunen. Wel hooren wij Lorenz beweren [1]: "Die Ansicht Niebuhr's hat man in neuerer Zeit übrigens gänzlich verlassen"; maar hij zelf althans doet dat alhier alles behalve *gänzlich*. En waar hij dan nog eenen schijnbaar geheel nieuwen weg ontgint, om zijne *acht-tallen* te bereiken, daar zullen wij zien, dat niemand, ten minste om zijne vóorlichting, hem zal willen volgen.

Gaan wij ten bewijze van een en ander, het punt waarvan hier sprake is in de eerste plaats na.

Geheel in het begin van zijn vijfde boek, zegt Livius: "Romani auxere tribunorum militum consulari potestate numerum: octo, quot numquam antea creati." Daarop laat hij de namen voorkomen, waaronder de zevende: M. Furius Camillus. Wij bevinden ons hier in het jaar 351 na de stichting der stad, volgens Varro. Diodorus [2]) geeft inmiddels slechts vijf tribunen op voor dit jaar, waaronder ook een M. Furius. Nu neemt Perizonius aan, dat Livius dien Camillus, en dengeen die nog op hem volgt, Postumius Albinus, alzoo N. 7 en 8, bij vergissing onder de tribunen mederekent, aangezien deze in dat zelfde jaar eigenlijk censors waren, zooals zij ook in de Fasti staan aangewezen, en insgelijks nog door Valerius Maximus en Plutarchus genoemd worden. Lorenz daarentegen wil hier van geene vergissing van Livius hooren, maar beweert: dat Camillus en Postumius, in weerwil zij al met den census belast waren, nogtans den titel voerden van tribuun, en niet van censor. Het eigenlijk verschil, gelijk verder nog duidelijker blijken zal, loopt alzoo vooreerst meer over den naam, dan wel over het getal der, op dat oogenblik te Rome aanwezige, hoogste magistraten. Waren het 8 van denzelfden rang, of 6, + 2 met een anderen titel? that is the question. Om dit uit te maken, begint Lorenz met te betoogen, dat men hier een onderscheid moet maken tusschen werkelijk censor *zijn*, en slechts de functie van dat ambt waar te nemen. Eigenlijke censors, zegt hij [3]), werden nooit aange-

1) P. 274, van genoemd *Heft*.
2) XIV, 35.
3) Ib. p. 295.

steld, ten zij er consuls aan 't bestuur waren; met andere woorden: consulairtribunen en censors waren er nooit op denzelfden tijd. Maar daarom werd wel, dus gaat hij voort, de census zelf, door de tribunen als zij allengkens in magt toenamen, mede binnen den kring van hun oppergezag getrokken, en hun collegie daarvoor van zes op acht gebragt, waarvan alzoo de beide laatste collega's, met bedoeld werk belast, in de wandeling zeer ligt censoren konden heeten, en ook zelfs als zoodanig hier en daar worden opgeteekend, zonder dat hun nogtans, stricto iure, een ander titel toekwam als van tribuun. — Hoeveel waarschijnlijks deze redenering op zich zelve eendeels welligt ook hebben mogt, en ofschoon zij in 't wezen der zaak, op niets anders berust, als op 't geen wij reeds lang hadden geleerd, zoo is Lorenz hierbij echter te ver gegaan; waardoor hij zich vooreerst binnen eene engte heeft gedreven, waaruit hij zich later zelf niet volkomen kan losmaken; doch ten andere nog, zijn de bewijsgronden, alsnu door hem in het midden gebragt, waarlijk geenszins geschikt of voldoende genoeg, om iemand dáármede tot het hier uitgedrukte gevoelen over te halen.

Hiertoe brengen wij ten eerste zijn argument, dat Livius en Diodorus, onzen Camillus, die in de Fasti voor dat jaar als censor staat aangewezen, bij dat zelfde jaar onder de tribunen tellen; waarmede hij bewijzen wil: dat uit deze overeenstemming duidelijk blijkt, hoe alleen de *waarneming* der censuur, gelijk Camillus die, altijd slechts qua tribuun a. h. t. daarmee belast, gehouden had, ligt tot de verwarring kon aanleiding geven, om ook hem den titel van censor bij te schrijven; want dat Diodorus hier in elk geval, den naam van tribuun, door Livius te regt aan Camillus gegeven, volkomen bevestigt [1]). — Men zou kunnen beginnen met te vragen: welk gewigt deze bevestiging al in de schaal zou leggen? maar eerst willen wij voorzigtigheidshalve liever even nagaan, of zij werkelijk wel plaats heeft. Diodorus ja, noemt onder zijne vijf tribunen van het jaar 351, gelijk

1) Ib. p. 300.

wij bereids aantoonden, mede een M. Furius; doch daarom nog geen M. Furius *Camillus*, zooals Livius doet. En daar in de Fasti, onder de zes tribunen die daar voorkomen, wel gelezen wordt de naam van M. Furius *Fusus* (niet bij aanvulling, maar onder de overgeblevene fragmenten), en vervolgens nog onder de censoren, op deze zes tribunen volgende, die van M. Furius *Camillus*, zoo lijdt het wel geen twijfel of Diodorus, wiens vijf tribunen, tot op een enkelen voornaam na, hier geheel overeenkomen met vijf van die zes uit de Fasti, heeft ook dien M. Furius *Fusus* bedoeld. — Trouwens, als men hierbij ook moet ondersteund worden door de harmonie van Diodorus met Livius, dan staat het al zeer slecht met de zaak: later komen wij nog wel op dit punt terug.

Het bewijs verder, hetwelk hierop wordt aangevoerd, om de uitgesprokene stelling te bevestigen, dat de censors die vermeld worden, te gelijker tijd dat er tribunen aan 't hoofd waren, ook geene eigenlijke censors mogten heeten, is, zoo mogelijk, nog minder waard dan dat vorige. — Livius, zegt hij [1]), spreekt van censors in de jaren 374 en 376 en alzoo na nog geen verloop van een lustrum daar tusschen, zonder dat hij nogtans zijne verwondering te kennen geeft, gelijk hij anders overal doet waar hem iets onverklaarbaars voorkomt, over deze verkrachting van den staatsregel, enz.; en hieruit ontleent hij het onomstootelijk argument: dat alzoo Livius zelf in deze censors geen ordinaire censors ziet. Houden wij intusschen de plaatsen, waarop hier gewezen wordt, eens weer tegen het licht; gelijk die ander, dat bankbillet, waarmee men hem eindelijk betaalde, en die, als de weinig vertrouwde vriend zich daarover boos maakte, bedaard antwoordde, terwijl hij, met den rug naar hem toegekeerd, het ding voor het raam bekeek: ça c'est vu! — Het is waar, bij Livius VI, 27, lezen wij: "creati censores C. Sulpicius Camerinus Sp. Postumius Regillensis" — dit was in 374, — en dan weer, C. 31, a°. 376: "erat autem et materia et causa seditionis aes alienum, cuius noscendi gratia Sp. Ser-

---

1) Ib. p. 801.

vilius Priscus Q. Cloelius Siculus censores facti, ne rem agerent, bello impediti sunt." Maar wat volgt inmiddels nog terstond na de eerst aangehaalde woorden? "coeptaque iam res morte Postumii, quia collegam suffici censori religio erat [1]), interpellata est. igitur cum Sulpicius abdicasset se magistratu, censores alii vitio creati non gesserunt magistratum. tertios creari velut diis non accipientibus in eum annum censuram religiosum fuit." In dat jaar alzoo, in 374, scheen het dat de goden geen welbehagen konden vinden in censors, en zonder dat er iets in dit opzigt afgedaan was, gaf men daarom, na herhaalde mislukte proeve, de zaak voor ditmaal eenvoudig op. Nu had men het volgende jaar eene nieuwe proef kunnen wagen; doch het schijnt, zullen wij nog maar zeggen, (want straks zullen wij wel zien, wat hierbij nogtans gewis te wijzigen valt,) dat men óf uit een overblijfsel van godsdienstige naauwgezetheid, óf welligt omdat de behoefte daarvoor op 't oogenblik niet zoo dringend meer was, misschien wel om beide redenen te gelijk, de onafgedane censuur nog maar in *statu quo* liet. Intusschen werd het in het hierop volgende jaar, in 376, streng noodzakelijk, gelijk uit die weinige daarbij gevoegde woorden van Livius volkomen blijkt, om weer tot eene nieuwe keuze van censors over te gaan, en aldus geschiedde dan ook. Er ligt derhalve vooreerst niets tegenstrijdigs, of wat onwettig zou mogen heeten, in die, na verloop van slechts één tusschenjaar bij hem teruggekomene censuur, en men zou haast mogen vragen, of onze Weener geleerde wel geheel opregt te werk ging, als hij met zoodanige voorbeelden zijne leering zocht te bepleiten, dat wij nooit bij tribunen met gewone censors te doen hebben.

Maar ook zijn argument, dat Niebuhr klaarblijkelijk dezelfde meening omhelst, is even valsch en onbeduidend. Niebuhr gewaagt in ons jaar 375 van een censor Trebonius, die een plebejer was; plebejers mogten in dien tijd nog

---

1) Cf. Liv. V, 31. Eodem anno (362) — C. Iulius censor discessit: in eius locum M. Cornelius suffectus, quae res postea religioni fuit, quia eo lustro Roma est capta; nec deinde umquam in demortui locum censor sufficitur.

geen censor worden; ergo beschouwde ook hij (want in 375 berustte het opperbestuur bij tribunen), de censors onder een tribunaat, niet als ordinaire censors; — dus redeneert op nieuw Lorenz.

Wij willen de gansche zaak in weinige woorden uiteenzetten, te meer daar hij het toch verzuimt; doch dan was het hem ook onmogelijk geweest, om een goochelaars greep daaruit te doen.

Zoo even zagen wij, hoe het verhaal van Livius ten opzigte dier censuur van 374 en 376, op zich zelf beschouwd aan volstrekt geene zwarigheden onderworpen is; hoe in geen geval Lorenz daaruit het bewijs kon ontleenen, hetwelk hij voorgaf; echter ontmoet men zwarigheden van bijzonderen chronologischen aard, wanneer men deze jaren vergelijkt met die waarin Diodorus van acht tribunen spreekt. Niebuhr heeft in 't kort getracht, door eene bij den eersten blik schijnbaar nog al gewaagde veronderstelling, meer overeenkomst te brengen tusschen de verschillende opgaven welke wij hier aantreffen bij Diodorus en Livius; doch men is wel gedwongen in de hoofdzaak volkomen met hem eens te wezen, al kan men ook zijne redenering daarbij niet aannemen in hare gansche ontwikkeling. Te weten: Diodorus geeft voor 375 acht tribunen op [1]). Nu wil Niebuhr, dat twee daarvan C. Genucius en P. Trebonius de *censores vitio creati* zouden geweest zijn, waarover Livius hierboven, in C. 27, sprak; en verder, dat deze "nur durch ein Versehen die "Abdankung der ersten und Erwählung der zweyten Censo-"ren in das Jahr 376" (bij ons 374) "gesetzt hat [2])." — Wáarom dit zoo aangenomen moest worden, zal beneden duidelijk genoeg blijken. Inmiddels komt bij Diodorus in elk geval die naam van *C. Genucius* niet voor, maar wel van *C. Erenucius*. Bij Pighius, die zich voor dit jaar aan de zes tribunen van Livius houdt, en uit dien hoofde die twee nog daarenboven genoemde van Diodorus, eenvoudig als valschelijk binnengeslopen verwerpt, heet het ook trou-

1) XV, 51.
2) R. G. II p. 441. *Anm.* 860.

wens maar van hem: *nescio quis C. Erenucius*. En Niebuhr, eenmaal hier toch aan 't verschikken, verandert mede in 't voorbijgaan dien overigens ook geheel onbekenden naam van *Erenucius* slechts in *Genucius*, zonder evenwel verder een enkel woord daarbij te voegen. Maakte hij echter daarom plebejers tot censors, en kon alzoo Lorenz zich in dit geval op hem beroepen als op een bondgenoot, al zou die bondgenoot eigenlijk nog maar bij wijze van *attrape* gemaakt mogen heeten? — Juist het tegendeel is waar. Wij laten voor het oogenblik die gansche wijziging van Niebuhr ter zijde; doch zoover was hij in elk geval er af van hier censors aar e nemen tegen den gewonen, den nu nog alleen wettigen gel, dat hij, juist in de plebiteit van dien Trebonius, van wien de ander zich als triumpherend bedient, de reden ziet, waarom de nieuwe censors niet konden staande blijven. "Die Trebonier" merkt hij later uitdrukkelijk op [1]), "waren Plebejer, — die in jenem "Jahr ausgeführte Theilung der Stellen auch auf die Censo-"ren angewandt, — und dies offenbar die Ursache weshalb "sie abdanken mussten." Maar die Genucii, hoe aanzienlijk overigens het geslacht ook was, waren toch ook slechts plebejers. Niebuhr zelf schijnt hierover niet verder gedacht te hebben, en Lorenz? . . . . . hoe spijtig, dat die niet op den inval kwam, om dien nevenman van Trebonius, hem als 't ware stilzwijgend door Niebuhr voor een patriciër in de hand gestopt, eens even te onderzoeken! Want dan had hij zelfs kunnen verkondigen: dat Niebuhr van meer dan één plebejischen censor in dezen tijd gewaagt, en dus dezelfde ambtenaren van vroeger evenmin in hen ziet als hij!

Wij spraken reeds hierboven over de weinige of geene overeenstemming, die er op dat punt der tribunen heerscht, tusschen Livius en Diodorus; beiden spreken 't getal *acht* uit, maar dat is ook het voornaamste wat zij daarbij doen; wij willen zulks nu nog even nader beschouwen.

Slechts driemaal, afzonderlijk geteld, komen er acht tribunen bij beiden voor, eens bij Livius, tweemaal bij Diodo-

1) Ib. p. 446. *Anm.* 871.

rus; overigens wordt bij geen der oude schrijvers dit getal bepaald aangewezen. Wij zagen [1]), hoe Livius in 351 uitdrukkelijk van acht tribunen spreekt, en Diodorus er alsdan slechts vijf noemt; verder dat de laatste er acht aanwijst, waar de eerste weer niet meer dan zes telt, in 375; eindelijk geeft Diodorus voor het jaar te voren, 374, insgelijks nog acht tribunen op [2]): Livius wederom slechts zes; doch bovendien dan die twee censors, waarover wij mede reeds hebben gesproken. De poging van Niebuhr, om voor het jaar 375 eenige meerdere overeenstemming te verkrijgen, tusschen die verschillende opgaven van Diodorus en Livius, hebben wij zoo even nagegaan; wij keeren straks weer daarop terug. Maar komen nu inmiddels, bij 374, de namen van de acht tribunen bij Diodorus, ook soms met die van de zes tribunen en der twee censors van Livius overeen? — Lorenz bevestigt zulks vrij ruim; doch wij hebben eenmaal geleerd, helaas! hem niet op zijn woord te mogen gelooven.

Gelijk altijd heerscht ook hier weer vrij groot verschil in al die namen, en die "*Diodori perpetua cum Livio ceterisque Fastorum conditoribus discordia*," waarover eene eeuw geleden de geleerde Wesseling zich reeds zoo beklaagde, is voor ons nog bij voortduring hetzelfde kruis. Van die beide hier op bl. 88 reeds voorgekomene censors van Livius (C. 27), komt alleen *C. Sulpicius* mede bij Diodorus voor [3]), en had alzoo Lorenz weer regt om maar neer te schrijven: "*Ganz*

1) p. 86.

2) XV. 50.

3) In den tekst van Im. Bekker (*Teubner*, 1853) staan al de acht namen van Diodorus te dezer plaatse, nog even als bij Wesseling geschreven, die zich trouwens juist hier uitlaat, dat hij zich met de daarin door anderen gemaakte emendaties wel vereenigen zou: *nisi modum excederet medicina*, en zoo men daarmee slechts eenmaal gedaan kreeg. En zoo komt zelfs die naam van *C. Sulpicius* niet eens voor in een van de beste codices uit de 15. eeuw, den Coislinianus (bij Montfaucon nog: *omnium optimus*). Maar of hij nu nog uit andere handschriften is opgenomen, en óf men maar (en dan welligt uit Livius zelf) met dien *Sulpicius* eene tekst-lacune *divinando* heeft aangevuld, kan ik op 't oogenblik niet verder nagaan. Diodorus blijft in dit opzigt soms vrij onzeker voor ons,. en zoo zegt Niebuhr nog in ronde woorden, als hij, L. XV, 57, bij hem slechts *vier* tribunen vermeld vindt: "*die Angabe rührt wohl von dem nämlichen her der betrügerisch allenthalben die Spuren von Lücken übertüncht hat.*"

gewiss will Livius, wenn er zwei von den acht Kriegstribunen des Diodor als Censoren bezeichnet, nichts anderes sagen, als dass diese den Census geübt haben" [1])?

Wij hebben mede gezien, dat er in 376 bij Livius twee censors voorkomen, waar naast dan nog zes tribunen worden genoemd Bij Diodorus daarentegen leest men ditmaal slechts: *ἀντὶ τῶν ὑπάτων χιλίαρχοι κατεστάθησαν τέσσαρες*, — ter plaatse, zoo even in die noot, reeds aangehaald, met dien zwaardslag van Niebuhr er bij. Ons plan is echter geenszins de bewijzen nog voort te zetten, hoever die *entente cordiale*, welke Lorenz, zoo allergelukkigst voor zijne zaak, tusschen de hier al zoo vaak besprokene schrijvers ontdekt heeft, zich inderdaad wel uitstrekt. Alleen laten wij hieromtrent nog deze voorbijgaande opmerking volgen.

De Fasti, (waarmede ik hier steeds die van Baiter, bij Orell, bedoel) brengen ons bij dit alles zelfs welligt nog wat meer in war; hunne aanvulling toch ook, op de keper beschouwd, draagt niet altijd de sporen van groote scherpzinnigheid of wel doordacht onderzoek. Zoo geven zij bij het jaar 373 (374) acht tribunen op, maar dan daarenboven nog de twee censors van Livius: te zamen alzoo tien personen. En zijn dat nu intusschen die acht tribunen van Diodorus? Ook niet. Livius, gelijk wij zagen, wijst voor dit jaar zes tribunen aan. Vier daarvan vindt men onder die acht van Diodorus: twee Valerii, een Menenius, en een Papirius. Wijders vermeldt Livius daarbij nog twee, en Diodorus vier, geheel van elkander verschillende, namen. En de Fasti nu, even als of zij de zaak bij minnelijke schikking hadden willen afmaken, vertoonen vooreerst die vier namen welke bij beiden worden gevonden; vervolgens voegen zij de twee namen daarbij, die alleen bij Livius, en daarna weer twee van die vier, welke alleen bij Diodorus voorkomen; maar dan is het schier, alsof men verder dacht: dewijl er nu in elk geval acht tribunen staan, naar den eich van Diodorus, al zijn ze dan ook niet allen zijne pleegkinderen, nu mag Livius toch ook wel zijne censors behouden. Trouwens in den tijd van Perizonius

---

1) Ib. p. 301.

kwamen de namen van *acht* tribunen nog nergens in de Fasti voor, gelijk ik bij hem lees [1]). Onze latere editie mag gewis wel *auctior* heeten; het gewone *emendatior* zou ik er echter, althans naar voorgaande proeve te oordeelen, niet durven naastschrijven; intusschen heb ik op 't oogenblik geen ouder exemplaar bij de hand. Pighius inmiddels, wil ook nog van geen acht tribunen hooren en houdt zich voor dit zelfde jaar daarom aan Livius. Doch overigens wijkt hij van dezen, ofschoon hij al bepaald zegt: "*octo*, *quot numquam antea*, *creati*" ook even goed af, als van Diodorus, waar die een en andermaal χιλιάρχους ὀκτώ aangeeft.

Vergelijken wij nu eindelijk eens met dit alles, hetgeen Niebuhr hieromtrent leert, bij wien wij aldus lezen [2]): "Von 311 bis 323 haben die Fasten diesen Magistratur fünfmal, und jedesmal drey Namen: von 329 bis 349 finden sich elf oder zwölf Collegien von vier, und drey oder zwey von drey Militartribunen: dann, so oft seit 350 bis zum licinischen Gesez solche Tribunen erwählt worden, sind ihrer nie weniger als sechs gewesen: *wohl aber kommen dreymal je acht vor* [3]). Ueber das erste dieser Beyspiele hat Perizonius erschöpfend gehandelt, und gezeigt, dass die beyden lezten Namen unter den achten allerdings die der Censoren des damaligen Jahrs 352 sind, diese aber von Livius so entschieden als Glieder des tribunicischen Collegiums betrachtet werden, dass er jenes Jahr in der Reihe der Tribunate des M. Camillus zählt. Grade die nämliche Beschaffenheit hat es mit den beyden andern welche nie erwogen sind; wie fast alles was Diodor für die ältere römische Geschichte enthalt, verachtet liegt." — (Zoo straks evenwel, werd ons ook nog met een voorbeeld aangetoond, hoe men aan de berigten bij Diodorus, van dezen zelfden aard, op verre na niet steeds

---

1) Animm. Hist. p. 46. Daartegen schrijft Göttling wel (l.l. p. 328): — "da die capitolinischen Fasti wirklich acht Namen von Consulartribunen haben." — doch zoover ik kan nagaan, hebben ze die toch nooit als door aanvulling, en dan nog slechts *tweemaal*.

2) L. l. II, 440.

3) Hierbij wordt op de reeds bekende plaatsen verwezen: Livius V, 1. Diodorus, XV, 50 en 51. Zie overigens onze aanteekening op bl. 84.

het volle vertrouwen kan schenken). — En iets verder vinden wij dan nog opgemerkt: "Während dieses Zeitraums kam die Censur äusserst selten vor: so oft sie aber neben dem Militartribunat eintrat, muss sie auf gleiche Weise als verbunden mit demselben betrachtet seyn, so dass alsdann acht Tribunen gezählt wurden."

Hiermede is het inmiddels gewis reeds helder genoeg geworden, wáarom dat verschuiven van die *censores vitio creati* (op bl. 90) naar een volgend jaar moest plaats hebben: de voorgaande rekening met die tribunen komt zoodoende altijd beter uit. Immers wij hebben gezien, dat bij Diodorus acht tribunen voorkomen in 374 en 375; en bij Livius in 374: zes tribunen en twee censoren. Dat jaar 374 komt alzoo bij beiden, volgens den eenmaal aangenomen stelregel, overeen. Maar nu telt Livius in 375 niet meer dan zes tribunen. Neemt men dus met Niebuhr aan, dat de keuze van nieuwe censors, na den dood van Postumius (waarmede ook zijn collega kwam te vervallen), niet in hetzelfde jaar waarin Livius zulks stelt, maar eerst in het volgende, in 375, plaats greep; dan had men toch ook bij hém, om 't even of die vernieuwde keuze, dewijl daarbij iets verkeerds was binnengeslopen, of om welke wettige of gezochte reden ook, al terstond weer fout liep [1]),

---

1) Het behoefde waarlijk geen in de plaats van een patriciër gekozen plebejer te wezen, om eene gedane verkiezing te vernietigen. Als een enkel bewijs slechts van de brutale manier, waarop men hiermede soms te werk ging, ten einde iemand, die, waarom dan ook, 't bij de oligarchie verbruid had, onder den schijn van uit godsdienstige naauwgezetheid zoo te móeten handelen, uit het vaarwater te houden, zij het genoeg hier te verwijzen op de redenen, waarom in de Fasti dat: *vitio facti abdicarunt*, b. v. bij 't jaar 532 voorkomt. 't Was hier om Flaminius te doen, een gewis zeer verdienstelijk man, doch tegen wien eene groote partij bestond. Zie hier het naïf verhaal bij Plutarchus zelf (Marcellus 5): *Μινυκίου δὲ δικτάτωρος ἵππαρχον ἀποδείξαντος Γάϊον Φλαμίνιον, ἐπεὶ τρισμὸς ἠκολούθει μυὸς, ὃν Σόρικα καλοῦσιν, ἀποψηφισάμενοι τούτους αὖθις ἑτέρους κατέστησαν.* En ook later moest Flaminius nog meer van die kunsten ondervinden; doch wij mogen hier niet uitvoeriger worden; die muizen, anders, speelden alléen reeds eene zeer gewigtige rol in dergelijke zaken; want zoo leest men bij Plinius (H. N. VII, 57): *Nam soricum occentu dirimi auspicia, annales refertos habemus.* Slechts dit in 't voorbijgaan nog. Valerius Maximus vertelt alweer hetzelfde, maar ditmaal toch ook wat naauwkeuriger als Plutarchus. Immers wij lezen bij hem (I, 1, 5.): "*Occentusque soricis auditus, Fabio Maximo dictaturam, C. Flaminio magiste-*

op nieuw zes tribunen en twee censoren, en op deze wijze verkrijgt men alsdan ook voor dat tweede jaar de verlangde overeenkomst tusschen beide schrijvers. Indien men echter deze jaren 374 en 375, niet zoozeer nog, omdat Diodorus zulks bepaald zegt, als wel om de voorafgaande balans met Livius, onder de tribunaten van acht brengt, dan moet a fortiori 376 in deze becijfering worden opgenomen, aangezien er gedurende dit jaar wérkelijk censoren waren (al werkten ook zij, althans aanvankelijk, weer niets uit, waarvoor men nogmaals vergelijke: Livius VI, 31), hetgeen men toch, ten minste van het jaar te voren, zoo men daarin al die *vitio creati* overbrengt, nimmer zoo gaaf zeggen kan. Wij zouden aldus, vooreerst geen drie — maar viermaal te doen hebben met tribunaten van *acht*, t. w. in 351, 374, 375, 376. Behalve de hier besprokene gevallen komen, tusschen 351 en den eersten plebejischen consul, in de Fasti nog slechts éens censors voor, in 362 1); doch toen waren consuls aan 't Bestuur, zoodat wij met dit geval hier niet te maken hebben. Intusschen geeft Pighius er ons nog aan de hand in 355 (356), bij welk jaar hij aanteekent: "Hoc quasi tempore lustrum a censoribus conditum fuisse, Capitolinorum ordo fastorum insinuat, quamvis nullum hactenus apud auctores vel censorum, vel lustri huius mentionem inveniam. Supplevimus tamen loca vacua patriciis summo magistratu functis, qui ambo consules et tribuni militum fuerant." Ofschoon wij en de bepaling van het jaar, en die aanvulling, geheel voor rekening laten van onzen ijverigen Annalist, zoo nemen wij toch gereedelijk met hem aan, dat hier ergens op nieuw eene censuur had moeten voorkomen, dewijl anders de cijfers niet uitkomen, die in de fragmenten van de Fasti, achter die L. f. (Lustrum fecere), hier en daar nog aanwezig zijn. Deze ontbreken nogtans weer tusschen XVI en XX. Bij 350 (351) staat nog het eerste getal. Achter den census van 375 (376) moet XIX worden ingevuld, gelijk Pighius

---

rium equitum deponendi causam praebuit." — En daarin heeft hij gelijk, want die dictator was Fabius en niet Minucius, gelijk reeds meermalen is opgemerkt.

1) Zie de noot op bl. 89.

ons overtuigend genoeg voorrekent op het jaar van den eersten plebejischen consul. Neemt men nu verder met hem aan, dat achter 360 (361) had gestaan: XVIII, dan kan gewis voor XVII geen ander jaar, als 't door hem aangewezene, gevonden worden. 't Zou anders ook kunnen wezen (nu wij toch de zaak door gissing slechts kunnen benaderen), dat die geheel overgeslagene censuur ergens tusschen 360 en 375 in de Fasti gebragt diende te worden: 360 krijgt alsdan XVII naast zich; 365 of 370: XVIII, en zoo doende komen wij toch insgelijks weer bij 375 op XIX. Wat hiervan ook zij, tusschen 350 en 375 komen slechts consuls voor in 360 en 361 (361 en 362) en dat is op 't oogenblik de hoofdzaak. Want die censors i. q. vallen alzoo wáar dan ook, toch altijd naast *zes* tribunen. *Summa summarum* kan men dus die *octoni tribuni*, die men alzoo verkrijgt door telkens de twee censors bij hen mee te tellen, niet driemaal, gelijk Niebuhr beweert, maar vijfmaal zien optreden. 't Wordt zoo doende altijd terstond iets beter tegenover de bedenking door hem zelven nog in 't midden gebragt: "Es ist nur mit einer unerheblichen Uebertreibung "gesagt dass diese zahl oft vorgekommen sey" waarbij hij op dat SAEPE. OCTONI. uit de hierboven (bl. 83) vermelde inscriptie verwijst. — Beschouwen wij echter de zaak even aldus. Tusschen de eerste aanstelling van zes tribunen en de benoeming van den eersten plebejischen consul verliepen 39 jaren. Tweemaal werden in dien tijd nog consuls gekozen. De zoogenaamde *ἀναρχία*, welke op het laatst van dit tijdvak inviel, duurde mede, volgens Livius 5, volgens andere opgaven die nogtans meer waarschijnlijkheid voor zich hebben, 4 jaren. Intusschen, cijfers vooral zijn slechts betrekkelijk groot of klein. En zou nu, om het daarmede hier maar uit te maken, b. v. een veldheer die 28 batailles had gewonnen, doch daarentegen vijfmaal geslagen was, niet zeer eenvoudig mogen vertellen, dat hij ook *dikwijls* er was tegengeloopen? In geen geval lezen wij hier: SAEPIUS, en bovendien, hoe authentiek die woorden allen ook zijn mogen, ze kwamen toch nog maar voor in eene redevoering, waarbij men alles niet zoo moet napluizen.

Om dezelfde reden geeft mij ook nog eene andere plaats bij Livius (VI, 37.) hier niet de minste zwarigheid, als hij namelijk de eigene voorstellers dier zoo beruchte wetten van het jaar 378, C. Licinius Stolo en L. Sextius, tot het volk laat zeggen: "Qui crederent duobus in locis sua volun-"tate impertituros (*patricios*) plebi honorem, qui *octona loca* "*tribunis militum creandis occupare soliti sint*, et ad consu-"latum viam fieri passuros, qui tribunatum saeptum tam diu "habuerint?" In tegendeel, die woorden bevestigen slechts te meer, dat er wel degelijk ook regeringen van *acht* tribunen moeten geteld worden; zonder dat men daarom er uit lezen mag, alsof men nooit een bewind van minder leden gekend had. Om het volk op te winden, om de ongelijkmatige verhouding zoo sterk mogelijk te laten uitkomen, werd hier slechts het hoogste cijfer aangevoerd, en zoo zou men gewis nog gesproken hebben, al waren er ook maar tweemaal collegies van acht tribunen geweest: — dat is het al.

Overigens komt tegen dit getal nog eene zijdelingsche bedenking voor bij Ruperti [1]), welke nogtans weer niets om het lijf heeft, zoo als dat, helaas! wel meer het geval is bij 't geen hij zegt. Immers zoo lezen wij onder anderen nog bij hem: "N. B. *Die Lesart octo*, *Liv.* V, I. *ist zweifelhaft.*" Een leelijk N. B.! zou men onwillekeurig kunnen denken; doch weer even nader bekeken, zoo blijkt het slechts een houten sabel te zijn, welke men ons hier voorhouden wil. Het is zeer wel mogelijk dat die lezing *octo* "*zweifelhaft*" is; ik kan zulks ook voor 't oogenblik binnen de aloude veste van Drusus, waar men wel eens Romeinsche scherven, maar nooit eenig handschrift van Livius gevonden heeft, bovendien op geenerlei wijze nagaan; doch, — gelukkig, voeg ik er bij, — in dit geval ten minste kan mij dat niet schelen ook. Slaan wij slechts nogmaals het oog op de plaats in haar geheel. "Romani auxere tribunorum "militum consulari potestate numerum: quot numquam "antea creati, M. Aemilius Mamercinus iterum L. Valerius "Potitus tertium Ap. Claudius Crassus M. Quinctilius Varus

1) Handb. d. Röm. Alterth. Th. II. p. 155.

"L. Iulius Iulus M. Postumius M. Furius Camillus M. "Postumius Albinus." Welnu, ik veronderstel zelfs, dat men in alle oude teksten, zonder onderscheid, deze gansche gaping vond: zoo lang dan toch al de rest hier niet bewezen werd later verknoeid te zijn, mogt toch ook ieder, die slechts lezen en tellen kon, zonder gevaar van zich de vingers te branden, er dat *octo* wel inschuiven. En zou buitendien Livius, die eerst van drie, dan van vier, vervolgens van zes tribunen melding maakt, niet geweten hebben wat hij schreef, als hij hierop, alweer wat later, uitdrukkelijk liet volgen: "Romani auxere" cet.? Neen, zijn getuigenis in dezen, genoegzaam ondersteund als wij het daarenboven zagen, zou zonder dat reeds voldoende mogen geacht worden voor de bloote aanneming ook van acht tribunen.

Nu zou men evenwel, en gewis niet zonder regt, de vraag mogen doen: of men met dat al op de voorschrevene wijze er komen mag? Ik neem volgaarne aan, kon men zeggen, dat het boven alles duidelijk is, dat er ook acht móeten geweest zijn: doch nog niet zoo duidelijk, dat men met Niebuhr, om aan die getallen leven te geven, de censoren maar bij de tribunen moet optellen.

Voor de beantwoording hiervan, moet ik nog even op Perizonius overstappen.

"Ueber das erste dieser Beyspiele" zei Niebuhr zoo even (bl. 94) "hat er erschöpfend gehandelt." — De beide groote Meesters vergeven mij; doch naar mijne bescheiden meening laat Perizonius, om het met eene vaderlandsche spreekwijze uit te drukken (die er echter wel wat Japansch uitziet,) ons eigenlijk met het mes in den buik zitten. Van dat jaar 351 bij Livius gewagende, beweert hij in de eerste plaats, dat deze, *incuria quadam*, de censoren daarvan onder de tribunen begrepen heeft, waarop hij alsdan laat volgen, hoe, ten opzigte van die opgave van acht tribunen: "forte — non tam erra-"verit ipse per se et sua maxime culpa Livius, quam alios "errantes fuerit secutus. Nam fuisse aliquando octo tribunos "undecunque id hauserit Livius, certe credidit, et vulgaris "etiam fuit opinio." — Daarop komen alsdan die plaatsen, hierboven reeds aangehaald. Maar nadat hij dan verder de

quaestie, bij genoemd jaar, omtrent den grooten Camillus, tegenover Sigonius geleerd en wel bestreden heeft, (eene quaestie welke hier niets afdoet, en die wij daarom ook niet verder aanroeren), gaat hij bedaard tot een nieuw punt van onderzoek over, zonder zich wijders in het minste over die *octoni* of *saepe octoni* meer uit te laten. Deze blijven alzoo bij hem zoo wat in de lucht zweven. Dat ze er eenmaal geweest zijn, neemt hij duidelijk genoeg aan; maar hoe, of wanneer? — hierop blijft hij het antwoord volkomen schuldig. Alleen is zijne uitspraak aan niet den minsten twijfel onderhevig, waar hij beweert, dat Livius zich vergist, uit onachtzaamheid, acht tribunen telt, in plaats van te schrijven: zes tribunen en twee censoren. Hij ziet in die beide zaken dus wel degelijk verschil en daarom bestraft hij Livius. Verder zoekt hij hem nogtans weer te verschoonen door aan te toonen: hoe gemakkelijk hem hier dat *octo* uit de pen kon vloeijen; tot die hoogte waren ze toch ook, naar men algemeen aannam, eenmaal geklommen; Livius zelf ten minste deelde in dit gevoelen; doch hoe dan ook, slechts ditmaal had hij het niet mogen noemen gelijk hij deed.

Perizonius alzoo, zegt hier in ieder geval juist het omgekeerde van hetgeen Niebuhr uit hem haalt. In plaats van, gelijk de laatste begeert, het als een tribunaat van acht te beschouwen, zoo dikwijls er censors voorkomen, verlangt de eerste in tegendeel, dat men bij zoodanig jaar dit getal niet uitspreke, al word het dan ook, zoo als bij Livius, uitdrukkelijk genoemd. Hoe meer Niebuhr al zijn best doet om aan te toonen, dat onder die tweemaal bij Diodorus vermelde χιλιάρχους ὀκτώ, telkens twee censoren steken, des te meer verwijdert hij zich eigenlijk van 't gevoelen van Perizonius. Dezelfde plaats, die bij den een voor een groot bewijs geldt, dat er wel degelijk acht tribunen *moeten* geweest zijn, is, juist *omdat* het er staat, in de oogen van den ander, verkeerd uitgedrukt: bevat juist in dít opzigt eene dwaling. Volgens Niebuhr had men tot driemaal toe een dergelijk tribunaat gehad; wij hebben gezien, hoe wij gerust kunnen tellen tot vijf; bij Perizonius echter is het volslagen onmogelijk eenige berekening van dezen aard op te maken; al wat wij

bij hem vernemen is, dat hij het onderhavig geval *niet* ziet, waar Niebuhr dat wel ziet; — waarlijk, wij begrijpen niet regt, hoe deze op genen verwijzen kon, als in dezelfde meening te zijn voorgegaan.

Nu ga ik over tot de volgende eenvoudige sluitredenering. Als men op overtuigende gronden verpligt is het eenmaal aanwezig geweest zijn van acht tribunen op zich zelf aan te nemen, dan dient men die toch ook te kunnen vinden, te kunnen aanwijzen. En zal men dit immer vermogen te doen, indien men als 't ware met Perizonius zou redeneren: acht zijn er geweest, dit staat vast; wanneer, weet ik evenwel niet en dit is mij ook onmogelijk om te gissen, want ik zie nooit melding als van drie, of vier, of zes; maar zóoveel weet ik, dat ik ze niet aanneem, daar waar ik dan voor eene enkele reis gedurende dit gansche tijdperk toch ook acht magistraten naast elkander vind. — Of zou men niet veeleer dienen te besluiten: die quaestieuse tribunen zitten ontegenzeggelijk juist híer, en dat wel: 1°. omdat zij nergens anders kunnen schuilen, en 2°. dewijl zulks nog door de verklaring daarenboven van Livius gestaafd wordt; waarbij men alzoo, zoowel uit het positieve als uit het negatieve, bewijzen voor zich krijgt tegenover de hypothesen, waarop alle anderen hunne verschillende meeningen in dezen slechts kunnen voortbouwen.

Hiermede is echter nog het laatste woord over de gansche quaestie niet uitgesproken.

Wij hebben gezien, dat die halve censoren, zooals men ze zou kunnen noemen, welke Lorenz ons wilde opdringen, uithoofde van zeer wettige redenen niet aangenomen konden worden; zijne stelling trouwens, dat er naast de tribunen nooit gewone censors werden aangesteld, lijdt in nog meer opzigten schipbreuk. Wij verklaarden reeds in 't begin, dat hij zich daarmede in eene engte dreef, waaruit hij zich zelf niet behoorlijk zou kunnen losmaken: slechts dit willen wij hierover nu nog aanstippen. Als hij om acht tribunen te krijgen telkens de censoren opneemt die dan toch geene eigenlijke censoren volgens hem waren, zoo dient hij natuurlijk, de enkele keeren dat deze vermeld worden gedurende den tijd

waarin er nog geen *zes* tribunen waren, alzoo vóor 349, hen even goed bij elkander te tellen. Wij willen hier de jaren niet aanroeren, waarin de Fasti geheel zijn aangevuld: echte buitenkansjes voor onzen Lorenz! want over de daarbij opgegevene, hem zijne gansche theorie tamelijk in de war smijtende, censoren, springt hij, zoo als men verwachten mogt, met de beide beenen te gelijk, luchtig henen. Zoo zegt hij maar [1]): "Das nächste — (namel. ná 324) — Lustrum 329 "hat Kriegstribunen, aber keine Censoren; ebenso 334, 339 "u. s. w." Hoever dat u. s. w. hier loopen moet, moge de hemel weten; te meer daar er bij die twee laatste jaren in de Fasti, nóch zelfs bij Pighius, die, gelijk wij bereids zagen, anders soms nog wel verder gaat, volstreks van geen censors gesproken wordt. Doch daarentegen vinden wij in de fragmenten zelven van de Fasti nog melding van hen gemaakt bij het jaar 335 (336). Even als bij Livius en Diodorus, wijzen de Fasti hierbij slechts drie tribunen aan: hetzelfde getal als bij 345, (346) en ook bij 331, (332) (welk laatste jaar echter door Sigonius zeer aannemelijk op vier is gebragt;) en dit zijn dan ook die "*drey oder zwey Collegien von drey Militartribunen*," te midden van de anders altijd voorkomende *viertallen*, tusschen 328 en 349, welke hierboven (bl. 94) Niebuhr bedoelde. — Wat doet nu inmiddels Lorenz, om deze laatste censors die hij nóch als gewone, nóch als buitengewone gebruiken kan, van de hand te schuiven? Het is inderdaad een oolijk redmiddel, waarvan hij zich ditmaal, niet linksch, bedient. "Da übrigens Diodor "und Livius im Jahre 336 nur drei Kriegstribunen nennen," dus argumenteert hij, — "und die capitolinischen Fasten "*sonderbarerweise* nur EINEN CENSOR haben, so ergänzen sich "diese Angaben wol in der Weise, dass damals vier Kriegstribu- "nen, wie es in dieser Zeit gewöhnlich ist, gewählt worden sind."

Jammer echter, dat deze *Sonderbarkeit*, ons helaas! maar al te dikwijls in de Fasti voor de oogen komt en men zoo doende het *piquante* van 't geval volstrekt niet in aanmerking kan brengen. Wáar zijn ze bijna, en ik herhaal nog-

1) Ib. p. 297.

maals: helaas! zóo ongeschonden overig, dat men de volle namen te lezen krijgt, al stonden er dan ook oorspronkelijk niet meer dan twee? Ik sla slechts een paar bladzijden daaruit op, en heb al dadelijk van 287 tot 293, dus zes jaren achtereen, slechts éen overgebleven consul telkens voor mij, terwijl van dien van den anderen, zelfs het spoor eener enkele letter, bij geen dezer jaren is achtergelaten. Men wordt bang, als men nagaat, hoe iemand met de scherpzinnigheid van een Lorenz, nog van dergelijke verliezen profitéren kan; want wat zou hij op dezelfde wijze al niet voor den dag kunnen brengen? — *Zum Beispiel*, iets dergelijks: *Und da die capitolinischen Fasten* (waarbij trouwens dat mooije *sonderbarerweise* wel diende te vervallen), *von* 287 *bis* 293, *u. s. w.- u. s. w.-* — híer kwamen die letters voortreffelijk te pas, — *nur* EINEN CONSUL *haben*, *so ist es sonnenklar*, *dass die Angabe* "solus consulatum gessit" *hinter den Namen von Cn. Pompeius*, *im Jahre* 701, *nur von einem Esel herrührt*, *der niemals weiter blickte!*

De oplossing welke Niebuhr ons aan de hand geeft, om die exceptionele collegies van *drie*, in den tijd dat er anders altijd *vier* tribunen gekozen werden, te verklaren, is, ofschoon zij niet in allen deele bewezen kan worden, minstens zeer bevredigend. Wij vinden, gelijk boven reeds voorkwam, voor het eerst melding van vier, in 328. Éen uit hun midden werd bepaald belast, om als *praefectus urbi* achter te blijven terwijl de anderen te velde trokken. Kort te voren, in 321, had de *lex Aemilia* den vroegeren ambtstijd van vijf jaren bij de censoren, tot op anderhalf jaar verminderd. Er bestaat gewis een zeer naauw verband tusschen deze beperking der censuur en de aanstelling van een vierden tribuun. Niebuhr noemt hem, eenvoudig weg, mede: *Statthalter der Censoren*, en zeker verrigtten zij ook, indien deze laatsten hadden moeten aftreden, of, in een woord, slechts niet aanwezig waren, datgene wat anders meer bepaald tot de werkzaamheden van den censor behoorde en geen uitstel kon lijden; even als wij wel weten dat zulks later met de *aediles curules* het geval was [1]).

---

1) Vergelijk: Becker, Handb. d. Röm. Alterth. Th. II, 2, p. 312.

Doch zoodra er dan ook weer censors werden aangesteld, was die vierde man voor dat jaar overbodig. Van daar alzoo in 336 slechts drie tribunen; en waar die nu andermaal gedurende dit tijdvak voorkomen, in 346, welnu, daar is men juist twee *lustra* van 't vorig genoemde jaar gescheiden, en één *lustrum* van 351, waarin wij stellig weten dat er censors waren. Naast die drie tribunen, namelijk van 346, kan men gerust censoren denken; te meer daar die toch schier nergens in dezen tijd door Livius genoemd worden, en men hen meestal heeft moeten aanvullen bij berekening: celle ci en vaut au moins une autre. Het spreekt inmiddels van zelf, dat Niebuhr nu ook de censuur van 329 (330) uit de Fasti niet overneemt, welke trouwens toch ook op niets anders als op bloote conjecturen berustende is. — Slechts dit nog hierbij, ten einde eene ligt mogelijke bedenking, voor den lezer die geene Fasti naast zich heeft liggen, beleefdelijk weg te ruimen. De aanstelling van een vierden tribuun had eerst plaats in 328, — "en alzoo eerst zeven jaren ná de wet, waarvan zij het *direct* gevolg was?!" — Ja wel, — alles komt goed uit. In 322 komen nog drie tribunen voor; doch natuurlijk kon de *lex Aemilia* ook geene terugwerkende kracht uitoefenen voor de censors die er op dat zelfde oogenblik nog waren, en die insgelijks nog het jaar 323 in functie bleven. Het is zelfs een bewijs te meer voor het voorafgaande, dat men in 322 nog geen vierden tribuun vindt. Verder waren er weer consuls van laatstgenoemd jaar tot 327. En nu het jaar daarop, in 328, komen eerst weer tribunen voor, en alsdan vier: de eerste reis trouwens dat de gevolgen in dezen, van meergenoemde wet, in het leven konden geroepen worden.

Niebuhr, even zaakrijk als kernachtig gelijk hij doorgaans is, behandelt dit alles juist niet even uitvoerig, zoo als ieder kan naslaan. Ik ga daarom ook nog maar een oogenblik op den eenmaal ingeslagen weg voort, ten einde die gansche quaestie, over die *acht* althans, naar ik hoop zóódanig te sluiten, dat geene bedenkingen van eenig belang daaromtrent meer behoeven geopperd te worden.

"Diese Ansicht" (von Niebuhr) — dus spreekt Göttling

nog[1]) — "erklärt allerdings die Zahl drei, vier, sechs und "acht bei dieser Magistratur, aber sie erklärt nicht, warum "niemals fünf Consulartribunen vorkommen, da doch anfangs, "wo nur drei eigentliche Consulartribunen ernannt werden, "auch bald zwei Censoren ernannt wurden." En daarbij in eene aanteekening: "So hätten die Fasti zum Jahre 321, "wo *C. Furius* und *M. Geganius* noch Censoren waren, "fünf Consulartribunen nennen können."

Het komt mij voor, dat Göttling de geheele meening van Niebuhr op dit punt (ook geenszins in alles even duidelijk uitgesproken,) van het begin tot het einde niet volkomen juist gevat heeft. Wat vooreerst dat geval met dien Furius en Geganius betreft, Niebuhr heeft zulks in 't geheel niet over het hoofd gezien, waarvoor men slechts zijne uitvoerige noot op bl. 443 en volgende, raadplege; de zaak zelve is overigens nog pas zoo even hier in behandeling gekomen. Ten andere had Göttling ook liever niet moeten schrijven: *da doch anfangs, wo nur drei eigentliche Consulartribunen ernannt werden, auch bald zwei censoren ernannt wurden.* Zooals dat daar nu staat, heeft het mede den schijn, als of hij zeggen wilde: in 't begin, toen er nog maar drie tribunen waren, werden er toch ook weldra twee censoren benoemd, en al waren deze ook al gekozen in een jaar waarin consuls bestuurden, zoo konden zij toch in hetzelfde *lustrum* nog wel met tribunen te gelijk hebben gefungeerd, in welk geval de Fasti vijf tribunen hadden kunnen noemen, gelijk in 321. Dit zelfde geval echter, greep, zoo lang er nog niet meer dan drie tribunen gekozen werden, buiten dat hier reeds besproken jaar, 321, nóoit plaats, en waartoe alzoo die vrij algemeene bewoordingen, met dat: "*so hätten die Fasti*" enz. nog daaronder, alsof men de zaak slechts met een enkel voorbeeld had willen verduidelijken? Vóor dien Furius en Geganius waren er nog maar éenmaal censors geweest, doch te zelfder tijd berustte het bewind vijf jaren achtereen bij consuls, zoodat deze censors met geen tribunen in aanraking kwamen. Intusschen had Göttling niet eens noodig gehad

1) Ib. p. 327, en vlg.

het zóover te zoeken. Immers wij zagen reeds, hoe Niebuhr bij het jaar 336 de censoren aanneemt, bepaald naast *drie* tribunen; even als hij vrij duidelijk te kennen geeft, zulks mede te doen tien jaren later, bij dat andere drietal. Evenwel waren dat daarom toen nog geen vijf *consulairtribunen*, en de Fasti mógten zulks ook in geen geval aangeven.

De gansche quaestie trouwens, en om haar daarmede tevens maar te eindigen, kan men, naar ons beste inzien, zeer gelijdelijk en eenvoudig, aldus verklaren; althans wat de hoofdzaken daarbij betreft. Het decemviraat was omvergeworpen, doch even als na elken gewonen storm, bleef ook de volkszee te Rome nog een tijd lang woelig en onstuimig. Daarvan zochten de hoofden der plebejers, eenmaal vrij wel *en veine* tegenover hunne staatkundige tegenstanders, verder zooveel mogelijk partij te trekken. Zij eischten alzoo, niets meer en niets minder, dan de volkomene gelijkstelling van hun stand met de patriciërs voor de waarneming der hoogste magt — het consulaat; — of als men zoo wil, dan eischten zij zelfs nog méer te gelijk, doch met al de rest hebben wij hier op 't oogenblik niet te maken. De patriciërs moesten ten laatste wijken; doch als echte behoudsmannen hielden zij, als die ander dat schip, hunne praerogatieven zoo lang mogelijk nog met de tanden zelfs vast: zochten vooreerst op de minst schadelijke wijze maar vrede te erlangen, met het innig voornemen, om, zoodra mogelijk, de gedwongen verleende concessiën toch weer in te palmen, gelijk hun dan ook van lieverlede vrij wel gelukte (reeds in den tijd van Salomo was daar niets nieuws onder de zon!) tot dat zij eindelijk, inmiddels hun systeem te sterk gepousseerd hebbende, op nieuw aan het vechten geraakten, en toen ten slotte de geheele partij, in 388, voor verloren moesten geven, niet zonder nogtans daarbij weer te plukken, wat nog te plukken viel: — het patricisch praeturaat enz. — Met andere woorden: er kwam in 310 een vergelijk tot stand, een echt vergelijk, waarbij men aan den eenen kant wat toegaf, aan den anderen wat vallen liet, en zoo zouden dan vooreerst de consuls nog alleen uit de patriciërs mogen gekozen worden, even als voorheen; doch

daarentegen konden ook, indien de senaat zulks voorsloeg,[1]) (niet onvernuftig er bij uitgedacht!) andere bewindslieden zonder onderscheid uit de beide standen door het volk benoemd worden, en dat wel ten getale van drie. Het uiterlijke aanzien dezer nieuwe bewindslieden, stak met dat al nog aanmerkelijk af bij dat der consuls: nooit, om slechts iets te noemen is een hunner een triumf toegewezen, in weerwil toch ook menigeen uit hun midden zeer roemvolle daden verrigtte; zij behoorden ook niet tot de *magistratus*

---

1) Dat deze voorwaarde wel degelijk aan de zaak verbonden was, blijkt uit onderscheidene plaatsen bij Livius, waarvan wij slechts deze hier overschrijven (V, 29): — "*Quem dolorem ulti patres sunt senatus consulto facto, ut consules, invisus plebi magistratus, crearentur.*" Trouwens, de tribuni plebis konden altijd weer dat senaatsbesluit door hun *veto* onderdrukken, en in dit geval diende men wel van weerskanten tot eenige minnelijke schikking te naderen, of er ontstond een *interregnum* tot tijd en wijle minstens de eene partij geheel toegaf, of inmiddels nieuwe, minder onbuigzame tribuni plebis de vorigen hadden vervangen. Deselfde, IV, 25: "*Tribuni plebi adsiduis contionibus prohibendo consularia comitia, cum res prope ad interregnum perducta esset, evicere tandem, ut tribuni militum consulari potestate crearentur.*" Ib. C. 43: — "*seditiosae actiones exsistunt; propter quos motus cum senatus consules quam tribunos creari mallet, neque posset per intercessiones tribunicias senatus consultum fieri, res publica a consulibus ad interregnum, neque id ipsum — nam coire patricios tribuni prohibebant — sine certamine ingenti, redit.*" De vrede werd alstoen hersteld door den eindelijk voor den dag gekomen *interrex* Mugilanus, die den raad gaf: "*quin illi remittendo de summa quisque iuris mediis copularent concordiam, patres patiendo tribunos militum pro consulibus fieri, tribuni plebi non intercedendo, quo minus quattuor quaestores promisce de plebe ac patribus libero suffragio populi fierent.*" Dionysius, XI, 60, 62, voegt er ook de δῆμος bij, die zijne toestemming moest geven — *ὅταν δὲ τελέσωσιν οὗτοι* (namelijk de eerste consulairtribunen) *τὴν ἀρχήν, καὶ καθήκῃ νέας ἀρχὰς ἀποδείκνυσθαι, τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον αὖθις συνελθόντας διαγνῶναι, πότερον ὑπάτους ἢ χιλιάρχους βούλονται παραλαβεῖν τὴν ἀρχήν.* Doch dit waren eigenlijk ook maar de woorden van den voorsteller, C. Claudius, den uitvinder van het tribunaat als redmiddel voor de patriciërs: daarbij was ook wel gezegd, dat men zes tribunen, drie patriciërs en drie plebejers moest benoemen, hetgeen toch mede niet plaats greep. In deze voorstelling kon men echter later ligt vervallen, daar in zekeren zin, doordien de tribuni plebis in ieder geval met hunne intercessie konden tusschen beide komen, het volk wel kon geheeten worden, althans indirect, de keuze van consuls of consulairtribunen mede te beslissen. — Niebuhr intusschen schreef eerst nog (R. G. II, 445): "Jedesmal entschied der Senat ob die Wahl von Consuln "oder Militärtribunen angesagt werden solle." — Maar later weer, laat Isler hem zeggen (I, 383): "Nach der Erzählung des Livius war es der Senat der "jedesmal bestimmte, ob Consuln oder Militärtribunen gewählt werden sollten: "wanrscheinlicher ist, dass es die Curien waren die dieses angaben, eine Ver-

curules. Hun gewone naam, *tribuni militares* of *tribuni militum consulari potestate* 1), duidt op den gelijknamigen rang welken zij reeds, en anders gewis *ipso iure*, in het

"wechslung, die durch das zweideutige Wort *patres* veranlasst sein mag." In het wezen van de zaak zou zulks vooreerst hier nog zoo geen groot onderscheid gemaakt hebben; doch voor dat meer *waarschijnlijke* daarenboven laten de plaatsen zelven bij Livius niet den minsten redelijken grond over, om niet eens in aanmerking te brengen, hoe de curiën, voor bemoeijingen als deze, al hoe langer hoe meer op den achtergrond geraakten. Waarschijnlijk speelden Niebuhr, als hij zoo sprak, de hier aangehaalde woorden van Dionysius onwillekeurig door het hoofd: in 't voorbijgaan gezegd, neem ik ook vaak liever, bij eenig verschil gelijk dit, hetgeen hij *zélf* liet drukken en daarvoor nazag, als zijne meer doordáchte meening aan. — En hoe weinig het ten slotte soms ook baten mogt, de hier besprokene clausule mogt op zich zelve beschouwd altijd vernuftig uitgedacht heeten: wij zullen ook nog wel zien, dat, vooral in de eerste tijden, nog dikwijls genoeg partij daarvan werd getrokken.

1) *Consulari potestate*, natuurlijk, en niet *consulari imperio*. De consuls zelven hadden *qua tales* slechts *potestas*, totdat hun het *imperium* was bijgelegd bij hunne bevestiging in de curiën, volgens de *lex curiata de imperio*. Zoo had aanvankelijk de koning nadat hij gekozen was zelfs nog maar *potestas*; waarmede hij nog niet meer was als de eerste magistraat met betrekking tot de burgerlijke staatsregeling; en zelf riep hij daarop de volksvergadering bijeen, ten einde zich *lege curiata* het *imperium* te laten toedeelen, d. i. de magt van imperator, waardoor hij insgelijks de eerste persoon werd, voor zoover zulks de militaire staatsregeling betrof. Cic. de rep. II, 17, 31: *Mortuo rege Pompilio, Tullum Hostilium populus regem, interrege regnante, comitiis curiatis creavit: isque de imperio suo, exemplo Pompilii, populum consuluit curiatim.* — Vergelijk: Göttling § 76. — Hieruit wederlegt zich reeds hetgeen wij Lorenz bereids op onze eerste bladzijde alhier hebben zien beweren, als of de oudste tribunen *consulari imperio*, en eerst de lateren, bij toeneming hunner magt, *consulari potestate* zouden bekleed geweest zijn. De uitdrukking *trib. mil. consulari imperio* komt slechts op een paar plaatsen voor: eens onder anderen bij Gellius, waar in geheel algemeene bewoordingen gezegd wordt (XVII, 21, 19.) "Iam deinde, tribunis militaribus consulari imperio rem publicam Romae regentibus, ad annum fere conditae urbis trecentesimum quadragesimum septimum (!), triginta illi tyranni praepositi sunt a Lacedaemoniis Atheniensibus." Doch wanneer men daarmede weer vergelijkt, hetgeen men bij denzelfden schrijver vindt XIV, 7, 5: "addit deinde (Varro) extraordinario iure tribunos quoque militares qui pro consulibus fuissent, item decemviros, quibus imperium consulare tum esset (lees: fuisset), — ius consulendi senatum habuisse." dan ziet men, dat Varro althans hier wel een degelijk onderscheid maakt tusschen de magt der decemviri en die der tribunen, *die de plaats van consuls hadden bekleed;* welke woorden echter Lorenz weer zóo opvat, alsof Gellius, N.B.! de magt van laatst genoemden hier vergeleek met die der proconsuls! Deze fraaije explicatie vindt men bij hem op bl. 279. Daar in elk geval *imperium* en *potestas* op zich zelf beschouwd toch reeds aanmerkelijk verschilden, zoo bevreemdt het ons, dat Becker in die benamingen van *consulari potestate* en *consulari imperio* weer géen onderscheid ziet, maar ze eenvoudig als door elk-

leger bekleedden. Bij afwezigheid van consuls waren het deze zelfde tribunen die alsdan hunne plaats bij de legioenen vervulden, en in zooverre mogt het zich oppervlakkig voordoen, alsof men maar den naam van den eersten den besten plaatsvervanger gekozen had, nu een nieuw opperbestuur moest gedoopt worden. Maar neen, door dien lastigen langen naam schijnt de trots, de politiek der patriciërs nog zeer duidelijk heen: wat zij ook deden of leden, hun kastengeest verzaakten zij nooit. Niemand kon welligt gezegd worden zoo onmiddelijk óndor den consul te staan als juist de *tribunus militaris*, en ofschoon aan dien naam nu al een sleep werd gehecht, om hem in eer en aanzien zoo wat gelijk te stellen met dien van consul, zoo was en bleef het toch maar altijd, als of men b. v. ten onzent het bevel in het leger eens niet zou willen geven aan iemand met den titel van *generaal*, doch wel met dien van *kolonel met generaals rang*, of hoe dan ook verder uitgedrukt; waarbij trouwens de absolute superioriteit van den generaal boven den kolonel altijd van zelve zou blijven uitblinken. Geen geheel nieuwe doopnaam had men kunnen uitdenken, welke geringe beteekenis die op zich zelf beschouwd ook mogt gehad hebben, die terstond zoo kon doen uitkomen, hoe er toch nog een aanmerkelijke afstand bestond tusschen het bloot patricisch, en dat des gevorderd met plebejers gemengd oppergezag: in het laatste geval, men vergunne mij

---

ander gebezigd verklaart, er slechts bijvoegende, dat de eerste de gebruikelijkste was. Ook hij verwijst hierbij insgelijks nog op Livius, IV, 7: "Sunt qui propter adiectum Aequorum Volscorumque bello et Ardeatium defectioni Veiens bellum, quia duo consules obire tot simul bella nequirent, tribunos militum tres creatos dicant sine mentione promulgatae legis de consulibus creandis ex plebe, *et imperio et insignibus consularibus usos.*" Nu zegt Niebuhr: "*Livius Angabe* IV, 7. Imperio et insignibus consularibus usos, *gehört zu seinen Uebereilungen*," waarop Lorenz aanmerkt: "*den Umstand*, *dass Livius hier gar nicht seine eigene Meinung vorträgt*, *hat Niebuhr übersehen*" — en in zooverre heeft hij regt. Maar wat zegt Livius hier met dat al anders, al dat er waren die beweerden, dat er destijds om de vele oorlogen, men zou haast kunnen zeggen, *drie* consuls gekozen werden; doch dat hij zelf een geheel ander gevoelen blijft toegedaan, blijkt zoowel uit de gansche zamenhang van zijn verhaal, als uit de keuze zijner laatste woorden.

eens deze uitdrukking te bezigen, waren het ook altijd wel *bazen* die men had; maar het sprong daarbij toch dadelijk op 't oog, dat men ze eigenlijk meer als *zetbazen* moest beschouwen; en deze gewigtige distinctie, welke hunne staatkundige meerderheid met eenen enkelen titel zoo ongemerkt als 't ware maar toch zoo regt kennelijk op den voorgrond stelde, was door de patriciërs, bij alles wat zij in de jongste revolutie aan de plebejers op nieuw hadden moeten inwilligen, toch nog behendig gered. Daarbij was die benaming van *tribuni militum consulari potestate* toch ook altijd zeer voldoende, om daarmede, voor de keeren dan noodig, het hoogste bewind te noemen. Voor den Romein *qua* soldaat, die, in gewone tijden, ná den consul toch geen hoogeren chef kende dan den krijgstribuun; zoo dikwijls daarenboven als de eerste, 't zij voor het bijwonen der comitiën, of uit hoofde van welke andere redenen ook, bij het leger niet meer aanwezig was, reeds gewoon om in den oudsten in rang onder de laatsten zijn opperbevelhebber te zien, — kon deze nieuwigheid in de hierarchie naauwelijks eene nieuwigheid heeten, te meer daar door die bijvoeging van *consulari potestate* toch nog altijd een groot onderscheid bleef aangewezen tusschen een van die driemannen, en zijne overige tribunen. En deze enkele bijvoeging weer, achter welken reeds bestaanden titel zij ook mogt gebragt zijn, was voor hem *qua* burger tevens genoegzaam, om in den persoon die hem droeg, een van de opperhoofden van den staat te eerbiedigen.

Men verlieze hierbij nimmer geheel uit het oog, dat het eigenlijk maar eene interimistische staatsregeling was, — hoe lang de nieuwe orde van zaken, in zekèr opzigt, ook bleef voortduren, — welke hier aan den openbaren politieken krijg vooreerst een einde maakte: de eigenlijke vrede kwam eerst in 388 tot stand; 310 moet men als het jaar beschouwen waarin, om zoo te zeggen, slechts een tractaat gesloten werd dat dien vrede voorafging.

Wat deden intusschen hierop de patriciërs?

Die gedroegen zich, gelijk men trouwens had mogen verwachten. Eerst trachtten zij, zoo vaak zij maar konden, de keuze van tribunen te verijdelen, ten einde alleen uit

hun midden gekozene consuls te zien; daarop zochten zij eenvoudig, zoo dikwijls als het volk de verkiezing van eerstgenoemden wist door te drijven, al de plaatsen daarvan zelven te bezetten; terwijl zij inmiddels, niet zonder fijn berekend overleg, hoe meer zij dat primitief gehaat tribunaat als een *fait accompli* moesten beschouwen, en daar het toch wel niet altijd mogelijk zou blijven om de plebejers daaruit te houden, des te meer ook hunne pogingen aanwendden, om in elk geval eenige vaste patricische elementen (de *praefectura urbi* en de censuur) daarin over te brengen, waardoor zij natuurlijk altijd meer gewaarborgd bleven, tegen de grootere ongelukken, welke vroeg of laat, wanneer het collegie zelfs eens geheel naar den kant der plebejers mogt overslaan, voor hunnen stand uit dien staat van zaken wel eens konden geboren worden. Zij wisten zoo doende naar dat, volgens hén altijd, revolutionnair bewind zich niet alleen weldra best te schikken, maar zelfs van lieverlede goede partij daarvan te trekken. Jammer maar, dat toen zij eindelijk ook in dat nieuw gebouw zich naar hunne meening genoeg versterkt hadden, zoodat zij zelven vooreerst niet schenen te verlangen, dat aan dat *interim* een einde kwam, bevreesd als zij te regt mogten zijn van toch nimmer de zoo goed als geslotene consulaire woning van vroeger, weer als van ouds geheel alleen met de hunnen te kunnen betrekken, dat toen de plebejers op nieuw kwamen, en nu voor goed zoowel het eene als het andere gebouw omversmeten, en hen dwongen een derde op te trekken, om dat voortaan wérkelijk zamen te deelen: *la charte serait désormais une vérité.*

En wat zag men nú weer geboren worden, na 388?

Wel, eerst hielden de patriciërs nog eenige nevengebouwen uitsluitend voor zích in bezit: de praetuur, censuur, enz. Maar toen zij, gelijk natuurlijk volgde, ook die aldra, ofschoon dan ook met onwil en niet dan één voor één, voor de plebejers, die zich toch eenmaal in het oppergebouw hadden genesteld, moesten openstellen, toen verzetten zij na verloop van 't getij de bakens maar weer een goed eind verder en schenen bedaard te bedenken: beter een half ei dan een leege dop.

In plaats van nu langer nog te harrewarren over al dat allengs verloren of gedeeld terrein, reikten zij den hoofdleiders van het plebs broederlijk de hand, — en gewis kenden zij wel, met wie zij vriendschap sloten! — ten einde voor 't vervolg geene lastige antagonisten, maar dan liever eenige deelgenooten meer te hebben bij het splitsen van den algemeenen buit, bij voortduring van en door het souvereine volk van Rome te behalen. En die vroegere zwaardtrekkers voor de plebejers, zij staken dat, op de aangewezene voorwaarde, rustig in de scheede; of liever hielden het, met de patricische grooten, voortaan alleen tegen het eigenlijk gezegde volk gerigt; en gelijk dit vroeger, na de verdrijving der koningen, onder zijne eerste consuls, zich met regt had mogen verwonderen, dat het, met al zijn vechten en slaan, toch niet verder gekomen was dan nu twee heeren in plaats van een te hebben, — zoo kon het, na dat laatste vergelijk hunner chefs, zich op nieuw met de gedachte troosten, dat zij alleen gebruikt werden zoo lang het noodig was, ten einde enkelen uit hun midden naar boven te helpen, om daarna weer op hunne oude plaats te worden teruggesmeten. Al wat er kwam beteekende niets anders dan dat het oude patriciaat politisch verdween, nogtans om slechts plaats te maken voor een patriciaat onder een anderen naam — de nobiliteit of de nieuwe oligarchie, hierin alleen van de vroegere oligarchie verschillende, dat zij niet meer exclusief uit éene kaste bestond. En toen de begoocheling van het volk verdwenen was en het duidelijk inzag dat zijne leiders bij voortduring niet voor hén, maar slechts voor hun eigen belang gekampt hadden; toen hunne morele ontwikkeling werd tegen gehouden, te gelijker tijd dat zij de voorname drijfveren, welke ook hunnen materiëlen voorspoed hadden in beweging gesteld, verlamd zagen; toen ontstond als het aan zich zelf was overgelaten, eene diepe klove tusschen hen en de aanzienlijken, tusschen de armen en de rijken in een woord, en ofschoon enkele edeldenkende mannen als de Gracchen, die klove nog ijverig zochten te dempen, zij kwamen te laat, de kanker der eerzucht had reeds alles gelijkelijk ondermijnd. Want eigenlijk waren toch ook de beiden deelen van

den staat, aan den eenen kant door weelde, aan den anderen door gebrek, in 't algemeen te zeer ontzenuwd om nog eene flinke verjongingskuur te kunnen ondergaan, en het gevolg van dit alles was, dat er een burgeroorlog kwam met al zijne afgrijselijkheden. En van dezen burgeroorlog was weer het onvermijdelijk gevolg, dat een van degenen die over de meeste troepen beschikken kon, zonder zelfs een veldheer te wezen, door geweld en meineed voor een oogenblik boven gekomen, die plaats behendig en sluw te behouden wist; en toen konden zij allen zonder onderscheid zich buigen voor den imperator met zijne praetorianen.

Maar het is meer dan tijd, om bepaald tot onze tribunen terug te keeren.

Hoe viel de eerste verkiezing daarvan uit?

Livius zegt ons [1]: "Eventus eorum comitiorum docuit alios "animos in contentione libertatis dignitatisque, alios secun-"dum deposita certamina incorrupto iudicio esse: tribunos "enim omnes patricios creavit populus, contentus eo, quod "ratio habita plebeiorum esset. — hanc modestiam aequitatem-"que et altitudinem animi." — laat hij als met zalving er op volgen, — "ubi nunc in uno inveneris, quae tum populi "universi fuit!" — Deze "idealische Bescheidenheit" gelijk Niebuhr haar niet oneigenaardig noemt, in weerwil nog dat Dionysius de keuze van drie patriciërs bevestigt [2], is nogtans op zich zelve beschouwd, juist om dat *idealische*, reeds weinig aannemelijk. Doch een dier aangewezen patriciërs, L. Atilius, was ook gewis een plebejer, en als wij dan verder zien hoe, nog niet lang na hunne aanstelling, deze eerste tribunen weer gedwongen werden om af te treden, dewijl, naar het heette, bij hunne benoeming eene religieuse fout had plaats gehad, (de tabernakel was niet goed gerigt geweest,) zoo is het, dunkt ons, duidelijk genoeg dat de patriciërs maar dadelijk begonnen met deze eerste verkiezing, onder den schijn van godsdienstig bezwaar, te vernietigen, dewijl die hun geenszins volkomen naar den zin was uitgevallen. En zoo groot werd terstond weer het staatkundig overwigt hetwelk zij in

1) IV, 6. 2) XI, 62.

de schaal wisten te leggen, dat, niettegenstaande de plebejers, gelijk ligt te begrijpen valt, bij voortduring de benoeming van consuls zooveel mogelijk zochten tegen te houden, in de eerste achttien jaren slechts vijfmaal tribunen werden gekozen, waaronder echter nog geen enkel plebejer voorkwam, na dien eersten den besten wien men dadelijk weer had weten weg te cijferen. Ja, het moge eensdeels onbegrijpelijk schijnen, de praticiërs wisten vier en veertig jaren achtereen (gedurende welken tijd trouwens nog twintigmaal consuls het bewind voerden, om niet te spreken van de nog daartusschen vallende dictators), de plebejers geheel buiten het tribunaat te sluiten, daar het eerste gemengde collegie, — 't geen dan stand hield, — niet voor het jaar 354 gekozen werd.[1]) Wanneer wij nogtans van deze oppervlakkig altijd vreemde verschijning ons eenige redelijke verklaring willen geven, dan moeten wij die ook

1) Bij Livius, VI, 37, vragen de *tribuni plebis* het volk nog: "*an iam memoria exisse, cum tribunos militum idcirco potius quam consules creari placuisset, ut et plebeiis pateret summus honos, quattuor et quadraginta annis neminem ex plebe tribunum militum creatum esse?*" Van de instelling van het tribunaat, van 310 tot 354, telt men 44 jaren. Het is inmiddels vrij kluchtig om te zien, hoe deze zoo eenvoudige als duidelijk te begrijpen plaats van Livius, nog tot zulke verwarde opvattingen kon aanleiding geven. Eerst kwam Glareanus, en annoteerde op dat IV *ac* XL, *annis*. — "*Hic annus* (namelijk het jaar waarin Licinius Stolo met zijn ambtgenoot Sextius aldus het volk toesprak) *est* 885 *ab urbe cond. At ille quo primi tribuni mil. cons. potest. creati sunt, fuit annus* 311 (naar Cato berekend) *hos si ab illis subtraxeris, relinquentur anni* 74. *tot enim annis licuit tribunos mil. cons. pot. creare, ac ex plebeiis etiam.*" Vervolgens schreef Sigonius daarbij: "*Reprehendit hunc numerum Glareanus, ut alios multos, quod a primis tribunis militum usque ad hunc annum multo plures numerentur anni, quam* XLIIII. *itemque, quod saepius quam quater et quadragies fieri ex plebe tribuni militum potuerint. Verum iniusta accusatio est haec. Mens enim auctoris est haec:* IV *et* XL *tribunos militum ex patriciis solis factos esse nullo admisso plebeio. Hinc error natus est Sex. Rufi* (die komt er nog bij!) *qui scribit Romam sub tribunis militum consulari potestate fuisse annos* XLIIII. *Quamquam re diligenter inspecta ne patricios quidem solos in hoc magistratu fuisse, reperire possum, nisi annos* II *et* XL." Men wane niet, dat Sigonius soms het eerste tribunaat nog van 44 aftrekt: neen, dat beschouwt hij met Livius als geheel uit patriciërs zamengesteld geweest; zie zijne aanteekening op dezen: IV, 7. Maar hoe Sigonius dan 42 zuiver patricische tribunaten, want dit is klaarblijkelijk zijne bedoeling, bijeen kan tellen, verklaren wij volstrekt niet te begrijpen. Vóor 354 waren er van dien aard 24 geweest (ofschoon strikt genomen slechts 23), dit weten wij een-

niet alleen zoeken in de meerdere behendigheid der patriciërs, om hunne kandidaten steeds te doen zegevieren; maar de onverschilligheid van de mindere klasse en de onderlinge afgunst van de aanzienlijken onder de plebejers hierbij wel degelijk in rekening brengen. Zoo werden er ook eerst in 345 plebejische quaestors gekozen (Liv. IV, 54.), ofschoon reeds in 334 het regt om mede daarvoor in aanmerking te mogen komen, hun door de patriciërs gedwongen was ingewilligd. (Ib. c. 43). Wat zien wij ook later nog weer gebeuren, bij die jaren lange worsteling van Licicinius en Sextus, om hunne wetten tot stand te krijgen? Het volk vertoonde zich daarbij wel gretig om, hetgeen eigenlijk meer als lokaas voor hen op de punt van den lepel was gelegd, als: het doorhalen van de aan hunne geldschieters verschuldigde renten; de bepaling omtrent het aantal stuks vee hetwelk men voortaan slechts op de staatsweiden zou mogen toelaten, en wat hun verder meer dadelijk aanging of voordeel beloofde, onvoorwaardelijk aan te nemen; doch vooral ten opzigte van de deeling van het consulaat, niettegenstaande zulks de eigenlijke hoofdzaak was met en benevens dat beruchte voorstel ten opzigte der landerijen, bleven zij koel en onverschillig: alsof zij tevens reeds een voorgevoel hadden, hoe dat alles

---

maal. En ook ná 354 komen er nog wel uitsluitend patriciërs daarbij voor, gelijk reeds in 356; doch stellig geen achttienmaal meer; alhoewel een juist getal hierbij onmogelijk kan opgegeven worden, hoe *diligent* men de zaak ook moge nagaan: 1° omdat men met te veel verschil van namen te doen krijgt, want bij den een wordt A en bij den ander weer B onder de tribunen van een en hetzelfde jaar genoemd, en voor de aanvulling der Fasti, heeft men daaruit steeds moeten kiezen, gelijk wij met een enkel voorbeeld reeds gezien hebben, welke keuze ons echter op dit punt nimmer beslissende zekerheid kan geven; 2° missen wij die verlangde zekerheid nog weer ten opzigte van onderscheidene geslachten, waarvan wij niet weten of zij patricisch of plebejisch waren; terwijl 3°, wanneer wij van andere geslachtsnamen al weten, dat er én patriciërs én plebejers waren die dien voerden, het ons vaak weer een raadsel blijft tot welke van de twee familiën deze of gene, die zoo tusschen beide maar voorkomt, eigenlijk behoorde. — Trouwens, den waren zin van Livius woorden heeft Sigonius, met al zijn berispen van Glareanus, zelf niet gevat. De tribunen zeiden niets anders als: "hoe, in weerwil dat na de aanstelling der consulairtribunen, de hoogste waardigheid 44 jaren lang ook voor de plebejers had opengestaan, echter niemand uit hun midden gedurende al dien tijd die betrekking verkregen had!" En hiertegen valt niets te zeggen, behalve dat het vrij behendig, mag ik zeggen wel wat advokaatachtig, was voorgesteld.

toch ook meer zou strekken, om slechts enkele bevoorregten uit hun midden geheel omhoog te heffen, zonder wezenlijk, duurzaam heil voor hunne eigene smalle gemeente. Daardoor reeds zoo gemakkelijk als ongedwongen geholpen, wisten de patriciërs de aanneming dier wetten, welke al hunne staatkundige voorregten met den doodslag dreigden, nog jaar op jaar te verijdelen, totdat eindelijk het volk, dat zoo lang om dien schotel had rondgeloopen en toch zoo gaarne enkele brokken daaruit wilde meenemen, in weerwil het waarschijnlijk al geene slechte zaak maakte met de rijke patriciërs niet geheel af te vallen, tot de aanneming van alles bij elkander besloot, na de regt duidelijke eindverklaring van Stolo: dat zij ook niet zouden drinken, als zij niet verkozen te eten — *ὡς οὐκ ἂν πίνοιεν εἰ μὴ φάγοιεν.* [1]) Tegen welk misbruik (zij zulks in 't voorbijgaan hier bijgevoegd), namelijk om over onderscheidene wetten te gelijk, *per saturam*, te laten stemmen, en alzoo het slechte met het goede binnen te smokkelen, eindelijk in 656, de *lex Caecilia Didia* een dam opwierp.

Mag het ons na dit alles nu eigenlijk nog wel zoo grootelijks verwonderen, dat de patriciërs ruim twintigmaal (de consulaten moeten men hier natuurlijk er af tellen,) het tribunaat alleen met de hunnen wisten te bezetten? De plebejer die daarvoor toch niet in aanmerking zou komen, was ligt over te halen om zijne keuze op een patriciër over te brengen, gewoon als hij daarenboven was om bij het consulaat toch alleen voor patriciërs te stemmen; doch ook menig plebejer uit de voorste rijen onder de zijnen, mag mede vaak de patriciërs nog in de hand hebben gewerkt, alleen omdat hij de eervolle onderscheiding zijn eigen buurman nog het minst van allen gunde, wanneer voor hem zelven toch de kans niet bestond. — *Così va il mondo: e senza lacerarlo, posso ben dire che va male* — zegt Silvio Pellico ergens.

Uit welk oogpunt wij eindelijk, die uitbreiding van het tribunaat tot vier en acht leden beschouwen, is hier boven slechts aangestipt; weshalve wij nog tot het geven van eenige nadere verklaring daaromtrent verpligt zijn.

---

1) Dio Cassius, *Fragm.* XXXIII.

Wij hebben vlugtig nagegaan, hoe meesterlijk de patriciërs hunne partij wisten te kiezen bij dat altijd opgedrongen tribunaat. Aanvankelijk scheen het nog alles behalve vaste wortels te kunnen schieten, want wij zagen insgelijks reeds, dat gedurende de eerste achttien jaren nog dertienmaal [1]) consuls werden aangesteld; maar welke gedachte ligt nu voor den geest, indien wij juist in 328 voor het eerst melding vinden gemaakt van een vierden tribuun, en daarop slechts zeldzaam meer consuls zien voorkomen? [2]) Mij dunkt deze, namelijk, dat de patriciërs begrepen, nu het hun toch gewis duidelijk genoeg gebleken was, dat het tribunaat zich vooreerst wel zou staande houden, hoe het nu ook in hun voordeel lag, om ten minste één plaats daarin, van welken aard de keuzen dan ook soms met den tijd mogten uitvallen, vast bezet te houden; en dat zij daarom in voorraad wisten te bewerken, dat in ieder geval een uit hun midden, die anders náast het collegie der tribunen stond, voortaan mede als lid steeds een deel daarvan zou moéten uitmaken. — De beschouwing der volgende jaren bevestigt deze op zich zelve reeds zeer aannemelijke veronderstelling nog meer. In 349 verschijnen voor de eerste reis zes tribunen, reeds twee jaren later acht, en vervolgens, weer drie jaar hierna, de eersten uit het plebs. Gewis ligt er een onmiddelijk verband tusschen deze onderscheidene gebeurtenissen: bedriegen wij ons niet, geen ander dan dit.

Wat vooreerst die uitbreiding tot zes leden betreft, hiervoor kunnen wij ook geenen meer waarschijnlijken grond vinden, dan dat de oorlog met Veji, eene aanzienlijke vermeerdering van het te veld staande leger, en dus ook van tribunen, had noodig gemaakt. Men zij hier niet te gaauw met de aanmerking, dat later wel meer dan eens de beide consuls afwezig waren, zonder dat men daarom terstond nieuwe er bij koos; behalve toch dat de praetors alsdan vóór hen invielen, de *consulum collegae*, gelijk zij mede uitdrukkelijk genoemd worden [3]), zoo moet men daarenboven steeds

1) Volgens Livius zelfs veertienmaal; doch gewis minder juist.

2) Van 328 tot 388, en dus in zestig jaar, komen niet meer dan negen maal consuls voor.

3) A. Gellius. XIII, 15.

op 't oog houden, dat het tribunaat altijd een interimistisch bestuur bleef, hetwelk voor de eerste behoefte op drie gesteld, vervolgens tot vier geklommen, op gelijke wijze, nu de omstandigheden het meebragten, dat de leden daarvan langer dan ooit te voren zich buiten Rome moesten blijven ophouden, zonder gewigtige hervormingsbezwaren, ligt op nieuw eenige vermeerdering ondergaan kon. De aanzienlijke plebejers daarbij, waren gewis geenszins tegen deze uitbreiding; in tegendeel. Hoe meer plaatsen, des te meer kans voor hen, om weldra toch óók de hoogste waardigheid te kunnen innemen; want als wij nagaan, hoe slechts weinig tijd hierna zulks eindelijk plaats greep, dan mogen wij gerust veronderstellen, dat nu reeds, telkens bij de jaarlijksche verkiezingen, die zaak nader en nader kwam: dit is zoo de gewone gang in dergelijke gevallen. — En de patriciërs nu, wisten weer spoedig daarop mede de censoren in het tribunaat te brengen, even als vroeger dien vierden man uit hun midden. Dewijl deze nog altijd uitsluitend uit hunnen stand moesten gekozen worden, zoo kon het alweer geene onverschillige zaak heeten, om, voor die keeren althans dat er censors dienden aangesteld te worden, het opperste staatscollegie tevens met hen te versterken. De plebejers kunnen zulks onmogelijk uit eigen beweging zoo gewild hebben; het bleef derhalve eene politieke handeling van de patriciërs, die het gewis weer niet op deze wijze zouden hebben zien in te rigten, wanneer zij geen voordeel daarbij op het vizier hadden gehad. Wij komen alzoo, langs zeer gelijdelijken weg, van de eene verklaring tot de andere. Eenmaal móeten er acht tribunen geweest zijn: dit hebben wij gezien staat boven alles vast. Verder kúnnen die acht nimmer te regt gebragt of aangenomen worden, tenzij men de censoren onder hen meerekent: oók dit is, naar wij vertrouwen, duidelijk genoeg uiteengezet. Een en ander wordt alsnu door de hier voorafgaande beschouwing gewis niet minder aannemelijk, ja, veeleer bevestigd; daar wij mede in korte trekken gezien hebben, hoe de toenmalige toestand van den Romeinschen staat, van lieverlede en op geheel natuurlijke wijze, zich van drie tot op acht tribunen heeft ontwikkeld. Geen wonder ook, dat

toen de patriciërs zich eenmaal zoo kunstmatig hadden weten te verschansen binnen de muren zelven van de tégen hen opgetrokken vesting, de plebejers met dubbele verbittering daarop gingen losstormen, en niet rustten voor aleer zij eindelijk op hechtere grondslagen een nieuw staatsgebouw hadden tot stand gebragt.

Maar heetten nu intusschen die twee censoren ook tribunen, en zoo ja, konden zij dan eigenlijk wel gezegd worden tevens nog gewone censoren geweest te zijn? — dus vraagt welligt iemand nog, misschien niet zonder vrees van de hoofdquaestie weer van voren af aan met mij na te moeten gaan.

Dit laatste behoeft vooral niet, en met een enkel voorbeeld dat ik slechts stel, vertrouw ik mijne gansche meening in dezen, zonder dat daaromtrent nog eenige duisterheid overig blijft, gelijk misschien bij Niebuhr wel eenigzins het geval is, zeer eenvoudig te kunnen ophelderen. Ik veronderstel namelijk, dat in eenig ligchaam, 't zij ministerraad, laat het slechts zijn in eenigen stedelijken raad, van b. v. negen leden, om welke redenen dan ook, aan een beambte, vroeger naast of buiten dat bestuur staande, mede zitting daar binnen werd verleend, altijd zitting met lidmaatschap: welnu dan telde dat collegie, voortaan op die wijze zamengesteld, ook tien leden. Dat tiende lid evenwel, wij nemen verder maar eens aan, dat het de commissaris van politie was en dat die natuurlijk zijne eigenlijke functie daarom behouden bleef, zou alzoo op de eene plaats wel raadslid, en op de andere weer commissaris kunnen genoemd worden, zonder dat in die dubbele benaming eenige wezenlijke fout of verwarring stak. En even zoo konden de beide censoren ná 351, bij dézen dien zelfden titel behouden, bij génen globaal onder de tribunen worden medegerekend: gezamentlijk maakten in ieder geval én censoren én tribunen alsdan een tribunaat uit van acht leden.

ENGELBREGT.

JOHANNES STURM.

Straatsburg is eene oude stad en heeft in de geschiedenis eene vermaardheid verkregen, zoo als aan weinige te beurt valt. Ook in de geschiedenis der Paedagogie bekleedt zij eene voorname plaats en zag binnen hare muren menige school verrijzen, die haar niet minder beroemd maakte, dan de aloude toren, die haar in de geschiedboeken der bouwkunde eene eervolle plaats aanwijst.

Door hare ligging met Duitschland en Frankrijk in gestadig verkeer, werd zij dikwerf het brandpunt, waarin zich de stralen der verlichting vereenigden, en waaruit een helder licht opging, dat zijn schijnsel naar alle zijden verspreidde.

Ook de hervorming drong hare poorten van alle zijden binnen, en gelijk zij reeds in de 14de eeuw zich verhief op eenen priester als Tauler, die door zijne boetprediking de verbasterde zeden en de gebreken der kerk aanviel, maar door zijne stadgenooten beschermd werd tegen den haat der Dominikanen; gelijk zij toen reeds vol was van allerlei nieuwe denkbeelden omtrent geloof en godsdienst, en den invloed ondervond van elke vrijere beweging, welke in Duitschland of Frankrijk zich opdeed; zoo was zij ook later onder de eersten, die eene Duitsche vertaling des Bijbels bezaten, en zich met onwil afwendende van den verkoop der aflaatbrieven met verlangen en bewustheid den tijd te gemoet zagen, waarin

een man als Luther zijn krachtige en luide stem tegen alle bestaande misbruiken en dwalingen zou verheffen.

De man, door wien die naderende omwenteling in het godsdienstige werd voorspeld was Joh. Geiler, de waardige opvolger van den bovengenoemden Tauler. Doordrongen van de noodzakelijkheid, om de heerschende onkunde en verwildering tegen te gaan, wendde hij in verbond met eenige vrienden al zijn' invloed aan, om een school voor geestelijken in Straatsburg tot stand te brengen en een zijner medestanders Wimpfeling, een priester uit Schletsstadt bragt het in het jaar 1501 zoo ver, dat van wege het stedelijk Bestuur de noodzakelijkheid werd erkend van de oprigting eens Gymnasiums, waarin zoowel leeken als geestelijken onderwijs zouden ontvangen. Een plan daartoe werd door Wimpfeling aangeboden en hem daarvoor ter belooning 12 goudguldens toegelegd. Tot de uitvoering ging men evenwel vooralsnog niet over; wel erkende men de behoefte aan goede scholen, maakte een plan voor een volksschool en stichtte zelfs in 1524 een Seminarium voor godgeleerden, waar voorlezingen over Theologie, Physiologie en Logica gehouden werden; maar het ontworpen Gymnasium bleef achterwege, tot op den tijd, waarin de roem van Joh. Sturm ook tot Straatsburg was doorgedrongen.

Johannes Sturm werd in het jaar 1507 te Schleiden in het Eifelgebergte geboren. Zijn vader, Wilhelm Sturm, was rentmeester van den graaf van Manderscheid, met wiens zonen Johannes werd groot gebragt. Later ging hij naar Luik ter school bij de monnikken van St. Hieronymus, en was toen reeds zulk een goed Latinist, dat hij omstreeks 1521, en dus op zijn 14de jaar, de rol aan Geta uit den Phormio van Terentius spelen kon. Van Luik ging hij in 1524 naar Leuven, waar hij na drie jaren van ijverige studie, zelf als Onderwijzer optrad en kennis maakte met den geschiedschrijver Sleidanus en den ontleedkundigen Vesalius. Ook rigte hij met Rudger Rescius, professor in de Grieksche taal, een drukkerij op, waar eene uitgave van Homerus en andere Grieksche Schrijvers het licht zagen. In 1527 nam hij deze werken meê naar Parijs, legde zich op de Medicijnen toe,

hield voorlezingen over oude Letterkunde, trad in het huwelijk en hield een menigte kostleerlingen van allerlei natiën. Verder onderhield hij ook briefwisseling met Erasmus, Melanchton en andere geleerden en begaf zich eindelijk in 1537 naar Straatsburg, waarheen hij vooral door toedoen van Jacob Sturm, die daar aan 't hoofd van het schoolwezen stond, geroepen werd, om een Gymnasium in te rigten, dat dan ook werkelijk in 1538 door hem geopend werd met eene redevoering *de Litterarum ludis recte aperiendis*. In deze redevoering legde hij het plan der inrigting bloot en bleef sedert tot aan het jaar 1583 Rector aan deze zijne inrigting. Later verkreeg het Gymnasium (1567) van keizer Maximiliaan de regten eener Academie en werd Joh. Sturm tot Rector perpetuus daarvan aangesteld. Ferdinand II verleende haar in 1621 de regten eener Universiteit. Doch de vervulling van dezen zijnen lievelingswensch beleefde Sturm niet. Hij stierf in het jaar 1589, nadat men hem sedert zes jaren in naam om zijn' hoogen ouderdom, maar inderdaad wegens godgeleerde twisten, waarin hij zich gemengd had, van zijn ambt had ontzet. Hij was een deftig, eerwaardig en werkzaam man, sterk gebouwd en streng van uitzigt, maar aangenaam in den omgang en vooral voor zijn medeonderwijzers een vaderlijke vriend en bescheiden raadsman: hij stond bij geleerden in groote achting en genoot de gunst van Karel den vijfde en diens naaste opvolgers. Bij Koningin Elisabeth van Engeland stond hij in hooge achting, en tot in Hongarije en Polen drong de roem zijner geleerdheid en het gerucht zijner bekwaamheid als onderwijzer door. Zijne schriften zijn meest van paedagogischen aard en doen ons een helderen blik slaan in het plan en de inrigting van zijn Gymnasium, waarvan ik trachten wil een kort overzigt aan mijne lezers aan te bieden.

Het doel, dat Sturm voor oogen had, was drieledig: Vroomheid, kennis en welsprekendheid. Eene wijze en welsprekende vroomheid noemt hij het doel der studiën en daarom

rigtte hij met onveranderlijke volharding, alle zijne pogingen. De leerlingen werden op hun zevende jaar naar het Gymnasium gezonden en bleven daar gedurende 9 jaren; waarvan de zeven eerste aan het aanleeren van de regels der Grieksche en Latijnsche taal en het verkrijgen van een goeden en zuiveren Latijnschen stijl waren gewijd, terwijl de 2 laatste jaren aan de Syntaxis ornata besteed werden en de scholier zich in sierlijkheid van uitdrukking oefende. Oorspronkelijk was het Gymnasium in 3 klassen (ordines) verdeeld: later in 10. Overigens bleef de inrigting bij voortduring dezelfde, althans zeven en twintig jaar na de oprigting wordt die verandering van indeeling als de eenige opgegeven in de *Epistolae Classicae*, welke Sturm toen uitgaf en waarin hij aan elk der onderwijzers zijne taak voorschrijft met bijvoeging van eenige raadgevingen en wenken daartoe betrekkelijk.

Uit de beschrijving van een examen, dat 40 jaar na de oprigting gehouden werd en ons volledig tot in de kleinste bijzonderheden is meêgedeeld, leeren wij de methode van Sturm eenigermate kennen.

Tiende of laagste Klasse.

Sturm schrijft aan Frisius, den onderwijzer in deze klasse; dat het zijn taak is den kinderen den vorm en de uitspraak der letters te doen kennen en hen te leeren lezen, hetgeen beter bij het aanleeren der Latijnsche declinatien en coniugatien kon geschieden, dan door middel van den Cathegismus Deze moest in het Duitsch worden van buiten geleerd, omdat de kinderen dien anders niet konden begrijpen. Bij het examen vroeg de primus der 9de klasse dien der 10de.

V. Wat hebt ge in de 10de klasse geleerd?

A. Letters, spellen, lezen en schrijven; verder alle voorbeelden van zelfstandige naamwoorden en werkwoorden in het Latijn en de Duitsche Cathegismus.

V. Lees eens iets uit de *Neaniscis* van den Rector.

A. An tu non es Lucius socius studiorum meorum, qui modo a me e foro discesseras?

V. Wat beteekent socius?

A. Een medgezel.
V. Declineer socius.
A. Hic socius, huius socii cet.
V. Wat beteekent discedo?
A. Ik ga weg.
V. Conjugeer discedo:
A. Ind. discedo, is, cet.
V. Tot welke conjugatie behoort discedo?
A. Dat heb ik nog niet geleerd.

Negende Klasse.

Aan Schirner den onderwijzer dezer klasse, schrijft Sturm: Dat het zijn werk is de scholieren nog vaster te maken op het declineren en conjugeren en hun de onregelmatige werkwoorden te leeren. Vooral moeten ze vele Latijnsche woorden leeren, bij voorkeur benamingen van zinnelijke voorwerpen. Iederen dag moeten ze een ander soort van woorden leeren en deze allen tot een zelfde begrip behooren. Zoo hoorde elke knaap telken dage ook wat zijn buurman geleerd had.

Als grond voor deze methode gaf hij op, dat de Romeinsche kinderen op dezelfde wijze van hunne moeders de taal geleerd hadden en hij stelde zich voor, dat in dier voege dezelfde vlugheid in het spreken en dezelfde woordenschat het eigendom zijner leerlingen worden zou.

In deze klasse werd alzoo *Onomasticon* B van buiten geleerd en de *Neanisci* van den Rector vertaald. Bij het examen worden over deze onderwerpen dan ook vragen gedaan, welke ik hier en bij de volgende klassen in den regel kortheidshalve niet vermeld.

Achtste Klasse.

Sturm schrijft aan Hubner, den onderwijzer: dat het hier ook op onderhouden van het geleerde aankomt. Hij, die in deze klasse overgaat, moet alle substantiva en verba kunnen verbuigen, hetgeen hun niet op wetenschappelijke wijze, maar

door oefening was bijgebragt. Zoo hadden het ook de Romeinsche jongens van hunne moeder geleerd. In de vorige klassen hadden ze ook korte volzinnen geleerd, maar daarin kwamen niet allerlei soorten van woorden voor. Nu moesten zij ook de vroeger reeds aangelegde woordenboeken uitbreiden en wel volgens bepaalde rubrieken b. v. *Het geheel en zijn deelen: vriendschap en vijandschap* enz. Ook moesten ze nu daarbij substantiva en verba vereenigen b. v. bij *Epistola*, *reddere* voegen en die woorden tot een begrip vereenigen, dus *Epistolam reddere.* Verder leerden ze nu ook de *deelen der rede* onderscheiden en het *character* van iedere conjugatie en declinatie inzien: alles op te helderen met voorbeelden uit het reeds vroeger geleerde ontleend; voorts werden de brieven van Cicero grammatisch verklaard en aan elke afdeeling een andere brief voorgelegd.

Stijloefeningen zijn eerst in de laatste maanden geoorloofd: den overigen tijd moeten ze daarin mondeling geoefend worden, door hen opgegevene Latijnsche phrasen te laten omzetten.

Hier op volgt eene opgaaf van de vragen bij het Examen gedaan. Zij leeren nog geen *Syntaxis.*

Zevende Klasse.

Lingelheim is hier onderwijzer. Hem is opgedragen het onderwijs in de *Syntaxis;* bestaande uit korte vragen met voorbeelden uit Cicero. Tot oefening in stijl worden themata opgegeven, maar ook deze moeten kort zijn en ontleend aan hetgeen vroeger vertaald was. Des Zondags moet de Duitsche Cathegismus in het Latijn vertaald worden.

Zesde Klasse.

Malleolus, die hier onderwijs geeft, moet het geleerde repeteren, langere brieven van Cicero laten vertalen en ook eenige stukken uit dichters den scholieren voorleggen. B. v. de eerste afdeeling mogt het gedicht van Bisschop Ambrosius: *Veni redemptor gentium*, eene andere het Epigram van Mar-

tialis: *Vitam quae faciunt beatiorem* enz. opzeggen, vertalen en verklaren. Verder moet ook vooral gezorgd worden, dat de discipelen zich toeleggen om hun schrijfstijl te beschaven. Zaturdag avond en Zondags moet weer de Cathegismus vertaald en eenige brieven van Hieronymus gelezen worden.

Op deze klasse werd ook een aanvang met het grieksch gemaakt, namelijk met het leeren van declinatiën en conjugatiën. Men las voor 't Latijn eenige uitgelezene *brieven* van Cicero, de *Tristia* van Ovidius, de *Andria* van Terentius, bevlijtigde zich op de *syntaxis figurata* en las de Latijnsche Luthersche Cathegismus. Ook werden hier de eerste gronden der Muzijk aangeleerd.

Vijfde Klasse.

Bitner zal zorg dragen voor het aanleeren van nog onbekende woorden, de leer der *Quantiteit*, de *Metrik* en de *Mythologie* worden hier aanvankelijk beoefend en *Cicero's Cato* en *Laelius* met de *Eclogae* van Virgilius vertaald; verder Grieksche woorden geleerd, op dezelfde wijze als vroeger de Latijnsche, en het woordenboek in beide talen bijgehouden. Ook Grieksche vertalingen worden van buiten geleerd. In de laatste maanden van dit schooljaar tijgen ze ook aan het verzen maken in dier voege, dat den leerling een opgelost vers wordt opgegeven, om weer in orde te brengen.

De stijloefeningen worden hier voortgezet; men leert eerst een stuk uit eenig Latijnsch Schrijver vertaalt het in het Duitsch en brengt het dan memoriter in het Latijn over.

Ik voeg hier eenige vragen bij, die op het examen over het Grieksch gedaan werden.

V. Wat hebt ge in het Grieksch gelezen?

A. Het tweede deel der Educatio Linguae Graecae en de Zondags-Evangelien.

V. Wat is het Praeteritum van φεύγω?

A. πέφευχα.

V. Waarom zegt ge niet φέφευχα, zoo als λέλεχα van λέγω?

A. Wanneer het verbum met eene muta aspirata begint,

dan komt in de reduplicatie daarvoor de klankverwante tenuis in plaats.

V. Hoe is de Aoristus van φεύγω?

A. ἔφυγον, dat van het Imperf. ἔφευγον is afgeleid door de eerste vocaal der tweeklank weg te laten.

V. Conjugeer het anomalum ἵστημι.

A. Die leeren wij nog niet enz.

Vierde Klasse.

Lorenz Engler is hier docent. Hem wordt voorgehouden dat hij de leerlingen wel onderlegd in de Latijnsche en Grieksche Grammatica heeft ontvangen en voorzien met voorbeelden uit Dichters en Redenaars. Veel hooren, verklaren en van buiten opzeggen is hier een hoofdzaak. Men las: de zesde redevoering tegen Verres, uitgelezen Brieven en Satyren van Horatius: in het Grieksch behalve de grammatica, een *Volumen exemplorum.* Stijloefeningen blijven voortduren. Zaturdag avond en Zondag werden tot het lezen van kleinere brieven van Paulus besteed. Bij het examen vroeg men naar de *verba anomala in 't Grieksch*, naar *Metaplasmus*, *Paragoge* enz., in het Latijn vooral naar *Metra* en *Syntactische figuren.*

Derde Klasse.

Boschius moet met de knapen de *Rhetorica* volgens Herennius behandelen en, redevoeringen van Cicero b. v. *pro Cluentio* en in 't Grieksch Demosthenes, Homerus, Lucianus lezen.

De brieven van Paulus worden ook hier, gelijk in alle hoogere klassen gelezen, en van buiten geleerd.

Nu wordt ook uit het Grieksch in 't Latijn vertaald: bij voorkeur Geschiedschrijvers en Oden van Pindarus: de Oden van Horatius zette men in een andere maat over, maakte zelf verzen en schreef vele brieven. Ook voerden de leerlingen komedies van Terentius en Plautus op, en wedijverden daarin met de hoogere klassen.

Bij het examen vraagt, even als bij de andere klassen, de primus eener hoogere hier in 't Latijn, over *Rhetorische figuren*. Het is der moeite waard ook hier eenige vragen af te schrijven.

V. Tu ergo, Generose Baro (de Baron van Sonneck wordt hier bedoeld) quoniam scio, te figuras cognovisse, dic mihi, quid sit figura.

A. Figura (graecis σχῆμα) est ratio, qua a recto et simplici genere loquendi cum ornatu quodam deflectimus. Na eenige vragen over Grieksche *Syntaxis*, b. v. over de regering van sommige werkwoorden, over het vers van Virgilius: *Phoebe graves Troiae semper miserate labores*, waarbij wordt gesproken over de 17 accidentia of eischen, welke bij ieder vers kunnen gedaan worden, eindigt de vrager aldus:

V. Video generosum Dominum ista intelligere: sed unum hoc scire velim, an sit pronunciatum dialecticum: *Phoebe da Latio considere Teucros?*

A. De hoc tui officii est respondere.

Tweede Klasse.

In deze klasse moet niet Renardus, de onderwijzer, de Grieksche dichters en redenaars woordelijk vertalen en verklaren, maar de leerlingen zelve. Zijn pligt is het op het spraakgebruik der schrijvers opmerkzaam te maken en uitgelezene stukken van de beste schrijvers door de leerlingen te laten afschrijven en opnemen in hunne Adversaria. Hetzelfde was van toepassing op de Latijnsche schrijvers.

Van de *Dialectica*, *instrumentum Sapientiae*, zooals Sturm ze noemde, moest eerst het *kritische*, daarna het *topische* gedeelte behandeld worden en vereenigd met de studie der *Rhetorica*, waarbij de methode van Herennius gevolgd werd. De *Olynthiacae* en *Philippicae* van Demosthenes en redevoeringen van Cicero moesten als voorbeelden bij de beoefening der Rhetorica worden aangewend. Stijloefeningen en het schrijven van declamationes, die van buiten geleerd of voorgelezen werden, waren hier aan de orde van den dag. Des Zondags las men een der brieven van Paulus. Ook hier

werden de Komoedies van Terentius en Plautus door de leerlingen gespeeld of eenig stuk van *Aristophanes*, *Euripides* en *Sophocles* opgevoerd, nadat het eerst door den onderwijzer was verklaard en behandeld.

Bij het examen werden vragen, als de volgende, gedaan.

V. Respondeat Secunda ad quaestionem istam dialecticam: *Phoebe da Latio considere Teucros:* estne pronunciatum aut oratio dialectica?

A. Non est. Idque ita probo: Pronuntiatum est perfecta sententia, constans nomine et verbo, eaque vel vera vel falsa. — Sed haec oratio talis non est, quae vel verum vel falsum in se continet. — Itaque concludo, quod non sit pronuntiatum.

V. Ex quo loco dialectico et qua ratione sic concludis?

A. Ex loco definitionis, cuius regula nitor, et sic iterum argumentor:

In quacunque re definitio locum non habet, ad eandem nec id, quod definitur, potest applicari. — Atqui in illa oratione pronuntiati definitio locum non habet. — Ergo nec ipsum pronuntiatum potest applicari, enz.

Eerste Klasse.

Aan Golius, die hier onderwijs geeft, schrijft Sturm, dat hij verlangt, dat de *Dialectica* en *Rhetorica* naar het door hem uitgegevene handboek in 't kort behandeld worde en de voorbeelden moeten genomen worden en de regels aangewezen uit de werken der oude schrijvers, die de jongelieden gelezen hadden. Behalve de reeds genoemde komen nu ook in behandeling Thucydides, Sallustius, Homerus en Virgilius. Geen week mogt zonder de opvoering van eenig drama voorbijgaan en de brieven van Paulus moesten niet alleen gelezen en verklaard worden, maar ook enkele schoone plaatsen met bijzondere naauwkeurigheid behandeld en door de leerlingen nog verder uitgewerkt worden.

Hier komen ook weer vragen over de *Dialectica*, als b. v.

V. Quid est Syllogismus apodicticus?

A. Est disciplinabilis propriaque doctrinae conclusio,

confecta ex necessariis. Sic enim Aristoteles, inquit: *ἀπόδειξιν λέγω συλλογισμὸν ἐπιστημονικὸν ἐξ ἀναγκαίων*, ut: Omnis causa prior est suo effectu. — Solis ortus est causa diei. — Ergo sol prius oritur, quam fit dies, enz. Vooral komen hier allerlei strikvragen en valsche syllogismen te pas. Men leerde ook wat *Astronomie* en eenige stellingen uit Euclides.

Uit het bovenstaande zal men zich eenig denkbeeld van het Gymnasium van Sturm en van de inrigting daarvan kunnen vormen. Voor zijn tijd was Sturm zeker een uitmuntend onderwijzer: zijn roem was dan ook heinde en verre verbreid en zijne school door verscheidene duizenden van leerlingen bezocht, waaronder in den jare 1578 omtrent 200 Edellieden, 24 graven en drie Prinsen zich bevonden. Uit Portugal, Polen, Denemarken, Frankrijk en Engeland, werden jongelieden naar Straatsburg gezonden om het Gymnasium te bezoeken. Doch ook buiten de plaats zijner woning oefende Sturm eenen zeldzamen invloed uit. Te Lauingen aan den Donau, te Trarbach aan den Moezel, te Hornbach in Tweebrugge werden de Gymnasiën naar zijn voorschrift ingerigt en door twee zijner leerlingen te Augsburg en te Memmingen volgens hetzelfde plan tot stand gebragt. Ook in Wurtemberg en Saksen zijn later dergelijke scholen ingerigt, en de Gymnasiën later door de Jesuiten gesticht, zijn in de hoofdzaak aan die van Sturm gelijk. Zijne leerboeken werden alom door Duitschland verspreid en zijne methode op vele plaatsen gevolgd.

Doch hoe nuttig ook zijne instelling was voor dien tijd en hoeveel goeds zijne grondige leerwijze ook hebbe uitgewerkt, zoo zijn we gedrongen te erkennen, dat we sedert in zeer vele opzigten groote vorderingen hebben gemaakt en ons vooral niet hebben te beklagen, dat onze Gymnasiën met de type van den ouden tijd de vergelijking niet kunnen doorstaan.

Letten we in de eerste plaats op het doel der inrigting, zoo moeten we die wel in de hoofdzaak als goed en ook

voor onzen tijd als nog van toepassing aanmerken. Vroomheid, kennis en welsprekendheid, zijn zeker drie zaken, die ook nu nog het doel van onze Gymnasien uitmaken; maar toch is de opvatting dezer drie zaken door den loop der tijden aanmerkelijk gewijzigd.

Want de wetenschap welke Sturm aan zijne leerlingen meedeelde bestond hoofdzakelijk in de kennis van de Grieksche en Latijnsche grammatica, eenige scholastieke definitien uit de Dialectica en Rhetorica, welke laatste voor de bevatting der jeugd niets minder dan geschikt en gepast waren. Wel leerden ze vele zaken kennen door de methode, waarop hij de leerlingen de woorden van beide talen bijbragt; maar die dingen zelve werden hun nimmer zelfs niet in prentverbeeldingen getoond en zoo bleef er dikwerf voor den jongeling weinig meer dan een klank over, die hij door zijne verbeelding zoo goed mogelijk tot een dier of plant of eenig ander voorwerp maken moest.

Duitsch werd in het geheel niet onderwezen en de meeste realiën van onzen tijd werden geheel verwaarloosd: het *Rekenen*, de *Geographie*, de *Geschiedenis* werden of in 't geheel niet of eerst op de twee hoogste klassen onderwezen. Van *Antiquiteiten* wordt nergens met een woord gerept, evenmin als van *Mathesis* of *Physische wetenschappen*. En toch moest dit Gymnasium voorzien in de opleiding van alle standen der maatschappij, zoowel van hen die tot geleerden, als die tot andere maatschappelijke betrekkingen bestemd waren. Voegen we hierbij dat ook geen enkele der *Nieuwere talen*, geen *Hebreeuwsch*, geen *Teekenen* onderwezen werd, zoo blijft er niets over dan het aanleeren van de Grieksche en Latijnsche talen en het vaardig schrijven en spreken in de laatstgenoemde. Niets was dus meer geschikt, om uit de harten der jongelieden alle nationaliteit te verbannen. Ze werden Grieken en Romeinen en dat nog wel dezulke, die op verre na niet met die oude volken te vergelijken waren, wanneer men de kennis in aanmerking neemt, waarmee deze waren toegerust. Tot het wezen, tot het regt verstand, tot de eigenaardigheid der oude Schrijvers drong de jeugd niet door: Van al hun lezen en werken was het sierlijk schrij-

ven en spreken in het Latijn het doel, niet een middel tot de vorming of beschaving van hun eigen stijl in de moedertaal. De lessen in de Dialectica en Rhetorica bragten hen niet daartoe, om met bewustheid en doelmatig de verschillende figuren en taalvormen te gebruiken; niet tot welsprekendheid d. i. het duidelijk, overtuigend en sierlijk spreken, maar tot een sophistische redeneertrant en tot zekere kunstvaardigheid in het ontzenuwen van de tegenwerpingen van anderen.

Weinigen beantwoordden dan ook, volgens het eigene getuigenis van Sturm, aan de verwachting en hij beklaagt zich dat zoovele aanhoudende en onvermoeide pogingen zoo weinig vrucht droegen. De jeugd werd niet doordrongen met den geest der oudheid en nog minder kenden ze hun eigen tijd, om die daarmee te leeren vergelijken en te beoordeelen.

En wat nu de vroomheid aangaat, zoo moeten we erkennen, dat Sturm ook in dit opzigt een kind was van zijn tijd. Het was geen wonder, dat men in de dagen der pas ontluikende hervorming zooveel belang stelde in dogmatische kennis en de hoofden van jongens opvulde met de haarkloverijen van den dag: bij gebrek aan andere goede scholen voor godsdienstig onderwijs moeten wij het geheel billijken, dat ook daarvoor eenige tijd werd afgezonderd, vooral daar de leerlingen aan het ouderlijk opzigt waren onttrokken; maar zoo als het op het Straatsburger Gymnasium geschiedde, zullen wij het wel niet terug wenschen. Een godsdienstig onderwijs, dat zich alleen bepaald bij het oppervlakkig lezen van de bijbelboeken en dat wel in eene taal, die ze nog ter naauwernood verstonden, kon de jongelingen wel tot pedante napraters en opzeggers van texten maken, maar niet tot menschen vormen, die zich een klaar en helder denkbeeld maakten van hunne betrekking tot het Opperwezen en van hunne verpligtingen jegens Hem en de menschen.

Gelukkig is thans het onderrigt in de godsdienst eene afzonderlijke tak van onderwijs geworden, waartoe ze door de opvoeding der ouders en door het onderwijs op de lagere scholen genoegzaam worden voorbereid. Theologie en godsdienst begint men meer te onderscheiden en meer en meer

…d, dat een helder hoofd en een goed hart,
…telijk onderrigt in de waarheden der
…e noodige vereischten zijn; terwijl
…mie te huis behoort en onder de
…ats inneemt.
…eschool voor Theologie noch
…aar een plaats van voorbe-
…dár het verstand vormt,
…t schoone vormen be-
haaft, het geheugen
…hrijven doet ont-
…hen, die billij-
worden. De
…s het ware de
…ekozen, dat ze als
…e studie of aanstonds
… overgaat, in staat stellen,
…e bedienen: in één woord zoo-
…voor zijn volgende bestemming ge-

…ouwing waar, dan was de opvatting van
…perkt en zijn gymnasium wel een school, waar
…eerd werden, maar geen oefenschool voor het leven.
…pvoeringen van de Komoedies van Plautus en Terentius
…oopen dan bepaald in tegen het groote doel, en de leerling, die zijn geheugen en zijn verbeelding zoo zeer moest bepalen bij de onkuische handelingen en gezegden van gemeene slaven en ligtzinnige vrouwen, zal er wel meer bij verloren hebben aan reinen zin, dan gewonnen aan vaardigheid in het Latijn spreken.

Doch we willen daaromtrent Sturm niet te hard vallen: hij was een der ijsbrekers in het vak van onderwijs en de menschelijke geest ontwikkelt zich door den tijd en de ondervinding, twee zaken, welke ons op zoo verren afstand van zijne idealen gevoerd hebben.

Ik eindig met eene opsomming van de werken door Sturm uitgegeven.

1. De Literarum ludis recte aperiendis.

2. Classicarum Epistolarum lib. 3.
3. Academicae Epistolae.
4. Scholae Lauinganae.
5. De Educatione principum.
6. Nubilitas literata.
7. De exercitationibus Rhetoricis.
8. De amissa dicendi ratione.
9. Linguae latinae resolvendae ratio.



Dr. J. G. Ottema Prolusio Scholastica de loco Sallustii Cap 27—31 *transpositione emendanda. Jul.* 1856.

Dr. Ottema had zich bij het opstellen dezer prolusio ten doel gesteld vooreerst Sallustius te verdedigen tegen de beschuldiging, als had hij de opvolging der gebeurtenissen, die aan de bekende eerste Catilinaria van Cicero vooraf gingen, niet goed in het oog gehouden en meende hem daarvan te vrijwaren door aan te nemen, dat de afschrijvers door verwisseling van de afzonderlijke bladen van een codex, die later voor ons arhcetypus werd, die verwarring hebben veroorzaakt: hij wil daarom, wat van Cap. 27 te beginnen met de woorden "*Postremo ubi multa agitanti nihil procedit*" tot aan § 4 van Cap. 28 in de bestaande uitgaven gevonden wordt, overbrengen achter § 4 van Cap. 31. In de tweede plaats beschuldigt hij Linker, Orell en andere hedendaagsche uitleggers, dat zij ten onregte het Senatus Consultum: "*Videant Consules*" in tijd laten volgen op de Comitia, bij welke Silanus en Muraena tot Consuls verkozen werden: hij bewijst zulks uit de verhalen van Plutarchus en de Oraties van Cicero pro Muraena en de eerste Catilinaria.

Daar dit laatste punt, naar mijn inzien, van zelf in het oog valt, zoodra men het door Dr. Ottema aangevoerde gelezen heeft, zoo zal ik dat met stilzwijgen voorbijgaan, te meer daar ik later zal trachten te bewijzen, dat Sallustius ook bij mijne opvatting tegen deze aantijging gewaarborgd is.

Maar het eerstgenoemde voorstel tot transposatie van zoo

vele Capita, al ware die in zich zelve al waarschijnlijk, komt mij na rijp beraad en het aandachtig doorlezen van Sallustius voor geheel onnoodig te wezen. Ja, ik meen zelfs een eenvoudig middel gevonden te hebben, om te bewijzen, dat de text van Sallustius kan blijven, zoo als die is, zonder dat hij daarom van eenige onnaauwkeurigheid behoeft verdacht te worden.

Wat toch is de reden, waarom Dr. Ottema en anderen met hem in den waan verkeeren, dat Sallustius in de opgaaf van de tijdsopvolging der gebeurtenissen van Cicero en Plutarchus afwijkt. Ze ligt, mijns inziens, hierin dat zij als bewezen aannemen, dat Sallustius de feiten, die Cap 24—32 vermeld zijn, als na elkander voorgevallen opgeeft.

Dr. Ottema althans zegt pag. 1 zijner prolusio: "Sed errasse Sallustius videtur, tum quod nocturnam Catilinae in Leccae domo conspirationem ita ab iis, quae postridie in Senatu sint peracta, divulserit, ut complurium dierum res et facta interposuerit, Manlii agitationes in Etruria, Ciceronis anxietatem, Senatus varia decreta, Saenio allatas Faesulis literas, alia," en een weinig verder: In illo erratum esse certissimum est, nec in re notissima, de qua omnes consentiunt, negari potest."

Ik voor mij geloof, dat ook hier niet Sallustius, maar de uitleggers gedwaald hebben en op het gevaar af van "in re notissima, de qua omnes consentiunt," als een uitbijter te worden aangezien, zal ik kortelijk mijne meening voordragen, en begin daarom met op te merken, dat wij, daar het hier voornamelijk om de verbinding der verschillende deelen van Sallustius verhaal zal te doen zijn, bijzonder onze aandacht moeten vestigen op het gebruik van eenige coniunctiones. Deze zijn: *Sed*, *At*, *Igitur* en *Interea*. De twee eerste worden ook door Sallustius als middel van overgang tot eenig deel van het verhaal gebruikt, in dier voege, dat *Sed* de tegenstelling aanduidt van het naast voorgaande in *een doorloopend verhaal* van een en hetzelfde hoofdonderwerp of dit, na eene korte afwijking, weer voortzet. *At* daarentegen de vermelding van eenige nieuwe zaak of persoon inleidt of het verhaal, dat zich eenigen tijd bij andere per-

sonen of zaken bepaalde, weer opneemt, waar men die vroeger gelaten had, om tot latere gebeurtenissen over te gaan.

Zoo vinden we b. v. "*Sed postquam res eorum*" in Cat. Cap. 6. § 3 en kort daarop "*At Romani.*" Zoo het geheele caput 7 door overal *Sed* bij de voortzetting van hetzelfde vertaal, maar c 8. § 5 "*At populo Romano*" waar een ander persoon bij tegenstelling wordt vermeld. Zoo vangt Cap. 23. aan met "*Sed in ea coniuratione fuit Curius*," omdat het een voortzetting is van het verhaal omtrent het ontstaan der zamenzweering; maar wordt de rede 23. § 4 afgebroken door "*At Fulvia*" dewijl daar eene nieuwe persoon in werking komt. In Cap. 56 begint het vertaal met "*Dum ea Romae geruntur*" en wordt driemaal 56. 3. 4. 57. 1 met *Sed* voortgezet, tot dat een ander persoon bij tegenstelling met *At* in 57. 2. wordt aangewezen; terwijl in 57. 5. het verhaal over Catilina met *Sed* aanvangt, omdat van 56—59. 4 toe Catilina de persoon is, waarom zich het geheel verhaal groepeert: maar ook weer bij den aanvang van een nieuwe afdeeling "*At ex altera parte Antonius*" volgt. Bijzonder opmerkelijk, omdat zich daar dezelfde waarheid bij grootere afdeelingen vertoont, is Cap. 34. 2. seqq. Daar begint Sallustius met te vermelden, wat Catilina na zijn vertrek van de stad deed en schreef, en gaat het verhaal in 36. 1 door met "*Sed ipse*" tot in 36. 2, waar een nieuw gedeelte wordt ingeschoven met de woorden: "*Haec ubi Romae comperta sunt*": dit loopt dan in 37. 4. weer met "*Sed urbana plebes*" voort, omdat eene algemeene aanmerking de draad van hetzelfde onderwerp had vertraagd: terwijl in 43. 1. de aandacht weer op een ander deel van 't verhaal en een ander persoon wordt overgebragt met de woorden "*At Romae Lentulus*". Doch genoeg hiervan voor ons doel. We hebben nog *Igitur* en *Interea:* waarvan het eerste tot een tweeledig doel wordt aangewend, om óf eene gevolgtrekking uit het naast voorgaande te maken, zoo als in Cap. 4. § 1, 6. § 4, 7. § 5, en 9. 1 geschiedt, óf om van eene algemeene beschouwing die als inleiding gediend had, tot de zaken over te gaan, welke daarvan als een voorbeeld kunnen dienen, zoo als b. v. c. 1; terwijl *interea* afgewisseld met *iisdem temporibus* en dierge-

lijke spreekwijzen tot tusschenvoeging van grootere of kleinere stukken wordt gebezigd, feiten bevattende, welke met de naast voorgaande gebeurtenissen in tijd gelijk zijn. Zie b. v. Cat. 48. 1, 56. 5, 60. 4, 39. 6, 42. 1 enz.

Uit het bovengezegde kan men reeds eenigzins opmaken, op welke wijze Sallustius zijn verhaal van de *Catilina* heeft ingerigt. Hij verdeelt de gebeurtenissen zóó, dat gewoonlijk eerst de plannen en handelingen van Catilina of van andere personen worden opgegeven tot op een aangenomen tijdstip; dan gaat hij over tot de personen en gebeurtenissen, die gelijktijdig plaats hadden en schuift daartusschen in óf algemeene geschied- en menschkundige beschouwingen óf feiten, die als overgangen dienen tot eenig nieuw gedeelte van het verhaal. Het boek over de zamenzwering van Catilina begint met algemeene beschouwingen over de menschelijke natuur, waarvan de waarheid zoowel uit de Romeinsche geschiedenis blijkt, als uit het leven van den schrijver zelven, in verband met de toemalige slechte zeden van den staat, wier oorzaken en gevolgen worden opgegeven tot aan Cap. 14. Dan volgt de characterschildering van Catilina, zijn invloed en zijn plannen tot Cap. 17. Hierop zijn eedgenooten en zijn eerste daden tot op de eerste algemeene zamenkomst der eedgenooten Cap. 18. Hier is eene pauze veroorzaakt door het *ingelaschte verhaal* van de zamenzweringen, die *vroeger* plaats hadden onder medewerking van Catilina tot Cap. 20. Dan eerst volgt de aanspraak door Catilina op de in Cap. 17 vermelde bijeenkomst tot Cap. 22. Dit hoofdstuk bevat eene onbewezen aantijging tegen de zamenzweerders en Cap. 23. hoe Cicero het eerst met de zamenzwering bekend werd, en zoo komt de schrijver eindelijk in Cap. 24 tot de benoeming van Cicero en Antonius en dus tot het jaar, waarin de zamenzwering uitbrak en het hoofdonderwerp. We slaan nu de Capita over, die later ons eigenlijk moeten bezighouden en beginnen bij § 3 van Cap. 32. Blijkens "*Dum haec Romae geruntur*" laat hij hier de zaken, die *in de stad* tot op Catilina's vertrek waren voorgevallen, voor een oogenblik rusten, om te verhalen, wat Manlius gedurende *dien zelfden* tijd deed tot Cap. 34. 2.

waar Catilina weer als handelend voorkomt en de lezer berigt ontvangt, wat deze na zijn vertrek uitrigtte tot 36. 2. Dan volgt weer, hoe het er *in de stad* uitzag na Catilina's vertrek en wordt van 36 § 4 de droevige verwildering geschetst, waarin het plebs verkeerde en de oorzaken daarvan aangewezen tot Cap. 38. Ook hier weer eene pauze 38—39, 6. die aangevuld wordt door een korte beschrijving van het herstel der Tribuni plebis door Pompeius en den invloed daarvan op den staat. Van 39. 6. tot op 42. gaat Sallustius verder met de beschrijving van het wedervaren van Lentulus en de gezanten der Allobroges, breekt zijn verhaal weer af, om van Gallie te spreken in 42 en eindigt zijne mededeeling aangaande Lentulus in 46. 2. Daarop wordt gehandeld van de werkzaamheden van Cicero en den Senaat bij het gevangen nemen van Lentulus, van de redevoeringen van Caesar en Cato en den dood van Lentulus en de zijnen tot 56; doch ook hier weer eene uitweiding over de oorzaak van Rome's grootheid en val en een vergelijking van de characters van Caesar en Cato; 53. 6, om in 56 weer tot Catilina terugtekeeren, van wien sedert Cap. 36. 2. niet meer gesproken was, en te vermelden, wat deze sedert zijne vlugt uit de stad had uitgevoerd en welk een indruk de ontdekking van de aanslag van Lentulus en diens straf in de legerplaats te Faesulae te weeg had gebragt. Het verhaal eindigt met de vermelding van Catilina's strijd en ondergang.

Uit deze schets zal het, naar ik vertrouw, gebleken zijn, dat in het geheele boek van Sallustius niet eene aaneengeschakelde opvolging van feiten plaats heeft, maar enkele partijen eerst worden afgewerkt, om later het daarmee gelijktijdige ter gelegener plaatse te boek te stellen; zonder zich te bekommeren, of bij deze wijze van behandeling juist blijke, welke afzonderlijke feiten van Catilina voor af na andere van Lentulus enz. geschied zijn. Het is hem om de klare voorstelling van personen, omstandigheden en gevoelens; en om de stelling van alle partijen tegenover elkander te doen: Dit alleen houdt hij in het oog, dat de draad van het verhaal niet verloren ga en de hoofdfeiten, na een of anderen uitstap, weer geregeld zich aan elkander aansluiten.

Ook in den *Jugurthijnschen oorlog* heeft eenigermate hetzelfde plaats, maar het valt dáár minder in het oog, dewijl de gebeurtenissen elkander spoediger opvolgen: die zich daarvan wil overtuigen, leze b. v. Cap. 73—87. Maar nog veel duidelijker valt deze verhaaltrant van Sallustius in het oog bij de beschouwing zijner *Fragmenten:* men leze daarover, wat Kritz, een man, die Sallustius goed verstaat, in zijne *Epistolae Criticae*, welke zijne uitgave van de Fragmenten van Sallustius voorafgaat, over de inrigting van diens *Historie* mededeelt. Vooral is het volgende pag. 25 voor ons van toepassing: "Ceterum in rebus enarrandis eam rationem tenuit Sallustius, ut varia, de quibus egit bella atque res domi gestas non, uti mos fuit in annalibus, carptim per singulas annos digereret. — Qua ieiuna priorum scriptorum consuetudine relicta, res non secundum singulos annos disposuit, sed pro cuiusque belli ratione complurium annorum res gestas, arte inter se cohaerentes, continua narratione usque ad eum locum deduxit, ubi commode posset subsisti reliq."

Wanneer we nu al het bovengezegde in toepassing brengen op het verhaal van Sallustius vervat in Cap. 24—31. § 4, dan vinden we daar *twee groote afdeelingen;* de eerste van 24—28 § 4, waarin vermeld wordt, wat Catilina te Rome deed tot op den moordaanslag tegen Cicero; de tweede van Cap. 29—31 § 4, waarin ons wordt berigt, hoe het gedurende datzelfde tijdsverloop met de tegenpartij, met Cicero, den Senaat en het volk gesteld was. De overgang tusschen beide is het verhaal van hetgeen door Manlius sedert zijne afreis, in Cap. 27 vermeld, verrigt was. Van 31 § 4 tot 33. lezen we wat er op den dag zelf, waarop Cicero zijn 1ste Catilinaria uitsprak, tot aan het vertrek van Catilina is voorgevallen.

Dat nu deze afdeeling niet willekeurig is, bewijst vooreerst de wijze, waarop de feiten daarin vermeld aaneengevoegd zijn. Cap 24 en 25 worden door *Sed* verbonden, een bewijs, dat de schrijver tot een ander persoon of zaak overgaat, maar die naauw zamenhangt met het vroeger vermelde,

namelijk: de character-schildering van een der personen, die onder de in het laatst van 24 vermelde zaamgezworenen eene eerste plaats bekleedde. Cap 26 vermeldt wat Catilinu na het organiseren der zamenzwering (blijkens "*his rebus comparatis*" in den aanvang van Cap 26), deed, om Consul te worden. Cap 27 begint met *igitur* en wijst terug op het laatst van 26, waarvan het in 27 vermelde een gevolg was. Hetzelfde geldt ten aanzien van *igitur* bij den aanvang van Cap 28.

Grammatikaal zijn ons deze capita volkomen goed verbonden en worden door het partikal *interea* 28. 4 vereenigd met het middelstuk, hetwelk dus opgeeft, wat er tijdens het naast voorgaande in Etrurie voorviel. En is dit niet te ontkennen, dan moet ook wat van Cap 29—31. 4. staat gedurende datzelfde tijdsverloop geschied zijn; immers cap 29 begint met deze woorden: "*Ea quum Ciceroni nunciarentur.*" Wat zijn die *ea?* natuurlijk die gebeurtenissen, welke in Etrurie plaats hadden; want anders kwam er geen *nuntiare* te pas, dewijl al het vroeger vermelde aan Cicero bekend was. Caput 30 hangt met het vorige zamen door "*post paucos dies*" namelijk, post senatusconsultum, en 31 sluit zich met "*quibus rebus permota*" aan het vorige aan. Dus moet reeds op zuiver grammatikale gronden alleen, wat van 26. 4 af verhaald is, beschouwd worden, als gelijktijdig met hetgeen in de door ons gemaakte eerste afdeeling, voorkomt.

Eindelijk het woordje *At*, waarmee § 4 van 31 begint en de woorden "*eadem illa movebat*", die op het 24—28 verhaalde terugwijzen en de inhoud zelf toonen aan, dat hier een feit wordt meegedeeld, dat op de in beide afdeelingen verhaalde zaken gevolgd is.

Tot heden was de Grammatica onze leidsvrouw. We willen zien of ze ons ook op een dwaalweg gebragt heeft, en dat wel door te onderzoeken of de tijdrekening, die we met inachtneming van de gegevene verdeeling verkrijgen, nu niet met het verhaal van Plutarchus en Cicero overeenkomst.

We leggen daartoe ten grondslag de opvolging der gebeurtenissen, die Dr. Ottema uit die schrijvers genomen heeft en die hij ons als de ware aanbeveelt: ik zie geen reden, om daartegen iets in te brengen.

9 Oct. Comitiis dilatis Senatus cogitur.
10 Oct. Comitia consularia habentur.
11 Oct. Catilina statuit arma movere, Manlium mittit Faesulas.
14 Oct. Manlius in Etruria plebem sollicitat.
21 Oct. Senatusconsultum "videant consules."
27 Oct. Manlius arma capit.
30 Oct. L. Saenius literas recitat, Marcius Faesulas. Metellus in Apuliam mittuntur.
1. Nov. Catilina frustra Praeneste occupare tentat.
7. Nov. Catilina in Leccae domo Socios incitat.
8. Nov. Cicero orationem habet in Catilinam 1.

Het spreekt wel van zelf, dat daar sommige feiten, door Dr. Ottema vermeld, niet uitdrukkelijk genoemd worden, ik omtrent deze volstaan kan met aan te wijzen, dat er niets in Sallustius verhaal daartegen strijdt: eenige daarvan zijn, mijns inziens, door Sallustius in algemeene bewoordingen aangewezen.

Van het eerste punt vermeldt Sallustius niets: het tweede is door hem Cap. 26. 5, het derde in het laatst van Cap. 26 en het begin van 27 vermeld: deze twee feiten volgen dus geregeld in de eerste afdeeling op elkander. Het vierde feit, de opruijing van het volk in Etrurie door Manlius: vereischt eenige toelichting. Het wordt door Sallustius beschreven in dat gedeelte (28. 4—29), hetwelk wij als de overgang der beide afdeelingen voorstelden. Door *interea* wordt dus het opruijen van Manlius geplaatst in hetzelfde tijdvak als de pasgenoemde feiten; en Sallustius denkt het zich derhalve als geschied voor de vereeniging der zamenzweerders en den moordaanslag op Cicero; en het moet geschied zijn na de afzending van Manlius in 't begin van Cap. 27 verhaald. In de tweede onzer afdeelingen komt voor in Cap. 29. "*Ea quum Ciceroni nuntiarentur*" en we hebben boven gezien, dat dit op het oproer van Manlius in Etrurie betrekking had; hetgeen ook blijkt uit de woorden van Sallustius Cap. 29 "*neque exercitus Manli qualis*" enz. Deze berigten zijn dus dezelfde, als waarvan Plut. Cap. 14 verhaalt, die door Cicero in den Senaat werden gebragt, of daar vernomen, zooals Sallustius

vermeldt (Cap. 29. 1 "*Rem ad Senatum refert.*") Deze berigten nu zijn ook volgens Sallustius voor *Saevius brieven* bekend geworden: anders kon hij niet zeggen "*Port paucos dies*" Cap. 30, noch "*Manlium arma cepisse*" terwijl in het vroegere berigt maar van "*plebem sollicitare*" gesproken wordt.

Naar aanleiding nu van die berigten ("*ea quum nuntiarentur*" bij Sall.) komt de Senaat bijeen, hetgeen Sall. dadelijk (Cap. 39. 2.) daarop verhaalt, en ook voor de brieven van Saenius. Zoo dat ook hier weer de tijdrekening van die feiten met de andere overeenstemt. De zending van Marcius en Metellus is gelijktijdig met de brieven van Saenius Sall. 30. 2. en 3. "*Simul*" reliq.

Er blijven dus, (want van den aanslag op Praeneste spreekt hij niet) nog maar twee gebeurtenissen over en die zijn de vergadering bij Lecca, en de moordaanslag op Cicero. Duidelijk worden deze als de laatste handelingen van Catilina in de stad opgegeven, blijkens de woorden: "*Postremo ubi multa agitanti*" in 27. 3. en "*seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset*" § 4. Dat ze in de voorstelling van Sall. vooraf gingen aan zijn laatste verschijning in den Senaat volgt daaruit, dat het verhaal na de inlassching van eenige zaken in Cap. 31. § 4 weer met "*At eadem illa movebat*" wordt hervat en dus als voortzetting van Cap. 28. 4 moet gedacht zijn. Dat eindelijk de brieven van Saenius vóór den aanslag op het leven van Cicero zijn ontvangen, blijkt uit de omstandigheid, dat daarin niet van Catilina, maar alleen van Manlius gewaagd wordt en dat ze in eene Senaatsvergadering zijn voorgelezen, welke aan die voorafging, in welke Cicero's redevoering tegen Catilina gehouden werd, eenige uren na den aanslag op Cicero; immers *deze laatste bijeenkomst* van den Senaat wordt vermeld in Cap. 31. 6 nadat het verhaal in 31. 4 met *At* weer was hervat; gene in Cap. 30. 1., hetwelk tot de tweede afdeeling behoort, waarvan de feiten in den zelfden tijd plaats grepen, als die in de eerste vermeld zijn.

Bepalingen van den juisten dag, waarop de verschillende feiten voorkomen, geeft Sallustius niet; alleen den dag, waarop Manlius de wapenen opnam geeft hij aan, als a. d. VI

Kalendas Novembres. Volgens het bovengezegde, zijn de brieven van Saenius, na dien dag ontvangen, en hebben na dien dag de poging om Cicero te vermoorden en het houden der 1ste Catilinaria plaats gehad, maar de overige feiten voor dien tijd. Ook hier heerscht dus de beste overeenstemming met de opgaven van andere Schrijvers.

Ik eindig met een paar aanmerkingen, waarvan de eerste dient, om eene onzekerheid weg te nemen, die nog bij zeer geachte schrijvers (b. v. bij Kritz) bestaat, aangaande het juiste verband tusschen de twee opgaven omtrent Manlius afzending naar Etrurie Cap. 27. 1 en het berigt in Cap. 24. 2, dat hij voor dien tijd reeds in Etrurie was. Kritz tracht deze aangiften door gissing over een te brengen en haalt daarbij aan, dat Perizonius daar al over gedacht had. Maar de zaak is eenvoudig deze, dat Manlius, die na de comitia van 690. naar Etrurie gegaan was, van daar was teruggeroepen, om met de zijnen bij de comitia van 691. Catilina bij te staan. Zie Plutarch. *Cicero* 14.

De tweede aanmerking is deze, dat in de dissertatie van Dr. Rinkes, *de Orat.* 1 *in Catilinam a Cicerone abjudicanda;* de door hem genoemde Pseudo Cicero op pag. 16 bespot wordt, omdat hij zegt, dat hij om *twee Ridders* de wacht bij zijne woning versterkt had. De zaak zal hem in een ander licht voorkomen, wanneer hij bij Sallustius de volgende woorden van Cap. 28 leest. "C. Cornelius — et L. Varguntejus constituere ea nocte paulo post *cum armatis hominibus* sicuti salutatum introire ad Ciceronem." In de derde plaats moeten de woorden Cap. 29 § 3 ad finem gestreken worden: dit is eene aanmerking van een of ander uitlegger: het was toch voor Romeinen wel overbodig zulk eene opheldering hier in te lasschen en daarbij is "*Sine iussu*" geen classiek Latijn.

Gouda, Februarij. D. TERPSTRA.

Latijnsche Grammatica voor alle klassen der Nederlandsche Gymnasiën, door Dr. F. van Capelle, Rector der latijnsche school te Doetinchem. Te Amsterdam, bij H. A. van Helden. 1856. 348 blz. 8°.

Wanneer men iemands werk billijk wil beoordeelen, dan moet men zich op zijn standpunt plaatsen. Het kan zijn, dat iemand, op een ander standpunt geplaatst dan zijn beoordeelaar, de zaken geheel anders beschouwt. Wanneer nu de beoordeelaar alle beschouwingen, die hem niet juist voorkomen, verwerpt en afkeurt; dan is het mogelijk, dat hij een zeer verdienstelijk werk onbillijk behandelt, omdat het standpunt van den schrijver het zijne niet was. Deelt hij dan die beoordeeling aan het publiek mede, zonder dit verschil van standpunt op te geven; dan wordt dit daardoor welligt tegen een werk vooringenomen, dat eene gunstige opname verdiende. Om dergelijke onbillijkheid hier te voorkomen, zal ik eerst het standpunt van den schrijver opgeven. Dit heeft dan tevens het voordeel, dat de kundige lezer dezer aankondiging van zelfs weet, wat uit dit standpunt noodzakelijk voortvloeit, hetgeen mij de moeite bespaart, die anders met het naauwkeurig beschrijven van een boek als dit onvermijdelijk verbonden is.

Het voor ons liggende werk is eene grammatica bestemd om op alle klassen gebruikt te worden, waarvan het gevolg is, dat het de meest elementaire regels en tevens al de speciale gevallen en subtiliteiten der Latijnsche grammatica bevat. Voor het gemak is het met letters van verschillende grootte gedrukt, om aan te wijzen, wat dadelijk, wat later moet geleerd worden. Die deze methode goedkeurt kan dit boek zeker met vrucht gebruiken; want het komt mij voor, eene met zorg bewerkte verzameling van het meest wetenswaardige in de Latijnsche grammatica te behelzen. Verder is het eene empirische grammatica. Het verklaart de ver-

schijnsels niet, het redeneert niet; maar geeft eenvoudig het spraakgebruik qua talis op. Taalphilosophie moet men er niet in zoeken, maar wel observatie, elementen voor taalphilosophie. Die dus eene philosophische behandeling der spraakkunst verlangt, neme dit boek niet in handen; maar die slechts de verschijnselen uitvoerig wil genoteerd vinden, zal door dit boek bevredigd worden. Het heeft uit zulk een oogpunt beschouwd veel goeds, waaronder ik niet het minst den uitvoerigen index (40 blz,) reken, waardoor het gebruik zeer gemakkelijk gemaakt wordt. Het bevat, behalve eene uitvoerige etymologie, syntaxis en prosodie, nog vijf aanhangsels, over de figuren, over den Datum, over de berekening van geldwaarden, over de uitdrukking van breuken, over de gebruikelijkste afkortingen.

Dit is de algemeene karakteristiek van het werk. Nu willen wij nog enkele onder het doorlezen gemaakte aanmerkingen mededeelen.

Etymologie. § 11. *In het vervolg moet men onder de benaming Substantivum dikwijls verstaan de persoon of de zaak zelve, die door een substantivum wordt aangeduid.* Dit moet ik afkeuren. Het maakt verwarring. Een voorbeeld hiervan zie ik in § 54 der Syntaxis, waar gezegd wordt, dat de bijeenvoeging van twee substantiva de betrekking van twee verschillende substantiva tot elkander kan te kennen geven. B.v. *pater patriae.* Hier zal het woord: *substantiva* de eerste keer de woorden, de tweede keer de daardoor beteekende personen of zaken aanduiden.

§ 24 en 25. De uitgangen zijn afzonderlijk opgegeven en tevens in de uitgewerkte paradigmata cursijf gedrukt. Dit is welligt superabundant, maar het toont een streven naar duidelijkheid, dat ik moet goedkeuren.

§ 27. De voorbeelden tot oefening staan niet onder de enkele paradigmata, maar aan het eind van het hoofdstuk. Ook dit is goed te keuren, daar het machinaal werken tegen houdt.

§ 29. Hier zijn de stamklinkers en de uitgangen niet goed uit elkander gehouden. Daardoor bekomt men de uitgangen *eri* of *ri*, *iri* en *ei* voor den genitivus der tweede declinatie. Dit komt mij minder helder voor.

§ 40. Hier is iets dergelijks gebeurd, daar de uitgangen van den nominativus der derde declinatie met de casusuitgangen op ééne lijn gezet zijn. Nu zal een leerling hetgeen tot den stam hoort ligt met den uitgang verwarren en b.v. van *pax* den genitivus *pais* maken.

§ 41. Hier worden regels voor de vorming van den genitivus der derde declinatie gegeven. In een boek als dit hooren zij welligt te huis, doch practisch nut hebben zij weinig, dewijl zij zóó omslagtig zijn, dat het veel eenvoudiger is maar eens vooral op het lexicon te verwijzen.

§ 43—46. De aanmerkingen en uitzonderingen op de derde declinatie staan hier m. i. niet genoeg in een duidelijk overzigt bij elkander en zijn door paradigmata afgebroken. Welligt vervalt dit bezwaar echter in het gebruik.

§ 66. *Eenige woorden hebben in den Gen. Sing.* us *en* i. Hier moet bijstaan: *naar de tweede declinatie.* Zooals het nu staat is het in schijnbaren strijd met § 20.

§ 80. Hier en ook in 't vervolg, telkens als er gelegenheid voor is, komen uitvoerige lijsten voor van woorden, waarin de eene of andere grammaticale bijzonderheid gevonden wordt. De bruikbaarheid der spraakkunst wordt er zeker door vermeerderd, al behoorde veel, dat op die lijsten staat, eigenlijk in het lexicon. De hoofdzaak is maar, dat de lijsten volledig zijn, anders meent men ligt ten onregte, dat een dáár niet voorkomend woord geheel regelmatig is. Hierover echter kan eerst de ondervinding uitspraak doen.

§ 81. *Pondo* wordt hier als nomen indeclinabile behandeld. Het komt mij voor dat het eerder onder de defectiva behoort, als zijnde een ablativus van een woord, waar niets anders van over is.

§ 90. Hier staat onder de geslachtregels, dat van verscheidene woorden op *us* ook een vorm op *os* gevonden wordt. Hier moest bij: *welke ook vrouwelijk is.* Zoo als het nu staat schijnt deze aanmerking misplaatst.

Ook omtrent de geslachtregels geldt m. i. hetzelfde als omtrent de regels van den genitivus, en laat ik er bijvoegen, omtrent de regels ter vorming van perfecta en supina. Zij zijn zóó omslagtig en vol excepties, dat zij practisch

bijna geen nut opleveren, en het woordenboek, benevens de routine hier eigenlijk meer nut doen dan de regels. Dit neemt niet weg, dat deze regels in eene spraakkunst, die volledig wezen wil, noodzakelijk schijnen.

§ 126. Hier wordt gesproken van substantiva als adjectiva bij andere substantiva geplaatst. Deze regel hoort eigenlijk in de syntaxis te huis.

§ 117. *Vele Adjectiva missen de vergelijkingstrappen, omdat hunne beteekenis geene vergelijking toelaat.* Deze regel wordt in bijna alle grammatica's gevonden. Ik denk daarbij altijd om de aanspraak van dien maire aan Louis Philippe. "Sire! wij hebben geen saluutschoten gedaan, om veertig redenen. De eerste is, dat wij geen kanonnen hebben." Als de beteekenis geene vergelijking toelaat, wie zal dan ooit in de verzoeking komen, om een comparativus of superlativus te maken?

§ 155. *Nemo* en *nihil* worden hier pronomina genoemd. Dit komt mij vreemd voor; althans zou ik meenen, dat *homo* en *res* even veel regt op dien titel hadden.

§ 169. *Intransitivum* wordt hier als identisch met *neutrum* genomen. Het komt mij voor, dat de laatste benaming beter is, omdat eigenlijk ook de passiva intransitiva zijn.

§ 170. (1). *De Romeinen gebruikten het woord* declinare *als zij van de veranderingen der verba spraken.* Hier moet staan: *ook als zij* enz.

§ 171. Hier wordt het supinum onder de Hoofd*tijden* vermeld. Dit klinkt vreemd. Waarom niet hoofd*vormen?*

§ 172. *In het Latijn worden de verba niet, zooals in de nieuwere talen, bij het Praesens Infinitivi, maar bij het Praesens Indicativi genoemd.* Vooreerst is *bij* hier m. i. een germanisme. Ten andere heeft de schrijver aanhoudend zelf tegen dezen regel gezondigd.

§ 177. *De uitgangen der personen kunnen het best door de Paradigmata geleerd worden.* Dit keur ik af. Integendeel leert men de uitgangen het best afzonderlijk, om niet in verzoeking te komen van uitgang en stam te verwarren. Waarom heeft de schrijver hier den goeden weg verlaten dien hij bij de declinaties was ingeslagen?

§ 185. *Tonat* staat hier onder de impersonalia. Dit is wel te verdedigen, maar de benaming van *Jupiter tonans* maakt het mij toch waarschijnlijk, dat er gewoonlijk *Jupiter* onder verstaan wordt, en dus het verbum eigenlijk persoonlijk is.

§ 187. Hier komt de schrijver in eene, trouwens moeijelijk te vermijden, inconsequentie. Hij rekent het perf. pass., dat reeds bij de gewone conjugatie vermeld, onder de conjugatio periphrastica. Ik heb er dikwijls over gedacht, of het niet beter ware alle tempora composita af te schaffen en ze in eens in de conjugatio periphrastica te verplaatsen.

§ 199. Hier staat *sss*. Eigenlijk moest er staan *ssss*, waarvan dan *ss* wordt weggeworpen.

§ 203. *bundus* of *ibundus*. lees *abundus* of *ibundus*.

§ 216. Bij het vermelden van de punten, waarin *eo* onregelmatig is, heeft de schrijver *eundum* en *euntis* vergeten.

§ 244. Voor het gemak van het opzoeken, heb ik de lijsten van onregelmatige perfecta en supina liever zuiver alphabetisch. Wil men ze achter elkander laten van buiten leeren, dan is het wat anders; maar bij de massa leerstof, die tegenwoordig ons overstelpt, is daar geen tijd voor. Ik ben ten minste te vreden als de knapen van de meest voorkomende verba, zoo ik hun het praesens opnoem, het perfectum en supinum goed kunnen zeggen.

§ 267. De Praepositiones regeren enz. Dit behoort eigenlijk in de syntaxis.

§ 289. Men zou hier kunnen vragen: of de vraagwoorden, bij directe vragen wel conjunctiones zijn?

Syntaxis § 3. Hier is verzuimd te zeggen: dat het subject dikwijls in het verbum begrepen is. Daardoor is § 10 onduidelijk.

§ 4. *Het subject staat in den Nominativus.* In 't vorige is gezegd, dat het subject soms een geheele zin is. Staat die ook in den Nominativus? Op deze vraag verlang ik hier een antwoord.

§ 7. *Het Praedicaatsnomen.* Ik vrees, dat sommige leerlingen dit niet zullen begrijpen, en vragen: waarom dan *Carthaginem* in § 6 niet in den Nominativus staat? § 8 had vóór § 7 moeten staan.

§ 11. *Videri* wordt hier deponens genoemd. Dit is wel te verdedigen, maar het klinkt toch vreemd.

§ 13. Dit is, wegens de aangehaalde plaats, Etym. § 85. overbodig, want het spreekt van zelfs.

§ 17. *Litera* lees *Literae*. Ik moet hier tevens eens voor al aanmerken, dat de schrijver van de door Madvig ingevoerde orthographie niet weten wil. Misschien te regt.

§ 26. *Zoowel het subject als het Praedicaatsverbum wordt dikwijls weggelaten.* Dit komt gedeeltelijk te laat. Zie de aanmerking op § 3. Hetzelfde geldt van de volgende §.

§ 31. *Verlangt* had hier tusschen haakjes moeten staan, even als *vult* in 't latijn, en *is* in § 33.

§ 38. *Ook de Infinitivus en de Participia kunnen een Object bij zich hebben.* Waarom geen voorbeeld van een participium met een object?

§ 41. *Substantiva worden bepaald door Adjectiva.* Dit is niet genoeg. Zie § 54.

§ 60 en 61. Hier worden: *Tullia, deliciae nostrae, munusculum flagitat* en *Corioli oppidum captum est* als twee verschillende gevallen beschouwd. Beiden zijn echter constructiones ad synesin. Een weinig taalphilosophie kan toch geen kwaad. Empirie alleen vermenigvuldigt de regels en excepties noodeloos.

§ 77. Op deze plaats heb ik eene aanmerking, die ik op meer plaatsen gemaakt heb. De schrijver heeft namelijk dikwijls regels gegeven, zonder er voorbeelden bij te voegen. Dit vermindert natuurlijk het praktische nut van zijn werk. Ook had ik gaarne in een boek als dit hetzelfde gezien, dat Matthiae in zijne groote grieksche grammatica gedaan heeft; te weten, dat de schrijver niet alleen alles met voorbeelden had opgehelderd, maar ook bij die voorbeelden de plaats, waar zij te vinden zijn, had aangewezen. Eene groote grammatica, die alle of althans de meeste excepties opgeeft, vermeerdert in waarde, wanneer men zeker kan zijn, dat de vervaardiger geene voorbeelden verdicht, maar ze allen uit de schrijvers ontleend heeft.

§ 95. Facio *wordt gewoonlijk slechts met een dubbelen Accusativus gebruikt in de spreekwijze* facere aliquem certi-

orem. Dit is te sterk. Men zegt immers ook: *aliquem heredem facere?* Zie Cic. Verr. II. 1—43.

§ 100. *Bij* poscere, flagitare, rogare *komt de Accusativus der zaak weinig voor.* Bedoelt de schrijver hier het algemeen gebruik dezer verba, of dat van hun passivum? In 't laatste geval, dat ik hier om het verband veronderstel, had ik hier liever *posci*, *flagitari*, *rogari.*

§ 134. *Bestaat de Accusativus cum infinitivo uit een enkelen Infinitivus.* In den Franschen tijd adverteerde zeker kruidenier te Rotterdam, dat hij echte kunstkoffij verkocht, die niet minder nadeelig was dan alle andere soorten van kunstkoffij.

§ 142. Bij het vertalen van Ablativi absoluti bezigt de schrijver dien vorm ook in het Hollandsch. Is dit om eene letterlijke vertaling te geven, dan heb ik er vrede meê, anders moet ik er tegen protesteren.

§ 185. *Exempla* multa *opus sunt*, *er zijn* zeer vele *voorbeelden noodig.* Lees *permulta* of *vele.*

§ 270. 5°. *Uit dezen regel*, *dat* in *den Accusativus regeert*, *als het eene beweging of rigting ergens heen* (*ook in oneigenlijken zin*) *aanduidt*, *volgt dat* in *ook den Accusativus regeert*, *als men* in *gebruikt in plaats van den Ablativus modi.* Dit begrijp ik niet. Ware het niet veel eenvoudiger te zeggen: in *regeert altijd den Accusativus als het geen zijn in eene plaats beteekent*, *enz.?*

§ 272. *Omgekeerd staat bij* in *somtijds*, *doch zelden*, *de Acc. na* esse *en* habere. Deze regel komt mij steeds verdacht voor. In mijn oog is zij zóó ongerijmd, dat ik geneigd ben de plaatsen, waar zulks geschiedt, voor corrupt te houden, hetgeen zeer mogelijk is, daar immers de *m* op het eind van een woord dikwijls niet geschreven, maar door een streepje boven de laatste vokaal werd aangeduid. Hoe ligt is met zulk eene letter vergissing mogelijk!

§ 354. *Apud Hypanim fluvium*, *qui ab Europae parte in Pontum influit*, *Aristoteles ait cet.* Voor de duidelijkheid had ik gaarne gezien, dat de woorden: *qui ab Europae parte in Pontum influit*, met andere letters gedrukt, of tusschen haakjes geplaatst waren.

§ 357. *Haud dubie.* Lees *haud dubitans* en alle zwarigheid is weg.

§ 404. *Andere afwijkingen, die men nu en dan bij de schrijvers vindt, moeten als eene onnaauwkeurigheid in de uitdrukking beschouwd worden.* Dit is zeer waar, doch niet algemeen genoeg. Ook in het vorige is veel, dat niet van onnaauwkeurigheid is vrij te pleiten, licet magnis nominibus se tueatur. Hoe vaak offert Cicero het begrip aan den vorm op?

§ 427. *De dichters plaatsen den Infinitivus ook bij* contentus, suetus, assuetus, paratus. Immers ook bij andere, b. v. Horatius bij *impotens.* Zie Carm. I. XXXVII. 10, 11.

§ 475. De schrijver zegt zeer naar waarheid, dat *sine* met een gerundium niet kan gebruikt worden, en dus door een Participium met eene ontkenning omschreven wordt. Hij had er echter kunnen bijvoegen, dat indien men *sine* volstrekt gebruiken wil, het gerundium door een nomen moet vervangen worden. Zoo is *sine erubescendo* zeker slecht, maar *sine pudore* kan goed zijn.

§ 489. *De Ablativus van het Gerundium staat somtijds in plaats van den Dativus.* Dit kan men van de geheele tweede declinatie beweren. Waarom niet liever gezegd: *het gerundium heeft al de casus van het nomen, behalve den vocativus?*

§ 497. Aan het supinum secundum wordt hier eene passive beteekenis toegekend. Dit is m. i. onjuist. Het supinum is eigenlijk een nomen abstractum quartae declinationis, en heeft dus evenweinig passieve als actieve beteekenis.

§ 510. *Dux ille Graeciae. Die (bekende) Grieksche veldheer.* Is deze vertaling goed? De schrijver heeft niet opgegeven, waar dit voorbeeld staat, doch ik vermoed, dat Graeciae hier de genitivus objectivus is, en door *dux Graeciae* niemand anders dan Epaminondas bedoeld is.

§ 541. *A Caesare invitor, sibi ut sim legatus.* Hierin is niets onlogisch. *A Caesare invitor* beteekent immers volmaakt hetzelfde, als: *Caesar invitat me. Caesar* is logisch subject.

§ 543. qui *wordt dikwijls in plaats van* is *gebruikt.* Ware het niet beter *qui* steeds met *hic* op eene lijn te zetten?

§ 648. *nec of neque (meest voor vocalen).* Lees *neque of nec (meest voor vocalen.)*

§ 675. *het kan niet anders of ik moet, ik moet.* Lees: *het kan niet anders of....., ik moet.*

§ 678. *Als het bijgevoegde eene ontkenning is, wordt niet* sed etiam non, *maar* sed ne-quidem *gebruikt.* Dit is niet volkomen juist; want door *ne-quidem* wordt juist op het daar tusschen geplaatste woord meer nadruk gelegd.

§ 698. *oraculo.* Lees *oraculi.*

Prosodie. § 2. *Aanm. Waar algemeene en bijzondere regels met elkander strijden, worden de algemeene gevolgd.* Van waar dan de uitzonderingen?

§ 7. *Eene vocaal is* lang, *als er twee consonanten op volgen* enz. Toen de Ruiter op de spits van den zierikzeeschen toren stond was hij toch een klein mannetje. De *lettergreep* wordt lang als de som van de vocaal + de consonanten.

§ 36. *b. De woorden, die op een consonant uitgaan.* Dit is de gewone redactie dezer regels. Ik heb daar evenwel een bezwaar tegen. 't Komt mij voor dat één consonant eene syllabe niet lang kan maken, doch alles van de natuur der voorgaande vocaal afhangt.

§ 50. geen vers kan alleen uit onechte voeten bestaan. Waarom niet? Dat het niet fraai zou zijn is iets anders, maar onmogelijk is het niet, b. v.: *Romani victores sunt Gallis devictis.*

§ 61. *Wanneer de Elisio verwaarloosd wordt ontstaat er een* Hiatus. Wanneer de verscaesuur op de eerste syllabe valt, houdt ik die gaping voor geheel hersenschimmig, zie § 63. 3°.

§ 80. De *Hexameter* wordt *Dactylicus catalecticus* genoemd. Dit geef ik niet toe, tenzij de schrijver § 75: *in elk vers kan de laatste syllabe naar willekeur lang of kort zijn* laat vallen. Wanneer die laatste syllabe onverschillig is, kan immers de laatste voet van den Hexameter altijd voor een spondéus gelden.

Dat de Rhetorische figuren in eene spraakkunst behandeld worden is zeker vreemd. Het heeft echter zijne nuttigheid, dewijl men bij het interpreteren die kunsttermen somtijds

noodig heeft, en daardoor tevens in de gelegenheid is, om ze uit de rhetorica weg te laten en alzoo geen wansmaak te bevorderen, door de discipels in den waan te brengen, dat de welsprekendheid in het jagt maken op figuren gelegen is.

Eindelijk moet ik nog aanmerken, dat de schrijver in het aanwijzen der kwantiteit geen bepaald systeem schijnt te volgen, en dat, terwijl de correctie over 't geheel goed is, de volgende drukfouten door mij zijn opgemerkt. Etym. § 110 staat: *Acc. Bonnm*, lees: *Acc. Bonum.* Synt. § 21 staat: *Etijm*, lees: *Etym.* § 207 staat: *wrartoe*, lees: *waartoe.* § 516 staat: *de persoon o zaak*, lees: *de persoon of zaak.*

Deze aanmerkingen heb ik onder het lezen gemaakt. Zij mogen ten bewijze strekken, dat ik deze spraakkunst met belangstelling heb doorgelezen. Ik blijf dan ook bij mijn boven uitgesproken oordeel, dat iemand, die eene uitvoerige, empirische spraakkunst verlangt, zijne meeste wenschen hier zal bevredigd zien.

D. BURGER Jr.

Classisch Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen, naar Dr. Friedrich Lübker's Reallexicon des Classischen Alterthums vertaald en bewerkt door Mr. J. D. van Hoëvell, Rector aan 't Gymnasium te Dordrecht. Te Dordrecht bij P. K. Braat.

Het doel van dit werk is de Bibliotheca Classica, die, hoe verdienstelijk ook in vroeger dagen, tegenwoordig verouderd en daarenboven uitverkocht is, te vervangen. De vertaler heeft na het verschijnen van het klassische woordenboek van Hecker eene poos getwijfeld, of hij zijn werk zou voortzetten of niet; doch weldra heeft hij tot het eerste besloten, omdat het boek van Lübker verscheidene dingen bevat, die Hecker niet behandelt, vooral vele zaken op het

gebied der classische wetenschap en kunst. De vertaler koestert dus de overtuiging dat hij voor allen, die in de klassieke studie belang stellen, een nuttig werk verrigt heeft, en zegt in 't voorbijgaan dat ook de lage prijs, van het boek (*ƒ* 7,—) hieraan zeker niet zal in den weg staan. Dit laatste is allezins waar, want wij ontvangen hier veel wetenswaardigs bij elkander. Het boek is compres gedrukt, zonder dat de duidelijkheid van den druk er door lijdt. De bronnen, waar men de medegedeelde feiten kan naslaan, zijn meestal naauwkeurig opgegeven. Het boek gaat zeer in bijzonderheden. Zoo valt b. v. mijn oog op dit oogenblik op een artikel getiteld *arbiter bibendi* waarbij een aantal plaatsen uit Horatius worden aangehaald. Vreemd echter, dat in een woordenboek, waarin vooral ook zaken de *kunsten* betreffende vermeld worden, geen artikel getiteld *ars* gevonden wordt. Dit zou toch altijd meer onder de zaken de kunsten betreffende behooren dan de arbiter bibendi, al was ook het drinken eene soort van kunst geworden. De schrijver behandelt evenwel de enkele kunsten des te uitvoeriger, waartoe wij hier op zijn artikel over de *Beeldhouwkunst* en op dat getiteld: *Belegering* verwijzen.

Wij vinden in dit woordenboek ook veel wat betrekking heeft op de eigenlijke antiquiteiten, b. v. drieërlei soorten van *donatio* enz. Het verdient dus wel den naam van Reallexicon, welken het in Duitschland draagt, en die meer kenmerkend is dan de naam, die het in zijn Hollandsch gewaad voert. Wij durven het daarom gerust aan te bevelen, hoezeer het natuurlijk evenmin als alle menschenwerk geheel zonder fouten is [1]). De artikels op de eerste letter hebben wij naauwkeuriger dan het overige nagegaan, en daarop de volgende aanmerkingen gemaakt.

Absyrtus, zoon van Aeetes, koning van Colchis en broeder van Medea. Deze redactie is onduidelijk, want de lezer kan hieruit niet opmaken, wie koning was, Absyrtus of Aeetes.

---

1) Op den vorm worden verscheidene aanmerkingen gemaakt door Teuffel in de Zeitschrift für Alterthums Wissenschaft. XII. 18. II. 1854. die evenwel m. i. niet van overdrijving zijn vrij te pleiten.

Acastus. — *Toen Pelias door zijne eigene dochter op aansporing van Medea vermoord was.* Hoezeer dit letterlijk de (mythologische) waarheid is, zoo is het toch niet juist, want die dochter vermoordde Pelias in de meening, dat Medea hem zou verjongen

Achaemenes — *dit geslacht was zeer rijk.* Onwillekeurig denkt men hier aan het *dives Achaemenes* van Horatius. Ondertusschen zal op dien rijkdom van Achaemenes en zijne nakomelingen tot aan Cyrus nog al iets zijn af te dingen.

Achaja. p. 5[b]. De schrijver vermeldt hier de aardbeving waardoor Helice verwoest is. Bura is er evenzeer door getroffen. Zie Aristoteles de Mundo Cap. IV. in fine. Seneca Nat. Quaest. VII. 16.

Achaja. p. 6[b] wordt verhaald, dat er van de 1000 Achajers, die naar Rome ontboden zijn, 700 zijn ter dood gebragt. Dat zij gestorven zijn is zeker, doch zij zijn niet ter dood gebragt, maar zeventien jaren in Italie gehouden, en in dien tijd zijn er 70 p.c. van gestorven.

Acheron. Hier wordt op Platos schildering in den Phaedo verwezen. Dit helpt weinig, zoo er niet bij staat cap. LXI.

Achilles. p. 8[a]. Hier wordt verhaald, dat volgens eene overlevering Achilles tot de Trojanen wilde overgaan. De juistere voorstelling is, dat er vrede zou gemaakt worden, bij gelegenheid des huwelijks van Achilles met Polyxena.

Acontius. Toen Cydippe eens voor *den tempel van Arterius zat*, *wierp Acontius overtuigd dat elke eed*, in *den tempel der godin gezworen enz.* Dit is onduidelijk, al laat het zich uit den bouwtrant der oude tempels wel verklaren. Het zal moeten zijn als Virg. Aen. I. 505, waar Dido *voor* de deur van het heiligdom en toch *midden in den tempel*, d. i. onder de gaanderij, die het heiligdom omgaf, gezeten was.

Adoratio. Hier staat, dat men na het toewerpen van een kus aan het beeld der godheid zich tot den *praesens numen* wendde. Dit verklaar ik niet te begrijpen.

Advocati. Hier had de bekende plaats uit Terentius Phormio. A. II. s. IV, waaruit blijkt, hoe weinig die advocati dikwijls te doen hadden, kunnen aangehaald worden

Aediles. p. 15^b. De Aediles zorgden, dat geen *wilde dieren* rondliepen. Dit klinkt vreemd, want leeuwen en tijgers zou men toch ook zonder de Aediles te Rome wel niet op straat ontmoet hebben; 't zal wel moeten beteekenen: geen rundvee.

Aegina p. 17^b. *Dese sage* (van de Myrmidonen) *zinspeelt op colonisatie uit Phlius en Phthia.* Dit is niet duidelijk. Eene verwijzing op Ilias. B. 683, sq. ware hier noodig.

Aegyptus. Dit artikel is zeer goed en uitvoerig, maar alleen geographisch. 't Is vreemd, dat de geschiedenis hier niet in aanmerking gekomen is, terwijl dit toch bij andere namen van landen b. v. bij Argos, wel gebeurd is.

Aemilianus. Hier mogt wel eene verwijzing op *Scipio* bijstaan. Of is dit boek alleen voor hen bestemd, die zulk eene verwijzing in 't geheel niet meer noodig hebben?

Aeschylus p. 24^b. De schrijver zegt dat Aeschylus de gewone lengte der tooneelspelers door den *cothurn* en den *oncus* aanmerkelijk deed rijzen. Ook dit is voor jongelieden onduidelijk, daar de meesten hunner niet weten wat *cothurn* en *oncus* is, en weinig lust hebben, om dit weer elders op te zoeken. Verder zou Aeschylus aan de mysteriën, waarin hij was ingewijd, veel te danken gehad hebben. Dit is niet waarschijnlijk, daar die inwijding in de mysteriën nog al vrij algemeen was, en het volstrekt niet als een voorregt kon beschouwd worden dáár ingewijd te wezen. Ook herinner ik mij gelezen te hebben, dat Aeschylus zich tegen de beschuldiging van de mysteriën verraden te hebben verdedigde door aan te merken, dat hij *niet* was ingewijd. Zie Aristoteles. Eth. Nic. III. c. 1. § 17.

Aesopus wordt gehouden voor een tijdgenoot van Solon, een der 7 wijzen. Dit is een komiek epitheton, om Solon mede te benoemen, tenzij de schrijver twee Solons kent en dus den wetgever en den wijze niet identificeert.

Aetolia p. 27^b. *Na Oxylus, een aanvoerder der Doriers op hunnen togt naar de Peloponnesus, werd Aetolie in eene groote republiek hervormd.* Welk verband is er tusschen die hervorming en dien Oxylus?

Africa p. 29^a. *De Niger en Gir stroomden langs den*

noordelijken rand der groote woestijn; hun loop werd tot in den laatsten tijd verkeerdelijk met dien van den Quorra of Djaliba in verbinding gebragt. Dit is verkeerd. Vooreerst loopt de Niger langs den zuidelijken rand der groote woestijn, en ten andere is het immers juist door de laatste ontdekkingen uitgemaakt, dat de Niger en de Quorra dezelfde rivier is.

Agenor wondt in een gevecht Achilles. Hij raakt hem wel, maar wondt hem niet.

πάλιν δ' ἀπὸ χαλκὸς ὄρουσε
βλημένου οὐδ' ἐπέρησε· θεοῦ δ' ἠρύκακε δῶρα.

Ager publicus p. 33b. De schrijver spreekt hier van koperen fragmenten der *lex Thoria.* De zaak betwist ik geenszins, maar de uitdrukking is kluchtig.

Aherilaus p. 33b. *Op het gerucht, dat de koning der Perzen een leger en eene vloot uitrustte.* Dit vertelt Nepos wel, maar het heeft m. i. veel van een verzinsel.

Alexander de groote. Onder de bronnen voor zijne geschiedenis wordt Curtius telkens evenzeer als Arrianus aangehaald. Dit is oncritisch. Zoo kan men de romans van Walter Scott wel onder de bronnen voor de geschiedenis der kruistogten aanhalen.

Alexandria p. 49b. De bibliotheek in den tempel van Serapis werd weder aangevuld door de pergamenische bibliotheek van 200000 banden, *een geschenk van Cleopatra.* Dit moet zijn: *een geschenk van Antonius aan Cleopatra.*

Allobroges. Hier hadden de gezanten der Allobroges, die Cicero in het verijdelen der zamenzwering van Catilina hielpen, moeten vermeld worden.

Amalthēa. Op dit artikel wordt mythe en geleerde verklaring der mythe door een gehaald en tevens de horen van de geit Amalthea met dien van den in een stier veranderden Achelous in verband gebragt, zonder dat dit verband wordt aangewezen.

Amestris. De vrouw van Xerxes van dezen naam is hier vergeten.

Amphissa. p. 59a. *op aandrang der Atheners werd tot een heiligen oorlog tegen hen besloten.* Dit is niet juist. Aeschi-

nes alleen was de bewerker van dien oorlog, die geheel in 't belang van Philippus was.

Anaxagoras. p. 62ª. *ὁμοιομερῆ.* Wat de schrijver hiervan zegt is niet bijzonder duidelijk, en toch is de zaak doodeenvoudig. Volgens het getuigenis van Aristoteles (Metaph. l. III) was Anaxagoras niet ver genoeg in zijne analyse gegaan en nam eene ontelbare menigte elementen aan, daar hij niet alleen lucht, water, aarde en vuur, maar ook hout, steen, vleesch, visch, met één woord alle stoffen voor elementen hield. Deze stoffen nu noemt Aristoteles ὁμοιομερῆ, omdat de deelen allen dezelfde benaming hebben, hetgeen met die dingen, waarvan de vorm in aanmerking komt, zoo niet is. Zoo heeten b. v. al de deelen van een stuk vleesch *vleesch*, doch de deelen van een aangezigt heeten niet *aangezigt* maar *neus*, *mond* enz. Zie Aristoteles Meteor. IV. 10.

Antigone... en stierf den hongerdood. Dit is de voorstelling van Sophocles niet, maar wel, dat zij zich in het hol ophing, zoodat Creon, toen hij berouw kreeg en haar wilde verlossen, te laat kwam.

Antiochia Epidaphnes, zoo geheeten naar een naburig kreupelbosch. De Syrische koningen waren zeker nietig, doch hunne hoofdstad naar een kreupelbosch te heeten is toch wat heel erg. Het was veelmeer een aan Apollo geheiligd laurierbosch.

Antiope. Hare bestraffing door de haar vervolgende Dirce. Uit vergelijking met het artikel *Amphion* meen ik te mogen opmaken, dat de vertaler zich hier vergist heeft, en dat het had moeten zijn *der haar vervolgende* enz.

M. Antonius Creticus. Uit de plebejische gens enz. Waarom staat de gens bij dezen en niet bij zijn vader aangegeven?

L. Antonius Hybrida. Hier moet bijstaan, hoe Cicero hem tot zijn ὑποκριτὴν ἔμμισθον maakte door hem een voordeelig wingewest te bezorgen.

blz. 76. op het eind staat, dat de driemannen hunne vijanden *verbanden*. Is dit een archaeismus of eene historische fout?

Anubis. Hier staat, dat de Aegyptenaren het leven, dat zich in de dieren openbaarde, als iets goddelijks vereerden.

'tKan zijn, doch mij lacht de gissing van T. Roorda zeer toe, dat die dieren niets anders waren dan levende hieroglyphen.

Aper. Hier is de Aper, die door Diocletiauus eigenhandig werd omgebragt, vergeten.

Araspes. Hier wordt de Cyropaedie aangehaald, op eene wijs alsof dit boek geschiedenis bevatte en geen roman was.

Ariaeus. De schrijver zegt, dat hij na den dood van Cyrus tot Artaxerxes overliep. Dit is eene partijdige voorstelling. Hij was Cyrus, zoolang hij leefde, getrouw gebleven. Dat hij na zijnen dood zich aan Artaxerxes onderwierp kan geen *overloopen* heeten, al kwam het aan Xenophon zoo voor.

Aristagoras. Dat hij uit vrees voor den toorn van Darius een opstand ondernam is niet volkomen juist. De aanleiding was, dat Artaphernes hem de mislukte expeditie naar Naxos wilde laten betalen en hij het geld daartoe miste.

Aristio de tyran van Atheue ten tijde van het beleg der stad door Sulla is vergeten.

Aristoteles. Op pag. 108^b worden zijne Ethica Nicomachea om den *diepen inhoud* geroemd. Dit moet cum grano salis opgevat worden. Het is een werk uitstekend door fijne observatie; maar of eene zedekunde, die van het begrip van het *juste milieu* uitgaat, *diep* kan heeten is eene andere vraag.

Op pag. 109^a wordt het geschrift περὶ φυτῶν onecht genoemd. Ik herinner mij gelezen te hebben, dat het is eene grieksche vertaling van eene latijnsche vertaling van eene hebreeuwsche vertaling van eene arabische vertaling van eene syrische vertaling van een echt boek van Aristoteles. De inhoud zou dus redelijk echt zijn, de vorm niet.

Arma. Dat de slingeraars een scutum hadden houd ik voor eene vergissing. 't Zijn twee onvereenigbare wapens.

Dat voorts het scutum van ligt hout was is ongerijmd. Zóó onpraktisch waren de Romeinen niet. Het bestond uit twee stevige op elkander gelijmde planken. Zie Polybius VI. XXIII. 3.

Eindelijk is het moeijelijk te vatten, dat later alleen het *regter*been, dat in het gevecht vooruit stond, met een scheenplaat voorzien was. Dit moet zeker het *linker*been wezen.

Arminius. Dat zijn aandenken tot in de laatste tijden vereerd werd wordt uit Suetonius en Tacitus bewezen. Dit klinkt vreemd, daar wij toch latere tijden kennen.

Arrhephoria. Twee *ingewijde* meisjes droegen vaatwerk, waarvan de inhoud *haar onbekend* was. Dit is eene contradictio in terminis.

Artabazanes. Dat hij voor Xerxes moest bukken verhaalt Justinus, doch ook, dat hij dit gewillig deed, nadat hunne regtsgronden door hunnen oom, dien zij arbiter gemaakt hadden, onderzocht waren.

Artsen. Dat lijkopeningen bij de ouden onbekend waren is maar gedeeltelijk waar. Aristoteles althans vermeldt telkens τὰ ἀνατομικά. Of hij echter *menschen* geanatomiseerd heeft is moeijelijk te beslissen. Waarom kon hij echter geen lijken van ter dood gebragte misdadigers geanatomiseerd hebben? Ook Cicero spreekt van door anatomie verkregen kennis van het menschelijk ligchaam. Zie Tusc. Quaest. I. § 46.

Asbestus. Op pag. 116 *a* staat, dat men de lijken in van deze stof gemaakt linnen wikkelde, opdat hunne overblijfselen met de asch van het hout vermengd werden. Dit is zeker eene vergissing. Ik emendeer *opdat* .... *niet vermengd werden.*

Aspasia. Plato legt aan Socrates de voortreffelijke lijkrede op Aspasia in den mond. Dit is onjuist. Plato laat hem eene lijkrede op gesneuvelde Atheners houden, en daarbij zeggen, dat hij die lijkrede niet zelf gemaakt maar van Aspasia gehoord heeft.

Assyria. Dat de bewoners bij de Babyloniërs in beschaving ten achteren waren is door de in Assyrië opgegraven kunstproducten geenszins bevestigd.

Athenae. Dit wordt niet in een afzonderlijk artikel maar bij *Attica* vermeld. Eene kleine verwijzing ware hier goed, om den schrijver tegen de verdenking van slordigheid vrij te waren.

Atlantis. Onder de gissingen naar de Atlantis had ook moeten vermeld worden, dat het geheele verhaal uit overdreven berigten aangaande Engeland kan ontstaan zijn.

Attica. p. 122. *b.* Bij de vermelding van de plundering

van het Panthenon door Lord Elgin had kunnen vermeld worden, dat een Griek, om zich te wreken, op de door hem beschadigde plaatsen geschreven heeft:

ΕΛΓΙΝ ΕΠΟΙΕΙ.

Dat de burgt van Athene ten tijde van Xerxes van hout was, gelijk op diezelfde bladzijde gezegd wordt, is maar half juist. De burgt was oorspronkelijk niet van hout, maar door eenige bekrompene individu's, die het orakel der houten muren letterlijk opvatten, met houtwerk versterkt.

Blz. 133. *b.* Hier staat, dat Labienus het slagveld verliet, om een aanval op het Pompejaansche leger af te weren. Dit zal wel moeten wezen: *op de Pompejaansche legerplaats.*

Αὐτονομία. Hier wordt gezegd, dat de autonomie bij den vrede van Antalcidas aan al de eilanden op *vijf* na werd toegestaan. In het artikel *Antalcidas* worden er slechts *drie* genoemd. Het laatste is goed. De bewuste eilanden waren Lemnos, Imbros en Scyros.

Deze aanmerkingen heb ik op de eerste letter gevonden. Hoezeer zij niet uit vitzucht gemaakt zijn, maar m. i. voor een gedeelte werkelijke fouten betreffen, beschouw ik ze toch niet van dien aard, dat ik daarom mijn in het begin dezer aankondiging uitgesproken gunstig oordeel zou moeten terug nemen.

D. BURGER Jr.

De Articulo apud Graecos eiusque usu in Praedicato. Scripsit I Dornseiffen, Gymnasii Amstelodamensis Praeceptor. Amstel. in libraria Seyffardtiana. 1856. 8° 34 *pagg.*

In de leer van het Grieksche artikel zijn nog altijd eenige punten, die een afzonderlijk onderzoek zeer noodig hebben, als daar zijn het gebruik van het lidwoord bij eigennamen en gentilia, het weglaten daarvan na praeposities en adverbia (ἅμα, μέχρι) bij substantiva, die elders het lidwoord vorderen of althans toelaten, enz. Vooral is het onderzoek omtrent dergelijke zaken nuttig, omdat zij meermalen den weg tot het leerboek hebben gevonden, en de grammatikale traditie eenige onbepaalde regels heeft gangbaar gemaakt, die, hoe betwistbaar ook, evenwel bijna als axiomata worden aangenomen. Terwijl de schrijvers van leerboeken dikwijls de σώφρων ἀπιστία met betrekking tot hunne voorgangers niet genoegzaam in acht nemen, en zich wel eens met de vroeger opgezamelde voorbeelden laten te vreden stellen, wanneer de regels hun geen reden tot twijfel geven, waarvoor zij dan in den omvang van hun werk eenige verontschuldiging plegen te vinden — *opere in magno fas est obrepere somnum* — mag men daarentegen van wetenschappelijke docenten wachten, dat zij de moeite zullen nemen om enkele bijzonderheden, die hun twijfelachtig voorkomen, op ruimere schaal om te werken, en met de rezultaten van hun onderzoek anderen van dienst te zijn. De Heer D. heeft daarvan in het bovenstaande het voorbeeld gegeven. De quaestie betrof het gebruik van het artikel in het praedikaat. Het materiëel, waaruit hiervoor te putten was, is zoo uitgebreid, dat vele grammatici zich meer bepaald hebben tot het opzamelen van sporadische opmerkingen van commentatoren, of afgegaan zijn op hunne opvatting van het taaleigen, zooals deze bij het lezen der auteurs allengskens en ongemerkt was ontstaan. Te gemakkelijker kon men aan 't dwalen raken, omdat het Grieksche artikel met

het bepalend lidwoord in 't algemeen tamelijk wel scheen overeen te komen. Dit is evenwel in het praedikaat het geval juist niét, en wanneer men de plaatsen ging tellen, waar overeenstemming met onze taal plaats vindt, en deze vergeleek met die, waar afwijking is op te merken; dan zou men bevinden, dat wat in het Grieksch uitzondering, bij ons regel is. Dr. D. heeft na een algemeene inleiding over het Grieksche artikel den regel, dat het praedikaat het artikel niet heeft en de uitzonderingen daarop met behulp van een groot aantal voorbeelden, vooral uit Plato, bewezen. Deze schrijver heeft bij dit onderzoek eigenaardige moeijelijkheden. De gewone enunciatie neemt bij hem meer dan elders de beteekenis en den vorm van eene mathematische gelijkstelling aan, doordat praedikaat en subjekt met gelijke helderheid in de voorstelling aanwezig zijn, en overeenkomstig hiermede met dezelfde bepaaldheid worden uitgedrukt; terwijl de levendigheid der voorstelling, naar mate van de oogenblikkelijke opvatting, het eerste of tweede lid der enunciatie op den voorgrond doet komen, zoodat het dikwijls twijfelachtig wordt wat subjekt, wat praedikaat is; ook kan de behandeling van afgetrokkene onderwerpen eene afwijking van de gewone taal ten gevolge hebben. Om vaste beginselen te verkrijgen ware het naar ons oordeel én gemakkelijker én beter de Oratores tot grondslag te leggen; waarmede wij echter geenszins beweren, dat de methode van den S. geen eigenaardige voordeelen heeft; alleen wordt het onderzoek wat omslagtig, en kan de beoordeelaar, indien hij kort wil zijn, niet volledig wezen, omdat vele bewijsplaatsen verschillende opvatting toelaten en eene toelichting daarvan eene uiteenzetting van het geheele beloop der redenering zoude vereischen. Ik zal dus alleen de rezultaten van den S. opgeven, en met een enkel woord hier en daar over de explicatie mijn verschil van opinie vermelden, waarbij ik mijn best zal doen, om het verzoek van den Schrijver p. 7: "cum Crete Cretica arte utendum esse intelligant" *niet* in te willigen, terwijl ik, de inleiding voor 't overige daarlatende alleen opmerk, dat de rationele behandeling der Grieksche Syntaxis — van Etymologie spreek ik niet — niet het gevolg is der vergelijkende

taalstudie maar van de beoefening der philosophie, meer bepaald van de logica. Men denke slechts aan G. Hermann.

Wij gaan dus over tot p. 13. De Schrijver stelt den thans bekenden regel, dat, wanneer bij *één* van de twee leden eener enunciatie het artikel aanwezig is, dit lid subjekt is, voorop. Νὺξ ἡ ἡμέρα ἐγένετο is volgens D. geen gepast voorbeeld, omdat ook wij in dat geval het artikel evenzoo gebruiken. Maar men schrijft immers geen spraakkunst van idiotismen? Juist omdat dit voorbeeld — hetwelk meer tot opheldering dan tot bewijs pleegt bijgebragt te worden — met onze taal *overeenkomt*, is het voor den leerling gepast; aan het bekende en gewone het ongewone aan te knoopen, en zoo tot het moeijelijke op te klimmen is een stelregel, waarvan men bij elk onderwijs zooveel mogelijk behoort uit te gaan.

Dat dáár, waar twee substantiva aanwezig zijn, subjekt datgene is, waarbij het artikel staat, wordt p. 13—16 met vele voorbeelden aangewezen (omtrent Plat. Symp. 196. C. en Xen. Mem. I. 2. 62 kan ik D. niet toestemmen). Twijfelachtiger is het of, waar een der leden een pronomen demonstrativum is, het praedikaat het artikel heeft. Eigenlijk is de vraag deze: wat in dit geval subjekt is, het pronomen of het substantivum; want dat het substantivum gewoonlijk in dit geval het artikel heeft, is niet twijfelachtig. De S. houdt het pronomen voor 't praedikaat (natuurlijk z. v. a. *praedikaatsnomen*) p. 16—18. Naar ons inzien is οὗτος voor subjekt te houden. De aaneenschakeling en geleidelijke volgorde van denkbeelden brengt mede, dat, waar οὗτος op een reeds gevormd denkbeeld terugwijst, dít op den voorgrond staat. Waren hier voorbeelden voorgekomen, waarin de demonstrativa *eigenlijk aanwijzend* zijn, dan zoude welligt de S. tot een ander gevoelen zijn overgegaan. Wanneer men voor een boom staat en daarop wijzende zegt: *dit* is de boom, enz., dan is het toch, dunkt mij, duidelijk dat *dit* in de gedachte aanwezig is vóór *boom*. Omtrent Gorg. 509. B schijnt wel de minste twijfel te kunnen bestaan. De plaats wordt door den S. zelven aldus opgegeven p. 18: πολλὴ ἀνάγκη ταύτην εἶναι τὴν αἰσχίστην βοήθειαν..... δευτέραν (praed.) δὲ τὴν τοῦ δευτέρου κακοῦ καὶ τρίτην (praedic.) τὴν τοῦ τρίτου.

Wanneer nu hier *δευτέραν* en *τρίτην* praedikaat zijn, dan moet evenzeer *τὴν αἰσχίστην* praedikaat wezen, want *δευτέραν* staat tegen *αἰσχίστην* over en beteekent wat in schande naastbij komt. Op pag. 19 betoogt de S. verder, dat waar *οὗτος* vereenigd is met een substantivum, hetwelk het artikel niet heeft, *οὗτος* soms subjekt, soms praedikaat is. Evenals na *οὗτος* wordt ook na *ὅδε*, *ὅς* en *τίς* het substantivum met het artikel altijd als subjekt beschouwd p. 20. Dat wij hier niet geheel en al van dezelfde meening zijn (vooral ook met betrekking tot Apol. 18. A.) volgt reeds uit het voorgaande. Zoo is het echter niet met hetgeen volgt: over de weglating van het artikel in het praedikaat voor ordinalia en superlativa, die, behoudens altijd weinige uitzonderingen, het evenmin aannemen als de possessiva p. 20—24. Alleen omtrent de explicatie van Lys. 204 E en Thucyd. I. 101. 2 teeken ik protest aan. (De door Krüger bedoelde plaats is Plat. Legg. V. 735. E). Wat op p. 25 aangemerkt wordt over woorden, die nu eens als subjekt, dan weder als praedikaat staan, had duidelijker moeten wezen, of achterwege blijven; ofschoon ik omtrent Xen. CP. II. 1. 11 den. S. tegen Hertlein toestem, dat *τὸ ἔργον* subjekt is. Maar omtrent Plat. Lys. 214 B (p. 26) heb ik de stoutmoedigheid in opinie te verschillen, ofschoon ik gevaar loop om voor *insanus* te worden gehouden. Gij hebt, zegt Socrates, ook wel eens de geschriften der geleerdste mannen leeren kennen? "Dit nu de (geleerdsten) "zijn zij die over de natuur en het heelal spreken en schrij-"ven," *εἰσὶ δέ που οὗτοι οἱ περὶ φύσεώς τε καὶ τοῦ ὅλου διαλεγόμενοι καὶ γράφοντες*, waar *οὗτοι* subjekt is. Het opgegevene voorbeeld wordt met meer andere door D. aangevoerd, om te bewijzen dat het participium met het artikel subjekt is p. 25—27. Zij hieromtrent opgemerkt, dat de vraag of het participium futuri met het artikel de beteekenis van bijzondere geschiktheid of van een doel heeft (*is*, *qui* c. coni,) van de hier behandelde quaestie onafhankelijk is, en dat men in elk geval *ὁ ἡγησόμενος* kan vertalen: *qui ducat* (p. 27). De plaatsen van Krüger (die te vinden zijn Euthyd. 282. A., Legg. XI. 921. C, XII. 966. E en Xen. An. III. 1. 42) bewijzen niet stellig tegen den S., daar het tot de

eigenaardigheden van Plato behoort om het praedikaat soms met nadruk voorop te plaatsen, waaruit ook de tweede plaats kan geëxpliceerd worden.

Waar in beide leden het artikel aanwezig is, (p. 27, sqq.) moet zelfs de halstarrigste bestrijder van 't praedikaats-artikel toegeven. Want het is, zooals S. inziet, ongerijmd om de de twee leden *gelijktijdig* voor subjekt te houden. De toevoeging van het praedikaats-artikel heeft plaats bij volkomene gelijkstelling, of waar beide leden volkomen bekend zijn. Zeer dikwijls komen in 't praedikaat voor: *ταὐτόν*, p. 29, *τοὐναντίον* en *θάτερον*, p. 31, en wel om hunne zeer bepaalde beteekenis. Wat p. 30 over *οὐκ ἄλλο τι ἤ* en *ἄλλο τι ἤ* gezegd wordt had eenvoudiger en korter kunnen wezen; men beschouwe deze vereenigingen als adverbiale uitdrukkingen en passe de gewone regels toe. (Lys. 222. D. behoort hier niet bij). Als aanhangsel worden nog plaatsen bijgebragt, waar, in afwijking van hetgeen in het eerste gedeelte aangewezen is, het praedikaats-artikel voorkomt bij superlativi en participia (p. 32 en 33), terwijl eindelijk het gebruik van het artikel na verba van noemen vermeld wordt p. 33. (Protag. 342. B. is niet begrepen). De reden voor het plaatsen van het artikel in deze gevallen, namelijk dat het praedikaat volmaakt bekend is, voldoet ons slechts ten halve. Ik zou denken dat de superlativus dán het artikel heeft, wanneer de schrijver alle dubbelzinnigheid wil wegnemen en duidelijk aantoonen, dat hij den superlativus absolutus bedoelt. Wat de participia aangaat, zonder artikel zijn zij adiectiva; eerst door de toevoeging daarvan worden zij substantiva, hetwelk zij als praedikaat meestal zijn moeten (*τὸ ἀγαθόν ἐστι τὸ σῶζον*). — Met het eindrezultaat van D. kan ik mij in de hoofdzaak vereenigen. De hoofdpunten van verschil zijn: 1° *οὗτος* en *ὅδε* zijn naar mijne meening subjekten; 2° het participium heeft in 't praedikaat veelal 't artikel, en 3° 't participium futuri met het artikel komt dikwijls overeen met *is*, *qui* of *qui* c. coni.

F.

Grieksche Spraakleer, vooral van het Attische taaleigen, ten gebruike van scholen. Naar het Hoogduitsch van K. W. Krüger bewerkt door Dr. C. M. Francken. Syntaxis. Amsterdam, Johannes Müller. 1857.

Op het oogenblik, dat dit nommer der Bijdragen op het punt is van te verschijnen, komt het hier boven vermelde boek in het licht. De tijd ontbreekt, om het naauwkeurig te beoordeelen. Eene bloote aankondiging ware welligt in een tijdschrift, dat slechts eenmaal in het jaar uitkomt, misplaatst; doch daar het boek nu juist verschijnt, terwijl reeds het grootste gedeelte van dezen nieuwen bundel is afgedrukt, zoo zijn wij echter nog in de gelegenheid, daarvan minstens eene vlugtige aankondiging te geven, welke in elk geval de toevallige verdienste bezitten moog van althans niet te laat te volgen.

Het beste middel, om deze aankondiging doeltreffend te maken, zal wel zijn kortelijk mede te deelen wat door den schrijver zelven in het *Naschrift* van zijn boek gezegd wordt.

De schrijver heeft, om het opzoeken gemakkelijk te maken, zich in de verdeeling zooveel mogelijk aan de volgorde der Etymologie gehouden; slechts datgene, wat alleen uit het denkbeeld van *zin* kan worden afgeleid, is in eene afzonderlijke afdeeling voorop geplaatst, waarin de schrijver afwijkt van de dispositie van Krüger, die gedurig in herhalingen en verwijzingen vervalt, hetgeen zijn boek voor het gebruik lastig maakt. Dit streven naar eene meer gemakkelijke volgorde is uit een praktisch oogpunt allezins goed te keuren, daar ieder, die onderwijs gegeven heeft, bij ondervinding weet, hoezeer moeijelijkheid in het opzoeken de leerlingen van het vlijtig gebruiken van een leerboek afschrikt.

Verder heeft de Nederlandsche bewerker het boek van Krüger deels verkort, deels uitgebreid; verkort door twijfelachtige en overtollige voorbeelden weg te laten, en niet over te nemen zoodanige bijzonderheden, als in 't lexicon te huis behooren, of aanmerkingen naar aanleiding van enkele plaatsen

van de Grieksche auteurs gemaakt, die gevoegelijker plaats vinden in een commentaar dan in eene grammatica. Uitgebreid is het oorspronkelijke door toevoeging van geschikte bewijsplaatsen, vooral bij betwiste constructies, en het geven van eene vertaling van ten minste één voorbeeld bij elken belangrijken regel. Verder heeft de bewerker zich de moeite getroost om genoegzaam alle aangehaalde plaatsen op te zoeken en duidelijk te citeren, hetgeen Krüger uiterst zelden gedaan heeft. Dit is een vervelend maar zeer nuttig werk, want hierdoor verkrijgen de gebruikers van het boek den waarborg, dat de schrijver geen feiten verdicht heeft, om theoriën te bewijzen, iets dat zonder opzettelijke fictie toch zoo ligt geschiedt, en kunnen zij, wanneer er twijfel bij hen oprijst, de aangehaalde plaatsen in haar verband nagaan.

Ook heeft de schrijver, daar hij bij 't bewerken der syntaxis veel vrijer dan bij de etymologie te werk ging, zich spaarzamer van parenthesen bediend, en daarvan in den regel slechts gebruik gemaakt voor zaken, welke twijfelachtig gerekend worden, definities, die men bij den leerling, na de behandeling der Latijnsche grammatica als bekend mag veronderstellen, beschouwingen over de redenen der constructies, enz.

Het boek bevat meer dan op de gymnasiën kan geleerd worden. Dit is alleen dán een gebrek, wanneer de docenten geen maat weten te houden, en alles wat in het leerboek staat, zonder onderscheid, in de hersens der leerlingen willen instampen. Een verstandig docent zal weten te kiezen, wat hij laat leeren, wat hij overslaat. Voor de leerlingen wordt daardoor dit boek tot meer dan een schoolboek, tot een *κτῆμα εἰς ἀεί*, dat zij ook na het verlaten des gymnasiums bij hunne studie kunnen raadplegen. Dit wordt niet weinig bevorderd door het alfabetische register, dat door den heer Schook aan het werk is toegevoegd.

Men ziet hieruit, dat, terwijl tegenwoordig het woord *bewerken* dikwijls als een meer fatsoenlijk klinkend synoniem van *vertalen* gebezigd wordt, de spraakkunst van Krüger althans niet vertaald maar wel degelijk met zuren arbeid bewerkt aan onze landgenooten wordt aangeboden.

D. BURGER Jr.

A chronological, critical Table of English Literature, by F. M. Cowan, second edition. Amsterdam, P. N. van Kampen. 1856.

Van dit werk heb ik de vorige uitgave, ten verzoeke der Redactie van dit Tijdschrift, aangekondigd en eenigermate beoordeeld; thans reken ik mij verplicht de tweede uitgave aan te kondigen; want, verzuimde ik dit, ik zou schijnen de verbeteringen niet te willen erkennen, die de Schrijver in deze nieuwe editie van zijn werk heeft aangebracht.

Het werk heeft, ten eerste, de aanwinst bekomen van een kort overzicht der Angelsaksische en der Anglo-Normandische periode. Te recht bepaalt zich de Auteur, voor het Angelsaksische tijdperk, bij de namen van het gedicht *Beowulf*, van CAEDMON, ALFRED en ALFRIC. Hij voegt er echter nog eenige opgaven bij aangaande den aard der Angelsaksische taal, en hier zijn een paar onnaauwkeurigheden ingeslopen. "Het verled. deelw., zegt hij, gaat uit op *en*, en is voorzien met het voorvoegsel *ge*." Doch alleen het verl. deelw. der sterke werkwoorden eindigt op dien uitgang: dat deelwoord gaat bij de zwakke werkwoorden uit op *ĕd*. Voorts nemen de verl. deelwoorden het voorvoegsel *ge* niet, als bij ons, noodwendig aan; daarentegen kan dit voorvoegsel bij eene menigte werkwoorden ook vóór den infinitief komen. Juister waren ook de uitgangen van den 2^den^ en van den 3^den^ pers. tegenw. tijd, Aantoon. Wijze opgegeven, zoo er niet *ast* en *ath*, maar *ĕst* en *ĕdh* stond. Wat eindelijk de Schrijver bedoelt met de volgende woorden: "Er waren drie vokaalterminaties: *a*, *e*, *u*, om de naamvallen der substantieven en de verschillende conjugaties des werkwoords te onderscheiden", laat zich wel in de verte raden; maar, zoo het hier waarschijnlijk bedoelde niet juister wordt uitgedrukt, kunnen zij slechts een verward denkbeeld geven.

Wat de verdeeling der stoffe aangaat, deze is over het algemeen dezelfde gebleven, als in de vorige uitgave. Slechts

de volgende wijzigingen hebben er plaats gegrepen. In de eerste periode is de rubriek *English Sonnetists* vervallen. In de tweede is eene nieuwe rubriek *Scottish poets* opgenomen, hetgeen door de analogie gevorderd werd. In de vierde periode is bij de *Prose writers* de onderafdeeling *Satirists* weggelaten. In de vijfde is de onderscheiding *dramatists* weggebleven, maar zijn ten gevolge daarvan de namen van SHERIDAN, G. COLMAN enz. bij vergissing onder de rubriek: *Scottish poets* komen te staan. Voorts zijn in deze vijfde periode thans de *Romancists* met de *Novelists*, en de rubriek *Fashionable Novels* met de *Waverley school of Novelists* zamengesmolten.

Verscheidene namen zijn in andere perioden overgebracht en de chronologische orde heeft er bij gewonnen. Zoo is DENHAM van de tweede periode naar de derde verplaatst; E. WALLER, daarentegen, van de derde naar de tweede. BURNET, SPRAT en LOCKE ziet men thans niet meer in de vierde, maar in de derde periode, en SHENSTONE, COLLINS, E. GRAY, W. MASON, AKENSIDE, DARWIN, CHATTERTON, CHURCHILL, FOOTE, GARRICK en meer anderen zijn van de vijfde in de vierde periode overgebracht.

Bij verscheidene namen, en dat wel bij die van de belangrijkste auteurs, zijn de aanteekeningen uitvoeriger geworden. Maar, wat nog meer zegt, geheel nieuwe artikels zijn er bijgekomen. Wel is waar, blijven er niet weinige namen nog altijd ontbreken, wier gemis wij betreurden; maar reeds zijn wij dankbaar, dat van degenen, die ik in mijne recensie van de vorige uitgave als ontbrekend heb opgegeven [1]), thans behoorlijk vermeld zijn: ROSCOMMON, MACPHERSON, *Lady* MONTAGUE, JOANNA BAILLIE, E. ELLIOTT, TENNYSON; terwijl wij van WASHINGTON IRVING, DICKENS en MARRYAT thans meer dan de bloote namen bekomen. Bovendien zijn geheel nieuw de artikels: TUSSER, *Sir John* FORTESCUE, W. CAXTON, CAREW, FR. QUARLES, R. HERRICK,

1) Daar heb ik ook G. COLMAN, *den ouderen*, als niet door den Schrijver vermeld opgegeven. Deze opgave intusschen berust op eene vergissing: de *jongere*, niet de *oudere* COLMAN was en is nog in de *Tabel* onvermeld gebleven.

COLTON, WILMOT, SEDLEY, J. EVELYN, *Sir* R. L'ESTRANGE, NEWTON, B. MANDEVILLE en MACAULAY. Daarentegen hebben BLACKMORE, GARTH en APHRA BEHN thans de eer eener vermelding, met opgave van enkele levensbijzonderheden en de titels hunner werken, verloren, en zijn zij tot bloote *namen* afgedaald; ja zelfs de naam van FENNIMORE COOPER is verdwenen, hoezeer hij nog altijd op den index prijkt.

Eindelijk is bij verscheidene namen van mannen, die in de vorige uitgave nog onder de *living poets* voorkwamen, thans het doodsjaar aangeteekend: van LINGARD is in deze uitgave het sterfjaar opgegeven; doch het jaar zijner geboorte bleef nog altijd onvermeld; wij vernemen van hem niets, dan dat hij een katholiek priester was. Ten dienste des Auteurs wil ik hier bijvoegen, dat hij geboren is in 1769 in Lancashire; hij studeerde in Frankrijk aan het seminarium van Douay, en vervulde zijn priesterambt te *Newcastle on Tyne.* Den 18. Julij van het gezegde jaar kwam hij te sterven te Hornbey, een dorp nabij Lancaster.

Dit moge den Auteur, hoezeer hij het gemakkelijk ook elders had kunnen vinden, te stade komen in eene derde uitgave, die wij hem toewenschen, gelijk wij hem met deze tweede uitgave gelukwenschen. De uitdrukking in zijne Voorrede: *while he (the author) has—made use of the hints kindly given him from several quarters*, bewijst, dat hij de aanmerkingen ook vriendelijk heeft opgenomen. Ziedaar wat altijd raadzaam is, hoezeer niet alle auteurs daartoe in staat schijnen te zijn.

November, 1856. W. G. BRILL.

Overzigt der Algemeene Geschiedenis volgens de Beginselen der Geheugenkunst. Te Doesborgh, bij W. Becking. 1856.

Een stukje van naauwelijks zes bladzijden (ofschoon men, met kunst en vliegwerk, de paginatie toch nog het cijfer van 10 heeft laten bereiken), doch dat nogtans wel verdient om er even de aandacht op te vestigen. Trouwens daar is hier ook sprake van "Beginsel [1])", en uit den aard der zaak kan er alzoo zelfs in zeer weinige regels al genoeg worden omvergehaald of aangewezen. En dit laatste geschiedt dan ook: op een net uitslaand kaartje (dat der steendrukkerij van Ch. Binger te Amsterdam eer aandoet), zien wij in een uit losse lijnen opgetrokken huis, hetwelk twee verdiepingen telt, waarvan de bovenste voor de oude-, de eerste voor de middel-, en het gelijkvloersche gedeelte voor de nieuwe geschiedenis is ingerigt, een tiental vakken of ruiten gebragt, in elk van welke een of meer van de voornaamste wereldfeiten regt netjes en zinrijk staan afgebeeld. Ter verduidelijking van de aanschouwing, en waarmede tevens het gemak voor den jeugdigen bekijker, om zich dat alles goed en ordelijk in den geest te kunnen prenten, niet weinig bevorderd wordt, zijn de zinnebeelden van deze drie afzonderlijke rijen op drieërlei verschillende wijze gekleurd: blaauw, rood en zwart; terwijl vervolgens nog enkele van de gewigtigste geschiedkundige namen en van de belangrijkste jaartallen, bij of in de beschrevene ruiten vermeld staan. De weinige

1) Wij kennen geene "beginselen" der geheugenkunst, in dien zin toch als wij spreken van "beginselen der aardrijkskunde, der cijferkunst, enz." Maar de bedoeling zal wel geweest zijn, volgens het "Beginsel," d. i. volgens het reeds aan Simonides toegeschreven, en sedert door onderscheidene lieden nu en dan op verschillende wijze, doch steeds met dezelfde hoofdgedachte toegepaste "algemeen beginsel" der geheugenkunst, namelijk om dat door zinrijke prentafbeeldingen of aanschouwing van welken aard ook, te ondersteunen; — en daar voor deze onze opvatting mede de gansche zamenstelling van het boekske pleit, zoo hebben wij dat woord hierboven ook maar stilzwijgend van zijn meervoud ontdaan.

bladen welke voorafgaan, bevatten de *quintessence*, om het maar eens zoo te heeten, van hetgeen uit de algemeene geschiedenis den jeugdigen beoefenaars daarvan in de allereerste plaats wel onvoorwaardelijk mag worden ingeprent — si licet: *ingestampt* — zullen zij eenmaal een duidelijk begrip kunnen vatten van hetgeen eigenlijk historie heeten moet. Deze ook geenszins overladen tekst, wil de vernuftige ontwerper van dit alles, dat door de leerlingen woordelijk worde van buiten geleerd, nadat hun eerst door den onderwijzer de verschillende figuurtjes op het kaartje zullen zijn verduidelijkt. "Is alzoo het geheele werkje vast in het geheugen geprent" (dit zijn de laatste woorden van het zeer korte "Voorberigt"), dan zal het zijnen invloed tot gemakkelijk maken der volgende studie van zelfs uitoefenen."

Wij beamen deze zienswijze ten volle, en zoo daar welligt al mogten gevonden worden, die op eene dergelijke methode, ten behoeve van betrekkelijk reeds eenigzins gevormde schoolknapen, met ietwat schalken lach neerzien, — alle confrères docenten, 't zij in 't groot of klein, die bij ondervinding weten wat het zegt de gronden te onderwijzen van eenige zaak, welke alweer geheel nieuw is voor de *discipuli*, hoe geleerd in andere dingen deze ook bij hen kwamen aanstappen, — zullen honderd- ja duizendmaal in de gelegenheid zijn geweest, en, naar wij met het oog op hunne gezondheid hopen, nog even vaak komen, van gade te slaan hoe in den regel slechts dat vast blijft zitten, wat op de eene of andere manier aanschouwelijk kan gemaakt worden. Dáarvoor dan ook al die voorbeelden in de grammatica en syntaxis voor eerstbeginnenden. Waar ze voor meergevorderde taalbeoefenaars telkens slechts als zoovele bewijsstukken gelden van hetgeen vooraf werd betoogd; voor eerstbeginnenden kunnen, ja moeten voorbeelden geene andere strekking hebben, als om den opgegeven regel (dien men maar moet beginnen met woordelijk van buiten te leeren, even als voor hem die aan 't cijferen gaat, de tafel van vermenigvuldiging eene *conditio sine qua non* is), langst den eenvoudigsten en geleidelijksten weg in den geest te doen opnemen. Waarbij het schier onnoodig is op te merken, dat ter bereiking van dit doel én regel én

voorbeeld zoo kort mogelijk moet worden gemaakt. Eerst *zien*, dan *denken:* van onze eerste kindschheid af zijn wij steeds op dezelfde wijze ontwikkeld. Wie het anders begrijpt moge zijn meer of minderen invloed aanwenden, om b.v. vooreerst van onze bewaarscholen die Spa-A tafels van Prinsen te verbannen, en liever in de plaats dáárvan willen laten beginnen met de onlangs verschenen "Verhandeling over den oorsprong van het A B C, van Dr. L. S. P. Meyboom"; tegen de kans echter, zouden wij vreezen, van zoo doende weldra niets dan ontzettende, alles overschaduwende geleerden om en boven ons heen te zien opgroeijen, ieder met een fiksch "Mühlrad im Kopf", kon, — zeer bedenkelijk voorwaar! — de kans evenwel eens gaan staan, van nog eenmaal de propositie ernstig te moeten overwegen van dien financier-philanthroop, ik weet niet meer wáár, die, aangezien het aantal gekkenhuizen en dus ook de kosten voor bouwen, bewaren enz., naar zijne berekening in de laatste jaren in eene zoo schrikbarende verhouding tegenover vroegere tijden was toegenomen, het gemoedelijk voorstel deed, om liever hier en daar een ruim, logeabel gebouw voor allen, die, volgens de officiëele lijsten althans, níet gek heeten, op te trekken, en de rest te laten loopen.

Doch om mijne aankondiging hier ten minste niet langer te maken dan het gansche "Overzigt", keer ik nog even meer bepaald er op terug. — Wat het alzoo bevat, vermeen ik duidelijk genoeg te hebben opgesomd; maar zal ik nu daarom nog van de afzonderlijke prent-afbeeldingen gewagen, en de keuze welke hierbij telkens leide aan mijne bescheidene beoordeeling onderwerpen? Liever niet. Hoe bescheiden mijne beoordeeling op zich zelve beschouwd ook wezen mogt, toch zou eene dergelijke nalezing eigenlijk al op weinig meer uitloopen, dan op het tegenstellen van mijne subjectiviteit in dit opzigt, over die van den auteur. In beginsel ben ik, en dat wel met de meeste zoo niet alle lezers, naar ik zelfs gaarne aanneem, het met hem eens, dat de poging, om op de besprokene wijze, de eerste omtrekken der geschiedenis aan pas beginnenden te willen leeren, gewis zeer doeltreffende gevolgen kan hebben. Maar wanneer

dit principe ook al bij iedereen als zeer deugdelijk in abstracto mogt vaststaan, zoo kon daarom de uitwerking er van, naar ieders bijzondere opvatting, om namelijk liever meer op *A* en *B*, dan op *C* en *D*, op déze en niet géne hoofdgebeurtenis te doen letten, natuurlijk wel eens zeer verschillend worden. Ik herinner mij hierbij, en die anders altijd aangename herinnering aan den eerwaarden grijsaard komt mij echter nooit dan met weemoed vermengd voor den geest, dat destijds te Leyden, onze welligt niet genoeg op prijs geschatten Humbert de Superville, eens onder anderen, aan de weinigen die met mij zijne gewone lessen over de Kunst bijwoonden, eene portefeuille voorlei, waarin hij, zoover dit gaan kon, in chronologische orde van de schepping af, niets dan de portretten gelegd had van die enkele personen, die ieder in hunnen opvolgenden tijd, eene, of *de* hoofdrol hadden gespeeld op dit wereldrond, en waarvan het aantal dus ook, naar verhouding, slechts uiterst gering was. (Onze beroemdheden van den dag, die toch niet sterk tevreden zijn over de gelijkenis van hun eigen konterfeitsel, mogen zich hiermede troosten.) — Nu was het intusschen, zoo dikwijls een nieuw portret stond gekeerd te worden, steeds dezelfde vraag van den goeden oude: "Wie moet dit zijn?" — waarop echter het antwoord, naar mate van ieders vaak verschillend begrip omtrent den persoon wien naar zijne meening de eer toekwam van de hoofdrepresentant van zijn tijd te mogen zijn, soms nog al uit elkander liep. Zoo verkoos voor het tijdvak hetwelk der Fransche omwenteling onmiddelijk voorafging, de een Voltaire, en weer een ander Rousseau; om maar van geene afwijkingen méer te spreken. — En zoo bragt nu de Schr. híer onder de zeer weinige eigennamen welke op zijne bovenste verdieping, d. i. in de oude geschiedenis, voorkomen, (te zamen nog geen anderhalf dozijn,) zelfs nog dien van Judas de Maccabeër, ja, van dien, zoo men slechts de toppen der bergen beroeren wil, volstrekt onbeduidenden Ezra; (over 't algemeen ziet de oude geschiedenis op onze plaat er wel wat traditioneel-joodsch uit, beginnende alweer met den aloude beginne ofte Adam,) — maar indien nu al, gelijk ik voor het oogenblik slechts aanneem, de meesten uit hoofde

van het klein bestek, dien Judas met Ezra daar buiten willen sluiten, zullen zij daarom gehéel eenstemmig dadelijk een paar andere namen binnen de dus opengekomene ruimte in de plaats stellen? Niemand gewis zal zulks durven beweren. Doch verschilde men soms al over de wijze van opvatting bij de telkens te doene keuze voor de hoofdafbeelding van elke nieuwe ruit, ook voor de helft, ja meer, ten opzigte van al de hier gevondene figuren en namen — ofschoon zulks toch wel met niemand het geval zal zijn, — op zich zelf is het reeds voldoende wanneer men slechts het beginsel der mnemotechniek omhelst, terwijl ieder dat verder kan bewerken naar eigene inspiratie. En mogt alzoo de verschijning van dit boekske slechts tot dit laatste, tot he meer algemeen in praktijk brengen van middelen als deze om het geheugen te oefenen, eenen enkelen hebben opgewekt; dan kan reeds, dunkt ons, de schrijver zich genoegzaam beloond achten voor de moeite welke de vervaardiging van dezen leiddraad hem moog hebben veroorzaakt.

ENGELBREGT.

Het Spelling- en Taalstelsel van Bilderdijk, Siegenbeek, Weiland en andere spraakkunstenaren, vrijmoedig beoordeeld door W. F. Carlebur. Amsterdam, G. Portielje en Zoon. 1856.

Γελῶ δὲ ὁρέων — γράψαντας πολλοὺς ἤδη, καὶ οὐδένα νόον ἐχόντως ἐξηγησάμενον.

HERODOTUS.

Het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën telde op den 21 Julij 1856:

Gewone	leden	61.
Buitengewone	〃	6.
Honoraire	〃	20.

De gewone leden staan op den navolgenden Staat door * aangewezen.

De namen der overigen zijn:

Buitengewone leden.

J. D. Ankringa, te Leeuwarden.
Prof. *J. C. G. Boot*, te Amsterdam.
Dr. *P. Epkema*, te Amsterdam.
Prof. *C. M. Francken*, te Groningen.
Prof. *P. J. van Kerckhoff*, te Groningen.
Prof. *E. J. Kiehl*, te Deventer.

Honoraire leden.

Prof. *J. Bosscha*, te Amsterdam.
Dr. *G. Dorn Seiffen*, te Utrecht.
Mr. *A. W. Engelen*, te Tiel.
J. P. A. François, te Rotterdam.
Dr. *J. J. de Gelder*, te Alkmaar.
Prof. *A. van Goudoever*, te Utrecht.
Dr. *J. A. C. van Heusde*, te Groningen.
Dr. *R. B. Hirschig*, te Leyden.
Dr. *W. A. Hirschig*, te Leyden.
Prof. *S. Karsten*, te Utrecht.
J. Kramers, te Noordhey
Dr. *H. J. Nassau*, te Assen.
J. H. Oosterdijk, te Arnhem.
Dr. *P. de Raadt*, te Noordhey.
Mr. *S. J. E. Rau*, te Nijmegen.
B. Schreuder, te Maastricht.
L. H. van Sillevoldt, te 's Gavenhage.
Mr. *W. F. E. Spiering*, te Tiel.
P. A. G. Waardenburg, te Hien.
Dr. *L. A. te Winckel*, te Leyden.

STAAT

DER

NEDERLANDSCHE LATIJNSCHE SCHOLEN EN GYMNASIËN,

op 15 Januarij 1857.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GRONINGEN.	GRONINGEN. (subs.)	J. A. Schneither, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 46. 2e Afd. 1. 47.	1e Afd. 61. 2e Afd. 32. 93.
		H. Riedel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		D. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		
		*J. A. Wijnne, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.		
		J. W. A. Renssen, Litt. Hum. Cand.	3e Praeceptor.		
		G. F. W. Baehr, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.		
		D. Hoekzema, Litt. Hum. Stud. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch en Engelsch.	Leeraar in de moderne taal- en letterk.		
		W. J. van Gorkom, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch.	Leeraar in de moderne talen.		
		—	—		
	WINSCHOTEN.	*W. Doorenbos, Litt. Hum. Doct.	Rector, tevens belast met het onderw. in de Hebr. taal.	1e Afd. 13. 2e Afd. 31. 44.	
		H.H. Dieperink Langereis, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Nieuwe talen.		
		W. Schwertzel, Bezitter van den 2den rang. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wisk.		
		—	—		
	VEENDAM.	. . . .	Rector.	2.	
		G. de Jager Meezenbroek, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
FRIESLAND.	LEEUWARDEN.	D. C. Pleyte, Litt. Hum. Doct.	Rector.	45.
		*J. G. Ottema, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*A. H. G. P. van den Es, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. M. J. Pantekoek, Bezitter van eene acte voor de Wisk.	Leeraar in de Wisk.	
		*A. L. Brugsma, Litt. Hum. Doct. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
	HARLINGEN. (subs.)	C. J. de Lussanet de la Sablonière, Litt. Hum. Doct.	Rector.	12.
		S. L. Brug, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wisk.	
	SNEEK. (subs.)	P. J. Costerus, Litt. Hum. Doct.	Rector.	27.
		L. P. Ouwersloot, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		K. F. Geertsma, Bezitter van den 2den rang. (heeft vrijstelling voor de Wiskunde.) (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wisk.	
	FRANEKER. (subs.)	P. H. E. Junius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 7. 25.
		J. H. Behrns, Oud-Lector bij het Athenaeum, voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen en Wisk.	
	DOKKUM. (subs.)	*R. Kruisinga Homan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	14.
	BOLSWARD. (subs.)	G. Hamming, Litt. Hum. Doct.	Rector.	2.
	JOURE. (subs.)	J. Jarigs Wassenaar, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad,)	Rector.	0.
		J. Gauw, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wisk.	
	STAVOREN. (subs.)	D. G. Mackay, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	Rector.	0.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
DRENTHE.	ASSEN. (subs.)	*M. J. Noordewier, Litt. Hum. Doct.	Rector, onderw. ook de Wisk. in de 1e Afd.	1e Afd. 24. 2e Afd. 25. 49.	
		J. M. Noordewier, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Oude talen.		
		H. J. Nassau Noordewier, Litt. Hum. Stud. Geëxam. v. h. Fransch en de hoog. Wisk. (*Tijdelijk.*)	Docent in de 1e Afd.		
		W. O. Geelhoed, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Nieuwe talen voor de 2e Afd.		
		M. G. de Jongh, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Nieuwe talen, en in de Wisk. voor de 2e Afd.		
	MEPPEL. (subs.)	J. D. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 7. 25.	1e Afd. 42. 2e Afd. 32. 74.
		H. de Jonge, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de Wisk.		
		H. Koning, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Nieuwe talen, Nieuwe Geschied. en Aardrijkskunde.		
OVERIJSSEL.	ZWOLLE.	*C. H. Thiebout, Litt. Hum. Doct.	Rector.	21.	
		H. Wygmans Snel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		H. van Blanken, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.		
	DEVENTER.	. . . .	Rector.	1e Afd. 32. 2e Afd. 21. 53.	
		*D. H. Hoenebeek Hissink, Phil. Nat. Cand., Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		P. A. van Meurs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Geschiedenis en Nederd. taal.		
		*P. A. Bergsma, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de Wisk.		
		S. Susan, Lector, bij het Athenaeum, voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Hoogd. en Hebr. talen.		
		H. Levenkamp, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Frans. en Engels. talen.		
		*G. Greven, Phil. Nat. Doct.	2e Leeraar in de Wis- en Aardrijkskunde.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
OVERIJSSEL.	KAMPEN.	*A. H. A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 14. 2e Afd. 32. 46.
		*P. P. Kremer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. P. Brand Eschauzier, Bezitter van eene acte voor de Wisk.	Leeraar in de Wisk.	
		J. J. Leupen, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nederd. en Frans. talen en Vaderlands. Geschiedenis.	
		J. Beckering Vinckers, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. en Hoogduits. talen en Aardrijkskunde.	
		C. J. Spat, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de Wisk. en Nieuwe talen.	
		—	—	
	OLDENZAAL. (subs.)	F. C. Soer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 15. 2e Afd. 14. 29.
		T. de Voogt, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		M. van Groenenveldt, Litt. Hum. Doct.	Hulponderwijzer in de Nieuwe talen.	
		R. L. T. Waanders, Bezitter van den 2den rang. (*Tijdelijk.*)	Onderwijzer in de Wiskunde.	
		—	—	
	ENSCHEDE. (subs.)	A. P. van de Siepkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 3. 2e Afd. 25. 28.
		C. C. Schlencker, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wisk. en Nieuwe talen.	Leeraar in de Wisk. en de Nieuwe talen.	
		—	—	
	ALMELO.	B. Mulder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8. 2e Afd. 19. 27.
		M. Reijerkerk, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wisk. en de Nieuwe talen.	
		—	—	
	OOTMARSSUM. (subs.)	*P. A. Moquette, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 10. 28.
		J. ter Kuile, Litt. Hum. Doct. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Oude talen.	
		L. H. Hamman, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk.	
		P. J. Alberts, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Nieuwe talen.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	ARNHEM.	. . . .	Rector.	20.
		D. J. van Stégeren, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Conrector.	
		G. K. Timmer, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wis-, Aardrijks- en Natuurk.	
		F. Zijlstra, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen en de Geschied.	
		J. Waterman, Bezitter v. d. 2den rang, en van den 1sten voor het Hebreeuwsch.	Leeraar in de Oostersche talen.	
		—	—	
	NIJMEGEN.	J. J. Kreenen, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 27. 2e Afd. 20. 47.
		*J. J. van der Kloes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*J. C. Hummel, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		P. van der Burg, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wisk.	
		W. van Keeken, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		J. Jurrius, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Nieuwe talen.	
		S. I. Löwenstamm.	Onderwijzer in de Hebr. taal- en letterk.	
		—	—	
	ZUTPHEN. (subs.)	*H. J. Matthes, J. C. Zn. Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 39. 2e Afd. 25. 64.
		*J. H. Kroon, Phil. Nat. Cand. Litt. Hum. Doct.	Conrector, belast met het onderw. in de Wisk.	
		*W. G. Brill, Litt. Hum. Doct.	Leeraren in de Nieuwe talen, tev. bij afwissel. belast met het onderw. in het Grieksch en Latijn in de 3e Klasse.	
		*F. H. B. von Hoff, Litt. Hum. Doct.		
		H. C. Michaëlis, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		—	—	
	HARDERWIJK. (subs.)	*F. G. B. van Bleeck van Rijsewijk, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 7. 2e Afd. 6. 13.
		J. H. Schuurmans Stekhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. Lettink, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nederd. en Engelsche talen.	
		M. J. de Lange, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Frans. en Hoogd. talen.	
		—	—	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	TIEL. (subs.)	*P. H. Tydeman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	10.
		B. N. Geboren, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		F. J. J. A. Junius, Theol. Doct.	Leeraar in de Hebr. taal.	
		—	—	
	DOESBORGH. (subs.)	*C. A. Engelbregt, Litt. Hum. Doct.	Rector.	14.
		*D. Burger, Jr. Litt. Hum. Doct.	Conrector, tev. belast met het onderw. in de Hebr. taal.	
		B. Scholten, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Lector in de Nieuwe talen.	
		A. van der Mey, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Lector in de Wisk.	
		—	—	
	ELBURG.	A. Kisselius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	16.
		J. W. Krümberg, Litt. Hum. Cand.	Collaborator, tevens belast met het onderw. in het Hoogd.	
		J. van Braambeek, Jr. Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Frans. en Engels. talen, Wis- en Natuurkunde.	
		—	—	
	ZALT-BOMMEL.	*P. J. N. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	17.
		. . . .	Praecept. en Leeraar in de Natuurkunde.	
		—	—	
	LOCHEM. (subs.)	M. A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Rector.	2.
		G. W. Snel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk.	
		—	—	
	GROENLO. (subs.)	L. Lasonder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2. 2e Afd. 11. — 13.
		A. J. v. d. Stege Engelen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk.	
		A. van den Bold, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		—	—	
	DOETINCHEM. (subs.)	F. van Cappelle, Litt. Hum. Doct.	Rector.	12.
		—	—	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GELDERLAND.	WAGENINGEN. (subs.)	G. E. J. Everts, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 7. 2e Afd. 1. 8.	1e Afd. 182. 2e Afd. 63. 245.
		. . . .	Conrector, tev. belast m. h. onderw. in de Holl. en Hoogd. talen en Vaderl. Geschiedenis.		
		D. Strumper, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk. tev. belast m. h. onderw. in de Frans. en Eng. taal.		
	ZEVENAAR. (subs.)	K. H. B. Hazelhoff Roelfzema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	5.	
	CULENBORG. (subs.)	D. Balfoort, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4.	
UTRECHT.	UTRECHT.	*A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector, tev. belast m. het onderw. in het Hebr.	72.	1e Afd. 103. 2e Afd. 0. 103.
		G. Leignes Bakhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		*B. ten Brink, Jur. Utr. et Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		D. H. Jurrjens, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		J. Tip, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.		
		W. Julius, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Frans. taal.		
		J. H. Hisgen, Lector Academicus.	Leeraar in de Hoogd. taal.		
		E. Peel, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.		
	AMERSFOORT.	*F. H. Hekmeijer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	31.	
		*E. J. van Gorkom, Lift. Hum. Doct.	Conrector.		
		J. Borst, Bezitter van den 2den rang.	Leetor in de Wisk.		
	AMSTERDAM.	*D. J. Veegens, (1) Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 104. 2e Afd. 20. 124.	
		*J. G. Hulleman, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		*I. Dorn Seiffen, (2) Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		

(1) Voorzitter van het Genootschap voor 1856—1857. (2) Penningmeester van het Genootschap tot 1860.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
NOORD-HOLLAND.		*J. H. Nieuwveen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		*A. W. de Klerck, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.	
		*D. v. Lankeren Matthes, Litt. Hum. Doct.	1e Leeraar in de Wisk.	
		J. H. van Koten, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.	
		W. J. Hofdijk, Jbsz.	Leeraar in de Nederl. taal- en letterk. en Vaderl. Geschiedenis.	
		L. Chatelain, Bezitter van eene acte v. h. Fransch.	Leeraar in de Frans. taal.	
		H. A. Corvey, Phil. Doct.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
		F. M. Cowan, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.	
		J. G. R. Acquoy, Theol. Cand.	Leeraar in de Hebr. taal.	
	HAARLEM.	J. Venhuizen Peerlkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 31. 2e Afd. 17 — 48.
		S. A. Naber, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. F. Verburg, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. Schouten, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		W. M. Logeman, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk.	
		J. J. F. Hartman.	Leeraar in de Frans. en Hoogd. talen.	
		J. Perrin.	Leer. in de Eng. taal.	
	ALKMAAR.	J. J. de Gelder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2. 2e Afd. 12. — 14.
		B. M. Kool van Kasteel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Nieuwe talen en Wiskunde.	
	HOORN.	C. A. Abbing, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8.
		H. Linse, Civiel-Ingenieur.	Leeraar in de Wisk.	
	ENKHUIZEN. (subs.)	*A. J. Vitringa, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 4. 2e Afd. 22. — 26.
		J. Stevens,	Leeraar in de Frans., Hoogd. en Engels. tal.	
		E. Helge.	Leeraar in de Wisk. en de Nederl. taal.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	's GRAVENHAGE.	C. Bax, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 80. 2e Afd. 32. 112.
		*W. F. Schey, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*C. van Osenbruggen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		L. R. Beynen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		L. H. van Sillevoldt, Bezitter van den 1sten rang.	1e Leeraar in de Wisk	
		J. van Aalst, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.	
		A. D. I. Mioulet, Bezitter van den 2den rang.	1e Leeraar in de Fransche taal.	
		H. J. Dirksen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch.	2e Leeraar in de Fransche taal.	
		H. C. van der Kuylen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
		R. Ward Bulkley, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.	
		—	—	
	ROTTERDAM.	G. A. Schneither, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 44. 2e Afd. 60. 104.
		*J. W. Sluiter, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. C. G. Vermeulen, Litt. Hum. Cand.	1e Praeceptor.	
		*A. Mees, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		J. P. A. François, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	1e Leeraar in de Wisk.	
		J. Ravenek, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.	
		E. Piaget, Jur. Doct. Bezitter van eene acte v. h. Fransch.	1e Leeraar in de Fransche taal.	
		H. A. Antony, Bezitter van eene acte v. h. Fransch.	2e Leeraar in de Fransche taal.	
		F. F. W. Koch, Bezitt. van eene acte v. h. Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
		J. O. Roe, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.	
		J. C. Reepmaker, Jur. Utr. Doct.	Leeraar in de Handelswetenschappen.	
		—	—	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	LEYDEN.	*W. H. D. Suringar, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 39. 2e Afd. 6. 45.
		W. G. Pluygers, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		R. J. Fruin, Litt. Hum. Doct.	1e Praecept. en Leeraar in de algem. Geschieden. en Aardrijksk.	
		*S. H. Rinkes, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		J. de Vlaam, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de Wisk.	
		E. van der Ven, Phil. Nat. Cand.	2e Leeraar in de Wisk.	
		*S. F. Groen, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de Frans. taal.	
		C. A. X. G. F. Sicherer, Litt. Hum. Doct. Lector Academicus.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
		J. Perrin.	Leeraar in de Engels. taal.	
		L. A. te Winkel, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Nederl. taal- en letterkunde.	
		P. de Jong, Theol. Cand.	Leeraar in de Hebr. taal.	
		—	—	
	DORDRECHT.	*J. D. Baron v. Hoëvell, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 20. 2e Afd. 7. 27.
		*J. C. van Deventer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. J. van Deinse, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskundige wetenschappen.	
		*W. Bisschop, (1) Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Nederl. taal- en letterkunde en Vaderl. Geschiedenis.	
		H. C. Felser, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Frans. taal.	
		H. J. Vogin, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.	
		C. E. W. Fricke, Bezitter van eene acte voor het Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
		—	—	

(1) Secretaris van het Genootschap.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	DELFT.	*G. v. Wieringhen Borski, Litt. Hum. Doct.	Rector.	31.
		*J. M. van Gent, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		J. Pijnappel, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Hebr., Jav. en Maleische talen.	
		C. F. Donnadieu, Med. Doct.	Leeraar in de Natuur- en Scheikunde.	
		J. Waltman, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wisk.	
		M. J. A. Masthoff, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen en Aardrijksk.	
	GOUDA.	*N. J. B. Kappeyne van de Coppello, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 26. 2e Afd. 20. 46.
		*D. Terpstra, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*W. J. A. Huberts, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de Nederl. taal en Algem. geschied.	
		*C. P. Burger, Phil. Nat. Doct.	Lector in de Wis- en Natuurkunde.	
		D. L. Champurij, Bezitter van eene acte v. h. Fransch.	Leeraar in de Fransche taal.	
		M. R. Bruck, Bezitter van eene acte voor h. Hoogd.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.	
		A. F. Neuwieller, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.	
	SCHIEDAM.	G. C. Brillenburg, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	4.
		D. G. Cramer, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.	
	GORINCHEM.	P. Romeyn, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	17.
		A. Romeyn, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		P. J. Harrebomée, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wisk.	Leeraar in de Wisk.	
	BRIELLE. (subs.)	*G. P. Seyn, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8. 2e Afd. 15. 23.
		*E. Mehler, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. W. Boon, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		W. Kreling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen en Wisk.	Leeraar in de Wisk.	1e Afd. 269. 2e Afd. 140. 409.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZEELAND.	MIDDELBURG.	H. Polman Krüseman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	24.
		F. H. Batenburg, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		G. van Hennekeler, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.	
		J. J. Bellingwout, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Engels., Frans. en Hoogd. talen.	
		—	—	
	ZIERIKZEE.	*H. M. de Bruijn de Neve Moll, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8. 2e Afd. 7. 15.
		C. W. Volcke, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		W. Top, Wz. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Frans., Engels., en Hoogduitsche talen.	
NOORD-BRABAND.	'S HERTOGENBOSCH. (subs.)	C. R. Hermans, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 14. 2e Afd. 24. 38.
		J. F. H. Wolters, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. Ringeling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Engelsch en Hoogd. (Vrijgesteld van den Academ. graad.)	Leeraar in de Wis- en Natuurkunde, Hoogd. en Engelsche talen.	
		J. J. van der Stok, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch en Hoogd.	Hulpleeraar in het Nederl. en Fransch, de Geschied. en Aardrijksk.	
		A. R. van Well, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor het Fransch en Engelsch.	Hulpleeraar in het Nederl. en Fransch, de Geschied. en Rekenk.	
		J. P. Ritschie.	Leeraar in het Schoonschrijven (Calligraphie.)	
		A. H. van der Ven.	Leeraar in het hand-, regtlijnig- en machineteekenen.	
		—	—	
	BREDA. (subs.)	P. Oosterbaan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	15.
		A. J. Aernout, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. Ramakers, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wisk.	
		—	—	
	BERGEN OP ZOOM. (subs.)	F. Moesman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.
		J. C. E. Gosler, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk.	
		—	—	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
NOORD-BRABAND.	GRAVE. (subs.)	J. A. W. Boerkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.	
	BOXMEER. (subs.)	*F. B. Trosée, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 24. 2e Afd. 2. 26.	
		L. Robbe, Litt. Hum. Cand.	Prorector, Directeur v. h. aan 't Gymn. verbonden Paedagogium.		
		P. Thissen, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		L. J. P. Robbe, Bezitter van eene acte voor het Fransch en Hoogduitsch.	Praeceptor, tev. Leeraar in het Fransch en Hoogduitsch.		
		F. A. R. Woltering, Bezitter van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen.		
	EINDHOVEN. (subs.)	Ad. van Moorsel. (*Tijdelijk.*)	Rector.	13.	
		A. van Hooff. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.		
	HELMOND. (subs.)	J. L. F. Donkers. (*Tijdelijk.*)	Rector.	8.	
		. . . .	Conrector.		
	GEMERT. (subs.)	F. W. Bevers, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector.	29.	
		J. H. van Valkenburg. (*Tijdelijk.*)	Conrector.		
	RAVENSTEIN.	M. van den Bogaard. (*Tijdelijk.*)	Rector.	23.	
		G. van den Bogaard. (*Tijdelijk.*)	Conrector.		
		A. van den Heuvel. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.		
	MEGEN. (subs.)	L. M. J. Vermeer. (*Tijdelijk.*)	Rector.	9.	
		. . . .			
	UDEN. (subs.)	A. van den Berg. (*Tijdelijk.*)	Rector.	10.	1e Afd. 152. 2e Afd. 26. 178.
		M. Manders. (*Tijdelijk.*)	Conrector.		

PROVINCIE	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
LIMBURG.	MAASTRICHT. (subs.)	Th. Verwaijen, Litt. Hum. Doct.	Rector der 1e Afd., Professor der 1e Kl.	1e Afd. 61. 2e Afd. 88. 149.
		*K. T. Clumper, Litt. Hum. Doct.	Professor der 2e Kl.	
		*P. J. Uylenbroek, Litt. Hum. Doct.	Prof. d. Grieks. taal, en der Nederl. Taal- en Letterk. in de hoogere Kll. der 1e Afd.	
		G. A. Gulikers. (aangesteld vóór 1817.)	Professor der 3e Kl.	
		*J. Graaf. Litt. Hum. Cand.	Leeraar der 4e Kl.	
		*J. L. Marres, Litt. Hum. Doct.	Leeraar der 5e Kl.	
		J Bruls. (aangesteld vóór 1817.)	Leeraar der 6e Kl.	
		D. J. Steyn Parvé, Phil. Nat. Doct.	Rector der 2e Afd., Prof. der Wisk. voor de hoog. Kll. v. beide Afdd.	
		B. Verver, Med. Doct. Phil. Nat. Cand. (*Tijdelijk.*)	Professor der Natuur- en Scheikunde.	
		Th. Dumoulin, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wisk. voor de lagere Klassen van beide Afdd.	
		L. J. Steyns, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Prof. der Gesch. en Nederd. taal in de hoogere Kll. der 2e Afd. en Kostschoolhouder.	
		J. A. Muller, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Nederl. taal, Gesch. en Aardr. v. d. 2 laags. Kll. d. 2e Afd.	
		G. F. Alard, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Fransche taal voor beide Afdd.	
		E. H. C. Schaefer, Bezitter van eene acte voor het Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogd. taal en de Handels-wetenschapp. v. d. 2e Afd.	
		J. H. Meijer, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Engelsche taal voor de 2e Afd.	
		J. C. van der Meer Mohr.	Leeraar in de Teekenkunst voor de 2e Afd.	

Het gezamenlijk aantal Leerlingen, alsmede dat van Docenten, zoo voor het Grieksch en Latijn als voor de Wiskunde en Nieuwe talen, bedroeg alzoo, op 15 Januarij 1857, voor iedere provincie als volgt:

	LEERLINGEN.		DOCENTEN.	
	1e Afd.	2e Afd.	Voor de Oude talen.	Voor de Wisk. en N. talen.
Groningen	61	32	7	6
Friesland	118	7	11	6
Drenthe	42	32	3	5
Overijssel	111	121	12	16
Gelderland	182	63	24	20
Utrecht	103		7	5
Noord-Holland	149	71	12	14
Zuid-Holland	269	140	25	36
Zeeland	32	7	4	3
Noord-Brabant	152	26	23	8
Limburg	61	88	7	9
	1280	587	135	128
	1867.		263.	

Alzoo door elkander 1 Docent op 7 Leerlingen, ruim.

De oningevulde onderwijzersplaatsen, welke in den Staat slechts zijn aangestipt ....., zijn hier beschouwd als reeds op den vorigen voet vervuld.

Van dit aantal Docenten bezitten 114 den titel van Doctor in de Letteren (6 van dezen zijn tevens Doctor in de Regten); 13 dien van Phil. Nat. Doct.; 14 dien van Kandidaat in de Letteren; 2 van Kandidaat in de Phil. Nat.; 2 van Kandidaat in de Theol.; terwijl nog 6 eenen anderen titel voeren, als: 2 van Med. Dr., 1 van Theol. Dr., 1 van Jur. Utr. Dr., 1 van Jur. Dr., en 1 van Phil. Dr.

De overige 112 Docenten hebben geenen akademischen graad.

Overigens houde men hierbij op nieuw op 't oog onze aanmerking op bl. 126 van den vorigen jaargang.

SCHOOLBERIGTEN,

EN AANWIJZING DER VERANDERINGEN (VOOR ZOOVER DE REDACTIE DIE TE WETEN HEEFT KUNNEN KOMEN), VOORGEVALLEN IN HET PERSONEEL VAN DEN VOORAFGAANDEN STAAT, SEDERT DEN 15 JANUARIJ TOT OP HEDEN 20 APRIL 1857.

GRONINGEN, 24 Maart 1857. De 3e Praeceptor, J. W. A. RENSSEN, werd heden aan de Hoogeschool alhier bevorderd tot Doctor in de Letteren, na publieke verdediging van zijn proefschrift: *de diurnis aliisque Romanorum actis.*

VEENDAM. Terwijl in het jongste Regeringsverslag nopens den staat der Hooge- Middelbare- en Lagere Scholen, zelfs op drie plaatsen gelezen wordt (bl. 27 en 28), dat de Latijnsche School alhier vervallen is, komt die toch nog in onze reijen voor. Et c'est ainsi que l'on écrit l'histoire! — zal men zeggen. De Red., om slechts met een enkel woord hâre opgave toe te lichten, verklaart eenvoudig dat die berust: 1° op hetgeen zij vermeld vond aan den voet der circulaire, als gewoonlijk aan al de Gymnasiën enz. van het vorige jaar rondgezonden, en uit Veendam terug ontvangen met het onderschrift: "*geene verbeteringen*"; 2° op een terugschrijven, i d. 16 Februarij 1857, van den Heer Burgemees-

ter zelven van Veendam, tot wien zij voor het bekomen van inlichting zich inmiddels gewend had, dewijl de bedoelde Circulaire zoo lang onbeantwoord bleef, en uit welk schrijven hier slechts worde overgenomen, hetgeen volgt: "In ant-"woord op uwe letteren van den 8 dezer maand, heb ik het "genoegen u mede te deelen, dat het Gymnasium hier voort-"durend bestaat; hetzelve is toegewijd aan de wis- natuur- "en zeevaartkunde, aan welks hoofd is geplaatst de Heer "G. de Jager Meezenbroek, Doct. enz." — Verder: "Overi-"gens is de inrigting gewijd aan het onderwijs der oude en "nieuwe talen en aanverwante wetenschappen. — — De "plaats voor den onderwijzer der oude talen is onvervuld, "en van daar dat thans daarin geen onderwijs wordt gege-"ven. — De Burgemeester, enz., enz."

Leeuwarden. Het jongste program van het stedelijk Gymnasium bevat, behalve de gewone uitnoodiging tot het bijwonen der zomer-promotie op den 7 Julij 1856, en het verslag aangaande den staat van het Gymnasium gedurende het laatste halfjaar: het overzigt van het in den vorigen cursus behandelde: het plan der werkzaamheden voor de eerste helft van het schooljaar 1856/57: de verdeeling der lesuren en de opgave der leerlingen; — en daarenboven nog eene verhandeling, ten titel voerende: *De loco Sallustii in Bello Catilinario Cap.* XXVII—XXXI *transpositione emendando. scripsit* I. G. Ottema, *Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct. Gymnasii Leovardiensis Conrector*, met welker inhoud ons hierboven Dr. D. Terpstra reeds bekend heeft gemaakt. (Zie bladz. 135 en volgg.)

Assen, 30 Januarij 1857. De gemeenteraad alhier heeft, om den Rector van 't Gymnasium te gemoet te komen, besloten voor 1857 toe te leggen: aan den eersten leeraar voor de oude talen *f* 150; even zooveel aan den eersten leeraar voor de nieuwe talen; *f* 100 aan den tweeden leeraar voor de nieuwe talen; *f* 50 aan den docent voor de wiskunde, en even zooveel voor dien in de natuurkunde, of *f* 100 voor iemand, die de beide vakken te gelijk doceert.

Curatoren hebben den Raad verzocht op dit besluit terug te komen.

Deventer, 1 Januarij 1857. Dr. J. BROWN heeft, wegens redenen van gezondheid, zich genoodzaakt gezien zijn ontslag te verzoeken als Rector van het gymnasium, hetgeen hem op de meest eervolle wijze van heden af verleend is. In zijne plaats is tot nog toe geene nieuwe benoeming tot Rector geschied.

Arnhem. Op den 20 December 1856 overleed alhier op het alleronverwachts Dr. J. W. ELINK STERK, Ridder van de Orde van den Nedërl. Leeuw, lid van onderscheidene geleerde genootschappen, en sedert 1842 Rector te dezer stede. Hij was een leerling van het Haagsche gymnasium en had zich vervolgens aan de Leydsche hoogeschool gevormd. In het jaar 1828 verwierf hij den titel van Doctor in de Letteren, na het verdedigen eener zeer verdienstelijke dissertatie: *de Labdacidarum familia*. Zijne uitgebreide kundigheden heeft hij eerst als Praeceptor te Middelburg (welke betrekking hij reeds bekleedde een jaar vóor zijne promotie) daarna, van 1833 tot 1842, als Rector te Gorinchem, en eindelijk in diezelfde betrekking alhier, tot groot nut zijner talrijke leerlingen onafgebroken en ijverig aangewend. Zijne veelzijdige verdiensten werden bij zijn geopend graf, werwaarts eene gansche schaar ook van voormalige leerlingen hem begeleidde, naar waarde gehuldigd door Mr. W. Staats Evers en Ds. Schröder. Doch ook zijne enkele geschriften zullen zijne nagedachtenis in eere houden, waarvoor wij slechts hebben te verwijzen op zijnebeide verhandelingen "Over den Schrik en het Medelijden in het Grieksche Treurspel" (uitgegeven te Leyden bij H. W. Hazenberg Jr. 1838), alsmede op zijne opstellen in de Symbolae Litterariae: *de Gymnasiis suo pretio aestimandis; de Parapleromaticis*, en de *Prolusio scholastica*, waarmede hij genoemd Tijdschrift waardiglijk opende.

Bij besluit van den Gemeenteraad is op den 14 Maart 1857 tot opvolger van wijlen den Heer ELINK STERK als

Rector benoemd de Conrector Dr. J. VAN STÉGEREN, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.; en tot diens opvolger als Conrector, Dr. S. H. RINKES, op dat oogenblik 2e Praeceptor aan het stedelijk Gymnasium te Leyden, — bij besluit van denzelfden Raad, i. d. 29 Maart daaraanvolgenden.

NIJMEGEN, 17 Junij 1856. Door den Stedelijken Raad is op heden tot Praeceptor van het Gymnasium (in de plaats van Dr. J. F. WOLTERS, als Conrector geplaatst aan de Latijnsche scholen te 's Hertogenbosch) benoemd: Dr. J. C. HUMMEL, op dat oogenblik Conrector te Wageningen.

ZUTPHEN, 3 April 1847. Aan den Leeraar in de N. Talen, Dr. W. G. BRILL, viel heden de eervolle onderscheiding ten deel van door Teylers tweede genootschap met goud bekroond te worden, naar aanleiding eener door hem geschrevene prijsverhandeling: *Over de aesthetische waarde der klassieke en moderne dichtvormen*, onder de zinspreuk:

Nie, Freund, zeigt ein Gedicht volle Gediegenheit,
Wenn nachlässig die Form, oder im Widerspruch
Mit dem, was es enthält oder enthalten soll.
SCHIMPER.

ZALT-BOMMEL, 11 April 1856. Tot Rector der Latijnsche scholen alhier is door den Raad benoemd: Dr. P. J. N. WETSELS uit Barneveld. De praeceptorplaats blijft nog steeds onvervuld, dewijl de Stedelijke Raad bij voortduring zwarigheid maakt de door Curatoren gevraagde tractementsverhooging toe te staan.

WAGENINGEN, 20 April 1857. Het conrectoraat alhier nog steeds onvervuld.

AMSTERDAM. Het vijfde jaarlijksche Verslag aangaande den staat van het Gymasium bevat ditmaal eene verhandeling van den Praeceptor Dr. J. DORNSEIFFEN: *de articulo apud Graecos eiusque usu in praedicato;* over welker verdienste reeds hierboven afzonderlijk gehandeld is, bl. 163 en volgg.

Wijders behelst dit verslag de namen van het algemeen Bestuur, van de leeraren, ja van al de leerlingen van het Gymnasium. Daarop volgt een kort overzigt van het onderwijs, zoo als dat gegeven is gedurende den afgeloopen cursus, 1855-1856. Met genoegen leest men daarin: "allen die vóór de pro-"motie van 1852 tot de Akademische studiën zijn bevor-"derd, hebben die op de loffelijkste wijs voleindigd en zijn "reeds in den door hen gekozen stand werkzaam;" — alsmede hetgeen er verder over voormalige leerlingen gezegd wordt. Voor het minst zal het daarentegen bij velen bevreemding verwekken, uit dat zelfde overzigt te vernemen, dat eerst bij de jongste, of negende, openbare promotie, van 14 Julij 1856, voor de éerste reis sedert de oprigting van het Gymnasium, een leerling der tweede Afdeeling, die alle klassen doorloopen had, eervol ontslagen werd. In de toespraak door den Rector bij die gelegenheid gehouden, en opgenomen aan het slot van het verslag, wordt trouwens ook onbewimpeld opgemerkt, hoe het onbegrijpelijk zou zijn, dat in eene koopstad als Amsterdam slechts 14 leerlingen, gedurende het vorige jaar, konden behooren tot eene tweede Afdeeling uitsluitend bestemd voor den koophandel en andere maatschappelijke betrekkingen, indien men niet op het oog hield, hoe groot bij velen de kracht van het vooroordeel en de afkeer van elke nieuwigheid is. "Dit vooroordeel" — laat hij volgen — "schijnt echter te verzwakken." — Men is met dat al genoodzaakt te erkennen, dat waar het vooroordeel, omgekeerd, eene bestaande zaak welke goed was wil afbreken, de werking daarvan zich meestal helaas! zoo langzaam niet vertoont. — Behalve een uittreksel uit het reglement voor het Gymnasium bevat dat verslag nog de lijst van de boeken, gedurenden den afgeloopen cursus in alle klassen gebruikt, telkens weer met de prijzen daarachter, en waarvan zelfs de som voor elke klasse afzonderlijk is bij elkander getrokken, zoo dat ieder dadelijk met één oogsopslag zien kan, wat het verkrijgen van al die geleerdheid aan klinkende specie, jaar op jaar kosten moet.

ALKMAAR. "Aan het voornemen tot verbetering en uit-

breiding, hetwelk blijkens het vorig verslag ten aanzien der Latijnsche School alhier bestond en waartoe destijds eene voorstel aanhangig was, is geen gevolg gegeven. Om zijne plannen te verwezenlijken had de gemeenteraad eene aanzienlijke rijks-subsidie verzocht. Daargelaten de vraag, of er termen zouden zijn eene niet onvermogende gemeente als Alkmaar zoo krachtig te gemoet te komen, waren er, tijdens de aanvrage geschiedde, geene fondsen ter beschikking van de Regering, zoodat het verzoek, dat bovendien in verband moest worden beschouwd met soortgelijke uit andere gemeenten, voorloopig werd aangehouden. De beslissing is evenwel door den gemeenteraad niet afgewacht: de School werd door hem op 1 Julij 1856 opgeheven en kort daarna vervangen door eene andere instelling, bestemd om, behalve in de oude talen en daarbij behoorende wetenschappen, ook in de Nederlandsche, Fransche, Hoogduitsche en Engelsche talen onderrigt te geven. Van zijn vroeger voornemen, om een in allen deelen behoorlijk ingerigt Gymnasium tot stand te brengen, had de raad afgezien, zelfs al zou zijn verzoek om rijks-subsidie volledig ingewilligd zijn. De Rector der voormalige Latijnsche School Dr. A. HIRSCHIG, werd eervol ontslagen, en bij de nieuwe inrigting, voorloopig voor een tijdvak van vijf jaren, als rector geplaatst, Dr. J. J. DE GELDER, uit Leyden, die met het geheele onderwijs werd belast, dat in de levende talen uitgezonderd, waarvoor hem een hulponderwijzer werd toegevoegd. De nieuwe inrigting door de Regering, bij wijze van tweejarige proeve onder de voorloopig erkende Gymnasiën opgenomen, is met het begin van den cursus 1856—1857 in werking gekomen; welke vruchten daarvan te wachten zijn, zal de ondervinding leeren." (*Overgenomen uit het Regeringsverslag, bl. 30 enz.*)

De Rector quinquennalis heeft, behalve vrije woning, een tractement van *f* 300, en daarenboven nog *f* 400 van Stads wege voor een docent in de N. talen. Het Minerval is *f* 50.

LEYDEN. Het zeventiende verslag van het Gymnasium is eindelijk in zijn geheel verschenen. Behalve het reeds in ons vorig nommer blz. 125 vermelde bevat het nog een tweede

naschrift, waarin de Rector Dr. W. H. D. Suringar te kennen geeft, dat de beloofde verhandeling nog niet heeft kunnen verschijnen, en dat, om den daardoor ontstanen hiatus aan te vullen, door hem een gedeelte is afgestaan van een grootendeels onuitgegeven handschrift van J. F. Gronovius, hetwelk hij bezig was voor de pers gereed te maken. Dit geschrift, 't geen hierop volgt, voert tot titel: *Johannis Frederici Gronovii lectionum Tullianarum particula. Totius operis mox edendi prolusio. Addita praefatione editionis curam gessit W. H. D. Suringar, Litt. doct. Rector gymnasii Leidensis.*

Het achttiende verslag (Sept. 1855— Sept. 1856) bevat eene opgave van namen van buiten tijds vertrokken leerlingen; een berigt, dat in de vacature van tweeden onderwijzer in de wiskunde, ontstaan door het vertrek van Dr. G. van Hennekeler, in October 1855, bij Besluit van den Gemeenteraad i. d. 15 Mei 1856 voorzien is, door de benoeming van den heer E. van der Ven, Phil. Nat. Cand., nadat vooraf, bij Besluit van den Gemeenteraad i. d. 14 Februarij 1850, de jaarwedde aan dezen post verbonden, van *f* 600 op *f* 800 gebragt was. Hierop volgt eene mededeeling van de bevorderingen onder de leerlingen na afloop der examina, van de namen der nieuw aangekomenen en van de wijze, waarop de leerlingen over de verschillende klassen verdeeld waren. Vervolgens krijgt men eene opgave der leerboeken en Schrijvers voor den volgenden cursus en eene Tabel van de lessen gedurende dien cursus te geven.

Het verslag wordt besloten door eene Nederduitsche verhandeling ten titel voerende: *Over het werkwoord* LIJKEN *en zijne voornaamste afstammelingen. Eene proeve van Etymologie.* (*Eerste gedeelte.*) *door L. A. te Winkel, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct.*

De verhandeling wordt besloten door een Naschrift, waarin de schrijver te kennen geeft, dat door eene verschikking der beurten, de taak om de gewone verhandeling bij het Programma van 1856 te leveren, hem een jaar vroeger dan anders het geval zou geweest zijn, was te beurt gevallen, waardoor hij verhinderd was geworden, om ook het tweede gedeelte te leveren. Het eerste gedeelte kan echter eenigermate als een op zich zelf staand geheel beschouwd worden.

DORDREHT. Het derde verslag nopens den Staat van het Stedelijk Gymnasium alhier, gedurende den cursus van 13 Augustus 1855 tot den 19 Julij 1856, bevat het berigt, dat in den nieuwen rooster van verdeeling der schooluren, die als Bijlage volgt, eenige belangrijke wijzigingen zijn aangebragt als:

1°. De afdeelingen A en B blijven vereenigd, met bevoegdheid om te worden gescheiden indien de verschillende behoeften zulks noodzakelijk maken.

2°. Met het aanleeren van niet meer dan hoogstens twee talen te gelijk mag in hetzelfde jaar een begin worden gemaakt.

3°. De uren waarin de leerlingen niet bepaald in eene klasse zijn ingedeeld, worden op het Gymnasium besteed tot het verrigten van schoolwerk, onder het oog van den leeraar die dat werk heeft opgegeven.

Ook in de wijze, waarop het onderwijs onder de verschillende leeraars verdeeld was, zal voortaan eenige verandering plaats hebben, en wel in dier voege, dat de Rector het Grieksch, en de Conrector het Latijn op al de klassen zal onderwijzen, terwijl de eerste het geheele onderwijs in de Algemeene geschiedenis, de laatste dat in de Antiquiteiten, Mythologie, historia Litteraria, en in de Oude geschiedenis en Aardrijkskunde op de 3 laagste klassen, Afd. A, zal op zich nemen.

In het personeel der leeraren had geene verandering plaats gehad; alleen was er eene vacature ontstaan in het collegie van Curatoren door de benoeming van den Heer Mr. J. S. LOTSIJ, die als burgemeester tevens voorzitter van het Collegie was, tot Minister van Marine; aan wiens veeljarige verdiensten, in aangeduide betrekking, ten opzigte van het Gymnasium, in korte doch warme bewoordingen openlijk hulde wordt gebragt.

Wijders bevat het Verslag (groot 9 bladz. 4°) de gewone opgave voor de Promotie van 6 September 1856, alsmede van de leerboeken en Schrijvers, welke gedurende den in te ganen cursus gebruikt zouden worden; mitsgaders de bovengenoemde Bijlage.

'sHERTOGENBOSCH. In het berigt omtrent het Gymnasium, voorkomende op bl. 138 van de "Bijdragen" van

het vorige jaar, zijn een paar onnaauwkeurigheden binnengeslopen. Naar het stelsel van Dupui wordt niet *gerekend*, maar *geteekend*. Voor deze klassen zijn er, sedert het voorgaande Verslag, wit geschilderde houten modellen bijgekomen. Voorts is niet de Heer J. P. RITSCHIE, gelijk daar mede vermeld stond, een Kunstschilder, maar wel de Heer A. H. VAN DER VEN, wiens naam op die plaats abusivelijk is uitgevallen.

In de plaats van Dr. P. OOSTERBAAN, als Rector te Breda beroepen (zie den vorigen Jaargang), is tot Conrector aangesteld Dr. J. F. H. WOLTERS (vergelijk hierboven NYMEGEN), die op den 1 Julij 1856 deze betrekking aanvaard heeft. En in de plaats van wijlen den Leeraar in de Nederd. en Fransche talen, J. H. NIVEL, in Augustus van dat zelfde jaar overleden, zijn twee hulpleeraars aangesteld, de H.H. J. J. VAN DER STOK en A. R. VAN WELL, die beiden hunne betrekking op den 9 September daaraanvolgenden zijn ingetreden.

De lessen zijn op nieuw geregeld, dagelijks, behalve zon- en feestdagen, van 8½ –12½ en van 3—6 uren. Alleen des zaturdags middags wordt geen onderwijs gegeven; doch alsdan komen de leerlingen, die gedurende die week meer kwade dan goede punten gekregen hebben, om strafwerk te maken.

HEUSDEN. Op bl. 143 van onzen vorigen Jaargang merkten wij reeds op, hoe wij van onzen kant geene kennis meer droegen van het voortdurend bestaan der Latijnsche School alhier, terwijl die evenwel in het Regeringsverslag van dat jaar nog aangewezen stond met 1 Rector en 10 leerlingen. In het nu onlangs weer verschenen Verslag der Regering, over 1855—1856, vinden wij op nieuw vermeld: HEUSDEN met 1 Rector en 9 leerlingen voor afd. A; terwijl aan ons, onder dagteekening van den 17 Februarij 1857, door het Gemeentebestuur van Heusden, tot hetwelk wij ons gewend hadden om eenigzins helderder in dit verschil te kunnen zien, eenvoudig teruggeschreven is: "In antwoord uwer let- "teren van den 8 dezer, heb ik de eer U te berigten, dat "er binnen deze stad geen Gymnasium bestaat. Met achting "enz." — Tirez-vous de là, cher lecteur!

NASCHRIFT.

Uit het Verslag der Regering nopens den staat der Hooge- Middelbare en Lagere scholen over 1855—1856 ontleenen wij op nieuw hetgeen volgt.

Blijkens de achter dit Verslag geplaatste tabel, waren er gedurende dat schooljaar in 't geheel 64 inrigtingen met 243 docenten en 1816 leerlingen; hetgeen namelijk de getalsterkte was op den 15 Januarij 1856.

Van deze 64 inrigtingen staan als *definitief erkende Gymnasiën* aangewezen, de volgende 21: Nijmegen, Zutphen, Harderwijk, Doesburg, Rotterdam, 's Gravenhage, Leyden, Dordrecht, Delft, Gouda, Brielle, Amsterdam, Haarlem, Middelburg, Zierikzee, Leeuwarden, Deventer, Winschoten, Meppel, Assen, Maastricht.

En als *Voorloopig erkende Gymnasiën*, de volgende 8: 's Hertogenbosch, Boxmeer, Wageningen, Enkhuizen, Franeker, Kampen, Oldenzaal, Groningen.

Er blijven alzoo over 35 Latijnsche scholen: Breda, Bergen op Zoom, Helmond, Uden, Gemert, Eindhoven, Grave, Heusden, Megen, Ravenstein, Arnhem, Tiel, Culenborg, Zevenaar, Zalt-Bommel, Groenlo, Elburg, Lochem, Doetinchem, Schiedam, Gorinchem, Alkmaar, Hoorn, Utrecht, Amersfoort, Harlingen, Sneek, Bolsward, Dokkum, Joure, Stavoren, Zwolle, Enschedé, Almelo, Ootmarssum.

Aangezien wij ditmaal begonnen zijn met onzen Staat óok op te maken volgens de sterkte van 15 Januarij, zoo zal

men in het vervolg terstond bij den eersten blik kunnen nagaan het juist verschil, dat daar nog mogt blijven bestaan, tusschen enkele opgaven van de Regering en uit de "Bijdragen." Voor als nog echter zijn wij verpligt onze vergelijkingen te bepalen tusschen den datum der Regering, 15 Jan. 1856, en dien, welke bij ons het digst daarbij komt, d. i. 1 Nov. 1855; waarbij wij trouwens op nieuw opmerkzaam maken, op hetgeen wij hieromtrent ten vorige jare reeds aanmerkten op bl. 141 van ons Nommer.

Indien men alzoo onzen Staat van 1855 naziet, dan zal men in de eerste plaats bevinden dat daarop voorkomen in het geheel 65 inrigtingen. Over het verschil betreffende *Veendam* en *Heusden* hebben wij zoo even reeds gesproken in onze "Schoolberigten." Deze twee gaan als + en — tegen elkander op. Maar dan telden wij nog in November 1855 *Oosterhout*, welke school met het begin van het volgende jaar opgeheven is. Wij hebben een brief van den gewezen Rector van Oosterhout voor ons liggen, onder dagteekening van 28 Jan. 1857, waaruit men weinig meer leert, dan dat reeds in Julij 1855 de Gemeenteraad aldaar besloten had om in het vervolg geene jaarwedde meer aan de Docenten uit te betalen, en daarop de Regering verklaard had, dat het Rijk dus ook niet verder eene opgehevene inrigting kon subsidiëren; — zoodat van den 1 Jan. 1856 af, de Rector reeds buiten betrekking en zonder eenig inkomen geweest was. Voor weinige dagen had hij zich tot den Koning gewend.

Het Regeringsverslag deelt hieromtrent eenvoudig mede (bl. 28): "In den nu behandelden cursus zijn er slechts twee "Latijnsche scholen vervallen, die te Oosterhout, waarover "in het vorig Verslag is gehandeld, en die te Veendam, waar"aan eene andere rigting is gegeven, ten gevolge waarvan "de oude talen er niet meer worden onderwezen." — Hetgeen in het bedoelde vorig verslag over Oosterhout verhandeld is, kan men naslaan op bl. 147, in de "Bijdragen" van verleden jaar.

De Regering telde verder, op 15 Januarij 1856, *negentien* Docenten minder dan onze Bijdragen nog geene drie maanden

te voren. Rekent men hier af *Oosterhout*, dat vóor genoemden datum bij ons nog met 2 docenten voorkomt, zoo blijft het verschil evenwel 17. Voegt men hierbij, dat *Veendam* in de Bijdragen nog op 2 leeraars gerekend werd en bij de Regering níet meer voorkomt; dat daarentegen laatstgenoemde 1 Rector te Heusden telt, wien wíj maar niet kunnen uitvinden, dan is er toch nog steeds een verschil van 16, voortspruitende uit de volgende niet overeenstemmende opgaven gedaan door het Regeringsverslag en aan onze Redactie.

Assen figureert voortdurend bij de Regering met haren gestereotypeerden enkelen officiëelen docent, en in onze Bijdragen van 't vorig jaar met . . . . 6, verschil 5.

Oldenzaal	bij de	Regering met	3	in	de	Bijdragen	met	4	docenten,	„	1.
Arnhem	„	„	4	„	„	„	„	5	„	„	1
Tiel!	„	„	1	„	„	„	„	3	„	„	2.
Delft	„	„	4	„	„	„	„	6	„	„	2.
Gorinchem	„	„	2	„	„	„	„	3	„	„	1.
's Hertogenbosch	„	„	4	„	„	„	„	6	„	„	2.
Boxmeer	„	„	4	„	„	„	„	5	„	„	1.
Megen	„	„	1	„	„	„	„	2	„	„	1.
Alsoo het overblijvend verschil											16.

Wij onthouden ons nog van verdere aanmerkingen hieromtrent, en gaan eenvoudig voort met op gelijke wijze het verschil aan te toonen tusschen het Regeringsverslag en de Bijdragen ten aanzien van het aantal leerlingen. Eerstgenoemde, gelijk wij bereids zagen, telde er op den 15 Jan. 1856—1816; de laatsten op den 1 Nov. te voren 1930.

In dit kort tijdsverloop zou het verlies alzoo geweest zijn 114; nog meer dan het vorige jaar. Zie hier intusschen hoe dat moet ontstaan zijn.

In den cursus van 1855—1856, waren er, volgens de opgave aan ons gedaan, en overeenkomstig het Verslag der Regering, te

	op 1 November	en	op 15 Jan.				meer	minder
Winschoten	48	„	45	leerl. in 't geheel,	en alzoo	in Nov.	3	„
Leeuwarden	37	„	36	„	„	„	1	„
Sneek	27	„	28	„	„	„	„	1
Franeker	24	„	22	„	„	„	2	„
Bolsward	2	„	3	„	„	„	„	1
Stavoren	1	„	0	„	„	„	1	„
Assen	38	„	42	„	„	„	„	4
Meppel	25	„	17	„	„	„	8	„
Zwolle	21	„	19	„	„	„	2	„
						Transp.	17	6

	op 1 November	en	op 15 Jan.				meer	minder
						Per transp.	17	6
Kampen	36	„	35	leerl. in 't geheel,	en alzoo	in Nov.	1	„
Oldenzaal	33	„	32	„	„	„	1	„
Almelo	25	„	7	„	„	„	18	„
Ootmarssum	29	„	20	„	„	„	9	„
Arnhem	25	„	15	„	„	„	10	„
Nijmegen	51	„	47	„	„	„	4	„
Zutphen	70	„	69	„	„	„	1	„
Zalt-Bommel	19	„	11	„	„	„	8	„
Groenlo	14	„	3	„	„	„	11	„
Zevenaar	6	„	7	„	„	„	„	1
Utrecht	71	„	68	„	„	„	3	„
Amersfoort	35	„	31	„	„	„	4	„
Amsterdam	114	„	110	„	„	„	4	„
Haarlem	46	„	33	„	„	„	13	„
Alkmaar	4	„	5	„	„	„	„	1
Enkhuizen	29	„	11	„	„	„	18	„
's Gravenhage	130	„	131	„	„	„	„	1
Leyden	41	„	38	„	„	„	3	„
Dordrecht	33	„	30	„	„	„	3	„
Gorinchem	21	„	20	„	„	„	1	„
Brielle	23	„	27	„	„	„	„	4
Middelburg	30	„	29	„	„	„	1	„
Zierikzee	23	„	22	„	„	„	1	„
's Hertogenbosch	26	„	29	„	„	„	„	3
Breda	20	„	15	„	„	„	5	„
Bergen op Zoom	11	„	8	„	„	„	3	„
Grave	6	„	5	„	„	„	1	„
Boxmeer	21	„	25	„	„	„	„	4
Eindhoven	22	„	21	„	„	„	1	„
Helmond	8	„	9	„	„	„	1	„
Gemert	23	„	25	„	„	„	„	2
Megen	6	„	7	„	„	„	„	1
Uden	9	„	11	„	„	„	„	2
							142	25

Van deze 42 inrigtingen (al de overigen wijzen in de beide Staten een gelijk getal leerlingen aan) waren er aldus 30 die op 1 November 1855 méer, en 12 die minder leerlingen telden. Voegt men nu bij die 25 de leerlingen der alleen in 't Regeringsverslag voorkomende Lat. Scholen van Heusden, ten getale van 9
en bij die 142, nog die van Veendam en Oosterhout, te zamen 6
dan verkrijgt men de getallen . . . . 148 en 34
welke na aftrekking van elkander het verschil opleveren van . . . . 114.

Doch even als het vorige jaar stuiten wij nu verder op eene zelfs nog meer verwikkelde becijfering, namelijk ten opzigte van de *Gemengde afdeeling*, welke alleen bij de Re-

gering voorkomt. De 1816 leerlingen welke hare tabel aanwijst, zijn de som van

1229 voor de Afdeeling A
504 〃 〃 〃 B
83 〃 〃 gemengde afdeeling.

Deze laatste 83 discipels worden verkregen op de volgende wijze:

	STAAT VAN DE REGERING, ENZ.			BIJDRAGEN VOOR 1855.	
	Gemengde afd.	Afd. A	Afd. B	1e Afd.	2e Afd.
Groningen	12	37	1	49	1
Meppel	5	10	2	18	7
Amsterdam	22	75	13	100	14
Rotterdam	29	33	38	43	57
Leyden	13	21	4	36	5
Dordrecht	2	19	9	22	11
	83				

Het waarschijnlijkste blijkt wel te wezen (want regt duidelijk wordt het niet), dat die zamensmelting van 3 afdeelingen welke aan de Regering worden opgegeven, voor onze Bijdragen in den regel geschiedt, door die gemengde afdeeling bij de afdeeling A te tellen. Maar in elk geval diende alsdan dat getal van 83 (wij herhalen hier onze aanmerking van 't vorige jaar), hetwelk de Regering voor die gemengde afdeeling heeft, veel grooter te wezen; daar er toch Gymnasiën zijn, waarvoor wij b. v. dadelijk kunnen verwijzen op dat van Doesborgh, waar geene afzonderlijke 2e afdeeling gevonden wordt, ofschoon er toch ook nieuwe talen worden onderwezen; doch waar het gansche onderwijs in oude en nieuwe, in een woord, in alle vakken welke er gedoceerd worden, gelijkelijk verpligtend is voor alle leerlingen zonder onderscheid: zoodat deze, volgens den hier blijkbaar aangenomen maatstaf, gezamenlijk dienden gebragt te worden onder die rubriek van gemengde afdeeling.

Deelt men voorts het getal inwoners van ons land op 31 December 1855 (3,261227) door het aantal leerlingen, die er volgens de tabel der Regering waren 15 dagen later, d. i. door 1816, dan verkrijgt men 1 leerling op 1796 [1]) inwoners. ('t Vorige jaar 1 op 1803).

---

1) Wat hier minder is dan ½ vervalt; wat meer is wordt gerekend voor 1.

Ten opzigte van het afzonderlijk getal inwoners van iedere provincie, en van het gezamenlijk aantal leerlingen op de aldaar aanwezige Gymnasiën (mede volgens aangeduide Tabel) is de verhouding als volgt; waarbij wij, ter gemoetkoming voor hem wie lust heeft om hier vergelijkingen te maken, de overeenkomstige cijfers uit onzen vorigen jaargang nogmaals hebben opgenomen.

AANVANG VAN 1856.						AANVANG VAN 1855.
In Overijssel	1	leerling	op	1140	inwoners	op 1175.
„ Limburg	1	„	„	1318	„	„ 1286.
„ Z.-Holland	1	„	„	1388	„	„ 1400.
„ Drenthe	1	„	„	1535	„	„ 1668.
„ Utrecht	1	„	„	1587	„	„ 1742.
„ Gelderland	1	„	„	1615	„	„ 1436.
„ Groningen	1	„	„	2121	„	„ 2161.
„ Friesland	1	„	„	2174	„	„ 2265.
„ N.-Brabant	1	„	„	2298	„	„ 2667.
„ N.-Holland	1	„	„	3127	„	„ 2956.
„ Zeeland	1	„	„	3231	„	„ 3060.

Naar deze verhouding is alzoo, sedert verleden jaar, het getal leerlingen afgenomen in Gelderland, N.-Holland, Zeeland en Limburg; en omgekeerd toegenomen in de overige provinciën. Men wachte zich hier echter voor het maken van te spoedige gevolgtrekkingen; want zoo zij men hier onder anderen b. v. indachtig, dat in Overijssel met al hare fabryksteden, de 2ᵉ Afdeeling het bloeijendste is; dat nogtans op vele plaatsen het daarstellen dier 2ᵉ Afd. niets anders geweest is, dan de inlijving of zamensmelting eener zoogenaamde Fransche school met de Latijnsche school; hetgeen trouwens ook buiten Overijssel onderscheidene reizen heeft plaats gehad, en nog wel slechts alles is wat er geschiedt voor de zeer kunstelooze reformatie eener meer ouderwetsche Lat. school in een modern gymnasium; en dat alzoo van al die plaatsen in ons land, waar óf de Lat. scholen nog op den ouden voet gebleven zijn, óf waar slechts eenige uitbreiding aan het onderwijs in de oude talen gegeven is, door toevoeging van eenige lessen ook in de nieuwe talen, zonder dat laatstgenoemden er daarom afzonderlijk worden gedoceerd, — de leerlingen der Fransche scholen wel dienden medegerekend te worden, wanneer men

het getal der gymnasiasten wilde vergelijken naar verhouding van de sterkte der bevolking.

Ten slotte schrijven wij hier nog, even als het vorige jaar, uit het Verslag het volgende woordelijk over, om dezelfde beweegredenen als wij destijds blootlegden op bl. 146.

"Neemt men in aanmerking, dat in den cursus $18^{55}/_{56}$ "twee scholen, gezamenlijk 13 leerlingen tellende, vervielen, "en dat op 15 Januarij 1855 dertig leerlingen minder aan-"wezig waren dan op 15 Januarij 1854, dan is in den laatsten "tijd toeneming van leerlingen — merkbaar." — (Wij behoeven hier gewis niet te herhalen, dat zulks door die gedurige zamensmelting van Fransche met Latijnsche scholen, echter wel eens schijnbaar kan zijn, of zich althans sterker kan voordoen, dan het strikt genomen zou mogen heeten).

"Ten aanzien der 35 Latijnsche scholen — zijn de in "het vorig Verslag gemaakte opmerkingen ook nu nog geheel "van kracht. Enkele slechts kunnen geacht worden goed te "zijn ingerigt en aan hare bestemming te beantwoorden. Ver-"reweg de meeste verkeeren in kwijnenden toestand, worden "door weinige, sommige slechts door enkele leerlingen be-"zocht en hebben een geheel onvoldoend getal van leeraars. "Aan haar behoud wordt nogtans door de Gemeentebesturen "over het algemeen sterk gehecht, daar zij in kleine, minder "welvarende plaatsen, nog eenig stoffelijk voordeel opleveren "en bovendien de ouders, die hunne kinderen voor de Hoo-"geschool bestemmen, zich ongaarne verstoken zien van de "gelegenheid om hen daarvoor te doen opleiden. De Regering "vindt alzoo geene of althans zeer geringe medewerking, wan-"neer zij bij voorkomende gelegenheden de opheffing in over-"weging geeft eener onvoldoende Latijnsche School, welke "geen rijks-subsidie geniet en waarop zij dus weinig invloed "kan uitoefenen."

Het uitroeijen van eenen enkelen boom die geene voldoende vruchten draagt, zal den boomgaard juist niet verbeteren; althans zoo men niets daarvoor in de plaats plant. En op die

gehechtheid, waarvan hier gesproken wordt, namelijk hoe kleine plaatsen in 't algemeen gaarne eene Lat. school behouden, zou gewis veel afgedongen kunnen worden. Vid. in voce: Culenborg, Oosterhout, enz. De stoffelijke voordeelen worden toch doorgaans, en vooral op kleine plaatsen, juist niet in de zaken des geestes, maar wel in die der stof zelve gezocht; tegenwoordig welligt meer nog dan te voren. Sed haec hactenus.

BIJDRAGEN

TOT DE

KENNIS EN DEN BLOEI

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

VOOR

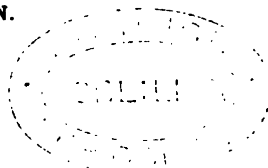
1857.

UITGEGEVEN DOOR

HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN

AAN

DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN.



UTRECHT,
KEMINK EN ZOON.
1858.

Namens het Genootschap uitgegeven door N. J. B. Kapteyne van de Coppello, D. Burger, Jr., D. Terpstra.

Alle exemplaren zijn door een lid der Redactie hieronder geteekend.

INHOUD.

PROEVE EENER UITGAAF VAN

HORATIUS BRIEVEN

VOOR DE HOOGERE KLASSEN DER GYMNASIEN.

Daar onze Bijdragen ten doel hebben het een en ander op te nemen, dat tot het onderwijs in de oude talen betrekking heeft, zoo meende ik wel te doen, indien ik vooraf eene proef nam, hoe het plan tot eene uitgaaf van de Brieven en Satyren van Horatius zou worden opgenomen.

Het plan daartoe ontstond uit de ondervinding, opgedaan bij de behandeling dezer schriften op de hoogere klassen van het gymnasium. Ik bemerkte, dat voor jongelieden, die zoo ver de taal magtig zijn, dat ze, zonder groote grammatikale bezwaren de werken van Horatius lezen konden, eene groote moeijelijkheid overbleef. Ze stootten telkens, wanneer ze zich voor de lessen voorbereidden, op feiten, die hun onbekend waren; op toespelingen, die ze zonder genoegzame historische en antiquarische voorlichting niet konden begrijpen.

Het gevolg daarvan was natuurlijk, dat ze vooreerst den zamenhang niet begrepen en vervolgens de schoonheid, gepastheid en fijnheid der verschillende partijen niet konden vatten, zoodat ze of van een arbeid afkeerig werden, die hun niets baatte of hen beroofde van het genoegen, om zich zelven des schrijvers gedachten duidelijk te maken. En toch is het noodig, nuttig en zelfs onontbeerlijk, om hen aan eigen nadenken en inspanning te gewennen en hunnen ijver bij de voorbereiding op te wekken en levendig te houden, zullen

ze goede studenten en ontwikkelde menschen worden. Daartoe meende ik hun aanleiding te geven, door die inlichtingen aangaande personen en zaken bij den text te voegen, die ze weten moeten, om Horatius eenigermate te kunnen volgen. Ook moesten ze worden verwezen naar hunne grammatica en daarin opzoeken, wat tot eene meer naauwkeurige kennis van de taal kan opleiden, zonder dat ze door al te gedienstige hulp van eigen werkzaamheid werden verschoond. Ik heb om die reden telkens, waar het noodig scheen, naar eene of andere paragraaf van Madvig verwezen, opdat ze door zelven na te slaan, zich die grammaticale kennis konden verschaffen, die ze tot beter verstand der taalvormen en uitdrukkingen behoefden. Het is waar, des onderwijzers taak is het hen daarin ook mondeling voor te lichten en het wetenswaardige bij de lezing mondeling voor te dragen; maar eigen studie en voorbereiding is ook noodzakelijk en bij Horatius toch zoo doelloos, als ze van verband en zamenhang hoegenaamd geen begrip kunnen erlangen, dat het mij een wezenlijke behoefte toescheen hun in de moedertaal, die zij 't gemakkelijkst en 't best verstaan, het meest noodige bij te brengen.

Niemand voorzeker zal mij tegenwerpen dat het dan beter ware hen vooralsnog niet met zulke schriften bezig te houden. Daarop zal mijne inleiding antwoorden, die eenige wenken aangaande de voortreffelijkheid van Horatius schriften bevat, vooral voor jongelieden, die eenmaal naar wezen en vorm het zout der maatschappij wezen zullen of althans voorgangers zullen moeten zijn in al wat edel, groot en schoon is.

Aangenaam zal het mij zijn, wanneer mijne wijze van behandeling bijval vindt en ik de overtuiging erlang, dat ik niet vergeefs dezen arbeid heb ondernomen.

INLEIDING.

De dichterlijke brieven, die we hier gaan behandelen, zijn het werk van Q. Horatius Flaccus, een der schoonste vernuften, die Rome ooit heeft gehad.

Te Venusia in Apulie geboren 688 U. C. en zoon eens vrijgelatenen, was hij na eene zorgvuldige opvoeding naar Rome gegaan, en van daar, na het noodige onderrigt te hebben ontvangen, naar Athene overgestoken, om zijne studien te voltooijen. Hier medegesleept door de partij der gemeenebest-gezinden, die onder aanvoering van Brutus en Cassius de wapenen tegen de dwingelandij des tweeden Driemanschaps hadden opgenomen, nam hij deel aan den slag bij Philippi; maar keerde na den ondergang zijner partij naar Rome terug en vond daar gelegenheid, om door bemiddeling van Maecenas een gedeelte zijner verbeurd verklaarde goederen te herkrijgen en een' post te erlangen, die hem in staat stelde in zijn onderhoud te voorzien.

Zijn' vrijen tijd besteedde hij aan de dichtkunst, waarvoor hij veel aanleg bezat, en werd dan ook al spoedig als dichter bekend en in korten tijd zoo beroemd, dat zelfs Augustus zich aan hem liet gelegen liggen.

Behalve de lierzangen of Oden, en hekeldichten of Satyren, hebben wij van hem dichterlijke Brieven, aan velen zijner vrienden en bekenden, naar aanleiding van verschillende omstandigheden, geschreven en later door hem tot eenen bundel vereenigd en uitgegeven, deels om aan zijne eerzucht te voldoen en aan den wensch van velen zijner tijdgenooten: deels omdat het hem een middel aanbood, om zijne inkomsten te vermeerderen. Want even als bij ons werden de werken der groote vernuften naar alle deelen des lands en vooral naar die provincien verzonden, waar, zooals in Spanje, Gallie en Africa, zich eene menigte Romeinen hadden neergezet, die, of in dienst van den staat, of om handelsbelang zich van Rome hadden verwijderd.

Zoo verspreidde zich de roem van Horatius door alle landen; en niet ten onregte. De bevalligheid, de zuivere smaak, het fijne gevoel, dat hij in schoone versen wist te kleeden, de sierlijkheid en kracht van taal, die in al zijne zangen uitblinkt, maar vooral ook de rijkdom, juistheid en waarheid zijner gedachten en het warme gevoel voor schoonheid en deugd, dat hem bezielde, maken hem tot een der edelste vernuften der oudheid.

Vooral ook in zijne Brieven leeren we hem als zoodanig

kennen. Zij zijn aanvankelijk geschreven zonder eenig bijoogmerk en daarom voor ons van te grooter waarde. Want ze zijn juist daardoor de zuivere bronnen, waaruit we eene juiste kennis van zijne inborst kunnen putten en een helderder inzigt in de verhouding, waarin hij tot velen zijner tijdgenooten stond. Nergens komt de fijne tact, de menschenkennis en de levenswijsheid van Horatius zoo helder aan den dag, als juist in deze zijne Brieven, waarin hij met aanzienlijken en geringen den juisten toon weet aan te slaan en de waarheid, ja zelfs harde waarheden, zoo weet in te kleeden, dat ze dengene, dien ze treffen, niet beleedigen, maar verzacht door den schoonen vorm, waarin ze zijn medegedeeld, ingang vinden bij ieder, wiens schoonheidsgevoel niet ten eenenmale is verstompt.

Uit het voorafgaande ziet men, dat de inhoud der Brieven dikwerf niet veel van die der Satyre verschilt; doch dit is slechts toeval. De Satyre is van nature niets anders, dan een hekeldicht en heeft ten doel de dwaasheid van sommige zeden en gewoonten ten toon te stellen. De dichterlijke Brief kan hetzelfde onderwerp behandelen, maar is volstrekt aan geen bepåald soort van onderwerpen gebonden. Hij kan even goed over poëzie handelen, als over het aanleggen van een' tuin en zijn wezen ligt eenvoudig in den lossen trant en den vrijen toon, die er in heerschen moet, in navolging van den gewonen briefstijl; slechts hierin van een gewonen brief verschillend, dat hij in gebonden stijl geschreven is.

De twee bundels welke wij van Horatius Brieven nog bezitten zijn meestal uit dien tijd van des dichters leven, toen hij zich aan het woelige Rome had onttrokken en meestal op zijn landgoed in het Sabynsche vertoefde, om ongestoord de wijsbegeerte te beoefenen, van welke zucht dan ook de meeste zijner brieven de duidelijke kenmerken dragen. Onze dichter was zijn vijf en veertigste jaar ingetreden, toen hij den eersten bundel uitgaf, en dus op het toppunt van zijn ontwikkeling. Hij voegde bij grondige studie en uitgebreide kennis der grieksche Lierdichters een' zuiveren en gekuischten smaak, die vooral ook in het aanwenden en toepassen der verschillende verssoorten uitkomt. De ruwe en harde verzen

van vroeger tijd maakte bij hem plaats voor zacht vloeijende en welluidende strophen, en zoo ten aanzien van geschikte inkleeding zijner gedachten, als in het gepast aanwenden van vergelijkingen, overgangen, figuren, is hij een onberispelijk voorbeeld tot navolging. En moge Horatius dan al vele denkbeelden aan anderen ontleend hebben, zoo is in de Brieven de stof geheel zijn eigendom en kan de bewerking daarvan tot een bewijs verstrekken van de hem eigene vindingrijkheid, diep nadenkenden en edelen zin. Hetgeen de Brieven bijzonder kenmerkt is de fijne persiflage, die er als een schoon waas over heen ligt, en de losheid en gemakkelijkheid van uitdrukking, die een van de eerste vereischten is in dit soort van dichterlijke voortbrengselen.

Horatius is zeven en vijftig jaren oud geworden, en heeft tot aan zijn' dood de achting en de liefde van zijne vrienden behouden. Slechts zij waren zijne vijanden, die zijn' letterkundigen roem benijdden, en om hunne prulschriften menigmaal en te regt door hen waren gehekeld. Hij werd begraven naast zijn' begunstiger en vriend Maecenas, met wien hij bij zijn leven vertrouwelijk had omgegaan en aan wien hij alle zijne werken heeft opgedragen, gelijk dan ook de eerste Brief aan Maecenas is gerigt.

DE BRIEVEN VAN HORATIUS.

EERSTE BOEK.

EERSTE BRIEF.

Aan C. Cilnius Maecenas.

Waarschijnlijk bekleedt deze Brief de eerste plaats in den bundel, om aan Maecenas eershalve de eerste plaats in te ruimen, althans het is onzeker of hij voor of na de overige Brieven vervaardigd is. De inhoud zelf duidt aan, dat het

een antwoord is van onzen dichter op eene ernstige en dringende opwekking van Maecenas, om de studie der wijsbegeerte en zijne afzondering te laten varen en den dichterlijken arbeid voort te zetten, waaraan hij zich reeds zoo lang met roem had toegewijd. Horatius ontvouwt hier de redenen, waarom hij daaraan niet kan voldoen; maar geeft, terwijl hij eene weigering uitspreekt, toch in ruil voor het gevraagde een proeve van zijn dichttalent, dat wel tegen een Ode kan opwegen.

Van vs. 1—10 vergelijkt Horatius zich met een' zwaardvechter, die aan zijne verpligting tegenover zijne meesters en het publiek voldaan heeft en nu rust van zijn' arbeid.

Vs. 10—26 geeft hij te kennen, dat hij zich geheel aan de wijsbegeerte heeft gewijd, omdat die eene ernstige en nuttige bezigheid is voor alle menschen.

Vs. 26—52 ontvouwt hij de wijze, waarop hij, ofschoon nog geen wijsgeer in den vollen zin des woords, toch daarvan reeds de vruchten plukt bij het regelen van zijn inwendig leven, en toont aan dat zulks voor iedereen, die maar wil, bereikbaar en wenschelijk is.

Vs. 52—68 schetst hij de rigting van het meerendeel zijner tijdgenooten, die in plaats van wijsheid naar geld en eer zoeken.

Vs. 68—92 behelst de reden, waarom Horatius zich niet meer te huis voelt in die wereld, sedert hij de dwaasheid van al dat jagen naar ijdele dingen heeft ingezien en nergens een vaste rigtsnoer bij hen vindt, om zijn gedrag naar te regelen.

Vs. 92—104 doet hij Maecenas gevoelen, dat hij aan de wijsbegeerte geen regt laat wedervaren, wanneer hij de dwaasheid en ligtzinnigheid des dagelijksche levens daaraan voortrekt en hem zijne afzondering en studie verwijt.

Vs. 104 enz. eindigt den brief met een kwinkslag, om den ernstigen toon, die er in heerscht, wat te verzachten en den aanzienlijken vriend in een goede luim te houden; want de zulken vooral hooren zelden gaarne de waarheid, wanneer die met hunne neigingen in strijd is.

Donatum iam rude. d. i. *Reeds met een staf begiftigd.* Een zwaardvechter, die zich door zijn dapperheid en erva-

renheid de gunst des volks had weten te verkrijgen, kreeg somtijds een staf ten geschenke, ten teeken, dat hij eervol ontslagen was en hing dan zijne wapenen in den tempel van Hercules op ten bewijze, dat hij zijn beroep vaarwel zeide. Het gebeurde evenwel vaak, dat een zwaardvechter, die gaarne gezien werd, door groote belooningen er toe gebragt werd, om zich nog eens te laten zien en dan liep hij altijd gevaar, om door een jongere en sterke tegenpartij den zuur verworven roem te verliezen. Daarom verlieten ze de school (ludus), waarin ze als zwaardvechters hun verblijf hadden en ontgingen alle aanzoeken door hun vertrek naar eenige afgelegene provincie. Horatius wil evenmin zijn roem als dichter in gevaar brengen: het kon zijn, dat zijn talent met hem verouderd ware, dus beschouwd hij zijn dichterlijke loopbaan liever als geeindigd.

Sanus, zie Madvig, § 324 c.

Ad extremum ridendus. Men verbinde *ad extremum* niet met *peccet*. De zin is: op het laatst nog belagchelijk. Over deze beteekenis van het gerundivum, zie Madvig, § 445.

Itaque. Over de plaatsing van dit voegwoord, zie Madvig § 465 c.

Ac ne forte roges reliq. De Romeinen waren reeds lang met de grieksche letterkunde en wijsbegeerte bekend; maar deze had tot nog toe slechts bij enkelen diepe wortelen geschoten en even als het bijna altijd gaat, de groote hoop volgt de mode, ook al heeft die eene goede rigting genomen, zonder zich daarvan rekenschap te geven en den regten zin en beteekenis eener zaak te vatten. Ook bij de Romeinen was wijsbegeerte in de mode gekomen, maar slechts, omdat ieder fatsoenlijk man iets daarvan weten moest: de een behoorde bij de Epicureïsche, de andere bij de Stoicijnsche school, maar meestal zonder zich veel om de zaak te bekommeren. Cicero klaagt nog dikwerf, dat men zijne zucht voor wijsbegeerte niet begrijpt en zijne woorden verkeerd opvat. Ook Maecenas schijnt de regte toepassing en het nut der philosophie voor het leven en de veredeling van hart en zin door hare beoefening niet op hoogen prijs te hebben gesteld en bij Horatius meer het volgen dier moderigting te hebben verondersteld, dan de begeerte naar veredeling en

reiniging door middel eener ijverige beoefening van de wijzen van Griekenland. Daarom geeft Horatius hem te verstaan, dat hij zich nog aan de eene, nog aan de andere secte aansluit, omdat het hem niet te doen is, om een Epicurist of Stoicijn te heeten, maar om het beste uit alle scholen zich eigen te maken.

Addictus iurare. Zie Madvig, § 414. Aam. 3.

Nunc agilis fio, reliq. Horatius doelt hier op de grondstelling der Stoicijnen, dat het den wijzen past zich met het staatsbestuur bezig te houden. Vergel. Cic. de Fin. 3.20.

Et mihi res, reliq. Aristippus leer was juist het tegengestelde van die van Zeno. Terwijl deze en zijne volgelingen zich in alles aan de natuur meenden te moeten onderwerpen en een leven volgens de natuurwetten voor het hoogste geluk en de hoogste wijsheid hielden; zoo vond Aristippus het geluk juist daarin, dat hij zich boven de dingen dezer wereld verhief en zich daardoor niet liet beheerschen, om tot vrijheid te geraken en zich los te maken van al wat verdrietig en onaangenaam was, zooveel dat de menschelijke natuur veroorloofde. De natuur te dienen was het werk van Diogens, zich van de natuur te bedienen was het doel van Aristippus.

Res beteekent hier dus: de lotgevallen, de omstandigheden die aan de menschelijke natuur eigen zijn; de Stoicynen b. v. leefden zeer matig en vonden het gepast niet meer te nemen, dan tot onderhoud, voeding en dekking noodig was: de Cyrenaicus leefde weelderig, als hij verkoos, en bediende zich van het voorhandene, om daardoor zich vermaak en genot te verschaffen, doch met de bijvoeging, dat men zich daaraan niet mogt verslaven.

Restat, *ut his ego*, reliq. *Restat* beteekent: Er blijft nog overig, namelijk: *te doen*. Horatius had gezegd, dat hij zich van het jagen naar geld en eer, van het streven naar aardsche dingen gewend had tot de studie der wijsbegeerte en daarvoor eene groote voorliefde gekregen had; dus had hij de werken van verschillende philosophen doorgelezen en zich zoo wat op de hoogte der wetenschap gezet, de toepassing alleen ontbrak er aan. *His elementis* zegt hij met bescheidenheid, daar hij niet den schijn wilde aannemen van

een groot wijsgeer te zijn, en slechts de waardij van de zaak, die hem bezig hield, tegen Maecenas behoefde te verdedigen, die hem liever weder aan 't dichten had gezet.

Non possis — quantum Zie Madvig, § 345.

Non possis — Contemnas. Over de verbinding dezer Coniunctivi, zie Madvig, 373. Aam. 5.

Lynceus was een der Argonauten, die zoo scherp van gezicht was, dat hij tot in de onderwereld met zijn blik doordrong: *Glycon* een worstelaar van uitnemende ligchaamskracht.

Est. heeft hier de beteekenis van *licet.* Zoo is b. v. bij Terentius Adelph 5. 3. 42. *Scire est liberum ingenium;* en zoo ook bij anderen zoo dichters als prozaschrijvers.

Fervet avaritia — sunt. Zie Madvig, § 373. Aam 5.

Sunt verba et voces. De kwakzalverij is zoo oud haast als de wereld. Zoowel in het Oosten, als in Griekenland en Rome waren menschen, die voorgaven de ziekten des ligchaams te kunnen genezen door het uitspreken van zekere tooverwoorden. Het bijgeloof was destijds zeer toegenomen, en naarmate de volksgodsdienst minder geacht werd, kwamen daarvoor allerlei vreemde en buitenlandsche ceremonien en plegtigheden in de plaats. Zelfs Augustus was niet vrij van bijgeloof. Ik geloof dus, dat Horatius zeggen wil, niet, dat de philosophie zoo plotselinge genezing te weeg brengt, maar dat die gelijk wij zeggen *wonderen doet* voor hem, die er zich ijverig mede bezig houdt; want slechts in dien zin kon hij zulke bezweeringsmiddelen voor zielsziekten aan de wijsbegeerte toeschrijven. *Certa piacula*, in den volgenden zin beteekent dus: *onfeilbaar werkende reinigingsmiddelen*, en *pure* ziet op de bedoeling van den lezer en zijn zielstoestand: hij moet den wil hebben om gezond te worden en dus *pure* legere, d. i. zonder andere bijoogmerken, b. v. van nieuwsgierigheid of eerzucht. Zoo gebruikt Cicero Senect c. 5. *pure agere aetatem*, d. i. rein, zonder kwaad te doen. *Quibus possis*, zie Madvig, § 390.

Patientem commodet aurem. Deze uitdrukking bevat eene metaphora of overdragtelijke spreekwijze hierin gelegen, dat 1° op het oor, dat onbezield is, de eigenschap van een levend wezen, geduld namelijk, wordt overgebragt; en 2° de

werking *Commodare* wordt toegepast op iets, dat men eigenlijk niet leenen kan. In de laatste soort ligt eene *vergelijking*, in de eerste eene *verpersoonlijking* ten grondslag. In de beeldspraak en de afwisseling daarvan met eigenlijke uitdrukkingen is Horatius vooral in zijn Brieven een onberispelijk voorbeeld; zoo wel om de eenvoudigheid als om de juistheid zijner beelden en gelijkenissen. (Zie over het gebruik en de nuttigheid van den figuurlijken stijl Blair lessen over de Redekunst, dl. 1. pag. 301 en Polak, Handl. tot de Beoef. der fraaije Letteren pag. 133 volgg.). Inzonderheid maakt Horatius veel gebruik van de vermengde allegorie, zooals b. v. in de aanvang van dezen Brief geschiedt, waar door de bijvoeging van het woord *Maecenas* en later van de woorden: "*non eadem est aetas non mens*" verduidelijkt wordt, waarop de allegorie van toepassing is. Een voorbeeld van onvermengde allegorie is de Ode van Horatius 1. 14. *O. Navis* enz. Vergel. Lulofs Aanm. op Blairs lessen, dl. 1. pag. 203.

Virtus est vitium fugere, reliq. De deugd bestaat niet in de opvolging van eene bepaalde reeks van voorschriften. Het vermijden van het kwaad onder alle omstandigheden is reeds deugd. Met deze waarheid besluit Horatius zijne opmerkingen aangaande de mogelijkheid, om door wijsbegeerte tot veredeling van zijn zedelijk bestaan te geraken. Al ware het dat men nog slechts aanvankelijk daarmede zich bezig hield, elke stap voorwaarts was een stap nader tot de volmaaktheid. Zich te onthouden van het kwaad is reeds deugd, en niemand kan tot de volkomene wijsheid naderen, die niet begint zich van de dwaasheid af te wenden. Hoe Horatius de deugd beschouwde ziet men Ep. lib. 1. 16 vers. 40. *Vir bonus est quis?* reliq.

Repulsam. Niet in 't algemeen, maar het mislukken van de poging om eerambten te verkrijgen. De voordragt der Candidaten werd in de volksvergadering gedaan in den vorm eener vraag door den voorzitter der Comitiën, met deze formule: *Velitis jubeatis Quirites hunc vel hunc Consulem fieri?* Het antwoord daarop was de stemming: die niet gekozen werd *ferebat repulsam*, dat is, men beantwoordde de vraag ontkennend door den voorgedragene niet te kiezen, en hij werd afgewezen.

Quis — sine pulvere palmae. De kracht dezer vergelijking ligt in het feit, dat het somwijlen gebeurde, dat iemand, die als een goed kampvechter bekend stond, niemand vond, die zich met hem dorst te meten. Zoo verkreeg hij den prijs zonder strijd.

Zou nu iemand, die zonder roem en eer door vechtpartijen in het dorp zijner woning of op straat telkens overwinnaar bleef, niet liever als overwinnaar in de Olympische spelen gekroond worden voor de oogen van gansch Griekenland, vooral als hij dat zonder strijd worden kon. Die *pugnax circum pagos et compita* is hij, die zich afslooft om geld en goed, die overwinnaar zonder strijd is de beoefenaar der deugd; immers hij behoeft slechts den vasten wil om deugdzaam te worden, en bespaart zich de gevaren en moeiten van den gierigaard en eerzuchtigen. Want die hoogste prijs, die palmtak der overwinning is de deugd, hetgeen Horatius er bijvoegt met deze woorden: *Vilius argentum auro, virtutibus aurum. Magna Olympia* is de grieksche accusativus, volgens Madvig, § 261. c.

Primum est. Zie Madvig, § 498. b.

Ianus — prodocet. In de overdekte doorgangen, die op het Forum uitkwamen, stonden de tafels der wisselaars. Ze worden Iani genoemd, omdat ze aan den God Ianus geheiligd waren, wiens beeld daar ook was geplaatst. *Prodocet* beteekent *openlijk leeren*, *verkondigen.*

Suspensi — loculos. Zie Madvig, § 261. b.

Si quadringentis — plebs eris. Oorspronkelijk waren in Rome twee standen, die der Patriciers, dat is der Edelen, die hun geslacht afleiden of van degenen die onder Romulus bestuur in den Senaat zitting hadden gehad of van hen, die later daaronder waren opgenomen. Zij alleen hadden het regt om eereposten te bekleeden. Doch sedert de 4e eeuw na de stichting van Rome was daartoe ook het Plebs bevoegd en nu gaf de afkomst van een Patricisch geslacht geene voorregten meer. Het eenige onderscheid van stand werd nu afgemeten naar den census, d. i. de som waarop iemands vermogen voor de belastingen was aangeslagen, en daartoe was het geheele volk in vijf klassen verdeeld. Zij die in de eerste of hoogste klassen het meeste vermogen hadden, kon-

den alleen onder de cavallerie dienen en waren dus als zoodanig reeds eenigermate van de overige afgezonderd. Zij stemden het eerst in de vergadering enz. Later werden alle, die 400,000 certertien bezaten tot een afzonderlijke stand verheven, en kregen door de wet van Roscius afzonderlijke zitplaatsen in den schouwburg. Dat geschiedde ten tijde van Cicero.

Boven hen stonden alle diegenen, wier voorouders eereposten hadden bekleed en daardoor het regt hadden, om in den Senaat zitting te nemen: zoodat er ten tijde van Horatius drie standen aanwezig waren. De *ordo Senatorius*, *ordo Equestris* en *ordo Plebeius*.

Est animus. Hier moet men in gedachte eene particula adversativa bijvoegen. Horatius is spaarzaam met zijne coniuncties, zooals ook in verscheidene verzen van dezen Brief blijkt, b. v. vs. 4, 41, 47, 48 enz.

Hic murus aheneus esto. Ofschoon ik geen bepaald bewijs kan bijbrengen, dat de zitplaatsen der Ridders door een murus aheneus waren afgesloten, zoo komt mij dit uit deze plaats waarschijnlijk voor. Want om hier de uitdrukking in 't algemeen op te vatten en zoo te verklaren, dat Horatius hier een onoverwinbaar verdedigingsmiddel daarmede hebbe aangeduid, komt mij minder gepast voor. Horatius belacht de dwaasheid van hen, die zich door uitwendige teekenen het aanzien willen verschaffen, dat naar zijne meening het gevolg wezen moet van braafheid en een' onberispelijken wandel. Het beste middel, om zich van het gros der menschen af te zonderen en daarboven te doen uitblinken is, zich van geen kwaad bewust te zijn en voor geene aantijging te verbleeken.

Et maribus Curiis, reliq. *Decantare* is ons *afzingen*, d. i.: zoo dikwerf zingen, dat men niet meer kan. Zoo beteekent *defervere: uitgisten*, en geeft het ophouden der gisting te kennen. Mannen als Curius en Camillus hadden dat lied, dat de kinderen zingen, onophoudelijk herhaald en konden dus als voorbeelden worden bijgebragt, dat de voortreffelijkste menschen en waarop Rome roem droeg, in dien geest hadden gedacht en gehandeld. Over den Dativus *Curiis*, zie Madvig, § 273.

Poëmata Pupi. Pupius was een dichter, die treurspelen maakte: wij weten niets van hem, dan wat Horatius hier zegt, dat hij de toeschouwers vele tranen afperste door zijne droevige tafreelen. Horatius noemt ze daarom schertsende wijze lacrimosa, en dat zulks naar waarheid, als het grafschrift op Pupius den man juist teekent. Het luidt aldus:

"Flebunt amici et bene noti mortem meam. Nam populus in me vivo lacrimavit satis," en is te vinden bij den Scholiast Acron.

Quodsi me populus Rom. reliq. Het was te Rome al even als bij ons; de menschen vinden het in den regel zeer onaardig en ongepast, wanneer men afwijkt van de heerschende zeden en gewoonten en vragen, wat dien zonderling het regt geeft, om zich boven het algemeen te stellen. De heerschende meening te volgen, geldt voor wijsheid. En daarom had waarschijnlijk Maecenas ook in zijn' brief aan Horatius iets daarvan laten invloeijen: althans de woorden: "*insanire putas solemnia*" vs. 101, geven wel aanleiding om dat te gelooven. In de volgende verzen geeft dus Horatius de reden op, waarom hij zich niet tot een' slaaf van de openbare meening maken kan of wil. Hij eischt voor zich zelven de vrijheid, om, daar hij zoo lang reeds het publiek heeft vermaakt door zijn verzen, nu voor zich zelv' en zijn eigene nuttige studien te leven.

Nec sequar aut fugiam reliq. Zie over *Nec-aut* Madvig, § 226..c. Aam. 2.

Diligit ipse vel odit. Waarom hier *vel* staat en niet *aut* zooals in den voorgaande zin, zie bij Madvig, § 211. a.

Quia vestigia — nulla retrorsum. De fabel van den Leeuw en de Vos wordt hier door Horatius gebezigd, om te kennen te geven, dat al wie zich aan de openbare meening prijs geeft en zijn eigene overtuiging verzaakt, eindelijk het slagtoffer wordt van zijn dwaasheid. Eerst vleijen ze hem en gebruiken hem tot al wat zij willen, en eindigen met hem te verzwelgen, d. i. hem zijn zelfstandigheid te benemen, hem tot een slaaf te maken.

Conducere publica. Is of het aannemen van openbare werken of het pachten der belastingen.

In vivaria mittant. *Vivarium* is eene *menagerie*, waar de

dieren bewaard worden en gevoed, om later geslagt te worden. Zoo doen ook zij, die oude lieden door voorkomenheid en vleijerij er toe brengen, om hen in hun testament te zetten: en deze leven dan als 't ware, om hun geld te bewaren voor de toekomstige erfgenamen.

Baiae was voor de Romeinsche grooten wat voor de onzen de schoonste streken van Gelderland zijn. Zij hadden daar hunne buitenplaatsen en lusthoven en dreven de zucht tot het verfraaijen hunner landgoederen tot in het belagchelijke. Ze groeven de heuvelen door, om de zee naar binnen te brengen en meertjes te vormen tot berging der zeevisschen; ze legden dammen in de zee, om prachtige huizen op het droog gemaakte land te bouwen enz. Over de villa's der Rom. Zie Becker Gallus, d. 1. pag. 259.

Vitisoa libido fecerit auspicium.

Facere auspicium. Wordt gezegd van elk dier of elke zaak, waaruit men eene aanwijzing voor de toekomst ontleent. *Auspicium facere* is dus *een teeken geven*, en "*auspicium facere alicui rei*" *aanleiding geven tot eenige zaak*, het *teeken geven om eene zaak te ondernemen.* Immers daar aan elke daad een auspicium moest voorafgaan, zoo was het auspicium een bewijs, dat men eene onderneming in den zin had. Hoe het geloof aan de auspicia vroeger bij de Romeinen algemeen, later in minachtig kwam, zie bij Cicero de Divin. 1. c. 15, 16.

Dat Horatius hier ter plaatsen die *vitiosa libido* een zoodanig teeken geven laat, is niet zonder beteekenis. Wanneer b. v. een overheidspersoon zou worden benoemd, dan werd ook zulk een auspicium van de Goden gevraagd, als bewijs, dat zij de aanstaande benoeming met hunnen zegen zouden achtervolgen. De Augur beschreef dan met zijn staf (lituus) een kring aan den hemel; vloog nu een vogel, b. v. een arend van de regterzijde door dien kring, dan was het een gelukkig teeken en de Goden werden geacht met de voorgenomene handeling genoegen te nemen. Of men wierp aan heilige hoenders, die daartoe op een bepaalde plaats gehouden werden gerst voor: aten ze gaarne, dan was zulks een goed teeken en de zaak had voortgang. Maar die gansche zaak was natuurlijk niets anders dan een middel, om

op het bijgeloovige volk te werken, en men liet de hoenders eten en de vogels vliegen, naarmate men verkoos. Zoo gebeurde het soms, dat als er personen waren verkozen, die men gaarne weder wilde verwijderen, de Raad aan de Augures onder de hand liet weten, dat ze moesten verklaren, dat er bij de beschouwing van den hemel (de coelo servare) de gebruikelijke plegtigheden niet goed waren in acht genomen, en dan werd zoodanig een auspicium voor *vitiosum* verklaard, en de benoemde overheidspersonen moesten hun ambt neerleggen.

Wanneer dus Horatius zegt: "*Si vitiosa libido fecerit auspicium,*" dan wil hij daardoor aanwijzen, dat de geheele zaak hem dwaas en verkeerd voorkomt, als waartoe auspicium vitiosum (d. i.: hier libido) de voorbereiding, de aanleiding geweest is.

Lectus genialis in aula est. Lectus genialis of *Lectus adversus.* De eerste benaming duidt aan, dat het aan den Genius, d. i. aan den beschermheilige des huwelijks was toegewijd: *lectus genialis* is dus het zinnebeeld van het huwelijk, dat in het atrium of de aula, d. i. het voorhuis, stond en omdat het tegenover de deur stond, *leatus adversus* geheeten werd.

Vultus mutantem Protea. Over Proteus, zie Hecker Woordenb. v. Eigen in voce. *Vultus* beteekent hier niet alleen de gelaatstrekken, maar staat gelijk met *species*, ons *aanzien*, *uiterlijk*, *vorm*, gelijk bij Ovidius. "*Unus erat toto naturae vultus in orbe.*" Metam. 1. vs. 6.

Insanire Solemnia, zie Madvig, § 247.

Nec medici credis neo Curatoris egere, reliq. "Dan gelooft gij niet, dat ik naar ligchaam of naar ziel ongesteld ben." Een *Curator*, een voogd, werd op aanzoek van den familieraad aan hen gegeven, die door zinsverbijstering of onnoozelheid hun eigene zaken niet konden besturen. Horatius beschuldigt Maecenas, dat hij dwaalt in zijne beschouwing van de waarde der wijsbegeerte, en hem liever nog de dwaasheden der wereld ziet deelen, dan zich zelven vormen in geestelijken zin. En toch, laat hij er op volgen, zijt gij (niet werkelijk, maar toch wegens den eerbied en achting die ik u toedraag) mijn voogd, wien het paste voor mijn wezenlijk belang te zorgen.

Ad Summam reliq. Horatius wilde niet, dat Maecenas hem voor een' pedanten en aanmatigenden wijsneus zou houden. Hij kende zijn' vriend en beschermer en wist, hoe die, gelijk alle aanzienlijken, wel wat verwend was door de vleijerijen, welke hij dagelijks hoorde. Zulke menschen worden niet gaarne teregt gewezen vooral door hunne minderen, en worden dan ligt boos en gemelijk. Horatius zoekt daarom den onaangenamen indruk, die zijne ernstige en zelfstandige taal op Maecenas kon gemaakt hebben door eene aardigheid weg te nemen, en omschrijft met de woorden der Stoicijnsche wijsgeeren de waarde der wijsbegeerte, om die in den laatsten regel met een pennestreek belagchelijk te maken. Het is als of hij zeide: Maar waartoe zulk een lange omhaal van woorden: de Stoicijnen hebben het al lang geleden kortelijk dus uitgedrukt, dat een philosoof alles te gelijk is en verheven boven alle menschelijke lotgevallen, ofschoon ik toch wel eens gehoord heb, dat ze hier, als andere stervelingen, wel eens zwaar verkouden zijn.

SPINOZA.

Alle doctoren in de letteren hebben tevens den titel van philosophiae theoreticae magister. Dit is eigenlijk gezegd ongerijmd, want het is bekend genoeg, dat deze twee vakken geenszins onvoorwaardelijk bijeen hooren, daar men zeer bedreven in het eene zijn kan; zonder iets van het andere te weten; en het is bij de menigte bezigheden, die elk vak medebrengt, zelfs geraden zich niet meer te verbrokkelen dan volstrekt noodig is. Men kan evenwel de wijsbegeerte uit meer dan één oogpunt beschouwen. Vooreerst kan men ze aanmerken als eene specialiteit, waarin enkelen begeeren hun tabernaculum vitae te plaatsen. Dit nu is op zich zelf zeer goed, maar is bepaald aan de meesten te ontraden; daar de wijsbegeerte, om grondig en door en door beoefend te worden, een geheel mensch vordert, die zich niet met iets anders behoeft bezig te houden. De zoodanigen zijn, gelijk eens een mijner vrienden zeide, rari nantes in gurgite vasto. Het is echter niet noodig, dat zij meer zijn.

Een ander oogpunt, waaruit men de wijsbegeerte kan beschouwen, is het algemeen menschelijke. De wijsbegeerte is uit dit oogpunt beschouwd eigenlijk niets anders dan het stellen van zelfstandig nadenken in plaats van het autoriteits geloof, en is in zooverre de zaak van alle beschaafde menschen. Er is evenwel nog een derde oogpunt, waaruit men de wijsbegeerte kan beschouwen, en dat wij thans vooral op het oog hebben. Men kan ze namelijk als hulpwetenschap voor andere vakken bezigen.

Uit dit oogpunt beschouwd heeft zij groote nuttigheid Het is daartoe niet noodig de geheele bibliotheek der wijsgeerige geschriften van vroegeren en lateren tijd door te lezen. Dit is het werk van hen, die er eene specialiteit van maken en door hunne omstandigheden in de gelegenheid zijn om zich geheel aan hunne liefhebberijstudie te wijden. Die de wijsbegeerte als hulpwetenschap voor een ander vak behandelt, doet het best niet veel te lezen; maar zich tot enkele hoofdwerken, waarin veel voor zijn doel te vinden is, te bepalen. Hij moet die werken, of dit werk, want één boek is dikwijls voldoende, dan niet doorloopen of cursorisch lezen; maar met groote naauwkeurigheid herhaalde keeren bestuderen; en de vrucht zal niet uitblijven. Het doel, waarmede zoodanig iemand de wijsbegeerte beoefent, kan zeer verschillend zijn; en daarvan hangt natuurlijk ook de keus af van den schrijver, dien hij tot zijn hoofdauteur kiest, en van het boek, waaraan hij de voorkeur geeft. Het is ons voornemen in dit opstel te handelen van de wijsbegeerte als hulpwetenschap voor de paedagogie, en met dit doel vooral de opmerkzaamheid te vestigen op Spinoza's *Ethica*.

Dat uit Spinoza voor de paedagogie voordeel kan getrokken worden, zal menigeen, die het hoort, zeer verwonderen. Gewoonlijk toch is men tegen Spinoza ingenomen. De schuld ligt evenwel niet. zoozeer aan hem als wel aan de handboeken voor de geschiedenis der wijsbegeerte, waarin vooral van het begin van Spinoza's *Ethica* gehandeld wordt; terwijl vooral het laatste gedeelte behartiging verdient. Om te doen inzien, hoe zulk eene verkeerde beschouwing ontstaan kon, zij het genoeg op te merken, dat in de meeste handboeken voor de geschiedenis der wijsbegeerte, vooral wordt aangewezen: hoe de hoofdbegrippen, waarvan de verschillende wijsgeerige stelsels uitgaan, met elkander eene soort van reeks vormen; zoodat men verkeerdelijk klaagt over het groot verschil der wijsgeerige stelsels, daar dit verschil juist eene deugd is, omdat daardoor wordt te weeg gebragt, dat zij elkander aanvullen, en dat de opvolgers, ofschoon in schijn telkens van voren af aan beginnende, het werk opvatten, waar hunne voorgangers het gelaten hebben. Dit doel is wel waard om bij het schrijven van een handboek voor de

geschiedenis der wijsbegeerte in het oog gehouden te worden, en het is ons oordeel geenszins, dat de schrijvers dier handboeken te veroordeelen zijn, omdat zij daardoor soms uit een ander oogpunt eene scheeve beoordeeling van een of ander wijsgeerig stelsel te weeg brengen. Zij beschouwen de zaak van eenen anderen, zeer belangrijken kant, dan wij, en zij zijn in hun regt, even als wij in het onze. Met dat al mogen zij hun doel vervolgen zooals zij willen; wij gaan evenzeer onzen gang, en vorderen dezelfde tolerantie, die wij verleenen.

Wij beweren dan, dat Spinoza's *Ethica* een zeer prijzenswaardig boek is, en dat vooral voor litteratoren, die tevens docenten zijn, bijzonder nuttig kan wezen. Dit willen wij thans aantoonen.

Spinoza zelf was geenszins een metaphysicus, zooals men ze zich naar aanleiding van een bekend versje van Schiller wel eens voorstelt, die zich alleen met afgetrokken begrippen bezig hield, en dood was voor het werkelijke leven. Integendeel, hij had veel op met de praktijk, en wel in 't bijzonder met de paedagogie. Wij hebben immers van hem de uitspraak: "nulla re magis potest unusquisque ostendere, "quantum arte et ingenio valeat, quam in hominibus ita "educandis, ut tandem ex propriae rationis imperio vivant." Even als den Aristoteles de bekwaamheid om eenig vak te doceren als het grootste bewijs van grondige kennis aanzag, zoo vindt Spinoza het non plus ultra der bekwaamheid in het opvoeden. Het hoofdwerk van zulk een schrijver is dus zeker wel waard beproefd te worden; niet om er bij te zweren, maar om er het goede en bruikbare uit over te nemen, en de rest te laten rusten.

Het zou evenwel bedroefd weinig te beduiden hebben, indien wij thans reeds meenden genoeg gezegd te hebben, om Spinoza aan te prijzen. Onbepaalde lofredenen beteekenen weinig, onze eeuw althans verlangt feiten. En te regt; want zoolang die niet worden aangegeven, drukt alle lofspraak slechts het subjectieve gevoelen des schrijvers uit, en heeft als zoodanig bitter geringe waarde. Welnu feiten zullen wij geven. Maar welke feiten? Het beste zal wel zijn, wanneer wij een boek aanprijzen, den hoofdinhoud op te

geven. Dan kan een iegelijk zelf oordeelen, of hij begeerig is er nader kennis mede te maken of niet. Wij willen daarom aan diegenen onzer lezers, die er niet mede bekend zijn, mededeelen: wat er eigenlijk in Spinoza's *Ethica* staat, en twijfelen niet, of dit zal althans sommigen begeerig maken om het boek te lezen. Die Spinoza reeds kennen zullen uit dit verslag weinig nieuws leeren; maar zij zullen zich zeker verblijden, dat er eene stem opgaat, om de studie aan te prijzen van het hoofdwerk des grootsten wijsgeers, dien ons vaderland heeft voortgebragt.

De *Ethica* van Spinoza is verdeeld in vijf boeken. Het eerste boek handelt *de Deo*, het tweede *de Mente*, het derde *de affectibus*, het vierde *de servitute humana*, het vijfde *de libertate humana*. Gewoonlijk spreekt men in handboeken bijna alleen van de twee eerste, en toch zijn juist de drie laatste voor ons litteratoren oneindig belangrijker.

In het eerste boek *de Deo*, begint Spinoza met definities en axiomata, waaruit hij het bestaan van God zoekt te bewijzen, en het ook m. i. werkelijk zoo ver brengt, dat men genoodzaakt wordt het bestaan van een absoluut wezen te erkennen; zonder dat men daarom juist al de redeneringen van Spinoza daaromtrent kan goedkeuren. Hij heeft de éénheid van het goddelijk wezen minder behartigd dan de oneindigheid, en komt er daardoor onvermijdelijk toe, om God met de natuur te indentificeren, dat is: hij verkrijgt pantheïstische resultaten. Dit nu is minder goed te keuren; doch het is te verhelpen, door zijne redeneringen met de ontbrekende elementen aan te vullen, en er consequent verder op door te redeneren.

Die hiertoe roeping gevoelt kan uit de werken van J. H. Fichte, vooral uit diens *Idee der Persönlichkeit* ed. 2. veel nut trekken; doch die hierin geen lust heeft, ga gerust verder; en verwerpe vooral het vervolg niet, omdat het begin hem niet bevredigt.

In het tweede boek, *de Mente*, vindt men weder, even als in al de overige boeken, vele definities en axiomata, en voorts eene redenering over den denkenden geest en zijne verhouding tot het ligchaam, waarvan de hoofdinhoud deze is: dat geest en ligchaam geen twee afzonderlijke wezens

zijn maar twee kanten van hetzelfde wezen. Wij vinden daarin evenwel ook vele behartigingswaardige opmerkingen over den aard der kennis, b. v. over de afgetrokkene begrippen, die hij uit de onmogelijkheid van het vasthouden der bijzondere kenmerken van al de enkele wezens verklaart; over de onwillekeurige aaneenschakeling van denkbeelden, die zich ééns te zamen aan onzen geest hebben voorgedaan; over de verschillende denkbeelden, die door verschillende menschen met dezelfde aandoeningen der zinnen verbonden worden, daar b. v. een krijgsman door het zien der sporen van een paard over ruiterij, een boer over ploegen gaat denken; over de verschillende soorten van kennis; die uit autoriteitsgeloof, die uit dagelijksche ondervinding, die uit redenering en die uit intuitie; over den invloed der begrippen op den wil enz. Dit boek is dus voor ons doel reeds nuttiger dan het eerste.

Het derde, *de affectibus*, verdient vooral behartiging. Men vindt daarin een schat van menschkundige opmerkingen. Spinoza zegt, dat hij de hartstogten niet wil verfoeijen, noch betreuren, noch bespotten; maar begrijpen, en ze daarom als natuurverschijnselen gaat beschouwen, die hij met even groote kalmte wil behandelen als de meetkunstenaar over lijnen, vlakken en ligchamen handelt. En dit doet hij. De eigenaardigheid van iederen hartstogt, benevens de oorzaken, waardoor die wordt opgewekt, behandelt hij meesterlijk en met de grootste koelbloedigheid. Hij klassificeert de hartstogten op eene wijs, die misschien wel aan tegenspraak onderhevig is, doch die in allen gevallen het overzigt zeer gemakkelijk maakt. Alle hartstogten worden door hem tot drie hoofdbegrippen, tot *genoegen*, *smart* en *begeerte* terug gebragt, en volgens die klassificering eerst uitvoerig behandeld; en vervolgens in een algemeen overzigt bij elkander gezet en naauwkeurig gedefinieerd. Dat het bestuderen van dit boek zeer nuttig zijn kan, valt in het oog, wanneer men bedenkt, dat juist de hartstogten de groote hinderpaal zijn der opvoeding, dat men die onmogelijk goed kan behandelen zonder ze te kennen, en dat, al ware men het niet met Spinoza eens, het bestuderen van zijne leer ons tot nadenken kan brengen, en onze opmerkzaamheid op feiten

kan vestigen, die wij vroeger over het hoofd zagen. Wij twijfelen echter niet, of het meeste, dat in dit boek staat, zal goedkeuring bij alle denkende en onpartijdige lezers verwerven.

Het vierde boek, *de servitute humana*, beschrijft op echt Socratische wijs den toestand van eenen geest, die een prooi is der hartstogten en daardoor van zijne vrijheid beroofd; zoodat op hem dikwijls toepasselijk is het:

Video meliora proboque, deteriora sequor.

In dit boek wordt de kwaal, waaraan wij allen meer of minder lijden, doch die vooral bij onze discipelen dikwijls zoo hinderlijk is, dat namelijk het aangename meer aantrekt dan het nuttige; het verstand moet zwichten voor de verbeeldingskracht; de menschen doen wat zij zelve weten, dat schadelijk is, en nalaten wat zij toch als hun waarachtig belang moeten erkennen, met onverbiddelijke gestrengheid behandeld. Hij trekt koelbloedig het staal door borst en ingewanden, of liever: hij ontleedt en analyseert de bewegingen van ons gemoed zoo onbarmhartig, dat wij daardoor van alle pedanterie genezen worden, en tevens overtuigd, dat wij geen regt hebben, om anderen bitter te veroordeelen; zoo omdat wij zelve niet beter zijn, als omdat het meeste, dat ons in hen hindert, geen opzettelijke boosheid is, maar een onvermijdelijk gevolg van hunne omstandigheden. Dit leert ons ook de verkeerdheden onzer discipelen juist beoordeelen, verklaren en verschoonen. Het boek eindigt met een zeer kort compendium van moraal, een kort begrip van het gedrag van iemand, die zich door de rede, niet door de hartstogten, laat beheerschen.

Ja maar, zal men zeggen, dat is goed en wel, doch het is niet voldoende te zeggen: er zijn hartstogten, die beheerschen ons, dat is ons ongeluk, wij moeten ze daarom in ons en in onze kweekelingen aan de rede onderwerpen; de *modus quo* moet ons ook geleerd worden, anders helpt het vorige niets. Die zoo spreekt, spreekt billijk en verstandig. Al dit geroep van: wees deugdzaam en betracht de deugd, wees verstandig en laat u niet door de hartstogten beheerschen, helpt weinig. Wij moeten weten, hoe wij ze moeten beheerschen. Welnu! dit *hoe* leert Spinoza ons ook. Hij heeft

hier reeds meer gedaan dan men denkt. Die zijne kwaal inziet is reeds op den weg der genezing; die over zijn toestand reflecteert gaat er niet meer in op; die begrijpt, hoeveel kwaad de hartstogten doen is reeds op weg om er zich aan te ontworstelen. Dit is evenwel geenszins voldoende. Spinoza zou met regt van half werk beschuldigd worden, indien zijne *Ethica* hier uit was. Hij zegt echter zelf, dat hij in dit boek alleen *de humana impotentia* heeft willen handelen en de geneesmiddelen daartegen voor het laatste boek heeft bewaard.

Dit laatste boek: *de libertate humana* behandelt de geneeswijze waardoor wij in ons zelven en anderen, gelijk Spieghel zegt, de rede zielvoogd kunnen maken. Het bekroont de geheele *Ethica* op eene allezins waardige wijs. Hebben wij in het vorige boek de kwaal leeren kennen: hier volgt de geneeswijze. De geneesmiddelen zijn vijf in getal. Vooreerst de kennis der hartstogten, waardoor wij van passief actief worden, en er alzoo minder onder gebukt gaan. Ten andere het onderscheiden van het subjectieve en objectieve element in onze aandoeningen, waardoor wij tot billijker beoordeeling gebragt worden, en wat wij zelf er bijbrengen niet meer aan anderen wijten. Ten derde het gebruik maken van kalme oogenblikken, om de rede te versterken en die daardoor van lieverlede de kracht te doen verkrijgen, om de hartstogten te beheerschen. Ten vierde de menigte van aanleidingen, waardoor de goede gezindheden versterkt worden. Ten vijfde de oefening om ons door nadenken op de gelegenheden, waardoor onze hartstogten worden opgewekt, voor te bereiden; ten einde daardoor te weeg te brengen, dat de onwillekeurige aaneenschakeling der denkbeelden, ons van zelfs tegelijk met den hartstogt het geneesmiddel toedient.

Eindelijk volgt in dit boek nog eene uiteenzetting van de heilzame kracht, welke eene verlichte Godskennis uitoefent, "quia amorem gignit erga rem imnutabilen et aeternam "et cujus revera sumus compotes, et qui propterea nullis "vitiis, quae in communi amore insunt, inquinari, sed semper "major ac major esse potest et mentis maximam partem occu-"pare laeteque afficere."

Het boek eindigt met eene theorie der onsterfelijkheid, die veel overeenkomst heeft met die van Aristoteles, en kor-

telijk hierop nederkomt, dat het zinnelijke in ons met den dood onherroepelijk vergaat, doch dat de geest, die met het goddelijke en eeuwige verbonden is, hierdoor van zijne onvergankelijkheid kan verzekerd zijn.

Dit is Spinoza's *Ethica*, dit is het boek, dat door velen als goddeloos verketterd, door anderen als droog en vervelend verworpen, doch door niemand gelezen wordt Wij durven gerust te beweren, dat bijna niemand, die er zoo over oordeelt, weet wat er in staat. Die kinderen moet opvoeden, of op school onderwijs geven, en zijne taak niet als eene kleinigheid maar als iets van hoog gewigt beschouwt, en Spinoza's *Ethica* met opmerkzaamheid leest, niet om er alleen onfeilbare waarheid in te vinden, maar om er door aan het nadenken te komen, en zijne opmerkzaamheid op de verschijnselen, waarmede hij te doen heeft, te scherpen; hij zal er met het grootste genoegen en met het meeste nut in studeren, en genegen worden, om even als Schleiermacher een hairlok op het graf des onsterfelijken wijsgeers neder te leggen.

D. BURGER, Jr.

OVER DE BEDOELING EN METHODE VAN HET GYMNASIAAL ONDERWIJS.

Bij het eerste examen, dat ik hier bijwoon, beschouw ik het niet ondienstig mijne denkbeelden aangaande het gymnasiaal onderwijs uit te spreken. Ik hoop, dat dit uwe goedkeurig zal wegdragen. Mij kwam het voor, dat eene blootlegging mijner denkwijze over dit onderwerp bij deze gelegenheid allezins gepast was; daar er over de beste wijze van behandeling der gymnasiale zaken nog al verschil van gevoelen bestaat. Vergunt mij daarom eenige oogenblikken uwe welwillende aandacht.

Ik ga bij het beschouwen van het gymnasiaal onderwijs van het oude beginsel uit, dat de gymnasiën de jongelieden voor alle studie, die aan de hoogeschool gedreven wordt, moeten geschikt maken. Dit werd steeds erkend, maar vroeger op eene zeer eenzijdige wijs toegepast. Aan de hoogescholen werd niets dan latijn gesproken. Daar nu het latijn buiten de wetenschappelijke wereld eene doode taal was, ontstond daaruit voor ieder, die aan het hooger onderwijs wilde deelnemen, de noodzakelijkheid om die taal te leeren. Dit werd op de gymnasiën gedaan. Hun doel was: het leeren der taal, die aan de hoogeschool gebruikt werd; en kenden de discipelen die, dan waren zij voor de hoogeschool bekwaam. Deze voorbereiding was zeker eenzijdig, daar er toch wat meer dan latijn spreken gevorderd wordt, om aan de Hoogeschool goede vorderingen te kunnen maken; doch de praktijk vulde hier veel van zelfs aan. De hoofdzaak is

deze: dat de kweekelingen aan de Hoogeschool komende ontwikkeld genoeg zijn, om het hooger onderwijs te kunnen volgen. De daartoe vereischte ontwikkeling moet, gelijk algemeen wordt toegegeven, het gymnasium verschaffen; en het is in den grond der zaak vrij onverschillig, waardoor die ontwikkeling verkregen wordt, indien dit maar geschiedt. Daar nu eigenlijk, al is de verhouding niet altijd dezelfde, bij alle studie dezelfde geestvermogens gebruikt worden, zoo is het natuurlijk, dat die vermogens ook door grondige studie van het latijn uitnemend ontwikkeld worden. Dit valt nog meer in het oog, wanneer men bedenkt, welke die vermogens zijn. Zij zijn vooreerst: *de opmerkzaamheid.* Dit vermogen moet bij elke studie het eerst gebruikt worden, want zonder voet bij stuk te houden en goed op te merken, wat gegeven is, kan men onmogelijk verder gaan; of, indien men het beproeft, is de rest broddelwerk.

Het tweede vermogen is *het oordeel.* Opmerkzaam toezien op het gegevene is niet genoeg; men moet het gegevene scheiden en in zijne bestanddeelen ontleden, en die ontleede bestanddeelen moet de geest weder verbinden, ten einde zich eene heldere voorstelling van het voorwerp zijner studie te maken.

Het derde en laatste vermogen, dat bij elke studie gebruikt wordt, is *het geheugen.* Wat baat het ons, of wij al goed, met opmerkzaamheid, waarnemen; of wij goed scheiden en verbinden; indien wij het resultaat van onzen arbeid niet kunnen vasthouden, maar dit dadelijk weder verliezen?

Worden dus *opmerkzaamheid*, *oordeel* en *geheugen* bij alle studie gevorderd; dan worden zij ook door elke studie geoefend, en al wie één vak grondig geleerd heeft, is daardoor tot alle vakken bekwamer geworden. Het is dus natuurlijk, dat het leeren der Latijnsche taal, wanneer men het zoover brengt, dat men die spreken en schrijven kan, eene krachtige ontwikkeling der drie genoemde vermogens, en dus eene goede voorbereiding voor alle studie verschaft. Dit is de reden, waarom de schijnbare bekrompenheid van het vroegere beginsel geenszins zulke schadelijke gevolgen had, als men zou verwacht hebben. En toch is dit beginsel niet behouden, maar deels ingekrompen, deels uitgebreid. Het is in-

gekrompen, daar het Latijnspreken en schrijven tegenwoordig minder in gebruik is dan voorheen, en hieraan dus minder moeite behoeft besteed te worden; het is uitgebreid, daar de noodzakelijkheid is ingezien, om andere vakken aan het Latijn toe te voegen.

Vooreerst is de studie van het Grieksch aan die van het Latijn toegevoegd. Deze uitbreiding had eene dubbele nuttigheid. Hoe grondiger eenig vak geleerd wordt, des te meer nut kan het doen, om de geestvermogens te ontwikkelen. Nu is het ontegenzeggelijk, dat de Latijnsche letterkunde grootendeels eene navolging is der Grieksche. Bij gevolg is het tot regt verstand der Latijnsche letterkunde nuttig, ja noodig, ook met de Grieksche bekend te zijn. In het belang derhalve van de grondigheid der studie van het Latijn is het Grieksch er aan toegevoegd. Bovendien had deze toevoeging nog een ander voordeel. Het spreekt van zelfs, dat de beoefening der letterkunde van eenig volk op de letterkundige voortbrengselen van den beoefenaar zelven invloed moet uitoefenen. Daar nu de Grieksche letterkunde de oorspronkelijke, de Latijnsche hare copij is, zoo is de Grieksche letterkunde levendiger dan de Latijnsche en oefent dus ook meer levenwekkenden invloed op de letterkundige voortbrengselen harer beoefenaars uit. Zij kán dit ten minste doen; want niet elke manier, waarop men haar beoefent, is daartoe even dienstig. Twee uitersten moeten hier vermeden worden. Vooral in de studie van het Grieksch, en door terugwerking ook in die van het Latijn, bestaat tegenwoordig eene rigting, die vooral op grondigheid aandringt: hetgeen op zich zelf uitmuntend is; maar deze grondigheid alleen in eene uiterst zorgvuldige studie der spraakkunst meent te moeten stellen. Het is zeker volstrekt noodzakelijk, dat de grammatica zorgvuldig beoefend worde; maar er is in de oude letterkunde meer dan grammatica. Eene grondige studie der letterkunde vereischt, dat men én de taal, waarin de schrijvers hunne gedachten uitdrukten, én die gedachten zelve door en door leere kennen, en zich daartoe zoowel met den geest, die hen bezielde, als met de onderwerpen, waarover zij handelden, zoo grondig mogelijk bekend make. Het is noodig, dat het grammaticale element met een philo-

sophisch en met een realistisch element worde aangevuld; anders is het onvolledig. Dit is des te noodzakelijker, omdat de gymnasiën geene liefhebberijstudie maar voorbereiding voor de Hoogeschool moeten geven. Wanneer iemand in niets dan grammatica vermaak schept, kan hij zich als individu bij deze studie bepalen; maar wanneer hij jongelieden voor de Hoogeschool wil opleiden, moet hij verder gaan; omdat op de Hoogeschool meer gevorderd wordt. De meeste discipelen der gymnasiën zijn toekomstige theologanten, medici of juristen. Maar welk theologant, medicus of jurist leest den Bijbel, Hyppocrates of de Instituten zóó, dat hij zijne opmerkzaamheid alleen op de grammatica vestigt? *Nemo ut opinor*, zegt Lucretius ergens van eene ongerijmde veronderstelling, en wij zeggen het hem in dit geval volmondig na.

De andere eenzijdigheid is deze, dat, dewijl de studie der oude letteren als heilzaam voor onze letterkunde beschouwd wordt, vooral het leveren van klinkende vertalingen wordt nagejaagd, en al het overige daarbij op den achtergrond geraakt. Het is zeker prijzenswaard, dat de studie der oude letteren aan het veredelen onzer letterkunde wordt dienstbaar gemaakt, en dit kan voor een deel althans door het leveren van goede vertalingen bereikt worden; maar door alleen hiervan werk te maken en de naauwkeurige interpretatie te verzuimen, werkt men het oppervlakkig lezen en oppervlakkig schrijven in de hand; en indien deze wijs van werken eenigen invloed op onze letterkunde kan uitoefenen, dan is het die, dat daardoor een ijdel geklikklak van woorden zonder diepen zin bevorderd wordt. Voorwaar geen wenschelijk resultaat! Grondige grammaticale, philosophische en realistische interpretatie en daarna sierlijke vertaling is het ideaal, dat ons bij het onderwijzen der oude letteren moet voor den geest zweven.

Ter bevordering van die grondigheid heb ik een in den laatsten tijd verwaarloosd element weer opgenomen. Voorheen werden op de gymnasiën vele latijnsche carmina vervaardigd, hetgeen ten gevolge had, dat er ook wel eens bundels latijnsche poëzij in het licht verschenen. Tegenwoordig is men van oordeel, dat dit te veel tijd kost, en dat het dwaasheid is zich ter uitstorting van zijn dichterlijk gevoel van eene

vreemde taal en uitheemsche versmaten te bedienen. Beide aanmerkingen zijn niet geheel ongegrond, maar toch is het onbillijk daarom het maken van Latijnsche verzen geheel af te keuren; daar het tot regt verstand der Latijnsche poëzij, en bij gevolg ook der Grieksche, volstrekt noodig is de wetten, waaraan die dichters gebonden waren, te kennen, en deze kennis het best verworven wordt, door zich te oefenen in het navolgen van hunnen arbeid. Het doel is daarbij geenszins latijnsche poëten te vormen, maar wel het verstaan der Latijnsche en Grieksche dichters te bevorderen. Om dit doel te bereiken is het, mijns inziens, noodig, maar ook voldoende, de discipelen zoo ver te brengen, dat zij latijnsche disticha leeren vervaardigen, en dit zoek ik dan ook te bereiken. Deze oefening heeft, behalve het bekend maken met de theorie der oude dichtkunst, nog het voordeel, dat zij het gehoor oefent en den jongelieden aanleiding geeft, om zelf iets voort te brengen, en ze daardoor met meer genoegen doet werken, daar zij hunne krachten leeren kennen en aanwenden.

Aan de Studie van het Latijn en Grieksch zijn de hulpwetenschappen der geographie, antiquiteiten en mythologie toegevoegd. Hierover thans uit te weiden is minder noodig, en zou ook ligt meer tijd vorderen dan waarover wij thans kunnen beschikken. Ik zal dus alleen aanmerken, dat ik de mythologie en antiquiteiten als eene goede gelegenheid aanmerkt, om het Latijnspreken, dat immers nog niet geheel vervallen is, en ook uit een formeel oogpunt beschouwd nuttigheid heeft, te oefenen; en dat ik bij de oude geographie minder mijn best doe, om groote lijsten van namen van landen, bergen, rivieren en steden te laten van buiten leeren, dan wel, om aan de jeugd een aanschouwelijk beeld in te prenten van het tooneel, waarop de gebeurtenissen der oude geschiedenis gebeurd zijn. Met dit doel voor oogen maak ik vooral werk van het teekenen van kaarten uit het hoofd, waardoor de ruwe omtrekken en de respectieve ligging der landen aan den geest wordt ingeprent, en deze dus eene voorstelling van de oude wereld bekomt. Dat wij daarbij vooral op zulke plaatsen letten, die historisch merkwaardig zijn, spreekt van zelfs.

Nog twee vakken worden aan ons gymnasium beoefend, die eene afzonderlijke beschouwing vereischen. Ik bedoel de algemeene geschiedenis en de wiskunde. De eerste is uit drie oogpunten bijzonder aan te prijzen. Vooreerst is alles, wat wij van de oudheid leeren, een chaos, zoolang de geschiedenis ons niet aan de hand geeft, hoe wij de verschillende verworvene begrippen moeten rangschikken, en waar ieders plaats is. Zij leert ons orde in dien bajert brengen, daar zij, mits meer dan chronologie zijnde, ons de ontwikkeling der menschen en hunner begrippen leert nagaan, en inzien: hoe alles begrijpelijk wordt, wanneer men het in verband tot den tijd en de plaats beschouwt, waarin het te huis behoort, en opmerkt, wat er aan is voorafgegaan en wat er uit gevolgd is. Het tweede nut der geschiedenis is dit, dat zij den tegenwoordigen staat van zaken, waarin onze kweekelingen toch met der tijd werken moeten, leert verstaan, door aan te toonen, hoe alles zoodanig geworden is als wij het tegenwoordig aanschouwen. De geschiedenis geeft ons dus eene genetische definitie van onzen tegenwoordigen tijd. Het derde voordeel der geschiedenis, dat waarlijk niet als het geringste moet aangemerkt worden, is het verwerven van menschenkennis. Onze kweekelingen moeten later in de maatschappij aanhoudend met menschen omgaan en arbeiden. Hoe meer menschenkennis zij dus hebben, hoe beter. En hoe verkrijgt men nu deze menschenkennis? Immers door ondervinding. Daar nu evenwel de ondervinding van één persoon zeer beperkt is, zoo valt het in het oog, dat de ondervinding van anderen dit gebrek bij ieder moet aanvullen. Deze ondervinding nu, en wel van de oudste tijden tot op dezen dag, is in de geschiedenis nedergelegd, en ieder kan daar zijn voordeel mede doen; mits hij maar bedenke, dat de voorgeslachten, al bewogen zij zich voor een gedeelte in andere vormen dan de tegenwoordige, toch menschen waren van gelijke bewegingen als wij. Om dit doel te bereiken heb ik het noodig geoordeeld, niet, zoo als vroeger geschiedde, te gelijk de oude en de vaderlandsche geschiedenis te doceren, als waren dit twee afzonderlijke vakken, maar de geheele algemeene geschiedenis als één geheel, dat geregeld afloopt, te behandelen, en aan de

vaderlandsche geen afzonderlijk uur te wijden, maar die als een onderdeel der algemeene geschiedenis te beschouwen. Ons volk is immers een deel des menschdoms en onze geschiedenis een deel van de geschiedenis des menschdoms? Hoe kunnen wij dan onze geschiedenis begrijpen, wanneer wij ze isoleren?

De wiskunde is oorspronkelijk aan de gymnasiën ingevoerd, omdat men vreesde, dat de studie der oude letteren het geheugen en den smaak ten koste van het oordeel ontwikkelde, en dit wilde vergoeden door eene studie, die vooral tot het oordeel spreekt. Ofschoon ik nu meen te kunnen beweren, dat eene goede beoefening der oude letteren het oordeel uitstekend ontwikkelt, en dat eene slechte beoefening der wiskunde het geheugen kan voorop plaatsen en onbegrepene betoogen kan doen van buiten leeren, zoo meen ik toch de beoefening der wiskunde, ook voor toekomstige theologanten en juristen ten zeerste te moeten aanprijzen, en wel, behalve om de uitstekende verstandsoefening, die eene goede beoefening der wiskunde geeft, uit een praktisch zoowel als uit een aesthetisch oogpunt. Tegenwoordig beoefent bijna ieder beschaafd mensch meer of minder de natuurkunde. Dit is de rigting van den tijd. Niemand behoeft daartoe nog opzettelijk aangespoord te worden, want de publieke opinie geeft aansporing genoeg. Het is echter onmogelijk eene goede voorstelling van de natuur te bekomen, zonder eenige kennis der wiskunde. Daarom is het voor ieder beschaafd mensch nuttig de wiskunde te leeren. Ten anderen uit een aesthetisch oogpunt. De wiskunde zuivert den smaak. Op alle andere terreinen kan de leugen eene poos woekeren, maar op dat der wiskunde kan hij niet aarden. Zij is als die volken, die te slim zijn om het vooruitkomen van vreemde chevaliers d'industrie toe te laten. De valsche smaak nu is het huldigen van den leugen op aesthetisch gebied, en om dien te ontdekken bevordert de wiskunde de scherpte van ons zielsoog. De wiskunde is dus de bevorderaarster van den goeden smaak.

Dat de moderne talen aan ons gymnasium niet onderwezen worden zal aan velen als een gebrek voorkomen. Ik voor mij beschouw dit juist als iets goeds.

Er is hier ter stede gelegenheid om daarin uitmuntend

onderwijs te ontvangen, buiten het gymnasium, en hiervan wordt, tot mijne vreugde ruimschoots gebruik gemaakt; maar het verpligtend maken dier studie, waarin aan de Hoogeschool niet geëxamineerd wordt, en het combineren van het klassieke met het moderne aan ééne inrigting zonder talrijk personeel heeft eigenaardige bezwaren; weshalve ik in den tegenwoordigen staat van zaken geene verandering begeer.

Deze wijs van beschouwing der gymnasiale zaken heeft mij in den verloopen cursus, den eersten, dien ik hier gegeven heb, ten rigtsnoer verstrekt. Ik heb in dezen cursus met groot genoegen gewerkt en mij zoowel in de medewerking van het collegie van curatoren als in de ondersteuning mijner ambtgenooten, en de goede gezindheid mijner discipelen mogen verheugen. Hopende, dat dit in het vervolg zoo blijven moge, en hiervan het beste voor ons gymnasium verwachtende, eindig ik deze mijne korte toespraak en verklaar het examen voor geopend.

Amersfoort, 1858. D. BURGER, Jr.

VERHANDELING

OVER DEN

OORSPRONG, HET WEZEN EN DE VRUCHTEN DER LETTERKUNDE.

Uitgesproken bij gelegenheid der Prijsuitdeeling, Aug. 1857.

GEACHTE TH. EN TH.!

Wanneer gij hoort dat ik u van letterkunde spreken ga, dan klinkt u dat niet vreemd in de ooren; maar gij acht het gepast van deze plaats en overeenkomstig met den tijd, waarin we leven. Nu de aandacht eenmaal op de zaken van het onderwijs is gevestigd, zal het ook u niet ondienstig schijnen, dat we ons meer ernstig en bij vernieuwing bepalen bij den oorsprong, het wezen en de strekking der letterkunde, die een zoo groot gedeelte van het middelbaar onderwijs inneemt en het komt ook u nuttig voor, dat wij ons een juist denkbeeld maken van hare betrekking tot de maatschappij.

Niet dat ik den wetgever zou willen vooruitloopen, die zijne taak tot heden zoo loffelijk heeft volbragt, en midden door de uitersten der partijen heen zich den weg heeft gebaand met bedaarden ernst en zekeren tred. Neen, wij vertrouwen, dat ook middelbaar en hooger onderwijs door hem met wijsheid zal geregeld worden., — maar achten het

noodig ons zelven de zaak duidelijk te maken en met elkander te bespreken.

Th.! wanneer ik het op mij neem, u hierin voor te gaan, dan geloof ik niet den schijn van aanmatiging op mij te laden; daar het zaken zijn die mij dag aan dag voor den geest komen en mijnen werkkring in de maatschappij bepalen. Ja ik zou eerder gevaar loopen, uwe afkeuring te verdienen, wanneer ik verklaarde geen moed te hebben, om over Letterkunde te spreken. Leent mij dan een aandachtig en genegen oor, ik zal trachten mij uwer aandacht niet onwaardig te betoonen.

Dichtkunst en welsprekenkheid, Th.! zijn haast zoo oud, als de wereld en met den mensch geschapen. De natuur, die hem verstand, gevoel en verbeelding schonk, gaf hem ook den aanleg en de geschiktheid, om zijne gedachten. gevoelens en voorstellingen aan anderen mede te deelen, en hoe nader aan den oorsprong, des te gezonder en krachtiger werken deze zijne begaafdheden. Wanneer des menschen verstand en oordeel nog niet door studie en wetenschap zijn ontwikkeld, is hij bijzonder vatbaar voor de indrukken der buitenwereld, en daar hij nog ongestoord zich aan zijne hartstogten toegeeft en de krachtige werking daarvan bij anderen bespeurt, is hij ongemeen hevig in zijne uitdrukkingen en ontleent hij aan de natuur, die hem omringt gaarne beelden en vergelijkingen, die zijn' zielstoestand en dien van anderen het best kunnen afmalen. Even als een stroom bij zijnen oorsprong het hevigst schuimt en bruischt als hij zich van het gebergte naar beneden stort, zoo kookte en schuimde ook het dichtgenie in den voortijd, en magtig als de donder rolde de welsprekende woorden van de lippen des redenaars. Maar het was alles nog ruw en onbeschaafd. Gelijk de dans van de wilde zonen der natuur verschilt van de regelmatige bewegingen der beschaafde volken, zoo waren ook de zangen van het voorgeslacht *wildzang*, als men ze vergelijkt met de gekuischte liederen van later tijd. Het woord ontsnapte aan den mond te spoedig en te driftig, om

veel nadenken toe te staan. Eerst toen het schrift was uitgevonden en het vlugtige woord als geboeid werd aan het blad, waarop het was neergeschreven, toen de gedachten niet meer zoo snel werden overgestort in de harten der hoorders — eerst toen was nadenken en verbeteren en polysten mogelijk. Toen nam het meer ontwikkeld verstand de teugels in handen en hield de hevigheid des gevoels en de woestheid van den hartstogt in, zoodat ze als in het gareel geslagen, bedaard zich schikten naar den wil des voermans.

Met één woord, de natuur werd kunst, en wat vroeger als een opwelling des harten werd daarheen geworpen, ging later met bewustheid van de lippen en was berekend naar den eisch van het onderwerp, dat nu niet meer gegeven, maar gekozen werd. Wat vroeger een onwillekeurige uiting was van gevoel en verbeelding, werd nu door den wil des dichters voortgebragt en in navolging der natuur door de kunst ontworpen.

Wel was die kunst in den aanvang ook niet vrij van vlek en rimpel, maar het verstand en het oordeel zochten regels op voor den smaak en wezen de rigting aan en de wetten, die moesten gevolgd worden, om het ideaal van gevoel en verbeelding naar eisch voor te stellen.

Want de kunst is niet een eenvoudig nabootsing der natuur. Zij neemt het schoonste uit alles en maakt er een geheel van, dat nergens te vinden is, dan in de voorstelling van den kunstenaar. Men gevoelde het en werd er door natuur en ervaring als van zelven toe geleid, dat de schildering van het gewone leven niet aan de vorderingen van gevoel en verbeelding voldoet. Een groot man groote daden te zien verrigten en groote gevaren te zien trotseren, dat werkte op den mensch. Eene voorstelling van teederheid en trouw, zoo als ze op aarde niet of zeldzaam gevonden wordt, dat was aangenaam, dat gaf voldoening aan gevoel en verbeelding. Deze zoeken voedsel en worden verzadigd door het hooge, het uitstekende; maar blijven koel bij de schildering van het alledaagsche, dat noch bewondering, noch liefde, noch begeerte bij hen doet ontstaan.

Dat ideale te scheppen of voor te stellen Th.! is dus het werk des dichters, en daartoe heeft hij behoefte aan schoone

vormen, die de taal hem levert; en ook de redenaar, ofschoon nader aan het gewone leven, moet door schoone vormen, wendingen en voorstellingen zich toegang verschaffen tot de ooren en de harten der hoorders, als hij opwekt tot het schoone en verhevene en hen tracht te overtuigen van de waarheid zijner bedoelingen; sierlijkheid en kracht van taal maken ook hem tot den lieveling zijner tijdgenooten.

Doch gelijk niet alle menschen van nature met dit gevoel en dien aanleg zijn begaafd, zoo heeft ook niet ieder volk die rigting naar het ideale schoon of het vermogen om dat juist en sierlijk te beschrijven.

De Indiërs hadden het en de Hebreën, maar hoe velen hunner tijdgenooten lieten geen het minste spoor van letterkunde na. Daartoe wordt een zekeren trap van beschaving gevorderd, die de ziel van enkel materieele belangen aftrekt en haar opvoert tot de beschouwing der natuur en des menschen en haar met liefde vervult voor wetenschap en kunst. Daartoe wordt gevorderd eene ***natuurlijke vaardigheid*** van opvatting, een ***fijn gevoel*** en een ***levendige verbeelding***, die in alles het schoone en verhevene weet te vinden en een ***scheppingsvermogen***, dat eenheid brengt in de voorstelling en eene ***natuurlijke gave van welsprekendheid***, die de vormen kiest en de voorstelling bepaalt.

En geen volk der oude wereld had die aanleg in hoogere mate dan de Grieken, en nergens dan bij hen vindt men in de oude wereld eene zoo rijke en zoo schoone letterkunde.

De natuur, waarin zij leefden, had dan ook veel voor hen gedaan en scheen er toe geschapen, om hen den indruk van het schoone en verhevene in ruime mate te doen gevoelen. Een land vol afwisseling, doorsneden met rivieren van allerlei vorm en grootte: lagchende velden te midden van hooge gebergten, die hen tegen het noorden beschutten: een gezond en warm klimaat door de zee getemperd; een grond vruchtbaar in veldgewassen en geboomte rijk aan ooft; marmergroeven tot sieraad voor hunne gebouwen, metaalgroeven die de stof leverden voor wapen en gereedschap; hout in den rijksten overvloed. Kortom geen wensch bijna bleef onvoldaan wat de materieele behoeften betrof en met gezondheid en kracht was ook een schoon ligchaam hun eigendom.

Voegt daarbij een uitgestrekt handelsverkeer, dagelijkschen omgang met vreemdelingen van allerlei soort en gehalte; eene staatsregeling, die van patriarchale eenvoud in eene Aristocratische of Democratische republiek overging en maar zeldzaam in wezenlijke tyranny ontaarde — en gij zult het met mij bekennen, dat de natuur en de omstandigheden zamenwerkten, om de hinderpalen weg te nemen, die zoo menig volk beletten, om zich vrij en ongedwongen te ontwikkelen.

De Grieken zijn dan ook voor die kwistige gave niet ondankbaar geweest; maar voor het nageslacht de typen geworden van alle kunst en wetenschap; vooral ook van de schoone kunsten en fraaije letteren.

Voor dat het schrift hun nog bekend was, waren zij reeds dichters en redenaars van nature en de eerste uitstekende dichter, dien wij van hen kennen, was een improvisator, die even als vele zijner geestverwanten aan de hoven der koningen en in de vergaderingen des volks zijne schoone zangen deed hooren; zangen van heldenmoed en heldengrootheid, van de worstelingen der menschelijke kracht tegen het onontwijkbare noodlot, van zedelijke kracht in strijd met de fortuin: van opofferende vaderlandsliefde en onwrikbare huwelijkstrouw in strijd met de liefde tot zelfsbehoud, in strijd met de verleidingen der zinnelijkheid. De mensch zegevierende over de bezwaren des levens, ziedaar in allerlei vormen het onderwerp van het heldendicht, dat Homerus heeft gezongen en dat in het geheugen der zijnen is blijven voortleven, tot dat het eindelijk na vier eeuwen bij gedeelten verzameld en in den vorm gebragt is, waarin wij het thans bezitten. Zegt mij, Th.! is er nog ooit een heldendichter opgestaan, die Homerus overtrof in eenvoud, in verhevenheid, in afwisseling van tafreelen, in bevalligheid van verhaaltrant? Het nageslacht heeft zelf het oordeel uitgesproken en na zeven en twintig eeuwen is Homerus nog op aller tongen en een gedenkzuil van schoonheid, die alle kenners bewonderend aanstaren. Doch niet alleen in het heldendicht, ook in de Lyrische poëzij is Griekenland rijk geweest. Theocritus, Anacreom, Bacchilides, Pindarus en wie niet al, ze zijn niet verloren gegaan: de uitspraken van hun gevoel, de voortbrengselen

van hunne verbeeldingskracht zijn deels in hunne werken overgebleven, deels leven zij in ontelbare nabootsingen, die latere dichters aan hen ontleenden, zeker als ze waren, dat ze behagen zou ook aan hen, die op zulk een verren afstand van de oude Grieken verwijderd waren.

Hetgeen deze dichtsoort van de Epische onderscheidt is de vorm, waarin allerlei indrukken der menschelijke ziel, als liefde, hoop, bewondering, haat, eerbied, godsvrucht onder woorden worden gebragt en bezongen, niet als een *verhaal*, maar als *eigene ondervinding* en aandoening van den zanger of van hem, dien deze sprekende invoert.

Hare verschillende vormen zijn in overeenstemming met het onderwerp en groot in aantal. Ze komt voor als *Ode*, als *Elegie*, als *Herderdicht*, als *Hymne* en omvat alle menschelijke aandoeningen en hartstogten. Zij kan van de minst belangrijke onderwerpen opklimmen tot den lof des Almagtigen en van den koning afdalen in de hut der afzigtelijkste armoede. Zij zingt voor den minst ontwikkelden een eenvoudig lied en verheft de overwinningen der koningen in de stoutste beelden. Van Mimnermus, den minnezanger tot Pindarus, den verheven lierdichter, welk een afstand! Denkt aan van Alphen's kindergedichten en den Orion van Nieuwland, en gij zult u een denkbeeld hebben gemaakt van den grooten kring, waarin de Lyrische poëzij zich bewoog.

Wij spraken van gedichten in den trant van een verhaal of in dien van de uitstorting van eigen gevoel en gedachten. Ook een derde soort is nog te vermelden, het Drama of de voorstelling van personen, die aan de geschiedenis of aan de verbeelding des dichters ontleend, handelend optreden en in deze nabootsing van het werkelijke leven de rampen en wederwaardigheden doen kennen en betreuren, waarvan de mensch het slagtoffer is: nu eens door eigen toedoen, maar zonder schuld; dan weer door eigen dwaasheid en zwakheid, maar door toedoen van anderen, maar vooral door grootheid van ziel vallende onder de onontwijkbare slagen van het onvermijdelijke noodlot en dus de worsteling van de menschelijke zwakheid en van zijn' melijwaardigen toestand in deze onvolmaakte wereld.

Dikwerf doet ieder zijn pligt en die pligt dwingt hem tot

handelen, maar dat handelen zelf berokkent hem en anderen verdriet en ondergang en hij staat magteloos over tegen de wetten van zijn zedelijk bestaan. Denkt aan Œdipus, denkt aan Hippolitus, denkt aan Antigone: het zijn als zoo vele gedenkteekenen van Griekenlands grootste Treurspeldichters.

Doch ook de vrolijke en bespottelijke zijde van het menschelijk doen en laten vatten de Grieken in het oog; zoowel op staatkundig terrein, als in het huisselijk en gezellig leven: eerst door bekende en aanzienlijke personen in hunnen nadeeligen invloed op het staatsleven te doen kennen en de gevolgen van hunne handelwijze den volke duidelijk te maken; gelijk Aristophanes deed ten aanzien van Socrates en Cleon — of om dwaze zeden en gewoonten aanschouwelijk te maken, gelijk Menander deed in later tijd, als hij b. v. de toegeeflijkheid van dwaze ouders in de opvoeding hunner kinderen helder wilde doen uitkomen. Gij ziet het Th.! de dichtkunst was en is nog de opvatting en beschrijving van menschelijke toestanden en haar werktuig is de taal, waarmee zij of mondeling of in geschrifte eenig tooneel uit de geschiedenis overneemt of zelve de karaktens verdicht en in toestanden verplaatst, die met het beoogde doel overeenkomstig zijn.

Wij beschreven u de drie hoofdrigtingen der dichtkunst de Epische, Lyrische en Dramatische. Alle overige laten zich tot deze terugbrengen. Het *Leerdicht*, de *Satyre*, de *Brief* en *Epigram*, ze zijn alle bij de Grieken ontstaan en zelfs de *historische Roman* is hun niet vreemd gebleven, getuige de Cyropaedie of de opvoeding van Cyrus, waarin Xenophon het ideaal van een welopgevoed Vorst heeft voorgesteld.

De kunst der dichters is een talent, eene gaaf der natuur en zij eischt, behalve eene levendige verbeelding en fijn gevoel, eene groote gemakkelijkheid van uitdrukking. Doch ook de welsprekendheid maakt aanspraak op dezelfde eigenschappen en behoort als zoodanig tot de fraaije Letteren. En wie kent niet de coryfeën van Griekenland in dit vak van letterkunde. Het is genoeg, om de namen van eenen Perikles, Isocrates, Demosthenes of Aeschines uit te spreken, om te herinneren, dat Griekenland het vaderland der welsprekendheid is.

Wat den redenaar van den dichter onderscheidt is de vorm van uitdrukking: hij staat nader aan het gewone leven en spreekt de *taal* des gewonen levens, al is het dat hij zich soms aan zijn gevoel en zijne verbeelding toegeeft en de gevaren van het tegenwoordige schildert of de toekomst schets van het vaderland of de boosheid in al hare afschuwelijkheid ten toon stelt, maar de deugd en de vaderlandsliefde in al hare grootheid doet uitkomen.

Zoodra de mensch der kindschheid ontwassen zijne hartstogten ging beteugelen en de wetten volgde van verstand en rede, ontsloeg hij zich ook van den al te grooten invloed, die gevoel en verbeelding op hem uitoefenen. Toen de Grieken hunne jongelingsjaren hadden beleefd en aan de roede ontwassen waren; toen hun de pillen niet meer behoefden verzilverd te worden of de genezende drank niet meer met honig verzoet, toen men niet meer bij uitsluiting op hun gevoel en hunne verbeelding behoefde te werken, maar zij ontwikkeld genoeg waren om zelv' na te denken en het onderzoek en de wetenschap lief kregen — toen ontstond ook het proza, als de kunsttaal der gezonde en kalme rede en werd het werktuig der geschiedenis, der wetenschap en der overreding. De wijsbegeerte vooral had voor de mededeeling der koele wijsheid ook slechts het eenvoudige kleed der waarheid van noode en legde de beeldspraak af, die den dichter eigen bleef. Het wetenschappelijk onderzoek, eenmaal opgewekt, bepaalde zich ook weldra tot de taal, die men tot nog toe zonder bewustheid slechts als kunstmiddel had gebezigd, en deze vond hare ijverigste beoefenaars in Sophisten en Stoicijnen; gene om ze met bewustheid te kunnen gebruiken tot overreding en de wetten te leeren kennen, volgens welke het menschelijk verstand zich vangen laat in de strikken van valsche gevolgtrekkingen en sluitredenen of zich laat vleijen en streelen door schoone phrasen en doeltreffende wendingen; maar de Stoicijnen om door middel van etymologie en woordverklaring de allegorische uitlegging der mythen aangaande de Goden te steunen en het volksgeloof te ondermijnen, dat hun, en te regt, een dwaasheid toescheen. Wij danken dus aan de eersten de uitvinding der Redekunde, aan de laatsten die der Grammatica en Mytho-

logie, al waren het dan ook maar beginselen en al mogt de aanleiding van hun onderzoek slechts ten deele onze goedkeuring verdienen.

Intusschen waren dichters als Homerus en Euripides in aller handen en werden voor de schooljeugd taal en redekundig verklaard, terwijl later mannen als Aristoteles hunne denkbeelden over Poëzij en Aestetica openbaarden en die ophelderden met plaatsen uit de beste schrijvers van Griekenland.

En de geschiedschrijvers, Th.! gij kent alle Herodotus, den vader der Grieksche geschiedenis en zijne waardige navolgers Thucidydes en Xenophon, uit den bloeitijd van de Atheensche letterkunde, wier verdiensten in onderhoudenden verhaalstijl en karakterschildering bestond, terwijl zij ook als redenaars zich lof verwierven, waar de hoofdpersonen sprekende door hen werden ingevoerd. Men ontwaart hunne verdienste het best, als men hunne geschriften met die van later tijd vergelijkt, toen de letterkunde reeds aan 't zinken was. Dionysius van Halycarnassus schreef ook geschiedenis, maar zijne lang gerekte en gezochte verhaal- en redeneertrant doen het u gevoelen, dat hier de plaats van het talent door opwinding en pedanterie is ingenomen.

Elke letterkunde heeft haar tijd van bloei en ondergang, en staat in het naauwste verband met de trapswijze ontwikkeling of verbastering van het volk. Na den val van Athene en den ondergang der vrijheid, zedelijkheid en godsdienst, ging ook die opgewekte zin voor het schoone en verhevene verloren. Het genie verstomde, maar het verstand bleef toch werkzaam, en dat niet ten nadeele der letterkunde, die nu in eene andere rigting werd uitgebreid. Kort na den dood van Alexander vestigde zich te Alexandrie eene letterkundige school, die onder de hoede en begunstiging van de koningen uit het geslacht van Ptolemaeus in Ægypte de kennis en den bloei der Grieksche letterkunde zou bevorderen. Wel was de redekunst aan het zinken en uitnemende talenten doen zich niet meer als *kunstenaars* voor; maar door de mannen van Alexandrie werd de letterkunde eerst regt tot een wetenschap, en hare grenzen uitgebreid door de ijverige beoefening der eigenlijke Grammatica, terwijl Oudheidkunde, Metiek en Kritiek zoo der handschriften als der Schrijvers

zelven, de beoordeeling hunner echtheid en betrekkelijke waarde een nieuw leven gaf aan de beminnaars der schoone letterkunde en den kring afsloot, binnen welke zij zich voortaan bewegen zou.

Want, hoewel de verschillende vakken in het verloop der tijden zich hebben uitgebreid en ontwikkeld. Zoodat b. v. de Grammatica door de Logica en de Aestetika door de Anthropologie, haar inhoud en vorm groote vorderingen hebben gemaakt, — zoo zijn toch de grenzen der letterkunde dezelfde gebleven. En moge al de Romantische school in soort van letterkundige voortbrengselen verschillen en de moderne wereld in de toepassing der wetenschap hare eigene wegen bewandelen — de Letterkunde, die door het gevoel voor het schoone en verhevene geleid, zich ten doel stelt, om in geschrifte menschelijke karakters en toestanden te schilderen, zoo als ze zich onder den invloed van gevoel en verbeelding voordoen, kon wel niet veranderen, nadat eenmaal hare rigting en omvang was bepaald. Zij is in aard en in strekking nog dezelfde, als zij in de oude wereld geweest is.

Wanneer wij, g. Th.! nog eens kortelijk zamen vatten, wat we van den oorsprong en voortgang der letterkunde gezegd hebben, dan zijn we in staat om met naauwkeurigheid haar wezen te omschrijven en dit is noodzakelijk, dewijl het woord Letterkunde in meer dan ééne beteekenis gebruikt wordt. Iedere wetenschap heeft hare letterkunde, d. i. eene som van geschriften, die over verschillende onderwerpen daartoe betrekkelijk geschreven zijn, en in dien zin heeft ook de letterkunde zelve er ééne. Wanneer wij nu het woord letterkunde in dien zin opvatten, dan zou zij eene monsterwetenschap zijn, die alle menschelijke kennis omsloot, voor zoo verre die is te boek gesteld. Doch zulke groote aanspraken maakt de Letterkunde niet; zij beweegt zich binnen engere grenzen. Het is daarmede als met de Natuurkunde. Het woord in zijne algemeenste beteekenis wijst aan de kennis van al wat tot de natuur behoort, maar kan ook in engeren zin worden opgevat en

is dan, onder den naam van Physica, de leer der natuurkrachten. Zoo is ook Letterkunde in engeren zin, de wetenschap *der taal en harer eigenschappen*, en omdat die in al hare schoonheid en kracht het meest gekend wordt, wanneer de mensch zich bevindt onder den invloed van gevoel en verbeelding, zoo kiest zij zich dat terrein voornamelijk tot toepassing en uitoefening harer krachten. Zij is dus van nature de wetgeefster voor den vorm, welke aan elke soort van geschrifte behoort eigen te zijn en bepaalt den stijl, die voor elke klasse van onderwerpen moet gekozen worden; en dat niet willekeurig, maar geleid door den smaak en het oordeel en geholpen door het vernuft, dat haar ook leert de toestanden en karakters te vinden en voor te stellen, waarin het schoone en verhevene het meest uitkomt. *Taal*, *stijl*, *dichtkunde* en *welsprekendheid* zijn dan de onderwerpen, die haar bezig houden en waarvan zij de regels aangeeft. Zij draagt dus den naam van *Letterkunde*, omdat zij als wetenschap zich met de taal bezig houdt, waarvan de letters de elementen zijn en van *fraaije Letteren*, in zoo verre zij bij de voorstelling van het schoone en verhevene zich bijzonder door schoonheid van stijl pleeg te kenmerken. Zij wordt onder de *Humaniora* of meer menschelijke wetenschappen gerekend, omdat zij uit den mensch zelven ontstaan, zich ook met zuiver menschelijke indrukken en toestanden bezig houdt en daardoor zich onderscheidt van die vakken, waarvan of de Godheid of de natuur de onderwerpen zijn.

Wij onderscheiden hier kunst en wetenschap. Kunst d. i. de natuurlijke gaaf, om te dichten en te spreken, en een' juist opgevatten toestand naar waarheid af te schilderen of vindingrijk te zijn in het ontwerpen van karakters en toestanden, die geschikt zijn, om het gevoel en de verbeelding der lezers te boeijen. Dit vernuft kan, even als de smaak, zich zoo wel uiten in de zamenstelling van het geheel, als in de uitvoering der bijzondere deelen: in de beelden, vergelijkingen, wendingen en woordenkeus. Ook zijn welluidenheid der verzen, gepastheid der maatsoort, afwisseling van toestanden en natuurlijkheid en waarheid in de voorstelling geen mindere vereischten der kunst dan verhevenheid zonder overdrijving en eenvoud zonder boerschheid of onnoozelheid.

Zoolang de nog onbeschaafde mensch aan zijne hartstogten den vrijen teugel vierde, kon het haast niet anders of hij moest op meer dan eene klip stooten; even als de zeeman, die zonder kompas en kaart zijn koers rigt en stoutweg zijn schip door de golven stuurt. Daarom heeft de kunst ook wetenschap van noode. De mensch leert door ervaring en onderzoek en zijne opmerkingen worden door den tijd bevestigd en bewaarheid; dan worden ze tot wetenschap en deze staat der kunst ter zijde en waarschuwt en leidt en brengt haar tot het doel harer keuze.

Tot die wetenschap behoort in de eerste plaats de taalkunde. Welk een veld, Th.! is hier reeds te doorloopen; om van de menigte van talen niet te spreken, die sedert de schepping den mensch tot uiting van zijn gedachten gediend hebben en de eigenaardigheid van elk in 't bijzonder of van de overgangen van de eene taal in de andere en van de oorzaken, die tot hunne wijziging in klanken, woorden en uitdrukkingen bijdroegen of van de vermenging der verschillende talen — hoeveel is er aan ééne taal niet te doen, om haar te kennen in hare inrigting, kracht, welluidenheid, buigzaamheid en geschiktheid tot allerlei soort van kunstwerken. Het zij men de letters en hunne geschiedenis, de wetten hunner vereeniging en verwisseling of de leer der klanken en der klemtoon, zich wil eigen maken: het zij men de vorming der lettergrepen tot woorden, de woorden in hunne beteekenis en afleiding of de vereeniging der woorden tot zinnen, de spreekwijzen, de wetten der regering en overeenkomst wil leeren kennen: het zij men de eigenaardige beeldspraak en de figuren, de maat en versleer wil doorgronden — overal vindt men een rijke stof tot beschouwing en overdenking.

En voegt men hierbij de *Linguistik* of de vergelijkende taalkunde, waardoor de talen, onderling onderscheiden, in hoofdtakken worden verdeeld en de wijze wordt nagespoord, waarop alle talen uit ééne grondtaal zijn voortgekomen, dan begrijpt men, dat slechts enkele buitengewone vernuften in staat zijn den rijkdom van kennis te bevatten en te overzien, die de Grammatica aanbiedt.

De wetenschappen kunnen elkander niet ontberen en ook

de Taalkunde ontvangt een helder licht van de Logica of de verstandsleer, die de wetten aangeeft, volgens welke ons verstand waarneemt, begrippen vormt en oordeelt en de verschillende soorten aanwijst van gedachten, die door de taal worden uitgedrukt. Zij is het, die orde en eenheid brengt in de taal en haar in zoovele afdeelingen splits als er soorten van begrippen aanwezig zijn.

Met de Grammatica staat in naauw verband de Redekunst of Rhetorica, die leert, hoe men spreken en schrijven moet, om zich duidelijk, geregeld en sierlijk uit te drukken; dat is, zij geeft de wetten voor den stijl. De verschillende figuren der rede, de metaphora's of overdragtelijke spreekwijzen en het gebruik, dat daarvan gemaakt en het misbruik, dat moet vermeden worden: de nuttigheid en het doel der overige redevormen met de oorzaak van hun ontstaan en het doel hunner aanwending, om afwisseling, klaarheid en schoonheid te bevorderen; welke soorten in poezij en welke in proza van pas zijn en dat alles verschillend naarmate van den eigenaardigen bouw en het karakter der taal, — ziedaar eene nieuwe reeks van onderwerpen, die den letterkundigen worden aangeboden.

Maar taal en redekunde zijn slechts onnutte werktuigen, wanneer het verstand en gevoel van den letterminnaar niet door de Aestetica wordt geleid en bestuurd.

De zeilen en het roer zijn den stuurman wel nuttig, als hij weet, wanneer en hoe hij ze gebruiken moet; maar als hij wind en golven niet kent en de omstandigheden, waaronder hem zijn werktuigen nuttig zijn; dan stuurt hij het schip in het wilde en de eerste windvlaag de beste doet hem averij bekomen, zoo hij er al schip en leven van afbrengt.

Zoo is het met de taal en redevormen zonder kennis van de natuur van het schoone en verhevene. De Aestetica onderzoekt naar de werking van die aandoeningen op s' menschen inwendig leven en geeft de oorzaken op, waardoor die aangename en indrukwekkende aandoeningen worden teweeggebragt of gedwarsboomd of vernietigd.

Het wezen, de soorten, de bronnen van aangename en verheffende indrukken, ziedaar de onderwerpen van hare nasporing. En hier gaat de wijsbegeerte hand aan hand met

de Letterkunde: de Anthropologie of menschkunde moet zich paren met natuurkennis: de werking van godsdienst en zedelijkheid op s' menschen gevoel en verbeelding mogen den Letterkundige niet onbekend blijven; de werking van de buitenwereld op de zinnen en de invloed van het inwendig bestaan op handelingen en gedragingen moet hem levendig voor den geest staan en het verband van het geestelijke en zinnelijke in den mensch zooveel mogelijk worden ontraadseld. De schilder die de kracht der kleuren, der vormen des afstands, der evenredigheid en der eenheid niet kent, zal nooit een kunststuk leveren; de dichter, die de wetten van het schoone en verhevene zich niet heeft eigen gemaakt zal nimmer de beoogde werking op het gemoed zijner lezers uitoefenen.

En hoe komt men tot die letterkundige vorming, Th.! hoe wordt men Grammatikaal, Rhetorisch en Aethetisch ontwikkeld en gevormd? Door studie, door oefening, door opmerken, lezen, nadenken, oordeelen. De natuur is dikwerf kwistig met hare gaven en doet somwijlen een *kunstenaar* geboren worden, die uit eigen genie voortbrengt, wat aan anderen veel moeite en inspanning kostte; maar een Letterkundige kan met den besten aanleg ter wereld zich van de studie niet ontslaan. De waarheden, de gegevens der wetenschap zijn bijeenvergaderd en weggelegd in de boeken, die daarover geschreven zijn en de wetenschap der letterkunde heeft in de laatste twee eeuwen zulke vorderingen gemaakt, dat men hare litteratuur zonder schade niet kan laten rusten.

Maar de grootste schat voor den letterkundige zijn de Schrijvers zelve, die als zoo vele bronnen zijn, waaruit hij putten moet en de voorbeelden, waarnaar hij zich vormen kan. Al had men de beste boeken over de genoemde vakken gelezen en de Schrijvers zelve slechts oppervlakkig leeren kennen, men zou een even goed letterkundige zijn, als iemand een goed architect wezen zou, die veel over gebouwen gelezen, maar nog nooit met opmerkzaamheid een gebouw bezigtigd had.

Vooral de studie der oude letteren eischt eene grondige kennis en ingespannen ijver. Dáár moet Oudheidkunde, Geschiedenis, Mythologie, worden te hulp geroepen, om de

Schrijvers te verklaren en te begrijpen: dáár moet vaak de echtheid van eenigen Schrijver eerst worden onderzocht en hetgeen daarin door den tijd bedorven is met behulp der handschriften en groote taalkennis worden hersteld: dáár moeten de verschillende tijdperken der taal in hare ontwikkeling vooral niet uit het oog verloren worden, die op de vervalsching invloed hebben uitgeoefend en de eigenaardigheid van des Schrijvers stijl worden onderzocht, om zijne bedoeling te kennen en den vorm, waarin hij die pleeg te gieten.

Doch in mindere mate is dit op elke letterkunde van toepassing en heeft men op die wijze alle werken van eenig aanbelang doorkropen en bewerkt, zoo ontvangt men tot loon voor zijne moeite eene grondige kennis van de Schrijvers zelve, maar ook een overzigt van de geschiedenis der letterkunde, en is zulks met de letterkunde aller beschaafde natien geschied, de geschiedenis der Letterkunde in 't algemeen.

Behoef ik het te zeggen, Th.! dat zulks niet het werk is van enkelen, maar van velen, en dat het slechts aan zeer weinigen gegeven is die hoogte te bereiken, dat ze met kennis van zaken en uit eigen studie zulk eene geschiedenis te boek stellen. Letterkundige te zijn in den vollen zin des woords is een onbereikbaar ideaal; maar in de letterkunde van een of meer volken te huis te wezen en met behulp der wetenschap de grondslagen en regels te leeren kennen, die elke letterkunde met de andere gemeen heeft, dat is voor velen mogelijk.

En wanneer we dan eindelijk de vraag ons voorleggen, Th.! waarin het wezen der Letterkunde bestaat, dan is het antwoord tweeledig. Als wetenschap tracht zij de taal, de stijl en de letterkundige voortbrengselen der volken te leeren kennen, vooral die, welke de uitvloeisels van Redekunst en Aestetica zijn en verschaft de middelen, om op de beste wijze tot de kennis daarvan te geraken. Als kunst brengt zij in eenige taal lettervruchten voort, die naar inhoud en vorm zich regelen naar de idealen van het schoone en verhevene.

En nu de vruchten, Th.! die de Letterkunde afwerpt. Zij zijn groot in aantal Th.! en ik zal mij moeten bekorten, om er u een denkbeeld van te geven. Ik zou er van kunnen gewagen, hoe zij als hulpwetenschap, der Geschiedenis, der Wijsbegeerte, der Regts- en Godgeleerdheid ter zijde staat en door taal en redekunst of den toegang tot de oudheid opent, of de middelen aan de hand geeft, om de wetenschappen te beschrijven en te verspreiden: ik zou u den invloed kunnen herinneren, die de letterkundige kritiek en uitlegkunde op den Bijbel, de wetboeken der Romeinen en de schriften der Grieksche genees- en wiskundigen heeft uitgeoefent en nog uitoefent: ik zou u in het geheugen kunnen terugroepen, hoe *zij* het geweest is, die den eersten stoot gegeven heeft tot de geestbeschaving en wetenschappelijke ontwikkeling der middeleeuwen, en hoe zij thans als kunst, onder den naam van Bellettrie ons de aangenaamste verpoozing verschaft en tot de beschaving onzer maatschappij werkzaam is, terwijl zij ons de genoegens van het gevoel en de verbeelding doet genieten. Ik zou kunnen vermelden, hoe ze als wetenschap, onder den naam van Philologie, als vijfde faculteit aan onze Hoogescholen, voortgaat hare hulp aan de andere wetenschappen te leenen — maar ik bepaal mij liever bij ons Gymnasium en spreek u wat uitvoeriger van haren invloed op de jeugd, wier verstand zij ontwikkelt, wier smaak zij vormt, en die zij opvoedt voor de wetenschap.

Zij vormt het verstand der jeugd, Th.! wanneer zij haar taal leert d. i. hun de gedachten der ziel in een zinnelijk kleed voor oogen stelt en die voor oogen stelt in allerlei vorm, in allerlei soort van geschriften, die de modellen zijn, naarr welke de lateren zich hebben gevormd. Want wat is goed spreken en schrijven anders, dan het zigt- en hoorbaar maken van goede en geregelde gedachten. Ontleedt men die gedachten, laat men die in de moedertaal teruggeven, dan dwingt men de jeugdige ziel om die gedachten te vatten en zijn die op zich zelve niet vatbaar, en is daarvoor onderzoek en navorsching noodig, dan noopt men de jeugd tot onderzoek en nadenken. Maar de jeugd is nog zwak en eischt een stof voor hare kracht berekend. Welnu, de zaken, die men hun voordraagt, zijn van zuiver menschelijken oor-

sprong. Zij behoeft maar in haar eigen verstand en hart te zoeken om ze te verstaan en daarom is de letterkunde bij uitnemendheid geschikt voor de jeugd, vooral ook om den behagelijken vorm, waarin de denkbeelden gekleed zijn.

Zij, die voor wetenschap bestemd zijn, hebben later grooter inspanning van geest noodig. Welnu, de oude talen eischen die ook in hoogere mate; zij, die voor het bedrijvige leven bestemd zijn, vinden in de nieuwere talen hetzelfde middel tot beschaving; maar de toegang is gemakkelijker, omdat ze met gedachten en toestanden te doen hebben, die meer op de hen omringende wereld gelijken.

Doch de jeugd moet niet alleen leeren denken, ze moet ook die gedachten leeren uiten; welnu, de Philologie geeft haar de beste modellen aan de hand, naar welke zij zich vormen kunnen: hun gevoel en verbeelding, het gevoel voor het schoone en verhevene zal er tevens door ontwikkeld, gereinigd, geleid en geregeld worden, en dat is noodzakelijk, zullen ze eenmaal mannen worden, die het ware, schoone en verhevene beseffen. Het is met den mensch als met den grond, die hij bewoont. De krachten zijn wel aanwezig op het veld; maar dit moet ontgonnen, omgeploegd, verfijnd, soms gemest of getemperd worden, en als de vrucht opschiet, dan moet het onkruid uitgewied, anders hebt gij aan den grond niets.

Bij de jeugd is het schoonheidsgevoel wel aanwezig, maar niet bij allen in dezelfde mate en op dezelfde wijze. Die het maar in geringe mate heeft, die zal worden opgewekt door het aestetisch schoon der dichters en die het heelt, maar hij wie het nog wat te zinnelijk, te onbeschaafd te ongeregeld is, die krijgt in zijn model een rigtsnoer in handen, dat hen het ware schoon te beschouwen geeft.

Schoonheid in vorm en schoonheid in wezen, het geïdealiseerde schoon zal hem zelv' verheffen en idialiseren, hem smaak doen krijgen in het hooge en uitnemende en als later in de maatschappij vooral het zinnelijk schoon hem zal toeblinken, dan zal hij zich daarvan ligter afwenden, om het meer edele te zoeken. Voor het natuurschoon zal hij meer zin, voor het zedelijk schoon meer gevoel hebben, wanneer de vatbaarheid in hem is ontwikkeld, om het te genieten;

en eene natuurlijke afkeer van het kwaad hem eigen worden, als hij het in al zijn leelijkheid en afschuwelijkheid heeft leeren vatten en haten.

Maar mij dunkt, ik hoor een uwer mij toeroepen: Hoe! is de ondeugd altijd leelijk en de deugd altijd schoon van gelaat. Zal de æstetische opvoeding den mensch niet verzwakken en juist door dat ontwikkeld schoonheidsgevoel zijn kracht niet worden ondermijnd, als hij later van al die schoonheid en al dat verhevene in de maatschappij weinig vinden zal en zijne idealen schipbreuk zullen lijden? Zal hij niet het hoofd laten hangen en een afkeer hebben van een leven, waarin hij in den regel het tegendeel vindt van al de idealen, die hij heeft leeren schatten en liefhebben? Geen nood, Th.! zoo het schoon, dat hij leerde kennen, maar van de regte soort is. De Ouden zijn bij al hun kunstgevoel niet zoo romantisch, als de nieuwe wereld en in den regel waar, bescheiden en niet overdreven in hunne voorstellingen. En die het zijn, doe die weg van voor de oogen der jeugd.

Van Homerus en Virgilius, van Demosthenes en Cicero zullen ze geen kwaad leeren, niet zinnelijk worden, niet vreemd aan de deugd, Herodotus, Sallustius, Livius en Xenophon zullen hun leeren de grootheid van ziel te bewonderen en het vaderland lief te hebben; Plato zal het leven voorstellen als een voorbereiding voor den dood en hun het leven na dit leven schilderen, als een plaats, waar de ziel van alle aardsche banden vrij, zich zal verheffen en streven naar de kennis der Godheid. Horatius zal hun het verband duidelijk maken tusschen deugd en geluk en wat bij hem en bij Ovidius vaor de jeugd niet geschikt is, dat zal men haar onthouden, zoo men wel doet.

Maar ze zullen Heidenen worden, juist omdat de kunst der Heidenen zoo waar en zoo treffend weet te malen?

Neen, Th.! dat zullen ze niet. Integendeel, die christelijk is opgevoed en christelijk leert te leven, die zal bij de Ouden Schrijvers niet het tegendeel vinden van wat den Christen ter harte gaat. Moge al de Christelijke *Godsdienst* verre verheven zijn boven de Heidensche *afgoderij:* de beginselen van eer en deugd, van liefde tot den naaste en tot God vinden uwe

kinderen bij de oude Schrijvers terug. En geen wonder: zij stonden alle boven hunne tijdgenooten en waren de uitstekendste mannen van hunnen tijd. Zelfs zij, die, even als Sallustius, zelven geen onberispelijk leven leidden, verkondigen toch in hunne schriften wat waar is en goed; even als menige dichter of Schrijver in onze dagen de lof der huwelijkstrouw bezong, maar zelf als echtbreker leefde.

Wij leeren uwe kinderen wel de Heidensche godsdienst kennen, maar wij prijzen hun die afgoderij niet aan. Wie zou dat ook kunnen, en al kon het iemand, zoo zou het gezond verstand der kinderen zelve er tegen opkomen. Wij leeren hun de waarheid en de wetenschap liefhebben en geven hun in een schoon gewaad, wat schoon is en verheven, opdat zulke aandoeningen bij hen worden opgewekt, en zij *die* eigenschappen leeren waarnemen in de menschenwereld en in de natuur, opdat zij zelven bekwaam worden in schoone en ware vormen uit te drukken, de gedachten, gevoelens en voorstellingen, die in hen oprijzen. Wij leeren hun de Oudheid kennen van hare beste zijde en verzwijgen de leemte niet, die haar aankleefden: van de Ouden leeren zij, wat de mensch zelf vermag; zij zien hen zelfstandig denken en handelen, en leeren een der schoonste phasen van het menschdom kennen en waarderen. En wanneer zij dan eenigen tijd in die oude wereld hebben rondgewandeld en later tot de tegenwoordige maatschappij terugkeeren, dan zullen zij een vasten grondslag hebben bekomen, om bij tegenstelling het goede van het leven te waarderen en het verkeerde door vergelijking waar te nemen. Door de studie der Ouden raken zij op een onzijdig terrein en staan bij wijlen buiten den invloed der tegenwoordige zamenleving, die hun in den regel niet onbevooroordeeld wordt voorgesteld, juist omdat zij er een deel van uitmaken. Met geschiedenis en wijsbegeerte reeds eenigermate vertrouwd, zullen zij allerlei denkbeelden in zich opnemen, die, omdat ze zuiver menschelijk zijn, niet vijandig overstaan tegen de tegenwoordige begrippen; maar zij zullen toch door het verschil der oude wereld van die, welke hen omgeeft, klaarder en duidelijker zien in het tegenwoordige.

Dan eerst is de mensch geschikt voor de hoogere klassen

der zamenleving, wanneer hij juist waarneemt, wanneer hij goed en geregeld denkt, wanneer hij zijn oordeel heeft gescherpt, en zijn gevoel en zijne verbeelding de rigting heeft gekregen naar het edele en groote; wanneer hij eindelijk in duidelijke en sierlijke taal weet te beschrijven wat in zijn binnenste omgaat en van buiten tot hem komt of dat althans geregeld en bevattelijk weet kenbaar te maken.

Zendt dan gerust uwe zonen bij ons ter schole, Th.! Wat wij hun leeren is de oude Letterkunde, die in Griekenland uit het schoonheidsgevoel des menschen ontstaan zich bezig houdt met taalkunde, redekunde en schoonheidsleer, en de schoonste modellen bezit tot opleiding van den jeugdigen mensch: opdat hij naar het verstand gevormd en met gekuischte smaak de zucht tot wetenschap, in hem geplant, overbrenge naar de Hoogeschool en daarop voltooije wat hij bij ons heeft aangevangen, of zich toewijdde aan andere vakken van wetenschap tot heil en zegen der maatschappij.

D. TERPSTRA.

ANIMADVERSIONES CRITICAE.

BELLUM ALEXANDRINUM.

Cap. 40. *At Pontica — oppressa est.* — Locus corruptus sic corrigendus: *At Pontica ex altera parte legio, quum paullulum, aversis hostibus, processisset, fossam autem circumire acies secunda conata esset* reliq.

Nam res sic se habuit, ut Pontica legio, quum a sinistro cornu equites, extra fossam impetu facto, avertisset, ad fossam transeundam procederet eodemque tempore secunda eius acies fossam circumire conaretur, dum peditum adversariorum animi in repellenda reliqua legione intra fossam occupati erant. *Latus* enim *apertum* hic dicitur, quod fossa non amplius munitum esset.

Cap. 73 in fine. Vulgata sic habet: "*Huc omnem comportatum aggerem e castris servitia agerent, iussit.*" reliq.

In quibusdam codicibus post *servitia* additum est *quae*. Unde legendum suspicor "*Servitia quum agerent.*"

Cap. 77. Prima huius capitis alinea facili medicina sanari posse mihi videtur, si relativum in locum coniunctionis substitueris, hoc modo: "*Quodque subiti periculi recordatio est laetior, quo victoria facilis ex difficillimis rebus acciderat.*"

BELLUM AFRICANUM.

Cap. 3. In vulgata est: "*Et a Clupeis secundum oram maritimam cum equitatu Adrumeti Cn. Piso cum Mauris circiter III millibus apparuit.*" Legendum puto: "*Et a*

Clupeis s. m. o. cum equitatu Adrumetino Cn. Piso, Maurornm circiter III millibus apparuit."

Cap. 19. Legimus: "*Quippe qui in illorum sibi confideret multitudine.*" Pro *sibi* legendum est *fide* et post *confideret* inserendum *et*, quod propter similitudinem proxime antecedentium excidit. Labienus enim, ut ex sequentibus apparet, et fide et numero copiarum fretus ita erat locutus.

Porro delenda sunt verba: "*Praeterea ex fuga — amplius XII millibus.*" Primum, quod tota illa copiarum enumeratio supervacanea est (vid. cap. extr.): deinde quod verba *hac spe atque ea audacia*, quibus proxima sententio incipit, ad antecedentia non congruunt; spes enim Labieni in discordia adversariorum atque absentia veterani exercitus erat posita; audacia vero non e numero militum cognoscebatur, sed patebat ex ferocibus illis verbis, quibus, ut antea Curio a rege Juba, sic nunc Caesarem a se interfectum iri aiebat.

Suspecta etiam subita illa ex indirecta in directam orationem transitio, quae, tametsi non raro in historicorum libris occurrit, tamen h. l. inprimis alienae manus suspicionem movet.

Cap. 38. "*In unumquemque collem — facere coepit.*" Haec non convenire ad ea, quae Cap. 37 extr. narrata sunt, unusquisque videt. Turres enim iam factae erant. Itaque iure offensus Nipperdeius vulgatam emendavit scripsitque: *Atque in unumquemque collem turremque castella facere coepit*," significans inter binas quasque turres munitionis causa castella esse facta, quae continens opus efficerent, cuius singulae partes deinde bracchio illo, de quo mox sermo fiat, sint coniunctae. Eiusmodi vero opus semihora esse perfectum, quis crediderit. Quare ea, quae sequuntur mutanda sunt in: "*Atque ea (colles et turres) munitiora effecit*. De re ipsa vid v. Limburg Bronwer. Caesar en zijn Tijdgen. tom. 4. pag. 144.

Cap. 1. *Quod ubi Caesar* reliq. Hoc loco verba quaedam excidisse et antea viri docti et nuper Nipp. putavit. Et sane, ut nunc locus se habet, vix ullus tolerabilis sensus erui potest. Nam Caesarem se urbe, ab hostibus occupata texisse et elephantos in aciem produxisse, quos non haberet, absurdum est. Neque enim elephantos habebat Caesar, nec facile commisisset, ut se hostium copiis interponeret. Verum

et facile locus sanari potest, nec quidquam desideratur. Transpositis enim verbis: "*Suamque aciem — adversariorum constituit*" et post "*suppetias ire contendit*" insertis, recte se habent omnia.

Cap. 48. "*Ut secum ipse aliquid auctoritatis adderet*" reliq. Lege: "*ut secum — adduceret.*"

Cap. 62. In hoc capite Nipperd. pag. 220 Ed., numeros legionum VII et VIII, mutat in XIII en XIV; quae correctio ei necessaria videbatur, quod Caesarem non ultra decem legiones in Africa habuisse crederet. Nam cap. 34 secundo commeatu venisse in Africam XII et XIV legiones, tertio autem cap. 53 X en IX advectas memorari, quas si sex illis, quas Caesar secum transportasset, addideris, effici numerum legionum decem. Itaque cap. 62, non posse mentionem fieri duarum novarum et substitui debere numeros earum, quae iam supra sint memoratae. Quare, quum cap. 44 etiam de Vario cum classe commeatui secundo insidiaturo mentio fiat, ac milites excepti esse narrentur, ibi de eadem re relatum esse videri et nomina earum legionum reponenda, quae hac occasione advectae sint.

Haec Nipperdeius. Quae, tametsi falsa sunt, facili negotio missa facerem, nisi magnus inde numerus emendationum et coniecturarum esset ortus, quae, ut a principio falso ductae, ipsae verae esse non possunt. Nam quod decem tantum legiones in Africa fuisse statuit, id non firmo satis fundamento nititur. Caesarem cum sex legionibus ex Italia trajecisse, in iis quintam veteranam, docemur c. 1. 5. c. 2 : 1, quibus, secundum cap. 34 et 53, accesserunt quatuor legiones veteranae. Hae decem legiones omnes interfuerunt proelio, quod cap. 60 memoratur. Iam cap. 62 haec leguntur: "Interim Varus classem, quam antea Uticae hiemis gratia subduxerat, cognito legionis VII en VIII ex Sicilia adventu, celeriter deduxerat insidiandique causa ab Utica progressus," reliq.

Ut manifesto patet h. l. de novo commeatu sermo est; alioquin illud insidiandi consilium non esset memoratum. Verum adverbium *interim* in errorem induxisse v. d. videtur, quasi h. l. narratio esset interposita de rebus a Varo gestis, postquam de adventu secundi commeatus certior esset factus,

Quod cur auctor huius libri hoc demum loco fecisset, causam nullam reperio, quum iam de quarumdum secundi commeatus navium clade et de Vari hac in re agendi ratione, cap. 44 et de tertio commeatu cap. 53 et de pugna, in qua omnes illae legiones affuissent, cap. 60 retulisset.

Praeterea diserte naves iam subductae fuisse dicuntur idque, post tertium commeatum factum esse, necesse est; quis enim dubitat, auctorem, si de secundo commeatu quaedam referenda haberet, haec certe relaturum fuisse, antequam de tertii commeatus navibus narrare inciperet. Itaque illud *interim* cap. 62, referendum est ad id tempus, quo facta sunt ea, de quibus a cap. 55—62 agitur i. e. ad proxime antecedentia. Nisi cuipiam verisimilius videatur, auctorem huius libelli in hac historiae suae parte a solita narrandi ratione deflexisse, qua semper res maritimas a terrestribus separavit. Cf. cap. 44 en 47, 53 en 55. Praeterea res in utroque capite relatae plane diversae sunt. In illo Virgilius navibus praefectus, in hac Varus ipse: in illo de Caesare nulla mentio; in hoc Caesar ipse naves conscendit reliq.

Ergo non decem sed duodecim legiones secum in Africa Caesarem habuisse iam satis certum esse confido. Hae fuere veteranae septem 5, 7, 8, 9, 10, 13, 14, reliquae tirones. Et tamen octo legiones cap. 66 memorantur, quas Caesar adversus Labienum, cum duabus legionibus et innumerabili equitum multitudine ad hostem intercipiendum profectum, duxisse dicitur. Quo loco aut numeri VII en VIII permutati sunt, (ut in codd. cap. 53 factum est) aut alia etiam veterana legio, praeter septem nominatas, affuit, cuius nomen memoratum non est, quod durante demum bello confecta sit ex iis veteranis, qui numero quatuor fere millium statim cum Caesare in Africam transvecti sunt (cap. 10, cf. cap. 77.

Quidquid est, hoc constat et cap. 62 nihil mutandum esse et cap. 81 alia emendatione opus esse, quam qua Nipp. usus est. Ex huius enim recensione sic editum:

"Acie triplici collocata, legione decima tertiaque decima dextro cornu, quarta decima et nona sinistro oppositis, quinta legione in quarta acie ad ipsa cornua, quinis cohortibus contra bestias colloeatis."

Causa, cur haec mutanda censeret N. haec fuit, quod,

vulgata retenta, 12 legiones in acie affuisse concedere debuisset, quarum 10 in ipsa acie stetisse narrantur, duabus praesidio castris relictis (cap. 80).

Verum cum quartae aciei mentio apud antiquos rara, tum hoc loco probari nequit, quia auctor ipse triplicem fuisse aciem docuit. Itaque *quarta acie* mutandum est in *media acie*, quod res ipsa indicat et non parum adstruitur aliis proeliorum in hoc libro descriptionibus, in quibus semper de omnibus aciei partibus docemur. Deín quinarum illarum cohortium usus non erat in quarta acie, sed in cornibus, quo citius bestiae averterentur, antequam ad manus legiones venirent. Confirmatur etiam nostra emendatio iis, quae cap. 83, 84 inprimis verba: *in sinistro cornu*, cap. 84, de proelii initio legimus, ubi elephanti in cornibus collocati sunt et pugna singularis militis cuiusdam e quinta legione memoratur, qui in sinistro cornu pugnabat. Neque obstat, quod quintae legionis dimidia pars in singulis cornibus fuisse dicitur; possunt enim quinque legiones in media acie fuisse et quintae legionis cohortes in cornibus.

Restat, ut de numeris earum legionum agamus, quarum una, *secunda* nomine, in dextro cornu, altera *quarta decima* in sinistro fuerit. In hoc nihil mutandum. Si enim, quae ad cap. 62. a nobis dicta sunt, veritati non repugnant, aderat octava legio veterana in acie; de *secunda* ita censeo, non verisimile esse, ex numero XIII factum esse II, sed multo facilius ob praecedentem numerum corrumpi potueisse ex XII, quae veterana quoque erat; nam de secunda nihil in hoc libro traditur, nec aliunde, quud sciam, de ea quidquam nobis innotuit.

At ne his quidem mutationibus contentus in initio capitis Nip. eiecit verba; *elephantosque — collocatos*, ob perversam scripturam Parisiensis 2, cui nimium, ut mihi videtur, tribuens magistrum quempiam huius glossae auctorem subornat. In omnibus enim codd, haec verba leguntur et Leidens. 1 habet. "*Elephantis — collocatis.*" Ceterum et recte Oudendorpius corruptelae causam in notis indicavit, nec supervacanea haec verba sunt censenda, quod ipsum Caesaris instruendi exercitus consilium, cuius descriptio sequitur, inde explicatur.

Itaque initium cap. 81 sic corrigendum: "*Quo postquam Caesar pervenit — elephantosque dextro sinistroque cornu collocatos — ipse acie triplici — legione* 10 et 12 — *quinque legionibus in media acie,*" reliq.

Cap. 83. Iniuria Nipp. vulgatam mutat in "*Qui in eodem cornu elephantis erant praesidio.*"

Neque enim codd. variant et sensus inde fit deterior. Sic enim Mauri equites, qui praesidio elephantis collocati dicuntur, iidem fugiunt deserti ab elephantis; quo nihil est absurdius.

In proxime sequentibus pro *circumitiis* legendum: *circumactis.* Nondum enim erant circumventi, sed fugiebant in castra.

D. TERPSTRA.

J. N. Madvig, Latijnsche Spraakleer voor scholen, voor Nederlanders bewerkt, door J. C. G. Boot. Derde verbeterde uitgaaf.

Het is mij somwijlen gebeurd, dat ik als verdediger van Madvig en dus van Boot moest optreden, wanneer er spraak was van het uitgeven eener nieuwe grammatica. Ik heb dan nimmer beweerd, dat het boek van Madvig niet voor verbetering vatbaar was en wie zou dat, als de bewerker der Nederduitsche *uitgaaf* zelf een derden verbeterden druk het licht doet zien, maar ik heb mij altijd verzet tegen de bewering, dat het boek van Madvig wat de inkleeding betreft duister en voor onze Nederlandsche jeugd daardoor minder geschikt ware.

Hetgeen mij in het boek zoo goed bevalt is, dat het bij gepaste populariteit een wetenschappelijken vorm heeft en niet eenvoudig zich ten doel stelt, om maar wat Latijn te leeren vertalen en een gemakkelijk middel te wezen, om de regels der taal in het geheugen van de scholieren over te gieten, maar dat het bij groote volledigheid toch klaar en duidelijk en juist niet te afgetrokken en te wijsgeerig is.

Ook leerde mij de ondervinding, dat mijne leerlingen met eenige hulp, als ze maar den goeden wil hadden, na een poos met het boek te hebben verkeerd, heel goed den weg er in konden vinden en met gemak de regels toepasten, die ze er uit overnamen. De regels b. v. aangaande den Conjunctivus hebben ze er, bij mij althans, goed uit geleerd en het hoofdstuk over den Infinitivus met veel nut gebruikt.

Dat zijn cardinale punten en moge al de inrigting van andere grammatica's ten aanzien van de bijzinnen en hun verband met den hoofdzin duidelijker en vatbaarder wezen, zoo als zulks b. v. in Mehler's laatste schoolgrammatica geschied is, zoo wordt daardoor eenvoudig bewezen, dat er, sedert Madvig's spraakkunst uitkwam, in den vorm en de voordragt van taalkundige zaken veranderingen ten voordeele hebben plaats gehad, die den meest mogelijken lof verdienen. Maar daarom blijft de waardij van Madvig's werk onaangetast en mogen wij den bewerker der derde uitgaaf dank zeggen, dat hij in vele opzigten het boek nog bruikbaarder en beter gemaakt heeft. Het bleef en blijft immers Madvig en geene omwerking van diens geschrift. En als zoodanig kondigt ons de Hr. Boot den derden druk aan.

Het is waar sommige regels konden korter uitgedrukt en door zamenvatting eenvoudiger worden. B. v. over den Ablat. op *i* § 42, vergel. Mehler, en de declinatie der Adiectiva en der Pronomina korter zijn voorgedragen, nadat die der Substantiva was voorafgegaan. Misschien zouden enkele uitdrukkingen, (als b. v. § 60 c. "En dus niet van memor" enz.) gemist kunnen worden en op den regel § 383 over den Conjunctivus achter quum temporale zou misschien wel iets af te dingen zijn.

Misschien zou in den derden druk § 259 beter achter § 247 volgen, en in het hoofdstuk over den Ablativus de vooraanstelling der vier hoofdbegrippen van oorzaak, middel, wijze en deel, wel iets voor hebben, omdat dan de wijziging daarvan in de overige volgende regels des te duidelijker zouden uitkomen en beter vóldaan worden aan de bedoeling der Nederduitsche bewerking opgegeven in de voorrede der 2de uitgaaf pag. 9. "In eene opzicht ben ik verder gegaan" enz.

Doch op alle grammatica's zijn aanmerkingen te maken en verscheidene mijner aanmerkingen vervallen, als men bedenkt, dat de Hr. Boot zich bij alle verbeteringen in de voorrede voor den derden druk aangewezen, toch altijd bleef vasthouden aan den regel, dat hij geene andere grammatica dan die van Madvig voor de jeugd uitgaf.

Mogt Prof. Boot bij zijne vele werkzaamheden bij voortduring nog tijd vinden, om zich bij de schooljeugd ver-

dienstelijk te maken, wij zullen de eerste zijn, die hem daarvoor openlijk onzen dank brengen.

D. TERPSTRA.

Latijnsche Spraakleer voor de lagere klassen der gymnasien van T. Ellendt, bewerkt door Mehler. Gorichem, bij J. Noorduyn & Zoon, 1857.

Toen ik onlangs nog in de hope verkeerde, dat een onzer meest geachte Docenten mij het werk der aankondiging en recensie van dit boekje zou uit de hand nemen, outving ik een brief, waarin hij mij meldde, dat hij van zijn plan moest afzien, maar volgaarne mij zijn oordeel over het werk van Mehler wilde meedeelen. En daar ik over het algemeen met zijne meening mij wel kan vereenigen, zoo stel ik die gaarne aan het hoofd dezer aankondiging. Hij zegt, als volgt: "Omvang, keuze van stof en methode van het boekje zijn voortreffelijk. Bijna al wat het bevat, kan gebruikt worden, en 't is voorgedragen op eene wijze, die, zonder kinderachtig te zijn, niet klaarder noch eenvoudiger kan worden gewenscht. Ik ken geen leerboek van deze soort, dat te gelijk zoo gemakkelijk wordt geleerd en onthouden en de belangstelling voor het geleerde zoo blijft boeijen en den eerstbeginnende zoo bemoedigt, om bij het toepassen er van zijn verstand te gebruiken. Maar de bewerking, waarschijnlijk de Duitsche, is op sommige plaatsen slordig. Er ontbreekt soms, wat ook in het beknopste leerboek niet kon worden gemist. Op andere plaatsen bevindt men — hetgeen aanvankelijk door den rustigen, verstandigen toon, waarop het gezegd wordt, den schijn van waarheid heeft — onjuist uitgedrukt en daardoor onwaar. De Hollandsche vertaling is duidelijk en met uitzondering van enkele uitdrukkingen, als *vocalisch*, *substantivisch*, *comparativisch*, goed gewoon Hollandsch; maar vol drukfouten. Mijne aanvankelijke ondervinding is, dat het leesboek van Ellendt door Mehler, niet dan met bijzondere oplettendheid en eenig tijdverlies voor

den onderwijzer, maar dan ook met bijzonder veel vrucht op de lagere klassen van het Gymnasium kan worden gebruikt."

Ziedaar het getuigenis van iemand, op wiens oordeel ik prijs stel en die de grammatica zelf bij het gebruik heeft nagegaan en beoordeeld. Ik vergeleek zijn getuigenis met de opmerkingen, die ik bij het doorlezen had aangeteekend en bevond, dat ook mijn gevoelen geen ander wezen kon. Tot staving er van zal ik ze hier meedeelen en begin met mijne verwondering te betuigen, dat op pag. 14 volgg. in de paradigmata der declinaties de uitgangen der naamvallen van den stamklinker niet naauwkenrig zijn onderscheiden; terwijl toch op pag. 12 en 29 als beginsel is aangenomen, de onderscheiding in stam en uitgang, gelijk trouwens niet anders kon.

Maar ook die uitgangen zelven worden daar *casus* genoemd, ofschoon de geheele vorm, die door het verschil van uitgang aan het Substantivum gegeven wordt, dien naam moest dragen: zoodat wij zeggen, dat de Nominativus in de 1ste declinatie b. v. den uitgang *a* heeft. Maar die *a* is slechts de uitgang van den stam en geen uitgang, die tot verbuiging dient; evenmin als in *Consul* de *l* voor een dergelijken uitgang kan worden verklaard.

Door deze verkeerde voorstelling wordt dus aan de waarheid te kort gedaan, terwijl men het gemak des leerlings op den voorgrond plaatst. Ik geloof, dat die anders lofwaardige zucht, om de eerstbeginnenden voort te helpen, te ver gedreven wordt, wanneer men hem daardoor tot valsche begrippen brengt en kan dit onder anderen staven met eene uitdrukking in § 224, waar *gemakshalve* onwaarheid wordt gezegd in deze woorden: "ons *dat* achter de verba sentiendi enz. wordt in 't Latijn door den Accusativus cum Inf. uitgedrukt." Het lag klaarblijkelijk in de bedoeling des schrijvers, dat het onderwerp en verbum van den zin, die op de verba sentiendi volgt en daaraan door het voegwoord gehecht wordt, door den Accusativus c. Inf. wordt vertaald. Wanneer men den leerling in den aanvang gewend, om den stam niet naauwkeurig van den uitgang af te zonderen, dan zal hij b. v. geen duidelijk begrip verkrijgen van de vorming

des Nominativus en wel spoedig het dreuntje in zijn geheugen opnemen, maar niet tot waarheid en juiste taalkennis worden opgeleid, terwijl het dan ook niets meer dan eene opvolging van klanken is, die hij achtereenvolgens heeft leeren opzeggen, zonder eens vooral een regel in het hoofd te hebben, welke hij op gelijksoortige woorden kan toepassen.

Bij de vervoeging der werkwoorden is dezelfde fout begaan; maar dáár bij schijnbaar grooter gemak in het aanleeren, juist de moeijelijkste weg gekozen. Indien men toch aan den leerling, in plaats van hem de persoonsuitgangen met den stamklinker vereenigd te laten van buiten leeren, de zuivere persoonsuitgangen geeft, en hem aanwijst, hoe hij, die eenmaal kennende, slechts de vier hoofdtijden behoeft te weten, om een verbum te vervoegen, dan is hij spoediger geholpen — en de voorstelling is meer waar en juist.

Bovendien is het stelsel niet zuiver volgehouden, zoodat pag. 74 § 91, de uitgang des 1[sten] persoons b. v. *abam* genoemd wordt en pag. 78 als uitgang *bam* voorkomt; dat pag. 106 van de uitgangen *s* en *t* wordt gewaagd, voor welke de *a* terugkeert (?), terwijl pag. 78 als uitgang *as* en *at* is aangewezen. Dat geeft aanleiding tot verwarring en tot verklaringen, als op pag. 101, waar, in strijd met de waarheid, gezegd wordt § 97. s: "Die *i* (b. v. in *Cupio*) blijft in de meeste uitgangen, en zij vervalt voor de *i* en de korte *e*," daar toch *i* en *e* slechts verwisseld worden en de een zoo wel als de ander overgangsklinkers zijn en noch bij den stam, noch bij den uitgang behooren.

Een ander gevolg van deze wijze van voorstelling is b. v. op pag. 107. 4. merkbaar, waar wij lezen, dat: "het perfectum uitgaat op *i*, maar deze *i* soms met *u* verbonden wordt, die bij de meeste stammen, die op een vokaal uitgaan in *v* veranderen moet. Dit is onjuist: de volle vorm zou moeten zijn *docevi* = *delevi*, maar door Syncope is de *e* uitgevallen en nu verkrijgt men van zelv' *docui*, omdat *u* en *v* naarmate hunner plaatsing, als klinkers of als medeklinkers gebruikt worden. Diezelfde Syncope vinden wij immers bij de zoogenaamde onregelmatige Perfecta en Supina der eerste conjugatie terug; want *secui*, *sectum* zijn vormen, welke door de uitlating der *a* ontstaan.

Eene goede bekorting daarentegen is aangebragt in den regel over den Ablativus ap *i*, in dien van den Genit. plur. op *ium* en de declinatie der Adjectiva is ook veel beknopter voorgesteld, dan elders: ook de versjes tot het aanleeren van de geslachten der Substantivu komen mij allezins doelmatig voor. Maar de definitie van het Pronomen reflexivum § 84, is duister en niet bevattelijk genoeg voor den aanvanger. Waarom niet liever: "Het pronomen reflexivum wijst den persoon of de zaak aan, die het voorwerp is van zijn (haar) eigen werking." Daardoor is dan tevens verklaard, waarom zulk een woord nooit in den Nominativus kan voorkomen. Ook de omschrijving van den Conjunctivus § 87. 2. is onvolledig en daarom onjuist. De schrijver zegt: "dat de Conjunctivus eene handeling *voorwaardelijk* of *afhankelijk* voorstelt," terwijl hij toch elders § 217 de ware uitdrukking kiest; dat namelijk "deze modus dient, om eene handeling, als het voorwerp der gedachte of beschouwing van eenig subject voor te stellen." § 88. 4. zegt de schrijvér: "Het Supinum, dat insgelijks van zelfstandigen aard is." Ik vrees, dat een Gymnasiast, die nog weinig heeft nagedacht, hieruit niet wijs zal worden. Waarom niet liever: "dat eigenlijk een van het werkwoord afgeleid Substativum is?"

Ook met de wijze, waarop § 91 en volg. de afleiding der tijden van de hoofdtijden wordt voorgesteld, kan ik mij niet best vereenigen. Mij dunkt, dat kon korter en duidelijker toegaan. Men make eenvoudig een tabel, stelle de vier hoofdtijden boven aan en onder elk hoofd de afgeleide tijden. Dit voor het activum. Voor de niet zamengestelde tijden van 't Passivum, gelde dan de regel, dat iedere tijd van de gelijknamige in 't Activum wordt afgeleid, door bij de uitgangen op *o* eene *r* te voegen en bij iederen uitgang op *m*, deze eindletter in *r* te veranderen; de zamengestelde tempora ontstaan uit de vereeniging van het Participum perf. met eenigen tijd van het hulpwerkwoord *Sum*.

De eenige zwarigheid die hier overblijft, is dat men voornamelijk in de 3de Congregatie hier en daar op eene overgangsklinker bedacht moet zijn; maar ook hier is dan alles regelmaat en — waarheid.

Nog stuitte ik op den naam Participium fut. passivi § 91.

9. Waartoe toch dien naam behouden, hoewel slechts bij uitzondering het begrip van het toekomende aan dezen vorm eigen is. Behalven bij dichters heeft deze tijd immers het karakter van Gerundivum.

De Syntaxis is in 't algemeen bijzonder goed uitgewerkt. Vooral is er meer orde en verband tusschen de verschillende begrippen, die door denzelfden naamval worden aangeduid. Zie b. v. § 159 en § 163. Ook verdient de methode, waarbij de bijzinnen naar gelang van hunne verhouding tot den hoofdzin worden gerangschikt, hoogen lof. Vroeger nam men dit gedeelte op in de hoofdstukken over de verschillende modi en maakte daardoor de zaak minder duidelijk en bevattelijk voor den leerling.

Doch ook in dit deel der Grammatica vielen mij enkele minder gelukkige partijen in het oog. Zoo is b. v. de definitie van Subject § 129, veel te algemeen en geeft den eerstbeginnenden geen vasten regel aan de hand, om te beoordeelen, wanneer een woord als subject moet worden beschouwd; want eene definitie als deze: "het onderwerp, waarvan iets gezegd wordt" geeft wel de beteekenis van het woord Subject, maar niet het begrip aan. Misschien ware het beter: "Het subject van eenen volzin is het woord, dat aanwijst den persoon of de zaak, die de handeling verrigt, het lijden ondergaat of in den toestand geplaatst is, die door een bedrijvend, lijdend of onzijdig werkwoord worden aangewezen."

§ 145 wordt gezegd: "Het geheel, in tegenoverstelling van de gedeelten, waaruit het bestaat en die men zich als het ware daaraan gebonden en daarin zich bevindende moet voorstellen, staat in den Genitivus. Dit geschiedt vooral bij zekere Adjectiva, die Substantivisch (als Substantivum?) gebruikt worden" enz., en later: "Bij den Genitivus partitivus behooren ook 1° de Genitivus bij den Comp. en Superl. 2° de Genitivus bij Adverbia, die als Substantivu gebruikt worden, 3° de Genitivus bij Adverbia van plaats."

Ik geef in bedenking of hier wel het noodige onderscheid gemaakt is tusschen den Genitivus partitivus en den Genetivus generis. Ik hecht daarbij niet zoo zeer op den naam; want men zou beide Genitivi des noods zoo kunnen noemen, ofschoon Weissenborn § 208 a en b, en § 209, Magvig

enz., ook beide begrippen door verschillende namen onderscheiden. Maar het zijn de begrippen van *deel* en *stof* die ik duidelijker wenschte aangegeven te zien, dan hier in bovenstaande definite is gedaan. Het zal toch wel verschil maken of men zegt: ***Magnus numerus militum:*** een groot aantal krijgslieden of ***Multi militum:*** velen der soldaten. In het eerste voorbeeld wordt het denkbeeld van krijgslieden op den voorgrond geplaatst, en aangewezen dat eene menigte van een *bepaalde klasse* van personen bedoeld wordt; terwijl in het tweede van die bepaalde klasse *een deel* wordt afgezonderd. Het is wel waar dat in beide soorten van uitdrukkingen *het geheel in tegenoverstelling van de deelen wordt* aangewezen, maar toch ligt de nadruk in de eene meer op de stof of het soort, in de andere op de afzondering van eenige deelen van die soort.

En dit alles ligt nu wel voor den taalkenner in de definitie van § 145 opgesloten; maar zal de leerling en, dat wel een die pas aanvangt, het er uit begrijpen en opmaken. Ik vrees, dat de bepaling te algemeen gemaakt is en daardoor iets duisters heeft bekomen.

In § 157 zou ik tot meerdere duidelijkheid de bijvoeging wenschen, dat de gewone plaatsbepaling geschiedt door het voorzetsel *in* met den Ablativus vereenigd. Anders vrees ik, dat de woorden *algemeene plaatsbepaling* tot verwarring aanleiding geven zal en dat te meer, omdat die Ablativus zonder voorzetsel maar bij enkele plaatsbepalingen gevonden wordt.

In § 173 wordt gehandeld over de verba, die eenen dubbelen Accusativus regeren, en de tweede aanmerking daarvan dient om aan te wijzen, hoe het met die twee Accusativi in 't Passivum gaat. "Bij de verba van vragen blijft de Accusativus der zaak, even als bij *doceo* en *celo*." Wordt nu hierbij niets meer tot verklaring gevoegd, zoo blijft de leerling in het denkbeeld, dat de Accusativus des persoons Nominativus wordt; althans moet hij dit opmaken uit aanm. 1, waar gezegd wordt, dat bij *peto* en *quaero* voorzetsels geplaatst worden voor het woord, dat den persoon, van wien gevraagd wordt, aanduidt. Maar de andere verba van vragen behalven interrogatus en rogatus? hoe is het met die gelegen? b. v. met *postulo*, *flagito*, *posco*, *oro?* hoe moeten die geconstrueerd

worden? De aanwijzing zou hier niet te onpas komen, dat de verba van vragen doorgaans den Accusativus der zaak in het Passivum in den Nominativus bij zich hebben, terwijl de Accusativus des persoons in den Ablativus met ex, de, a overgaat. Ook kon er bijgevoegd zijn, dat de twee Acensutivi bij werkwoorden van vragen meestal slechts dan voorkomen, wanneer het gevraagde door een Pronomen of Adjectivum in het neutrum wordt uitgedrukt.

In § 214. Zijn de vormen opgegeven, waardoor de Latynen ons *men* uitdrukken.

Maar waartoe zoo vele vormen en kunnen die alle zonder onderscheid gebruikt worden? Zeker niet; maar de leerling denkt niet zoo ver na en zal ze gewis door elkander gebruiken, zoo er geene aanwijzing van het tegendeel wordt aangegeven. Een enkel woord tot verklaring zou dus wel noodig zijn en kan gegeven worden.

§ 236. Lezen wij: Het Supinum op *u*, eigenlijk een Ablativus van een nomen op *us* staat bij Adjectiva enz.

Om volkomen waar te zijn had deze regel zoo behooren gesteld te zijn: "Het Supinum op *u* eigenlijk een Substantivum verbale komt als Dativus of Ablativus voor, naarmate van de woorden, waarmede het in betrekklng staat. Achter Adjectiva, staat het in den Dativus, om de zaak of werking aan te wijzen, waartoe eene persoon of zaak geschikt is; en in den Ablativus, om te kennen te geven in welk opzigt de eigenschap aan iemand of iets kan worden toegeschreven, b. v. difficile est dictu: Het is moeijelijk om te zeggen; of Palpebrae mollissimae sunt tactu: de oogleden zijn zacht, als men ze betast of bij de aanraking bemerkt men dat ze zacht zijn. Ook staat de Ablativus bij verba, om de verwijdering van eenige plaats of de rigting ergens van daan op te geven, b. v. Venatu redire of cubitu surgere.

Ik weet wel, dat men bij facilis en dergelijke Adjectiva het Supinum ook voor een Ablativus wel doen doorgaan. Zie b. v. Weissenborn § 324 aanm.; die als bewijs daarvoor Sallust. Jug. 95. 3 aanhaalt; maar Krits ad h. l. heeft ons het juiste standpunt aangewezen en het verschil tusschen *facilis amicitia* en *facilis amicitiae*, dat trouwens voor de hand ligt.

Ziedaar de aanmerkingen, welke mij bij het doorlezen der Grammatica voor den geest kwamen. Men ziet, dat de meesten of onnaauwkeurigheden in de redactie of mindere volledigheid in den regel, of op enkele plaatsen min juiste voorstelling der behandelde zaak treffen. Wat de drukfouten aangaat, zoo zijn er mij slechts drie of vier van belang voorgekomen, op pag. 185 staat "*vertalende*" in plaats van "*verhalende*": op pag. 20 "die op *o* hebben *is*" in plaats van "*nis*": op pag. 26 "*Comes*, *Cometis*" in plaats van "Comitis." Ik heb ook opgemerkt, dat *rede* in plaats van *reden* is gebruikt. Doch er zijn er meer, die de lezer zelf met gemak zal ontwaren.

Mogt ik hier nog eene aanmerking bijvoegen, het zou deze zijn, dat er op de uitgangen der verba geene accenten zijn geplaatst, hetgeen tot groot gemak des leerlings bij de uitspraak zou strekken.

Maar al wat we gezegd hebben ontneemt niet veel aan de waarde van het boekske, dat om zijn gemakkelijke en aangenamen vorm allezins aanbeveling verdient.

Wij eindigen met den uitgever een goed debiet te wenschen, waarin wij ons allezins zullen verheugen.

Gouda 4 *Maart*. D. TERPSTRA.

Het Gymnasiale Onderwijs volgens de wetenschappelijke eischen des tegenwoordigen tijds. Door J. H. Deinhardt, Hoogleeraar in de Mathesis en Natuurkunde aan het gymnasium te Wittenberg. Uit het Hoogduitsch, met eene voorrede en aanteekeningen van Mr. J. Bakker Korff, Amsterdam, P. M. van der Made. 1858. *XII en* 359 *blz.* 8°.

Dit boek verschijnt op het oogenblik, dat de wet op de gymnasiën verwacht wordt, en het verschijnt met het bepaalde doel, om op die wet invloed uit te oefenen. Daarom

verdient het in allen gevalle gelezen en overwogen te worden; want ontijdig zal niemand deze uitgave noemen. Het is echter niet alleen de tijd van het verschijnen, die het belangrijk maakt; de inhoud is de hoofdzaak. Wij vinden hier eene systematische paedagogiek voor gymnasiën, volgens de beginselen van de regter fractie der Hegeliaansche school. Dit is geene gevolgtrekking uit enkele plaatsen gemaakt; het is herhaalde keeren zoo door den schrijver als den vertaler uitdrukkelijk gezegd. Dit is in mijn oog een grond om het boek aan te bevelen, al denken sommigen welligt anders. Wij willen hier de wijsbegeerte van Hegel niet bespreken, noch onderzoeken, welke fractie, die der regter of die der linkerzijde den eigenlijken geest van het Hegelianismus uitdrukt; te meer daar deze vraag niet met het aanhalen van een paar plaatsen uit Hegel is te beantwoorden, omdat beide fractiën zich voor de echte Hegelianen uitgeven, en natuurlijk citaten uit Hegel in hun voordeel aanvoeren; wij willen die zaak geheel laten rusten, en ons tot dit boek bepalende alleen zeggen: dat het zich onderscheidt, vooreerst, door eenen zeer geregelden methodischen gang, die het gemakkelijk maakt een overzigt van het geheele hier voorgedragene stelsel in zijne gedachte te vormen, en enkele partijen, die men nog eens wil naslaan, in een oogwenk te vinden; ten andere door eene wel streng systematische maar toch warme en levendige wijze van behandeling. Hoort iemand van Hegeliaansche paedagogie spreken: dan schrikt hij al ligt, zich Kapp's gymnasiaal paedagogiek herinnerend, en verwacht hier weder zulk een dor en droog formalismus, gelijkende op de doodsbeenderen in het dal van Ezechiël, voor dat er vleesch over gegroeid was. Dit is evenwel hier het geval niet. De schrijver heeft het geraamte omkleed met pezen, zenuwen, spieren enz. De grondvorm is streng wetenschappelijk en systematisch, doch de behandeling daarom niet dor en droog. Wat anderen welligt vreezen: dat hier veel met afgetrokkene begrippen, die met *het zuivere zijn* beginnen, zal geschermd worden, is evenmin het geval. Integendeel, de schrijver heeft oogen en ooren voor het werkelijk bestaande en geeft zelfs als beginsel van zijne methode op, dat men met de empirische behandelingswijze moet be-

ginnen, om van daar over te gaan tot de rationele. In hoe verre dit echt Hegeliaansch is, wil ik niet beslissen; het is echter eene waarheid, die door alle docenten van ondervinding zal goedgekeurd worden. Dat het boek, als uitvloeisel van de regter fractie der Hegeliaansche school, eene zeer ernstige en godsdienstige kleur heeft, ligt voor de hand, en liet zich niet anders verwachten. Wij komen hier later op terug.

Menigeen zal, wanneer hij hoort, van welke school dit boek een uitvloeisel is, vreezen, dat hier, even als door Kapp, buitensporige eischen gedaan worden, en de schrijver b. v. de gymnasiasten met de studie van Hegels Encyclopaedie wil kwellen. Niets van dat alles. De schrijver erkent ronduit, dat bespiegelende wijsbegeerte, zooals in de boeken der tegenwoordige philosophen gevonden wordt, aan de universiteit, niet aan het gymnasium te huis behoort, en wil voor de gymnasiën geene andere logica dan grammatica en mathesis, geene andere bespiegelende wijsbegeerte dan die van Cicero en Plato. Deze eischen zijn allezins billijk en toonen, dat de schrijver een open oog en oor heeft voor de werkelijkheid, en geene in de praktijk onbruikbare aprioristische begrippen wil doorzetten.

Wij vinden in dit boek eene zeer goede verdediging van de studie der mathesis en ook eene doeltreffende apologie der oude letteren, wier onmisbaarheid voor de gymnasiën hij betoogt, én omdat de geest daardoor leert denken, én omdat nergens beter de geschiktheid om zijne gedachten in woorden uit te drukken, kan verworven worden, én omdat zij de voorbereidende trap zijn voor onze moderne, Christelijke beschaving. De schrijver toch is bepaald een positief Christen, en wel verre van, gelijk sommigen op den naam van Hegeliaan afgaande zonder meenen, aan het Christendom vijandig te zijn, is hij er zelfs uitdrukkelijk voor, om de Christelijke godsdienst op de gymnasiën te onderwijzen, en verwacht nergens meer heil van voor het wezenlijk vruchtbaar maken van de studie en het opwekken eener goede gezindheid in de scholieren.

Hebben wij dan niets op dit boek aan te merken, en keuren wij alles goed, wat er in gevonden wordt? Dat

niet. Wij vragen ons af, of het verstandig was in Nederland eene Hegeliaansche vlag op te steken. Niet dat ik de verdiensten van Hegel, of van het deel zijner school, waartoe de schrijver behoort, wil miskennen; maar is het politiek, terwijl Hegel bij ons weinig geacht of zelfs gekend wordt, zich op hem te steunen, bij het verkondigen eener leer, die onmiddelijk invloed moet uitoefenen. Eerst moest Hegel gerehabiliteerd worden, en dan kon men van hem uitgaan, om met behulp zijner philosophie stellingen te bewijzen. De vertaler doet wel in dit werk pogingen om Hegel te rehabiliteren, doch hoezeer ik die pogingen eerbiedig, zou ik het wijzer gevonden hebben, indien hij dit in een afzonderlijk werk gedaan, en Hegels philosophie hier niet uitdrukkelijk geafficieerd had, voor dat het gebleken was, dat de rehabilitatie was gelukt. Dit is evenwel eene questie van praktisch overleg, wil men; van slimheid, die tot de eigenlijke waarde van het boek niet afdoet. Hetzelfde geldt van de vertaling, die, schoon over het geheel vloeijend, hier en daar te letterlijk is en ons Hegeliaansch Duitsch met Hollandsche woorden te lezen geeft. Dit maakt de lezing wel eenigzins moeijelijker, maar het bezwaar is toch niet onoverkomelijk, en belangstelling in de zaak behoort zoo iets over het hoofd te doen zien.

Van meer gewigt zijn een paar andere bezwaren, die ik thans wil mededeelen. Vooreerst zijn de moderne talen vergeten. De schrijver spreekt van Hoogduitsch, Latijn en Grieksch. Dit zou natuurlijk Hollandsch, Latijn en Grieksch geven, wanneer het hier werd toegepast. Nu is het evenwel eene eisch van den tijd, althans hier te lande, dat op een gymnasium gelegenheid bestaat om de moderne talen te leeren. Hierover had wel iets in het boek moeten gezegd zijn.

Ten andere: de mathesis gaat te ver. De schrijver wil op de gymnasiën tot de bolvormige driehoeksmeting gaan. Deze eisch is voor ons land overdreven, vooral wanneer de propaedeutische studiën aan de Universiteit behouden blijven. In Duitschland moge deze hoogte van mathesis op een gymnasium bereikbaar wezen; bij ons is daar niet aan te denken.

Het hoofdbezwaar evenwel, dat ik tegen het boek heb, is het godsdienstonderwijs. Dit op een gymnasium in te

voeren kan ik onmogelijk goedkeuren, en wel om twee redenen. Vooreerst zijn onze litteratoren niet berekend voor het geven van godsdienstonderwijs. Ik weet zeker, dat ik mijne collega's niet te na spreek, wanneer ik verklaar, dat zij bijna allen, even als ik, voor zulk eene taak zouden terugdeinzen. En godsdienstonderwijs door onbevoegden te laten geven is profaneren. Het zou dan ontaarden in het van buiten leeren van een compendium, of er zouden allerlei ketterijen verkondigd worden. Of zal men aan elk gymnasium een theologant aanstellen? Dit ware nog het beste; maar van welke kerk? In een land, waar geen heerschende kerk is, is zoo iets onmogelijk. Het is niet te min allezins wenschelijk, dat er een echt godsdienstige geest op het gymnasium heerscht; daarvan ben ik even goed als de schrijver overtuigd; maar dit zal wel het best verkregen worden, wanneer de docenten het Evangelie bij hun onderwijs in praktijk brengen, en wanneer zij, zoo veel het in hunne magt staat, zorgen, dat de scholieren de godsdienstige gebruiken der kerk, waartoe zij behooren, waarnemen, en vooral het godsdienstonderwijs bij de leeraars hunner kerk, buiten het gymnasium gegeven, niet verzuimen.

Wil men evenwel iets aan het gymnasium doen, om de kennis des Christendoms te bevorderen; dan weet ik daartoe geen beter middel dan het reeds vroeger door mij (zie Bijdragen voor 1856) aangeprezen lezen van het Nieuwe Testament in het oorspronkelijke. Wat ik toen gezegd heb, behoef ik thans niet te herhalen.

Deze bezwaren meende ik niet te moeten verzwijgen. Zij zijn evenwel geenszins van dien aard, dat zij een ongunstig oordeel over het boek zouden motiveren.

Misschien zegt nu de eene of andere lezer dezer aankondiging: "gij hebt ons begeerig gemaakt om te weten wat in dit boek staat, doch die begeerte bijna niet vervuld. Uwe aankondiging moest uitvoeriger wezen." Hierop antwoord ik, "het doel der aankondiging is niet, aan hare lezers de moeite van het lezen des boeks uit te sparen, maar juist ze daartoe op te wekken."

D. BURGER J[r].

Latijnsche spraakleer door Dr. A. W. de Klerck, Praeceptor aan het stedelijk Gymnasium te Amsterdam. Vrij bewerkt naar Dr. Raphael Kuhner. Eerste stuk. Vormleer. Tweede stuk. Woordvoeging. 1e *afdeeling. Amsterdam. Gebroeders Kraaij.* 1858. 467 blz. klein 8°.

Alweder eene Latijnsche spraakkunst! zijn er nog niet genoeg? zeide iemand, wien ik dit boek liet zien. Ik antwoordde, dat al zijn er vele, waaronder zeer bruikbare, evenwel het maken van nieuwe niet alleen onschadelijk maar ook zeer nuttig is, daar het de studie levendig houdt, soms nieuwe gezigtspunten doet ontdekken en de docenten in de gelegenheid stelt om uit vele goeden de beste te kiezen. Het woord *beste* is hier evenwel zeer betrekkelijk. Een oud docent zeide mij eens: alle spraakkunsten zijn even goed, mits er maar geen onwaarheden in staan, en zij volledig zijn. Dit is zeker voor een groot gedeelte waar, doch er behoort evenwel m. i. tot eene goede spraakkunst nog meer. Ik verlang nog, dat zij geregeld is, al ware het alleen om het gemak van het opzoeken en onthouden, en dat zij duidelijk is. Dit laatste vooral is van veel gewigt. Een leerboek is ligt te geleerd voor discipels. Vooral indien het door een groot geleerde gemaakt is, wil men wel eens opgemerkt hebben, dat het te veel verheven is boven de spheer van hen, die nog leeren moeten. Iets van dezen aard zal men echter hier niet vinden. Zoowel de schrijver als de vertaler weet te goed: wat in een leerboek vereischt wordt, om hooger te gaan dan voor discipelen dienstig is. Konden wij deze spraakkunst dan ook al niet als een reddenden engel begroeten, die ons nu eindelijk eens in staat zou stellen Latijn te leeren; en het boek, dat zoo lang gemist is, niet onmisbaar noemen; wij begroeten het echter met de verklaring, dat het onzes inziens een goed boek is, waar bij het onderwijs veel partij van kan getrokken worden. Het is waar, eene spraakkunst is een praktisch hulpmiddel, en moet als zoodanig eerst het oordeel der praktijk doorstaan; doch dit neemt niet weg, dat men, vooral na jaren praktische werkzaamheid, zulk een boek toch reeds op het eerste inzien

met een goed of afkeurend oordeel kan beschouwen. En dit oordeel is hier goedkeurend. Wij hebben het boek volledig en zeer geregeld gevonden en gelooven, dat het in het gebruik geene noodelooze moeite zal veroorzaken. Het is niet geheel zonder philosophie, indien namelijk alle redenering philosophie is, maar verklaart toch niet al te veel, en waar het verklaart, doet het dit meestal met juistheid en beknoptheid. Wij durven het boek dus gerust aanprijzen.

Eenige onder het lezen gemaakte aanmerkingen willen wij thans mededeelen.

Vooreerst heeft het Ref. bevreemd, dat de schrijver de oude gewoonte om *u* en *v*, *i* en *j* in het schrift te onderscheiden in de Latijnsche woorden heeft laten varen, dat hij Ju*pp*iter voor Ju*p*iter, qua*tt*uor voor qua*t*uor en daarentegen weer cau*s*a, niet cau*ss*a, li*t*era en li*t*erae, niet li*tt*era en li*tt*erae, V*i*rgilius niet V*e*rgilius schrijft.

Is dit uit principe of huldigt de schrijver (en vertaler) de traditie en de mode in de spelling beurt om beurt, al naar dat de geest getuigt? Ik voor mij betreur het, dat er zooveel veranderingen in de traditionele spelling gemaakt worden. Het veroorzaakt bij de discipelen weifeling, waardoor óf slordigheid óf muggenzifterij wordt te weeg gebragt.

Op blz. 6. l. 4. lezen wij *terra*, *exterris* en dadelijk daarop, dat de *e* voor *r* onveranderd blijft.

blz. 7. 4. De *ph* klinkt als onze *f*. Dit is m. i. slechts gedeeltelijk juist. Ware het zoo, dan hadden de Romeinen dit letterteeken niet behoeven aan te nemen. Liever zou ik zeggen: De *ph* klinkt *ongeveer* als onze *f*.

ibid. 5. De *qu* ontstaan uit *c*. Dit is niet duidelijk. Ik zou eer gelooven, dat de enkele *c* ontstaan is doordien sommigen in het uitspreken van *qu* bezwaar vonden.

blz. 8. 5. eene *teunis* lees *tenuis*.

blz. 10 en volgg. Hier wordt over *de tijdmaat en den toon* gehandeld. A priori zou men zeker zeggen, dat dit in het begin der spraakkunst behoort, maar voor het praktische nut heb ik het liever bij de metrica.

blz. 18. §. 9. *Over den klemtoon* (*accentus*) *der lettergrepen*. Deze § is in mijn oog geheel overbodig. In 't Grieksch

moeten de discipels het slikken, omdat de accenten nu eenmaal geschreven worden, maar in het Latijn is het plagen. De hoofdregels kunnen er niet te vast in komen: maar al die subtiliteiten leert men best occasioneel, of ook in 't geheel niet.

blz. 25. Aanm. 1. De namen van *bergen*... Aanm. 2. De namen van *plaatsen*... Dus zijn bergen geen plaatsen. Onder welke categorie behooren zij dan?

blz. 32. l. 6. *Sorites*, *eene sluitrede.* Deze vertaling is niet juist, *liever aaneenschakeling van sluitredenen.*

blz. 42. l. 9. v. o. *neptis*, *kleinzoon.* lees *kleindochter.*

blz. 47. l. 1. *Cornelius Nepos*, *of liever de vervaardiger van een uittreksel uit zijn werk.* Deze kritische aanmerking is hier eigenlijk overbodig, te meer daar het bezwaarlijk is uit te maken aan wien van beiden die orthographische eigenaardigheid toebehoort.

blz. 72. m. Aanm. *De gradus elativus* enz. Is deze *gradus* eigenlijk wel iets op zichzelf? Wat *het hoogste* is, is in den regel ook *zeer hoog.*

blz. 95. Bij de verdeeling der verba in *activa* (*transitiva* en *intransitiva*), *passiva* en *deponentia* is er eene belangrijke soort van verba vergeten, namelijk de intransitiva, die noch activa noch passiva zijn, b. v. *jaceo.*

blz. 125. *Het Futurum simplex conjunctivi* (*der conjugatio periphrastica*) ontbreekt. Dit is eigenlijk onwaar, want het is er wel, maar is reeds bij de paradigmata op blz. 108 en 109 opgenomen.

blz. 135 volgg. Het verdeelen der verba in rubrieken naar de verschillende formatie der perfecta en supina is uit een taalphilosophisch oogpunt zeker aan te prijzen, maar voor de praktijk is het verkeerd, daar het maakt, dat er minder wordt opgezocht.

blz. 168. Aanm, 1. *latum* uit *tlatum.* Is dit zeker? Men zou dan moeten aannemen, dat er in de oude taal een verbum: *tlo*, *tlavi*, *tlatum*, *tlare* bestaan had.

blz. 212. l. 6. *velocissimum omnium animalium est delphinus.* De reden, waarom hier het adjectivum in 't neutrum staat is zeker daarin te zoeken, dat het subject nog niet genoemd was.

blz. 214. 't laatste woord *himi* lees *mihi.*

blz. 219. Hier is weder de intransitive, niet werkende en niet lijdende toestand, het *κεῖσθαι* van Aristoteles, vergeten.

blz. 240. l. 4. a. f. *sin* lees *sint.*

blz. 244. *m.* (*scriberam* = *scribam*) lees (*scriberem* = *scribam*).

blz. 246. *m. hortes* lees *hostes.*

blz. 249. l. 12. v. o. *eenen anderen* lees *een andere.*

blz. 251. *m. sapiens* = *philosophus.* "Socer est qui sperat esse" zegt Ruhnkenius in zijne annotationes in Terentium. Dit is hier toepasselijk.

blz. 253. *m. praeclara facta* lees *praeclare facta.*

blz. 254. l. 10. *aurum* lees *auram.*

blz. 262. 1. De beteekenis van het woord *object* wordt hier geweldig ruim genomen. In zulk eenen zin zou ik aan het woord *complement* de voorkeur geven.

blz. 264. l. 8. v. o. *potentiae invidus.* Kan *potentiae* hier niet als dativus beschouwd worden?

blz. 265. *m. vermelding maken* lees *melding maken.*

blz. 270. *m. eigen* — *eigendommelijkheid.* Wat is hier het onderscheid?

blz. 272. *m. est mihi tanti, Quirites.* Vroeger heb ik deze plaats ook zoo verklaard. Later evenwel ben ik van oordeel geworden, dat men hier liever moest vertalen: *zooveel heb ib er wel voor over* enz.

blz. 274. 5. *Wanneer de attributive Genitivus uit het subjekt van den zin ontstaan is.* Daar hier geenszins van eene wezenlijke maar slechts van eene gefingeerde generis sprake is, zou ik liever lezen: *Wanneer de attributive Genitivus als uit het subjekt van den zin ontstaan kan beschouwd worden.*

blz. 276. l. 5. *amicornm* lees *amicorum.*

blz. 276. l. 3. a. f. *cedidit* lees *cecidit.*

blz. 293. Aanm. 2. De accusativus bij het passivum der verba van *leeren en vragen* wordt daaruit verklaard, dat de accusativus onveranderd blijft. 't Kan zijn, doch mij komt het waarschijnlijker voor: *doceo* als de tweede magt (Hebr. als Hiph'il) van *disco* te beschouwen, of anders gezegd als = *facio discere;* en dan is *doceor* (sit venia verbo!) = *fio discere.* Dat nu dit *discere* zijn object houdt is natuurlijk. Evenzoo is *rogo* = *facio dicere* enz.

blz. 298. *m.* De constructie *Transfuga in hostium manus cecidit* kunnen wij in zeer goed Hollandsch uitdrukken *de overlooper viel in de handen der vijanden.* Bij het vertalen van Latijnsche of Grieksche spraakkunsten uit het Duitsch in het Hollandsch moet men opletten, dat dikwijls eene Latijnsche of Grieksche spreekwijs een equivalent in 't Hollandsch heeft doch niet in het Duitsch. Dit geldt ook b. v. van Enger § 70. 2. a. waar wij lezen, dat *ὀνινάναι*, *ὠφελεῖν*; Βλάπτειν enz. in strijd met het Hollandsch in 't Grieksch een accusativus regeren. Dit is maar gedeeltelijk waar, want *bevoordeelen* en *benadeelen* regeren ook in 't Hollandsch een accusativus.

blz. 339. aanm. 5. De schrijver vermoeit zich hier met het zoeken eener verklaring uit het latijn voor de vreemde afwisseling van genitivus en ablativus bij de namen van steden. Ik betreur het, dat ik geene Sanscrit versta, doch mij is door iemand, die deze taal verstond, verzekerd, dat alle bevreemding ophoudt, zoodra men hierbij den Sanscritischen *Locativus* vergelijkt.

blz. 351. l. *in*, *sub*, *super* en *subter* worden hier als gewoonlijk onder de praeposities gerekend, die op de vraag *waar?* een ablativus, op de vraag *waarheen?* een accusativus regeren. Uit het vervolg blijkt evenwel, dat dit slechts zeer gedeeltelijk waar is.

blz. 371. l. 6. v. o. *uit het geomed* lees *uit het gemoed.*

blz. 377. l. 6. *ipse* lees *ipsi.*

blz. 390. l. 3. a. f. *oppositie* lees *appositie.*

blz. 392. *m.*. *Zie* §. 59. *A.* 1. lees *Zie* § 58. *A.* 1. Vooral fouten in aanhalingen zijn verdrietig in een leerboek.

blz. 393. *m.* *dezer worden* lees dezer *woorden.*

blz. 401. *m.* *Perf. of Imperf.* lees *Praes' of Imperf.*

blz. 408. *m.* *Aveo bijna uitsluitend bij verba van waarnemen.* Dit zal wel toeval wezen. Ik althans kan daarvoor geen anderen grond vinden.

blz. 413. *m.* *Daar wij in het Holl. geen inf. Fut. aannemen.* In het Duitsch niet, maar in 't Hollandsch wel. *Ik hoop u te zullen overreden* zou ik wel durven zeggen.

blz. 428. 1. 1. *dat op* u *als een ablativus.* Kan het supinum op *u* niet dikwijls als een dativus (*u* voor *ui*) beschouwd worden?

blz. 439. *m. diliberandi.* lees *deliberandi.*

blz. 442. *b. een staatsambt . . . . als comitia* enz. Dit is kluchtig.

blz. 445. *m. gerudium* lees *gerundium.*

blz. 445. 't laatste woord *zelfstandig.* Dat het participium niet zelfstandig kan voorkomen is waar, mits men niet in den zin krijgt in 't Latijn over de logica te schrijven. Of hebben de beste latinisten over dit vak schrijvende woorden als *subjectum*, *praedicatum* enz. kunnen vermijden?

blz. 448. Aanm. 4. *Het participium Perfecti . . . het Praesens.* Moet dit niet verklaard worden daaruit, dat het participium praesentis corspronkelijk een *participium activi* zonder tijdsbepaling, en desgelijks het participium perfecti een *participium passivi* zonder tijdsbepaling geweest is?

blz. 452. a. 8. Het is kluchtig, dat hier de omschrijving van den abl. abs. aan nadruk of duidelijkheid geweten wordt, terwijl men niet anders kan, omdat er geen bruikbaar participium is. Dit heet met regt van den nood eene deugd maken.

blz. 454. *o. aard.* Dit is een germanisme voor *art.*

Deze aanmerkingen mogen ten bewijze strekken, dat ik het boek gelezen heb. Zij zijn zoodanig als op ieder boek te maken zijn. Wilde ik het boek vernielen, gelijk wel eens door recensenten beoogd wordt, dan kon ik ze breed uitmeten. Thans evenwel verklaar ik, dat zij niemand behoeven af te schrikken, om het boek te gebruiken, daar het in der daad met zeer goed succes kan gebruikt worden, vooral wanneer er een goede index bijkomt.

D. BURGER J[r].

BIJVAKKEN.

Het woord *Bijvakken* is voor meer dan éène opvatting vatbaar. Daarom willen wij, voornemens zijnde er over te spreken, beginnen met te bepalen wat wij daaronder verstaan. Van ons standpunt beschouwen wij de kennis der Grieksche en Latijnsche schrijvers als hoofdvak; de kennis der mythologie, oude geographie, historia literaria, ja der uitgewerkte grammatica als bijvakken. Voor dat wij verder gaan, over dit laatste een enkel woord. De grammatica heeft met alle deelen van een groot geheel éène eigenschap gemeen, die, hoezeer dikwijls veel te veel uit het oog verloren, evenwel op praktisch terrein vooral niet mag verwaarloosd worden. Men kan namelijk elk deel van een groot geheel afzonderlijk beschouwen, en men kan het in verband brengen tot de overige deelen en tot het geheel, hetwelk uit die deelen heet zamengesteld te zijn. Is het een voorwerp van studie: dan kan men dit afzonderlijk beoefenen, en men kan ook daarbij zijn verband tot de overige deelen in het oog vatten. Past men dit nu op de grammatica toe: dan is de grammatica òf eene studie op zich zelve, die geheel als zelfstandig vak kan behandeld worden, òf een vak, dat slechts als hulpmiddel dient, om de schrijvers te kunnen verstaan. De grammatica uit het eerste oogpunt beschouwd reken ik tot de bijvakken; volgens het tweede is zij geen zelfstandig vak, maar een hulpmiddel, dat van de verklaring der schrijvers onafscheidelijk is. Hetzelfde kan men men van de mythologie, de

o. geographie, de antiquiteiten enz. zeggen namelijk: dat zij òf zelfstandig òf als onderdeelen en hulpmiddelen tot de interpretatie kunnen behandeld worden. Deze twee standpunten moet men m. i. wel degelijk onderscheiden. Het niet onderscheiden daarvan veroorzaakt groot nadeel.

De boeken over mythologie, antiquiteiten, historia litteraria, o. geographie, grammatica zijn in den laatsten tijd aanmerkelijk verbeterd. Vergelijkt men de tegenwoordige hulpmiddelen, om die vakken te leeren, bij hetgeen vroeger bestond: dat staat men versteld over de groote verbetering. Het gevolg is dan ook, dat het tegenwoordig oneindig gegemakkelijker is zich van die vakken kennis te verwerven dan vroeger, vooral daar die boeken tegenwoordig veelal in de moderne talen worden behandeld, en de schooljeugd daardoor van al die vakken veel meer kennis heeft dan voorheen. Dit is vooruitgang, zal men zeggen, en dus prijzenswaard. Mijn oordeel daarover is juist het tegendeel. Ik vind het achteruitgang en afkeurenswaard. Dit is een paradox, dat ik echter bereid ben te verdedigen.

Ik heb eens ergens gelezen, dat onze menschelijke wetenschap kan vergeleken worden met een man, die met eene lantaarn in de hand door een langen, donkeren gang gaat. Waar hij zich met zijne lantaarn bevindt verlicht hij alles, en natuurlijk beter, naarmate zijne lantaarn beter is. De gang is evenwel te groot, om geheel verlicht te worden. Het gevolg is, dat de lantaarndrager vóór en achter zich eene duistere ruimte heeft, en dat het verlichte gedeelte, terwijl hij voortgaat, wel verplaatst maar niet vergroot wordt. Dit pas ik op onzen tijd toe, en aarzel niet te beweren, dat de meerdere kennis, die wij tegenwoordig van bijvakken hebben, hoe lofwaardig op zich zelf, gekocht wordt voor een prijs, die veel te duur is, namelijk voor onze kennis der oude schrijvers zelve. Onze vaders hadden niet zulke goede hulpmiddelen, om de bijvakken te leeren, en die, waarover zij nog konden beschikken, waren in het Latijn geschreven, en tegenwoordig is het tegendeel waar; doch daardoor waren onze vaders ook zoo goed in het Latijn te huis, dat zij het even vlug als hunne moedertaal spraken, en de Latijnsche schrijvers waren hun zoo eigen geworden, dat zij er

geheele stukken van van buiten kenden. Waar vindt men tegenwoordig die kennis behalve bij litteratoren? Ja maar, zal men zeggen, de kennis van het Grieksch liet toen veel te wenschen over. Gedeeltelijk is dit zeker waar, het Latijn werd boven het Grieksch bevoordeeld, ofschoon het toch ook waar is, dat vroeger boeken als de Herodotus van Valckenaar en Wesseling toch aftrek vonden; terwijl men tegenwoordig voor zulk eene lijvige en kostbare editie waarschijnlijk met groot bezwaar een uitgever zou vinden. Het lezen der classici zelve was vroeger noodzakelijk, om kennis der oudheid te bekomen, op de scholen was het hoofdzaak en ook naderhand werd het niet verzuimd; maar tegenwoordig leest behalve de litteratoren niemand meer in de classici, nadat hij eens zijn propaedeutisch examen gedaan heeft. Al wat de jongelieden van de oude letteren leeren, dat leeren zij in spem futurae oblivionis. Hebben zij bij hunne latere studie nog iets uit de oude wereld noodig: dan zoeken zij het in een woordenboek van eigennamen, in een boek over antiquiteiten enz., maar niemand krijgt in de gedachte om de classici zelve te doorbladeren; en ze voor zijn vermaak nog eens in de hand te nemen, om er een aangenaam en nuttig uur mede door te brengen, daaraan denkt bijna niemand. Als het zóó voortgaat: dan moet de studie der oude letteren meer en meer verkwijnen en eindelijk worden afgeschaft, want de litteratoren alleen kunnen ze niet in stand houden, daar zij zelve overbodig worden, zoodra niemand meer hun onderwijs begeert. Het is dus onze zaak toe te zien of er in dezen toestand geen verbetering te brengen is, en of wij geen middel kunnen bedenken, om te maken, dat de liefhebberij in het lezen der classici bij de jongelieden zóó wordt opgewekt, dat zij naderhand nog classici lezen en niet in spem futurae oblivionis, maar futurae delectationis et utilitatis Latijn en Grieksch leeren.

Het komt mij voor, dat het middel, om hierin verbetering te brengen gemakkelijk te vinden is, nu wij de oorzaak van het kwaad hebben opgespoord.

Het is eene uitgemaakte zaak, dat die iets voor vermaak doen wil over het geheel weinig moeite daarvoor over heeft. Zullen dus de jongelieden, na hun propaedeutisch examen

nog voor hun vermaak classici lezen; dan moeten zij dit zonder moeite kunnen doen. Om dit te bereiken is het noodig dat wij ze op de scholen vooral tot het gemakkelijk lezen van de classici zoeken te brengen. Alle verdere philologische geleerdheid is, hoe loffelijk op zich zelf, voor hen overbodig en kan gerust als bijzaak beschouwd worden.

Verder is het om te maken dat zij de classici gebruiken en niet in moderne compendia zoeken, wanneer zij iets uit de oude wereld weten willen, vooreerst zaak, dat wij geen andere dan in 't Latijn geschreven compendia gebruiken. Dit is tevens goed voor hunne copia verborum, maar het heeft ook het nut, dat het de jongelieden het gemak van Hollandsche compendia ontneemt, en ze dus in de noodzakelijkheid brengt om in allen gevalle Latijn te lezen. Als dit zoo is: dan zullen zij liever uit een classicus dan uit een Latijnsch compendium putten.

Eindelijk zou ik nog voorslaan, zooveel mogelijk, ook de bijvakken uit de classici zelve te leeren, en b. v. voor de antiquiteiten excerpta uit Livius, voor de mythologie Hesiodus en Apollodorus, voor de Geographie Pomponius, Mela en Strabo enz. te nemen. Dit geeft copia verborum en bekendheid met de classici, maakt de bijvakken dienstbaar aan de studie der taal, leert classici lezen om hetgeen er in staat, en is dus zeer dienstig om op den duur de studie der classici weder te doen aanwakkeren. Worden de bijvakken daardoor welligt wat minder grondig en uitvoerig geleerd: dan is daar geen bezwaar in, want vooreerst weet ieder, die de schrijvers met hun behulp verstaan kan, er genoeg van; en ten andere moeten de bijvakken voor het verstaan der schrijvers dienstig, niet schadelijk wezen.

B.

Het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën telde op den 21 Julij 1857

55 Gewone leden,
4 Buitengewone „
19 Honoraire „

De gewone leden staan op den navolgenden STAAT door * aangewezen †).

De namen der overige zijn:

Buitengewone leden:

J. D. Ankringa, te Leeuwarden.
Dr. *P. Epkema*, te Amsterdam.
Prof. *C. M. Francken*, te Groningen.
Prof. *E. J. Kiehl*, te Deventer.

Honoraire leden:

Prof. *J. Bosscha*, te Amsterdam.
Dr. *G. Dorn Seiffen*, te Utrecht.
Mr. *A. W. Engelen*, te Tiel.
J. P. A. François, te Rotterdam.
Dr. *J. J. de Gelder*, te Alkmaar.
Dr. *J. A. C. v. Heusde*, te Groningen.
Dr. *R. B. Hirschig*, te Leiden.
Dr. *W. A. Hirschig*, te Leiden.
Prof. *S. Karsten*, te Utrecht.
J. Kramers, te Noordhey.
Dr. *H. J. Nassau*, te Assen.
J. H. Oosterdijk, te Arnhem.

†) Men lette er wel op, dat de STAAT is opgemaakt zoo als die was op 15 Januarij 1858, en er tusschen 21 Julij 1857, den dag der jaarlijksche Algemeene Vergadering, en 15 Januarij 1858 vele veranderingen hebben plaats gehad.

Dr. *P. de Raadt*, te Noordhey.
Mr. *S. J. E. Rau*, te Nijmegen.
B. Schreuder, te Maastricht.
L. H. van Sillevoldt, te 's Gravenhage.
Mr. *F. W. E. Spiering*, te Tiel.
P. A. G. Waardenburg, te Hien.
Dr. *L. A. te Winkel*, te Leiden.

STAAT

DER

NEDERLANDSCHE LATIJNSCHE SCHOLEN EN GYMNASIËN,

Op 15 Januarij 1858.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GRONINGEN.	GRONINGEN. (subs.)	J. A. Schneither, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 57. 2e Afd. 3. 60.	
		H. Riedel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		D. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		
		*J. A. Wijnne, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.		
		J. W. A. Renssen, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.		
		G. F. W. Baehr, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.		
		D. Hoekzema, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch.	Leeraar in de moderne taal- en Letterk.		
		W. J. van Gorkom, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch.	Leeraar in de moderne talen.		
	WINSCHOTEN.	*W. Doorenbos, Litt. Hum. Doct.	Rector, tevens belast met het onderw. in de Hebr. taal.	1e Afd. 10. 2e Afd. 22. 32.	1e Afd. 67. 2e Afd. 25. 92.
		D. Sleutel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch, Hoogd. en Engelsch.	Leeraar in Wiskunde.		
		G. N. Sluymers, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor het Fransch. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Nieuwe talen.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
FRIESLAND.	LEEUWARDEN.	D. C. Pleyte, Litt. Hum. Doct.	Rector.	35.
		*J. G. Ottema, (†) Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*A. H. G. P. van den Es, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. M. J. Pantekoek, Bezitter van eene acte voor de Wisk.	Leeraar in de Wisk.	
		*A. L. Brugsma, Litt. Hum. Doct. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
	HARLINGEN. (subs.)	C. J. de Lussanet de la Sablonière, Litt. Hum. Doct.	Rector.	15.
		S. L. Brug, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wisk.	
	SNEEK. (subs.)	P. J. Costerus, Litt. Hum. Doct.	Rector.	24.
		L. P. Ouwersloot, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. Lambrechts, Litt. Hum. Cand.	Praeceptor.	
		K. F. Geertsma, Bezitter van den 2den rang. (heeft vrijstelling voor de Wiskunde.) (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wisk.	
	FRANEKER. (subs.)	P. H. F. Junius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 7. 25
		. . . .	Leeraar in de Nieuwe talen en Wisk.	
	DOKKUM. (subs.)	*R. Kruisinga Homan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	30.
	BOLSWARD. (subs.)	G. Hamming, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3.
	JOURE. (subs.)	J. Jarigs Wassenaar, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	Rector.	0.
		J. Gauw, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wisk.	
	STAVOREN.	D. G. Mackay, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	Rector.	0.

(†) Voorzitter van het Genootschap voor 1857—1858.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
DRENTHE.	ASSEN. (subs.)	*M. J. Noordewier, Litt. Hum. Doct.	Rector, onderw. ook de Wisk. in de 1e Afd.	1e Afd. 24. 2e Afd. 25. — 49.	
		H. J. Nassau Noordewier, Litt. Hum. Stud. Geëxam. v. h. Fransch en de hoog. Wisk. (*Tijdelijk.*)	Docent in de 1e Afd.		
		M. G. de Jongh, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Nieuwe talen, en in de Wis- en Natuurk. voor de 2e Afd.		
		W. O. Geelhoed, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Nieuwe talen voor de 2e Afd.		
		J. Karsten. (*Tijdelijk.*)	Hulpdocent.		
	MEPPEL. (subs.)	J. D. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 7. — 25.	1e Afd. 42. 2e Afd. 32. — 74.
		H. de Jonge, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de Wisk.		
		H. Koning, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Nieuwe talen, Nieuwe Geschied. en Aardrijkskunde.		
OVERIJSSEL.	ZWOLLE.	*C. H. Thiebout, Litt. Hum. Doct.	Rector.	23.	
		H. Wygmans Snel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		H. van Blanken, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.		
	DEVENTER.	*D. H. Hoenebeek Hissink, Phil. Nat. Cand., Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 27. 2e Afd. 26. — 53.	
		P. A. van Meurs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Oude talen, de Geschied. en de Nederd. taal.		
		J. Meuleman, Litt. Hum. Cand.	Leeraar der Oude tal. voor de 2e klasse.		
		*G. Greven, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.		
		C. H. C. Grinvis, Phil. Nat. Cand.	2e Leeraar der Wisk.		
		S. Susan, Lector voor de Nieuwe talen bij het Athenaeum. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Hoogd. en Fransche talen.		
		H. Levenkamp, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Frans. en Engels. talen.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN
OVERIJSSEL.	KAMPEN.	*A. H. A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 10. 2e Afd. 43. 53.
		*P. P. Kremer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. P. Brand Eschauzier, Bezitter van eene acte voor de Wisk.	Leeraar in de Wisk.	
		J. J. Leupen, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nederd. en Frans. talen en Vaderlands. Geschiedenis.	
		J. Beckering Vinckers, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. en Hoogduits. talen en Aardrijkskunde.	
		C. J. Spat, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Wisk. en Nieuwe talen.	
	OLDENZAAL. (subs.)	F. C. Soer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 16. 2e Afd. 15. 31.
		T. de Voogt, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		M. van Groenenveldt, Litt. Hum. Doct.	Hulponderwijzer in de Nieuwe talen.	
		R. L. T. Waanders, Bezitter van den 2den rang. (*Tijdelijk.*)	Onderwijzer in de Wiskunde.	
	ENSCHEDE. (subs.)	A. P. van de Siepkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 4. 2e Afd. 25. 29.
		C. C. Schlencker, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wisk. en Nieuwe talen.	Leeraar in de Wisk. en de Nieuwe talen.	
	ALMELO.	B. Mulder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8 2e Afd. 19. 27.
		M. Reijerkerk, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wisk. en de Nieuwe talen.	
	OOTMARSSUM. (subs.)	*P. A. Moquette, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 20. 2e Afd. 8 28.
		J. ter Kuile, Litt. Hum. Doct. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Oude talen.	
		L. H. Hamman, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Wisk.	
		D. W. H. Boor, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Nieuwe talen.	

Provincie.	Gemeenten.	Onderwijzers. Namen.	Onderwijzers. Ambtstitels.	Getal leerlingen.
	Arnhem.	D. J. van Stégeren, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	23.
		S. H. Rinkes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. K. Timmer, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wis- Aardrijks- en Natuurk.	
		F. Zijlstra, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen en de Geschied.	
		J. Waterman, Bezitter v. d. 2den rang, en van den 1sten voor het Hebreeuwsch.	Leeraar in de Oostersche talen.	
	Nijmegen.	J. J. Kreenen, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 25. 43.
		*J. J. van der Kloes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*J. C. Hummel, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		P. van der Burg, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wisk.	
		W. van Keeken, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		J. Jurrius, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Nieuwe talen.	
		S. I. Löwenstamm.	Onderwijzer in de Hebr. taal- en letterk.	
	Zutphen. (subs.)	*H. J. Matthes, J. C. Zn. Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 41. 2e Afd. 35. 76.
		*W. G. Brill, Litt. Hum. Doct.	Leeraren in de Nieuwe talen, tev. bij afwissel. belast met het onderw. in het Grieksch en Latijn in de 3e Klasse.	
		*F. H. B. von Hoff, (†) Litt. Hum. Doct.		
		H. C. Michaëlis, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		. . . .	Leeraar in de Alg. Geschied. en Aardrijksk.	
		. . . .	Leeraar in de Wis- en Natuurkunde.	
	Harderwijk. (subs.)	*F. G. B. van Bleeck van Rijsewijk, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 11. 2e Afd. 9. 20.
		J. H. Schuurmans Stekhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. Lettink, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nederd. en Engelsche talen.	
		M. J. de Lange, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Frans. en Hoogd. talen.	

(†) Secretaris van het Genootschap.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	TIEL. (subs.)	*P. H. Tydeman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	10.
		D. van den Bergh, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		F. J. J. A. Junius, Theol. Doct.	Leeraar in de Hebr. taal.	
		—	—	
	DOESBORGH. (subs.)	*C. A. Engelbregt, Litt. Hum. Doct.	Rector.	10.
		H. P. Schröder, Litt. Hum. Doct., Theol. Cand.	Conrector, tev. belast met het onderw. in de Hebr. taal.	
		B. Scholten, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Lector in de Nieuwe talen.	
		A. van der Mey, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Lector in de Wisk.	
		—	—	
	ELBURG.	A. Kisselius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	16.
		J. W. Krümberg, Litt. Hum. Cand.	Collaborator, tevens belast met het onderw. in het Hoogd.	
		J. van Braambeek Jr., Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Frans. en Engels. talen, Wis- en Natuurkunde.	
		—	—	
	ZALT-BOMMEL.	*P. J. N. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	14.
		F. Brinkgreve, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde en de Nieuwe talen.	Leeraar in de Wisk., Nieuwe Geschied. enz.	
		—	—	
	LOCHEM. (subs.)	M. A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3.
		G. W. Snel, Bezitter van den 2den rang en eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk.	
		—	—	
	GROENLO. (subs.)	L. Lasonder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 5. 2e Afd. 11 — 16
		A. J. v. d. Stege Engelen, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wisk.	
		A. van den Bold, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		—	—	
	DOETINCHEM. (subs.)	F. van Cappelle, Litt. Hum. Doct.	Rector.	10.
		—	—	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GELDERLAND.	WAGENINGEN. (subs.)	G. E. J. Everts, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 9. 2e Afd. 1. 10.	
		. . . .	Conrector, tev. belast m. h. onderw. in de Holl. en Hoogd. talen en Vaderl. Geschiedenis.		
		E. Strumper, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk. tev. belast m. h. onderw. in de Frans. en Eng. taal.		
	ZEVENAAR. (subs.)	K. H. B. Hazelhoff Roelfzema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.	1e Afd. 180. 2e Afd. 81. 261.
	CULENBORG. (subs.)	D. Balfoort, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4.	
UTRECHT.	UTRECHT.	*A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector, tev. belast m. het onderw. in het Hebr.	72.	
		G. Leignes Bakhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		B. ten Brink, Jur. Utr. et Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		D. H. Jurrjens, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		J. Tip, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.		
		W. Julius, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Frans. taal.		
		J. H. Hisgen, Lector Academicus.	Leeraar in de Hoogd. taal.		
		E. Peel, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.		
	AMERSFOORT.	*D. Burger, Litt. Hum. Doct.	Rector.	29.	1e Afd. 101. 2e Afd. 0. 101.
		J. Sandberg, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		J. Borst, Bezitter van den 2den rang.	Lector in de Wisk.		
N.-HOLL.	AMSTERDAM.	*D. J. Veegens, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 79. 2e Afd. 32. 111.	
		. . . .	Conrector.		
		*I. Dorn Seiffen, (†) Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		

(†) Penningmeester van het Genootschap tot 1858.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN
NOORD-HOLLAND.		*J. H. Nieuwveen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		*A. W. de Klerck, Litt. Hum. Doct.,	3e Praeceptor.	
		*D. v. Lankeren Matthes, Litt. Hum. Doct., Phil. Theor. Cand.	1e Leeraar in de Wisk.	
		J. H. van Koten, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.	
		W. J. Hofdijk, Jbsz.	Leeraar in de Nederl. taal- en letterk. en Vaderl. Geschiedenis.	
		L. Chatelain, Bezitter van eene acte v. h. Fransch.	Leeraar in de Frans. taal.	
		H. A. Corvey, Phil. Doct.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
		F. M. Cowan, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.	
		J. G. Rijk Acquoy, Theol. Doct.	Leeraar in de Hebr. taal.	
		—	—	
	HAARLEM.	J. Venhuizen Peerlkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 10. 2e Afd. 17. 27.
		S. A. Naber, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. Schouten, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		W. M. Logeman, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk.	
		J. J. F. Hartman.	Leeraar in de Frans. en Hoogd. talen.	
		J. Perrin.	Leer. in de Eng. taal.	
		C. Busken Huët.	Leer. der Hebr. taal.	
		—	—	
	ALKMAAR.	J. J. de Gelder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 10. 2e Afd. 14. 24.
		B. M. Kool van Kasteel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de Nieuwe talen en Wiskunde.	
		—	—	
	HOORN.	C. A. Abbing, Litt. Hum. Doct.	Rector.	9.
		S. van Milligen heeft vrijstelling van den graad. (*Waarnemend.*)	Leeraar in de Wisk.	
		—	—	
	ENKHUIZEN. (subs.)	*A. J. Vitringa, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2. 2e Afd. 18. 20.
		J. Stevens.	Leeraar in de Frans., Hoogd. en Engels. tal.	
		E. Helge.	Leeraar in de Wisk. en de Nederl. taal.	

GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
'SGRAVENHAGE.	C. Bax, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 76. 2e Afd. 43. 119.
	*W. F. Schey, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
	C. van Osenbruggen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
	L. R. Beynen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
	L. H. van Sillevoldt, Bezitter van den 1sten rang.	1e Leeraar in de Wisk.	
	J. van Aalst, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.	
	A. D. I. Mioulet, Bezitter van den 2den rang.	1e Leeraar in de Fransche taal.	
	H. J. Dirksen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch.	2e Leeraar in de Fransche taal.	
	H. C. van der Kuylen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
	R. Ward Bulkley, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.	
ROTTERDAM.	G. A. Schneither, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 38. 2e Afd. 47. 85.
	*J. W. Sluiter, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
	A. C. G. Vermeulen, Litt. Hum. Cand.	1e Praeceptor.	
	*A. Mees, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
	J. P. A. François, (heeft vrijstelling v. d. Akad. graad.)	1e Leeraar in de Wisk.	
	J. Ravenek, Bezitter ven den 2den rang.	2e Leeraar in de Wisk.	
	E. Piaget, Jur. Doct. Bezitter van eene acte v. h. Fransch.	1e Leeraar in de Fransche taal.	
	H. A. Antony, Bezitter van eene acte v. h. Fransch.	2e Leeraar in de Fransche taal.	
	F. F. W. Koch, Bezitt. van eene acte v. h. Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
	J. O. Roe, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engels. taal.	
	J. C. Reepmaker, Jur. Utr. Doct.	Leeraar in de Handelswetenschappen.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	LEIDEN.	*W. H. D. Suringar, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 22. 2e Afd. 9. 31.
		W. G. Pluygers, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		R. Fruin, Litt. Hum. Doct.	1e Praecept. en Leeraar in de algem. Geschieden. en Aardrijksk.	
		H. A. Kleyn, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		J. de Vlaam, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de Wisk.	
		E. van der Ven, Phil. Nat. Cand.	2e Leeraar in de Wisk.	
		*S. F. Groen, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de Frans. taal.	
		C. A. X. G. F. Sicherer, Litt. Hum. Doct., Lector Academicus.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
		J. Perrin.	Leeraar in de Engels. taal.	
		L. A. te Winkel, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Nederl. taal- en letterkunde.	
		P. de Jong, Theol. Doct.	Leeraar in de Hebr. taal.	
		—	—	
	DORDRECHT.	J. D. Baron v. Hoëvell, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 20. 2e Afd. 7. 27.
		J. C. van Deventer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. J. van Deinse, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wiskundige wetenschappen.	
		*W. Bisschop, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Nederl. taal- en letterkunde en Vaderl. Geschiedenis.	
		H. C. Felser, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Frans. taal.	
		J. H. Vogin, Bezitter van eene acte voor het Engelsch.	Leeraar in de Engels. en Italiaansche taal.	
		C. E. W. Fricke, Bezitter van eene acte voor het Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogd. taal.	
		—	—	

Provincie.	Gemeenten.	Onderwijzers. Namen.	Ambtstitels.	Getal leerlingen.
	Delft.	*G. v. Wieringhen Borski, Litt. Hum. Doct.	Rector.	27.
		*J. M. van Gent, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		J. Pijnappel, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Hebr., Jav. en Maleische talen.	
		C. F. Donnadieu, Med. Doct.	Leeraar in de Natuur- en Scheikunde.	
		J. Waltman, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wisk.	
		M. J. A. Masthoff, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen en Ardrijksk.	
	Gouda.	*N. J. B. Kappeyne van de Coppello, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 20. 2e Afd. 20. — 40.
		*D. Terpstra, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*W. J. A. Huberts, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de Nederl. taal en Algem. geschied.	
		*C. P. Burger, Phil. Nat. Doct.	Lector in de Wis- en Natuurkunde.	
		D. L. Champury, Bezitter van eene acte v. h. Fransch.	Leeraar in de Fransche taal.	
		M. R. Bruck, Bezitter van eene acte voor h. Hoogd.	Leeraar in de Hoogduitsche taal.	
		A. F. Neuwieller, Bezitter van eene acte v. h. Engelsch.	Leeraar in de Engelsche taal.	
	Schiedam.	G. C. Brillenburg, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	9.
		D. G. Cramer, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.	
	Gorinchem.	P. Romeyn, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	17.
		A. Romeyn, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		P. J. Harrebomée, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wisk.	Leeraar in de Wisk.	
	Brielle. (subs.)	*G. P. Seyn, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8. 2e Afd. 13. — 21.
		*E. Mehler, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. W. Boon, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen.	
		W. Kreling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen en Wisk.	Leeraar in de Wisk.	
				1e Afd. 237. 2e Afd. 139. — 376.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN
ZEELAND.	MIDDELBURG.	H. Polman Kruseman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	19.
		F. H. Batenburg, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		G. van Hennekeler, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de Wisk.	
		J. J. Bellingwout, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Engels., Frans. en Hoogd. talen.	
	ZIERIKZEE.	*H. M. de Bruyn de Neve Moll, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 6. 2e Afd. 8. 14.
		C. W. Volcke, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		W. Top, Wz. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Frans., Engels., en Hoogduitsche talen.	
NOORD-BRABANT.	'S HERTOGENBOSCH. (subs.)	C. R. Hermans, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 14. 2e Afd. 24. 38.
		J. F. H. Wolters, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. Ringeling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Engelsch en Hoogd. (Vrijgesteld van den Academ. graad.)	Leeraar in de Wis- en Natuurkunde, Hoogd. en Engelsche talen.	
		J. J. van der Stok, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het Fransch en Hoogd.	Hulpleeraar in het Nederl. en Fransch, de Geschied. en Aardrijksk.	
		W. H. F. Zeegers, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch.	Hulpleeraar in het Nederl. en Fransch, de Geschied. en Rekenk.	
		J. P. Ritschie.	Leeraar in het Schoonschrijven.	
		A. H. van der Ven.	Leeraar in het hand-, regtlijnig- en machinenteekenen.	
	BREDA. (subs.)	P. Oosterbaan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	15.
		A. J. Aernout, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. Ramakers, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de Wisk.	
	BERGEN OP ZOOM. (subs.)	F. Moesman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.
		J. C. E. Gosler, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Wiskunde.	Leeraar in de Wisk.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
	GRAVE. (subs.)	J. A. W. Boerkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6.	
	BOXMEER. (subs.)	*F. B. Trosée, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 24. 2e Afd. 3. — 27.	
		L. Robbe, Litt. Hum. Cand.	Prorector, Directeur v. h. aan 't Gymn. verbonden Paedagogium.		
		P. Thissen, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		G. A. Meijers, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de N. talen.	Leeraar in h. Fransch en Hoogduitsch.		
		F. A. R. Woltering, Bezitter van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de Nieuwe talen.		
	HEUSDEN.	J. R. Eilers. (*Waarnemend.*)	Rector.	8.	
		. . . .	Leeraar in de Wisk.		
	EINDHOVEN. (subs.)	Ad. van Moorsel. (*Tijdelijk.*)	Rector.	14.	
		A. van Hooff. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.		
	HELMOND. (subs.)	J. L. F. Donkers. (*Tijdelijk.*)	Rector.	9.	
		J. A. de Bruyn, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
	GEMERT. (subs.)	F. W. Bevers, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector.	27.	
		J. H. van Valkenburg. (*Tijdelijk.*)	Conrector.		
	RAVENSTEIN.	M. van den Bogaard. (*Tijdelijk.*)	Rector.	23.	
		G. van den Bogaard. (*Tijdelijk.*)	Conrector.		
		A. van den Heuvel. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.		
	MEGEN. (subs.)	L. M. J. Vermeer. (*Tijdelijk.*)	Rector.	12.	
		. . . .			
	UDEN. (subs.)	A. van den Berg. (*Tijdelijk.*)	Rector.	20.	1e Afd. 178. 2e Afd. 27. — 205.
		M. Manders. (*Tijdelijk.*)	Conrector.		

PROVINCIE.	GEMEENTE.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
LIMBURG.	MAASTRICHT. (subs.)	Th. Verwaijen, Litt. Hum. Doct.	Rector der 1e Afd., Professor der 1e Kl.	1e Afd. 54. 2e Afd. 94. 148.
		K. T. Clumper, Litt. Hum. Doct.	Professor der 2e Kl.	
		P. J. Uylenbroek, Litt. Hum. Doct.	Prof. d. Grieks. taal, en der Nederl. Taal- en Letterk. in de hoogere Kll. der 1e Afd.	
		G. A. Gulikers. (aangesteld vóór 1817.)	Professor der 3e Kl.	
		J. Graaf, Litt. Hum. Cand.	Leeraar der 4e Kl.	
		J. L. Marres, Litt. Hum. Doct.	Leeraar der 5e Kl.	
		J. Bruls. (aangesteld vóór 1817.)	Leeraar der 6e Kl.	
		D. J. Steyn Parvé, Phil. Nat. Doct.	Rector der 2e Afd., Prof. der Wisk. voor de hoog. Kll. v. beide Afdd.	
		B. Verver, Med. Doct., Phil. Nat. Cand. (*Tijdelijk.*)	Professor der Natuur- en Scheikunde.	
		Th. Dumoulin, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Wisk. voor de lagere Klassen van beide Afdd.	
		L. J. Steyns, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Prof. der Gesch. en Nederd. taal in de hoogere Kll. der 2e Afd. en Kostschoolhouder.	
		J. A. Muller, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de Nederl. taal, Gesch. en Aardr. v. d. 2 laags. Kll. d. 2e Afd.	
		G. F. Alard, Bezitter van eene acte voor het Fransch.	Leeraar in de Fransche taal voor beide Afdd.	
		E. H. C. Schaefer, Bezitter van eene acte voor het Hoogduitsch.	Leeraar in de Hoogd. taal en de Handels-wetenschapp. v. d. 2e Afd.	
		J. H. Meijer, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de Engelsche taal voor de 2e Afd.	
		J. C. van der Meer Mohr.	Leeraar in de Teekenkunst voor de 2e Afd.	
		—	—	

SCHOOLBERIGTEN

EN AANWIJZING DER VERANDERINGEN (VOOR ZOO VER DE REDACTIE DIE HEEFT KUNNEN TE WETEN KOMEN), VOORGEVALLEN IN HET PERSONEEL VAN DEN VOORAFGAANDEN STAAT, VAN DEN 15den JANUARIJ TOT DEN 23sten APRIL 1858.

ALKMAAR, *Maart* 1858. In plaats van den Heer B. M. KOOL VAN KASTEEL, Leeraar der Nieuwe talen en Wiskunde, die voor zijne betrekking aan het Gymnasium tegen het einde dezer maand heeft bedankt, is benoemd M. H. KOTTMAN.

AMERSFOORT. In het jaar 1857 zijn alhier vele veranderingen aan de Latijnsche school voorgevallen. In de raadsvergadering van 9 Julij werd besloten het onderwijs in de Wiskunde en Aardrijkskunde met vier uren 's weeks te vermeerderen en den Lector daarvoor *f* 200, — vermeerdering van traktement te verleenen. Verder werd in diezelfde vergadering besloten, dewijl Dr. HEKMEIJER door zijne steeds achteruitgaande gezondheid genoodzaakt was geworden zijn ontslag te vragen, den Conrector Dr. VAN GORKOM in zijne plaats tot Rector te benoemen. Dientengevolge werden de sollicitanten voor de opengevallene betrekking van Conrector opgeroepen. In de raadsvergadering van 27 Augustus werd de Heer J. SANDBERG, Litt. Hum. Cand. en Instituteur te *Utrecht*, tot Conrector aangesteld; doch in diezelfde vergadering werd eene missive van de Curatoren der Latijnsche

school voorgelezen, waarin gemeld werd, dat Dr. VAN GORKOM door den dood aan zijne nieuwe betrekking ontrukt en het Rectoraat alzoo vacant was geworden. In de daardoor ontstane vacature werd 21 September voorzien door de benoeming van Dr. D. BURGER JR., Conrector te *Doesburg*.

Of deze veranderingen nog niet genoegzaam waren heeft eindelijk de Raad in de maand November besloten de jaarlijksche promotie aan de Latijnsche school af te schaffen, niet om het daarvoor besteedde geld op andere wijs ten voordeele der studie aan te wenden, maar als maatregel van bezuiniging. Het is onzeker of er eenig verband tusschen de nieuwe benoemingen en dezen laatsten maatregel bestaat, doch aanvankelijk althans schijnt de afschaffing der promotie geen nadeelig gevolg op de studie uit te oefenen.

Dr. E. J. VAN GORKOM.

Toen Dr. E. J. van Gorkom in de raadsvergadering van 9 Julij tot Rector der Latijnsche school alhier benoemd werd, scheen alles te voorspellen, dat deze inrigting daardoor eene gelukkige toekomst te gemoet ging. Gedurende meer dan twee jaren had de voortdurende ongesteldheid van zijnen voorganger, Dr. Hekmeijer, den geregelden gang van het onderwijs meer of min belemmerd, en ofschoon men getracht had daarin tijdelijk zoo goed men kon te voorzien, was het toch niet te ontkennen, dat die omstandigheid nadeelig op het onderwijs moest werken. De hoop, dat hierin eene gewigtige verandering zou komen door de ijverige pogingen van Dr. van Gorkom als hoofd der Latijnsche scholen, werd echter, helaas! spoedig verijdeld. In den krachtvollen leeftijd van 31 jaren werd hij uit ons midden weggerukt, juist op het tijdstip, dat hij naar menschelijke berekening het meest onmisbaar was voor ons Gymnasium. Sedert vier jaren was hij daaraan met voorbeeldeloozen ijver werkzaam geweest. Voorzien van meer dan gewone bekendheid met oude en nieuwe talen, zeer ervaren in de mathematische wetenschappen en wat verder met zijne studievakken in betrekking stond, had

hij zich gedurende een tiental jaren bijzonder toegelegd op de paedagogie. Hij bezat de gave, die zoo dikwijls gemist wordt bij de grootste geleerden, om gemakkelijk den schat zijner kennis aan anderen te kunnen mededeelen. Door met zijne leerlingen als vriend om te gaan en een zeker eergevoel bij hen op te wekken, wist hij zonder eenigen dwang hen tot ijverige pligtsbetrachting aan te sporen en liefde tot de wetenschappen bij hen op te wekken. Dat zijne verdiensten als opvoedkundige ook buiten Amersfoort werden gewaardeerd blijkt uit de talrijke jongelieden, die reeds aan zijne zorg werden toevertrouwd, en de menigvuldige aanvragen tot plaatsing onder zijn opzigt, waaraan hij verhinderd werd gehoor te geven.

Het is hier de plaats niet om uit te wijden over hetgeen hij was voor zijn huisgezin en zijne overige betrekkingen. Genoeg is het te herinneren, dat toen hij op negentienjarigen leeftijd het ongeluk had zijnen vader te verliezen, die niet met aardsche goederen maar wel met een talrijk kroost was gezegend, hij de plegtige belofte aflegde, om voor zijne nog jonge broeders en zusters een tweede vader te zullen zijn. Tot aan zijnen dood is hij aan die belofte getrouw geweest. Kort na dit verlies begaf hij zich van het Athenaeum te Deventer naar de Utrechtsche hoogeschool en vormde zich aldaar reeds onder het voortzetten zijner studiën door het geven van onderwijs tot praktisch onderwijzer. Later bleek het eerst aan het instituut te Barneveld en vervolgens te dezer stede, welke rijke vruchten de jaren van voorbereiding bij hem hadden doen rijpen. Onder Gods zegen gelukte het hem niet slechts allen te verzorgen en op te voeden, die hem tot eenigen verzorger hadden, maar ook zijne eigene studiën te voltooijen, en toch wist hij nog gelegenheid te vinden, om daarbij de schoone kunsten te beoefenen, in sommige waarvan hij uitmuntte.

Bij het toenemend aantal leerlingen in de laatste jaren aan zijne zorgen toevertrouwd werd echter onmerkbaar de taak, die hij zich had opgelegd, te zwaar voor zijne krachten. Een paar weken geleden openbaarden zich ten gevolge van zijne aanhoudende inspanning de beginselen eener ziekte, die weldra bleek eene hersenontsteking te zijn, en zoo spoedig

in hevigheid toenam, dat hij reeds op 23 Augustus daaraan bezweek. Hij had het nog mogen beleven, dat velen zijner broeders in verschillende eervolle betrekkingen werden geplaatst, en had dus de bewustheid, dat een gedeelte van zijn werk na zijnen dood door hen kon worden opgenomen.

Niet slechts in hunne harten en die zijner weduwe en verdere betrekkingen zal zijn naam blijven voortleven, maar ook bij zijne vroegere leerlingen en zijne talrijke vrienden zal zijne nagedachtenis in gezegend aandenken blijven.

Welk eene piëteit hij bij zijne leerlingen wist op te wekken is na zijnen dood gebleken. Zijne leerlingen toch hebben door vrijwillige inschrijving de kosten weten te vinden voor een gedenkteeken boven zijn graf, dat versierd is met een eenvoudigen naald, waarop van boven een slang, die zich in den staart bijt, is afgebeeld met de letters, R. I. P., terwijl op het voetstuk te lezen staat:

VIRO DOCTISSIMO
E. J. van Gorkom
PHIL. TH. MAG. LITT. HUM. DOCT.
GYMN. AMISF. RECTORI
GRATI DISCIPULI
DIEM OBIIT SUPREMUM
XXIII MENS. AUG. A° MDCCCLVII.

Dr. D. BURGER JR.

AMSTERDAM, 13 Januarij 1858. Door den Gemeenteraad is ter vervanging van Dr. J. G. HULLEMAN, bij Kon. Besluit van 30 Oct. 1857 benoemd tot Hoogleeraar in de Faculteit der Bespiegelende Wijsbegeerte en Letteren aan de Hoogeschool te Leiden, tot Conrector van het Stedelijk Gymnasium beroepen Dr. N. J. B. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO, Rector te *Gouda*.

DELFT. Op den 21sten Maart overleed de Hr. C. F. DONNADIEU, Med. Doct., Leeraar in Natuur- en Scheikunde aan het Gymnasium en Hoogleeraar aan de Koninklijke Akademie alhier.

FRANEKER, 3 Maart. Als opvolger van den Heer J. H.

BEHRENS, thans Inspecteur van het Lager Onderwijs in *Friesland*, is tot Leeraar in de Levende Talen, de Wiskunde, de Geschiedenis en de Aardrijkskunde aan het Stedelijk Gymnasium benoemd Dr. E. VERWIJS.

GOUDA, 5 Februarij. In plaats van Dr. N. J. B. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO (zie *Amsterdam*) is tot Rector van 't Stads-Gymnasium benoemd Dr. D. TERPSTRA, Conrector van 't Gymnasium, en op den 23sten April tot Conrector Dr. W. A. SCHEURLEER.

HAARLEM. Nadat op den 29sten Julij 1857 Dr. A. F. VERBURG, Praeceptor aan het Stedelijk Gymnasium was overleden en zijne werkzaamheden voorloopig door den Conrector waren waargenomen, heeft de Gemeenteraad in zijne vergadering van 28 Oct. d. v. besloten den Rector, Dr. J. VENHUIZEN PEERLKAMP, pensioen te verleenen wegens hoogen ouderdom, en in zijne plaats te benoemen den Conrector, Dr. S. A. NABER, doch het Conrectoraat onvervuld te laten. Op den 27 Januarij 1858 is tot Praeceptor benoemd Dr. P. J. UYLENBROEK, Professor der Grieksche Taal aan het Athenaeum te *Maastricht*, en tevens bepaald, dat de nieuw benoemden hunne betrekkingen zullen aanvaarden op den 1sten April.

MAASTRICHT. Op den 20 Januarij heeft Dr. D. J. STEYN PARVÉ, bij Kon. Besluit van 16 December 1857 benoemd tot Hoofdkommies bij het Ministerie van Binnenl. Zaken, het Rectoraat der 2de Afdeeling van het Athenaeum nedergelegd en overgedragen aan den in zijne plaats door den Raad van Bestuur aangestelden Rector, Dr. B. VERVER, Professor der Natuur- en Scheikunde aan het Athenaeum; wiens betrekking later is vervuld door de beroeping van Dr. D. G. CRAMER, Leeraar in de Wiskunde bij de Latijnsche school te *Schiedam*. Het Professoraat van Dr. P. J. UYLENBROEK (zie *Haarlem*) is opgedragen aan Dr. J. H. C. KERN.

ZUTPHEN, 11 Maart. Nadat de Gemeenteraad had besloten in de vacature, ontstaan door de benoeming van Dr.

J. H. KROON, Conrector, belast met het onderwijs in de Wiskunde, tot Inspecteur van het Lager Onderwijs in *Gelderland*, te voorzien door het aanstellen van eenen Leeraar in de Wis- en Natuurkunde en eenen in de Algem. Geschiedenis en Aardrijkskunde, zijn bij Besluit van Z. E. den Minister van Binnenl. Zaken aan het Stedelijk Gymnasium benoemd tot Leeraar in de Wiskunde Dr. G. GREVEN, van het Gymnasium te *Deventer*, en tot Leeraar in de Algem. Geschiedenis Dr. W. J. A. HUBERTS, van het Gymnasium te *Gouda*.

AMSTERDAM. Het zesde jaarlijksche Verslag aangaande den toestand van het Gymnasium gedurende den cursus 1856—1857 bevat de gewone opgaven van de namen der Curatoren, der Docenten en der leerlingen, naar hunne verdeeling in de verschillende Klassen, de Boekenlijst, een uittreksel uit het Reglement voor het Gymnasium, een uittreksel uit het Huishoudelijk Reglement, de Tafel der uren van onderwijs, de Rede door den Rector gehouden bij de Promotie, en daarenboven eene wetenschappelijke verhandeling van Dr. D. VAN LANKEREN MATTHES, eersten onderwijzer in de Wiskunst, *Over de spiraal-lijnen*.

DEVENTER. Het Berigt omtrent het Stedelijk Gymnasium te Deventer voor den cursus $18^{57}/_{58}$ bevat de gewone schoolberigten met het verslag der gehouden examina en promotie, eene opgave der schoolboeken voor den aanstaanden cursus, de Tafels van Tijdsverdeeling voor de beide Afdeelingen en uittreksels uit het Reglement voor het Gymnasium en uit het Huishoudelijk Reglement. Ook de *Oratio exhibens praecipua Platonis de puerorum educatione placita*, door Dr. D. H. HOENEBEEK HISSINK bij de aanvaarding van het Rectoraat gehouden op den 26sten Junij 1857, is daarachter gevoegd.

DORDRECHT. Uit het vierde Verslag over den staat van het Stedelijk Gymnasium, gedurende den cursus van 2 Sept. 1856 tot den 18. Julij 1857, blijkt, dat er in het afgeloopen schooljaar, behalve de gewone afwisseling van leer-

lingen, geene veranderingen hebben plaats gehad; dat de nieuwe rooster van de verdeeling der schooluren, waarin het vorige jaar belangrijke wijzigingen waren aangebragt ter bevordering van den geregelden gang en eene geleidelijke opklimming in het onderwijs (zie *Bijdragen* enz. voor 1856 p. 201), de goede verwachting niet heeft teleurgesteld; daarom zal diezelfde rooster ook voor den aanstaanden cursus weder gevolgd worden.

LEIDEN. Het negentiende Verslag aangaande den staat van het Stedelijk Gymnasium, na het eindigen van den jaarcursus, sedert September 1856 tot September 1857, bevat de gewone jaarlijksche mededeelingen en opgaven. Het is versierd met een historiesch stuk van Dr. R. FRUIN, getiteld: *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog*, 1588—1598, waarvan het vervolg achter het Programma van het toekomende jaar wordt toegezegd en door allen, die dit eerste gedeelte hebben gelezen, zeker met verlangen wordt te gemoet gezien.

Het is aan de Redactie vergund uit het VERSLAG *nopens den staat der* HOOGE-, MIDDELBARE *en* LAGERE SCHOLEN *in het Koningrijk der Nederlanden*, over 1856—1857. 's Gravenhage, 1858., door de Regering aan de Staten-Generaal aangeboden, de rubriek *Latijnsche Scholen en Gymnasien* (pag. 24 tot 35) met de *Tabel* in haar geheel over te nemen.

LATIJNSCHE SCHOLEN EN GYMNASIEN.

Het aantal Latijnsche scholen bedroeg in het schooljaar 1856/57 34, dat der voorloopig erkende gymnasien 8, dat der definitief erkende 22. Sedert het vorig jaar is de Latijnsche school te Alkmaar tot de voorloopig erkende gymnasien overgebragt, terwijl het gymnasium te Groningen onder de definitief erkende is gerekend.

Deze inrigtingen telden op den 15den Januarij 1857 249 onderwijzers en 1857 leerlingen. De vermeerdering van het aantal onderwijzers met 6 moet hoofdzakelijk dààraan worden toegeschreven, dat eenige vroeger bestaande vacaturen zijn vervuld geworden; de eenige meldenswaardige uitbreiding van het onderwijzend personeel had plaats aan het gymnasium te 's Hertogenbosch, waar nu 7 in plaats van 4 docenten werkzaam waren. Van deze 249 onderwijzers waren 111 doctoren en 12 candidaten in de letteren, 11 doctoren en 4 candidaten in de wis- en natuurkunde, 10 onderwijzers van den eersten rang, 52 van den tweeden rang, 24 die eene acte van toelating hadden — de meesten voor eene of meer levende talen, enkelen voor wiskunde, — en eindelijk 25 die van den vereischten graad of rang vrijstelling hadden.

Onder deze laatsten waren één meester in de beide regten, twee candidaten in de theologie, twee onderwijzers in de teekenkunst en een in de calligraphie. Van de 64 inrigtingen hadden er 13 slechts één docent, 15 twee, 11 drie, 7 vier, 4 vijf, 2 zes, 5 zeven, 1 acht, 2 tien, 2 elf, 1 twaalf en 1 zestien docenten.

Van de 1857 leerlingen, welke de gezamenlijke inrigtingen bezochten, behoorden er 1206 tot de eerste afdeeling, 525 tot de tweede en 126 tot de gemengde afdeeling. Door deze laatste verstaat men eene of meer klassen, waarin alle leerlingen gezamenlijk onderwijs ontvangen, om eerst later, als zij tot hoogere klassen bevorderd worden, òf tot de eerste afdeeling, òf tot de tweede over te gaan. Doorgaans zijn deze dus voorbereidende, doch altijd de laagste klassen. Eene vergelijking van het aantal leerlingen met dat van het vorige jaar doet zien, dat het geheel getal eene vermeerdering van 41 heeft ondergaan. Op de eerste afdeeling waren 23 leerlingen minder, op de tweede 21 meer, terwijl het getal van hen, die de gemengde afdeeling bezochten, met 43 was toegenomen. Neemt men in aanmerking, dat van deze laatsten waarschijnlijk het grootste getal voor de eerste afdeeling bestemd is, dan mag men hieruit afleiden, dat het aantal leerlingen, zoowel voor de studie der oude talen als voor andere talen en wetenschappen, eene geringe vermeerdering heeft ondergaan.

Blijkens de bij dit verslag gevoegde tabel telde van de 64 latijnsche scholen en gymnasien 1 honderd vijftig leerlingen, 3 tusschen honderd vijf en twintig en honderd, 2 van tachtig tot zeventig, 1 van zeventig tot zestig, 1 van zestig tot vijftig, 8 van vijftig tot veertig, 3 van veertig tot dertig, 13 van dertig tot twintig, 16 van twintig tot tien en 14 minder dan tien leerlingen, terwijl er op twee Latijnsche scholen, namelijk die te Joure en te Stavoren, even als in het vorige jaar, geene leerlingen waren.

Latijnsche Scholen.

De 10 Latijnsche scholen in Noordbrabant, te Breda, Bergen op Zoom, Helmond, Uden, Gemert, Eindhoven,

Grave, Heusden, Megen en Ravenstein gevestigd, telden dit jaar 131 leerlingen, dus 7 meer dan in het voorgaande jaar. Op de meeste dezer plaatsen, vooral te Breda en te Megen, is geklaagd over de geringe kennis en ontwikkeling van hen, die dit jaar in de laagste klasse opgenomen waren. De berigten van curatoren over den ijver der docenten en de vorderingen der leerlingen zijn over het algemeen zeer voldoende. Te Helmond waren bij het begin van het schooljaar slechts twee leerlingen; met Paschen waren er echter nog vier bij gekomen, en het liet zich aanzien, dat hun aantal bij het begin van het volgende schooljaar weder zoude vermeerderd worden. In de vacature der betrekking van conrector was nog niet voorzien; door curatoren is echter sedert de Paaschvacantie iemand tijdelijk den rector toegevoegd, om hem in het geven der lessen behulpzaam te zijn. Te Gemert had het aantal leerlingen eene vrij aanzienlijke vermeerdering ondergaan. Te Heusden was voor eenigen tijd op verzoek van curatoren het onderwijs in de Nederlandsche taal en letterkunde onder de vakken van onderwijs opgenomen, waarvan, volgens berigt van den rector, de goede gevolgen reeds zigtbaar waren. Na het vertrek van den docent in de wiskunde had de rector, in afwachting der benoeming van een nieuwen, zich met het onderwijs daarin belast.

Op de 9 Latijnsche scholen in Gelderland, gevestigd te Arnhem, Tiel, Culenborg, Zevenaar, Zalt-Bommel, Groenlo, Elburg, Doetinchem en Lochem, is het aantal leerlingen toegenomen, daar het van 76 tot 97 was geklommen. Hieronder zijn echter begrepen 11, die te Groenlo op de zoogenaamde Fransche school, welke met de Latijnsche in verband staat, de lessen in de levende talen bijwoonden, en thans op de tabel vermeld zijn, terwijl vroeger alleen melding was gemaakt van hen die de Latijnsche lessen volgden. Te Arnhem was het aantal leerlingen hetzelfde als in het vorige jaar; men verwachtte evenwel, dat in het volgend jaar een grooter aantal de lessen zoude bijwonen. De inrigting leed een gevoelig verlies door het overlijden van den verdienstelijken rector *Elink Sterk*, wien de conrector *van Slegeren* opvolgde. Het onderwijs in de Hebreeuwsche taal is in zoo

verre vaster geregeld, dat de lector voor deze taal thans eene definitive aanstelling voor dit onderwijs heeft ontvangen. Te Zalt-Bommel is het getal der leerlingen, dat in het vorige jaar eene aanzienlijke vermindering had ondergaan, weder toegenomen. Ook te Doetinchem is het vermeerderd, zoodat de rector, die de eenige onderwijzer is, slechts met moeite zijne taak kon volbrengen, welke nog bezwarender zou worden indien er, zoo als te voorzien was, in het volgend schooljaar nog meer leerlingen bij kwamen. Omtrent de andere Latijnsche scholen in deze provincie zijn geene meldenswaardige bijzonderheden medegedeeld.

In Zuidholland zijn slechts twee Latijnsche scholen. Aan die te Schiedam bedroeg het getal der leerlingen gedurende dit jaar niet meer dan 4; curatoren meenden echter, dat die vermindering slechts tijdelijk zoude zijn. Eene wijziging van de inrigting is zeer wenschelijk voorgekomen, doch gebrek aan de vereischte middelen heeft tot nog toe de vervulling van dien wensch belet. Curatoren hielden zich echter bezig met te overleggen, hoe men het best het beoogde doel bereiken zoude. Te Gorinchen is den rector weder eene toelage uit de gemeentekas toegestaan, om zich voor het onderwijs in de oude talen te doen bijstaan. Het schoolgeld was door den gemeenteraad van f 20 tot f 30 verhoogd; dit gold echter alleen voor de nieuwe leerlingen.

Op de Latijnsche school te Hoorn, de eenige in Noordholland, was het aantal leerlingen een weinig geringer dan in het vorige jaar. De onderwijzer in de wiskunde, tot eene andere betrekking geroepen, verzocht zijn ontslag, zoodat hierin op nieuw zou moeten voorzien worden.

Van alle Latijnsche scholen is die te Utrecht de meest bezochte; wat degelijkheid en omvang van onderwijs aangaat, verdient zij ook eene eerste plaats. In weerwil van de in die gemeente bestaande concurrentie, was het aantal leerlingen wederom toegenomen.

De nieuwe regeling der lessen, waarvan in de beide laatste verslagen gesproken is, komt hoofdzakelijk daarop neêr, dat niet elk der drie praeceptoren steeds in dezelfde der drie laagste klassen onderwijs geeft, maar gedurende drie jaren met dezelfde leerlingen in drie achtereenvolgende klassen

werkt. Het is dus geene toepassing van het op de meeste Latijnsche scholen gevolgde stelsel van klasse-docenten, maar evenmin eene zuivere toepassing van het systeem van vakdocenten. Volgens de ontvangen berigten had men tot nog toe reden om over de nieuwe regeling tevreden te zijn. Elk der praeceptoren had nu dezelfde leerlingen gedurende drie jaren onder zijne leiding gehad, en de uitkomsten van dit onderwijs waren allezins voldoende bevonden. Er zullen evenwel nog een paar jaren moeten verloopen alvorens een grondig oordeel over dit stelsel zal kunnen geveld worden, dat zeker, volgens het oordeel der Regering, veel goeds in zich bevat, wanneer alle docenten even bekwame onderwijzers zijn, doch voor sommige leerlingen nadeelige gevolgen zoude kunnen hebben, wanneer er onder de praeceptoren een was die mindere geschiktheid tot het geven van onderwijs bezat. Dat het aantal docenten dezer inrigting sedert het vorige jaar met *één* is vermeerderd moet dààraan worden toegeschreven, dat voor het wiskundig onderwijs, wegens den ziekelijken toestand van den leeraar, een tweede docent benoemd is.

Te Amersfoort overleed de rector en werd de conrector in diens plaats aangesteld. Weinige dagen echter na het einde van het schooljaar is ook deze overleden, zoodat de school zich op dat oogenblik geheel zonder docenten voor oude talen bevond. Men vreesde dat de vertraging, die daardoor in dit onderwijs zoude komen, eenen nadeeligen invloed op het aantal leerlingen zoude uitoefenen.

In Friesland is het getal der leerlingen van de Latijnsche scholen ongeveer hetzelfde gebleven als in het vorig jaar. Die te Joure en Stavoren hadden weder geene leerlingen; voor eerstgenoemde hadden er zich echter twee voor het volgend schooljaar aangemeld. Omtrent die te Harlingen, Bolsward en Dokkum werden geene bijzonderheden medegedeeld. Te Sneek had de benoeming van eenen derden docent voor de oude talen, die in het vorig jaar had plaats gehad, aanvankelijk goede vruchten gedragen, daar men nu voor eene betere verdeeling en regeling van dat onderwijs had kunnen zorg dragen.

De vier Latijnsche scholen in Overijssel bevonden zich

alle in een vrij goeden toestand. Aan die te Enschedé en Ootmarssum wordt onderwijs in levende talen gegeven, dat, behalve door hen die Latijn leeren, ook nog door eenige anderen wordt bijgewoond. Dezen zijn het, die op de tabel als tot de 2de afdeeling behoorende zijn opgegeven.

Aangaande de Latijnsche scholen te Zwolle en te Almelo valt niets mede te deelen, dan dat op beide het aantal leerlingen weder eene geringe vermeerdering heeft ondergaan.

Voorloopig erkende gymnasien.

De 8 voorloopig erkende gymnasien waren gevestigd te 's Hertogenbosch, Boxmeer, Wageningen, Alkmaar, Enkhuizen, Franeker, Kampen en Oldenzaal.

Het gymnasium te 's Bosch beantwoordde aan de goede verwachting, welke men van de nieuwe regeling had opgevat. Het aantal leerlingen, dat voor weinige jaren altijd minder dan 20 bedroeg, was thans tot 48 geklommen, waarvan echter de meesten op de tweede afdeeling. De vorderingen der leerlingen gaven redenen tot tevredenheid; alleen was de verandering in het personeel der docenten, door het vertrek van den conrector naar Breda veroorzaakt, op de vorderingen der leerlingen der eerste afdeeling niet zonder invloed gebleven. Aan het natuurkundig onderwijs heeft men uitbreiding kunnen geven, door den aankoop van een aantal physische instrumenten, terwijl het vooruitzigt is geopend, dat deze verzameling jaarlijks zal kunnen vermeerderd worden. Dit jaar werd dan ook het in de lessen over natuurkunde behandelde eenmaal 's weeks door proeven opgehelderd. Ook de beginselen van het boekhouden en de koopmansrekening zijn onder de vakken van onderwijs opgenomen. Een volgend jaar hoopte men bij het onderwijs in warenkennis eene verzameling te kunnen gebruiken, waartoe de eerste grond gelegd was.

Omtrent het gymnasium te Boxmeer valt dit jaar niet anders mede te deelen, dan dat het onderwijs geregeld werd gegeven en de verlangde vruchten heeft gedragen. Het aantal leerlingen was nagenoeg hetzelfde als in het vorig jaar. De tweede afdeeling telde, even als toen, slechts twee leerlingen.

Te Wageningen heeft het getal der leerlingen eene vermindering ondergaan; het bedroeg slechts acht, waarvan één tot de tweede afdeeling behoorde. Door het vertrek van den conrector naar Nijmegen was eene vacature ontstaan, die echter niet vervuld is, daar de aan die betrekking verbonden werkzaamheden tijdelijk aan den rector en den docent in de wiskunde zijn opgedragen.

De nieuwe inrigting aan de vorige Latijnsche school te Alkmaar gegeven, ten gevolge van welke deze nu onder de voorloopig erkende gymnasien is opgenomen, schijnt aanvankelijk vrij goed voldaan te hebben, althans in zoo verre deze school thans ook gelegenheid aanbiedt tot het aanleeren van levende talen, benevens de wis- en natuurkundige en geschiedkundige wetenschappen. Het aantal leerlingen, die de lessen in de oude talen bijwoonden, was geringer dan vroeger, doch zoude bij het begin van den nieuwen cursus eene niet onaanzienlijke vermeerdering ondergaan. Eerst dan, wanneer deze nieuwe inrigting langer zal hebben bestaan, zal het mogelijk zijn, over hare doelmatigheid te oordeelen.

Het onderwijs op het gymnasium te Enkhuizen is geregeld gegeven. Het strekte zich uit over de oude talen, het Nederlandsch, Fransch, Hoogduitsch, de geschiedenis, aardrijkskunde en wiskunde, terwijl in de voorbereidende klasse acht leerlingen werden opgeleid, om hetzij in de eerste, hetzij in de tweede afdeeling met vrucht het onderwijs te kunnen volgen. Over de vorderingen der leerlingen en den ijver der docenten zijn gunstige berigten ontvangen.

Omtrent het gymnasium te Franeker zijn dit jaar geene meldenswaardige bijzonderheden medegedeeld. Het onderwijs werd door de twee docenten, waarvan een voor de oude talen, de andere voor levende talen, geschiedenis en wiskunde, geregeld gegeven aan een getal van 23 leerlingen: dus één meer dan het vorige jaar.

Aan het gymnasium te Kampen outving de tot dusverre als collaborator werkzame leeraar eene vaste aanstelling. Omtrent dat te Oldenzaal zijn geene bijzonderheden medegedeeld.

Definitief erkende gymnasien.

Door opneming van het gymnasium te Groningen onder deze categorie is het getal der definitief erkende gymnasien nu tot 22 geklommen.

Aan het gymnasium te Nijmegen zijn de lessen geregeld en met vrucht gegeven aan een nagenoeg even groot aantal leerlingen als in het vorig jaar. Door de aanstelling van een docent voor de levende talen heeft het onderwijs, vooral bij de tweede afdeeling, veel gewonnen. De twee leerlingen der hoogste klasse der eerste afdeeling zijn tot de academische lessen bevorderd; 5 van de tweede klasse hebben echter ook het gymnasium verlaten na het toelatings-examen tot de hoogeschool met vrucht te hebben afgelegd. Hoewel curatoren in de toelating dezer leerlingen een bewijs meenden te mogen vinden voor de degelijkheid van het aan het gymnasium gegeven onderwijs, zoo betreurden zij het toch, dat jongelieden het gymnasium verlieten alvorens die mate van kennis te hebben opgedaan, welke door de docenten wenschelijk werd geacht.

Het gymnasium te Zutphen bleef zijn goeden naam handhaven. Het onderwijs werd geregeld gegeven, en de examens hebben het bewijs geleverd, dat het onderwijs uitmuntende vruchten had gedragen. Ook omtrent het gymnasium te Harderwijk luiden de berigten gunstig, hoewel het aantal leerlingen sedert het vorige jaar eenige vermindering had ondergaan.

Te Doesburg was het getal der leerlingen eveneens weder afgenomen. In 1854/55 bedroeg het 27, in 1855/56 20, en in 1856/57 slechts 14. Volgens het verslag van curatoren is zulks dààraan toe te schrijven, dat er nog geen tweede afdeeling bij het gymnasium is tot stand gekomen. De leerlingen zijn thans verpligt alle lessen, ook die der oude talen, bij te wonen, zoodat de ouders, welke hunne kinderen bestemmen voor handel, industrie of zoodanige betrekking, waartoe geene zoogenaamde geleerde opvoeding vereischt wordt, hen liever, indien hunne middelen het eenigzins toelaten, op andere gymnasien of instituten plaatsen, waar daartoe de gelegenheid wordt aangeboden. De lessen

aan die inrigting zijn overigens met vrucht en geregeld gegeven; alleen liet het onderwijs in gymnastiek, bij gebrek aan een geschikten docent, te wenschen over.

Omtrent de gymnasien in Zuidholland zijn de berigten wederom zeer gunstig; het aantal leerlingen was op de meeste ongeveer hetzelfde als in het vorige jaar; dat te 's Gravenhage telde er 20 minder. Bijzonderheden vallen er niet te vermelden, dan dat te Delft eene schikking der lessen heeft plaats gevonden, waardoor aan het onderwijs in de Nederlandsche letterkunde eenige uitbreiding is kunnen gegeven worden.

Het Amsterdamsche gymnasium telde dit jaar meer leerlingen dan in het vorige; deze vermeerdering bedroeg 11 voor de gemengde laagste klasse en 4 voor de tweede afdeeling, terwijl de eerste afdeeling 1 leerling minder telde. De vruchten van het onderwijs waren even als in vorige jaren zeer bevredigend. Eene vergelijking van den toestand waarin het zich nu bevond, met dien waarin voor 10 jaren de inrigting verkeerde, toen de oude Latijnsche school in een gymnasium veranderd werd, leidt tot eene gunstige uitkomst. Het is buiten twijfel, dat het onderwijs in de meeste vakken aanzienlijk is verbeterd. Vooral geldt dit voor de Grieksche taal, en hoewel volgens het oordeel van den rector de vooruitgang voor de Latijnsche taal hiermede geen gelijken tred heeft gehouden, zoo blijkt toch de deugdelijkheid der inrigting voldoende uit de goede uitkomsten, welke bij allen die den geheelen cursus hebben afgeloopen, ook nog in hunne verdere studien aan de hoogeschool, worden opgemerkt.

Het aantal leerlingen van het gymnasium te Haarlem had eenige vermeerdering ondergaan. In het onderwijs was geene verandering gemaakt. De lessen in het Hebreeuwsch, kosteloos door den heer *Busken Huët* gegeven, werden door zes leerlingen met vrucht bijgewoond.

Omtrent de gymnasien te Middelburg en Zierikzee valt niets bijzonders mede te deelen. Sedert het vorige jaar had het getal der leerlingen eene vrij aanzienlijke vermindering ondergaan, daar het van 51 tot 39 was gedaald.

Aan het gymnasium te Leeuwarden is het onderwijs geregeld en met vrucht gegeven. Het aantal leerlingen had eene vrij aanzienlijke vermeerdering ondergaan.

Dat te Deventer telde dit jaar een twaalftal leerlingen minder dan in de vorige jaren, welk verschil echter alleen op de tweede afdeeling betrekking had. In het onderwijzend personeel had nog al verandering plaats gehad, vooreerst door een eervol ontslag, den rector op zijn verzoek verleend; in zijne plaats werd de conrector benoemd, en een nieuw docent voor de oude talen aangesteld. In de tweede plaats is aan den leeraar in algebra en scheikunde, op zijn verzoek, een eervol ontslag toegestaan; in deze vacature was bij het einde van den cursus nog niet voorzien. Het onderwijs is overigens geregeld en met vrucht gegeven. Bij de tweede afdeeling is eene geringe wijziging gemaakt, ten gevolge van welke de leerlingen der hoogste klasse, die voor den handelsstand bestemd zijn, meer onderwijs in levende talen ontvangen, terwijl er voor de andere leerlingen dier klasse voortaan gelegenheid zal zijn om gebruik te maken van het scheikundig laboratorium van het athenaeum.

Aan het gymnasium te Groningen is dit jaar het eerst geregeld onderwijs gegeven in de nieuw ingerigte voorbereidende klasse, voor welke in het vorige jaar een afzonderlijk docent is aangesteld, wien daarenboven nog een hulponderwijzer is toegevoegd. Deze verandering heeft terstond op het getal der leerlingen eenen gunstigen invloed uitgeoefend› daar het van 50 tot 74 is geklommen. Het onderwijs in deze voorbereidende klasse heeft aanvankelijk goede vruchten gedragen; het zou meer en meer met dat op het gymnasium worden in verband gebragt. Men verwachtte van deze regeling goede vruchten, vooral voor de tweede afdeeling, die dit jaar, even als in het vorige, door slechts één leerling werd bezocht.

Het gymnasium te Winschoten telde weder als het vorige jaar een aanzienlijk aantal leerlingen. De behoefte aan een talrijker onderwijzend personeel deed zich daardoor des te meer gevoelen. Door vereeniging van klassen heeft men getracht hierin zooveel mogelijk te voorzien, hoewel ongetwijfeld het onderwijs in vele vakken beter zoude geweest zijn, indien daarvoor speciale docenten waren aangesteld. Curatoren hebben zich andermaal tot de Regering gewend met verzoek om subsidie, waaromtrent bij het einde van het schooljaar nog geene beslissing genomen was.

Omtrent het gymnasium te Meppel is niets anders mede te deelen dan dat het getal der leerlingen is toegenomen. Voor dat te Assen is slechts één docent opgegeven; deze had echter tot dusverre verlof, zich door meerdere personen te laten bijstaan, die, als geene vaste aanstelling hebbende, op de tabel niet vermeld staan. Men hoopte dat deze tijdelijke hulponderwijzers weldra voor goed zouden worden aangesteld, zoo als door curatoren aan het gemeentebestuur was voorgesteld. In de verwachting dat door de gemente meerdere geldelijke hulp zoude verstrekt worden, had men zich te leur gesteld gezien, daar het toegestane subsidie zich slechts bepaalde tot f 500, welke som zelfs onder vijf docenten zoude moeten verdeeld worden.

Het aantal leerlingen van het athenaeum te Maastricht was ongeveer hetzelfde als in het vorige jaar. Omtrent de beide afdeelingen waren de berigten wederom zeer gunstig. De klagt over de gebrekkige opleiding der meeste leerlingen, die in de laagste klassen worden opgenomen, is weder herhaald. Vooral bij de tweede afdeeling oefent deze omstandigheid, volgens het verslag van den raad van bestuur, eenen nadeeligen invloed op het onderwijs uit, dat dien ten gevolge in alle klassen op eenen lageren trap staat dan wenschelijk was. De docenten achtten het daarom wenschelijk, het aantal klassen van vier tot vijf te brengen, opdat de leerlingen, die ze alle doorloopen hebben, eene in alle opzigten grondige en volledige kennis van die wetenschappen zouden verkrijgen, die hun in hunne maatschappelijke betrekking van nut kunnen zijn.

Er waren nu nagenoeg tien jaren verloopen sedert het athenaeum op den tegenwoordigen voet was ingerigt, dat is, dat beide afdeelingen als twee geheel op zich zelve staande inrigtingen waren georganiseerd. De uitkomsten, waartoe het onderwijs in dien tijd geleid heeft, hebben in vele opzigten de goede verwachting, welke men er aanvankelijk van had, niet te leur gesteld. Aan de Latijnsche afdeeling kon het onderwijs regelmatiger gegeven worden, daar het niet belemmerd werd door de tegenwoordigheid van hen die geen onderwijs in oude talen genoten. Voor de tweede afdeeling blijken de gunstige uitkomsten uit een tienjarig overzigt,

door den rector dier afdeeling opgemaakt en in het verslag opgenomen, waaraan nog de volgende bijzonderheden zijn ontleend.

Sedert Januarij 1848 werden er aan de tweede afdeeling 335 leerlingen aangenomen. Het gemiddeld aaatal leerlingen, dat in de eerste jaren ongeveer zestig bedroeg, groeide in de laatste tot nagenoeg honderd aan. In het geheel hadden 257 leerlingen die afdeeling verlaten, namelijk: 74 de laagste, 94 de 2de klasse; 89 bezochten de 3de klasse en 48 hadden den cursus geheel ten einde gebragt. Het getal van hen, die zich tot de beide laagste klassen, waarin hoofdzakelijk levende talen, geschiedenis, aardrijkskunde, wiskunde en handteekenen onderwezen werden, bepaald hadden, was dus vrij aanzienlijk geweest; uit den aard der zaak zouden er echter altijd velen zijn, die het meer wetenschappelijk onderwijs in de beide hoogste klassen, waarin, behalve dezelfde vakken als in de lagere klassen, voornamelijk werktuigkunde, natuurkunde, scheikunde en de eerste beginselen der handelswetenschappen onderwezen worden, niet bijwoonden. Men hoopte evenwel, dat ook in dit opzigt langzamerhand verbetering zoude komen, vooral wanneer men meer de voordeelen eener wetenschappelijke opvoeding zoude leeren kennen, en bemerken, hoe zeer zij, die den geheelen cursus doorloopen hadden, in staat gesteld waren in de maatschappij vooruit te komen. Vooral was het te wenschen, dat dit zoude worden ter harte genomen door die ouders, welke hunne zonen in hunne eigene zaken, hetzij nijverheid of handel, wilden opleiden; van de 50 jongelieden toch, die tot dusverre in dit geval hadden verkeerd, hadden slechts 17 de hoogste, of althans eene der beide hoogste klassen bezocht; men meende dit te moeten toeschrijven aan de begeerte van vele ouders, om reeds zoo spoedig mogelijk van hunne zonen eenig materieel voordeel te hebben. Van de jongelieden, die den cursus geheel hadden ten einde gebragt, werden er terstond of korten tijd na hun vertrek uit het athenaeum 10 geplaatst bij spoorwegen, als opzigter bij den waterstaat of bij andere openbare werken; 10 verkregen voordeelige betrekkingen bij fabrieken, andere industriele ondernemingen of handelshuizen; 4 werden geplaatst bij de

rijkstelegraphie, 3 werden toegelaten tot de academie te Delft, 2 aan de École des mines te Luik enz. Men hoopte en verwachtte dat, na verloop van eenige jaren, de uitkomsten nog veel gunstiger zouden zijn.



UITTREKSEL

UIT DE

NOTULEN VAN DE 27ste ALGEMEENE VERGADERING VAN HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN DE NEDERLANDSCHE GYMNASIEN, GEHOUDEN TE BEEKHUIZEN BIJ ARNHEM, OP DINSDAG, DEN 21sten JULIJ 1857, ONDER PRAESIDIUM VAN DR. D. J. VEEGENS.

De President opent de Vergadering ten half twaalf ure.

3. De Redactie van het Tijdschrift doet bij monde van Dr. D. BURGER Jr. Verslag van hare werkzaamheden. Na veel moeite is het haar gelukt volledige opgaven van den staat van alle Gymnasiën te ontvangen. Het getal ingezonden bijdragen, aanvankelijk gering, overtrof later de beschikbare ruimte.

4. Ingekomen het Verslag der Wester-sectie over de jaren 1855—57. Gedurende dit tijdperk heeft zij zeven vergaderingen gehouden: hare werkzaamheden waren tot dus verre meer van praktischen aard, en bepaalden zich tot onderlinge mededeelingen over de inrigting, het bestuur en het onderwijs op de verschillende Gymnasien; in 't vervolg zal zij het nut harer bijeenkomsten nog trachten te verhoogen door het houden van wetenschappelijke Voordragten.

9. Het door de Wester-sectie gedane voorstel, luidende: "Niemand kan tot Honorair lid benoemd worden, tenzij zich twee derden der aanwezige Leden voor hem verklaren," wordt aangenomen met groote meerderheid.

10. Insgelijks wordt aangenomen het voorstel van Dr. D. J. VEEGENS:

"Het getal honoraire leden bedraagt ten hoogsten 25."

12. Tot President voor het volgende jaar wordt verkozen Dr. J. G. OTTEMA, te Leeuwarden, waar de volgende Algemeene Vergadering zal worden gehouden. Ter vervanging van Dr. W. BISSCHOP, die zijn ontslag als Secretaris heeft verzocht, gaat men over tot het verkiezen van een nieuwen Secretaris. Bij de eerste stemming ontvangt Dr. E. J. VAN GORKOM 6, Dr. F. H. B. VON HOFF 5, Dr. W. J. A. HUBERTS 1 stem. Nadat Dr. VAN GORKOM zijn wensch heeft te kennen gegeven om bij de herstemming niet in aanmerking te komen, wordt Dr. VON HOFF bij volstrekte meerderheid tot Secretaris benoemd; deze laat zich die benoeming welgevallen.

13. Alvorens tot de verkiezing van nieuwe Redacteuren voor het Tijdschrift over te gaan, wordt er van vele kanten op het aanblijven der tegenwoordige, die om hun ontslag hebben gevraagd, aangedrongen. Dr. D. BURGER JR. geeft hieraan gehoor; Dr. C. A. ENGELBREGT volhardt bij zijn besluit, terwijl Dr. W. G. BRILL van zijn onveranderlijk voornemen om zich niet herkiesbaar te stellen heeft kennis gegeven. — In plaats van de beide laatstgenoemden worden daarna tot Leden der Redactie verkozen Dr. N. J. B. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO en Dr. D. TERPSTRA, te Gouda.

De President deelt nog mede, dat bij het Bestuur zijn ingekomen: 1) Programma certaminis poëtici, 2) een brief van de Commissarissen der Openbare Bibliotheek te Arnhem, houdende verzoek om toezending van een exemplaar der uit te geven en uitgegeven Boekwerken, 3) een verzoek van den Secretaris der Koninklijke Akademie van Wetenschappen om eene ruiling der Werken van het Genootschap met die van de Akademie te doen plaats hebben.

De Redactie wordt gemagtigd om aan deze uitnoodigingen gevolg te geven, voor zoo ver de voorraad der Werken dat toelaat.

Dr. P. H. TYDEMAN geeft aan de Boekerij des Genootschaps ten geschenke:

1) eene door hem geschrevene Nekrologie van Dr. J. W. ELINKSTERK.

2) TRENDELENBURG, Elementa logices Aristotelicae.

3) VAN TEUTEM, De origine et progressione allegoricae fabularum interpretationis;

terwijl Dr. C. M. FRANCKEN zijne Grieksche Spraakleer in 2 deelen, en Dr. F. VAN CAPPELLE zijne Latijnsche Grammatica aan het Genootschap heeft aangeboden.

Na eene pause van een half uur, wordt de Vergadering sub dio heropend.

14. Dr. D. BURGER JR. spreekt over Cicero's Philippische Redevoeringen en meent, dat het uit deze Oraties zelve blijkt, dat het bestaan der Republiek niet langer mogelijk was; hij wenscht het gevoelen der Leden hieromtrent te vernemen, en acht dit een geschikt onderwerp voor eene Academische Dissertatie. Dit lokt een gesprek uit, waaraan verscheidene Leden deel nemen.

Dr. J. G. HULLEMAN wijst op het verschil, dat er bij de drie Hoogescholen bestaat in het toepassen van het Admissie-examen, en betoogt, dat het wenschelijk ware, dat hierin met meer eenheid te werk werd gegaan, en dat het vereischte om tot de lessen aan de Hoogeschool te worden toegelaten werd bepaald, opdat niet, zoo als thans vaak gebeurt, de leerlingen der Gymnasien geheel onrijp deze verlaten. Tot bevestiging van dit laatste beweren laat hij een onlangs bewerkt Latijnsch thema rond gaan van eenen tot de Leidsche Universiteit geadmitteerden leerling, 't welk wemelt van grammaticale fouten.

Sommige Leden zijn van meening, dat het Genootschap zich aan de drie Litterarische Faculteiten moest adresseeren, ten einde dit kwaad te verhelpen; anderen houden dit voor ongepast; allen deelen echter in den wensch, dat aan deze onregelmatigheid een einde gemaakt worde, en houden het daarom voor doelmatig om aan de zaak zelve zoo veel mogelijk publiciteit te geven.

Dr. P. H. TYDEMAN doet mededeeling omtrent een met namen en geschilderde wapens versierd Album van het Gymnasium te Tiel, en vraagt of aan de leden meer dergelijke stukken bekend zijn.

Dr. C. M. FRANCKEN spreekt over Latijnsche Stijloefeningen op de Gymnasien, en over het beste middel om de leerlingen hierin te leiden en te oefenen: hij acht het wenschelijk,

dat op de volgende Algemeene Vergadering onderwerpen voor Latijnsche Opstellen ter oefening in den stijl worden medegedeeld. Verscheidene leden mengen zich in het hierop ontstaan gesprek, en deelen hunne bevindingen en gedachten hierover mede.

Dr. C. A. ENGELBREGT wenscht, dat in de Bijdragen een Verslag worde gegeven van het verhandelde op de Algemeene Vergaderingen. De Vergadering besluit deze taak aan de Redactie van het Tijdschrift op te dragen, en aan haar de beslissing over te laten, welke punten van het behandelde in dat Verslag zullen worden opgenomen.

Ten half vijf ure sluit de President de Vergadering.

BIJDRAGEN

TOT DE

KENNIS EN DEN BLOEI

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN.

BIJDRAGEN

TOT DE

KENNIS EN DEN BLOEI

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

VOOR

1858–1859.

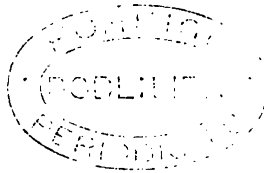
UITGEGEVEN VOLGENS MANDAAT VAN

HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN
DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN,

DOOR

D. BURGER Jr., D. TERPSTRA en A. H. G. P. VAN DEN ES.





LEIDEN,
E. J. BRILL.
1859.

VOORBERIGT.

De schepen onzer Oost-Indische Compagnie hadden onder den boegspriet een razeil, dat eigenlijk vóór de andere zeilen paradeerde, doch zoo weinig mee werd gerekend, dat men de mast achter den boegspriet toch vóórmast noemde. Hieraan is een voorberigt wel eenigzins gelijk. Het is, zooals zeker Amerikaansch schrijver zeide, iets om de eerste bladzijden van een boek te vullen, en toch begint men daar achter met blz. 1. En dat wij niet de eersten zijn, die er zóó over denken, blijkt daaruit, dat Cicero *in zijne ledige oogenblikken voorberigten schreef, die hij dan, als hij een boek gemaakt had, daar vóór zette. Eens is hij hierdoor in eene vreemde verhouding gekomen. Hij had een geschrift aan zijnen vriend* Atticus *gezonden, en kreeg kort daarop eenen brief van dezen, om hem te danken, maar tevens te berigten: dat hij het voorberigt van dat geschrift reeds voor een ander boek gelezen had.* Cicero *was hierdoor echter niet verschrikt, maar zond hem terstond, uit zijne portefeuille, een ander voorberigt, om dit in de plaats van het reeds elders voorkomende te stellen. Met dat al mag geen boek zonder voorberigt verschijnen, of, indien soms eenig schrijver van oordeel is, dat hij alles wat hij te zeggen had reeds in zijn boek gezegd heeft, en daarom het voorberigt weglaat: dan komen terstond de recensenten en verwijten hem dat hij de etiquette heeft geschonden, en de eerste pagina's niet heeft gevuld. Om aan deze etiquette te voldoen, wordt ook hier weder een*

voorberigt geleverd, ofschoon er eigenlijk niets te zeggen valt; want de verandering in de wijze van uitgaaf is geenszins van dien aard, dat onze lezers, siqui sint, er belang bij hebben daaromtrent onderrigt te worden. Het zij genoeg te zeggen: dat het genootschap niet verlangde voor zijne rekening langer de Bijdragen *uit te geven, en dat daardoor de zaak zoude geleden hebben, indien niet de Heer* Brill *had aangeboden voor de zijne, mits met eenige tegemoetkoming, de uitgave te bewerkstelligen. Verder zijn wij thans begonnen op het titelblad het jaartal te veranderen; volgens hetgeen in het voorberigt van de* Bijdragen *van* 1856 *gezegd werd, wordt de staat thans niet meer op* 1 *November des vorigen jaars opgemaakt maar op* 15 *Januarij van dit jaar; daarom is het juister ook het jaartal* 1859 *op dit titelblad te plaatsen; om echter ieder misverstand te voorkomen en op* 1857 *niet onmiddellijk* 1859 *te doen volgen is ook* 1858 *niet weggelaten. Ook moet de redactie haren dank aan de HH. rectoren betuigen voor hunne bereidwilligheid in het mededeelen der veranderingen aan de verschillende gymnasiën voorgevallen, en aan de rari nantes in gurgite vasto, die bijdragen voor de* Bijdragen, *welke in den regel door de redactie volgeschreven worden, geleverd hebben. Hiermede kunnen wij dit voorberigt besluiten en dit nommer der* Bijdragen, *met verzoek om welwillende opname, aan het letterkundige publiek overgeven.*

INHOUD.

HET TWINTIGJARIG BESTAAN VAN HET STEDELIJK GYMNASIUM TE LEYDEN.

FRAGMENT VAN EENE REDE,

BIJ DE OPENBARE PROMOTIE EN PRIJSUITDEELING

op 6 *September* 1858

GEHOUDEN DOOR DEN RECTOR

Dr. W. H. D. SURINGAR.

Het is nu juist twintig jaren geleden, dat het Stedelijk Gymnasium te *Leyden* is opgerigt na ontbinding van de vroegere Latijnsche School [1]).

Heeft het eindigen van zulk een tijdvak, met het oog op het maatschappelijk leven, de eigenaardige kracht, dat men als van zelf gedrongen wordt om met zijne gedachten nog eens opzettelijk in het verledene terug te keeren en de afgelegde loopbaan met zijnen blik te overzien: zoodat de herinnering van hetgeen men ondervonden heeft, hetzij voorspoed hetzij tegenspoed, als het ware tot eene slotsom leidt, waaruit men een meer of min gegrond vermoeden kan opmaken omtrent hetgeen er voor de toekomst te wachten staat; niet vreemd zal men het dan kunnen vinden, dat ik bij eene gelegenheid als deze de aandacht mijner Toehoorders voor eenige oogenblikken wensch te bepalen bij het twintigjarig bestaan van ons Stedelijk Gymnasium.

Met al de verschillende beschouwingen echter, waartoe het onderwerp gereede aanleiding zou kunnen geven, zal ik U thans niet lastig vallen. Alleen verzoek ik U mij

te willen vergunnen, dat ik eenen vlugtigen blik terugsla op het afgelegde tijdperk, hetwelk lang genoeg schijnt te zijn om ons over de vruchten te doen oordeelen, die de vóór twintig jaar tot stand gebragte hervorming gedragen heeft. Reeds weinige woorden zullen toereikend zijn om U den aard dier hervorming te doen kennen, of liever, in Uw geheugen terug te roepen. Daarna zal het ons vergelijkenderwijze kunnen blijken, of ons Gymnasium al dan niet beantwoord heeft aan de verwachting, die men er zich van voorstelde, toen het op den tegenwoordigen voet werd ingerigt.

In vroeger tijden, en zelfs nog tot 1838 toe, bestond het voorbereidend onderwijs op de Latijnsche School — welken naam men gewoonlijk gaf aan elke inrigting voor de opleiding tot de Academische loopbaan bestemd, — zoowel hier ter stede als elders, hoofdzakelijk of bijna uitsluitend in het aanleeren van de Latijnsche en Grieksche taal, terwijl de toegift van Geschiedenis en Wiskunde, ofschoon toen reeds bij Koninklijk Besluit verordend, over het algemeen weinig te beduiden had.

Op de destijds zeer geroemde grondigheid en naauwkeurigheid van hetgeen als hoofdzaak onderwezen werd, wil ik niets afdingen; doch dit is buiten alle tegenspraak, dat zoodanig onderwijs, hoe goed het ook zijn mogt, veel te beperkt en eenzijdig was. Het schijnt wel, dat men dusverre gemeend had, dat Taalstudie, en bepaaldelijk de beoefening van Latijn en Grieksch, het eenige of althans een toereikend middel was tot verstandsontwikkeling voor den jeugdigen leeftijd, en dat al wat daarbuiten lag, tamelijk overbodig was en dus, als slechts zelden te pas komende, niet alleen bijzaak heeten mogt, maar ook als bijzaak behandeld, dat is, nagenoeg zoo goed als verwaarloosd mogt worden.

Al waren geene andere gebreken bekend, dan zou reeds dit éene gebrek ons genoegzaam kunnen overtuigen, dat het onderwijs op de Latijnsche School in dien tijd ontoe-

reikend was voor eene behoorlijke opleiding tot de Academische studiën; en toch moet ik nog van eene tweede niet minder groote leemte gewagen. Ik bedoel de volkomene uitsluiting van de Moderne Talen. Bij de schaarsche gelegenheid toch, die althans hier bestond, om het vroeger ontvangen onderwijs voort te zetten of zelfs maar te onderhouden, kon het niet anders of de beoefening der Oude Talen, die volgens algemeene overtuiging den ganschen beschikbaren tijd en alle mogelijke inspanning vorderde, moest als van zelve medebrengen, dat, hetgeen op de zoogenoemde Fransche School geleerd was, weldra op de Latijnsche School verdrongen en vergeten werd.

Gelukkig was daarom het denkbeeld van eenige nadenkende mannen om die gebrekkige en eenzijdige Inrigting voor een meer omvattend en veelzijdiger onderwijs te doen wijken. Op hun voorstel werd derhalve in den zomer van 1838 de Latijnsche School vervangen door een Stedelijk Gymnasium [2]): — eene benaming, die weldra vrij algemeen bij ons in gebruik gekomen is voor Inrigtingen, waar het onderwijs der Latijnsche School op grootere schaal is aangelegd; het voorbeeld toch, dat *Leyden* wel het eerst, doch *'s Gravenhage* bijna gelijktijdig gegeven heeft, werd in de eerstvolgende jaren door onderscheidene steden in ons vaderland gevolgd [3]).

Bij deze hervorming heeft men dus, onder behoorlijke waardering van het standpunt der wetenschappen en van de daartoe leidende studiën, teregt gemeend het voorbereidend onderwijs meer te moeten uitbreiden en veelvoudiger te moeten maken zonder daarom aan de grondigheid en naauwkeurigheid te kort te doen. Te dien einde heeft men, het onderwijs in de Oude Talen, als bij de vroegere inrigting der Latijnsche School, op den voorgrond behoudende, niet alleen meer afzonderlijke les-uren bepaald voor het onderwijs in de Wiskunde, de Algemeene Geschiedenis, Aardrijkskunde, Romeinsche en Grieksche Antiquiteiten, Geschiedenis der Letterkunde en de begin-

selen der Wijsbegeerte en Logica, maar ook het aankweeken van de kennis der Hollandsche Taal en der noodzakelijkste levende Talen, benevens dat der Hebreeuwsche Grammatica daaraan toegevoegd[4]).

Met die inrigting bedoelde men echter nog steeds, even als op de vroegere Latijnsche School, alleen de opleiding en voorbereiding der jeugd tot het Academisch Onderwijs.

Hoezeer nu door die uitbreiding wel eene belangrijke schrede op den weg van verbetering gedaan was, zoo bleven er nogtans leemten bestaan ten gevolge van het beperkte getal van Docenten. Om die reden moest de gansche Inrigting verdeeld worden in vier scholen, waarvan de hoogste en laagste ieder eene afzonderlijke klasse kon uitmaken, doch de tweede en derde school ieder eene dubbele klasse behouden moest. Hierdoor bleven eensdeels de combinaties der klassen noodzakelijk, die even lastig zijn voor den onderwijzer, als vervelend en tijdroovend voor de leerlingen; anderdeels kon ook daarom het zoogenoemde vak-systeem, later met het beste gevolg algemeen ingevoerd, toen slechts voor enkele vakken in toepassing gebragt worden.

Het bleek dus weldra, dat de breedere schaal, waarop men het Gymnasium had ingerigt, op verre na niet toereikend was. Wilde men iets goeds kunnen verwachten en zich heilzame, dat is, voor het leven bruikbare en weldadige vruchten belooven van die gewenschte veelzijdigheid, dan moest althans veel grooter omvang gegeven worden aan het onderwijs in de Moderne Talen, dat dus verre voor alle talen aan éénen Onderwijzer was opgedragen; gelijk ook aan het onderwijs in de Wiskundige Wetenschappen, waarvoor insgelijks slechts één Onderwijzer was aangesteld. Tot aanbeveling van deze zienswijze en van het daarop gebaseerde plan, waaraan natuurlijk meer kosten zouden verbonden zijn, werkte het denkbeeld mede, dat het Gymnasium bij zoodanige Reorganisatie dan voortaan ook tevens dienstig kon gemaakt worden voor hen, die zich geene Academische, maar eene mercantiele, administratieve,

industrieele of andere maatschappelijke opleiding voorstelden. — Het Reglement, dat als grondwet voor die Inrigting strekken zou, werd goedgekeurd bij Raadsbesluit van 12 Junij 1846 en geapprobeerd bij Besluit van Z. E. den Minister van B. Z. van 27 Julij daaraanvolgende [5]).

Zoo onderging dan het Gymnasium — acht jaren na zijne oprigting — eene aanmerkelijke en hoogst belangrijke hervorming. De geheele Inrigting werd daarbij in twee Afdeelingen gesplitst, zoo dat zij voortaan bestemd zou zijn niet slechts voor de opleiding van jongelingen, die naderhand de lessen op de Hoogescholen wenschen bij te wonen; maar ook voor de opleiding van dezulken, die zich door eene beschaafde opvoeding willen voorbereiden, om met nut in Maatschappelijke betrekkingen werkzaam te zijn [6]).

Waren er al in den beginne, die durfden verwachten, dat elk van deze Afdeelingen even druk, of zelfs de tweede nog drukker dan de eerste bezocht zou worden; die dit verwachtten, kenden zekerlijk te weinig den geest onzer natie, of berekenden althans niet hoe moeijelijk en bijna ondoenlijk het is, een eenmaal ingeworteld denkbeeld geheel en al uit te roeijen [7]). Algemeen heeft men zich daarom dan ook nooit belangrijke uitkomsten van deze tweede Afdeeling kunnen voorstellen. Niet zonder grond nogtans berekende menigeen (— en dit kon ook wel —) dat met nagenoeg dezelfde moeite en onkosten, die besteed zouden worden voor hen, die den weg naar de Hoogeschool insloegen, tevens ook gebaat kon worden aan hen, die eenen anderen weg wenschten in te slaan. En zoo heeft dan ook inderdaad de tweede Afdeeling aan menigeen de gelegenheid verschaft om zich òf voor eenige Maatschappelijke betrekking voor te bereiden òf wel zich te bekwamen voor andere inrigtingen van Hooger Onderwijs, zoo als de Militaire Academie te *Breda*, de Academie te *Delft*, en de Militaire Geneeskundige School te *Utrecht*; hoewel het slechts zeer weinigen zijn, die den vollen cursus van die Afdeeling hebben afgeloopen [8]).

Als hoofdbeginsels heeft men bij de straks genoemde Reorganisatie aangenomen:

1°. dat, behoudens eenige weinige uitzonderingen, voor elke klasse afzonderlijk onderwijs zou gegeven worden; zoodat iedere klasse bepaaldelijk in elk school-uur onderwijs zou krijgen, en geene klasse ooit zou behoeven stil te zitten;

2°. dat het onderwijs in de Moderne Talen aan afzonderlijke Docenten, ieder in zijne moedertaal, zou worden opgedragen;

3°. dat het onderwijs in elk vak door alle klassen heen, aan een en denzelfden Docent zou worden toevertrouwd, behalve het Latijn en de Wiskunde, welke vakken, als te veel les-uren voor één persoon vorderende, bij gelijke verdeeling ieder aan twee Docenten zouden worden opgedragen [9]).

Die grondslagen, even deugdelijk in hunnen aard als later beproefd bevonden, en ook elders aangenomen, gaven genoegzamen waarborg voor de hechtheid van het gebouw, dat nu zou worden opgetrokken.

Hoe men dit opgetrokken heeft en wat men, door de ondervinding wijzer geworden, later nog inwendig verbeterd heeft, daarmede zal ik Uwe aandacht niet vermoeijen. Wat zou het mij ook baten, al stelde ik U het schoonstmogelijke tafereel voor oogen? Geen verstandig man toch kan of mag zijn oordeel over de deugdelijkheid van eene Inrigting van Onderwijs afhankelijk maken van de beschrijving, die hem door den onderwijzer zelven wordt voorgelegd. Die de gelegenheid mist om onverwacht de School-lokalen binnen te treden en zich persoonlijk te overtuigen, wat en hoe daar onderwezen wordt, dien schiet niet anders overig dan zijn oordeel te regelen naar de resultaten, die hij door de Inrigting ziet opgeleverd.

Indien ik U dus op eene overtuigende wijze de deugdelijkheid van onze Inrigting wilde gaan betoogen, dan zou ik de namen moeten gaan opnoemen van hen, die hunne opleiding bij ons genoten hebben; die nu mannen geworden, in verschillende betrekkingen eene eervolle plaats

in de Maatschappij bekleeden, en die voorzeker nog niet zullen vergeten hebben wat zij aan dit Gymnasium verpligt zijn. Doch van zulk eene opnoeming van levende personen meen ik mij te moeten onthouden, omdat zij voor eene openbare bekendmaking niet wel past en ligt de grenzen der bescheidenheid zoude te buiten gaan.

Maar wel mag ik U verwijzen naar eene in druk uitgegevene statistieke opgaaf, die achter ons Zeventiende Verslag geplaatst is. Wanneer gij daar met cijfers aangewezen vindt, hoevelen van hen, die in de eerste vijftien jaren, van het Gymnasium naar de Academie vertrokken, met eenen meer dan toereikenden graad en op den behoorlijken tijd hun Academisch Examen hebben afgelegd, dan kan en mag ook de uitkomst van zulk eene berekening de veilige maatstaf zijn voor een zelfstandig oordeel. De oppervlakkige inzage zelfs van die statistiek zal dadelijk aanwijzen, dat de uitkomst vrij gunstig mag heeten [10]); terwijl ik hier tevens nog kan bijvoegen, dat waarschijnlijk de uitkomst van het thans nog loopende vijftal jaren ruim zoo gunstig zijn zal.

Evenzeer mag ik mij ook beroepen op de mij meermalen betuigde verklaringen van belangstellende mannen, die òf als vaders van onze leerlingen òf door eenige andere omstandigheid, meer van nabij met het Gymnasium hebben kunnen bekend worden. Wanneer ik dezen het tegenwoordig onderwijs hoorde vergelijken met dat, wat zij zelven genoten hadden, dan spraken zij van dien vorigen tijd met een bedenkelijk schouder-ophalen en eindigden met de betuiging, dat aan onze kinderen een groot voorregt te beurt valt. Honderden malen heb ik hooren zeggen: »het onderwijs was in mijn tijd zoo nog niet," of: »ik wenschte wel dat mij zulk onderwijs ware te beurt gevallen;" doch nimmer heb ik eenen laudator temporis acti aangetroffen, die durfde beweeren: »het onderwijs was in mijnen tijd beter."

Zulke verklaringen mogen als afdoende bewijzen beschouwd worden; en, als zij afkomstig zijn van deskundigen, leggen zij vrij wat meer gewigt in de schaal, dan

oppervlakkige aanmerkingen en ligtvaardige oordeelvellingen van anderen, die òf der zake onkundig zijn òf althans den inwendigen toestand van het Gymnasium niet van nabij kennen.

Men zou evenwel kunnen meenen, dat de door mij beweerde deugdelijkheid van ons Gymnasium, op zijnen tegenwoordigen voet, luide weersproken wordt door het gering aantal leerlingen, die er gebruik van maken. Van menigeen toch is de klagt gehoord, »dat het aantal leerlingen van jaar tot jaar afneemt en dat het Gymnasium sedert zijne oprigting slechts in enkele jaren beantwoord heeft aan de verwachting, die men zich met regt daarvan had voorgesteld."

Dat die klagt eenigen grond heeft, laat zich niet ontkennen; duidelijk spreken de cijfers, die in onze jaarlijks uitgegevene Verslagen geboekt staan. Doch uit diezelfde cijfers kan ook, als zij met een naauwlettend oog worden gadegeslagen, het bewijs geleverd worden, dat de rijzing en daling, die men daarin waarneemt, niet in verband staat met de meerdere of mindere deugdelijkheid van het Gymnasium, maar met eene geheel buiten hetzelve liggende omstandigheid. En deze omstandigheid is niets anders dan het minder of meer gemakkelijk verkrijgen van de vergunning om de Academische lessen bij te wonen. Van deze omstandigheid alleen is het afhankelijk geweest of het Gymnasium ten opzigte van het getal Leerlingen al of niet aan zijne verwachting beantwoord heeft.

De bedenking, die in 't midden gebragt wordt, is zoo gewigtig, maar tevens zoo zeer voor volkomene wederlegging vatbaar, dat ik dit punt gaarne opzettelijk en eenigzins uitvoerig zal behandelen, indien ik van U vergen mag mij nog eenige oogenblikken Uwe aandacht te verleenen. De ontvouwing daarvan staat in verband met de vergelijking die wij tusschen de vroegere Latijnsche School en de tegenwoordige Inrigting hebben ingesteld.

De toelating tot de Hoogescholen is in de laatste jaren,

gelijk bekend is, door drie verschillende verordeningen geregeld geworden: het Koninklijk Besluit van 23 Mei 1845, dat van 1 Julij 1850, eindelijk het thans vigerende van 4 Augustus 1853. Wanneer men, deze drie tijdperken in de gedachten houdende, het oog laat gaan over de cijfers, die het getal leerlingen op ons Gymnasium voor ieder jaar aanwijzen, dan zal het zeer duidelijk blijken, welk verband er tusschen die beide zaken is.

Vóór de instelling van het Staats-Examen van 1845, was het gemiddeld getal leerlingen van ons Gymnasium 26. In het daarop volgende jaar, het eerste dat den invloed van het Examen aan den dag kon brengen, klom het getal tot 36. Een jaar later verhief het zich reeds tot 53. En, zoo lang het Examen zonder wijziging bleef voortduren, nam dit getal nog eerder toe dan af. — Maar nadat het Staats-Examen door het Koninklijk Besluit van 1 Julij 1850 veranderd was en zijn afschrikkenden invloed grootendeels verloren had, verminderde het getal leerlingen weer even snel als het vroeger was toegenomen. — Nog sneller, sedert eene nieuwe wijziging in 1853 den toegang tot de Hoogescholen nog gemakkelijker gemaakt had. En zoo is ten laatste het getal weer tot het vroegere cijfer van vóór 1845 teruggebragt [11]).

In het eerste tijdperk, toen er bij het Staats-Examen ook afwijzingen plaats hadden, zijn de leerlingen van ons Gymnasium, op éénе eenige uitzondering na, allen goedgekeurd en toegelaten; terwijl die van eene andere Inrigting, hier ter stede gevestigd, en die welke privatim onderwezen waren, in grooten getale zijn afgewezen. Dat deed het getal leerlingen van ons Gymnasium zoo plotseling toenemen: dat gaf crediet aan onze Inrigting; de grondigheid van het onderwijs had bij herhaling de proef doorgestaan: daarom werd de overtuiging algemeen, dat men op het Gymnasium zijn moest, wilde men met eenigen grond eene gunstige uitkomst verwachten van het schrikwekkend Staats-Examen.

Maar naauwelijks was de toegang tot de Hoogescholen

weer wijd open gesteld ook voor onkundigen, of velen, voor wie de grootere inspanning, die aan het Gymnasium gevorderd wordt, te zwaar was, zagen van het aldaar te ontvangen onderwijs af en gingen naar elders om met minder inspanning en in korteren tijd oppervlakkige, maar voor hun streven toereikende kennis op te doen. Dat streven was Student te zijn.

Veelal waren dit zoodanige jongelingen, die om hunne geringe vorderingen niet naar eene hoogere klasse hadden kunnen bevorderd worden, of wier ouders liever wilden toegeven aan de onverstandige begeerte van hunne kinderen om het Gymnasium te verlaten, dan zich te onderwerpen aan het oordeel en den raad van Curatoren en Docenten.

Doch ook bij de overigen, de beteren, die zich die zwaardere taak bij ons nog wel eene poos konden en wilden getroosten, had de zoo weinig bemoeijelijkte toegang tot de Academie deze schadelijke uitwerking, dat het weldra meer en meer in zwang kwam om den zesjarigen cursus niet geheel af te loopen en zich — hoe ontijdig soms, dat is, zonder behoorlijk voorbereid te zijn — aan de poort aan te melden die slechts bij hoogstzeldzame uitzondering voor iemand gesloten werd. Toen de ondervinding eens geleerd had, dat de leerlingen van de vijfde klasse het Toelatings-Examen bij de Academie met goeden uitslag aflegden, begon men vrij algemeen de zesde klasse als overbodig te beschouwen. Zoo stond, sedert de verandering van het Examen in 1850, tot viermalen toe de zesde klasse ledig, en in de overige jaren bedroeg het gemiddeld getal leerlingen niet meer dan drie [12]).

En zelfs niet altijd hebben de leerlingen, die het Gymnasium voor de Academie verlieten, vijf klassen afgeloopen. Er zijn er reeds, die na hun vierde leer-jaar het Toelatings-Examen met gewenscht gevolg hebben afgelegd; en onder dezen waren er, die bij hunne onderwijzers voor zeer middelmatig bekend stonden. — Niet lang geleden heeft een het zelfs gewaagd, vóór hij nog de vierde klasse had afgeloopen, zich aan het Examen te onderwerpen;

en wel, tot verwondering zijner medeleerlingen en onderwijzers, met goeden uitslag. — Vroeger heeft een ander, die, na twee jaren aan het Gymnasium onderwezen te zijn, niet bekwaam geoordeeld was om naar de derde klasse te worden bevorderd, het Gymnasium verlaten, waarop hij dus nog vijf jaren blijven moest. Deze heeft privaatlessen genomen gedurende twee jaren en toen examen gedaan — al weer met gewenscht gevolg — zoo dat hij den leertijd, die aan het Gymnasium is voorgeschreven, met drie jaren bekort heeft [13]).

Zulke voorbeelden — en zij zijn zoo talrijk, dat ik uwe aandacht zou moeten vermoeijen, wanneer ik ze alle wilde opnoemen — zulke voorbeelden bewijzen, wat de voorname oorzaak is van het geringe getal leerlingen, waarover de klagt wordt aangeheven.

Zoolang de toegang tot het Academisch Onderwijs naauwlettend bewaakt en alleen voor kundige jongelieden geopend was, beantwoordde ons getal aan de verwachting: naar mate die toegang gemakkelijker werd, in dezelfde verhouding daalde het cijfer beneden het peil der berekening. Zoo lang met behoorlijke strengheid aan den ingang der Academie gevorderd werd hetgeen daar inderdaad onmisbaar is, kon het Gymnasium bloeijen en heeft het gebloeid; de opheffing der noodige gestrengheid dáár heeft den bloei hiér onmogelijk gemaakt. En wordt aan die onmisbare voorwaarde aldaar niet beter de hand gehouden, dan is het met grond te duchten, dat ons Gymnasium weldra met eene nog grootere ontvolking zal bedreigd worden.

Doch het is niet slechts *ons* Gymnasium alleen, dat dezen nadeeligen invloed heeft ondervonden —: ofschoon welligt juist daarom in meerdere mate, omdat men hier, door de onmiddellijke nabijheid der Hoogeschool, naauwkeurig bekend is met de eischen die op het voorgeschreven Examen gesteld worden en bijna iedereen weet, hoe geringe kennis er noodig is om tot het Academisch Onderwijs te worden toegelaten. Het is gemakkelijk na te gaan, dat

ook andere Gymnasiën noodwendig onder dien druk hebben moeten lijden [14]). Welligt is geen enkel daarvan verschoond gebleven. Want al is die schade ook al niet overal even zigtbaar in het getal van leerlingen, dat zich welligt door bijzondere omstandigheden heeft kunnen staande houden [15]); dan zal het toch wel nergens kunnen ontkend worden, dat, naarmate het Toelatings-Examen gemakkelijker werd, de lust en de vlijt zelfs bij de goede leerlingen klaarblijkelijk is verminderd. Met het uitzigt op een streng Examen aan het einde der leer-jaren, beijverden zich de jongelieden van den aanvang af en in toenemende mate, hoe meer zij het einde naderden [16]). Thans is die prikkel weggenomen, omdat zij aan hunne makkers zien, met hoe geringe kennis men student kan worden. Het gevolg is, dat bij de meesten de ijver met der tijd verslapt, zoo als die vroeger toenam, en dat de zucht om hoe eer hoe liever aan het einde te komen en rijp of onrijp van de schoolsche banden ontslagen te worden, zich schier bij allen openbaart, ook zelfs bij de besten. Het doorglippen van éénen, die als onbekwaam bij zijne makkers bekend stond, kan onberekenbaar kwaad na zich slepen. Het welgelukte voorbeeld geeft niet slechts anderen, die nog twijfelden, den vereischten moed om zich te wagen, maar doet ook den lust daar ontwaken, waar die gelukkig nog sluimerende was. Hetgeen de dagelijksche ondervinding in alle omstandigheden leert, zien wij hier bevestigd: Meer de slechte, dan de goede voorbeelden, vinden eene gereede navolging.

De voorname schuld derhalve, dat onze Gymnasiën door sommigen of geheel niet bezocht, of door anderen ontijdig verlaten worden — hetgeen noodwendig eene geringe bevolking ten gevolge heeft — is alleen te wijten aan den verkeerden maatregel, die den toegang tot de Hoogescholen zoo gemakkelijk maakt [17]). En wat zijn de verdere gevolgen daarvan? Om niet te spreken van de moedeloosheid, die zulk een toestand bij de Academische Leeraars als van zelve moet doen ontstaan [18]) — zal niet het

Propaedeutisch Onderwijs, wil het nog eenig nut stichten, noodzakelijk moeten afdalen tot dat lage gehalte, hetwelk op de 5e of 6e klasse van het Gymnasium tehuis behoort? Hoe onberekenbaar deze schade is voor de Wetenschap zelve, en hoe diegenen zich daardoor te leur gesteld zien, die, met genoegzame kennis toegerust, gekomen zijn om Hooger Onderwijs te ontvangen in de ware beteekenis des woords; dat laat zich ook zonder mijne aanwijzing gemakkelijk gevoelen. Doch de opzettelijke beschouwing van dit gezigtspunt behoort niet meer tot ons tegenwoordig onderwerp.

Het was er mij slechts om te doen, de redenen aan te wijzen — en dit meen ik duidelijk genoeg gedaan te hebben — waarom men in het algemeen op ieder Gymnasium hier te lande, en vooral op het onze, niet dat getal leerlingen aantreft, wat men zoowel om de uitgebreidheid en grondigheid van het onderwijs als om de kosten, die daaraan besteed worden, verwachten mogt. De kwaal, die de kwijning veroorzaakt, is ons dus wel genoegzaam bekend; maar het middel om die kwijning te doen ophouden, ligt geheel en al buiten ons bereik. Het eenige, dat ons overschiet, is onbewimpeld en kan het zijn op overtuigende wijze, de kwaal daar ter plaatse kenbaar te maken vanwaar het geneesmiddel kan en moet komen opdagen [19]).

Komt dan eenmaal die behoorlijke regeling van zaken tot stand, zoo als zij door alle verstandigen gewenscht wordt, dan kan het niet anders of ieder welingerigt Gymnasium zal tot dien bloei kunnen terug keeren, waarin het zich, al waren het slechts weinige jaren, heeft kunnen verheugen ten gevolge van zijne grondigheid. Alleen dan, wanneer eene strenge keuring aan het einde te wachten staat, zal dat grondige onderwijs kunnen, maar ook moeten triomferen: blijft die keuring weg, dan kan niemand zich met reden verwonderen dat de zegepraal aan den kant der oppervlakkigheid staat, die zooveel minder inspanning kost, zooveel korter tijd duurt. Zoolang toch grondige kennis, die slechts langzaam en met moeite ver-

kregen wordt, geen vereischte is, maar als een punt van weelde mag beschouwd worden: zoolang geene Wet verbiedt onverschillig te zijn omtrent de wijze hoe men aan de Academie komt, zoo men er slechts komt, is niets natuurlijker dan dat de groote stroom daarheen gaat, waar men het gemakkelijkst wordt klaar gemaakt en het spoedigst wordt afgeleverd.

Wel beschouwd dus — hoe vreemd het klinken moge, nogtans is het waarheid — wil een Gymnasium, in den tegenwoordigen toestand van zaken, het getal zijner leerlingen zien toenemen, dan make het den leertijd zoo kort mogelijk, takele van het onderwijs af al wat niet terstond en dringend noodig is, streve niet naar ontwikkeling van den geest, die tijd en moeite kost, maar bepale zich alleen daartoe dat de leerlingen op dat weinigje worden afgerigt, wat voor de tegenwoordige Admissie-Examens gevorderd wordt. Kortom; hoe gebrekkiger een Gymnasium zijn zal en, althans tot zekere mate toe, hoe slechter ingerigt, zoo veel te meer kans dat het door eenen grooten toevloed zal bezocht worden en welligt meer dan genoeg is de kosten zal kunnen dekken.

De bloei — zoo dit bloei heeten mag — door zoodanige kunstgreep te voorschijn gebragt, zou wel is waar eene bezuiniging meebrengen in de uitgaven van de Stads-kas en daarom welligt de hooge goedkeuring wegdragen van die bekrompenen van geest die alles productief willen maken en daarom het materieel belang boven alle andere belangen stellen: doch welk verstandig Bestuur, dat het wèl met zijne medeburgers meent, zal ooit eene bezuiniging kunnen of willen wenschen, zoo die gepaard gaat met inkrimping van datgeen wat voor het bestaan der beschaafde Maatschappij het meest noodzakelijk is? Hoe zal deze toch blijven bestaan, indien niet gezorgd wordt voor eene goede, toereikende en zooveel mogelijk volmaakte opleiding van het aankomend geslacht? Is men eens onverschillig geworden omtrent de toekomst, en heeft men met het uitzigt op oogenblikkelijk voordeel eenmaal besloten de Jeugd te verwaarloozen; men noeme haar dan ook voortaan niet

meer de Hoop des Vaderlands: want zij is veeleer de Schrik der Toekomst. Of zou men van hen, die zoo verwaarloosd werden, kunnen verwachten dat zij voortaan zullen medewerken om licht te verspreiden en welvaart te bevorderen; van hen die slechts geleerd hebben de duisternis te huldigen en aan de liefde voor het vaderland vreemd bleven? Wat is er van hen te verwachten die op rijperen leeftijd zullen ontdekken dat er ten hunnen koste bezuinigd is? Waarschijnlijk toch wel niets anders dan dat zij op hunne beurt, met verwaarloozing van ieders anders belangen, alleen op eigen voordeel zullen bedacht zijn. En wat wordt dan de Maatschappij? Zal men ook dan nog van Beschaving, Verlichting en Vooruitgang kunnen spreken, waartoe nu ieder regtschapen burger zijne beste krachten inspant en, zooveel in zijn vermogen is, de jongeren door woord en daad opwekt?

Mogt men ooit hier — hetgeen de Hemel verhoede! — tot zulk eene kunstgreep willen overgaan, het Leydsche Gymnasium zou gewis dan den toets der vergelijking met de vroegere Latijnsche School, die nu ten voordeele uitviel, niet slechts niet meer kunnen doorstaan, maar voorzeker, naar zijne onwaarde geschat, geen beter lot waardig zijn dan opgeheven en gesloopt te worden.

AANTEEKENINGEN.

1) Het was op den 11 Julij 1838 dat de Raad der stad Leyden, — « gezien de voordragt van Curatoren der Latijnsche Scholen, betrekkelijk den zeer ongunstigen staat derzelve scholen, met aanwijzing der middelen, hoedanig dezelve zouden kunnen worden verbeterd, door dezelve op eene andere wijze in te rigten en in een Gymnasium te herscheppen, alsmede de grondslagen van zoodanige nieuwe organisatie, door Curatoren voornoemd ontworpen" — heeft besloten « de tegenwoordige inrigting der Latijnsche Scholen te ontbinden en de daarbij aanwezige Docenten en Ambtenaren met den 1en November aanstaande van hunne posten en bedieningen eervol te ontslaan." — Laatstelijk fungeerden als Docenten de HH. Mr. J. Delfos, Conrector; Dr. W. H. D. Suringar, Praeceptor en A. van Leeuwen, Onderwijzer der Wiskunde. De Rector Dr. F. A. Bosse had, wegens den wankelbaren staat zijner gezondheid, het in den aanvang des jaars verzochte emeritaat gekregen *salvo honore et stipendio.* — Het Collegie van Curatoren bestond uit de HH. Dr. P. G. van Hoorn, Mr. P. A. du Pui, Prof. J. H. van der Palm, Prof. J. Bake en Prof. J. de Gelder.

2) Als Docenten aan deze Inrigting benoemde de Raad, bij Besluit van 2 Augustus 1838, de HH. Mr. A. J. J. Bake, Rector; Dr. W. H. D. Suringar, Prorector; Dr. W. G. Pluygers, Praeceptor; Dr. W. G. Brill, Onderwijzer der Moderne Talen; A. van Leeuwen, Onderwijzer der Wiskunde.

3) Uit het Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen in het Koningrijk der Nederlanden, over 1856—1857 door de Regering aan de Staten-Generaal aangeboden, en voor zooveel noodig overgedrukt in de Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederlandsche Gymnasiën voor 1857, blijkt het, dat het getal der *definitief erkende* Gymnasiën nu tot 22 geklommen is, terwijl buitendien 8 *voorloopig erkende* Gymnasiën bestaan. De overige Inrigtingen, ten getale van 34, heeten nog Latijnsche Scholen; onder welke twee zijn, Joure en Stavoren, zonder eenen enkelen leerling.

4) Zie Eerste Verslag van den Staat des Stedelijken Gymnasiums te Leyden, na afloop van den Jaar-cursus 1838—1839 bl. 1.

5), Bij vroegere Raadsbesluiten van 12 November en 29 December 1845 waren tot leden van het Collegie van Curatoren, die voortaan zes zouden wezen, benoemd de HH. J. van Heukelom, J. A. de Fremery, Dr. C. W. H. van Kaathoven, Prof. J. van der Hoeven, Prof. T. W. J. Juynboll en Prof. P. L. Rijke. Zie Achtste Verslag enz. bl. 2. — De benoeming van het personeel der Docenten heeft plaats gehad bij Raadsbesluiten van 6 October, 2 November, 3 en 29 December 1846. Zie Negende Verslag enz. bl. 3. — De installatie der nieuwe Inrigting had plaats op 14 Januarij 1847, en op den volgenden dag werd een aanvang met de Lessen gemaakt.

6) Zie Achtste Verslag enz. bl. 2 en het Reglement voor het Stedel. Gymnasium te Leyden art. 1, overgedrukt achter het Negende Verslag, Bijlage *C.*

7) Aangaande de Tweede Afdeeling van het Gymnasium te Amsterdam lezen wij in de Rede, door den Rector gehouden bij de Promotie van 1852 bl. 38: »De afgeloopen Cursus werd met een getal van 119 leerlingen geopend, dat sedert met een viertal verminderd is: daarvan behoorden op zijn meest 15 tot de Tweede Afdeeling. — Dit kleine getal schijnt te bewijzen, dat deze Inrigting of niet algemeen genoeg bekend is, of dat er tegen haar vooroordeelen worden gekoesterd." Vier jaren later zeide dezelfde Redenaar bij de Promotie van 1856, bl. 39: «Het getal onzer leerlingen verminderde niet. Bij den aanvang van den cursus was het 112, thans is het nog 105, dat is 4 meer dan in het vorige jaar. Daarvan behoorden er slechts 14 tot de Tweede Afdeeling, die tot opleiding voor den koophandel en andere maatschappelijke betrekkingen bestemd is, *een getal*, *onbegrijpelijk in eene koopstad als Amsterdam*, *zoo men niet bedenkt*, *hoe groot bij velen de kracht van het vooroordeel en de afkeer van elke nieuwigheid is.*" In het volgende jaar is dit getal wel iets maar toch niet veel hooger, blijkens de Rede van 1857 bl. 41: »Tot den 1sten Junij was het getal leerlingen nog 122, maar daalde toen tot de hoogte, waarop het thans staat van 109. Hiervan telt de Tweede Afdeeling 18, de Eerste 91." In het laatste jaar, hoezeer het totaal getal van de leerlingen afnam, is dat der Tweede Afdeeling toegenomen. De Rector zegt in zijne Rede van 1858, bl. 46: » De cursus werd met 114 leerlingen geopend, waarvan 81 tot de Eerste, 33 tot de Tweede Afdeeling behoorden; bij het einde telt de Inrigting 67 van de Eerste, 24 van de Tweede Afdeeling, te zamen 91 leerlingen." Bijna even ongunstige resultaten vinden wij op vele andere Gymnasia. Het ongunstigste leverde dat van Groningen: daar telde de Tweede Afdeeling op 15 Januarij 1858 voor het eerst *drie* leerlingen; een jaar vroeger, slechts *één*, en in de jaren 1850—1856 nu eens *één* dan *twee.*

8) In de zoo even genoemde Rede van den Amsterdamschen Rector bij de Promotie van 1856, lezen wij bl. 39: »Het is heden voor de

eerste maal sedert het *negenjarig bestaan* dezer Inrigting, dat een leerling, na het geregeld afloopen van de vier klassen der Tweede Afdeeling, eervol ontslagen wordt." Op het Gymnasium te Leyden is in de twaalf jaren, dat de Tweede Afdeeling bestaan heeft, aan *zes* leerlingen het eervol ontslag verleend, na den vollen cursus van die Afdeeling te hebben afgeloopen.

9) Zie Negende Verslag enz. bl. 3.

10) Uit die statistieke opgaaf, welke in haar geheel overgedrukt is in de Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederl. Gymnasiën voor 1855, bl. 136, blijkt het, dat van zes en vijftig leerlingen, die tot de Academie overgingen, 17 eenen *eersten*, 27 eenen *tweeden* en slechts 12 eenen *derden graad* gekregen hebben, bij hun eerste Academische Examen, hetzij voor den rang van Candidaat, hetzij in de Propaedeutica.

11) De volgende Tabel maakt het toe- en afnemen van het getal leerlingen met de wijzigingen van het Toelatings-Examen aanschouwelijk:

Getal Leerlingen op het Stedel. Gymn. te Leyden,
in de jaren 1838—1857.

In het jaar	1838	was	het	getal	leerlingen	27.
Jaren vóór het Staats-Examen.	1839	»	»	»	»	27.
	1840	»	»	»	»	33.
	1841	»	»	»	»	26.
	1842	»	»	»	»	23.
	1843	»	»	»	»	26.
	1844	»	»	»	»	26.
	1845	»	»	»	»	26.
Staats-Examen 23 Mei 1845.	1846	»	»	»	»	36.
	1847	»	»	»	»	53.
	1848	»	»	»	»	50.
	1849	»	»	»	»	56.
	1850	»	»	»	»	57.
Wijzig. van het St.-Ex. 1 Julij 1850.	1851	»	»	»	»	58.
	1852	»	»	»	»	50.
	1853	»	»	»	»	47.
Afschaffing van het St.-Exam. 4 Augustus 1853.	1854	»	»	»	»	34.
	1855	»	»	»	»	36.
	1856	»	»	»	»	40.
	1857	»	»	»	»	26.

Wel lezen wij in het Verslag omtrent den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen over 1853—1854, den 5en Februarij 1854 door de Regering bij de Tweede Kamer ingediend: » — — en schijnt ook eenigermate uit het toenemend getal van hen, die de scholen bezochten,

te kunnen worden afgeleid, dat het Koninklijk Besluit van 4 Augustus 1858 aanvankelijk gunstigen invloed op de Latijnsche Scholen en Gymnasiën heeft gehad." Doch teregt schrijft de Redactie van de Bijdragen tot de kennis van den bloei der Nederl. Gymn. over 1854, bl. 151: »Het is ons niet regt duidelijk, hoe die gunstige werking uit het getal leerlingen wordt afgeleid;" te weten, als de beide Afdeelingen niet behoorlijk gescheiden gehouden worden. »De invloed van het Besluit van 4 Augustus 1858 kan zich alleen op de 1e Afdeeling der Gymnasiën en op de Latijnsche Scholen doen gevoelen; de 2e Afdeeling moet geheel buiten de rekening blijven. En dan is er geen toeneming van 't getal leerlingen op te merken."

12) Staat van de zesde of hoogste klasse op het Stedelijk Gymnasium te Leyden in de jaren 1850—1858.

In het jaar 1850	hoogste	klasse	vacant.
1851	»	»	4 leerl.
1852	»	»	8 «
1853	»	»	vacant.
1854	»	»	4 leerl.
1855	»	»	1 «
1856	»	»	8 «
1857	»	»	vacant.
1858	»	»	vacant.

Ook elders klaagt men over dezelfde verkeerdheid. In het (Eerste) Verslag aangaande het Gymnasium van Amsterdam, in 1852 uitgegeven, schrijven Curatoren bl. 24: »Eene klip is er, waarop te velen schipbreuk lijden, om er niet aan het slot van dit hoofdstuk met een enkel woord tegen te waarschuwen. Eene overdrevene ingenomenheid met hunne kinderen, of een te groot verlangen, om ze in de maatschappij geplaatst te zien, noopt vele Ouders, om bij de opvoeding met overhaasting te werk te gaan. Wanneer de twaalfjarige knaap, om te worden opgeleid voor de studie, zes, en voor den handel of de nijverheid, vier jaren op het Gymnasium moet toeven, zoodat hij niet vóór zijn achttiende jaar student, en eerst op zestienjarigen leeftijd kantoorklerk worden kan, voldoet zulks niet aan hunne verwachting of hunnen wensch. Men gaat er dus toe over, om hem een of twee jaren vroeger het Gymnasium te doen verlaten, vóór dat hij namelijk nog in de gelegenheid is geweest om al de klassen te doorloopen; maar verliest hierbij uit het oog, dat het onderwijs stelselmatig over het bepaalde aantal jaren is verdeeld; zoodat het eerst bij het einde van den vier- of zesjarigen cursus volledig wezen kan. Aan de Academie of op een kantoor wordt zulks weldra ontdekt; maar dan duldt het eergevoel niet, of ontbreekt soms de tijd, om het kwaad te herstellen. En zoo gaat menig talent verloren, waarmede de volwassen jongeling woeker zou hebben kunnen drijven, als hij het in zijne jeugd geleerd had te ge-

bruiken! ***Schrikbarend is dit kwaad toegenomen, sedert het Staats-Examen is afgeschaft***, zonder het regt tot bevordering bij de Gymnasiën te herstellen." En voorts bl. 34: »Omtrent de, sedert het Staats-Examen is gewijzigd, en vooral sedert dit thans geheel is opgeheven, sterk toenemende gewoonte, om wel aan het einde van een schooljaar, maar vóór dat de geheele cursus is volbragt, het Gymnasium te verlaten, is het noodige reeds gezegd aan het slot der beschouwingen aangaande het onderwijs. Om hier intusschen het boven aangehaalde feit met de cijfers nader te bewijzen, volgt een

Staat der Leerlingen op de zesde klasse
te Amsterdam,
op 15 Januarij van de jaren 1848 tot 1853:

In het jaar	1848	telde	de	hoogste	klasse	13	Leerlingen.
	1849	»	»	»	»	11	»
	1850	»	»	»	»	9	»
	1851	»	»	»	»	1	»
	1852	»	»	»	»	5	»
	1853	»	»	»	»	3	»

»Hoe menigeen meldt zich niet in de tegenwoordige omstandigheden aan tot het ontvangen van Academisch Onderwijs, die 1 of 2 jaren (en somtijds nog langer) te vroeg het uitmuntend voorbereidend onderwijs is ontloopen, om onrijp en ontijdig die lessen te volgen, die voor hen nog geene vruchten kunnen dragen. — — In overvloed zijn de bewijzen voor de hand. ***Alleen de uitslag der Propaedeutische Examina in de jaren na de afschaffing van het Staats-Examen zou reeds aantoonen, hoe groot het kwaad is en hoezeer het toeneemt.***" Woorden van Prof. Cobet in zijn Advies over het Verslag der Commissie wegens het door hem (bij de Academie van Wetenschappen) ingediende Voorstel bl. 9 (***overdruk***).

13) Waar in het straks genoemde Verslag van de Regering, als gevolg van het Koninklijk Besluit van 4 Augustus 1853, gezegd wordt: « Vooral de nu verkregen meerdere zekerheid dat de leerlingen den cursus in zijn geheel zullen afloopen, heeft een vaster en geregelder gang aan het onderwijs gegeven;" daar heeft men van het ***ius promovendi*** eene gunstiger verwachting gekoesterd, dan de ondervinding heeft doen kennen. Stond dat voorregt tegen over een streng Admissie-Examen, het zou de verwachte uitwerking niet missen; nu dat Examen niets te beduiden heeft, zal dat uitgeloofde voorregt weinig of geen gewigt in de schaal kunnen leggen. Van de twee en zestig leerlingen, die in de jaren 1840—1854 het Stedel. Gymn. te Leyden verlieten om hunne studiën op de Academie voort te zetten, zijn slechts 29 van de School gepromoveerd, terwijl de overige 33 naar de Academie vertrokken, voordat zij den vollen School-cursus hadden afgeloopen. Zie het Naschrift achter het Zeventiende Verslag, waaruit de statistieke opgaaf is overge-

drukt in de Bijdragen enz. voor 1855, bl. 136. Aangaande het Gymnasium te Nijmegen vinden wij medegedeeld in het Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen, over 1856—1857 (overgedrukt in de Bijdragen enz. voor 1857) bl. 113: »De twee leerlingen der hoogste klasse der eerste afdeeling zijn tot de Academische Lessen bevorderd; vijf van de tweede klasse hebben echter ook het Gymnasium verlaten na het Toelatings-Examen tot de Hoogeschool met vrucht te hebben afgelegd. Hoewel Curatoren in de toelating dezer leerlingen een bewijs meenden te mogen vinden voor de degelijkheid van het aan het Gymnasium gegeven onderwijs, zoo betreurden zij het toch, dat jongelieden het Gymnasium verlieten alvorens die mate van kennis te hebben opgedaan, welke door de Docenten wenschelijk werd geacht." Waren de Examina, zoo als zij behoorden te zijn, ontegenzeggelijk zou de toelating van deze vijf leerlingen kunnen pleiten voor de degelijkheid van het onderwijs te Nijmegen; nu is die toelating mijns inziens niets anders dan een klaar bewijs van het bedroevend gehalte der Examina zelve.

14) In de Rede van den Amsterdamschen Rector bij de Promotie van 1858 gehouden, lezen wij bl. 32: »Het aantal der leerlingen is niet toegenomen. Het bedroeg 107 bij de opening van den Cursus en is sedert met 10 verminderd. Gij ziet het, de gelederen zijn gedund. Daartoe hebben zeker verschillende redenen zamengewerkt, maar de hoofdoorzaak mag ik niet verzwijgen. *Vele der leerlingen zijn door de wijd openstaande poorten der Academische instellingen binnengedrongen*, sommige van onze vijfde, andere van de vierde, een enkele zelfs van de derde klasse, — hoedanig toegerust, zal ik niet beslissen; vraagt het aan de Hoogleeraren. Daarenboven is voor velen de kortste weg altijd de beste, en velen verkiezen den leidsman, die hun belooft daar langs te zullen voeren, boven de strenge meesters, die hen jaren lang op de schoolbanken laten nederzitten. Wanneer een leerling onbekwaam wordt gekeurd, om tot eene hoogere klasse over te gaan, het antwoord is gereed »dan ga ik naar deze of gene privaat-inrigting!" of wel: »dan word ik student." En waarom niet? Hiertoe immers behoeft men niets te weten." — Aangaande dezelfde School lezen wij in het Algem. Handelsblad no. 8335, van Maandag 6 September 1858: »Een Blik op het Gymnasium te Amsterdam" onderteekend »een Amsterdammer," waarvan de aanhef aldus luidt: »Bij het verslag van de jongste promotie der leerlingen van het Gymnasium te Amsterdam, zal menigeen hebben opgemerkt, dat het getal leerlingen reeds tot 91 was gedaald; alzoo verre is beneden het cijfer, dat van die Inrigting in de hoofdstad zou kunnen gebruik maken en, in verhouding tot de bevolking, verre beneden het cijfer dat op andere Gymnasia wordt aangetroffen." De schrijver dringt met zijnen blik niet zoo diep door, dat hij de reden heeft kunnen vinden van het afnemend getal van leerlingen; en aan de

bovengenoemde »hoofdoorzaak" schijnt hij zelfs in de verte niet gedacht te hebben. Voorts hebben wij niet kunnen nagaan, welke die »andere Gymnasia" zijn, waarvan de schrijver zulk eenen goeden dunk heeft; maar wel kunnen wij aanwijzen, welke Gymnasia in het vorige jaar eene meer of min aanmerkelijke vermindering ondergaan hebben. Immers in het Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen over 1856—1857 door de Regering aan de Staten-Generaal aangeboden (overgedrukt in de Bijdragen enz. voor 1857) lezen wij bl. 112 e. v. »Te Wageningen heeft het getal der leerlingen eene vermindering ondergaan; het bedroeg slechts acht, waarvan één tot de tweede afdeeling behoorde." — »Het aantal leerlingen, die te Alkmaar de lessen in de oude talen bijwoonden, was geringer dan vroeger." — »Te Nijmegen zijn de lessen gegeven aan een nagenoeg even groot (?) aantal leerlingen als in het vorig jaar." — »Te Harderwijk had het aantal leerlingen sedert het vorige jaar eenige vermindering ondergaan." — Te Doesburg was het getal der leerlingen eveneens weder afgenomen. In 1854—1855 bedroeg het 27, in 1855—1856 20, en in 1856—1857 slechts 14." — »Omtrent de Gymnasiën in Zuid-Holland zijn de berigten wederom zeer gunstig; het aantal leerlingen was op de meeste ongeveer hetzelfde als in het vorige jaar; dat te 's Gravenhage telde er 20 minder." — »Op de Gymnasiën te Middelburg en Zierikzee had het getal der leerlingen sedert het vorige jaar eene vrij aanzienlijke vermindering ondergaan, daar het van 51 tot 39 was gedaald." — Dat te Deventer telde dit jaar een twaalftal leerlingen minder dan in de vorige jaren, welk verschil echter alleen op de tweede afdeeling betrekking had." Deze berigten betreffen meest alle slechts het laatste jaar. — Bij de onvolledige Statistiek, die van onze Inrigtingen voorhanden is, zijn wij niet bij magte de bevinding aangaande het Leydsche Gymnasium, in onze 11ᵉ Aanteekening meegedeeld, aan andere Scholen te toetsen. Het is pas sedert November 1848 dat het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasiën begonnen is eenen Jaarlijkschen Staat der Nederl. Latijnsche Scholen en Gymnasiën in zijne Werken bekend te maken. Uit die Staten kan evenwel toch blijken hoe sommige Inrigtingen in de laatste tien jaren achteruitgegaan zijn. Letten wij slechts op de volgende Tabel, die het aantal leerlingen van de Eerste Afdeeling opgeeft van 1848—1858

NAMEN DER STEDEN.	AANTAL LEERLINGEN OP DE EERSTE AFDEELING.									
	1 Nov. 1848.	1 Nov. 1849.	1 Nov. 1850.	1 Nov. 1851.	1 Nov. 1852.	1 Nov. 1853.	1 Nov. 1854.	1 Nov. 1855.	15 Jan. 1857.	15 Jan. 1858.
Winschoten	30.	33.	31.	15.	11.	11.	10.	10.	13.	10.
Kampen	24.	25.	18.	15.	15.	16.	13.	12.	14.	10.
's Gravenhage	104.	89.	89.	87.	87.	88.	97.	96.	80.	76.
Rotterdam	69.	69.	77.	63.	51.	42.	42.	43.	44.	38.
Breda	41.	41.	32.	30.	28.	26.	20.	20.	15.	15.
Maastricht	91.	78.	80.	80.	79.	72.	66.	64.	61.	51.

15) Onder die omstandigheden behoort inzonderheid het geval wanneer een grootere toevloed op de 2e Afdeeling het te kort der 1e Afdeeling aanvult. Bij de jaarlijks in te leveren Opgaven gaat men niet overal, zoo het schijnt, op dezelfde wijze te werk. De Redactie van de Miscellanea Philologa et Paedagogica, Fascic. I. schrijft achter den Staat der Nederl. Lat. Scholen en Gymnasiën op 1 Nov. 1848, bl. 222: »Ten aanzien van de Leerlingen is in de Tabel, waar het *kon*, onderscheid gemaakt tusschen 1e en 2e Afdeeling. Onmogelijk echter was het om bij elke school dat onderscheid naauwkeurig op te geven. . Aan vele Gymnasiën toch is het onderwijs in de laagste klassen voor alle Leerlingen gemeen, om het even tot welke maatschappelijke betrekking zij zich trachten te bekwamen, en eerst na zekeren leertijd behooren zij bepaaldelijk tot eene 1e of 2e Afd., naarmate zij dan tot de Academische of andere hoogere studiën al of niet worden opgeleid." Zie ook Fascic. II. bl. 236 en Bijdragen tot de kennis en den bloei der Nederl. Gymn. voor 1854, bl. 151. Hetzelfde geldt omtrent het gezamenlijk bedrag van de leerlingen op al de Latijnsche Scholen en Gymnasiën in het jaar 1856—1857. Immers lezen wij in het Verslag nopens den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen over dat jaar, door de Regering aan de Staten-Generaal aangeboden (overgedrukt in de Bijdragen tot de kennis en bloei der Nederl. Gymnasiën over 1857, bl. 106): »Deze Inrigtingen telden op den 15 Januarij 1857 achttien honderd zeven en vijftig leerlingen. — — Van deze 1857 leerlingen, behoorden er 1206 tot de eerste afdeeling, 525 tot de tweede, en 126 tot de gemengde afdeeling. — — Eene vergelijking van het aantal leerlingen met dat van het vorige jaar doet zien, dat het geheel getal eene vermeerdering van 41 heeft ondergaan. Op de eerste afdeeling waren 28 leerlingen minder, op de tweede 21 meer, terwijl het getal van hen, die de gemengde afdeeling bezochten, met 43 was toegenomen."

16) Dezelfde ondervinding deed den Nestor onzer Paedagogen in 1851 schrijven: »Het hoofd eener goede school bespeurt den invloed van het Staats-Examen op de arbeidzaamheid, de oplettendheid, de opgewektheid zijner leerlingen in het algemeen. De jongsten wenden er het oog van tijd tot tijd heen; de oudsten gevoelen er zich door aangetrokken als door den betooverenden blik, welke ook den onwilligen boeit. Het is de stem, die allen roept, de vlijtigen aanmoedigt, de tragen en onverschilligen opjaagt. Indien er in eene klasse eenige zin is voor den arbeid, het werkt dien in de hand, en waar deze gemist wordt, zal het den onderwijzer, welke dat gemis tracht te herstellen, de taak verligten." P. de Raadt, de Koninklijke Besluiten van 23 Mei 1845 en 1 Julij 1850 en de Verslagen der Staats-Commissiën voor de toelating van Studenten tot de Hoogescholen en Athenaea beschouwd (Amsterd. 1851) bl. 40. »Het Staats-Examen" zegt Prof. Cobet in zijn straks genoemd Advies bl. 9 e. v. »Het Staats-Examen tastte de ge-

breken van het onderwijs in den wortel aan, en zou ze hebben uitgeroeid. Ieders werk werd aan den toets onderworpen — — — Bij de Docenten zelve ontwikkelde zich eene vroeger ongekende werkzaamheid. — — Bij de leerlingen ontbrandde dezelfde ijver: men vond werkzaamheid en orde en levendige belangstelling daar waar vroeger niets dan onwil, weerspannigheid en vadzigheid werd gevonden. Domme wezens, ongeschikt tot alle studie, werden niet meer in spijt der natuur tot Hooger Onderwijs voortgestuwd, en een aantal nietige middelmatigheden kozen zich liever bij tijds een nederigen werkkring, waarin zij konden nuttig zijn, dan zich te wagen aan den toets, dien zij vooraf gevoelden niet te kunnen doorstaan. Geen spoor was er meer van dat roekelooze en ligtzinnige voortijlen naar de Academie en van de pedante pretensie om zelf te schatten, welke kennis en hoeveel daartoe stipt genomen voldoende was. Men ontwikkelde en rijpte zijnen aanleg, en voor dat men iets begon te leeren, maakte men zich vatbaar om het te kunnen leeren."

17) De Redactie van de Miscell. Philol. et Paedag. Fascic. III. schrijft achter den Staat der Nederl. Lat. Scholen en Gymnasiën op 1 Nov. 1850" bl. 167: »Bij eene ver elijking van dezen Staat met den vorigen levert het laatste jaar, wat het getal Leerlingen betreft, eene zeer ongunstige uitkomst op. — — Niet onmogelijk is het, dat tot zulk eene vrij algemeene vermindering nog andere oorzaken hebben medegewerkt, maar dat de bekende wijziging, die het Staats-Examen bij Kon. Besluit van 1 Julij heeft ondergaan, de ontvolking der Gymnasiën zeer heeft bevorderd door niet te gedoogen, dat als onrijp werd afgekeurd, wat zich zelf voor rijp verklaarde, — wie stelt dat niet boven allen twijfel verheven?" Verblijdend is het te zien, dat de Regering op weg is om weldra tot de overtuiging te komen, dat de tegenwoordige toestand nadeelig is voor de Gymnasia. In het Verslag omtrent den Staat der Hooge, Middelbare en Lagere Scholen over het jaar 1857—1858, onder het afdrukken dezes, medegedeeld in de Bijlagen tot de Nederl. Staats-Courant (vel 185 sqq.) lezen wij: »Het komt der Regering niet onwaarschijnlijk voor, dat de mindere begeerte, om van de op uitgebreider schaal georganiseerde Instellingen gebruik te maken, gedeeltelijk moet worden toegeschreven aan de geringere gestrengheid, die aan sommige (?) hoogescholen schijnt te worden in acht genomen bij het afnemen van het Toelatings-Examen." Moge Zij weldra inzien, dat hetgeen haar nu nog slechts *niet onwaarschijnlijk voorkomt*, niets minder is dan *stellige waarheid;* en dat hetgeen Zij nu *gedeeltelijk* aan die geringere gestrengheid toeschrijft, zoo niet geheel en al, dan toch *voor het grootste gedeelte* daaraan moet worden toegeschreven! Maar moge dan nu ook tevens de bekendheid der kwaal de zekere voorbode zijn van eene spoedige poging om dien voortkruipenden kanker te genezen!

18) Men hoore slechts weder Prof. Cobet, wanneer hij in het reeds meermalen aangehaalde Advies bl. 18 (*overdruk*) de Leden der Academie van Wetenschappen op gemoedelijke wijze aldus aanspreekt: »Eindelijk roep ik ook uwe ondersteuning in, in het belang der Docenten aan de Hooge Scholen en Athenaea, die al hunne krachten inspannen, maar thans hunne beste pogingen zien afstuiten òf op de traagheid en onwil òf op de ongeschiktheid van een deel hunner discipelen. Hoe is het mogelijk, dat men niet moedeloos worde en, wanhopende aan het krachtig verbeteren van het Hooger Onderwijs, eindelijk volsta met zijnen pligt te doen, maar ook niets meer, wanneer men niet ziet voldoen aan de eerste vereischten om het onderwijs nuttig en vruchtbaar te maken?"

19) Wij besluiten deze Aanteekeningen met de fiksche woorden van den Amsterdamschen Rector, die wij gaarne tot de onze maken, uitgesproken bij de Promotie van 1853, bl. 34: »Er is slechts één redmiddel — indien de toegang tot de Akademiën niet meer voor onbevoegden openstaat; en aan pogingen, om tot dat doel te geraken, zal het niet ontbreken. Men vergeve het mij, dat ik altijd dezelfde snaar moet aanslaan; maar het smart mij, dat de harmonie van het onderwijs, ook eenmaal de roem onzer natie, willekeurig verbroken is. *De afschaffing van het Staats-Examen, nadat het eenmaal bestond, nadat het op instellingen en leerlingen heilzaam begon te werken, nadat het bij genen een edelen wedijver, bij dezen eene heilzame werkzaamheid had opgewekt, blijf ik als een ramp en als eene dwaling beschouwen.* — — Het zal niet beter worden, voordat het beginsel vaststaat, dat niemand tot de Akademische Lessen wordt toegelaten, die daarvoor ongeschikt is, en door zijne ongeschiktheid het onderwijs belemmert. Vrijheid is geene losbandigheid. Wáár wordt een geheel onbruikbaar voorwerp toegelaten? Staat de Wetenschap dan zoo ver beneden de Kunst, dat de toegang, zonder afgelegde proeven van bekwaamheid, zelfs tot geene zangvereeniging vrijstaat, maar alleen tot de Hoogeschool voor een ieder geopend is? Wijzig vrij de inrigting van het Examen, maak het onafhankelijk van alle willekeur, let meer op de verstandsontwikkeling, dan op de maat der verkregene kundigheden, maar behoud den grondslag. Het zal voor den leerling een spoorslag, voor de ouders een waarborg, voor de Wetenschap het plegtanker van behoud wezen, zonder hetwelk alle andere pogingen tot redding vruchteloos zullen zijn, alle maatregelen tot verbetering onzer Instellingen van onderwijs onvermijdelijk schipbreuk moeten lijden."

OBSERVATIONES CRITICAE

IN

CAESARIS COMMENTARIOS DE BELLO GALLICO.

Natürale Caesaris scribendi genus, perspicuum simul et elegans, clara illa exponendi et narrandi facilitas, descriptio accurata et plena omnium rerum, quae ad rem aut militarem aut politicam aut geographicam pertinent, opera eius prae ceteris ornant. Quae cum legimus, veterum historicorum Romanorum quis est, quem huic anteponamus? Quae autem doctis viris et excultis tam vehementer placent, haec profecto non sine causa semper pueris in scholis explicata sunt, et semper, opinor, explicabuntur. Quidquid enim requiri potest in scriptore, cuius opera pueris sint fructuosa, in Caesaris commentariis abunde adest. Si de singulis videamus, hoc erit magis perspicuum. Primum, quis hos commentarios scripsit? Estne scriptor, vir quidem praestans, sed pueris ignotus, qui narrat, quae ipse non vidit aut ex aliis fontibus hausit et ita commentarios composuit? Non est ita. Qui scribit, idem gessit, quae narrat, et sic narrat ea, quae gesta sunt, ut non legantur, sed quasi oculis videantur: qui scribit, Caesar est, cuius animi dotes illorum favorem ei conciliant, antequam opera legunt, in ediscenda historia; cuius vita publica et privata allicit; cuius tristis exitus animum vehementer commovet: qui scribit, Caesar est, quem sciunt, quod sibi proposuisset, et ausum esse aggredi et quomodo quam celerrime efficiendum esset, optime tenuisse, quem cum delectatione con-

templati sunt belligerantem fortissime felicissimeque paucis legionibus quam maximas copias vincentem, quem in bello civili victorem noverunt non iratum sed clementem, quem sciunt victoriis victorias continuantem tandem rerum esse potitum, quem denique cum gloria viventem aegre viderunt necari per scelus. Profecto si aliquid est pueros delectari scriptore, Caesari nemo est anteferendus.

Supra diximus, quomodo scripserit: etiam hanc ob causam, dummodo praeceptor faciat, ut scripta vivant et spirent, et pueris cordi erit, et nobis, qui docemus, maxime commendatus. Quod ad rem grammaticam attinet, quo magis Caesaris opera sunt recta et venusta et clare scripta, eo magis apta sunt ad explicandum usum verborum et constructionem. Non agam nunc de iis, quae his libris continentur, et de delectatione, quae ex illis rebus percipi potest. Hoc tantum addere volo, Caesaris opera ob eam simplicitatem legi oportere, qua puerilibus ingeniis maxime sit opus. Eam simplicitatem dico, qua qui sunt praediti aut instructi, verum et pulcrum et rectum quaerunt et amant per se ipsa, id est, sine pigmentis fucoque puerili. Hunc puerorum sensum nos, qui docemus, explicare, alere, corroborare et stabilire debemus, nam si pueri, quidquid revera rectum et pulcrum et verum est, id adsueti erunt animadvertere et admirari et amare, tum, siquando ad adolescentiam pervenerint, id nitentur imitari et consequi. Simplicitate ea, quam in Caesaris scriptis videmus, adsuefacti aspernabuntur, quaecunque paulisper tantum fulgent, quae contra omnibus numeris sunt absoluta, scite et commode ornata et vere excelsa, semper petent et tuebuntur. Ne igitur simplex illa ingenii bonitas corrumpatur aut debilitetur, quoquomodo nobis id spectandum est, ut Caesaris opera, ut ita dicam, fundamentum firmissimum futurae eruditionis atque doctrinae, a Caesare ipso optime scripta etiam optime edantur.

Communicemus cum universis, quae singulis inter docendum displiceant, et redibunt aliquando Caesaris opera in statum pristinum.

Haec est causa, L. B., quare etiam ego particulam observationum mearum proferre audeam. Quae si tibi non probentur, culpes, si velis, sed memineris simul, quod unicuique nostrum cordi esse debet, *αἰσχρὸν σιωπᾶν*.

Liber primus.

Legitur in initio capitis quinti: «frumentum omne — comburunt, ut *domum reditionis spe* sublata paratiores ad omnia pericula subeunda essent, trium *mensum* molita cibaria sibi quemque domo efferre iubent." Displicent in his dura constructio «*domum reditionis spe*", et rarior forma *mensum*, quae a Nipperdeio ex codicibus restituta est. Rarius dicendi genus verborum «*domum reditionis spe*" vellem, aliquis illustrasset exemplis et docuisset *domum reditionem* unquam dictum esse. Omnes hoc facere supersederunt. Cur enim archaismum, ex aliis locutionibus similibus unicuique notum, vel uno exemplo eiusdem constructionis defenderent? Sed hoc non urgeo, nam bene teneo, si rarioribus locutionibus fides non esset habenda nisi exemplis allatis, de multis addubitari posse. Id tamen iure mihi videor postulare, ut exponatur, quare Caesar, si archaismo uti voluerit, non potius scripserit *domumitionis*, quod antiquitus hac in re multo fuit frequentius. Legimus apud Auctorem ad Herennium III. 21.

Iam domum itionem reges Atridae parant.

Idem invenimus in Cic. de Div. I. c. 32. § 68 et alibi. Valde usitata sunt *spes reditus* et *spes reditionis*. Quas dictiones si Caesar vitaverit, non credo eum archaismo bene noto praeoptasse perrarum. Velim igitur aut mutare *reditionis* in *itionis* aut eiicere *domum*. Non obstat Ciceronis Pison. 3. § 7. Praeterea non video, quid *mensum* praestet vulgatae lectioni *mensium*. Est sane minus in usu, quam *mensium*, sed nemo erit, opinor, qui hac sola de causa probam lectionem mutare velit. Idem accidit in Lib. III. c. 20. Ad hunc usque diem *Sontiatium* scribebatur:

videt editor in *optimis* codicibus *um* scriptum esse pro *ium*, non reputat quam facile hoc ex illius perversa scriptura oriri possit, non moratur saepissime scribi *Vocatium*, *Tarusatium*, *Nantuatium*, *Atrebatium* et similia (vidd. III. c. 23, IV. c. 10, V. c. 46). Codices optimi tuentur. Actum est. Ilicet.

c. 4. « Cum civitas *ob eam rem incitata* armis ius suum exsequi conaretur." Non memini me alicubi legisse *commotus*, *incitatus*, *adductus ob aliquam rem*, sed semper huiusmodi participia coniuncta esse observavi cum *ablativo*. Vide, sis, c. 37, 38. Absolute dicitur *ob eam rem*, ut c. 31 med. Fortasse intercidit *ira;* alioqui delendum est *incitata*.

c. 11. « Haedui cum se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt *auxilium rogatum*." Duo ultima verba abiicio. Solet Caesar talia omittere, si legatos ipsos loquentes inducit cf. v. c. c. 26, c. 42, c. 47 et alibi.

c. 12. « Flumen est *Arar*, quod — — in Rhodanum influit — — — possit. *Id* Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus est tres iam partes copiarum Helvetios *id* flumen traduxisse, quartam fere partem *citra flumen* ARARIM reliquam esse, — — — ad eam partem pervenit, quae nondum *flumen* transierat." Quamquam non eadem styli cura in Caesaris commentariis, quas festinans scripserit, desideranda est, atque in elaboratis operibus historicorum, tamen vocabulum *Ararim* a mala manu irrepsit. Nam si Caesar hoc adiecisset, non addidisset post verba *citra flumen*. Ludimagister autem timens, ne illud voc. *flumen* a discipulis de Rhodano (cuius item mentio facta est), acciperetur, dubium removit ita, ut *Ararim* adscriberet.

c. 14. « His Caesar ita respondit: Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas *legati Helvetii* commemorassent, memoria teneret." Deleantur *Legati Helvetii*. Tum in voc. *his* non intellegendum est *verbis* aut *mandatis*, sed *legatis*. Fere semper Caesar dicit

«*respondere ad aliquam rem*" cf. c. 36, c, 44; IV. c. 8; V. c. 41; VII. c. 20; B. C. I. c. 85. *Respondere alicui* dicit v. c. c. 34. In eodem capite legimus: «quod sua victoria tam insolenter gloriarentur, quodque tamdiu se impune iniurias *tulisse* admirarentur, eodem pertinere. Consuesse enim Deos immortales, quo gravius *homines* ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res —— concedere." Legendum est *intulisse* et delendum *homines*.

c. 18. «huius potentiae causa (Dumnorigem) matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem habere, sororem ex matre et propinquas suas nuptum *in alias civitates* collocasse." Nil dico de formula *nuptum collocare*, licet inusitata sit, aliquanto iustius me offendere videntur *in alias civitates*. Nusquam apud Caesarem, quod sciam, *collocare* coniungitur in hac significatione cum praep. *in* et *accusativo*. Suspicor olim scriptum fuisse *in aliis civitatibus*.

c. 20. «Haec cum pluribus verbis flens a Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit, *consolatus* rogat, finem orandi faciat cet. Fortasse verum est," *consolatur*, rogat."

c. 26. «Caesar ad Lingones litteras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia re iuvarent: *qui* si iuvissent, se eodem loco, quo Helvetios habiturum," sic non solet Caesar scribere, et satis erat dicere *si iuvissent*, ut v. c. VI. c. 6 et c. 32.

c. 27. «Dum ea conquiruntur, — milia VI eius pagi, qui Verbigenus —— appellatur, —— prima nocte egressi e castris *Helvetiorum* ad Rhenum contenderunt." *Helvetiorum* inde ortum est, unde multa irrepserunt in textum.

Editur in c. 31. «Horum *primo* circiter milia XV Rhenum transisse: *posteaquam* agros et cultum et copias Gallorum homines feri ac barbari adamassent, transductos plures: *nunc* esse in Gallia cet." Non repugnabunt editores, si correxero, *postea, quum:* in re sat nota

exemplis parco. Paulo post haec legimus: «Futurum esse paucis annis, uti omnes ex Galliae finibus pellerentur, atque omnes Germani Rhenum transirent." Qui haec paulo attentius relegerit, statim sentiet, haec, quoquomodo interpretetur, ineleganter dicta esse. Locum sic sanare tempto: «uti omnes [e] *Galli e* finibus pellerentur, atque *omnes Germani* Rhenum transirent." Sic etiam interpres Graecus.

c. 35. «Si id ita fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam — — — futuram." Voc. *id* vel invitis omnibus membranis non ferendum est, itaque iam multi censuerunt. Cf. v. c. VI. c. 32. In eodem capite turpe est vitium typographicum in verbis «obsides, *quae* haberet," pro *quos;* sed multo gravius est in c. 53, ubi in verbis «an in aliud reservaretur" post *aliud* intercidit *tempus* cf. de B. C. III. 60.

c. 39. «Quorum alius alia causa illata, *quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret*, petebant ut eius voluntate discedere liceret." Verba *quam sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret* spuria esse contendo. Quis enim causam solet afferre non necessariam, cum intelligere possit sine iusta causa profectionem non concessum iri. Si autem retinenda sunt, non *diceret* est scribendum, sed *dicerent*, ut statim sequitur *petebant* et interpres habet ἔλεγον. In extremo capite editur: «Horum vocibus ac timore paulatim etiam ii, qui magnum *in castris* usum habebant — — perturbabantur." Quoniam supra agitur de *iis, qui non magnum in re militari usum habebant*, et nunc agitur de *iis, qui magnum usum habebant*, supervacaneum est addere *in castris* pro *in re militari.*

c. 40 med.: «factum etiam nuper in Italia servili tumultu." Quis unquam audivit de *tumultu extra Italiam*, nisi de *Gallico.* Si igitur sermo non est de *tumultu Gallico*, sequitur *tumultum* accipiendum esse de tumultu *Italico.* Postremo *in tumultu* pluries occurrit, quam *tumultu*, et tumultum servilem omnes noverant. His rationibus adductus *Italia* uncinis includo.

Sequitur ibidem: «ut quam primum intelligere posset, utrum apud eos pudor atque officium, an timor valeret." Non dubitabat Caesar, quin officium apud milites adhuc valeret, sed experiri volebat, utrum pudor valeret *plus*, an *plus* valeret timor. Addatur *plus*.

c. 42. «Ariovistus —— legatos mittit: quod antea de colloquio postulasset, id per se fieri licere, quoniam propius accessisset: *seque id sine periculo facere posse existimare*." Postrema verba haud dubie mendosa sunt. Homo barbarus de infima plebe sic fortasse lòqui potuisset, tamen non ita loquitur Ariovistus, ut patet ex reliquis eius sermonibus. Verum puto, quod est in codicibus quibusdam *existimaret*.

c. 44. «Amicitiam populi Romani sibi ornamento et praesidio, non detrimento esse oportere, atque se ea spe *petisse*." Legendum est *appetisse*, ut statim et c. 40.

e. 46. «Caesar loquendi finem fecit, seque ad suos recepit *suisque* imperavit, ne quod omnino telum in hostes reiicerent." Pro *suisque* nescio an melius sit *iisque*, cf. v. c. 49: «Quibus litteris circiter media nocte Caesar adlatis *suos* facit certiores, *eosque* ad dimicandum animo confirmat." Pergamus ad librum secundum.

Liber secundus.

c. 1. Caesar postquam narravit *Belgas* contra populum Romanum coniurasse, haec addit: «Coniurandi has esse causas: primum, quod vererentur, ne omni pacata *Gallia* ad eos exercitus noster adduceretur; deinde, quod ab nonnullis *Gallis* sollicitarentur, partim qui, ut Germanos diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia moleste ferebant: partim qui mobilitate et levitate animi *novis imperiis studebant;* ab nonnullis etiam — —, qui minus facile eam rem (regna) imperio nostro consequi poterant." Descripsi totum locum, ut facilius ostendam, quid velim. Scilicet in his non bene teneo, quid sit *novis imperiis*

studere. Qui enim dicuntur studere novis imperiis, non sunt ii, qui imperia affectant, nam hi postea commemorantur. Si autem hi non sunt, qui fuerint non satis intelligo, cur enim reliqui novos dominos quaererent, et si quacunque de causa quaererent, cur hoc Caesar non dixit formula usitata «*novis rebus studere?*" Sic una formula omnes res contineret, quare reliqui rerum condicionem commutatam vellent. Cum his quicunque confert lib. IV. c. 5. ubi dicitur: «omnes Gallos esse *mobiles* in *consiliis capiendis* et *novis plerumque rebus studere*," ei facile erit intellectu, quam ob rem putem genuinam esse scripturam: «*qui novis semper rebus studebant.* Si tanti est, interpres *καινοτομεῖν* habet.

c. 4. «Qua ex re fieri, uti *earum rerum memoria* magnam sibi auctoritatem magnosque spiritus in re militari sumerent." Damno vocc. «*earum rerum memoria*, nam una tantum res spectatur, nempe Cimbros et Teutonos intra fines ingredi a Belgis esse prohibitos. Etiam alia de causa ingrata sunt et servari non possunt.

c. 10. Caesar narrat, «Belgas per occisorum corpora *audacissime* transire conantes interfectos esse." Plutarchus tradit, *καὶ πλείστους αἰσχρῶς ἀγωνισαμένους τρεψάμενος διέφθειρεν.* Ne Plutarchus cum Caesare pugnet, pro *αἰσχρῶς* lege *ἰσχυρῶς.*

Liber tertius.

c. 1. «alteram partem eius vici Gallis [ad hiemandum] concessit, alteram vacuam ab his relictam cohortibus attribuit." Sic nunc locum a Kranero editum esse gaudeo.

c. 2. «Id aliquot de causis acciderat, ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae consilium caperent; primum, quod cet." Apud Caesarem difficile est dicere, quid a librariis additum sit. In hoc loco tamen vix dubito, quin Caesare indigna sint *ut subito — — — caperent.*

c. 7. «His rebus gestis cum omnibus de causis Caesar pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis

Germanis, victis *in Alpibus* Sedunis." Medelam esse arbitror eiicere *in Alpibus:* et in eodem capite: «Eius belli haec fuit causa." Si recte sentio, locus non est voc. *eius*, sed praeferendum est aut *huius* aut *cuius*, ut statim in c. 8.

c. 8. Huius civitatis est longe amplissima auctoritas omnis orae maritimae regionum earum cet." Is, qui suspicabatur, non sufficere «omnis orae maritimae" adiecit *regionum earum*. Caesarem hoc non addidisse patet ex fine capitis, ubi legimus «*omni ora maritima* ad suam sententiam perducta," coll. IV. c. 20. Ferri fortasse posset «omnis orae maritimae *ac* regionum earum." Lectione vulgata servata, idem esset ac si v. c. in Lib. I. c. 3 scriptum esset: «non esse dubium, quin *populorum* totius Galliae plurimum Helvetii possent." Caesar autem *populorum* omittit, et sententia longe est efficacior.

Neque in medio capite bene se habere videntur haec verba: «Trebium Terrasidiumque retinent, et celeriter *missis* legationibus per suos principes inter se coniurant." Non minus necessarium est hic scribere *dimissis* cf. c. 23, IV. c. 19 et alibi. Legationes *mitti* dicuntur, quum civitatum nomina ponuntur, in quas dimissi sunt.

c. 12. «ac si quando magnitudine operis *forte* superati —— suis fortunis desperare coeperant." Aegre fero adhuc in editionibus exstare misellum illud *forte*.

c. 19. med. «Factum est opportunitate loci, hostium inscientia ac defatigatione, virtute militum, superiorum pugnarum exercitatione, ut ne *unum* quidem nostrorum impetum ferrent, ac statim terga verterent." Haec verba explicationem requirunt, quae non sit consentanea sententiae. Hostes, ut nunc legitur, ne unum quidem impetum tulerunt et statim terga verterunt. Sed qui *statim terga vertunt*, tantum dici possent, meo quidem iudicio, aut *non tulisse adversariorum impetum* aut *ne primum quidem impetum* potuisse sustinere. Qui contra ne *unum* quidem impetum ferunt, in hos *plures* impetus facti esse putandi sunt. Nisi fortasse haec verba sic

explicanda sunt, ut, quod tum fiebat, opponatur ei, quod semper accidere solebat, nempe ut pluries impetum fortissime ferrent et acriter resisterent, nunc ne *unum* quidem impetum sustinerent. Attamen Caesar nunquam scribit *ne* UNUM *quidem impetum ferre.*

c. 20. « deinde equitatu suo pulso atque insequentibus nostris subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis *collocaverunt*, ostenderunt." Verum est, *collocaverant.*

c. 24. « tamen tutius esse arbitrabantur obsessis viis *commeatu intercluso* sine ullo vulnere victoria potiri." Supra Caesar scribit" *hostes intercludere nostros commeatibus*, et ex ea re Crassus videt hostes *vias obsidere.* Qui *obsidet vias*, *intercludit commeatu.* Scriptor, qui has duas notiones sic coniungit, ineptus est. Deleas igitur *commeatu intercluso* cf. e. g. V. c. 40.

Liber quartus.

c. 3. « Ad alteram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas ampla ac florens, ut est captus Germanorum, et paulo [quam] sunt eiusdem generis, [et (sunt *b.*)] ceteri (s) humaniores." Sic Nipperdeius. Quanquam haec ita melius sunt constituta, quam olim, multum abest, ut credam hanc esse veram huius loci scripturam. Scripsissetne Caesar « eiusdem generis ceteri?" Hoc non videtur satis latine dictum esse. Sed suum cuique liberum esto arbitrium. Manifestum est Caesarem dicere voluisse « Ubios fuisse paulo humaniores, quam qui eiusdem essent generis" i. e. quam ceteri Germani. In loco perturbato non haesito meam qualemcunque sententiam proponere. Caesari, ut mihi videtur, quum scripsisset de Suevis moresque eorum depinxisset, dicendum erat, « Ubios *his* et ceteris Transrhenanis fuisse paulo humaniores." Hoc latet in verbis, et fortasse sic erui potest, ut ex *sunt*, quod est in codice *b* eliciamus *Suevis* et legamus," et paulo, *quanquam* sunt eiusdem generis, *Suevis et ceteris* humaniores.

c. 8. « neque ullos *in Gallia* vacare agros, qui dari tantae praesertim multitudini sine iniuria possent", coll. c. 7, ubi Tenchtheri et Usipetes tantum rogant « ut sibi agros attribuant," nullos alios spectantes nisi Gallicos, Caesari satis est respondere, « nullos agros vacare, qui sine iniuria dari possent." Glossa igitur est *in Gallia*.

c. 13. extr. « Quos sibi Caesar oblatos gavisus *illos* retineri iussit." Licet pronomen demonstrativum, si pronomen relativum praecedat, nonnunquam repetatur ut. I. c. 44. Qui nisi decedat — se illum pro hoste habiturum," tamen in tam brevi periodo movet suspicionem et propensus sum ad credendum *illos* non esse profectum a Caesaris manu, cf. e. g. I. c. 26 extr.

c. 23. « His constitutis rebus nactus idoneam *ad navigandum* tempestatem, — — solvit." Caesar procul dubio non exspectavit tempestatem idoneam *ad pugnandum*. Quis, quaeso, *ad navigandum* in tali sententia adiiciat? Importunum emblema repudietur, collatis *omnibus* locis, ubi haec res commemoratur. Vide c. 36 et V. c. 7.

c. 27. « Una cum his legatis Commius Atrebas venit, quem supra *demonstraveram* a Caesare in Britanniam praemissum." Plusquamperfectum *demonstraveram* hoc loco repehendo, quod ubique Caesar dedit *demonstravimus*, quod etiam hic aptissimum est.

c. 34. « Quibus rebus, perturbatis nostris *novitate pugnae* tempore opportunissimo Caesar auxilium tulit. « Vocc. *quibus rebus* quanam syntaxi nitantur, non assequor. Quid Caesarem putem scripsisse, ipse ostendat c. 24 extr. « *Quibus rebus* nostri perterriti atque *huius* omnino *generis pugnae* imperiti — — nitebantur." I nunc et retine verba « *novitate pugnae*."

c. 35 extr.: « deinde, omnibus longe lateque adflictis incensisque, se in castra receperunt." Quemadmodum nunc edi video, haec sunt sine sensu commodo. Unusquisque hoc facile agnoscet. Interpres habet *οἰκοδομήματα κατακαύσαντες*; iamdudum optime emendatum est *aedificiis incensis;* Caesaris consuetudo hoc probat (cf. II. c. 7;

III. c. 29; IV. c. 18, et V. c. 19 et alibi); ratio suadet. Editores repugnant! Num repugnabunt lectores?

c. 36. « Eodem die legati ab hostibus *missi* ad Caesarem de pace venerunt." Verbum *mittendi* saepe causativum esse verbi *veniendi*, qui Latine sciunt, non negabunt, sicut apud Graecos verbo ἄγειν in quibusdam locutionibus respondet verbum ἰέναι. Dicitur e. g. *subsidio mittere* et *subsidio venire*. Itaque Caesar scribit aut *legati missi sunt* aut *legati venerunt*, cf. II. c. 6; IV. c. 7, 21, 22; VII. c. 12, c. 32 et alibi. Delendum aut *missi* aut *ab hostibus missi*.

c. 38. « Qui cum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent, *quo superiore anno perfugio fuerant usi*, omnes fere in potestatem Labieni pervenerunt." Nipperdeius in praef. pag. 77 pauca disputat, ut ex codicum optimorum lectione reponatur « quo s. a. perfugio fuerant usi," quoniam in codicibus est, « quo s. a. *perfuerant* usi," idemque locum sic edidit. Quod tamen in hoc loco minime fuit negligendum, eum prorsus fugit, nempe periodi constructio. Quomodo Nipperdeius, qui tam bene de Caesare meritus est, hic Caesarianam perspicuitatem et compositionem non desiderarit, vix capio. Totus enim locus clamat verba (quo — — fuerant usi) debuisse inseri post verba" propter siccitates paludum." Hinc suspicio nascitur, illa verba interpolatori deberi, qui adnotaverit « quo superiore anno per (i. e. pariter) fuerant usi." Nemo certe contendet haec verba stare posse post vocc., « qui cum propter siccitates paludum, quo se reciperent, non haberent." Nam his significatur, hostes *nullum* omnino receptum habuisse. Itaque plane otiosa sunt, sed praeterea mentio illius perfugii, iterata et huc inserta ex alio libro, ingrata est. De formula cf. III. c. 16; IV. c. 33; VI. c. 9 et 27; B. C. I. c. 3.

In fine capitis eiusdem edendum est: « At Q. Titurius et L. Cotta — — — omnibus eorum agris vastatis [frumentis succisis], aedificiis incensis se ad Caesarem receperunt." Ita Caesar solet et sic vertit interpres Graecus.

Liber quintus.

c. 2 extr. «Ipse — in fines Treverorum proficiscitur, quod hi neque ad concilia veniebant, neque imperio parebant Germanosque transrhenanos sollicitare dicebantur." Spurium est *transrhenanos*, cf. IV. c. 16; VI. c. 5 et c. 2, ubi *Germani Cisrhenani* opponuntur *Germanis* i. e. transrhenanis.

c. 8. «Tum rursus aestus commutationem *secutus* remis contendit, ut eam partem insulae caperet, qua optimum esse egressum *superiore aestate* cognoverat. Qua in re admodum fuit virtus laudanda, qui vectoriis gravibusque navigiis non intermisso remigandi labore longarum navium cursum *adaequarunt*." In postremis verbis *qui* causale est et rescribendum *adaequarint:* in mediis *superiore aestate* eiicienda esse existimo, nam eodem modo loquitur in c. 2 «quo ex portu commodissimum in Britanniam traiectum esse cognoverat" neque adiicit *superiore aestate*; in primis improbo «*aestus commutationem secutus* et corrigo" *aestus commutatione insecuta*, ut est in c. 23. Summa tranquillitate *consecuta.*

c. 10. «His aliquantum itineris progressis, cum iam extremi essent in prospectu, equites a Quinto Atrio venerunt, qui *nuntiarent*, superiore nocte maxuma coorta tempestate prope omnes naves adflictas atque in *litore* eiectas esse." Pro *nuntiarent* malim *nuntiarunt*, et mirum ni Caesar scripsit *in litora*. Scio multos interpretes locum sine ea coniectura explicaturos esse, sed mihi non persuadebunt.

c. 11. «eadem fere, quae ex nuntiis litterisque cognoverat, coram perspicit, sic ut amissis circiter XL navibus reliquae *tamen* refici posse magno negotio viderentur." Interpretes illud *tamen* usurpari a Caesare pro *tantum* pronuntiant, quod secus esse videtur. Tota sententiae conformatio hanc interpretationem respuit. Rem informemus, sicut accidit. Maxima coorta tempestate nocte superiore naves *multae* adfliguntur et eiiciuntur in litus.

In hac perturbatione, ut fit, fama fert, non *multas*, sed *prope omnes* naves periisse. Confestim nuntii mittuntur ad Caesarem, ille rem exaggeratam accipit. Vehementer commotus Caesar ad naves revertitur, invenit magnum incommodum esse acceptum, sed tamen multis partibus minorem, quam prae nuntio exspectaverat. Haec loco descripto Caesarem exposuisse, haud dubito, sed verbis non inest. Restituo: « sic *tamen*, ut — — reliquae refici posse viderentur." Non multum differt initium cap. XV: « Equites hostium — *acriter* praelio conflixerunt, *tamen ut* nostri omnibus partibus superiores fuerint," et alibi idem invenimus.

c. 12. « Qui omnes fere iis nominibus civitatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo pervenerunt et *bello illato* ibi remanserunt." Quoniam Belgae remanserunt *bello finito*, integra non sunt *bello illato*, quae non possunt habere eandem vim, atque *bello sedato*, quam Nipperdei coniecturam esse video. *Sedato* mutatum esse in *illato* non credo. Eodem iure legi posset aut *debellato* aut *bello sublato* aut *bello deleto*. E quibus videndum est, an non *bello sublato* locum sanet. Qui *belli inferendi causa* modo scripsit, nunc *sublato* legens soni similitudine deceptus imprudens *illato* scripsit.

c. 16. « Accedebat huc, ut, alios alii deinceps exciperent integrique *et recentes* defatigatis succederent." Inclino ut *recentes* abiiciam cf. VII. c. 41.

c. 17. « Neque post id tempus unquam summis nobiscum copiis hostes contenderunt." Haec verba labem conceperunt, et addendum *etiam*, quod Graecus interpres habet.

c. 20. « Ex qua Mandubratius adolescens, Caesaris fidem secutus, ad eum in continentem *Galliam* venerat." Hoc saltem loco omnes confitebuntur, editores *nimis* indulgere codicum auctoritati. *Galliam* interpolatio est *ineptissima*.

c. 25. « Ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, L. Plancum — in Carnutes proficisci iubet ibique hiemare; quorumque opera cognoverat Tasgetium interfectum, hos comprehensos ad se

mittere." Primum vereor, ne post *plures* voc. *res* interciderit, ut est in VII. c. 43: deinde neque *cognoverat* sine vitio editur, neque, quod olim legebatur, *cognoverit.* Dicendi genus flagitat, ut *cognoverat,* fortasse olim scriptum forma contracta *cognorat*, emendetur scribendo *cognoscat;* coniunctivo certe opus est. Poterat etiam legi *cognosceret* propter praesens historicum.

c. 27. « Quod non adeo sit imperitus rerum, ut *suis* copiis populum Romanum superare posse confidat." *Suis* hic displicet, fortasse efficiemus, ut locus melius se habeat, si restituemus *se his copiis.*

c. 27. « Quibus quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se rationem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Titurium pro hospitio cet." Ut sententiae aequabilitatem servemus, distinguendum esse videtur; " habere nunc se rationem officii: *pro beneficiis* Caesaris monere, orare Titurium pro hospitio cet.

c. 28 med. « Quantasvis, *magnas etiam*, copias Germanorum sustineri posse munitis hibernis docebant." Aut iis adstipulor, qui *magnas etiam* glossam ducunt, aut Kranerum sequens lego: « Quantasvis *manus*, etiam Germanorum, sustineri posse." Pro *manus* Kraner *copias* habet, sustulit enim *magnas;* equidem *magnas* ex *manus* ortum esse arbitror, quoniam verbum *copias* alio sensu adhiberi solet.

c. 29 med. « Neque aliter Carnutes interficiendi Tasgetii consilium fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta cum contemptione nostri ad castra venturos *esse: non hostem auctorem sed rem spectare:* subesse Rhenum; magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et superiores nostras victorias." In hac serie argumentorum atque nexu duas res aegre desidero. Quod ad syntaxin, requiro *se* ad verbum *spectare;* quod ad sententiam, mentionem de Germanorum *adventu probabili;* nam etsi de *Rheno* mentio iniicitur et de Germanorum dolore propter Romanorum victorias, *adventus* ille tacite praeteriri non potest. Propter priorem causam sententia est inconcinna,

propter posteriorem nonnihil manca. Cum igitur mendum subsit, legerim: « ad castra venturos: *esse non hostem auctorem sed rem: Germanos exspectari:* subesse Rhenum" cet. Neminem offendet *rem* dici esse *auctorem;* similia apud antiquos saepius inveniuntur. Plautus scribit (Trin. I. 2. 70).

« Id ita esse ut credas *rem* tibi *auctorem* dabo."

c. 31. « Superat sententia Sabini. Pronunciatur, prima luce *ituros*. Solenne hac in re verbum est *exeundi*, ut apud Graecos. Lege *exituros* cf. de B. G. VII. 20, C. I. 64 et 67, H. c. 4. Et in fine capitis:" Prima luce sic proficiscuntur, ut quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine amicissimo *Ambiorige* consilium datum." Vehementer improbo *Ambiorige.*

c. 37. « Hic L. Cotta pugnans interficitur cum maxima parte militum." Caesar sibi in hac sententia non constat. Scribendum est aut *fortiter* aut *fortissime pugnans*. Itaque interpres Graecus.

c. 38. « Hac victoria sublatus Ambiorix statim in Aduatucos — — proficiscitur: *neque noctem neque diem intermittit*, equitatumque subsequi iubet." Vocc. (neque-intermittit) nil nisi ineptam ταὐτολογίαν eorum continent, quae praecedunt. Simplicissima emendandi via est transponere illa verba post voc. Ambiorix, itaque scribere: « Hac victoria sublatus Ambiorix neque noctem neque diem intermittit, statim proficiscitur" cet.

c. 39. *Huic* quoque accidit, quod fuit necesse, ut nonnulli milites, qui lignationis munitionisque causa in silvas discessissent, interciperentur." Peccatum est in *Huic*, quod mutandum est in *Hic*. Post pauca haec Caesar dixisse creditur: « Aegre is dies sustentatur." Fieri potest, ut recte dictum sit, praestabit tamen, ut puto: « Aegre eo die sustentatur," coll. II. c. 6, quod et Caesaris usus et sermonis Latini indoles postulare videntur.

c. 40. Mittuntur ad Caesarem confestim ab Cicerone litterae magnis propositis praemiis, *si pertulissent*." Quis hanc scripturam probabit? Legatur *iis*, *qui pertulissent.*

Vide c. 58 extr. « magna proponit *iis*, *qui occiderint*, *praemia*," et tum VII. c. 7. « Simili ratione capitis poenam *iis*, *qui non paruerint*, constituit" cf. et lib. VII. c. 1 et Cic. Tusc. v. 7. § 20. Erunt fortasse, qui hanc emendationem spernant, quibus et a quibus hoc concedi debet, nihil esse tam absurdum, quin aliquo modo explicari possit, quavis licentia scriptori concessa. Iidem tamen fatebuntur, ita scripsisse Romanos, quae ederentur, ut obscuritate carerent. Huius rei epistolae optimae testes sunt, in quibus contortas et obscuras sententias, nisi ellipses locum habeant, raro deprehendes. Si igitur sibi constare velint, debent quoque agnoscere, nostrum esse removere, quae unusquisque concedat, clarae sententiae non convenire.

Sequitur locus non minus corruptus in c. 41. « Caesaris reliquorumque hiberna oppugnari." Quaenam hiberna Caesaris? An legionum, quae cum Caesare erant? At nullas habebat: morabatur Samarobrivae. Si igitur hostes de oppugnatione Caesaris castrorum locuti essent, fraus patefacta esset; nam non potest legatis, qui absentis Caesaris consiliis et imperatis saepe indigerent, ignotum fuisse, ubi esset. Hoc ne hostes quidem potest fugisse. Quid ergo? Audiamus eundem hostem (c. 27): « *omnibus hibernis Caesaris* oppugnandis hunc diem esse dictum." Legatorum hiberna *Caesaris* hiberna vocant. Nonne igitur nunc, captis Titurii castris, iis dicendum est: « Caesaris *reliqua quoque* hiberna oppugnari?"

c. 42. « Haec et superiorum annorum consuetudine ab nobis cognoverant et quosdam de exercitu habebant captivos, *ab his* docebantur; sed nulla ferramentorum copia, quae *esset*, ad hunc usum idonea."

Eadem manus, quae *habebant* mutavit in *nacti*, sensit Caesarem in verbis" *ab his docebantur*, male mulcatum esse, et orationi salutem afferre studuit. Id quomodo fecerit, nihil ad nos: sed nostra nunc refert, quomodo edi oporteat. Itaque corrigo: »*a quibus* docebantur." Deinde codices nonnulli pro *esset* exhibent *sunt*. Scrip-

tum fuisse credo « quae *essent*," praedicatum enim referendum est ad *ferramentorum*, non ad *copia.*

c. 51. « pronuntiari iubent, *seu quis* Gallus seu Romanus velit — — ad se transire, sine periculo licere." Fortasse non male coniiciemus: « *Si quis*, *seu* Gallus seu Romanus," ut e. g. VI. c. 13 med.: « Si qui aut privatus aut populus eorum decreto non stetit, sacrificiis interdicunt cf. et VII. c. 89, et B. C. III. c. 61.

c. 58. « Praecipit atque interdicit, proterritis hostibus atque in fugam coniectis — — unum omnes *peterent* Induciomarum." Verba *atque* — *coniectis* uncinis includo. Pro *peterent* malim *petant.*

Liber sextus.

c. 5. « Erant Menapii propinqui Eburonum finibus perpetuis paludibus silvisque muniti, *qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos nunquam miserunt:* cum his esse *hospitium*" cet. Ex alio libro male repetita sunt *qui* — *miserunt.*

c. 8. « Longum esse, perterritis Romanis Germanorum *auxilium* exspectare." Conferantur, quae legimus, c. 7. eos Germanorum *auxilia* exspectare constituisse (coll. c. 11 et III. c. 11). Nunc mutatur consilium, nolunt diutius Romanis perterritis ea *auxilia* exspectare. Praeterea aliud est *auxilium exspectare*, aliud *auxilia exspectare.* Legas *auxilia.*

c. 12. « Qua necessitate adductus Divitiacus auxilii petendi causa Romam ad senatum profectus *imperfecta* re redierat." Non dubitanter affirmo perpetuum usum huius formulae etiam hic postulare *infecta* cf. de B. G. VII c. 82, B. C. II. 14, III. 57.

c. 14. « Inprimis hoc volunt persuadere, non *interire animas*, sed ab aliis *post mortem transire* ad alios." Verba *post mortem* ridicule adiecta esse post *ab aliis* demonstrare non opus est. Et si ponantur post *animas*,

non multo melius locum obtinebunt. Igitur delenda sunt.

c. 34. « Omnes ad se *vocat* spe praedae ad diripiendos Eburones.'' Quemadmodum nunc recte emendatum est, in V. c. 54 et IV. c. 6, etiam hic reponendum *evocat* cf. c. 35.

Liber septimus.

c. 3. « Genabum signo dato concurrunt, civesque Romanos — —, in his Gaium Fufium Citam, *honestum*, equitem Romanum — — interficiunt.'' Inculcatum est *honestum:* nemo unquam hoc sic adiecit.

c. 4. « Cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat et ob eam causam, *quod* regnum appetebat, ab civitate erat interfectus.'' Pro *quod* malim *quum.* Et in fine: « omnium consensu ad eum *defertur* imperium. Qua *oblata* potestate omnibus his civitatibus obsides imperat.'' Patet legendum esse *delata* pro *oblata.*

In c. 5 vulgare vitium est in his: « Id eane de causa — an perfidia adducti fecerint, — — —, non videtur pro certo esse *proponendum.*'' Legas *ponendum.*

c. 12. « Parte iam obsidum tradita — — —, equitatus hostium procul visus est, *qui agmen Vercingetorigis antecesserat.*'' Postrema omittantur.

c. 14. « Haec si gravia aut acerba videantur, multo illa *gravius* aestimare, liberos, coniuges in servitutem abstrahi, ipsos interfici.'' Fortasse scribendum est *graviora.*

c. 20. « Quod propius Romanos accessisset, persuasum loci opportunitate, *qui se ipse munitione defenderet.*'' Nipperdeius vitium esse contendit, nam Caesarem in describendo loco nullam commemorasse munitionem; fieri igitur non posse, ut locus se *munitione* defenderet; de munitione naturali sic usurpari non posse nudum vocabulum *munitione.* Hanc ab causam Kraner hoc sagacissime conatur emendare. Tamen scriptum fuisse puto: QVI SE IPSEPSEMVNITIOQVE DEFENDERET. P. Scribi pro

PER certum est, parvo tantum siglo addito; ex OQVE primum OONE et tum ONE ortum esse, valde verisimile est, et igitur legendum puto. « *Qui se ipse per se munitioque defenderet.*" Videamus nunc, an mea emendatio admitti possit. Ex toto loco in aprico est, non necesse fuisse Vercingetorigi, ut vocc: *qui se ipse per se munitioque defenderet*, adiiceret. Galli enim eum accusant, quod castra movit *propius* Romanos: de natura loci, ubi consedit, nihil queruntur. Si igitur haec verba nihil commune habent cum accusatione, apparet Vercingetorigem haec alia de causa adiecisse. Si mea suspicio vera est, Vercingetorix hoc usus est argumento, ut se totum purgaret crimine proditionis. Dicit Vercingetorix, se non proditionis causa castra movisse propius Romanos, sed quod loci opportunitate confideret, quem putaret se ipsum per se posse defendere, sed quem etiam postea munire posset. Sensit fortasse sibi, qui (c. 14) censuisset, *omnia oppida incendi oportere, quae* non *munitione* et *loci natura* ab *omni* essent periculo tuta," sibi igitur obiici posse, quod loco nondum munito castra posuisset et statim pabulandi causa esset profectus. Hanc obiectionem vitavit adiiciens ea verba, quae supra emendavi. Quis, quaeso, nobis dicat Vercingetorigem non habuisse in animo locum munire? Nonne postea castra munivit? Res mihi ipsa clamare videtur de munitione militari mentionem fieri *debere*. Pronomen relativum in his nonnunquam omitti, docebit Madvigius in Grammatica sua Latina. Operae pretium videtur laudare locum in libro VI. c. 37 ubi scribit: « reliquos aditus locus *ipse per se munitioque defendit.*

c. 25. « Quidam ante portam oppidi Gallus — — — scorpione ab latere dextro traiectus exanimatusque concidit. Hunc ex proxumis unus iacentem transgressus eodem illo munere fungebatur; eadem ratione *ictu scorpionis* exanimato alteri successit tertius cet." Deleantur *ictu scorpionis*. Eodem modo voc. *adulescentes* eiiciendum est in c. 37. « Cum quibusdam *adulescentibus* conloquitur: quorum erat princeps Litavicus atque eius fratres, amplis-

sima familia nati ADULESCENTES." Cur hoc Caesar repetisset?

c. 55. « frumenti, quod subito potuerunt navibus avexerunt, reliquum *flumine* atque incendio corruperunt." Illud *flumine atque* interpres omittit, hinc suspicor pro *flumine* restituendum esse *flammis*. Tum legimus « si ab re frumentaria Romanos *excludere* — — possent," quo loco melius esset *intercludere* cf. I. c. 23, c. 48 et III. c. 23.

In c. 66. « Sanctissimo iureiurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur, ne ad liberos, ne ad parentes, ad uxorem aditum habeat." In hac epanalepsi legatur *ne* ad uxorem" cf. c. 28. VI. c. 13, Cic. de Sen. V. § 13.

c. 71. « His datis mandatis — — secunda vigilia equitatum *mittit*." Fortasse *emittit* cf. V. c. 19, 51, et 58.

c. 77. « Pugnatur uno tempore omnibus locis atque omnia temptantur: quae minime visa pars firma est, huc concurritur." Fortasse restituendum est « *ut quaeque* minime" coll. B. G. III. c. 4, VI. c. 15, VII. c. 48 et B. C. I. c. 2.

Plures emendationes nunc non proferam, sed unum adhuc restat, quod silentio praeterire non licet. Absurdum esse dico, quod ab Oehlero factum est in editione Teubneriana, in scholarum usum suscepta, nempe non ubique *idem* vocabulum *eodem* modo scribi. In uno loco legitur *proximus*, *reciperare*, *finitimis*, *internecio*, *nacti*, *petierunt*, *omnes partes*, *tres*, *colloquium* et similia, in altero est *proxumus*, *recuperare*, *finitumis*, *internicio*, *nancti*, *petiverunt*, *omnis partes*, *tris*, *conloquium* et similia. Haec pueris magis nocent, quam prosunt. Sed vere Euripides: ἁμαρτεῖν εἰκὸς ἀνθρώπους.

Lugduni Batavorum. H. A. KLEYN.

DE CONNUBII INSTITUTO APUD ATHENIENSES.

Quum ante hos duos annos in modos inquisiverim [1], quibus iure attico nuptiae iniri solebant, nunc de alio matrimonii fundamento disputare in animo est et de connubii instituto apud eosdem Athenienses agam.

Nuptiae tantum inter eos contrahi possunt, quos nulla lex eas inire vetat, quibus inter sese est *ἐπιγαμία*, i. e. connubii societas. Duplex autem est genus legum, quae matrimonium impediunt, alterum ex iure civili, alterum ex familiarum iure originem ducens.

A. *De nuptiis iure civili vetitis.*

Auctor *orationis c. Neaer.* p, 1350, § 17 legem laudat, quae peregrinam cum cive attico per fraudem et dolum malum nuptias inire vetat et civem atticam cum peregrino: si qui contra hanc legem fecerint, contra eos publicam actionem apud thesmothetas institui et, si causa cadant, eos in servitutem vendi iubet lex. Ita orator legem enarrat; alia quoque leguntur in formula contextui addita: *ἐὰν δὲ ξένος ἀστῇ συνοικῇ τέχνῃ ἢ μηχανῇ ᾑτινιοῦν, γραφέσθω πρὸς τοὺς θεσμοθέτας Ἀθηναίων ὁ βουλόμενος οἷς ἔξεστιν· ἐὰν δ' ἁλῷ πεπράσθω καὶ αὐτὸς καὶ ἡ οὐσία αὐτοῦ καὶ τὸ τρίτον μέρος ἔστω τοῦ ἑλόντος· ἔστω δὲ καὶ ἐὰν ἡ ξένη τῷ ἀστῷ συνοικῇ κατὰ ταὐτά, καὶ ὁ συνοικῶν τῇ ξένῃ τῇ ἁλούσῃ ὀφειλέτω χιλίας δραχμάς.*

1) *Mnemosyne*, V. p. 273.

Nusquam praeterea huius legis vola nec vestigium occurrit, quod graviter doleo, nam bene multa, quae hinc consecuta fuerint divinanda relinquuntur, nec ullum testimonium invenitur, quo freti diiudicemus utrum lex attica revera sese ita habuerit, ut hoc loco memoriae est prodita, an secus; hoc tamen ex ipsa oratione abunde patet: Athenis connubium inter cives et peregrinos non fuisse et peregrinos, qui per fraudem et dolum malum contra hanc legem egissent, in servitutem venditos fuisse, quod institutum arctissime cohaeret cum ea lege, qua peregimi, qui sese per fraudem in civitatem atticam insinuarent eadem afficiuntur poena. Satis in nostrum argumentum prospectum est laudato orationis loco: quod vero ad mile drachmas attinet, quibus multabatur civis, qui peregrinam duxerat, de iis nihil affirmare ausim, neque de reliquis, quae in legis formula leguntur et ius actionum spectant. Pari modo ex altero huius orationis loco (p. 1363, § 52), quo agitur de poena, qua ille afficiebatur, qui ipse civis atticus civi attico peregrinam ut sibi cognatam desponderat, demonstrari poterat apud Athenienses connubium inter cives et peregrinos non fuisse, sed mox de eo agam [1]).

---

1) MEIER (MEIER und SCHOEMANN, *der Att. Process*, p. 350) ex hoc loco petitis argumentis haec docet: *die zum Schutz gegen Verletzung dieses Rechts* (scil. connubii) *bestimmten Klagen sind folgende: Schriftklagen gegen den Fremden oder die Fremde, der eine Attische Bürgerin, die einen Attischen Bürger geheirathet hat; Schriftklagen gegen den Bürger oder die Bürgerin, der eine Nichtbürgerin, die einen Nichtbürger geheirathet hat — Die in Folge der ersten Klage Verurtheilten verfielen mit Leib und Gut dem Staate; der Kläger erhielt den dritten Theil des Vermögens als Belohnung. Die in Folge der zweiten Klage Verurtheilten hatten tausend Drachmen Strafe an dem Staate zu zahlen.* Non recte haec sese habere argumentatione non opus est, ut omnes videant: si qua fides eius modi legis formulae habenda est una et eadem actio et contra peregrinam et contra peregrinum instituitur: damnatum utrumque poenam sequi oportet, ut in servitutem vendatur: praeterea civis atticus, qui peregrinam duxerat mille drachmis multabatur, dum civis attica, quae peregrino nupserat non multari videbatur pecunia.

Quod legislator addidit **per fraudem et dolum malum**, id propterea factum videtur, ne is, qui se ipsum civem ratus civem atticam duxisset et postea certior fieret se civem non esse, poena legitima teneretur neque ille in culpa esset, cui uxor revera peregrina tanquam civis attica desponsa esset.

Connubium tamen populi beneficio dari poterat et datum est gentibus et civitatibus universis. Demosthenis psephismate Thebanis concessum esse brevi ante pugnam ad Chaeroneam notum est (Dem. *de Cor.* p. 291, § 187); Isocrates (*Plat.* p. 306, § 51) auctor est datum esse connubium Plataeensibus, de quo loco mox accuratius videbimus; et ex Lysiae *Orat.* *ὑπὲρ τῆς πολιτείας* (p. 919, § 3) cuius pulcherrimae orationis magno harum literarum damno fortuna et temporis iniuria magnam partem abstulit, apparet Athenienses Euboënsibus *ἐπιγαμίαν* dedisse [1]). Cf. etiam Arist. *Pol.* III, 5, 12.

---

1) Lysiae locus, quem laudavi nonnisi laceras lectionis genuinae reliquias nobis offert: *ἐγὼ μὲν οὖν, ὦ Ἀθηναῖοι, οὔτε ἡλικίᾳ οὔτε γένει ἀπελαυνόμενος, ἀλλ' ἀμφότερα τῶν ἀντιλεγόντων πρότερος ὤν, ἡγοῦμαι ταύτην μόνην σωτηρίαν εἶναι τῇ πόλει, ἅπασιν Ἀθηναίοις τῆς πολιτείας μετεῖναι, ἐπεὶ ὅτε καὶ τὰ τείχη καὶ τὰς ναῦς καὶ τὰ χρήματα καὶ συμμάχους ἐκτησάμεθα* (Emperius *ἐκεκτήμεθα*, recte, opinor), *οὐχ οὕτως* (Stephanus *ὅπως*) *ἵνα Ἀθηναίων τινὰ ποιήσωμεν* (Markland *ἀπολέσωμεν*, Turicences *οὐχ ὅπως Ἀθ. τινὰ ἀπώσομεν*, quos sequitur Scheibe) *διενοούμεθα, ἀλλὰ καὶ Εὐβοεῦσιν ἐπιγαμίαν ἐποιούμεθα. νῦν δὲ καὶ τοὺς ὑπάρχοντας πολίτας ἀπελῶμεν* (Reiske *ἀπελοῦμεν*, Libri *ἀπολοῦμεν*); ut leviora quaedam omittam, haereo in vocc. *οὐχ ὅπως — ἐποιούμεθα*, in quibus huiusmodi sententia videtur inesse: *non solum Atheniensium nullum civitate privavimus, sed etiam Euboënsibus connubium dedimus.* Librarius, credo, adiecit *διενοούμεθα*, quo facto pro genuino verbo inepte rescriptum est *ποιήσωμεν* aut quidquid ibi legitur, verba ipsa autem restituere et sententiam divinando resarcire non possumus. Satis apparet Euboënsibus connubium datum esse. Eodem modo Vir. Cl. Cobet (*Ann. ad Orat. de arte interpret*, p. 85) corruptum esse indicavit hunc Lysiae locum (*c. Phil.* p. 188, § 17) *οὗτος τοίνυν οὐχ ὅπως ὠφελῆσαι τὴν πόλιν ἐν τοιούτῳ καιρῷ καὶ τοιαύτῃ καταστάσει διενοήθη, ἀλλ' ὅπως τι κερδαίνοι ἀπὸ τῶν ὑμετέρων συμφορῶν κατεσκευάσατο*, quae sic emendantur: *οὗτος τοίνυν οὐχ ὅπως ὠφέλησε τὴν πόλιν ἐν τοιούτῳ καιρῷ καὶ τοιαύτῃ ἀπορίᾳ καταστᾶσαν ἀλλὰ καὶ*

Inter *δημοποιήτους* et cives atticos fuit connubium, quod decreto de civitate cum Plataeensibus communicanda satis arguitur; his enim omnium communio data est, quorum Athenienses participes erant *καὶ ἱερῶν καὶ ὁσίων, πλὴν εἴ τις ἱερωσύνη ἢ τελετή ἐστιν ἐκ γένους μηδὲ τῶν ἐννέα ἀρχόντων*, quibus laceris verbis *ἐξεῖναι λαχεῖν* addit orator, § 106. Liberis vero eorum *τοῖς ἐκ τούτων ἂν ὦσιν ἐξ ἀστῆς γυναικὸς καὶ ἐγγυητῆς κατὰ τὸν νόμον* haec quoque munera obire licebat (*c. Neaer.* p. 1380, § 106). Non opus fuisse arbitror singillatim in decreto de donanda civitate addi ius connubii una cum civitate tribui: nec psephismati modo laudato nec orationi ipsi eiusmodi inest formula, at satis patet inter cives adsciticios et veteres matrimonia iniri potuisse. Isocrates tamen l. l. Plataeenses ità dicentes facit: *διὰ τὰς ἐπιγαμίας τὰς δοθείσας ἐκ πολιτίδων ὑμετέρων γεγόναμεν.* Bello peloponnesio ineunte Plataeae dirutae sunt et pauci miseri eam effugerunt cladem ad Athenienses, qui iam antea civitatis ius Plataicum quoddam instituisse videntur (Thuc. III, 55 et 63); deletis autem Plataeis novum psephisma factum esse verisimile est (Boeckh, *St. d. Ath.* I, 366, ed. alt.), quo plura civibus adscititiis iura tribuebantur, ita ut nihil fere interesset inter posteros horum Plataeensium, qui civem atticam rite desponsam duxerant et ipsos Athenienses. Liquet tamen ex Aristophane (*Rann.* 694), sed magis etiam ex Isocrate (l. l.) Plataeenses aliquatenus separatos mansisse a civibus atticis: si enim fuissent Athenienses optimo iure, professi essent nec sategissent dicere: *ἐκ πολιτίδων ὑμετέρων γεγόναμεν*, ut nunc est; et Aristophanis verba: *καὶ Πλαταιᾶς εὐθὺς εἶναι*, quae viginti fere annis post Plataeas subversas dicta sunt, satis ostendunt aliquid interfuisse inter Athenienses et Plataeenses; psephisma alia tradit; haec difficultas quomodo tolli possit docebo: ei, qui

---

κερδαίνειν κτέ. Vir Doct. D. Burger Jr. h. l. coniicit: *οὐχ οὕτως ἵνα Ἀθηναῖον ἕνα τινὰ ποιήσαιμεν διενοούμεθα*, non nobis sufficiebat unum aut alterum Atheniensem facere sed universis Euboënsibus civitatem dedisse.

Athenis nati erant ex cive atheniensi et plataica, hi Athenienses erant et perpetuo manserunt Athenis; qui autem ex civi plataeensi et attica, hi se putabant Plataeenses et patria restituta reverterunt Plataeas, utpote patrum civitatem: post reditum vix tredecim anni praeteriere, cum Thebani Plataeas invaserunt et cives coëgerunt iterum ad Athenienses confugere et rectissime, ut vim suae petitioni adderent, dixerunt: *ἐκ πολιτίδων ὑμετέρων γεγόναμεν*; quod autem Isocrates addit *διὰ τὰς ἐπιγαμίας τὰς δοθείσας*, hac in re profecto respicit beneficium illud, quo patres in urbem recepti erant; nam proficiscentibus Plataeensibus connubium datum esse singulari populi decreto et hoc decretum nunc a Plataeensibus putari vix credi potest, nam anni, qui inter Antalcidae pacem et Thebanorum invasionem praeteriere pauciores fuere, quam ut, si revera connubium datum esset, dici posset, *vestris civibus orti sumus propter connubium nobis concessum.* Isocrates autem non fefellit oratorio more auditores, sed in eo reprehendendus est, quod civitatem olim cum iure mutui connubii datam h. l. tantum *τὰς ἐπιγαμίας τὰς δοθείσας* dicat.

Non solum universis civitatibus connubium dari solebat, sed etiam singulis, iis scil., qui populi beneficio cives facti erant: ita e. g. Iphicrates duxit uxorem filiam regis Cotyis (Cornelius in *vita* c. 3, Dem. *c. Aristocr.* p. 663, § 129), quem Athenienses civitate donaverant (*ibid.* p. 659, § 118), quo fieri poterat, ut eius filia attico civi nuberet et illae nuptiae iustae essent.

Cum *ἐπιγαμία* sit ius, quo nuptiae iustae contrahuntur inter cives duarum civitatum aut inter singulos, qui cives facti sunt et eos, qui civitatem concesserunt non dubito affirmare et civi eius civitatis, quae connubium dedisset licuisse sibi ex altera civitate coniugem petere et huius civitatis civi ex civitate ea, quae ius connubii tribuisset at tantum in hac civitate, i. e. Athenis e. g. postquam Thebanis connubium datum est licuisse Thebano inire nuptias cum cive attica et Atheniensi cum cive thebana, sed tantum Athenis.

Quaesitum est sitne connubium semper vicissim datum, qua de re nihil certi statui potest, nam antiquorum testimonia nihil nos docent; constat e. g. Euboënsibus datam esse *ἐπιγαμίαν* (Lys. *ὑπὲρ τῆς πολιτ*, p. 919, § 3) et orator videtur hanc munificentiam Atheniensium attulisse, ut ostenderet Athenienses semper curasse ne numerus civium imminueretur. Connubium mutuum autem est, si in connubiis inter cives duarum civitatum liberi sequuntur civitatem patris, nam qui ex cive attica et peregrino, quicum *ἐπιγαμία* esset, nati essent, non erant Athenienses (vide quae supra de Plataeensibus disputavi). Si igitur tot Euboici ducerent virgines athenienses, quot cives .attici virgines ex Euboea, *ἐπιγαμία* mutua concessa nec ad augendum nec ad imminuendum civium numerum quidquam valebat. Sin vero statuendum est *ἐπιγαμίαν* a solis Atheniensibus fuisse concessam, in hunc tamen modum ut liberi ex cive attico et euboica uxore nati Athenienses essent, numerus civium non magis augetur, nisi statuas Athenienses, qui in posterum euboicas ducerent uxores, hac libertate non concessa, omnino matrimonium inituros non fuisse, aut simul novae legis vim etiam ad superiora extendas, ut ii liberi, qui tum, quum lex *ἐπιγαμίας* ferretur, iam adessent nati ex attico cive et euboica, cives continuo attici fierent. Hoc vero si statuendum est, rursus nihil ex Lysiae loco effici potest, nam eandem vim etiam mutua *ἐπιγαμία* habere potuit. Xenophon quidem (*Hell.* V, 2, 19) agit de *ἐπιγαμίαις καὶ ἐγκτήσεσι παρ' ἀλλήλοις*, quae mutua connubii et fundorum possidendorum in alterius civitatis ditione iura indicat ab Olynthiis et finitimis civitatibus foedere icto inter sese constituta; et Strabo (V, 231, c. 3) de Romanis et Albanis ita: *Ἀλβανοὶ δὲ κατ᾽ ἀρχὰς μὲν ὡμονόουν τοῖς Ῥωμαίοις, ὁμόγλωσσοί τε ὄντες καὶ Λατῖνοι· βασιλευόμενοι δ' ἑκάτεροι χώρις ἐτύγχανον· οὐδὲν δ' ἧττον ἐπιγαμίαι ἦσαν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἱερὰ κοινὰ τὰ ἐν Ἄλβᾳ καὶ ἄλλα δίκαια πολιτικά*, sed his locis nihil demonstrari potest in re nostra.

Contra hanc legem celeberrimus quisque Atheniensium

duxisse dicitur uxorem peregrinam: Megacli Clisthenes Sicyonius filiam despondit, qua natus est ille Clisthenes, qui Athenis democratiam restituit (HEROD. VI, 130 sqq.); Miltiadi Hegesipyle filia regis Olori Cimonem peperit (PLUT. *Cim.* 4); de Themistoclis origine quae narrantur nota sunt. Iphicrates, ut supra vidimus, Menestheum filium reliquit, Thressa natum sed filia *δημοποιήτου*; Antisthenes philosophus matre thressa natus dicitur (DIOG. LAERT. VI, 1); Conon Thressam duxit, ex qua filium Timotheum suscepit (ATHEN. XIII, 38, p. 577). Haec omnia iuri attico pugnare videntur, revera non pugnant, et quo modo Atheniensium institutis concilientur indicabo. PLUTARCHUS tradit Periclem legem tulisse *μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυοῖν Ἀθηναίοιν γεγονότας* (*Per.* c. 37). De liberorum conditione et iuribus agens ampliore disquisitione hauc legem tractarem, nunc satis est attendisse eiusmodi lege non opus esse in civitate ea, in qua nuptiae cum peregrinis omnino vetitae et, si forte contrahantur, gravissimis poenis obnoxiae sint: quid enim necesse est cavere lege, ne peregrinorum liberi civium iura obtineant, cum eae tantum nuptiae iustae sint, quae inter cives contrahantur? Patet tamen iam antiquissimis temporibus oportuisse et patrem et matrem Athenienses esse, ut liberi essent cives optimo iure; ISAEUS *de Cir. Her.* p. 70, § 19, *ὅ τε πατὴρ ἡμῶν, ἐπειδὴ ἐγενόμεθα, εἰς τοὺς Φράτερας ἡμᾶς εἰςήγαγεν, ὀμόσας κατὰ τοὺς νόμους τοὺς κειμένους ἦ μὴν ἐξ ἀστῆς καὶ ἐγγυητῆς γυναῖκος εἰςάγειν*; nemo putabit serioribus legibus mutata esse instituta de inscribendis liberis in phratrias, et quam igitur nunc Periclis dicimus legem multo antiquior esse videtur, quamquam cives ipsi eam non semper eadem vi tuiti sunt, ut demonstrat eorum multitudo, qui continuo se insinuarunt in civium numerum et nonnumquam durissimo quoque modo eiecti sunt: postquam Pericles legem instituit aut novam ei adiecit vim, res iterum delabitur et, ut notum est, qui ante Clisthenem nati erant, adnumerabantur civibus, licet tantum *κατὰ θἄτερα* cives essent: et hoc idem valet de tem-

poribus ante Periclem. Omnia mixta videntur et confusionis plena, nisi tempora decernimus: luce clarius est idem institutum de connubio non quocunque tempore valuisse et nihil aliud restat nisi ut existimemus legem, quam in principio laudavimus (Athenis vetitas esse nuptias cum peregrinis, cett.) serioris temporis esse ea, qua Pericles iussisse dicitur tantum cives fore eos, qui utroque parente cive nati essent: et singula exempla allata accuratius considerantes videbimus omnes usos esse libertate, quae sua aetate per leges data sit. De Megacle et Miltiade et Themistoclis patre non est, quod dicam. Iphicrates iam satis culpa liberatus est. Quod ad Antisthenem attinet, Diogenes si idoneus auctor est, iocus Socratis, quem ille memoriae prodidit, nobis fere persuadet, philosophum natum esse antequam Pericles suam tulit legem: de eo enim, cum in proelio tanagrensi rem strenue gessisset, Socrates dixisse fertur *ὡς οὐκ ἂν ἐκ δυοῖν Ἀθηναίοιν οὕτω γεγόνοι γενναῖος*. Haec, credo, ille non dixisset, nisi memor Periclis instituti quasi indicare voluisset auctorem huius legis prospexisse quidem, ne cives sui cum aliis populis miscerentur nec Atheniensium dignitas atque maiestas alienis nuptiis minueretur, attamen popularium virtutem ideo augere non potuisse. Duae commissae sunt pugnae tanagrenses, quibus Antisthenes interfuisse potest, altera Ol. LXXX, 4 (Diod. XI, 81), altera Ol. LXXXVIII, 3 (Thuc. III, 91). Si Antisthenes illi interfuit, natus esse debet diu ante Periclis legem, quae ut patet ex Plutarchi (l. l.) et Philochori (*Schol. ad* Arist. *Vesp.* vs. 717) testimoniis facta est Ol. LXXXIV, 1. Sed verisimilius videtur hanc a Diogene esse putatam, quod demonstrare conabor. Vix credi potest Socrates de Antisthene ita iocatus esse tam multo postquam res ipsa facta fuerit, nam non potuit ita loqui, nisi Periclis institutum ei causam praebuisset illius ioci: tum aetas Antisthenis videtur magis convenire seriori pugnae, nam *audivit* Gorgiam et mox sese prorsus addixit Socrati: scio Philostratum et Suidam

narrare Periclem quoque Gorgiae discipulum fuisse[1]), quod vero quo modo sit intelligendum cum nondum constet, de Antisthene ne dubitemus quin *audiverit* Gorgiam, cum Ol. LXXXVIII, 2 legatus Leontinorum Athenas venisset. Quae cum recte sint disputata, Antisthenis annus natalis paene reperiri potest, ita ut vel levissima fraudis suspicio ab ea definitione absit: cum autem Ol. LXXXVIII fortiter ad Tanagram pugnasse dicatur et tunc temporis minimum duodevicesimum aetatis annum agere debuerit, natus esse potuit ipso anno, quo Pericles legem tulit: sed tute strenuo pugnatori aetatem aliquanto magis virilem tribuere possumus, quo fit ut annus natalis eius magis etiam recedat ab aetate ea, qua non erant Athenienses nisi, qui utroque parente cive attico nati essent.

Ad Cononem venimus, qui videtur contra legem filium ex thressa uxore suscepisse, at tempore eo, quo belli peloponnesii turbis omnes negligebantur leges: de filio Timotheo igitur idem me probaturum spero, quod Euxitheus (Dem. *adv. Eubul.* p. 1307, § 30) de patre, eum scilicet *τοῖς χρόνοις οὕτω φαίνεσθαι γεγονότα, ὥστε εἰ καὶ κατὰ θἄτερα ἀστὸς ἦν, εἶναι πολίτην προςήκειν αὐτόν· γεγονέναι γὰρ αὐτὸν πρὸ Εὐκλείδου* (Ol. XCIV, 2).

Bello peloponnesio Conon accessit ad rem publicam (Cornelius in *vita* 1) et filius Timotheus, quum esset magno natu et magistratus gerere desiisset una cum Iphicrate in consilium datus est huius filio Menestheo, quum Ol. CVI, 2 praetor ad Samum proficisceretur (Cornelius, *Iphicr.* 3, *Timoth.* 3). Iphicrates et Timotheus igitur eiusdem fere aetatis videntur fuisse, quod etiam probabilius fit iis, quae idem auctor memoriae prodidit de nuptiis Menesthei cum Timothei filia: primum autem factum memorabile Iphicratis videtur fuisse laconicae morae caedes (Ol. XCVII, 1), quo tempore Menestheus verisimiliter iam natus erat Thressa quidem et post Euclidem sed

---

1) Vide omnino S. W. Tromp, *de Pericle eiusque rei publicae Atheniensium administratione*, p. 91 sq. et qui ibi laudantur.

δημοποιήτου filia: hac aetate Conon iam diu inclaruerat et cum eius filium Timotheum et Iphicratem eiusdem fere aetatis fuisse viderimus non longe aberrabo a vero, si contendero Timotheum circiter Ol. XC[um] natum esse, quippe qui tempore samiae expeditionis recte dicatur magno natu esse, annum scil. agens circiter sexagesimum quintum. Praeterea in altera Nubium editione Timothei mentio fit, quod satis probat, eum aute Euclidem natum esse. Cum autem Timotheus natus sit bello peloponnesio res Graecorum turbante sedecim annis ante Euclidem, non expellendus est numero civium atticorum, nam *κατὰ θἄτερα ἀστὸς ἦν.*

Eos oratorum locos negligendos arbitror, quibus sibi, ut fit, invicem originem ex nuptiis non iustis exprobant: Aeschinem DEMOSTHENES patre servo natum dicit (*de Cor.* p. 270, § 129), Demosthenem AESCHINES matre scythica (*c. Ctes.* p. 78, § 172): oratori apud Athenienses omnia mentiendi, ut causae suae serviret et adversario turpissimam labem adspergeret, fuit libera facultas. Eodem fonte orta videntur, quae SUIDAS (v. Ἀριστογείτων) de Lysimacho Aristogitonis patre narrat, eum scilicet duxisse uxorem libertinam, quae nuptiae iniustae fuissent, nam libertini transibant in ordinem inquilinorum, quos connubio caruisse notum est.

Legi atticae suam vindicasse vim spero: post ea, quae dixi non opus est cum MEIERO [1]) idem argumentum tractante hanc effari sententiam *fieri in omnibus civitatibus facinora multa capitalia, quae non puniantur.* Fiunt, ita est, et Atheniensium historia multa eiusmodi exempla praebet, sed nec quae tractavimus, nec quae mox oculis nostris subiicientur facinora poena digna fuere.

MEIER enim l. l. ad Timocratem et Aristogitonem quoque attendit et indignabundus rogat: *quomodo Timocratem et Aristogitonem excusemus, qui sorores suas peregrinis in matrimonium collocaverant?* Qui culpa

---

1) *Historia iuris att. de bonis damnatorum*, p. 47.

vacat, ei excusatione non opus est; Timocratis enim facinus delicti nomine designandum non puto et Aristogiton in ius vocatus est non quod sororem peregrino in matrimonium collocasset, sed propter gravius quoddam delictum. DEMOSTHENES (*c. Timocr.* p. 763, § 202) de Timocrate haecce: *ἀλλὰ νὴ Δία τὴν ἀδελφὴν καλῶς διῴκηκεν. ἀλλ' εἰ καὶ μηδὲν ἄλλο ἠδίκει, κατὰ τοῦτο ἄξιός ἐστιν ἀπολωλέναι. πέπρακε γὰρ αὐτήν, οὐκ ἐκδέδωκεν. τῶν γὰρ ὑμετέρων ἐχθρῶν ἑνὶ Κορκυραίῳ τινὶ τῶν νῦν ἐχόντων τὴν πόλιν καταλύοντι παρ' αὐτῷ, ὅτε δεῦρο πρεσβεύοι, καὶ βουληθέντι λαβεῖν αὐτὴν (ἐξ οὗ δὲ τρόπου, παραλείψω), λαβὼν ἀργύριον δέδωκεν· καὶ νῦν ἐστὶν ἐν Κορκύρᾳ. ὃς οὖν τὴν μὲν ἀδελφὴν ἐπ' ἐξαγωγῇ φησὶ μὲν ἐκδοῦναι, πέπρακε δὲ τῷ ἔργῳ, τὸν δ' ἑαυτοῦ πατέρα οὕτω γηροτροφεῖ, κολακεύει δὲ καὶ μισθοῦ γράφει καὶ πολιτεύεται, τοῦτον ὑμεῖς λαβόντες οὐκ ἀποκτενεῖτε;* Quod tantum facinus Timocrates commiserit, ut dignus esset, qui morte plecteretur luce clarius est oratoris sententia: *τὴν μὲν ἀδελφὴν ἐπ' ἐξαγωγῇ φησὶ μὲν ἐκδοῦναι, πέπρακε δὲ τῷ ἔργῳ*, dum antea exclamaverat: *πέπρακε γὰρ αὐτήν, οὐκ ἐκδέδωκεν.* Timocrates igitur ipse dixit se suam sororem *ἐπ' ἐξαγωγῇ* despondisse, nec hoc profecto fuit, quapropter in culpa esset, nam alioqui ipse non ita sincere confessus esset, nec adversarius in vehementissima illa cupiditate desponsionem ipsam accusare omisisset: at desponsionem turpiore nomine venditionem appellans arguit non illam, sed hanc poena dignam esse, et hunc locum nihil aliud probare arbitror, nisi Athenis non licuisse *ἐπ' ἐξαγωγῇ* vendere sorores, quam sententiam, ut spero, alter eiusdem oratoris locus firmabit (*c. Aristog.* I, p. 787, § 55): *πρὸς δὲ τῷ τῆς μητρὸς μὴ ἀπεσχῆσθαι τὼ χεῖρε, ὥσπερ ἀρτίως ἠκούσατε τῶν μαρτύρων, καὶ τὴν ἀδελφὴν — ἐπ' ἐξαγωγῇ ἀπέδοτο, ὥς φησι τὸ ἔγκλημα τῆς δίκης, ἣν ὑπὲρ τούτων ἔλαχεν αὐτῷ ὁ χρηστὸς ἀδελφὸς οὑτοσὶ ὁ νῦν συναπολογησόμενος.* Cf. § 58: *κάλει μοι — τὸν τῆς δίκης διαιτητήν, ἣν ὑπὲρ τῆς πράσεως τῆς ἀδελφῆς ἔλαχεν αὐτῷ οὑτοσί.* Videmus Aristogitonem sororem suam *ἐπ' ἐξαγωγῇ vendidisse* et hanc esse causam, propter quam *δίκη ὑπὲρ*

τῆς πράσεως τῆς ἀδελφῆς contra eum instituta fuerit: de *venditione* igitur ἐπ' ἐξαγωγῇ non de *desponsione* in ius vocatus est, et donec meliora didicerimus non sequemur Scholiasten ad *Timocrateam* ut idoneum ducem in hac incognita et errationi obnoxia iuris attici terra: ex orationis loco saltem, cui ille hanc annotationem adiecit: διότι ἐπὶ ξένης ἐκδέδοται ἀστὴ οὖσα, τοῦ νόμου ἀπείργοντος nihil huic legi praesidii petendum est. Lex, quam ex *orat. c. Neaer.* novimus tantum vetat Athenis nuptias iniri inter cives et peregrinos: si qua civitas autem Atheniensibus dedisset ἐπιγαμίαν, ut Byzantini et Perinthii (Dem. *de Cor.* p. 256, § 91) minimi aut prorsus nihili hoc beneficium fuisset, si non licuisset Byzantinis et Perinthiis sibi petere uxores ex civium atticarum numero: quae cum maritis Byzantium aut Perinthum migrantes rectissime ἐπ' ἐξαγωγῇ desponsae dici possint. Nescitur exstiteritne connubium inter Athenienses et Corcyraeos: ob societatem bello peloponnesio initam (Thuc. I, 44 sq.) suspicari licet, certi vero aliquid statuere non liquet. Vidimus Timocratem sororem non vendidisse, sed ἐπ' ἐξαγωγῇ despondisse, ut ipse ait; quam desponsionem accusator non culpat, Aristogitonem vero sororem vendidisse dicit et propterea in ius vocatum esse: non igitur desponsio in alteram civitatem sed venditio contra leges erat, et Timocrati innocenti nulla opus est excusatione, Aristogiton vero in ius vocatus est quia fecisset, quod per leges non licuit.

Vetitum erat Athenis ne nuptiae fierent inter cives et peregrinos τέχνῃ ἢ μηχανῇ ἡτινιοῦν. Quid fieri oportuerit, si quis peregrinam duxisset uxorem deceptus ab Atheniense, qui eam tanquam sibi cognatam despondisset, nunc videamus.

Stephanus filiam Neaerae ut suam filiam desponderat Phrastori (*c. Neaer.* p. 1363, § 52): re cognita Phrastor Stephanum apud thesmothetas accusat, quod Ἀθηναῖος ὢν ξένης θυγατέρα ὡς αὐτῷ προσήκουσαν sibi despondisset: ex iis, quae continuo sequuntur apparet contra eos, qui tale quid perpetrassent τὰς ἐσχάτας ζημίας statutas fuisse;

erat enim iniusta insinuatio in civitatem atticam. Legis formula orationi addita est, quae si verum legis exemplum referret, haud scio an inter *ἐὰν δέ τις* et *ἐκδιδῷ ξένην γυναῖκα* non praetermissa fuissent *Ἀθηναῖος ὤν*, quae vocabula orator ipse non neglexit: nam, si qui despondet ipse civis atticus non est, verba *ὡς αὐτῷ προςήκουσαν* omni carent sensu et nulla est causa, propter quam in ius vocetur, neque fraus neque dolus enim committitur et ille potius vituperandus, qui peregrinam duxerit antea non inquisita civitate desponsoris et desponsae. Etiam finis formulae manum recentiorem arguere videtur: *γραφέσθων δὲ πρὸς τοὺς θεσμοθέτας, οἷς ἔξεστιν* legitur pro solito *γραφέσθω δὲ πρὸς τοὺς θεσμοθέτας ὁ βουλόμενος τῶν Ἀθηναίων, οἷς ἔξεστιν*. Hactenus de legis formula; ad ipsam legem illustrandam nihil addam, nisi verisimile esse hanc eodem tempore latam esse, atque eam, quae nuptias cum peregrinis inire cives vetat, i. e. aliquanto post Periclis aetatem. Idem Stephanus iterum eadem moliens occurrit (*ibid.* p. 1369, § 72); *οὕτω πολὺ τῶν νόμων κατεφρόνησεν.*

Inter varias civium classes connubium erat, ut patet instituto, quo cives ex prima et secunda et tertia classe iubentur aut ducere aut elocare filias orbas ex infima classe, quibus genere sunt proximi (Dem. *adv. Macart.* p. 1067, § 45). Non omnino silentio praetereundum censeo, quod Plutarchus (*Thes.* c. 13) refert de Pallenensibus et Agnusiis, inter quos nullum dicitur fuisse connubium: sed tantum indicabo, quae alius rectissime hac de re disputasse mihi videtur. Meier [1]) scilicet arbitratur cives ex his demis non solitos fuisse vicissim nuptias inire et eorum sententiam improbat, qui affirmant matrimonia inter eos lege vetita fuisse [2]).

Diogenes Laërtius (I, 56) auctor est Solonem hanc

---

1) Meier und Schoemann, *der Att. Process*, p. 350.

2) Eiusdemmodi quid etiam narratur de tribubus Caledoniae (Clans), Macaulay, *Hist. Engl.* II, 129, Tauchn.

instituisse legem: *τὸν ἐπίτροπον τῇ τῶν ὀρφανῶν μητρὶ μὴ συνοικεῖν*, de qua idem valere quod de pluribus, quae a serioribus Soloni tribuantur legibus satis apparere opinor: multa enumerare exempla supersedeo eorum, qui pupillorum matres duxerunt, cum harum rerum vel parum peritis abunde nota sint: unum Theophrastum indicasse satis videtur, qui Euthycratis viduam duxit et huius filii Astyphili eiusque sororis tutelam gessit (ISAEUS *de Astyph. Her.* p. 77, § 27 et 30).

B. *De nuptiis iure familiarum vetitis.*

His de legibus brevissimus esse possum, nam familiarum ius omnia inter cognatos et agnatos matrimonia concedit, praeter adscendentium cum descendentibus et uterinorum: licuit autem Athenis sororem non eadem matre natam in matrimonio habere, ut patet ex DEM. *adv. Eubul*, p. 1304, § 21 *ἀδελφὴν γὰρ ὁ πάππος οὑμὸς ἔγημεν οὐχ ὁμομητρίαν*, quam licentiam affirmat CORNELII NEPOTIS auctoritas (*Cimon* c. 1): *Atheniensibus licet eodem patre natas uxores ducere.* Cf. *Praef.* § 4. Scholiastes ad ARIST. *Nubb.* vs. 1371 idem tradit: *παρ' Ἀθηναίοις ἔξεστι γαμεῖν τὰς ἐκ πατέρων ἀδελφάς.* Ceterum nulla cognatio nuptias impedivisse videtur et quum hanc legem ab aliis iam pertractatam videam [1]) nihil adiiciam.

Fueritne annus legitimus, quo nuptias inire licuerit nescitur: apud DEM. *adv. Boeot.* II, p. 1009, § 4 Mantitheus dicit se duodevicesimo aetatis anno uxorem duxisse et puellas admodum iuvenes nuptum dari solitas potest confici iis, quae leguntur in XEN. *Oecon.* III, 13.

---

1) Cf. PETITUS, *Legg. att.* VI, 1, 8, p. 587 et qui ad hunc locum laudatur RUTGERS in *Var. Lectt.* 1, 9, 39.

Scripsi Leovardiae
m. Nov. MDCCCLVIII.

A. H. G. P. VAN DEN ES.

MIDDELBAAR ONDERWIJS

IN

ONS VADERLAND.

In den loop dezes jaars verschenen twee werken, waarin over middelbaar onderwijs werd gehandeld; het eene van Dr. DEINHARD, door Dr. BAKKER KORFF in het Nederduitsch overgebragt; het andere van Prof. HARTING te Utrecht, waarin dat onderwerp ter loops werd behandeld en meer als inleiding voor het hoofdonderwerp, dat de Hoogescholen betreft.

Welk een hemelsbreed verschil tusschen beide. Terwijl de eerste een dik boekdeel schrijft, om de beoefening der oude letteren, als een' vasten grondslag en het beste vormingsmiddel voor den toekomstigen student aan te prijzen, zoo haalt de ander zonder aarzeling een streep door al die bewijzen en spreekt zonder verschooning een afkeurend vonnis over de oude letteren uit. « Ja! nog wat Latijnsche Litteratuur; want die is tot vorming van stijl en smaak zeer aantebevelen; maar overigens: « weg met de Antiquarisch-Litterarische rigting en leve de natuurwetenschap. Aan deze komt de eerste plaats toe onder alle wetenschappen van dezen tijd: niemand mag daarvan geheel onkundig wezen en bij de voorbereidende studie der jongelingschap bekleedt zij eene eerste plaats."

Zonderling verschijnsel voorwaar! Doch neen, zoo zonderling niet; want de eerstgenoemde schrijver is onderwijzer aan een Duitsch Gymnasium, de ander is hoogleeraar in eene der natuurwetenschappen te Utrecht: de een is een voorstander van de oude school, die ontstond en bloeide, toen er nog geene spoorwegen en telegraphen waren en men in de ontwikkeling der jeugd met bedaarden tred voorwaarts ging; de ander is der nieuwe toegedaan, waarin meer naar kennis gevraagd wordt, dan naar ontwikkeling en men meer naar de middelen zoekt, om spoedig den weg afteleggen, die tot eene groote hoeveelheid kennis leiden kan. De oude school bouwde haar voorbereidingsplan op de natunr en den aanleg des menschen en zocht op stevige grondslagen het studieleven te vestigen: zij ontwikkelde en leidde de krachten, die in den mensch waren; de nieuwe school neemt aan, dat die kracht tot diepzinnig denken in den mensch reeds aanwezig is en vraagt alleen of hoofdzakelijk naar kennis.

« De tijdgeest," zoo heet het, bij Prof. H. « is het rigtsnoer, dat we bij de inrigting van het onderwijs te volgen hebben. Sedert Bacon is de natuurwetenschap op het regte pad gekomen. Zij bloeit thans welig, zij heeft onmetelijke schreden voorwaarts gedaan, de maatschappij is geheel door haar veranderd, het is eene behoefte voor elk een zich in haar meer of min te laten inwijden; en zou dan de toekomstige geleerde, die eenmaal in die maatschappij zal moeten werkzaam zijn, en grooten invloed daarop oefenen zal, een vreemdeling blijven in die belangrijke tak van kennis."

Ik zou hier kunnen vragen of sedert de natuurkunde zooveel goeds aan de zamenleving schenkt, zij ook de plaats van alle andere wetenschappen heeft ingenomen? Of de andere wetenschappen sedert Bacon in eene voortdurende sluimering gelegen hebben en op dezelfde hoogte gebleven zijn, die zij voor eeuwen hadden bereikt? Of de natuurkunde, sedert zij in omvang is toegenomen, ook van natuur is veranderd en of, sinds de materie met voor-

liefde wordt behandeld, ook de mensch is vervormd geworden en zijne vermogens dien trap van volkomenheid hebben bereikt, dat zij de vroegere opwekking en vorming kunnen ontberen?

Is dit zoo niet, dan geldt het aangevoerde in geenen deele, om ons te overtuigen, dat de natuurkunde bij het voorbereidend onderwijs de eerste plaats moet innemen. Want is de philologie ook vooruitgegaan, is sedert Bacon de taalkunde door zoo vele voortreffelijke geleerden ook op een beteren weg geraakt en heeft zij sedert de laatste vijftig jaren aan de hand der logica ook reuzenschreden gedaan en is zij, bij dien vooruitgang, met juistheid toegepast op de vorming der jeugdige verstanden, dan zal hier alleen de vraag moeten beantwoord worden, welke van beide wetenschappen — de natuurkunde of de philologie — voor de vorming en voorbereiding der jeugd de meeste elementen in zich sluit.

Bovendien, wat is tijdgeest? Is hij altijd de geest der waarheid? Of is hij soms het bewijs van eene eenzijdige ontwikkeling des menschdoms, dat door voorliefde voor zeker vak van wetenschap gedreven en door de voordeelen aangelokt, welke in die rigting te behalen zijn, zich zelven diets maakt, dat daarin alleen alle heil te vinden is. Of zal ooit iemand beweren, dat de rigting, die in de middeleeuwen de heerschende was, ook door iedereen heeft moeten gevolgd worden? Dan zal men eindelijk ook Bacon moeten beschuldigen, die goed vond aan dat gezwets over Aristoteles een einde te maken.

Neen! de regering moet staan boven den tijdgeest, zij moet met onpartijdigheid den stand van zaken beschouwen, aan elke rigting regt laten wedervaren en, zonder het nieuwe te verwerpen, het oude niet laten vallen, omdat de tijdgeest dat eenmaal wil.

En wie zijn dan de scheppers van dien tijdgeest? Dat zijn de beoefenaars en vertegenwoordigers der natuurkunde zelve. Zij zijn het, die vroeger, toen het nut hunner wetenschap voor de maatschappij nog niet zoo algemeen

werd erkend, toen nog maar weinigen zich aan haar lieten gelegen liggen, zich binnen dien engeren kring bescheiden, als ieder ander, bepaalden; maar nu zij eenmaal een' grooten en welverdienden invloed op de zamenleving bekomen hebben, door den lof hun toegezwaaid verblind, het luide gaan verkondigen, dat zonder natuurkunde geen heil meer voor ons te verwachten is: en dat met regt, als ze zich tot de stof bepalen, als het de stoffelijke belangen des menschdoms geldt en in zooverre als iedere nuttige wetenschap voor elk een begeerlijk is. Prof. HARTING erkent het zelf: de natuurkundigen schreeuwen luide, « als jonge menschen," die door hunne jeugd nog wat eenzijdig zijn, en telkens meenen, dat ze verongelijkt worden, als aan hunne idealen niet wordt voldaan.

Ik ben een groot vereerder der natuurkunde en ik zou er gaarne veel van weten; maar — sunt certi denique fines cet. Wanneer het aanleeren eener wetenschap (welke dan ook, als ze maar op de hoogte van den tijd is) voldoende is tot vorming van het jeugdig verstand, dan heb ik er niets tegen, dat, in verband met de rigting van den tijd, voornamelijk natuurkunde daartoe wordt gekozen; maar dit is het wat ik betwijfel en waarover ik mij voornam eenigzins uitvoeriger te spreken.

Het is waar; ARISTOTELES, PLINIUS enz. hebben als natuurkundigen uitgediend en, ofschoon wij ze als scheppers der oude en als voorloopers der nieuwere wetenschap waarderen, zoo kunnen we hunne hulp in dit opzigt thans ontberen. Maar is daarom de Logisch-theoretische vorming voor de jeugd onnoodig geworden, en moet daarom de oude wereld met zijn zelfstandig denken en spreken uit de scholen verbannen worden?

Maar dat willen wij ook niet, zou Prof. HARTING mij toevoeren: wat ik wil, heb ik duidelijk genoeg gezegd. 1°. Wis- en Natuurkunde, 2°. Geschiedenis en Aardrijkskunde, 3°. Nederduitsche taal- en stijloefeningen naar het voorbeeld der Latijnsche modellen, en als uitzondering Grieksch voor de Theologanten. Ik wensch die kennis

en die oefening, omdat ik ze als noodzakelijk en nuttig beschouw op den trap van ontwikkeling, waarop jongelieden, die een Gymnasium bezoeken, gewoonlijk staan, en omdat de Gymnasiën, zoo als ze nu zijn, te veel tijd verkwisten met het aanleeren van talen, waarvan de beoefenaars geen nut hebben voor hunne aesthetische vorming.

Vooreerst meen ik te moeten herinneren, dat Prof. H. zich vergist, wanneer hij zegt, dat de meeste jongelieden, die een Gymnasium verlaten, nog niet genoeg Grieksch kennen, om daarvan nut te trekken. Integendeel, wanneer ik eene vijftien-jarige ondervinding raadpleeg, dan durf ik beweren, dat ik zeldzaam van het Goudsche Gymnasium een jong mensch heb zien promoveren, die niet althans Homerus, Xenophon, Herodotus en Demosthenes vrij goed verstond, en ik herinner mij zeer goed, dat wij bij het verlaten van het Rotterdamsche Gymnasium ook vrij wel met die schrijvers overweg konden.

In de tweede plaats gevoel ik mij genoopt, in 't midden te brengen, dat op de meeste Gymnasiën geschiedenis, aardrijkskunde, nieuwere talen en nederduitsch, op vele natuurkunde en op alle wiskunde onderwezen wordt; zoodat de klagt, als of die vakken verwaarloosd werden, niet met de ondervinding strookt. Op het Goudsche Gymnasium worden wekelijks 23 uren aan geschiedenis, aardrijkskunde en nederduitsch door een' afzonderlijken Docent besteed, en viermaal 's weeks onderwijs in de natuurkunde gegeven, terwijl men er aan denkt, om dat onderwijs voor de 2de Afdeeling nog uit te breiden. Ik heb den staat der Gymnasiën en het programma der leeruren van 't Gymnasium te Gouda nevens mij liggen, terwijl ik dit schrijf.

Maar vooral stel ik op den voorgrond, dat het doel van een Gymnasium, vooral wat de 1ste afdeeling aangaat, meer naar ontwikkeling der geestvermogens dan naar kennis moet zijn gerigt, of liever, dat de kennis, welke daar wordt aangeleerd, hoewel nuttig voor den toekomstigen

student, eigenlijk slechts de stof wezen moet, waaraan hij de geestkracht oefent en leert gebruiken. Ja zelfs, al ware het mogelijk, dat er eene kennis bestond, die hem later niet zou te pas komen, dan nog zou die moeten worden aangeleerd, als men de overtuiging koesterde, dat die als vormingsmiddel onovertrefbaar was.

Dit is echter het geval niet. De jurist, de medicus, de theologant, de philosoof zullen het zich niet beklagen, als ze eene grondige kennis van Grieksch en Latijn meebrengen en er in hun vak zich dikwerf van kunnen bedienen. En al is ook het Latijn de taal der geleerden niet meer, dat ik om vele redenen niet zou terugwenschen, daar de moedertaal het beste en natuurlijkste middel is tot meedeeling van naauwkeurige kennis, — maar al is de Latijnsche taal niet meer bij uitsluiting de taal der wetenschap; zoo blijft toch de beoefening der Ouden het beste middel om den aanstaanden student te vormen en op te voeden voor de wetenschap.

Want opvoeding en voorbereiding is noodig voor den knaap, die met vrucht zich later op de wetenschap wil toeleggen. Op enkele geniën na, die zelven zich een weg banen, maar voor wie toch de gelegenheid tot ontwikkeling nooit te goed wezen kan, — moet het gros der jongelieden bewerkt worden, even als het veld, dat geen vruchten voortbrengt, als de voor niet tot het ontvangen van het zaad is geschikt gemaakt. Omgeploegd, geëgd, gemest en gezuiverd moet de akker worden, die aan de eischen des landmans zal voldoen.

En wat moet een jongeling, niet *kennen*, maar *kunnen*, waartoe moet hij *in staat zijn*, om zich wetenschap eigen te maken?

Hij moet kunnen denken, geregeld en afgetrokken denken, om de diepte der kennis te peilen en in die goede orde zich voor den geest te roepen. Hij moet in staat zijn, om het opgenomene te bewaren, te schiften en uit te breiden door gestadig onderzoek en nadenken, en eindelijk ook de geschiktheid verkrijgen, om, wat hij denkt, duide-

lijk, geregeld en juist meê te deelen. En hoe kan hij daartoe geraken? Door taalstudie, door de kennis en beoefening van het eenige hulpmiddel, dat de natuur ons tot denken gegeven heeft: hij moet zijn geheugen versterken, zijn verstand oefenen, zijn oordeel scherpen, zijn stijl vormen; hij moet de vormen zich eigen maken en leeren gebruiken, waarin zijn gevoel, zijne verbeelding zich op de beste wijze uiten kunnen. En daartoe is taalstudie en litteratuur bij uitstek geschikt. De taal is het uitgedrukte beeld van 's menschen geest; de taal bevat alle vormen, waarin de mensch zijn denken, gevoelen en begeeren uitdrukt. Denken is niets dan een onhoorbaar spreken; vandaar dat juiste gezegde van Rousseau: «Et qui entend très bien, prononce clairement."

En hoe leert men denken? Vooreerst door de denkbeelden, ieder op zich zelve, juist te ontleden, er zich een begrip van te vormen en daardoor de juiste uitdrukking te vinden. Dan komt het verband der denkbeelden en der begrippen en de oefening, om dat verband juist voor te stellen; dan de aaneenschakeling van begrippen en perioden en het streven, om gemakkelijk eenig onderwerp juist meêtedeelen en er een geregeld, duidelijk en aantrekkelijk geheel van te maken; eindelijk de kennis van de eigenaardige vorming der taal, de kracht en liefelijkheid der uitdrukkingen, de figuurlijke en redekunstige wendingen, die zooveel toebrengen tot eene geleidelijke en bevattelijke voorstelling.

En tot dat alles is inspanning, langzaam toenemende inspanning noodig. Eerst zijn de onderwerpen eenvoudig, als de afzonderlijke woorden, dan groeit de menigte en de vereeniging van denkbeelden en vormen gedurig aan, en eindelijk is de omvang groot en de pogingen en eischen staan van zelven in verband met de krachten van den geest, die door de oefening zijn gehard en gescherpt. Deze methode is die van elke goede taalstudie; maar de inspanning bij het aanleeren der oude talen is grooter en de talen zelve hebben den grootsten rijkdom aan allerlei

vormen, en die vormen zijn nergens zoo duidelijk en zoo fijn genuanceerd, als in het Grieksch en Latijn. Om maar één voorbeeld te noemen. waar is in onze taal die groote verscheidenheid in verbuiging en vervoeging, en waar zulk een duidelijk en juist verschil tusschen die, welke het werkelijk bestaande en het gedachte of maar in de voorstelling bestaande aanduiden, als in de zigtbaar onderscheidene modi der Grieken en Latijnen.

Voeg hierbij, dat de wereld, waarin zich de jongelieden bewegen, hun geheel vreemd is, en dus meer inspanning van den geest vordert, dan bij geschriften, die in eenige nieuwere taal vervaardigd zijn, en dat zij, bij 't vertalen in de moedertaal, ook deze laatste bij vergelijking beter leeren kennen, dewijl eene grammatica niets anders is, dan de vergelijking van eene onbekende taal met de bekende. En wanneer nu de knaap met zijn Grieksche of Latijnsche grammatica naast zich, een stuk van Cicero of van Homerus vertaalt, wat doet hij dan anders, dan eene juiste en schoone voorstelling zoo nasporen, dat hij die begrijpt en zoo overbrengen in het Nederduitsch, dat hij dezelfde gedachte in den aan zijne moedertaal eigenaardigen vorm wedergeeft. Goed denken en goed schrijven, fijn onderscheiden en juist uitdrukken: ziedaar het resultaat zijner studie en oefening. Zou dat ook gewin zijn voor den toekomstigen student?

Maar daar is meer. Prof. H. erkent zelf, dat de literatuur der Latijnen een type is van schoonheid, en daar hij die der Latijnen zoo hoog vereert, zoo moet hij à fortiori die der Grieken nog hooger achten; dewijl van dezen in nog hoogere mate geldt, wat van de Latijnen gezegd werd. De Grieksche geest, de geest der schoonheid, de type van het juiste verband tusschen de zaak en den vorm, is vooral in de Grieksche taal, de Grieksche wijze van opvatting uitgedrukt. Hun literatuur is bij den hoogsten eenvoud toch zoo schoon, zoo beschaafd, zoo krachtig, zoo menschelijk en frisch, dat hun Homerus nog bij het late nageslacht in eere is, zeker wel omdat

zijn werk zoo uitmuntend en tevens zoo zuiver menschelijk is. Wat zal de knaap uit zulk een literatuur meêbrengen? welke denkbeelden worden daar bij hem opgewekt? wat vindt hij daar verheerlijkt door de pen des begaafden schrijvers?

Hij vindt daar eene wereld van mensshen, gelijk hij zelf en toch een andere wereld. Hij vindt er de menschen meer aan zich zelven overgelaten, minder naar bepaalde vormen gekneed, meer vrij en zelfstandig, dan in onze zamenleving, waar alles meer op denzelfden voet geschoeid en meer in dezelfde rigting gebragt is, dan bij de Ouden. Hij ziet er, wat de mensch uit zich zelv' vermag, wanneer hij ongestoord zich kan ontwikkelen. Hij mist er vaak die verfijning, die scherpe afscheiding van de zinnenwereld en die des geestes; dikwerf, ik beken het, slaat daar de schaal naar het zinnelijke over, maar toch in alles minder houterig, dan bij ons. Hij vindt er menschen, die leven naar de mate hunner individuele ontwikkeling; maar bij die mindere verfijning toch meer waar, en meestal maakt hij kennis met mannen, die in de hoogere spheeren der maatschappij zieh bewegen. Hij vindt er, even als bij ons, goeden en boozen, dwazen en verstandigen; mannen, die hun eigen voordeel beoogen en goede vaderlanders; maar toch meer enthusiasme en kracht en zelfstandigheid, dan bij ons of liever een beter tooneel, om die deugden ten toon te spreiden. De kunst en wetensehap zijn daar minder aan banden gelegd, ze hebben nog het frissche der nieuwheid, en mogen ze in uitgebreidheid van kennis bij onzen tijd achterstaan, ze winnen het in helderheid van vorm en schoonheid van voorstelling. En wat men schreef, men schreef het niet om geld te verdienen, maar meestal uit lust voor de wetenschap of uit begeerte naar roem.

De geleerde was daar tevens burger, krijgsman, staatsman: hij leeft niet op zijne studeerkamer, maar met zijn volk, en maakt een levend lid uit van de zamenleving. Een bijzondere stand van geleerden was er niet, en zoo

zich iemand afzonderde, hij werd er niet hooger om geacht. De wetenschap en vooral de schoone kunsten waren in verband met het leven. THUCYDIDES, XENOPHON, DEMOSTHENES, leefden midden in het gewoel van 't staatsleven. Wat ze schreven, ze hadden het in den regel zelven beleefd, ja menigmaal zelven gedaan of bestuurd: CAESAR, SALUSTIUS, TACITUS en zoovele anderen zijn er de voorbeelden van; vandaar die aanschouwelijkheid in hunne beschrijvingen, die levendigheid en waarheid in hunne voorstelling.

En de dichters? Geen zweem van die ziekelijke gevoeligheid, die we bij de onze zoo vaak bemerken. Krachtig en frisch en opgewekt is hun gevoel, en bij de voorstelling der hartstogten en driften der menschelijke natuur, zijn ze waar en toch bescheiden en niet overprikkeld. Ze schilderen den mensch in zijne zwakheden en grootheid, maar het zijn evenmin romanhelden, als monsters, zoo als we die in de nieuwere literatuur wel eens zien optreden.

Niet alles is voor jongelingen goed, doch, zoo men enkele stukken van TERENTIUS, ARISTOPHANES en OVIDIUS uitzondert, mag bijna alles gelezen worden. De geschiedschrijvers, redenaars en dichters, die we over hebben, zijn meestal talenten van den eersten rang, en staan als mannen van groote scherpzinnigheid ver boven de dwaasheid, onkunde en beperktheid van het gros der menschen. Zoo op godsdienstig en zedelijk terrein, als op dat der staatkunde, zijn ze achting waardig en geschikt, om aan jonge menschen tot gids en voorbeeld te strekken.

En in welk eene wereld voeren zij onze kinderen? Op een onzijdig terrein. Noch in staats- noch in godsdienstzaken staan zij onder den invloed van de hedendaagsche partijen. De jongeling, die hunne verhalen, grondbeginselen en redeneringen leert, kan zijne denkbeelden aan de hunne toetsen zonder eenigen den minsten dwang te ondervinden. De oude wereld is voorbij en iedereen is vrij in zijn oordeel over een' staat van zaken, die nog wel zijn' invloed blijft oefenen op onze maatschappij, maar die

te ver af is, om nog bij het gros eene zoo levendige belangstelling in te boezemen, dat men er eene levensquaestie van maken zou, als de een voor en de ander tegen SOCRATES concludeerde. Éene zaak is er thans, waaarin velen het eens zijn, en die is: «weg met de oude wereld, omdat ze voorbij is;" maar dat is juist hare verdienste, en juist dat maakt haar zoo geschikt voor de opvoeding onzer jongelieden. Menschen blijven altijd menschen en de oude wereld is, wat menschelijk denken, gevoelen en begeeren aangaat, aan de onze volkomen gelijk; maar de inrigting onzer staten b. v. is veel te ingewikkeld, om zoo aanstonds door jonge menschen begrepen te worden. In de oude wereld is alles veel natuurlijker en eenvoudiger en de feiten zijn veel meer geschikt om door jeugdige menschen verstaan te worden, omdat de personen daar meer op den voorgrond treden dan de zaken zelve, terwijl in onze maatschappij de personen door de feiten verduisterd worden. Onze knapen zullen b. v. het drijven en streven der oude Aristocratie en Democratie en in 't geheel de verhouding der verschillende staatsmagten beter vatten, omdat daar uiet zoovele raderen in de staatsmachine werken, als bij ons. En in godsdienstzaken, hoe noodig is daarin zelfstandigheid voor hen, die eenmaal in de hoogere kringen der maatschappij leven zullen. Welnu, die zelfstandigheid geeft de kennis van de natuurlijke godsdienst, zooals ze bij de beschaafde schrijvers der oudheid te vinden is. Wanneer onze jongens daarvan goede indrukken verkrijgen, dan zullen ze later uit eigen oogen zien en eene voorbereiding ontvangen hebben, die hun den overgang tot de redelijke opvatting des Christendoms gemakkelijk maakt.

De denkbeelden, die door de studie der Ouden bij onze gymnasiasten verlevendigd worden, zijn van groot belang voor hen, die eenmaal met den verdoovenden invloed der materiele wereld zullen te worstelen hebben. Grootheid van ziel, ideale opvatting van het leven, zedelijke krachtsinspanniug en achting voor deugd en waarheid zijn de

hoofdindrukken, nie ze zullen ontvangen. PLATO zal hen wijzen op een leven, dat aan de beheersching van hun stoffelijk deel is gewijd en op het streven om aan de Godheid gelijkvormig te worden: DEMOSTHENES zal alle burgerdeugden hun aanprijzen: LIVIUS hen tot liefde opwekken voor het vaderland en wijzen op mannen als CURIUS, FABRICIUS en zoo vele anderen, die eigen rust en voordeel aan het vaderland en de goede zaak ten offer bragten; HORATIÚS zal hen leeren, dat er een naauw verband is tusschen deugd en geluk en XENOPHON hun het beeld voor oogen stellen van een' SOCRATES, die, vast in zijne overtuiging, den dood trotseert en sterft in de hope, dat hij hier namaels de belooning ontvangen zal voor een leven, dat aan deugd en eer en waarheid was gewijd geweest. Om kort te gaan: overal zullen ze den indruk ontvangen, dat de geest des menschen zijn hoogste goed is en het ligchaam het kleed der ziel, en dat zinnelijke genietingen verre achterstaan bij het streven naar het ware, schoone en goede.

Men wijze mij ergens eene literatuur, waar die idealen zoo de rigting bepalen van het meerendeel der schrijvers, en waar, met zoo krachtigen en schoonen stijl, zoo groote natuurlijkheid en helderheid van denkbeelden gepaard gaat. We zien dan ook, dat alle voorname dichters en redenaars de waarde der Ouden hebben erkend, en zoowel onze BILDERDIJK, als SCHILLER, WIELAND, GÖTHE, HEGEL en wie ook elders in de letterkunde zich een' naam hebben gemaakt, niet alleen opregte vereerders der Ouden geweest zijn, maar zich ook bij uitnemendheid naar deze modellen hebben gevormd.

Uit het voorafgaande is, dunkt mij, genoegzaam gebleken, dat de beoefening van taal- en letterkunde voor de jeugd heilzaam is, en als zoodanig door bevoegde regters erkend wordt. Wil men dus voorbereiding, wil men vorming der jongelingschap, men kieze dan ook het beste middel, dat daartoe leiden kan. Maar men verlange dan ook niet, dat de leerlingen in een paar jaren, zooals

Prof. Harting wel wenschen zou, maar in der haast wat Latijn leeren. Neen, de afrigtingsmethode zal nooit goede en rijpe vruchten leveren. Langzaam wordt het zaadje een plant, en om een boom te worden, moet zij vele zomers en winters beleefd hebben. Zoo is het met de jeugd. Stap voor stap moeten ze worden voortgeleid, om den weg goed te leeren kennen, en later niet door al te groote inspanning afgemat, voor een geruime poos ademloos daar neer te liggen. « Quo semel est imbuta recens" zegt Horatius; maar dat is ook alleen waar, wanneer dat *imbuere* wezenlijk plaats heeft.

Men houde dan op met gedurig aan de wereld te verkondigen, dat alleen natuurkunde de wetenschap is, die onze aanstaande studenten bij uitnemendheid moeten aanleeren. Het is goed en nuttig, dat ze in het rijk der natuur worden ingeleid, dat ze met de geschiedenis der natuur bekend wordeu, even als ze met de bewoners der natuur en de menschenwereld kennis maken. Maar op de voorbereidende school, dat is een Gymnasium, behoort eigenlijk gezegde wetenschap niet te huis, en in ieder geval moet de voorbereiding vooraf gaan, dat is, men moet door oefening en beschaving der zielskrachten zich geschikt maken tot het opnemen der wetenschappen.

Die geschiktheid verkrijgt men door taal- en wiskunde; want de eerste leert denken en het gedachte zigt- en hoorbaar maken; de laatste gewent de jeugd aan orde, regelmaat en logische juistheid. De eerste vormt door aestetica het gemoed en geeft aan de voorstellingen uitgebreidheid en een' aangenamen vorm; de laatste leert het verstand zich binnen de hem voorgeschrevene grenzen bepalen en verhoedt de al te weelderige werking van verbeelding en gevoel.

Gewoonte is eene tweede natuur, en dat is de hefboom der opvoeding. Zoo we als wilde paarden door het gebied der wetenschap heen springen, dan verwoesten we, waar we moeten opbouwen; maar de wetenschappelijk gevormde man is als het Arabische paard, dat zich aan de leiding

van den ruiter gewend heeft, zonder daarom zijn' vurigen moed te verliezen. Men zegge dan niet, dat we aan den leiband der oudheid ontwassen zijn. De mensch gaat den gang der natuur, en die natuur verandert niet. Wat op het wezen der menschelijke natuur gebouwd is, kan niet ondergaan. «Naturam expellas furca, tamen usque recurret." De mensch kan niet van natuur veranderen, al veranderen de uitwendige omstandigheden, waaronder hij leeft. Zijn intensive kracht blijft ongeveer dezelfde, maar met meerdere hulpmiddelen kan hij op een gegeven tijdstip meer uitrigten dan vroeger. Zoo kan ook de jongeling van dezen tijd in de studie der Oudheid ook verder doordringen dan in vroegere jaren, daar de hulpmiddelen beter zijn; maar de Musica der Ouden blijft zijn hulpmiddel, omdat die voor zijn' aanleg als mensch berekend is. Met de geschiktheid tot geregeld, ernstig en diep nadenken, en de gaaf om die gedachten mondeling en schriftelijk te uiten, moet hij eenige voorbereidende kennis der natuur en der zamenleving aan de Hoogeschool meebrengen, en buitendien een hart, geopend voor al wat waar, goed en schoon is: dan zal hij een sieraad kunnen worden van de maatschappij en voor zich zelven de middelen verkregen hebben, om de wetenschap te beoefenen, waartoe zijne bestemming hem roepen zal.

Kan eene uitgebreide kennis der natuur met een weinig taalkennis dat alles leveren? Een ieder oordeele, ik voor mij geloof het niet. Kennis alleen is onvoldoende. Zelfs de nuttigste wetenschap, maar die alleen de stof tot onderwerp heeft, deugt voor onze kinderen niet, die, omdat ze op hunnen leeftijd zelve nog door de stof beheerscht worden, juist in de tegenovergestelde rigting moeten gebragt worden. Want dat juist moet de opvoeding bewerken, dat het stoffelijke aan den geest onderdanig worde. Begeerte, gevoel en verbeelding moeten onder den invloed van het zedelijk beginsel gebragt worden, zonder te worden vernietigd. En nu wil men dagelijks hunne gedachten bij stof en niets dan stof bepalen, of althans voor het

grootste gedeelte hen bezig houden met de krachten, die in de stof werken. De taal daarentegen en de literatuur, rigt hunne gedachten bij uitnemendheid op den menssh, op zijne zielskracht en zijn zieleleven. Wat zou beter zijn?

Ik heb mijne denkwijze, die geheel in strijd is met het gevoelen van Prof. HARTING, vrijmoedig geuit, en ik hoop daardoor eenigen te winnen, die ovcr de zaak niet zoo veel gedacht hebben, omdat ze daarmeê niet, gelijk wij, zoo dagelijks bezig zijn. Niet dat die gedachten van mij zijn; ik heb ze aan de Ouden ontleend en aan hen, die de Ouden kennen en hoogachten. Die Ouden, ze deden meer voor en dachten meer over hunne kinderen, dan men gewoonlijk wel denkt. Bij de regeling van den Staat werd op de opvoeding der jeugd veel gewigt gelegd, en de ligchamelijke vorming, zoowel als de zedelijke met ernst behartigd. Groote mannen zijn uit die school voortgekomen, en toen die goede opvoeding en vorming ophield, toen men aan de materiele dingen meer begon te hechten, dan aan 't geen zedelijk groot en verheven was, — toen ging ook die schitterende glans verloren, die de Oudheid in haar' bloeitijd omstraalt.

Daar is een onderscheid tusschen het waarderen der natuurwetenschap en het hoogschatten van haren nuttigen invloed op de maatschappij, en tusschen het opvoeden der jeugd door de kennis van de stof en hare krachten.

Zelfs mannen, die sterk zijn van geest, gaan soms in de stof onder en worden materieel in hunne rigting; laat staan dan kinderen. En toch, die toekomst gaan wij tegen, als zij, die op de hoogten der zamenleving geplaatst zijn, de menseheid, dat is: de beschaving en veredeling van het beter deel in den mensch, voorbij zien, om het menschdom alleen met stof te voeden en uit stof alles te laten vervaardigen tot groot gerief van de geldkist, maar tot schade voor de opvoeding van het aankomend geslacht.

December 1858. TERPSTRA.

SPINOSA EN DE ERVARING.

Wanneer men van wijsgeeren hoort spreken, die de ervaring niet achten en a priori uit afgetrokkene begrippen een stelsel bouwen, dan gebeurt het dikwijls, dat SPINOSA daaronder wordt gerekend. Dit oordeel is eenzijdig, en daarom onjuist. Wij vinden in SPINOSA geenszins dat bijgeloof in het afgetrokkene begrip, hetwelk hieruit zelfs de werkelijkheid wil afleiden. SPINOSA heeft integendeel de drie elementen van wijsgeerige bespiegeling: de *deductie*, de *observatie* en de *combinatie*, volkomen helder voor oogen gehad en toegepast. Dat dit van hem minder bekend is, moet daaraan geweten worden, dat de meesten zijne ethica niet doorlezen, maar, als zij de eerste bladzijden gelezen hebben, door den vorm, die zeker niet sierlijk is, afgeschrikt, het boek ter zijde leggen, en SPINOSA verder a priori veroordeelen. Dit is zeker heel gemakkelijk; maar het is tevens heel onbillijk, omdat SPINOSA veel beter was dan die beoordeelaars meenen; en heel schadelijk, omdat daardoor de schat van menschkundige en praktische opmerkingen, die in SPINOSA's ethica besloten is, ongebruikt blijft liggen. Gewoonlijk zegt men: die de eerste proposities van SPINOSA's ethica gelezen heeft kent hem reeds geheel; want alles volgt

geregeld uit zijn begin, ja reeds uit de eerste bepaling. Dit oordeel is geheel en al verkeerd. Integendeel men kan het begin van SPINOSA's ethica verwerpen en toch het vervolg goedkeuren. Dan is hij zekerlijk niet consequent, denkt nu misschien iemand. Integendeel men kan dit doen zonder zijne consequentie in 't minst te loochenen. Dit klinkt zeker paradox. Hoe is het mogelijk een stelsel voor consequent te houden, en toch het begin te verwerpen en het eind goed te keuren? Hierop kon geantwoord worden: dit is zeer goed mogelijk, dewijl men de voor eene stelling gegevene bewijzen kan afkeuren en toch de stelling zelve goedkeuren; zoodat men b. v. in de onsterfelijkheid van den geest gelooven kan, zonder daarom de bewijzen door PLATO in den *Phaedo* gegeven aan te nemen; maar ofschoon oók dit ten opzigte van SPINOSA geldt, daar er veel waars in zijne redeneringen voorkomt, dat geenszins alleen op grond van die redeneringen waar is; echter is er heel iets anders, dat SPINOSA's ethica, ook onafhankelijk van zijne methaphysische beginselen, van zeer groote waarde voor alle vrienden van wijsgeerig onderzoek doet wezen. Het is de daadzaak, dat SPINOSA eenen overvloed heeft van uitmuntende, aan de ervaring ontleende, praktische opmerkingen. SPINOSA heeft ja uit het begrip van absolute substantie eene bovennatuurkundige theorie afgeleid, die nog meer pantheïstisch schijnt dan zij dit werkelijk is, daar volgens zijne stelling (pars. II. prop. III): *in God is noodzakelijk een begrip, zoowel van zijne wezenheid als van alles wat uit zijne wezenheid noodzakelijk volgt*, als men er consequent op door redeneert, een zelfbewustzijn in God moet gesteld worden, hetgeen reeds eene groote schrede vooruit is op den weg, om Gods persoonlijkheid te erkennen; maar hij heeft uit dit godsbegrip alleen geene ethica afgeleid. KANT is waarlijk in de ethica nog meer a prioristisch dan SPINOSA, daar KANT van eenen categorischen imperatief spreekt; SPINOSA daarentegen de moeite doet van naauwkeurig na te gaan, hoe de menschen empirisch gegeven zijn, ten

einde vervolgens die empirische gegevens met zijne metaphysische denkbeelden te combineren, en daaruit eene ethica te construeren.

SPINOSA doet de ijdele poging niet, om uit het godsbegrip de eindige wezens te deduceren. Hij neemt ze als gegeven. In zijn eerste deel, prop. XXVIII, komen de eindige wezens onverwachts te voorschijn, zonder eenige voorbereiding of afleiding uit het godsbegrip. Wij vinden daar het tweede element zijner ethica. Het eerste is God, zooals SPINOSA oordeelt hem zuiver a priori te moeten denken; het tweede zijn de eindige wezens, zooals de ervaring die vertoont, niet geïsoleerd, gelijk de monaden van HERBART, maar in oneindig menigvuldige en zamengeschakelde wederkeerige werking. Van die eindige wezens had hij kennis door de ervaring. Hij beroept zich dan ook telkens op de ervaring en neemt in het minst den schijn niet aan, alsof hij, gelijk HEGEL later beproefd heeft; alles uit zijn godsbegrip kon afleiden. Ook zoekt hij telkens de empirisch voorkomende denkbeelden te verklaren, en de zwarigheden, die op grond van dikwijls gebrekkige ervaring gemaakt konden worden of werkelijk werden, op te lossen, maar nooit met geringschatting van de ervaring. In de XXXIIIe propositie b. v. van het eerste deel had hij geleerd: *de dingen konden op geene andere wijs, noch in andere volgorde door God voortgebragt worden, dan zij voortgebragt zijn.* Dadelijk herinnert hij zich, dat er in het dagelijksche leven telkens van toevalligheid gesproken wordt, en voegt er dus eene aanmerking bij, waarin hij verklaart, wat toevallig is. Toevallig is volgens hem een woord, waardoor geene eigenschap der dingen wordt aangeduid, maar een gebrek in onze kennis, daar wij datgene toevallig noemen, waarvan wij niet weten, of de oorzaken, waarvan het afhankelijk is, werkzaam zijn of niet.

In het aanhangsel op zijn eerste deel behandelt hij eene menigte bestaande vooroordeelen, namelijk: waarom de menschen algemeen aannemen, dat God volgens doeleinden

werkt, wat goed, kwaad, orde, verwarring, enz. is. Hij heeft hierbij steeds de bestaande en door de ervaring aan de hand gegevene betrekkingen op het oog, en zoekt aan te toonen, dat de meeste dier woorden meer subjectieve wijzen van opvatting dan toestanden der dingen zelve uitdrukken.

In de twee eerste proposities van het tweede deel komt weder de ervaring tot hare regten. Hij leert, dat God de twee attributen van het denken en de uitgebreidheid bezit, doch leert dit niet op grond van a prioritische combinaties der categorieën, maar op grond van de waarneming der verschijnselen van denken en uitgebreidheid in de wereld. Zijne redenering kan aldus uitgedrukt worden. Al wat positief bestaat, moet zijn grond in God hebben. Denken en uitgebreidheid bestaan positief. Dus moeten denken en uitgebreidheid hunnen grond in God hebben.

In prop. XVI. pars II lezen wij de geheel empirische en praktisch nuttige opmerking: dat alle aandoeningen van ons ligchaam door dingen buiten ons te weeg gebragt, producten zijn van twee factoren, van de hoedanigheid van ons ligchaam en van die der dingen buiten ons.

In prop. XVII van pars II leert hij: dat indien ons ligchaam eene aaudoening heeft, die de hoedanigheid vän een ligchaam buiten ons insluit, onze geest zich, zoolang die aandoening duurt, dat ligchaam buiten ons als tegenworrdig zal voorstellen. Hierbij voegt hij de aanmerking, dat hij hier ééne der oorzaken heeft medegedeeld, waardoor wordt te weeg gebragt, dat wij dingen, die niet in onze tegenwoordigheid zijn, als tegenwoordig kunnen beschouwen, en voegt er bij: « ik geloof niet, dat ik ver van de waarheid afdwaal, omdat al wat ik als waar heb aangenomen naauwelijks iets bevat, dat niet bevestigd is door de ervaring, aan welke wij niet mogen twijfelen, nu wij getoond hebben., dat ons ligchaam, gelijk wij het voelen, werkelijk bestaat."

In de aanmerking op de volgende propositie heldert hij met uit de ervaring ontleende voorbeelden de stelling op,

dat, wanneer ons ligchaam eens twee aandoeningen te gelijk gekregen heeft, onze geest later, als hij zich de eene voorstelt, ook de andere weer in gedachte zal krijgen.

In de aanmerking op prop. XXXV pars II lezen wij de zeer juiste opmerking, dat de zinnelijke waarneming van zinnelijke oorzaken, niet van den geest afhangt, daar wij b. v. de zon schijnbaar even nabij zien, hetzij wij haren waren afstand weten of niet,

In de aanmerking op prop. XLIV. cor. 1. pars II, vindt men eene door empirische voorbeelden opgehelderde verklaring van de wijze, waarop wij het denkbeeld van toevalligheid vormen, namelijk doordien wij onwillekeurig geneigd zijn, als verschillende gewaarwordingen te gelijk voor onzen geest zijn gekomen, dezelfde combinatie weder te verwachten, en wanneer zulks nu niet gebeurt aan het weifelen raken, en de dingen als toevallig beschouwen.

In de aanmerking op prop. XLVII. pars II, vinden wij wederom eene geheel empirische, zeer juiste aanmerking, namelijk: dat de meeste dwalingen eenvoudig uit het verkeerd noemen der dingen ontstaan, waardoor de hoorders geheel andere denkbeelden bekomen dan de spreker gedacht had.

In het voorberigt voor het derde deel spreekt hij van de hartstogten geheel op den toon van een natuuronderzoeker, die niets versmaadt, wat de ervaring oplevert. Hij beschouwt de hartstogten als even wetenswaardig als alle andere natuurverschijnselen, en is dus voornemens ze met even groote koelbloedigheid te behandelen als wanneer er spraak was van lijnen, vlakken of ligchamen.

In de aanmerking op prop. II. pars III, beroept hij zich op de ervaring, om te bewijzen: dat de krachten des ligchaams veel grooter zijn dan men gewoonlijk aanneemt, dat de menschen dikwijls meenen uit vrije willekeur te handelen, terwijl hunne daden een noodzakelijk gevolg zijn hunner gemoedsstemming, dat wij het niet altijd in onze magt hebben iets al of niet voor onzen geest te halen, enz.

In de aanmerking op prop. XXXII. pars III, beroept

hij zich weder uitdrukkelijk op de ervaring, en toont daaruit de aanstekelijkheid der gemoedsbewegingen empirisch aan.

In de aanmerking op prop. LII. pars III, verklaart hij de bewondering uit het waarnemen van eenige eigenschap, die aan iemand of iets bij uitsluiting toekomt, en toont aan hoe die gemoedsaandoening zich met allerlei andere vereenigd denken laat, zoodat er zelfs veel meer gemoedsaandoeningen denkbaar zijn dan door de gewoonlijk in gebruik zijnde woorden aangeduid worden.

In de aanmerking op prop. LV. pars III, lezen wij de praktisch paedagogische opmerking, dat nijd en haat, die toch zoo ligt in de gemoederen der menschen ontstaan, niet weinig worden aangekweekt door verkeerde opvoeding, daar de ouders gewoon zijn eerzucht en naijver als drangredenen te bezigen, om hunne kinderen tot de deugd aan te sporen.

Terstond echter komt hem eene geheel empirische tegenwerping voor den geest. Zij is deze: dat het toch onloochenbaar is, dat wij dikwijls bewondering voor de goede eigenschappen van anderen koesteren. Hij heeft echter het antwoord gereed. Wij benijden eenen leeuw niet omdat hij sterk is, noch eenen populier omdat hij hoog is; maar wij beschouwen die kracht en hoogte als bijzondere, voor ons onbereikbare eigenschappen, en evenmin benijden wij iemand, indien wij zijne goede hoedanigheden als zijn bijzonder eigendom beschouwen, en dus minder geneigd worden om ons zelven met hen te vergelijken. Wij benijden slechts hen, die wij als onze gelijken aanmerken.

In de aanmerking op prop. LVI. pars III, erkent hij, dat de gemoedsaandoeningen even oneindig in aantal zijn als de voorwerpen, waarop zij betrekking hebben, en dat hij, niet omdat hij wat a priori niet uitdrukkelijk afleidbaar is, niet erkennen wil, maar omdat haar aantal te groot is, zich tot hare algemeene eigenschappen zal bepalen. « Ofschoon er dus," zegt hij, « een groot onder-

scheid bestaat tusschen deze en gene aandoening van liefde, haat of begeerlijkheid, b. v. tusschen de liefde voor zijne kinderen en die voor zijne vrouw, echter is het voor ons niet noodig die verschillen te leeren kennen, en den aard en oorsprong der gemoedsbewegingen naauwkeuriger te onderscheiden." Dat er echter wel degelijk groot onderscheid bestaat, ziet hij volstrekt niet over het hoofd, en zegt b. v. in de aanmerking op de volgende propositie, dat de vreugd van den eenen evenzeer van de vreugd van den anderen verschilt, als het karakter van den eenen van dat des anderen, zoodat er b. v. een hemelsbreed onderscheid bestaat tusschen de vreugd, die een wijsgeer, en die welke een dronkaard geniet; ofschoon het waar is, dat beiden zich amuseren.

In de verklaring van de XLVIIIe definitie der gemoedsbewegingen, lezen wij de fijne opmerking, dat al onthoudt zich een gierigaard, eerzuchtige of vreesachtige van onmatigheid in spijs, drank of mingenot, daarom gierigheid, eerzucht en vrees nog geenszins het tegendeel zijn van weelde, dronkenschap of wellustigheid. « Een gierigaard toch is meestal begeerig om op kosten van anderen te smullen. Een eerzuchtige zal zich van niéts onthouden, als hij hoopt, dat zijn gedrag verborgen zal kunnen blijven, en indien hij onder dronkaards of wellustigen leeft: zal hij, juist omdat hij eerzuchtig is, tot diezelfde gebreken des te meer geneigd wezen. Een vreesachtige doet anders dan hij wil. Want al werpt hij, om den dood te ontgaan, zijne schatten in de zee, hij blijft toch gierig; en indien een wellustige bedroefd is, omdat hij zijne begeerte niet kan involgen, dan houdt hij daarom niet op wellustig te wezen."

In het voorberigt van het vierde deel toont hij uit de ervaring aan, hoe wij er toe komen, om het eene voortbrengsel der natuur voor minder volmaakt dan het andere te houden, namelijk daardoor, dat wij het denkbeeld van voltooijing, dat van de menschelijke werken geldt, algemeen maken en ons idealen stellen, wier verwezenlijking

wij van de natuur vorderen. Dit verwerpt hij, daar het ongerijmd is, dat de natuur verkeerd zou handelen. Goed en kwaad zijn dus betrekkingsbegrippen, die geene eigenschap der dingen beduiden, maar hunnen invloed op elkander te kennen geven. Met dat al heeft hij een te zeer voor de werkelijkheid geopend oog, om niet in te zien, dat wij die denkbeelden in de praktijk niet missen kunnen, en dat wij ze ook noodig hebben, om een ideaal van den mensch te vormen. Voor het praktische gebruik zal hij die denkbeelden dus behouden, even als hij in zijn Tractatus Theologico-politicus IV. 4 zegt, dat wij de wijze, waarop door de goddelijke inrigting des heelals alle dingen zijn aaneengeschakeld, niet kennen, en dat het dus voor het praktische gebruik beter, ja noodig is: de dingen als *mogelijk* te beschouwen. (Ik zou hieraan een onderzoek over het determinisme kunnen vastknoopen, en nagaan in hoeverre uit deze handelwijs van SPINOSA blijkt, dat het determinisme geene behoorlijke verklaring van alle verschijnselen in de geestelijke wereld kan geven, en daardoor zich als eenzijdig en onvolledig doet kennen; maar ik wil dit punt, welks behandeling ons geheel en al van de wijs zou brengen, hier niet verder nagaan, en alleen aanmerken: dat SPINOSA dus hier al weder toont, dat hij een open oog heeft voor de ervaring en geenszins een slaaf is van a prioristische begrippen).

In de aanmerking op prop. I. pars IV, lezen wij weder de empirische opmerking, die reeds vroeger gemaakt was, namelijk dat de zinnelijke aandoeningen niet wijken, al verandert onze kennis daarvan, daar het werkelijk waargenomene werkelijk bestaat, al hebben wij vroeger in de verklaring gedwaald.

In de aanmerking op prop. XVII. pars IV merkt hij op, dat de driften en hartstogten dikwijls veel sterker zijn dan de rede, zoodat de mensch daardoor genoopt wordt, om tegen beter weten aan verkeerd te handelen, en door zijne meerdere kennis van hetgeen goed is, wel meer zelfverwijt en ontevredenheid met zijn eigen gedrag gevoelt, maar

daarom de kracht niet heeft, om zich aan de heerschappij zijner driften en hartstogten te ontworstelen.

In de aanmerking op prop. XXXV, pars IV, beroept hij zich op de ervaring, zeggende: «wat wij zoo even hebben aangetoond, getuigt ook de ervaring zelve dagelijks met zoovele en zoo duidelijke getuigenissen, dat bijna allen het in den mond hebben: dat de mensch voor den mensch een god is. Het gebeurt echter zelden, dat de menschen volgens de leiding der rede leven; maar het is er zoo mede gesteld, dat zij meest naijverig en lastig voor elkander zijn. Desniettemin kunnen zij naauwlijks een eenzaam leven verdragen, weshalve die bepaling: dat de mensch een gezellig dier is, de meesten zeer heeft aangelagchen; en inderdaad is het zóó, dat er uit de zamenleving der menschen veel meer voordeel dan nadeel geboren wordt."

In de aanmerking op prop. XLIV. pars IV, beroept Spinosa zich al weer op de ervaring, zeggende: dat er wel degelijk menschen gevonden worden, welken eene hartstogt hardnekkig aankleeft. « Want wij zien, dat de menschen somtijds door één voorwerp zóó worden aangedaan, dat zij, al is het niet tegenwoordig, toch meenen het bij zich te hebben. Als dit aan een wakend mensch gebeurt: dan zeggen wij, dat hij gek is; en evenzeer houden wij hen voor gek die, door liefde overheerd, nacht en dag alleen aan hunne welbeminde denken, omdat zij gewoonlijk den lachlust opwekken. Maar wanneer een gierigaard over niets dan over winst of penningen denkt, en een eerzuchtige over niets dan roem, dan gelooft men niet dat zij gek zijn, omdat zij gewoonlijk lastig zijn en haat schijnen te verdienen. In waarheid echter zijn gierigheid, eerzucht, wellustigheid, soorten van waanzin, ofschoon zij niet onder de ziekten geteld worden."

In de aanmerking op prop. LIV. pars IV, erkent hij het praktische nut van berouw en nederigheid, ofschoon die gemoedsbewegingen eigenlijk, van het standpunt van het determinisme beschouwd, ongerijmd zijn; zoowel om-

dat daardoor andere, schadelijke hartstogten worden in toom gehouden, als omdat menschen, die van berouw en nederigheid vervuld zijn. veel gemakkelijker dan anderen kunnen bewogen worden, om overeenkomstig de voorschriften der rede te leven, en daardoor de waarachtige vrijheid en het ware geluk te verwerven.

In de aanmerking op prop. LVII. pars IV, herinnert Spinosa zijne lezers, dat het hem geenszins te doen is, om de gebreken en ongerijmde daden der menschen op te sommen, maar dat hij de gemoedsbewegingen der menschen even belangrijk vindt als alle andere natuurverschijnselen, en daarom wil voortgaan met alles op te teekenen, wat onder dezelve voor de menschen voordeelig of schadelijk is. Spinosa beweert geenszins, dat al het werkelijke redelijk en al het redelijke werkelijk is, maar dat al wat werkelijk is, verdient onderzocht en gekend te worden. Hij bouwt zijne zedekunde dus wel degelijk en uitdrukkelijk op eene zoo veel mogelijk volledige analyse van de menschelijke hartstogten en gemoedsbewegingen, gelijk die uit de ervaring gekend worden.

Over het nut van de schaamte, maakt hij in de aanmerking op prop. LVIII. pars IV, de juiste opmerking, dat gelijk pijn in een ziek lid in zooverre goed is als daaruit blijkt, dat dit lid nog niet is afgestorven, alzoo de schaamte een bewijs is, dat in den mensch nog begeerte bestaat, om overeenkomstig de rede te leven. Het geheele aanhangsel op pars IV verdiende hier medegedeeld te worden. Dit opstel zou evenwel daardoor te lang worden. Genoeg zij het dus het laatste hoofdstuk daaruit mede te deelen. Spinosa spreekt daarin aldus: « De magt des menschen is zeer beperkt, en wordt door de magt der uitwendige oorzaken in het oneindige overtroffen, en wij hebben dus geen volledig vermogen, om de dingen buiten ons, tot ons voordeel aan te wenden. Wij zullen evenwel datgene, wat ons tegen de eischen van ons belang overkomt, met een gelaten gemoed dragen, indien wij ons bewust zijn, dat wij onzen pligt vervuld hebben,

en dat onze magt zich niet zoo ver kon uitstrekken, dat wij ze konden vermijden; en dat wij een deel zijn der geheele natuur en hare orde volgen. Indien wij dit duidelijk en helder inzien: dan zal dat deel van ons wezen, waarin het verstand huisvest, dat is ons beter deel, daarin geheel berusten en in die berusting zoeken te volharden. Want voor zoo ver wij inzien, dat wij niets begeeren, dan wat onvermijdelijk is, en niet dan in de waarheid volkomen kunnen berusten, en dus voor zoo ver wij dit juist inzien, komt de neiging van ons beter deel met de orde der geheele natuur overeen."

Wij zien dus hier, dat SPINOSA door de ervaring geleerd, ook verre was van den wijsgeerigen overmoed, die waant, dat de menschelijke rede almagtig is. Dit komt nog meer uit in het voorberigt voor het vijfde deel, waar hij onder anderen zegt: « Wij hebben boven reeds bewezen, dat wij geene volstrekte magt over de hartstogten hebben. De Stoïcijnen hebben evenwel gemeend, dat zij geheel van onzen wil afhangen, en dat wij er volstrekt over kunnen bevelen. Door de tegenspraak der ervaring, niet door hunne beginselen, zijn zij echter gedwongen te erkennen: dat er geene kleine oefening en inspanning vereischt wordt, om ze te bedwingen, hetgeen iemand, als ik het mij goed herinner, heeft willen aantoonen door het voorbeeld van twee honden, een huishond en een jagthond, daar hij door langdurige opleiding eindelijk had kunnen te weeg brengen, dat de huishond zich gewende te jagen en de jagthond zich onthield van het naloopen der hazen."

In de voortreffelijke aanmerking op prop. X. pars V, handelt SPINOSA van het groote nut, dat gelegen is in het hebben van vaste maximes, die men in kalme oogenblikken met de gedachte aan de verzoekingen, waarin men komen kan, zoekt te verbinden; opdat zij, als zij noodig zijn, van zelfs voor den geest komen; en geeft daarbij den verstandigen raad, dat men (gelijk de Apostel zegt) het kwade door het goede moet overwinnen, dat is: vooral op het goede in de gemoedsbewegingen moet letten. Dikwijls

doen evenwel de menschen het tegendeel. « Zoo houdt een arme gierigaard niet op te spreken van het misbruiken van het geld en van de gebreken der rijken; en brengt daardoor niets anders te weeg, dan dat hij zich zelven kwelt en aan anderen toont, dat hij niet alleen over zijn eigen armoede maar ook over de rijkdommen van anderen ontevreden is. — Die zijne hartstogten en begeerten alleen door liefde voor waarachtige vrijheid wenscht te beteren, zal zoo veel mogelijk trachten de deugden en hare oorzaken te kennen, en de ziel met de vreugd, die uit hare ware kennis ontstaat, te vervullen; maar niet de gebreken der menschen te beschouwen, de menschen te beschimpen, en zich over eenen valschen schijn van vrijheid te verblijden. En die dit naauwkeurig heeft waargenomen (en moeijelijk is het ook niet) en die er zich in oefent, hij zal zeker in korten tijd zijne daden over het geheel naar de voorschriften der rede leeren besturen."

In de niet minder voortreffelijke aanmerking op prop. XX. pars V, geeft hij een kort overzigt van al hetgeen de rede tegen de driften vermag, en eindigt met eene heerlijke lofspraak op de liefde voor God, die de ziel zóó kan vervullen, dat zij daardoor van het vergankelijke naar het eeuwige gekeerd en alzoo grootendeels van de heerschappij der hartstogten verlost wordt. In hoeverre dit met zijn godsbegrip overeenkomt, is eene andere vraag. De God van Spinosa is oogenschijnlijk niet zeer beminnelijk; maar men ziet hier den invloed van het N. T. dat hij hoogschatte, en tevens blijkt onder anderen uit deze plaats, dat Spinosa nog oneindig meer gevoelde dan hem gelukken mogt in woorden uit te spreken.

Het zou weinig moeite kosten deze uittreksels te verdubbelen, doch waartoe zou het dienen? De stelling, in het begin van dit opstel voorgedragen: dat Spinosa de ervaring vlijtig gebruikt heeft, en dat men, ook al keurt men zijne bovennatuurkundige beginselen af, evenwel het vervolg zijner ethica kan goedkeuren, is immers door het aangehaalde genoegzaam bewezen. Het ligt toch ook voor

de hand, dat wanneer een wijsgeerig stelsel uit de drie elementen der *deductie*, *observatie* en *constructie* is opgebouwd, de *observatie* zeer goed kan wezen, al is de *deductie* en dus ook de *constructie* gebrekkig. Het zou als eene voor onzen tijd allernuttigste onderneming kunnen beschouwd worden, wanneer iemand, die daartoe de geschiktheid en de gelegenheid had, eens de moeite nam om in SPINOSA's ethica het houdbare van het gebrekkige te schiften, het laatste te vervangen door de resultaten der tegenwoordige wetenschap, en aldus voor SPINOSA hetzelfde te doen, wat onlangs voor UILKENS met zulk eenen goeden uitslag verrigt is. Zulk een arbeid zou evenwel vele jaren vorderen. Ondertusschen ware het wenschelijk, dat iemand zich de moeite gaf een uittreksel uit SPINOSA te maken, waarin alleen de resultaten van zijne observatie, zoo veel mogelijk met zijne eigene woorden, doch in eene vloeijende vertaling werden medegedeeld. Zulk een boek zou veel nut kunnen stichten, en in allen gevalle veel bijdragen tot het wegnemen van het vooroordeel, dat SPINOSA onder de wijsgeeren moet gerekend worden, die alleen a priori redeneren en de ervaring miskennen.

D. BURGER Jr.

HET COLLEGIE VAN DE DRY TONGHEN.

Onder de werken uitgegeven door de Académie Royale des Sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique vindt men in het 28ste Deel (1856) eene Mémoire historique et littéraire sur le collége des trois-langues à l'université de Louvain door Felix Nève, Hoogleeraar aan genoemde Hoogeschool; daar deze verhandeling uit den aard der zaak minder algemeen bekend is, komt het mij niet ondoelmatig voor hieruit het een en ander mede te deelen, opdat eene instelling, die in de eeuw van hare stichting zoo uitmuntende diensten aan het onderwijs en de wetenschap heeft bewezen, maar die, helaas! in de twee volgende eeuwen allengskens vervallen, eindelijk opgeheven is, ook ten onzent meer bekend worde; groot is het nut geweest, dat zij eens uitoefende en dit springt te meer in het oog als men de geringe hulpmiddelen kent, waarover zij, die haar bestuurden, konden beschikken: aan hare eigene krachten overgelaten, blootgesteld aan de minachting van hooge regering en leeraren, die hunne rijkdommen en gaven naar elders bragten, bleef deze instelling toch gedurende drie eeuwen bestaan en men mag dus bij de beschouwing van hare werking en haren invloed niet met die gestrengheid oordeelen, die toepasselijk

is op andere instellingen van dien aard, die reeds rijk begiftigd bij haar ontstaan, door ondersteuning van vorsten en aanzienlijken hare inkomsten telkens nog vermeerderd zagen en daardoor ook haren werkkring en invloed konden uitbreiden.

Toegewijd aan het onderwijs der drie geleerde talen, het latijn, het grieksch en het hebreeuwsch, heeft deze instelling haar oorsprong, de reden zelve van haar bestaan te danken aan die algemeene beweging in de klassieke studiën, die zich uit Italië door geheel Europa voortplantende ook de nederlandsche provinciën naderde; te Deventer was reeds de school gesticht, die zooveel toebragt aan de beoefening en de vorderingen der philologische studiën en hare verspreiding in al onze gewesten; tegen het einde der 14de eeuw was de instelling van Geert Groote reeds zeer belangrijk en zij bloeide gedurende de geheele volgende eeuw; ook had de stichting der leuvensche Hoogeschool in 1426 reeds veel invloed op de beschaving van den nationalen geest en zij was het, die het begrip van letterkundige studie hier het eerst deed ontwaken. Wij zouden hier een blik moeten werpen op de verschillende stichtingen en den verschillenden arbeid van bijzondere personen, die de studie der geleerde talen in vele landen van Europa bevorderden, maar wij houden dit voor iets, dat, is het al niet met groote naauwkeurigheid, dan toch in algemeene trekken ieder voor den geest staat; en dit voor oogen houdende bemerkt men al spoedig hoe overeenkomstig met den geest des tijds de stichting eener school was, die dezelfde studie in de Nederlanden in eere zou brengen; de grond was gereed om het zaad te ontvangen en de stichting, die wij gaan beschouwen beantwoordde aan het denkbeeld, dat men in die dagen van eene school der drie talen had.

De stichting dezer school, bijzonder bestemd voor de studie der geleerde talen, is verschuldigd aan twee edele geesten, die beide evenzeer het belang van hun land en van hun tijd begrepen: Hieronymus Busleiden en Desiderius Erasmus hebben in zeker opzigt ieder hun bijzonder deel aan de verdienste van daarvan de stichters geweest te zijn. De eerste, een belgisch edelman, werd omstreeks 1470 te Arlon geboren; hij maakte een goed gebruik van den eervollen stand door zijn geslacht bekleed, legde zich met bijzonderen ijver toe op letteren en wetenschappen en ondernam in 1498 eene reis naar Italië, waar hij, nadat hij vroeger te Leuven in de letteren en regten gestudeerd had, te Bologne tot Doctor in de regten bevorderd werd; naauwelijks in zijn vaderland teruggekeerd, werd hij tot lid van den Hoogen Raad van België benoemd (1503) en tevens tot meester der requesten, in welke betrekking hij zich getrouw aan zijn vorst, nuttig voor den staat en welwillend jegens allen betoonde; vervolgens volbragt hij op verzoek van Keizer Maximiliaan verscheidene zendingen naar de hoven van Rome, Frankrijk en Engeland. Steeds koesterde hij den meest verlichten ijver voor de vorderingen van het onderwijs; in zijn eigen huis verzamelde hij eene groote menigte oudheden, handschriften en grieksche en latijnsche boeken, zoodat zijne verzameling doorging voor eene der kostbaarste van dien tijd; hij kende niet alleen goed grieksch en latijn, maar volgens de getuigenis zijner tijdgenoten en ook volgens hetgeen wij nog van zijne schriften kennen, had hij eene bijzondere gemakkelijkheid van uitdrukking, die over zijnen wetenschappelijken arbeid zekere bekoorlijkheid legt en eene begoocheling verspreidt over hetgeen hij als staatsman schreef. Erasmus noemt hem *vir utriusque linguae callentissimus*.

Ook in de kerk bekleedde Busleiden aanzienlijke waardigheden; reeds vroeg kanunnik van de metropolitaan-kerk van Mechelen werd hij dit achtereenvolgens ook van die van St. Waudru te Mons en van St. Lambertus te Luik,

daarop tresorier van St. Gudula te Brussel, aartsdiaken van onze lieve Vrouw tc Kamerijk en, wat hij zelf als zijne hoogste geestelijke waardigheid beschouwde, provoost van St. Peter te Aire, in Artois.

Als man van wetenschap was Hieronymus Busleiden een der schoonste sieraden van zijn land; was hij overladen met zoovele gunstbewijzen, hij maakte er ook het edelste gebruik van in het belang der letteren, die volgens zijne meening, den grootsten luister aan kerk en staat moesten geven; zijn aanzien was hem dienstig om verzamelingen van voortbrengselen van letterkunde en kunst bijeen te brengen, die de vreemdeling met jaloersche oogen aanzag, en hij offerde het grootste gedeelte van zijn fortuin op aan de aanmoediging van die studiën, waarin hij zelf leefde; zijn vroegtijdige dood stond der vervulling van zijne plannen niet in den weg, hij had daarin bij uiterste wilsbeschikking voorzien, voordat hij als gezant van Karel V naar Spanje vertrok; hij was ongelukkig een der eerste Hollanders, voor wie de reis naar Spanje noodlottig moest zijn: *has primitias Orco hispanico dedimus*, *cui iam nimium saepe litamus*, zeide Erasmus bij het hooren dezer treurige tijding. Busleiden is, ongeveer 47 jaren oud, te Bordeaux overleden op den 25 Augustus 1517; reeds had hij den 22 Junij van dat jaar te Mechelen zijn testament gemaakt, waarin hij onder anderen ook de noodige beschikkingen gemaakt had om eene instelling op te rigten voor het onderwijs in het latijn, het grieksch en het hebreeuwsch: hij toch was overtuigd, dat eene ernstige studie van de oude letteren de eenige grondslag was van eene waarlijk verhevene kennis; dit zijn, volgens zijne meening, de sporten, waar langs de geest naar hoogere gewesten klimt: hare beoefening is onmisbaar voor de vorming en beschaving van den geest en de beginselen van ware wijsheid krijgen van haar sterkte en veerkracht; hij zag dat in Italië, in Frankrijk en elders de beoefening dier talen reeds met grooten glans schitterde en dat hare studie weldra in de beroemdste scholen van Europa zou heer-

schen en dus wilde hij de nederlandsche gewesten bewaren voor eene onverschilligheid jegens de letteren; haar uit de ballingschap terug te roepen was zijn streven; en zij zouden dienen tot een sieraad niet alleen, maar ook tot een beschermgeest voor de geheele christelijke maatschappij.

Slaan wij thans een blik op den anderen grooten geest, dien wij als deelgenoot in den roem van Busleidens stichting genoemd hebben: Erasmus, wiens leven en werken wij hier niet behoeven te ontvouwen, was meester over den tijd, waarin hij leefde; hij stond in betrekking met alle verlichte mannen van zijne eeuw; zijne stem, versterkt door den verbazenden roem zijner schriften, kon grooten invloed geven aan eene letterkundige onderneming, die om hare nieuwheid in het eerst met meer wantrouwen dan gunst zou ontvangen worden; men kan Erasmus de eer niet betwisten, dat hij een groot deel der dankbaarheid verdient voor de stichting, die door Busleidens milddadigheid in het leven geroepen werd en door zijne tusschenkomst in den verderen loop dezer zaak is aan de algemeene beschaving eene dienst bewezen, die naauwelijks overtroffen wordt door den grooten invloed van een zijner talrijke werken; Erasmus heeft meer dan iemand er toe bijgebragt dat Busleidens beschikkingen verwezenlijkt werden en zonder hem zou de school welligt reeds binnen de eerste tien jaren te niet gegaan zijn; hoewel overigens dikwijls wispelturig, toonde Erasmus in het beschermen van het denkbeeld van zijn vriend eene standvastigheid, die hem eer aandoet en voor de wetenschappen de schoonste vruchten heeft opgeleverd.

Bij zijn testament vermaakte Busleiden al zijne roerende en onroerende goederen aan eene stichting voor het onderwijs in het latijn, het grieksch en het hebreeuwsch, die opgerigt moest worden aan de leuvensche Hoogeschool:

hij wilde dat het collegie gevestigd zou worden in dat van St. Donatus, zoo men daar eene geschikte gelegenheid kon vinden, of in dat van Atrecht; daarvoor rigtte hij dertien beurzen op, voor de honoraria van drie leeraren en voor het onderhoud van tien leerlingen; ieder dezer laatste genoot jaarlijks de som van 25 Rhyn-guldens, maar alleen onder voorwaarde, dat deze som niet door zijne familie betaald kon worden; de gewone candidaten mogten niet voor hun dertiende jaar toegelaten worden, zij, die geboortig waren uit Busleiden [1]) zelf, mogten zich op hun 10de jaar aanmelden: gedurende acht jaren mogt men in het bezit der beurzen blijven, tenzij men geschikt geoordeeld werd om anderen in die studiën te helpen, waarin men zelf zich reeds onderscheidde; in dit geval mogt men twee jaar langer genot van zijne beurs hebben, maar altijd onder goedkeuring der provisoren. — Wat de leeraars betreft, wij zullen hier slechts opmerken dat Busleiden hun in zijn testament steeds den naam van *praeceptores*, nooit dien van *professores* geeft; hij ging van de veronderstelling uit, dat zij in het gebouw zelf zouden wonen en kende ieder hunner eene beurs toe ongeveer ter waarde van 6 pond Vlaamsch; maar gedurende de 10 eerste jaren zouden de leeraars in het grieksch en het hebreeuwsch bovendien nog 6 pond genieten, omdat hij vermoedde, dat men in den beginne misschien genoodzaakt zou zijn voor deze betrekkingen geleerden uit andere plaatsen te beroepen, en hij betwijfelde of men aan deze beroepingen wel gehoor zou geven, tenzij het honorarium hoog genoeg was: echter moest na tien jaren hun honorarium met 4 pond verminderd worden, want dan zou men gemakkelijker leeraren kunnen vinden onder de jongeren, die in dien tusschentijd zich met ernst zouden hebben toege-

1) Busleiden, in Luxemburg, niet ver van Bastogne, ongeveer 8 mijlen van de stad Luxemburg, was de plaats vanwaar het geslacht Busleiden zijn oorsprong had en waar het reeds drie eeuwen voor Hieronymus Busleiden heerenregten had uitgeoefend.

legd op deze twee takken van philologie. Niettegenstaande de groote juistheid, waarmede Busleiden de belooning der leeraren geregeld had, werden toch reeds in de eerste eeuw der stichting wijzigingen in deze bepalingen gebragt. Volgens de woorden van Busleiden zelven moesten de leeraars van het collegie der drie talen onderwijs geven aan ieder die zich aanbood zonder daarvoor eenige belooning te vorderen of te ontvangen: maar voor privaatlessen mogten zij zich doen betalen en zij mogten ook geschenken aannemen van prelaten en andere aanzienlijke mannen, die hunne openbare lessen bijwoonden: maar deze geschenken of gratificaties moesten gelijkelijk tusschen de drie leeraars verdeeld worden; reeds in 1522 werd deze bepaling veranderd en toen behield ieder, wat hij ontving; toen werd tevens bepaald dat ieder leeraar behalve zijn tafelgeld 9 pond Vlaamsch zou genieten: dus had het onderscheid tusschen de leeraren in het latijn en die in het grieksch en hebreeuwsch reeds toen opgehouden te bestaan; maar nog werd de belooning der leeraars als niet genoeg verzekerd beschouwd; Erasmus gaf zich alle moeite om de stichting van Busleiden door nieuwe giften te verrijken, maar groote milddadigheid vermeerderde het kapitaal niet; dank echter het goede bestuur van het oorspronkelijk kapitaal bleef het onderwijs goed geregeld tot aan het einde der 16de eeuw en bragt vele goede vruchten voort en de leeraren maakten trouw gebruik van hun regt om privaat-onderwijs te geven.

Busleiden had Jan Robbyns, deken van Mechelen, tot een van de uitvoerders van zijn testament benoemd, in het geval dat zijne stichting in het collegie van Atrecht, en Jan Stercke van Meerbeke, president van het collegie van St. Donatus, als het hier gevestigd werd: in den beginne verbeeldde men zich dat de ontworpene stichting niet tot stand zou komen, of dat zij te Brugge of te Doornik gevestigd zou worden, waar de regeringen aanboden er ruime gebouwen voor op te rigten; dit noopte de uitvoerders van het testament gebruik te maken van

de magt hun door Busleiden verleend om nadere uitlegging te geven aan alles, wat duister was in zijne uiterste wilsbeschikking, en door den raad van Busleidens broeder en van Erasmus bijgestaan, besloot men tot de onmiddelijke aanschaffing van eigene gebouwen. Te Leuven op de Vischmarkt werd een huis aangekocht, dat een uitgang had op het plein der Augustijnen en een in de Schrynstraat: dit werd voor het collegie ingerigt, maar eerst in October 1520 door de leeraren betrokken; tot zoo lang werden de lessen in het klooster der Augustijnen gegeven. Veel strijd werd er nog gestreden, voordat het testament van Busleiden, dat zijne verwanten van een groot gedeelte van hunne erfenis beroofde, erkend werd, maar ook hier deed Erasmus, wat hij vermogt en vooral bij Gillis Busleiden, den broeder des overledene, riep hij hulp in om de eer zijner familie op te houden, en zelf heeft hij van die stichting kunnen zeggen: *cuius laudis non..minima portio debetur et eius germano, Aegidio Buslidio, qui sic favet fratris testamento, imo sic Litteris ipse litteratissimus, ut malit eam pecuniam iuvandis studiis omnium quam suis scriniis augendis dicatam.*

Het vuur van Erasmus welsprekendheid was reeds nu noodig om leven te geven aan de wankelende beginselen: later toen het werk begonnen was, was ook hij het, die van verre en nabij, door schrijven en spreken, den eersten leeraars in hunne roeping moed en kracht inboezemde; onder zulke voorteekenen werd in 1518 het collegie, dat even lang als de leuvensche Hoogeschool zou bestaan, geopend onder den naam van *collegium trilingue*, *collegie van de dry tonghen*, of *collegium Buslidianum* of *Buslidii*, maar dat bij de herstelling der Hoogeschool, niet weder uit zijne doodslaap zou opgewekt worden. Zien wij thans wat het lot van het collegie was in de eerste jaren van zijn bestaan.

Toen er eens besloten was tot de oprigting van het nieuwe collegie aan de leuvensche Hoogeschool, verloren de lasthebbers van Busleiden geen tijd: er was krachts-

inspanning en moed toe noodig geweest om het zooverre te krijgen, want er was hevige strijd tusschen de leden der Hoogeschool of in dit bevoorregte geleerde ligchaam plaats mogt gegeven worden aan een tak van onderwijs, die wel regt had om te bestaan, maar die door de meesten beschouwd werd als een openbaar ongeluk: de godgeleerden protesteerden, de regtsgeleerden schudden het hoofd, de faculteit der vrije kunsten was in een slechten luim; maar even als de zaak tegen Busleidens erfgenamen gewonnen was, zoo werd ook nu het pleidooi ten voordeele der letteren beslist, en Adrianus Barlandus, Rutgerus Rescius en Matthaeus Adrianus openden, als de fakkeldragers der optogten bij de Ouden, hunne lessen over het latijn, het grieksch en het hebreeuwsch in 1518 in de door de Augustijnen geleende zalen; maar het was niet genoeg aldus begonnen te zijn, men moest den openlijken of verborgen weerstand van magtige mannen overwinnen; de leden der Hoogeschool maakten nieuwe tegenwerpingen omtrent de hoedanigheid der leeraren: maar reeds in 1519 werden deze begiftigd met het regt om openbare lessen te geven, onder voorbehoud dat zij door de Hoogeschool gemagtigd waren; eindelijk den 18 October 1520 namen de leeraren van het collegie plegtig bezit van hun gebouw; deze waren toen Conrad Goclenius, Rutger Rescius en Jan Campensis; Jan Stercke van Meerbeke was hun voorzitter, en de provisoren waren volgens den wil des stichters de pastoor van de St. Pieterskerk, het lid van de Universiteit, dat belast was met het gewone voorzitterschap in de Sabbatinen (wekelijksche disputen van het collegie der godgeleerden) en de prior der Karthuizers te Leuven.

Volgens het testament van Busleiden moest men tot leeraren aan zijne stichting aanstellen mannen, doch ik laat hem hier liever zelf spreken: *viri undecumque eruditi, probatis moribus et vitae inculpatae, qui in dies legant et profiteantur publice in eo collegio tam christianos quam morales ac alios probatos auctores*

omnibus eo adventantibas, in tribus linguis, latina scilicet, graeca et hebraïca, diversis horis pro sua et auditorii commoditate distribuendis; dus keurde hij het gebruik goed, dat sedert de laatste helft der 14de eeuw te Leuven en in verscheidene scholen der Nederlanden was ingevoerd, om bij de lectuur der christelijke schrijvers, die in de middeleeuwen met voorliefde beoefend werd, ook die van de oude klassieke schrijvers te voegen: Erasmus was van hetzelfde gevoelen en zelden werd er misbruik van de klassieken gemaakt; dus kon men in dit opzigt aan zijne bepaling geen verwijt doen; de ware redenen van den voortdurenden tegenstand tegen het collegie van Busleiden zijn dus elders te zoeken; men zag namelijk dat het onderwijs in de talen een groot getal hoorders trok, dit verwekte naijver, men viel de studie der letteren aan en met het oog op hetgeen in deze jaren elders gebeurde belaadde men de leiders van Busleidens stichting met al den haat, dien men jegens die nieuwigheid-verkondigers koesterde, en wel voornamelijk Erasmus: deze woonde van 1517 tot 1521 in de zuidelijke Nederlanden en later volgde hij van verre met groote oplettendheid den draad der heimelijke kunstgrepen, die onophoudelijk tegen de stichting, die hij had zien geboren worden, op touw gezet werden; uit zijne brieven blijkt, hoe werkzaam deel hij nam aan de uitvoering van Busleidens plan en in welke betrekking hij onophoudelijk stond met de leeraren van dat collegie. Toen het zoover gekomen was, dat de belangen of de eer van geen ander wetenschappelijk ligchaam meer op het spel stonden met het bestaan van Busleidens collegie, begon men te twisten over den geest, waarin men de spraakkunst zou onderwijzen en vooral over hare toepassing op de teksten der Heilige Schrift en der kerkvaders: de studie der talen zou het christelijk geloof in gevaar brengen en de oude theologie zou te gronde gaan: men vreesde het licht, dat zijne stralen zou werpen over den oorspronkelijken tekst des Bijbels en de geheel nieuwe exegese des Nieuwen

Testaments verwekte wantrouwen: en toch was juist in dezen tijd het groote werk van Ximenes in Spanje voleindigd en Rome ontving dien arbeid met dankbaarheid: ook paus Leo X hechtte zijne goedkeuring aan de grieksche uitgave der Evangeliën van Erasmus; er heerschte dus overal wel groote weifeling in de gevoelens en de kleine schare van geletterden te Leuven was bijna bezweken voor het groot getal van aanvallers, indien niet elders meer liefde voor de letteren geleefd had, indien niet b. v. paus Adriaan VI, die toen reeds kardinaal was, deze merkwaardige woorden had gesproken: *bonas litteras non damno, haereses et schismata damno;* ook later werd het gezag van dienzelfden man met goed gevolg ten gunste van het collegium trilingue ingeroepen en hij heeft niet geaarzeld Erasmus zelf naar Rome te roepen, hoewel deze door eene partij in de kerk als ketter beschouwd werd; aan deze mannen van verlichten geest en vurige liefde voor de letteren is dus de dank verschuldigd, dat reeds drie jaren na de stichting van Busleidens collegie de beoefening der letteren te Leuven diepe wortels geschoten had en men daar somtijds omstreeks 300 hoorders telde. Wij kunnen hier den geheelen strijd van de duisternis tegen het licht niet volgen, maar willen ons vergenoegen de woorden van Erasmus neder te schrijven uit een brief aan zijn vriend Jacobus Tusanus, toen professor in het grieksch aan het collége de France: *naauwelijks was Busleidens collegie te Leuven gesticht, of er ontstond eene geweldige zamenspanning van allen, die meenden dat deze uitbreiding van studiën aan hunne bedoelingen en hunne belangen schade zou berokkenen; daarom heb ik den leeraren den raad gegeven geen woord te spreken ten nadeele van de professoren in de andere vakken, maar steeds zoo te handelen, dat zij de jeugd tot zich trokken, zoowel door vriendelijkheid van manieren als door ijver bij het onderwijs, en verder de onverzoenbare vijanden maar te laten twisten en hen elkander te laten ver-*

teren: niets is schooner, niets heeft meer kracht dan zulk eene wraak; zij hebben gehoorzaamd en eenige maanden later hebben zij bekend, dat zij door ondervinding hadden geleerd, hoe goed en gelukkig die raad was. De man, die zoo schrijven kon zag het onderwijs van het collegie telkens uitbreiden: dit bleef in overeenstemming met de behoeften van hen, die de lessen aan de leuvensche Hoogeschool bijwoonden en het werd tot het einde dezer eeuw niet gestoord; in deze jaren van zijn bestaan bewees Busleidens collegie de grootste diensten aan den lande door het vormen van eene menigte van aanzienlijke mannen, die in allerlei maatschappelijke betrekkingen hebben uitgemunt. Ik zeide daar tot het einde dezer eeuw, want sedert 1585, na den dood van Jan Verhaghen, den achtsten voorzitter, werd de stichting gedurende 20 jaren niet regelmatig bestuurd, de opengevallene leerstoelen bleven onvervuld en het onderwijs werd geschorst; toen in deze gewesten de orde eenigzins hersteld was, ging men in 1606 over tot het kiezen van een bestuurder, die in staat zou zijn om het collegie weder te herstellen; dit was Adrianus Baecx van Barlandt; hij deed eenige noodzakelijke verbeteringen aan het gebouw verrigten en in overleg met de provisoren werd het onderwijs in het latijn opgedragen aan Erycius Puteanus; het grieksch werd eerst onderwezen door Zoesius, later door Petrus à Castello, en eerst in 1612 werd de leerstoel in het hebreeuwsch opgedragen aan Valerius Andreas. Baecx behield tot in 1624 het bestuur van het collegie en ontzag moeite noch kosten om de zedelijke en stoffelijke belangen der stichting te beschermen: na hem is er slechts een voorzitter geweest, die eenigen roem kan wegdragen van de vervulling zijner pligten, namelijk de voorlaatste, Hendrik Wouters, die zich bekend heeft gemaakt door het deel, dat hij genomen heeft aan het onderwijs aan het algemeene Seminarium; bij gebrek aan orde gingen vele boeken en handschriften verloren en later vond men slechts weinige overblijfsels van eene boekver-

zameling, waar vroeger vele letterkundige schatten aanwezig geweest waren. In 1785 bestonden er nog slechts twee leerstoelen, die voor het grieksch en voor het hebreeuwsch; sedert 1768 was die voor het latijn niet meer vervuld; reeds sints twee eeuwen woonden de leeraars niet meer in het gebouw noch hielden daar tafel, maar ieder hunner had toen een honorarium van 150 guldens; het getal der beurzen was tot zes verminderd, waarvan vijf ieder van 70 gulden en eene van 20; want na de staatkundige en godsdienstige twisten der 15[de] en 16[de] eeuw had de stichting belangrijke verliezen in hare geldmiddelen geleden en in 1785 waren de jaarlijksche inkomsten de volgende:

opbrengst van bouw- en wei-landen .	*f*	488.18.»
opbrengsten van huizen	-	470.
opbrengsten van renten	-	732.10.3
Totaal . .	*f*	1691. 8.3.

De jaarlijksche uitgaven bedroegen toen *f* 1575, en de overblijvende *f* 116 werden besteed voor onvoorziene uitgaven; zoo stonden de zaken bij de opheffing van het collegie en toen in 1818 de nederlandsche regering zich rekenschap deed geven van den toestand der oude stichtingen, benoemde zij ook voor die van Busleiden nieuwe collatoren en bepaalde bij besluit van 13 April 1821, dat de inkomsten daarvan zouden strekken tot het oprigten van beurzen van *f* 100 à *f* 150.

Thans moeten wij het onderwijs zelf nader beschouwen, en zullen met het latijn beginnen: dit was toen bij uitsluiting de taal der wetenschap en der school en werd dan ook in de faculteit der vrije kunsten onderwezen; maar daarom bestond nog geene groote kennis van de voornaamste overblijfselen der latijnsche letterkunde; men miste de methode om de spraakkunst te leeren en deze moest

steunen op de lectuur van goed gekozene schrijvers; men miste letterkundige oefeningen, men miste de kritiek en deze moesten toch den weg tot den letterkundigen vooruitgang openen: slechts door persoonlijke krachtsinspanning hadden mannen als Erasmus en van Dorp die kennis en behendigheid verkregen om zulk latijn te schrijven, als wij nog met bewondering van hunne hand aanschouwen; dus is het duidelijk, dat onder deze omstandigheden regelmatige lessen in het latijn den jongelingen, die zich aan de wetenschappen gingen wijden, uitmuntend te stade kwamen; Barland en van Dorp deden daarenboven de comedies van Plautus en Terentius in het collegie door studenten ten tooneele voeren, om daardoor de leuvensche jeugd belangstelling in Romes taal te doen krijgen en haar eene naauwkeurige kennis daarvan te geven; later werd Plautus evenwel door Barland verbannen en zelfs mogt hij niet meer gelezen worden, want *foeda recenset et obsoleto utitur dicendi genere*, zoo als hij zelf schreef; als spraakkunst-leeraars moest men Aldus Manutius en J. Despautère volgen; de lectuur van de latijnsche dichters ging van Terentius over op Virgilius, dan op Horatius, vooral zijne brieven en uitgezochte oden; onder de proza-schrijvers werd de eerste plaats aan Cicero gegeven, dan volgde Julius Caesar en Titus Livius; Cicero en Plinius waren modellen voor den briefstijl; hieraan, gelijk ook aan het schrijven van gesprekken, werd toen vele moeite besteed. In dienzelfden geest werkten de eersten van Barlands opvolgers voort. Cornelius Valerius (1557—1578) grondde zijn onderwijs op eene gelijktijdige studie van Cicero en Virgilius en de lezing of de navolging van die schrijvers, die met voordeel met deze kunnen vergeleken worden; hierdoor vormde hij wel uitmuntende latinisten en ontstond er tevens eene school van critici, die toegerust waren met eene volmaakte kennis van den geest der latijnsche taal, van hare sierlijkheden en fijnheden: maar er waren tevens ook eenige van zijne leerlingen, die het gezag van de ware classici daardoor leerden miskennen en de latere schrijvers

meer algemeen bekend maakten; deze weinigen hebben helaas! te veel gehoor gevonden en reeds in de volgende eeuw openbaarden zich de treurige gevolgen van het laten varen der gezonde latijnsche letterkunde. Wel stond in den aanvang der 17de eeuw Busleidens collegie onder de bescherming van den magtigen naam van Justus Lipsius, maar juist toen in 1606 de lessen weder geopend werden, overleed deze en zij, die in deze eeuw de leerstoelen van Busleiden bekleed hebben, volgden de letterkundige en historische onderzoekingen niet, die de klassieke beschaving in de naburige landen zulke groote vorderingen deden maken: in die eeuw werd geen enkele tekst van een latijnschen schrijver, geen commentaar, geen kritisch werk daarover door de leeraren van Busleidens collegie uitgegeven; en de beoefening dier studie bestond in niets anders dan in het lezen van latijnsche historici, maar zoo, dat zij ook in deze studie geen enkel belangrijk resultaat hebben geleverd; de naam van leeraar voor het latijn was vervangen door dien van leeraar voor de geschiedenis. In de 18de eeuw herwon deze studie niets van haar ouden roem niettegenstaande den grooten dunk, dien men van sommige leeraren had: men volgde de gebrekkige rigting van uitlegging der historie, waaruit noch voor de literarische, noch voor de historische kritiek iets gewonnen werd; en in 1768 werd de leerstoel voor het latijn door de bestuurders der stichting opgeheven, óf tot bezuiniging, óf om het weinige nut, dat toen uit deze studie voortsproot.

Het grieksch, de sleutel tot ontelbare bronnen van wetenschap, die in het begin der 16de eeuw voor de meeste mannen van studie gesloten bleven, kon toen slechts met ontzaggelijk vele moeite geleerd worden; dus was een regelmatig onderwijs daarin wel noodzakelijk; de hulpmiddelen waren zeer beperkt, want slechts hier en daar was een grieksch boek te krijgen en de spraakkunsten waren te geleerd: mondeling onderwijs was het eenigste middel om den chaos van het grieksch te ontwarren en dus was de oprigting van een leerstoel voor die taal aan de leuvensche

Hoogeschool ook van het grootste belang: hierdoor toch kregen de leuvensche studenten een gids, die hen van de eenvoudigste beginselen tot de wezenlijke moeijelijkheden, die tot den geest dezer taal behooren, zou leiden; en met welwillendheid werd dan ook alles opgenomen, dat licht kon verspreiden over dat nieuwe gedeelte der geleerde oudheid, dat slechts door de getuigenissen der latijnsche schrijvers bekend was: sedert dien tijd ontstonden er mannen, die bekwaam waren om de grieksehe teksten ten voordeele der wetenschap, der geschiedenis en der spraakleer uit te leggen en toen men eens overtuigd was, hoe groot nut de studie van het grieksch aanbragt, ontbrak de ijver om te leeren niet. In den beginne had men weinig keus om goede schrijvers te lezen, daar men de reeks der beste schrijvers nog niet bezat en men dus hierbij niet met genoegzame kennis van zaken handelen kon. Rescius nam eerst schrijvers óf van eene al te bijzondere óf van eene al te ernstige soort, maar spoedig zag hij in, dat zijne leerlingen meer nut zouden trekken uit schrijvers van aangenamer inhoud en gemakkelijker studie, zooals Lucianus en vooral Xenophon; zijn opvolger Amerotius hield zich meer met de spraakkunst bezig en zij, die later den leerstoel voor het grieksch vervulden, hebben hunne lessen zoowel aan de heidensche schrijvers als aan de kerkvaders gewijd.

De regten der christelijke letterkunde werden dus gehandhaafd naast die der meesterstukken van Griekenland en Rome; wel zagen sommigen zedelijk gevaar in het lezen der schrijvers uit de heidensche oudheid, maar het waren eerder de nieuwere werken, de volkspoëzie, de romans, die de zeden toen, gelijk ook nu, zouden bederven; te dikwijls heeft men Grieken en Romeinen de schuld gegeven van al het kwaad, waarvan de oorzaak toch veel naderbij lag, daar men aan de schrijvers der middeleeuwen alleen volmaakte deugd en volkomene regtzinnigheid toeschreef; aan het collegie van Busleiden heeft men het evenwigt tusschen de christelijke en heidensche oudheid

weten te bewaren, en zoo is de lust voor letterkundige studie daar verspreid en de kritische geest, zonder welken geene goede geleerdheid kan bestaan, gescherpt.

Men kan die letterkundige beweging uit het onderwijs aan het collegium trilingue ontstaan het best beoordeelen naar de vele werken over philologie, literatuur en kritiek, die door zijne leeraars zijn geschreven, en bij een onderzoek van die werken bemerkt men zonder moeite, dat de snelle toeneming en voorspoed der studie van de oude talen van het Belgie der 16de eeuw toe te schrijven is aan het door hen gemaakte begin; ook ontwikkelde zich te Leuven onder Thierry Martens, Rescius en Gravius de drukkunst in groote mate, zoowel door de noodzakelijkheid om goede teksten der schrijvers te bezitten, als door de wijze, waarop die mannen hun vak begrepen, zoodat zij hunne kunst tot een magtig hulpmiddel deden dienen om de philologische studiën te bevorderen: en sedert den tijd, dat men een overvloed van goede tekstuitgaven had, verkreeg de grieksche philologie te Leuven even groote belangrijkheid als de latijnsche. Ook was er nog eene andere reden, waarom de studie van het grieksch zoo toenam: de vertaling der grieksche schrijvers in het latijn was de aanvulling van den arbeid, die ondernomen was om de schrijvers zelve uittegeven; dit was toen een werk van dringende noodzakelijkheid, want eene goede vertaling gold zooveel als een commentaar, en het verrijkte de spraakkunst dagelijks met nieuwe opmerkingen uit de bronnen zelve geput. Erasmus was ook hierin voorgegaan, Nannius deed hetzelfde en het is merkwaardig te lezen, wat deze daaromtrent schrijft in de opdragt zijner vertaling van Demosthenes rede tegen Leptines.

Was men slechts op dien goeden weg voortgegaan; maar de beoefening van het grieksch ging in de 17de eeuw evenzeer achteruit als die van het latijn: deze achteruitgang was zoowel zigtbaar in het getal van hen, die er zich op toelegden als in de resultaten, die men kreeg: de schuld lag niet aan de eerste leeraren in het grieksch

in deze eeuw; Stockmans en Castellanus deden beiden veel om den lust tot studie op te wekken, maar beiden bleven te korten tijd om vrucht van hun werk te zien: na den dood van den laatsten in 1632 verviel het grieksch zigtbaar, hoewel men regt moet laten wedervaren aan den ijver, waarmede Fr. Martin, een Ier van afkomst (1683—1722), zijne taak behartigde. Hadden in den loop der 16de eeuw vele gegradueerden in de regten de lessen over het grieksch bijgewoond om hunne historische en literarische kennis te vermeerderen, thans was het anders; men zag zelfs de studenten in de regten en in de theologie die lessen niet meer bijwonen: maar sedert dezen tijd hadden dan ook de regtsgeleerden niet meer dien roem van letterkundige beschaving, die hunne voorgangers versierd had, de theologische studiën werden niet meer gevoed door de lectuur der Patres en in dezen tijd verscheen te Leuven geen werk over de grieksche patrologie. Na Martins dood talmde men lang met de benoeming van een opvolger; maar met den opvolger kwam er geene reactie, en ook in de 18de eeuw ontmoet men geen enkel grieksch werk te Leuven geschreven, dan de spraakkunst van Leemput, die in het laatst dier eeuw verscheen (in 1782, herdrukt in 1797), waarin veel helderheid van spraakkunstige kennis en groote beknoptheid van methode doorstraalt.

Het hebreeuwsch was in de scholen der Nederlanden in de 16de eeuw niet geheel onbekend; reeds waren hier door Rudolf Agricola en Jan Wesselus eenige grondbeginselen van die taal bekend geworden; maar hoewel de studie van het hebreeuwsch in Duitschland en Spanje reeds ver gevorderd was, zoo was alles wat men hier daarvan wist, slechts beperkt binnen de enge grenzen der eerste grondbeginselen: dus was methodisch onderwijs in die taal wel hoogst noodzakelijk en kon niet gescheiden worden van dat in de twee andere geleerde talen; Erasmus zag de hooge waardij van het hebreeuwsch zoowel uit een godsdienstig als een wetenschappelijk oogpunt in, maar in zijne jeugd had hij

er zich niet genoeg op toegelegd, zoodat hij op gevorderden leeftijd er geene vruchten van trok; te Leuven had zich reeds in 1516 Matthaeus Adrianus neêrgezet om bijzondere lessen in het hebreeuwsch te geven; Martin van Dorp, die de Heilige Schrift aan het Collegie van den H. Geest onderwees, trok openlijk partij voor die taal en hoewel zelf onervaren in het grieksch, dorst hij van de toekomstige godgeleerden eischen, dat zij in beide deze talen even bekwaam moesten zijn; toen van Dorp in 1525 stierf, bestond er te Leuven reeds eene kweekschool van grieksche en hebreeuwsche philologen vol van ijver en talent: wel was de studie van het hebreeuwsch om de bijzondere natuur dier taal het doel van een klein getal studenten, maar toch was zij, ook wat het uitwendige betreft, niet achterlijk; de reeds genoemde Martens, die voor niemand behoefde onder te doen in het drukken van latijnsche werken en voor het grieksch weinige mededingers had, die het tegen hem konden uithouden, wilde ook in het hebreeuwsch niet achterblijven; zelf bekend met die taal gaf hij, waarschijnlijk in 1520, de bouwstoffen uit voor een hebreeuwsch woordenboek; en de eerste leeraar Jan Campensis deed voor de spraakleer, wat de geleerde drukker voor de lexicographie gedaan had; zijn opvolger Andreas Gennep onderhield denzelfden geest van ijver bij zijne leerlingen en besteedde aan het philologisch onderwijs van het hebreeuwsch eene zorg, die goed beloond werd, want door hem ontstond dat geslacht van hebraisten, dat in de 16[de] eeuw het sieraad en de steun der theologische studiën geweest is; zelfs begeerden de studenten in de theologie in 1563 van den leuvenschen magistraat, dat er dagelijks les in het hebreeuwsch zou gegeven worden, maar dit verzoek schijnt zonder gevolg gebleven te zijn. De ongelukkige tijden van het laatste gedeelte dezer eeuw bragten ook aan deze studie een gevoeligen slag toe, want na het vertrek van Pierius van Smenga bleef ook deze leerstoel lang onvervuld.

Men kan geen beter oordeel vellen over het gewigt dat

het onderwijs in het hebreeuwsch te Leuven had, dan door een oog te slaan op den arbeid van bijbelsche uitlegkunde, die, gegrond op de kennis dier taal, hier verrigt werd; de paraphrases der Psalmen en van den Prediker door Campensis moesten iedereen opmerkzaam maken op het nut dezer taal en hare veelvuldige toepassing, en lang na hem hebben deze werken hunne wetenschappelijke waarde behouden; onder de medewerkers aan de Biblia quinquelinguia komt een leerling van Gennep voor, Augustinus Hunnaeus, die ook als plaatsvervanger van Gennep aan Busleidens còllegie het hebreeuwsch onderwezen heeft, en Jan Guilielnius Harlemius belastte zich behalve met het algemeene overzien van het geheele werk met de vervaardiging van den Index Biblicus en de Variae Lectiones in den Apparatus Sacer van den Polygloot. Was deze bloei slechts van blijvenden aard geweest; maar in de 17de eeuw werd het onderwijs in het hebreeuwsch beperkt binnen de eerste beginselen, en hoewel de leeraren dikwijls in het openbaar stellingen verdedigden, die de noodzakelijkheid van eene grondige kennis der bijbelsche taal betoogden, zoo verscheen er geen werk van eenig belang, dat betrekking had op de gewijde letterkunde noch eenige uitlegkundige onderzoeking; in de 18de eeuw deden eenige mannen vele moeite om grondige kennis van het hebreeuwsch te bewaren bij die jongelieden, die in de godgeleerdheid studeerden; van Hoven had een uitmuntend doel, maar eene school vormde hij niet; Hendrik van Bukentop en J. J. Guyaux, leeraren in de heilige schrift, bevalen wel het nut dier studie aan, maar deden niets om de slaperigheid en de vooroordeelen weg te nemen; Paquot sloeg de handen aan het werk, maar de omstandigheden verijdelden zijne pogingen; evenmin kon Heuschling door de omwenteling iets tot stand brengen.

Zoo stonden dus de zaken in het laatst der vorige eeuw in alle opzigten slecht; de onmogelijkheid, waarin de beste leeraars verkeerden om den lust voor studie op te wekken, bewees genoegzaam,. dat de toestand van den

geest der jongelieden even slecht was als de denkwijze van invloedrijke mannen, die verpligt waren voor de bevordering van alle wetenschappen te waken; vele dwalingen en misbruiken gaven elkander de hand en spanden zamen tegen het belang der wetenschappen en men kan zich niet zeer verwonderen, dat bij dien stilstand van wetenschappelijke kennis, ook het collegium trilingue, de stichting van Busleiden en Erasmus, bezweek.

Om onze lezers eenigzins bekend te maken met de leeraren aan Busleidens collegie, willen wij hier eene lijst van hunne namen geven:

Leeraren in het latijn:

I.	Hadrianus Barlandus	1518—1519.
II.	Conradus Goclenius	1519—1539.
III.	Petrus Nannius	1539—1557.
IV.	Cornelius Valerius	1557—1578.
	vacant tot	1586.
V.	Guilielmus Huismannus	1586—
VI.	Justus Lipsius.	
VII.	Eryceus Puteanus	1607—1646.
VIII.	Nicolaus Vernulaeus	1646—1649.
IX.	Bernardus Heimbachius	1649—1664.
X.	Christianus a Langendonck . .	1664—1669.
XI.	Joannes Baptista Victor de Schuttelaere	1669—1683.
XII.	Dominicus Snellaerts	1683—1688.
XIII.	Leonardus Gautius	1683—1693.
XIV.	Bernardus Desirant	1689—1701.
XV.	Jean François de Laddersous . .	1705—1720.
XVI.	Christianus Bombaeus	1730—1741.
XVII.	Gerard Jean Kerckherdere. . . .	1722—1738.
XVIII.	Henri Joseph van der Steen . .	1741—1768.

Leeraren in het grieksch:

I.	Rutgerus Rescius	1518—1545.
II.	Hadrianus Amerotius	1545—1560.
III.	Theodoricus Langius	1560—1578.

IV.	Guilielmus Fabius	1578—1590.
V.	Gerardus Corselius	1591—1596.
	vacant tot	1606.
VI.	Henricus Zoesius	1606—1607.
VII.	Petrus Castellanus	1609—1632.
VIII.	Petrus Stockmans	1632—1643.
IX.	Matthieu Theige	1643—1652.
X.	Jean Normenton	1652—1654.
XI.	Bernardus Heymbachius	1654—1664.
XII.	Jean de Hamere	1664—1680.
XIII.	Rutger van den Burgh	1681—1690.
XIV.	François Martin	1683—1722.
XV.	Aegidius Franciscus Audenaert .	1723—1732.
XVI.	François Claude de Guareux . .	1732—1740.
XVII.	Jean-Baptiste Zegers	1741—1782.
XVIII.	Jean Hubert Joseph Leemput . .	1782—1787.
XIX.	Jean-Baptiste Cypers	1790—1791.
XX.	Antoine van Gils	1791—1797.

Leeraren in het hebreeuwsch:

I.	Matthaeus Adrianus	1518—1519.
II.	Robertus Wackfeldus.	1519.
III.	Robertus Shirwodus	1519.
IV.	Johannes Campensis	1520—1531.
V.	Andreas Gennepius	1532—1568.
VI.	Johannes Guilielmus Harlemicus .	1568—1569.
VII.	Petrus Pierius a Smenga . . .	1569—1577.
	vacant tot . .	1612.
VIII.	Valerius Andreas	1612—1655.
IX.	Joannes Sauterus	1656—1679.
X.	Jean Herrys	1679—1704.
XI.	Jean Guillaume van Hove. . .	1704—1723.
XII.	Gisbert Joseph Hagen	1726—1750.
XIII.	Jean Noel Paquot	1755—1772.
XIV.	Gerard Deckers	1774—1782.
XV.	Joseph Benoît de Mazière . . .	1782—1786.
XVI.	Etienne Heuschling	1790—1797.

Van al deze leeraren geeft Nève in zijne Verhandeling meer of min uitgebreide levensbeschrijvingen; wij kunnen slechts hunne namen noemen, maar moeten toch eenige opheldering geven omtrent personen, die volgens bovenstaande lijst gelijktijdig de leerstoelen bekleedden; men weet niet tot welk jaar de 5de leeraar in het latijn, Huismannus, die betrekking bekleed heeft; in 1589 geeft hij zich zelf nog dien titel; als zijn opvolger hebben wij Justus Lipsius genoemd: deze woonde sedert 1576 te Leuven, vertrok in 1579 naar Leiden, maar keerde, misschien door de Staten van Brabant geroepen, in 1591 naar Leuven terug; gunstig ontvangen bij de geheele leuvensche Hoogeschool werd hij begiftigd met eene gratificatie uit Busleidens fonds, maar het is niet waarschijnlijk dat hij in het collegium trilingue eenige les gegeven heeft, daar dit tot 1606, het jaar van zijn overlijden, aan de grootste verwarring bleef blootgesteld; had hij na dien tijd geleefd, hij zou voorzeker toen het onderwijs in het latijn op zich genomen hebben: ten gevolge van deze onderstelling en ook van het honorarium dat hij genoot, wordt hij onder de leeraars van Busleidens collegie opgenomen. Verder komen Gautius (1689—1693) en Désirant (1689—1701) gelijktijdig voor: dit kwam voort uit een geschil tusschen de provisoren, die Gautius benoemd hadden, en den stadhouder van Belgie, François Antoine de Agurto, markies van Castanaga, die den Augustijner monnik Désirant benoemd had; de zaak werd lang gerekt, in 1693 hield Gautius op met zijne lessen en in 1705 nam hij eerst zijn ontslag, vandaar dat eerst in dit jaar aan Désirant een opvolger gegeven werd. Bombaeus, die in 1720 tot leeraar voor het latijn benoemd was, bemoeide zich weinig met de vervulling zijner pligten; daarom werd hij reeds in 1721 vervangen door Lambert de Jeneffe uit Huy, die slechts één jaar deze betrekking bekleedde; toen werd Bombaeus weder hersteld, maar ten gevolge van zijne slechte gezondheid en zijne vele andere bezigheden, gaf hij het onderwijs in het latijn over aan Kerckherdere, hoewel hij zelf

altijd den titel behield, gelijk dan ook eerst na zijn dood in 1741, en niet na dien van Kerckherdere in 1738, een opvolger benoemd werd. Onder de leeraars voor het grieksch vinden wij van den Burgh en Martin gedurende een zevental jaren met dezelfde betrekking bekleed: de eerste was in 1681 benoemd, maar ten gevolge van den tegenstand van een der provisoren beklom hij den leerstoel nooit; in 1690 werd hij tot eene andere betrekking geroepen; Martin was insgelijks in 1681 benoemd, doch eerst twee jaar later in het bezit van zijn leerstoel gesteld, toen de raad van Brabant het over hem en van den Burgh gevoerde proces ten zijnen gunste besliste.

Ons overzigt zou niet volledig kunnen heeten, indien wij nu ook nog niet een blik vestigden op de algemeene gevolgen, die Busleidens stichting gehad heeft: wij zullen trachten aan te wijzen, wat de studie der letteren tot beschaving en veredeling van het verstand heeft uitgewerkt bij de talrijke leerlingen, die de lessen in de oude talen hebben bijgewoond, zooals zij sedert de stichting van Busleidens collegie aan de leuvensche Hoogeschool werden gegeven; indien men bij deze gevolgen voor de maatschappij nog de onderscheiding voegt, die den leeraren, wier schriften de philologie en de kritiek zulke groote schreden voorwaarts deden gaan, ten deel viel, zal het niet twijfelachtig zijn, of het collegie der drie talen heeft in de eerste eeuw van zijn bestaan ten volle beantwoord aan het doel zijner stichting, en dat het niet overtroffen wordt door andere instellingen van dien aard, die in ditzelfde tijdvak beroemd zijn geweest.

De roem van het collegium trilingue verspreidde zich weinige jaren na de stichting reeds buiten de grenzen des lands en verschillende soorten van hoorders volgden dagelijks de lessen der leeraars; de invloed van deze werd ook buiten de openbare lessen opgemerkt; nu eens gaven zij

raad, dan weder hielden zij geleerde gesprekken en zelfs gaven zij bijzonder onderrigt aan de zonen van aanzienlijke familiës; den edelman werd onderwijs gegeven in de beginselen der welsprekendheid, hij werd met de verhevene schrijvers der oudheid bekend gemaakt; den aanstaande man van wetenschap werden de spraakleer en de regels der kritiek medegedeeld en zoo trachtten de leeraren te voldoen aan de verschillende behoeften, die bij een zoo groot getal van leerlingen bestonden. Nog geene eeuw was er verloopen, toen reeds wijd en zijd eene menigte mannen kon aangewezen worden, die de achting, waarin zij stonden en het nut, dat zij hun land aanbragten, aan Busleidens collegie verschuldigd waren: Valerius Andreas de geschiedenis dezer stichting tegen het einde der 16de eeuw schetsende vreest niet namen te noemen van edelen en staatslieden, legerhoofden en regenten, schrijvers en geleerden, wier namen toen aan ieder bekend waren en die eens op de banken van zijne gehoorzaal gezeten hadden; de redenaar noemt in ééne groep de hertogen van Aerschot, de prinsen van Oranje en Espinoy, de graven de Lalaing, van Mansfeldt en de Berlaymont, eene menigte baronnen en eene groote schare van vreemdelingen, die óf in de wetenschappen óf in het staatsbestuur óf ook in de krijgsdienst grooten naam verworven hadden: wij willen slechts Jean en François Sauvage noemen en Carolus Laurinus, Arnold de Mérode, Willem en Michel Enckevoord, Arnold Sasbout, Nicolaas Assendelft en daarenboven nog Viglius en Hopperus. Dus was de wensch van Erasmus vervuld: de regeerders der Nederlanden vonden in de leerlingen van Busleidens collegie ervarene secretarissen, raadslieden van groot verstand en welsprekende gezanten; het hof werd bevolkt met edellieden, die dien naam door eigen adel, niet door dien hunner voorvaders, ten volle verdienden. Als wij ons oog op die klasse van leerlingen rigten, die de letteren om haar zelve beoefenden, zien wij hen toevertrouwd aan eene verstandige leiding, die in hen den smaak voor philologische studiën ontwikkelt, hen

daarvan de ernstige zijde kennen en naar eene nuttige toepassing zoeken doet; velen begaven zich ook uit een godsdienstig oogpunt tot de studie van het grieksch, want zij wilden zelf in staat zijn den tekst van het Nieuwe Testament te verklaren en voelden zich aangetrokken tot de grieksche patrologie en tegen het einde der 16[de] eeuw had Belgie velen, die zich zoowel met de christelijke als met de heidensche grieksche oudheid bezig hielden. Er waren onder de leerlingen van Busleidens stichting ook velen, die de kennis van grieksch en latijn deden dienen voor hunne volgende studie in de regten of in de geneeskunde: het literarisch beginsel had toen de eerste plaats zoowel in de opleiding van den toekomstigen regtsgeleerde als in die van hem, die later het land zou besturen: wij noemden reeds Viglius en Hopperus.

De leerwijze, die de jongelieden gevormd aan het collegium trilingue naar hunne eigene woonplaatsen teruggkeerende genoten hadden, verspreidde zich meer en meer; de boeken óf door de leeraars óf door de leerlingen uitgegeven bevorderden de kennis en de beoefening der oude talen; de grieksche spraakkunst van Amerotius was langen tijd de gids voor ieder, die zich in die taal oefende en verloor haar nut niet, toen Cleynaerts (die zelf wel geen leeraar aan het collegie geweest is, maar toch veel tot zijn bloei heeft bijgedragen) eene kortere handleiding uitgegeven had; deze beiden vinden eene aanvulling in het werk van J. van der Varen over de syntaxis; al deze werken hebben veel bijgedragen om het grieksch als vak van onderwijs voor de jeugd te doen opnemen. Guilielmus Fabius (1578—1590) maakte een nieuw werk over de grieksche syntaxis, maar daarin steunde hij voornamelijk op het door van der Varen geleverde.

Het latijn oefende de schranderheid van vele letterkundigen in België, die spraakkunsten schreven om de studie te helpen bevorderen en de leerwijze van het collegium trilingue bragt menige nuttige wijziging in het onderwijs in de spraakkunst en de rhetorica, dat gegeven werd in

de faculteit der vrije kunsten, en verscheidene geslachten van studerenden verkregen te Leuven eene zuivere, sierlijke, rijke en overvloedige latiniteit, zonder overlading of gemaaktheid; zij, die volhardden in het lezen der Ouden, bezaten voor het grootste gedeelte eene groote mate van zelfstandig oordeel, dat de critici maakt; dit blijkt uit de uitgaven, waarmede zij zich belastten en uit hunne geschriften, die voornamelijk aan de romeinsche geschiedenis en de latijnsche letterkunde zijn toegewijd. Justus Lipsius bragt helaas! zonder het te willen, hieraan een grooten slag toe; men wilde den geleerden, genialen man navolgen en men viel.

Er zijn talrijke feiten, die bewijzen met welk een vuur het onderwijs van Busleidens collegie de leuvensche studenten bezielde; een van de merkwaardigste is het verlof, dat aan vreemdelingen gegeven werd om openbare lessen over de philologie en de letteren te houden; dit was alleen ten gevolge van de begeerte naar kennis, die zich van de gemoederen had meester gemaakt. Dus werden in den tijd, dat het collegium trilingue het drukst bezocht werd, nog afzonderlijke lessen gegeven door mannen als Cleynaerts, van der Varen, Jacob Ceratinus, Joachim Polites, Hieronymus Elenus, Boëtius Epo, Jacobus Amyot, Jan Sturm, Isaäc Levita en zijn zoon Stephanus. Groot waren ook de diensten, die de leerlingen dezer stichting bewezen hebben aan vreemde scholen; spoedig na de oprigting gaven reeds verscheidene belgische philologen te Parijs onderwijs; Bartholomeüs Masson of Latomus werd tot den leerstoel voor het latijn aan het collége de France beroepen, waar Joannes Straselius het grieksch onderwees; Suffridus Petri of Sjoerd Peeters, een Fries van geboorte, deelde aan zijn vaderland de kennis mede, die hij op het collegium trilingue verkregen had en eenige jaren later werd hij door den academischen senaat van Leuven naar Erfurt gezonden, toen de Hoogeschool aldaar in 1557 aan de leuvensche een hoogleeraar voor het grieksch en het latijn verzocht; later in de Nederlanden teruggekeerd verving hij aan het

collegie van Busleiden eenigen tijd Th. Langius en nam toen de verklaring van Pindarus op zich. Jan Bosch of Boschius, mededinger van Valerius voor den leerstoel van Nannius en leerling van het collegie, werd in 1568 tot leeraar in de welsprekendheid te Ingolstadt benoemd, waar nog een ander leerling, Godfried Fabricius, de gewijde letteren onderwees, daartoe door Hertog Willem van Beyeren geroepen; ook Lindanus, hoogleeraar in de Heilige Schrift te Dillingen (1553—1556) en Fr. Balduinus van Atrecht, de beroemde regtsgeleerde, hadden dezelfde meesters gehad. Onder den invloed van Busleidens leeraren vormde zich een geslacht van schrijvers, philologen en geleerden, wier namen ons het letterkundig leven van die dagen voorstellen als op zijn hoogsten trap van ontwikkeling gekomen;. Andreas Schotius, die zelf te Leuven gestudeerd had, noemde in 1581 al de toen reeds beroemde mannen op, die vol van wetenschap en geleerdheid uit Leuven waren voortgekomen, even als oudtijds de helden uit het trojaansche paard; daar zijn de namen van Lipsius, Giselinus, Gifanius, Douza, Torrentius en nog vele anderen, die den Nederlanden tot sieraad strekken. Zoo had dan de stichting van Busleiden eene menigte werkzame en oordeelkundige letterkundigen voortgebragt; zij had de studie van grammatica en philologie geleid en in het geheele land bevorderd, en dat in een tijd, waarin Duitschland beroemd werd door de hervorming maar ook door de tooneelen van wanorde, die haar volgden: men moet de omstandigheden in aanmerking nemen, die in Duitschland den vooruitgang der wetenschappelijke beschaving zoo zeer tegenhielden, maar men moet toch ook de diensten waarderen, die het onderwijs te Leuven zoowel in de Nederlanden als in de naburige rijken aan de wetenschappen bewees: het is voor België eene roemrijke herinnering, dat het een begin gegeven heeft aan die ontwikkeling en al kennen wij het verval dier school in later tijd, wij kunnen niet zonder bewondering dien tijd van bloei aanschouwen, die met Erasmus begint en met Lipsius eindigt: en

toch heeft het collegium trilingue alleen gebloeid door de sympathie van eene talrijke schare van jongelingen en door de standvastige volharding der leeraars; jammer is het, dat zijne roem zoo spoedig taande, maar daarbij moet men ook het oog houden op de omstandigheid, dat dergelijke instellingen elders door groote vorsten werden ondersteund, maar dat het bestuur der nederlandsche gewesten nooit iets voor Busleidens stichting gedaan heeft.

Hiermede meen ik het collegie van de dry tonghen eenigzins te hebben doen kennen; mogt de een of ander door het geschrevene opgewekt worden Nèves verhandeling zelve ter hand te nemen, het zal hem niet berouwen.

A. H. G. P. van den Es.

PINDARUS.

OLYMPISCHE ZEGEZANGEN.

Pindarum quisquis studet æmulari,
Jule, ceratis ope Dædalea
Nititur pennis, vitreo daturus
Nomina ponto.

(Horat. Carm. IV. 2. init.)

Zoo zong de Venusijner zwaan,
En waarheid was, wat hy voorspelde. —
Ik poogde d'aadlaar in zijn vlucht
Van verr' te volgen door de lucht,
Daar hy wel ras my 't oog ontsnelde.
Ik weet, hoe nu voortaan
De veedren der geleende wieken
Naar de avondzon, naar 't uchtendkrieken
Verstrooid, daar drijven op den wind,
Hoe, 't lijk in 't diepst der zee gezonken,
Ik met geen naroem ooit zal pronken. —
Genoeg... 'k heb Pindarus gemind.

IV.

AAN

PSAUMIS VAN CAMARINA.

Zeus verheevne, die den donder, 't onvermoeibaar dravend ros,
Fier befchrijdt, zijne aandrift tempert, of de teugelriemen los
Zwieren laat langs nek en fchoften, — aan uw wil getrouw verknocht,
Hebben uwe Dienaresfen, door de klanken aangezocht
Van mijn veelbegaafde cither, my met onverpoosd geweld
Tot getuige van den kampprijs, d'eelften kampprijs aangefteld,
En de harten van de braven, door geen valschheid ooit bekoord,
Hebben de aangename tijding vrolijk juichend aangehoord, —
Zoon van Cronus, die den Ætna op den trotfchen Typhon wringt,
En zijn honderdhoofdig lichaam door de zware pers bedwingt,
O verfmaad de jubeltonen van 't Olympisch zegelied,
Om der Dank- en Gunstgodinnen, uwer dochtren wille niet!

Ja, de glans is onverdoofbaar van de wijdvermaarde deugd. —
Psaumis vierspan mocht verwinnen, en de faam verbreidt met vreugd,
Hoe d'olijventak van Pifa hem bekroonend, roem en eer
Aan 't gelukkig Camarina ruim verzekert door haar Heer.
Hoor de Godheid zijne wenfchen! 'k Roem den held, die 't edel paard
Opkweekt tot de prijsbehaling, en noch goud noch arbeid fpaart,
Om aan disch- en feestgenooten gulle vriendfchap aan te bien,
By de burgren vrede en eendracht, welvaart om zich heen te zien,
Levend voor het heil van andren, met een onbefmet gemoed:
Dit was 't doel van al zijn pogen, daartoe was hy opgevoed.
'k Zal de waarheid niet verkleuren door de valschheid mijner reên:
Eén bewijs voor 's menfchen grootheid... de ondervinding is 't alleen.

Schoon de grijsheid hem ontſierde, was de zoon van Clymenus
Krachtig toch van hand en voeten, en hy wreekte zich aldus:
Hoe belacht door Lemnus vrouwen, trad hy in der helden baan,
Hulde zich in ſtalen waapnen, ving den wedſtrijd moedig aan,
En verwon de ſnelle zonen van den norſchen Boreas,
Waar Hypſipyle, by 't lijkſpel hares vaders, richter was:
Zoo, dus ſprak hy, is mijn vlugheid, hand en hart zijn haar gelijk,
O niet te aller tijd van de inborst is de kleur der lokken 't blijk,
Somtijds dragen grijze haren, die nog jeugdig zijn en ſterk,
Schijnen ongeſchikt te wezen voor der helden roemrijk werk.

V.

AAN

PSAUMIS VAN CAMARINA.

Lieflijk als de geur der bloemen is de hoogverheven deugd,
Die Olympia bekransd heeft; o, ontfang in 't hart verheugd
't Schoon geſchenk, dat Psaumis aanbiedt, dochter van den Oceaan,
't Rustloos dravend ſpan der Muilen bracht hem de overwinning aan,

Die de luister, Camarina, van uw ſtad nog heeft vergroot,
Toen hy 't twaleftal der Goden op hun feest zijne offers bood,
Daar hy 't outerblad geſtadig met der ſtieren bloed beſproeit,
Om den prijs der eere kampend, 't vijftal dagen onvermoeid,

Met zijn Vierſpan, Muil en Renner. — U toch maakte hy beroemd,
Als hy zijnen vader Acron en den nieuwen zetel noemt.

2.

Van Oenomaus verblijf-plaats en van Pelops, zoo bemind,
Komend, volk- en ſtadbeſchutſter Pallas, viert hy welgezind,
't Statig woud u toegeheiligd, 't vruchtbaar overvloedig nat,
Dat de ſtroom Oanus meevoert, dat het inlandsch meir bevat,

En de eerwaarde watergolven, waar de Hipparis het heir
Mede drenkt, de trotfche ftammen van het bosch met fnelheid neer-
waart doet drijven, daar aan d'oever woon- by woonftee telkens rijst,
En men 't volk, zoo traag voor dezen, heden om zijn' ijver prijst.

Altijd ftrijden moeite en kosten met gevaren om de deugd.
Wijs is naar der burgren oordeel, die in voorfpoed zich verheugt.

3.

Redder Zeus, die in de neevlen hoog op Cronus heuvel troont,
't Breede ftroomnat van d'Alpheus eert, en Idaas grot bewoont,
't Lydisch fpeeltuig vergezelle mijner woorden klank gedwee,
Daar ik fmeekend tot u nader, o verhoor, verhoor mijn bee:

Eere en luister zy het aandeel dezer burgren vroeg en fpa!
Boven al van u, o dappre, winnaar van Olympia,
U verheugend in de rosfen, aan Pofeidon toegewijd,
Zy uw ouderdom gelukkig tot des levens laatften tijd,

Psaumis, door uw zoons omgeven! — Die welvarend is en rijk,
Die bezitting heeft en aanzien, is voorwaar een' God gelijk.

J. D. Ankringa.

Latijnsche Spraakleer door Dr. A. W. DE KLERCK, *Praeceptor aan het Stedelijk Gymnasium te* Amsterdam. *Vrij bewerkt naar* Dr. RAPHAEL KUHNER. *Derde stuk. Woordvoeging*, 2e *afdeeling*, *versbouw en algemeen register*. Amsterdam, Gebs. KRAAY. 1859.

Wat in dit deel gevonden wordt geeft de titel genoegzaam te kennen. Het is onnoodig dit uitvoeriger op te geven, daar toch elk kenner der latijnsche taal, en wie anders leest eene recensie als deze? dadelijk weet: wat na zulk een titel te verwachten is. Ik zal mij slechts bepalen met te zeggen, dat de hier voor de hand liggende stof mijns inziens zeer helder, wijsgeerig en grondig bewerkt is, zoodat het voor eenen student in de letteren allezins nuttig zijn zal, wanneer hij dit deel goed bestudeert. Ook voor gymnasiasten is het allezins bruikbaar, wegens de uitvoerige registers, die 51 blz. in drie kolommen beslaan, en het opzoeken zeer gemakkelijk maken. Hierdoor kunnen gymnasiasten bij het maken van thema's en het vertalen in dit boek de regels, die zij behoeven, ligtelijk vinden. Of zij daarom het fijne en eigenlijk wijsgeerige van deze syntaxis zullen vatten, is eene andere vraag. Ik heb meermalen opgemerkt, dat er tegenwoordig op vele plaatsen eene heillooze verwisseling bestaat tusschen de leerboeken, die op eene school gebruikt worden, en de

hersens der discipels. Wanneer iemand meende, dat het gebruik van wijsgeerige leerboeken een waarborg voor wijsgeerige denkwijze bij de discipels was, dan zou hij zich zeer vergissen. Zij doen er mede, zooals de meeste kinderen met zedekundige verhalen als *Gumal en Lina*, *De wijde wijde wereld* enz. Die boeken zijn met de beste bedoeling geschreven, en doen welligt bij volwassenen eenig nut, maar wat doen de kinderen? als zij nog niet door al te strenge tucht hebben leeren huichelen en nog durven zeggen wat in hun gemoed is: dan verklaren zij: wij lezen de historie's en slaan de preêken over. Hetzelfde gebeurt met die wijsgeerige grammatica's. De jongens zoeken er in en trachten met behulp van het register de empirische regels te vinden, maar de eigenlijk wijsgeerige beschouwingen behandelen zij even als zij vroeger de preêken uit *Gumal en Lina* deden. Er blijft weinig van hangen, en daarom doet het er m. i. zooveel niet toe, welke spraakkunst zij gebruiken. De hoofdzaak is, dat de regels er duidelijk en volledig in staan en dat er een goed register bij is; en alle spraakkunsten, die dat bezitten, zijn voor schoolgebruik even goed. Ook is het, gelijk ik in het vorige nommer zeide, wat anders de grammatica als wetenschap op zich zelve, wat anders ze als hulpmiddel voor de interpretatie te gebruiken. Het eerste hoort aan de hoogeschool, het laatste aan de gymnasiën te huis; het eerste is goed voor litteratoren, het laatste voor gymnasiasten. Door dit niet uit elkander te houden, brengt men te weeg wat onlangs een uitstekend theoloog tot mij zeide: « tegenwoordig leeren de jongelieden de Latijnsche en Grieksche spraakkunst zoo goed, dat zij geen Latijnsche of Grieksche boeken meer lezen kunnen." Niet, dat ik beweren zou, dat op zich zelf meer kennis van de spraakkunst minder kennis van de schrijvers zou veroorzaken; dat niet; maar vooreerst moet men den tijd wijsselijk verdeelen, en niet zooveel tijd aan de abstracte regels wijden, dat de concrete toepassing daardoor moet lijden; ten andere is in mijn oog het leeren der spraakkunst slechts hulp-

middel tot het verstaan der schrijvers en het lezen der schrijvers het beste middel om de spraakkunst zóó te leeren, dat zij geen dood element blijft, geen abstracte kennis, waar men in de praktijk niets mee doen kan. Het bijgeloof in het abstracte, het voor werkelijk houden van metaphysische afgetrokkenheden wordt bepaald in de hand gewerkt door het bevorderen van het leeren der spraakkunst uit boeken van veel geleerdheid en omvang, over de spraakkunst; terwijl het leeren van de spraakkunst uit de schrijvers en het bezigen van de spraakkunst tot verklaring der schrijvers de rationele empirie in de hand werkt, die de algemeene wetten uit de verschijnselen zoekt te leeren kennen, en als zij ze heeft leeren kennen ze weer gebruikt om de verschijnselen er uit te verklaren; zoodat kennis der algemeene wetten en kennis der verschijnselen gezamenlijk vooruitgaan en elkanders wasdom bevorderen. Om evenwel op dezen weg goed voort te gaan, en vooral ook, om bij de vele werkzaamheden, die er te doen zijn, bij tijds klaar te komen; daar men het Latijn niet meer als éénig voorwerp van studie kan en mag aanmerken; is het allezins nuttig, dat men zijn voordeel doet met hetgeen anderen op dienzelfden weg gevonden hebben, dat men bij het vinden van taalkundige bijzonderheden in de schrijvers naga: wat daarvan in de grammatica is opgeteekend, dat men bij het toepassen der regels zijn tijd niet verkwiste met in de schrijvers te zoeken, wat reeds door anderen gevonden is. De grammatica doet hier ongeveer de dienst, die het geld in den koophandel bewijst; zij maakt de ruiling gemakkelijk. Wil men op deze wijs eene grammatica gebruiken, en er dus een leiddraad voor het vertalen en het interpreteren in zien: dan is de voor ons liggende zeer bruikbaar; en, zoo men nog eene keus doen moet, allezins aan te prijzen. Wij nemen ons gunstig oordeel over dit boek niet terug, en zouden het gaarne behouden, als wij het op een gymnasium in gebruik vonden, of invoeren, als er op ons gymnasium nog geen geschikte grammatica in gebruik was; al zien wij de

noodzakelijkheid niet om juist alle andere boeken over boord te werpen, nu dit boek verschenen is, en hierin de alleen zaligmakende waarheid te vinden.

Wij hebben dit deel met genoegen en vrucht voor ons zelven doorgelezen. Ten bewijze willen wij eenige punten die wij onder het lezen hebben opgeteekend, waaronder een paar drukfouten, mededeelen.

Blz. 469. Hier maakten wij eene opmerking, die wij reeds meer gemaakt hebben. Wat de schrijver hier zegt is wáár en goed, doch het is als schreef hij voor personen, die niets dan latijn leerden en van geene andere taal ooit gehoord hadden. Het onderscheid tusschen nevenzinnen en afhankelijke zinnen hier nog te verklaren en niet als bekend te veronderstellen, is in mijn oog overbodige moeite. Deze aanmerking heb ik meer gemaakt, doch zal ze niet herhalen. Sapienti sat.

Blz. 470, reg. 10 v. o. *ooorzaak*, lees: *oorzaak*. Het is eene eigenaardigheid in de drukfouten van dit deel, dat er telkens drie letters in plaats van twee staan. Dergelijke opmerkingen zijn immers even belangrijk als die over de corrupties der codices.

Blz. 472, a. 2. Neque *verbindt dikwijls twee zinnen, ofschoon de negatie niet tot den zin, maar tot een enkel woord van den zin behoort.* Dit feit had behooren verklaard te worden, daar het oppervlakkig ongerijmd schijnt. De ware verklaring is m. i. deze, dat *neque* hier niet als één zamengesteld woord, maar als *twee* woorden beschouwd wordt. Het is even weinig één woord als *meque*, *teque*, *mecum*, *tecum* enz.

Blz. 473, reg. 2. *Wij vertalen in dit geval* neque *door* niet. Dit is een germanisme. *Wij* vertalen het door *maar niet.*

Blz. 473, reg. 7 v. o, *zinnenplaats*, lees: *zinnen plaats*.

Blz. 474, reg. 10 af. *Eindelijk komt meermalen voor de verbinding van et — que (voor et — et) die ontstaan is uit verwaarlozen der begonnen constructie.*

Ik kan hier geene verwaarlozing zien, omdat ik niet inzie, dat op *et* eigenlijk weer *et* moet volgen.

Blz. 480, 81, *autem* enz. Hierbij had ik gaarne de opmerking gevonden, dat *autem* dikwijls, even als δὲ, zóó vervlogen is, dat het naauwlijks meer dan eenvoudig *et* beteekent.

Blz. 482, reg. 4 v. o., *waar* autem *geheel als* enim *gebruikt wordt*. Het onderscheid is fijn, maar onderscheid is er toch. *Autem* is hier m. i. meer eene tegenstelling van het concrete geval tegen het algemeene begrip; *enim* zou de waarheid van het algemeene begrip door het concrete geval bewijzen.

Blz. 483, reg. 12 v. o. Vel *komt van* velle *en wordt gebruikt, wanneer de uitsluiting slechts ondersteld of willekeurig is*. Dit moge oorspronkelijk zoo zijn, maar het is verloopen. *Vel* wordt wel degelijk gebruikt, waar de uitsluiting werkelijk en natuurlijk is, b. v. blz. 484 reg. 3.

Blz. 485, reg. 6, 11, 13. *tangiu e*, *risumu e*, *quateru e*, *teru e*, lees: *tangiue*, *risumue*, *quaterue*, *terue*.

Blz. 485, reg. 14, v. o. *Ook wordt het voor* veluti *gebruikt*. Dit houd ik voor corrupt. Het is al te vreemd.

Blz. 495, reg. 1. *van de demonstrative vorm*. Dit is een germanisme. Ons *vorm* is mannelijk.

Blz. 500, reg. 1. *vox*, lees: *vos*.

Blz. 500, m. *van het Fnt. coni*, lees: *van het Fut. coni*.

Blz. 502, aanm. 4. *Daardoor is het natuurlijk, dat na de historische tijden de Lat. taal algemeene en blijvende oordeelev in den regel door historische coniunctivi uitdrukt*. *Natuurlijk* vind ik dit nimmer, hoogstens *verschoonlijk*. Het is altijd een opofferen van den inhoud aan den vorm.

Blz. 532, reg. 12, v. o. *oordeeel*, lees: *oordeel*.

Blz. 503, m. *Plinius las geen boek, dat hij niet geëxerpeerd had*. Voor zulk een kunststuk zag Plinius evenmin kans als ik.

Blz. 508, reg. 8. *anteiret*. Dit imperfectum is zeer goed te verklaren, wanneer men eens het opofferen van den inhoud aan den vorm heeft toegestaan, maar het is en blijft onnaauwkeurig.

Blz. 509, reg. 7, v. o. *qui si haberi velit*, lees: *qui se haberi velit*.

Blz. 510, reg. 7. *qui homo*, lees: *qui honor*.

Blz. 514, a. 5. *De verba sentiendi en declarandi worden met* ut (*ne*) *gekonstrueerd, wanneer zij een bevel uitdrukken*. Dit is kluchtig uitgedrukt. Wanneer die verba een *bevel* uitdrukken is hunne beteekenis verloopen en kunnen zij geen verba sentiendi of declarandi heeten. In a. 6 is de uitdrukking veel juister.

Blz. 514, m. *discribant*, lees: *describant*.

Blz. 515, a. 7. (§ , A. 2.), lees: § 180, A. 2.)

Blz. 517, reg. 5. *Hujus me constantiae puto fore ut nunquam poeniteat*. Hier hangt m. i. *ut* niet van *fore* maar van *hujus* af. Ditzelfde geldt van het een weinig lager volgende voorbeeld *Est hoc commune vitium — ut*.

Blz. 519, *b*. *Wanneer echter* tantum abesse *van plaatselijke verwijdering gebruikt wordt, wordt het persoonlijk gekonstrueerd. Tantum abes a perfectione maximorum operum ut fundamenta nondum ieceris*. In dit voorbeeld kan ik geene *plaatselijke verwijdering* zien.

Blz. 525, *d*. *Ook hier vertalen wij* quin *door* dat. *Prorsus nihil abest quin sim miserrimus*. Ik vertaal hier *quin* door *of*.

Blz. 530. *De adiective zinnen zijn adiectiva of participia, die tot eenen zin zijn uitgebreid*. Dit is onjuist. Zij *doen de dienst* van een adjectivum of participium, maar zij *zijn* het niet.

Blz. 530, m. *wannneer*, lees: *wanneer*.

Blz. 534, reg. 6. *captiva*, lees: *captivi*.

Blz. 538, reg. 6. *iudicum*, lees: *iudicium*.

Blz. 551, m. *er is geen grond, grond, dat ik klage*, lees: *er is geen grond, dat* enz.

Blz. 557, 7. *Het temporele quum wordt met den coniunctivus enz.* Dit is eigenlijk bepaald ongerijmd. Wanneer *quum* met den conjunctivus verbonden wordt, moet er altijd mogelijkheid bestaan, om de betrekking eenigzins als causaal op te vatten. Het ligt voor de hand, dat de temporele en de causale betrekking in beide gevallen evenzeer mogelijk zijn. *Post hoc, ergo propter hoc* zegt immers het spreekwoord. Vergelijk de beteekenissen van *ἐπεί*.

Blz. 562, reg. 2, *wanneeer*, lees: *wanneer*.

Blz. 570, reg. 9, v. o. *hadden wij*, lees: *hadden zij*.

Blz. 579, m. *qua vehemente*, lees: *quae vehementer*.

Blz. 591, reg. 3, 4. *comparatiui — komparative beteekenis*. De orthographie des schrijvers veroorzaakt hier voor het oog eene vreemde afwijking. Als men het purismus zoover drijft, dat men *komparative beteekenis* met een *k* schrijft, omdat wij geen *c* hebben: dan moest men het woord *komparative* liever vertalen. Door die *k* voor een *c* is het geen hollandsch geworden.

Blz. 591, reg. 13. *Maris*, lees: *Magis*.

Blz. 593, aanm. 4. *Somtijds wordt magis (potius) vóór quam weggelaten.* Ik ben geneigd de plaatsen, waar dit geschiedt, voor corrupt te houden.

Blz. 601, reg. 2, v. o. *als hunne kinderen.* Dit is een germanisme. Lees: *dan hunne kinderen.*

Blz. 604, m., *indirekte vragen.* Wanneer men de spraakkunst wijsgeerig wil beoefenen, dan is het vooral zaak op juistheid van uitdrukking te letten. Hierdoor worden spreekwijzen als *indirekte vragen* verworpen. In vele dier zoogenaamde indirekte vragen, is niets, dat naar eene vraag gelijkt, te vinden.

Blz. 622, reg. 8, v. o., *qnam*, lees: *quam*.

Blz. 629, reg. 6. *Het verbum is echter altijd een zoodanig, dat een begrip uitdrukt, hetwelk zoowel in ruimeren als in engeren zin kan worden opgevat.* Dit is zeker dikwijls het geval, maar niet altijd. Zie b. v. het tweede der medegedeelde voorbeelden.

Blz. 631, reg. 7, v. o. *ακόλουθος*, lees: *ἀκόλουθος*.

Blz. 632, reg. 5, v. o., *Topica*. Ik wenschte, dat hier een ander woord gevonden werd. De naam is op zich zelf wel bruikbaar, maar herinnert te veel aan een bepaald hoofdstuk uit de Rhetorica.

Blz. 634, reg. 12, *omninm*, lees: *omnium*.

Blz. 637, m. *Maar als zij in denzelfden zin voorkomen*. Deze woorden zijn duister. Staan in het onmiddelijk voorgaande voorbeeld de woorden *ornatissimis* en *gravissimis* niet in denzelfden zin?

Blz. 642, reg. 1. *Eene eigenaardigheid der Lat. taal bestaat in het streven naar tegenstellingen*. Dit is in mijn oog vooreerst geen eigenaardigheid der *Latijnsche* taal, daar het ook elders voorkomt; en ten andere geen eigenaardigheid der Latijnsche *taal*, daar het meer tot de rhetorica hoort dan tot de grammatica.

Blz. 642, reg. 9, *superfuera*, lees: *superfuerat*.

Blz. 645, reg. 4, *vijf verschillende vormen*. Zijn alle bruikbare permutaties hier uitgeput?

Blz. 646, reg. 1, v. o. *Het homt bijzonder er bij op aan*, lees: *Het komt er hier bijzonder op aan*.

Blz. 647, m. *Men vergel. Cicero's dialogische geschriften over philosophische onderwerpen*. Ofschoon Cicero nimmer uitdrukkelijk slecht schreef, zoo is het toch bekend, dat hij in zijne philosophische geschriften zeer haastig en slordig te werk ging. Zie hierover de *Praefatio* van Madvig voor zijne uitgave van Cicero *de Finibus* § 4, en den eersten *Excursus* achter datzelfde werk.

Blz. 650, aanm. *Voeten van gelijksoortige lettergrepen komen slechts voor als de plaatsvervangers van andere voeten van gelijke lengte*. Dit is niet onbepaald waar. Zie blz. 660 III. reg. 6.

Blz. 650, reg. 4, v. o., *scancio*, lees: *scansio*.

Blz. 654, reg. 2, a. f., *midddn*, lees: *midden*.

Blz. 658. Deze blz. is verkeerd als 558 genommerd.

Blz. 661. Deze blz. is verkeerd als 166 genommerd.

Blz. 661, reg. 8, *duplciiter*, lees: *dupliciter*.

Blz. 663, m., *o lgen*, lees: *volgen*.

Blz. 671, reg. 3, *ante diem tertium Idus Martias*. Deze spreekwijs is vreemd en behoorde verklaard te worden. Het komt mij het waarschijnlijkste voor, dat *Idus Martias* hier appositie is van *diem tertium*, zoodat de Idus hier eigenlijk de derde dag na den dag, waarvan men spreekt genoemd wordt.

Blz. 673, reg. 6, v. o., $7\frac{1}{8}$, lees: $7\frac{1}{2}$.

Blz. 676—680. Bij dit chronologisch overzigt wenschte ik, dat niet alleen de titels der boeken, maar een enkel woord over den inhoud gevoegd ware. Zoo als het nu staat is het eigenlijk zonder eenig nut. Ook zijn de titels niet volledig opgegeven. Zoo mis ik b. v. bij Ennius de vermelding zijner vertaling van Euhemerus enz.

Deze aanmerkingen heb ik onder het lezen gemaakt. Gewigtig zijn zij niet; men kan ze op ieder boek zoo maken. Ik blijf dan ook bij mijn oordeel, dat deze grammatica onder de goede grammatica's eene eervolle plaats verdient.

D. Burger Jr.

Latijnsche Spraakkunst voor Scholen, door Dr. G. Billroth *enz., bewerkt door* Dr. E. Mehler. 1858.

Hetgeen men niet van alle grammatica's zeggen kan, dat het der moeite waard was daarmee het groote aantal dezer soort van geschriften te vermeerderen, dat geldt in ruime mate van deze. Zij kenmerkt zich zoo zeer door duidelijkheid, zucht naar logische orde en volledigheid, dat het ons niet berouwde, na de behandeling der kleine, ook dit werk van Billroth ter hand genomen te hebben. De schrijver blijft niet bij de vormen en verschijnselen staan, maar tracht die op goede gronden te verklaren, en waar hij de zaak niet duidelijk inziet, heeft hij moed en openhartigheid genoeg, om zulks te belijden. Dat de voortreffelijkheid eener grammatica vooral in de syntaxis uitkomt is duidelijk; en dat moet wel zoo zijn, als eene taal wat de vormen betreft, reeds door zoo vele handen is gegaan, dat de etymologie stereotyp geworden is. Evenwel is hier naauwkeuriger, dan elders over de figuren, de verwisselingen en veranderingen der medeklinkers enz. gehandeld. Wat wij na de behandeling der declinaties en conjugaties bij de recensie der kleine grammatica gezegd

hebben, blijft ook waar voor de groote, en gelijke klagt, als toen, uiten we ook hier weer over de germanismen, die wij vonden in uitdrukkingen, als: *naakte stam*, pag. 188, *bloote Infinitivus*, pag. 268, enz. Ook viel mij pag. 53 de drukfout *natio*, *vocht*, voor *volk* in 't oog.

De voortreffelijkheid der syntaxis komt vooral in vier zaken uit. 1°. In het terugbrengen van vele constructies en regeringen tot een of meer hoofdbegrippen. 2°. In de duidelijke en frissche opvatting van het gebruik en de beteekenis der tijden en hunne onderlinge betrekking. 3°. In de scheiding der bijzinnen naar hunne verhouding tot den hoofdzin. 4°. In de juiste en naauwkeurige uiteenzetting van de beteekenis en het gebruik der pronomina. En toch is bij die wetenschappelijke orde dit boek zoo gemakkelijk voor 't gebruik en straalt er een streven naar duidelijkheid en bevattelijke voorstelling zoo overal door, dat men gaarne om die vele verdiensten enkele min juiste voorstellingen niet tegen dit boek laat getuigen.

Ik heb evenwel gemeend op een en ander het oog te moeten vestigen, en geef daarom in bedenking of § 183. 3, de voorbeelden wel juist gekozen zijn en of *montes auri* niet veel eer een genitivus partitivus, dan een *genetivus generis* of *materiae* heeten moet? en zoo ook *Flumina lactis*. *Montes auri* zou eigenlijk heeten *bergen van goud* en beteekenen, dat er een menigte zoo groot, als een berg, van die stof aanwezig is; terwijl *montes aurei*, even als *aurea aetas*, de stof te kennen geeft, waaruit de bergen vervaardigd zijn. Evenzoo is het met *navis auri*, waar *navis* de hoeveelhetd te kennen geeft, tegenover *navis aurea*. Ook geloof ik, dat de *genitivus materiae* eer met den genit. qualitatis zamenhangt, dan met den partitivus en ik vind daarin de reden, waarom men wel zegt *tridui via* en *montes auri*, maar *tabula ex ligno*, omdat hier meer op den oorsprong gewezen wordt. *Tridui via* is een weg, die de eigenschap heeft van drie dagen te duren en *vir magnae virtutis* is een

man, wien de deugd in hooge mate eigen is. Zoo blijkt dan, dat aanm. 1 van § 184 wel aan eenige bedenking onderhevig is en dat men zoo verkeerd niet doet met te zeggen, dat *vir magnae virtutis* een man is, die veel deugden *heeft*, indien men maar in aanmerking neemt, dat de opvatting in 't Nederduitsch eenigzins anders is, dan in het Latijn. *Een man van groote talenten* of *een man, die ze heeft*, komt ongeveer hierop neder, dat ze hem eigen zijn en die eigenschap wordt ook als een bezit aangewezen. De stof, waaruit iets gemaakt of gevormd is, geldt als eigenschap en wordt als zoodanig aan iemand of iets toegekend. Het is waar, in *liber patris* duidt de genitivus den bezitter aan; maar moeten daarom *alle* genitivi zoo gedacht worden? en het is de vraag of men wel doet, met genoemd voorbeeld (*vir magnae virtutis*) naar die analogie te verklaren. Indien al de genitivus *het bij elkander zijn* beteekent, dan zal men er toch toe moeten komen, om aan te nemen, dat die onderlinge betrekking juist niet altijd dezelfde behoeft te wezen en dat de genitivus subj. en obj., die lijnregt tegen elkander overstaan, alleen dan zich naar die algemeene wet voegen kunnen, als men vasthoudt, dat verschillende soorten van betrekkingen, bij dat zamen zijn, kunnen gedacht worden.

Indien wij van de concrete begrippen tot de abstracte geraken, hetgeen waar is, dan dient toch het verband duidelijk en natuurlijk te wezen, en het wil er daarom bij mij niet in, dat iemand ooit heeft kunnen denken, dat *de deugd den man heeft*, tenzij hier, gelijk elders, het begrip van slavernij worde aangewezen, even als wij spreken van: *het geld heeft den man en niet hij het geld.*

Dit geeft mij aanleiding, om protest aan te teekenen tegen het beginsel van aanm. 1 § 184, want indien het begrip van bezit, als grondbegrip van den genetivus wordt aangenomen, dan moet overal min of meer duidelijk datzelfde denkbeeld in alle verbindingen gevonden worden.

Het wezen van den genitivus qualitatis wordt overigens

het best gevoeld, als men een substantivum met een adjectivum daartegen overstelt. *Vir probissimus* is een man, die als blijvende eigenschap heeft, dat hij de braafheid in hooge mate beoefent; en evenzoo is *vir magnae probitatis* hij, die bij uitnemendheid in de deugd uitmunt. Maar het laatste voorbeeld geeft meer de soort te kennen, waartoe de man behoort, het eerste wijst hem aan als iemand, die de eigenschap bezit, die hem daarop regt geeft. Aanm. 3 van § 181 behoort als handelende van de appositie bij § 184.

§ 188 zegt de schrijver: Een ellips mag hier niet verondersteld worden. Waarom niet? wordt niet aangegeven. Men zie deze bij Weisenborn, § 255, aanm. 3,

§ 189. *Refert*, *interest patris.* Mij dunkt, dat er wel reden bestaat, om hier *causa* als weggelaten te beschouwen. Want de genitivus alleen kan niet als oorzaak gedacht worden: de vader is niet de bewerker of de aanleiding tot de handeling. Daarvoor pleit ook de ablativus meâ, tuâ enz., die slechts door een ellips te verklaren is. *Refert* zal wel staan voor *Res fert*, *de zaak brengt mee* en *Interest*, *er bestaat verschil;* en de genitivus geeft te kennen ten wiens opzigte dat belang of die keuze plaats heeft. *Mea, tua causa* is: *ten mijnen*, *ten uwen aanzien*, vergel. Cic. ad Famil. 5, 5: « *Quae tua causa faciebam*," en 3, 7 extr.: « *Quo minus tua causa velim*." Vandaar dan ook de dubbele vraag. De Acc. e. Inf. wijst aan dat eene beschouwing, als de opgegevene in den aard der zaak ligt of overweging verdient; *ut*, dat de uitvoering der zaak belang inboezemt of door de omstandigheden gevorderd wordt.

§ 201. *Ablativus temporis* wordt uit het begrip van tijdmaat en deze wederom uit dat van de maat des afstands afgeleid. Waarom niet liever uit het begrip van plaats. De plaats, waar men is, is de stip op den lijn, die den tijd voorstelt; de afstand is het gronddenkbeeld, waaruit dat van duur van tijd is afgeleid. Tusschen de

voorstelling van eene grootere hoeveelheid of de vergelijking van hoeveelheden en die van tijd is geen logisch verband. Maar de tijdsbepaling is gegrond op het denkbeeld van plaats en van rigting. Carthagine en Bello Punico, tres dies en tres pedes, per regionem en per mensem zijn uitdrukkingen, die duidelijk de bestaande verwantschap aanwijzen.

§ 268. d. wordt gezegd: «*dat de conjunctivus dient, om iets uit te drukken, dat men wil en dat ook zal verwezenlijkt worden.*"

De bijvoeging van de laatste bepaling is mij niet regt duidelijk: want dat Cicero hier tot eene zaak opwekt, is wel een bewijs, dat hij die wenschelijk en mogelijk acht, maar of die verwezenlijkt zal worden ligt, dunkt mij, juist niet in het begrip van den conjunctivus, dewijl deze modus integendeel de voorstelling geeft van wat nog maar in gedachte aanwezig is.

In § 273 is het zeker een drukfout, als de uitdrukking *patrem amare* vertaald wordt door: «dat de vader *beminne*" voor «*bemint.*"

§ 275. Aanm. Ik geloof, dat de benaming van Accus. c. Inf. ontstaan is, om het verschil aan te toonen tusschen den Inf. met een daarbij behoorend object.

§ 280 wordt gezegd, dat b. v. in «*Haec benignitas etiam reipublicae est utilis, redimi a servitute captos req.*," eigenlijk twee subjecten zijn, het pronomen *haec* en de Inf. Het schijnt mij meer overeenkomstig de waarheid *captivos redimi* als oppositie van *haec benignitas* te denken.

§ 286, Aanm. 3. «Waar zoodanige onduidelijkheid niet kan ontstaan, mag men het *gerundium* enz." moet zijn *gerundivum*.

§ 286, Aanm. 4. «*Tempus est abire.* Het heengaan is nu aan den tijd," is Duitsch: wij zeggen: *het is nu tijd, om heen te gaan.*

§ 287 d. alinea 2, moet zijn: Even dikwijls staat de Ablat. *gerundivi* en zoo ook aanm. 1.

§ 288. 1. Het voorbeeld schijnt bij vergissing hier geplaatst te zijn.

§ 291. *Nolo*, *volo*, enz. hebben, volgens Billroth, een participium bij zich, en bij *do* en *reddo* voegen zulks ook de dichters: hier zou dan het participium voor den Acc. c. Inf. staan.

Ik zie geen reden, waarom men hier juist aan een participium denken moet. Dezelfde verba hebben gewoonlijk een Acc. c. Inf. en daarom zou ik liever zeggen, dat *esse* hier is weggelaten, met Madvig (Ed. Boot) § 421. Evenzoo houdt ik *degeneratum*, Livius 1. 53, en *notum* Æn. 5. 6, ook voor een Perf. Inf. en Perf. Ind. Bij *do* en *reddo* kan een Participium staan, omdat het daar als adjectif gebruikt wordt; maar daar ook niet *in plaats* van den Infinitivus. Bij *volo* enz. moet *esse* daarom er bij gedacht worden, omdat deze verba, als hulpbehoevende, eene aanvulling van het praedikaat niet ontberen kunnen. Men laat esse weg bij het Fut. Inf. en waarom dan ook niet bij een Perfectum? het geschiedt immers bij beide vormen kortheidshalve. Vergl. Weissenborn, § 820, aanm. 2, en § 316 aanm. 1.

§ 294 en volgg. Het hoofdstuk over de Adverbia is duidelijk en geeft in 't kort een juist denkbeeld van hunne verhouding tot het praedikaat.

§ 308, aanm. 2. «*Daarom staat het woord soms bij Tacitus.*" Niet alleen bij Tacitus, maar ook bij Sallustius, Livius enz.

Na deze aanmerkingen, die meestal of op een verschil van gevoelen of op ligt te verbeteren onjuistheden, en maar zelden op werkelijke gebreken betrekking hebben, is het duidelijk, dat ik niet anders doen kan, dan deze Grammatica met nadruk aan ieder aanbevelen, die een boek wil hebben, dat voor de studie, vooral van jongelieden, geschikt is. De schrijver neemt geen genoegen met algemeene bepalingen, maar leert ook, hoe de regels naar verschil van omstandigheden moet worden toegepast, zie b. v. § 170. Ook zijn bij de plaat-

sen, die van den regel afwijken, aanmerkingen en teregtwijzingen gevoegd, die de reden opgeven, waarom daar juist de gewoonte niet is gevolgd. Zie b. v. § 323 op het einde.

De heer Mehler, die zich de moeite getroostte, dit boek voor Nederlanders meer toegankelijk te maken, heeft dus aanspraak op onzen dank, die we hem gaarne hier openlijk toebrengen.

Maart 1859. D. Terpstra.

Simonis Karsten Prolusio Academica, qua linguarum veterum Graecae praecipue studium commendatur. Habita Trajecti ad Rhenum m. Septembri MDCCCLVIII. *Trajecti ad Rhenum apud* KEMINK ET FILIUM *typogr.* MDCCCLVIII.



Het is de gewoonte der Bijdragen niet professorale oraties te recenseren. Die redevoeringen vallen zelden in eene categorie, die tot het gebied van ons tijdschrift behoort. De hierboven aangekondigde redevoering echter is ons ter recensie toegezonden, en te regt; want zij behandelt een onderwerp, dat niet alleen de gymnasiën raakt, maar dat juist tot de levenselementen der gymnasiën behoort. Het geldt de vraag: of de oude letteren haren rang moeten behouden of verliezen, of de gymnasiën moeten blijven of door realscholen vervangen worden, of de letterkunde propaedeusis moet blijven of wel haren rang aan de natuurkunde afstaan. De schrijver heeft deze vraag niet in haren geheelen omvang behandeld, maar vooral getracht de voortreffelijkheid der taal, die hij voorstaat, te doen uitkomen, zonder zich juist aan polemiek over te geven. Wij weten niet beter te doen, dan eenvoudig den inhoud der redevoering op te geven, die door zichzelve genoegzaam spreken zal. Dat wij dien inhoud goedkeuren behoeft wel niet gezegd te worden.

De redevoering is voor een gemengd publiek van studenten gehouden, niet voor litteratoren alleen. Hieruit neemt de redenaar aanleiding om op den algemeenen geest van ontwikkeling en veredeling der ziel te wijzen, welke alle studie moet doordringen, en tegen de meening, dat bij studie alleen het praktische nut moet beoogd worden, te protesteren. Tot zulk eene ontwikkeling en veredeling der ziel nu geven de Oude letteren de beste aanleiding, hetgeen de redenaar zich voorstelt te betoogen.

Vroeger was het Latijn en Grieksch de eenige bron der geleerdheid. Dit is tegenwoordig het geval niet meer. De letterkunde der nieuwere volken is vooruitgegaan en aanmerkelijk beschaafd, de wetenschappen hebben reuzenschreden gedaan. Moeten daarom de Oude letteren niet meer beoefend worden? Op deze wijs kan geen mensch spreken dan hij, die ze niet kent. Zij zijn en blijven de grondslag der hoogere beschaving. Dit zou onwedersprekelijk blijken, indien de Latijnsche en Grieksche taal en letterkunde naar waarheid werd beschreven. Het zou echter te uitvoerig worden, indien dit hier beproefd werd. In deze redevoering kan slechts een onderdeel behandeld worden, en daarvoor heeft de redenaar de Grieksche taal uitgekozen. Wat verstaat men door de oudheid? Zij is niet anders dan de lente van den menschelijken geest, de tijd, waarin al wat ons tegenwoordig in de menschelijke beschaving verrukt is uitgevonden of voorbereid. Onder de voortreffelijke voortbrengsels van den menschelijken geest munten taal en spraak vooral uit, want daarin vinden de geesten hun afbeeldsel en daardoor worden zij onderling verbonden. Dit is vooral zigtbaar, wanneer men op de verwantschap der talen let. Deze verwantschap is vooral zigtbaar in de Indogermaansche talen, die in eene groote menigte van woorden met elkander overeenkomen. Onder die Indogermaansche talen munten vooral de Latijnsche en de Grieksche uit. De Grieksche taal heeft zich van de Adriatische zee tot den Indus uitgebreid, en was daardoor het algemeene voertuig der beschaving, ja zij is zelfs door

de overheersching der Turken niet vernietigt, maar herleeft weer in het herboren Griekenland. 't Latijn heeft Europa van de monden van den Tiber tot Britannie overheerscht. Deze taal is gedurende tien eeuwen de taal der geleerden geweest. De Romanische talen stammen van het Latijn af. Het Duitsch en het Engelsch hebben er vele woorden uit overgenomen. En het Grieksch dient nog tegenwoordig om de moderne talen te verrijken. Die dus de moderne talen wil begrijpen moet Latijn en Grieksch leeren.

Vanwaar de groote invloed der Latijnsche en Grieksche taal? Deze invloed is toe te schrijven aan het gezag der volken, die deze talen gebruikt hebben, aan de voortreffelijkheid der schrijvers, die zich er van bedienden, en aan de uitstekendheid der talen zelve, vooral der Grieksche. Het Grieksch munt uit door welluidendheid, door rijkdom van uitdrukkingen zoowel voor zinnelijke als voor geestelijke zaken; maakt met zooveel gemak nieuwe woorden, dat het (ofschoon ten onregte) voor eene oorspronkelijke tral gehouden ls. De verschillende betrekkingen der begrippeu worden daarin door de kunstigste buigingen der woorden aangewezen. De verschillende beteekenissen der woorden hangen in die taal logisch te zamen. Het Grieksch is door de voortreffelijkste schrijvers beschaafd. De Duitschers vooral hebben veel kunstvoortbrengselen van Grieksche dichters vertaald en daardoor het Duitsch verrijkt en welluidender gemaakt. Thucydides wordt nog in Engeland voor de beste studie der toekomstige redenaars en geschiedschrijvers gehouden. De welsprekendheid bloeide vooral in Athene. Men heeft daar de leer der rhetorica wetenschappelijk behandeld en al de vormen der taal, die het gemoed konden in beweging brengen, nagespoord. De studie hiervan is welligt vroeger overdreven maar heeft echter nog hare nuttigheid. De wijsgeeren hebben het Grieksch het eerst wetenschappelijk behandeld en met vele nieuwe woorden verrijkt. Door die te verklaren wordt men met hunne begrippen bekend.

Ook het Latijn is als taal schoon en deftig, doch doet onder voor het Grieksch. De moderne talen echter, ofschoon ook zij hare voortreffelijkheid hebben, doen zoo ver voor beiden onder, dat zij de vergelijking in 't geheel niet kunnen doorstaan. Dus is het voor allen, die hoogere beschaving wenschen, allernuttigst de oude talen te leeren; te meer, daar de letterkunde, die deze talen tot voertuig bezigde, werkelijk zoo zeer uitmuntte, dat daarin de bronnen van alle letterkundige beschaving zijn weggelegd, en de grootste letterkundigen daaruit geput hebben en nog putten.

Tegenwoordig willen sommigen de studie der oude letteren door die der wis- en natuurkunde vervangen. Deze wetenschap is zeker zeer voortreffelijk en van uitgebreid praktisch nut; maar voor algemeen wetenschappelijke ontwikkeling is de letterkunde beter. De Chaldeeuwen en Ægyptenaars muntten oudtijds uit door kennis van de wis- en natuurkunde, doch in wezenlijke beschaving des geestes stonden zij lang niet op den eersten trap; bij de Grieken en Romeinen werden de letteren eerst toen die volken in verval waren door de wis- en natuurkunde vervangen. De wis- en natuurkunde moet dus wel niet verwaarloosd worden, maar tot vorming voor algemeene beschaving is de studie der oude letteren beter.

Tot dusverre de schrijver. Na het aldus uitvoerig opgeven van den inhoud der redevoering, achten wij het overbodig ze nog aan te prijzen en over de bekende Latiniteit van Professor Karsten of over het nette uiterlijk van het boekje te spreken. Wij wenschten wel, dat deze redevoering veel lezers vond, doch betreuren het daarom, dat zij in 't Latijn geschreven is. Thans zal zij bijna alleen door voorstanders van de daarin bepleite zaak gelezen worden. Ook moeten wij bij de daarin gemaakte aanmerkingen nog deze voegen, dat de groote vernuften, die de wis- en natuurkunde zoozeer in bloei hebben doen toenemen, immers voor een groot deel door klassieke studie waren voorbereid. Indien werkelijk de tegenwoordige voor-

bereiding zoo slecht was, als de tegenwoordige voorvechters der wis- en natuurkunde beweren, hoe komen deze vakken dan aan de groote ontwikkeling, waarin zij zich tegenwoordig verheugen? Waren zij in verval of weinig gezien, dan kon er rede voor wezen om ze ten koste van de oude letteren te verheffen; doch waartoe is dit in den tegenwoordigen tijd noodig? Juist het tegendeel moet geschieden. Zij dreigen alles te overmeesteren, waardoor de wereld noodzakelijk materialistisch zou gezind worden, en daartoe is het noodig ze binnen hare grenzen terug te wijzen, en te doen opmerken, dat indien het waarnemen en bestuderen van de verschijnselen op natuurkundig gebied is aan te prijzen, ook de verschijnselen op geestelijk gebied bestaan en dus waargenomen en bestudeerd moeten worden, zal men niet tot groote eenzijdigheid vervallen; en dat, indien, gelijk niemand loochent, de verschijnselen op natuurkundig gebied schoon en belangrijk zijn, die op geestelijk gebied niet minder op dezen lof aanspraak maken; ja evenzeer boven de bloot natuurkundige verschijnselen verheven zijn, als de geest verheven is boven de stof.

D. Burger Jr.

J. C. G. Boot, *Adhortatio ad studium sermonis latini pronuntiata Amstelodami in Odeo die* v *m. Octobris anni* CIƆIƆCCCLVIII.

Bij den strijd, die in de tegenwoordige dagen gevoerd wordt over het beginsel van eene beschaafde opvoeding, of dit zooals van ouds door de studie der oude talen gelegd moet worden dan of de wis- en natuur-kunde die plaats zal innemen, is het de pligt van ieder belangstellend docent niet stil te zitten, maar, zoo hij daartoe in de gelegenheid is het vóór en tegen op te wegen en bekend te maken: het Tijdschrift van de Nederlandsche Gymnasiën is daartoe in de eerste plaats geroepen, alleen zorge het dat het geen strijdschrift worde, want de literae humaniores mogen vooral het *ingenuas fideliter didicisse artes* enz. niet uit het oog verliezen. Onze dagen zijn rijk aan dergelijke betoogen: de brochure van Prof. Harting, de verhandeling van Dr. Lamping in het Januarij-nommer van *de Gids*, het groote werk van Deinhardt, de aankondiging van Prof. Hartings brochure door Mr. P. Romeyn in de *Teekenen des Tijds* van 14 Jan. l.l., het stuk van Dr. Terpstra in deze zelfde Bijdragen zijn zoovele

stemmen, die toonen, dat die zaak hier te lande met niet geringe liefde wordt behandeld; en even als Prof. Karsten bij het openen zijner collegies eene aanspraak hield over de beoefening der oude talen en wel voornamelijk over die van het grieksch, sprak bijna gelijktijdig zijn amsterdamsche ambtgenoot Prof. Boot bij diezelfde gelegenheid over hetzelfde onderwerp, echter meer bepaald met het doel om de studie der latijnsche taal aantemoedigen. Het is mij een waar genoegen, dat Prof. Boot, hoewel zijne Adhortatio niet in den handel is, in het belang der zaak mij heeft willen vergunnen tot aanvulling van het voorgaand stukje van Dr. Burger over Prof. Karstens aanspraak, den inhoud daarvan aan de lezers der Bijdragen mede te deelen.

Na eene korte inleiding over het doel zijner collegies, verklaart de Hoogleeraar, dat hij geenszins van het gevoelen is van hen, die zeggen, dat het volkomen nutteloos is veel tijd en moeite aan de studie van het latijn te besteden: hij wil niets afdingen op de noodzakelijkheid der kennis van de fransche en duitsche talen voor ieder, die tegenwoordig den naam van beschaafd man waardig wil zijn, maar hij is echter verre van de dwaasheid van hen, die niets dan het nieuwe goedkeuren en daarom wil hij zijne hoorders trachten te overtuigen, dat het latijn eene meer dan gewone studie verdient; niet dat het latijn iets boven andere talen vooruit heeft, want even als de natuur alle menschen gelijk heeft geschapen en het alleen op menschelijke meening berust, dat de een voor aanzienlijker wordt gehouden dan de ander, zoo is de natuur van alle talen, die althans geen gebrek hebben aan geschikte woorden om de zaken te noemen en de gevoelens uit te drukken, bij al het verschil in vormen één, en er is van zelf in de talen noch eenige verhevenheid, noch eenige liefelijkheid: niet de natuur, maar de willekeur der menschen heeft de talen zoodanig gemaakt, als zij zijn, en met regt worden die als voortreffelijk en boven andere uitmuntend

genoemd, die een overvloed van uitstekende schrijvers hebben: waarom anders wordt de rijkdom van het grieksch, de verhevenheid van het latijn, de sierlijkheid van het fransch en van andere talen weder eene andere eigenschap geprezen? Men zegt, dat het grieksch boven het latijn uitmunt en niet het minst door overvloed en afwisseling van spraakkunstige vormen: daar is de dualis, daar is de aoristus, daar is veel meer, dat de Romein niet heeft, dit kan niet ontkend worden; maar kon hij daarom niet even naauwkeurig uitdrukken, wat hij gevoelde? als hij die vormen niet had, zoo kon hij toch alle wijzigingen van personen, tijden en wijzen zoo uitdrukken, dat iedereen hem goed begreep; bij de oudste dichters vindt men vele vormen, die de beschaafde schrijvers later hebben verworpen; waarom zijn de oude accusativi *duo* en *ambo*, waarom de futura *faxo*, *prohibesso* en *levasso* door de schrijvers uit den besten tijd niet meer gebruikt, dan omdat het spraakgebruik ze als overbodig had laten varen, hetgeen voorzeker niet gebeurd zou zijn, als dat, wat in strijd was met de analogie der taal óf noodzakelijk óf gemakkelijk in het gebruik geweest was? Zoo is het grieksch rijk aan zamenstellingen, het latijn niet: is daarom het latijn arm te noemen? volstrekt niet; de Romeinen hadden wel het *repandirostrum incurvicervicum pecus* van Pacuvius kunnen behouden en de *naves velivolae* van Naevius en hunne taal door dergelijke zamenstellingen verrijken, maar zij wilden niet en tevreden met eenen *velox* of *cristatus* of *galeatus dux* benijdden zij den Griek zijn *κορυθαίολος* Ἕκτωρ, zijn *ποδώκης* Ἀχιλεύς niet. Daarom zijn echter alle talen niet evenveel waard; maar van nature is geene taal gering of aanzienlijk en de eene is slechts boven de andere te verkiezen, omdat zij betere schrijvers heeft gehad. Dus is er geene reden, waarom men zich liever op het latijn dan b. v. op het arabisch moet toeleggen en er moet dus iets anders zijn, waarom dit vroeger zoo is ingesteld en ook in onzen tijd

niet moet nagelaten worden; niemand zal ontkennen, dat het vroeger zoo was en hierbij behoeft men niet stil te staan; maar er zijn twee hoofdredenen, die voor het behoud van de studie van het latijn pleiten: de eerste hiervan is, omdat op geene andere wijze de krachten van het verstand beter gescherpt en versterkt kunnen worden dan juist door de studie van het latijn; de tweede, omdat de bronnen van vele wetenschappen bij de Romeinen gezocht moeten worden of bij lateren, die na de herleving der wetenschappen liever in het latijn dan in hunne moedertaal wilden schrijven. Wat de eerste reden betreft, sommigen zijn van oordeel dat de studie van het nederlandsch het verstand evenzeer oefent, maar daar wij van onze kindschheid af gewoon zijn die taal te gebruiken, behoeven wij in die taal nooit naar woorden te zoeken; de nederlandsche taalstudie staat over het algemeen te veel gemak toe, althans aan hen, die het gemak willen, en scherpt den geest minder dan eene vreemde taal, die niet zonder groote krachtsinspanning begrepen wordt; ook kan men eenige nieuwe taal niet met het latijn vergelijken: wel is het goed kennen dier talen niet zoo gemakkelijk als het aan velen toeschijnt, maar door de enkele studie van die talen, zoude onze vaderlandsche letterkunde dagelijks meer met vreemde uitdrukkingen ontsierd worden, onze zeden zouden verbasteren en onze nationaliteit zou te gronde gaan. In zooverre is het nuttig zich toe te leggen op de nieuwe talen, om ze als hulpmiddelen voor onze studiën en als uitspanning te gebruiken, niet om er geheel in te leven; men zegt dat rekenkunst en mathesis nuttig is voor den jeugdigen leeftijd, omdat men daardoor met regelmaat en orde leert redeneren en oordeelen; dat is zoo, maar welk voedsel geven zij aan het verstand, vermeerderen zij de sierlijkheid, vormen zij het hart? Maar waarom dan juist het latijn en niet het grieksch aanbevolen? voor zich zelf wenschte de spreker wel, dat men begon met het onderwijzen van de grondbeginselen van het grieksch, om

met die van het latijn te volgen, maar zoo lang dit noch van staatswege noch bij bijzonder onderwijs geschiedt, kan men naauwelijks verwachten, dat philologen, veel minder nog jongelieden, die in andere wetenschappen studeren, zooveel tijd aan het grieksch zullen besteden, dat zij daar grooter of even groot nut en genoegen van trekken, dan uit de studie van het latijn: bijna ieder dichter en schrijver der Grieken heeft zijn eigen geest en zijne eigene taal: deze verscheidenheid is lastig en terughoudend voor gewone lezers; bij de Romeinen is één geest, vandaar bij allen grootere gelijkheid en daardoor grooter gemak om allen te verstaan: weinigen zullen met genoegen en weinig moeite een grieksch boek lezen, maar de meesten kennen Cicero en Horatius en, zoo hunne bezigheden het hun toelaten, nemen zij zonder groote moeite een proefje van de liefelijkheid en sierlijkheid der latijnsche schrijvers.

Maar, zoo men wil dat de studie van het latijn heilzamen invloed op het verstand der leerenden uitoefene, is het niet genoeg als knaap de taalregels geleerd te hebben, men moet zich ook rekenschap kunnen geven, waarom alles zoo en niet anders is; men moet de taal der Romeinen zoo goed kennen, dat wij als het ware met hen kunnen omgaan en spreken en niemand is in dit opzigt genoeg ervaren, als hij althans over dingen, die de oudheid betreffen, niet gemakkelijk latijn spreken en schrijven kan, en daar dit het werk van jongelingen en mannen, niet van kinderen is, zoo moet de studie van het latijn in het hooger onderwijs behouden worden.

De tweede niet minder gewigtige reden, waarom deze studie niet verwaarloosd mag worden, is haar nut voor de wetenschappen; de beschaving der volkeren van den germaanschen stam heeft haar oorsprong aan de Romeinen te danken: overal in de taal, in de wetten, in de zamenleving, in de zeden zien wij de voetstappen der Romeinen; de geschiedenis moet men uit romeinsche schrijvers leeren kennen; de stellingen der grieksche wijsgeeren zouden voor

een groot gedeelte onbekend zijn, als Cicero ze niet in het latijn had ontvouwd; de Romeinen zelf namen zich Griekenlands dichters tot voorbeeld; zouden wij niet dwaas zijn, als wij wenschten, dat deze navolgers, die in sierlijkheid het oorspronkelijke dikwijls evenaarden, somtijds zelfs overtroffen, aan onze dichters onbekend waren? zoo ook de redenaars: indien iemand haakt naar den lof om welsprekend te zijn en echter in het grieksch niet zooverre gevorderd is, dat hij de grieksche redenaars met gemak kan lezen, hij neme zijne toevlugt tot Cicero, die, daar hij zich geheel op de navolging der Grieken heeft toegelegd, de kracht van Demosthenes, den rijkdom van Plato, de liefelijkheid van Isocrates bezit. De aanstaande geneeskundigen zullen, als Hippocrates en Galenus stom voor hen zijn, veel belangrijks kunnen leeren uit Celsus en Plinius. Over de regtsgeleerden zal niemand twijfelen, of zij moeten om eenige grondige kennis van hun vak te bezitten, dagelijks tot de hoofdbron hunner studie gaan; en hoewel het niet te ontkennen is, dat voor den godgeleerde de kennis van het grieksch veel noodzakelijker is, dan die van het latijn, zoo kan men toch geenszins ten onregte beweren, dat het hun tot groot nut strekt als zij de boeken van Cicero en Quinctilianus en ook een groot deel der latijnsche kerkvaders lezen en tot eigen voordeel aanwenden kunnen. Wat zal men over de kennis der middeleeuwen zeggen, toen bijna alles wat geschreven werd latijn was? de geschiedenis van geen europeesch volk kan tot op de zestiende eeuw uit eene andere bron geput worden en indien iemand lust heeft om die bronnen zelve te bestuderen, dat toch voor de historische kritiek noodzakelijk is, waarheen zal hij zich begeven dan tot haar? Hoe vele mannen, uitstekend in ieder vak van kunsten en wetenschappen hebben hunne kennis en geleerdheid voor ons in het latijn ten toon gespreid? en dat alles moeten wij missen als wij geen latijn kennen. Hoe ook in de laatste jaren alles veranderd zij en hoe groot onze eerbied

moet zijn voor de wonderen, die door de schranderheid van physici en chemici ontdekt en op het dagelijksch gebruik toegepast worden, de man is nog niet geboren, die ons uit de handen der Grieken en Romeinen kan tooveren: en het zou der menschelijke beschaving ook niet baten, als hij er was; er was een tijd, dat bij de Franschen een krijg op leven of dood tegen de oude letteren gevoerd werd en op het einde der vorige eeuw hadden zij bij het openbaar onderwijs bijna geheel opgehouden te bestaan: maar na den vrede van Amiens ging Napoleon niets meer ter harte dan het wankelend onderwijs te herstellen; hij rigtte in geheel Frankrijk Lyceën op, kende daar den eersten rang weder aan de oude letteren toe en verwees de wis- en natuur-kundige wetenschappen naar den tweeden rang; de groote man zag in, dat het belang van den staat het vorderde, dat niemand in hooge staatsbetrekkingen werkzaam was, die niet op een koninklijken weg zijn verstand geoefend had; hij was van oordeel, dat in een tijd, waarin het gezag der godsdienst bijna niet meer bestond, de studie der oudheid moest opgebeurd worden, opdat de volkeren niet alleen de dingen van het tegenwoordige leven zouden behartigen en allengskens zoo diep zouden zinken, dat zij het oog alleen op stoffelijk voordeel vestigden; de tegenwoordige Keizer Napoleon volgt het voorbeeld van zijn oom: hij heeft gewild, dat de studenten in de geneeskunde door een examen het bewijs zullen geven, dat zij in de klassike studiën genoeg ervaren zijn, voordat zij tot de medische studiën worden toegelaten, opdat die heilzame kunst niet in minachting kome en onder de gewone handwerken gerangschikt worde; daardoor heeft hij dus erkend, dat men zonder kennis der oudheid niet tot ware beschaving kan komen; het is te wenschen dat zij, die eens bij ons het hooger onderwijs zullen regelen evenzeer doordrongen zullen zijn van dit beginsel, opdat zij aldus iets niet zonder grond verwerpen, dat door lange ondervinding beproefd is als de hechtste grondslag

van ware kennis. Om deze redenen meent de Hoogleeraar de studie van het latijn te moeten aanbevelen: veel meer had hij willen en kunnen zeggen, maar de tijd liet geen langer spreken toe; en dit zij ook toepasselijk omtrent deze weinige woorden, waarmede wij getracht hebben den inhoud dezer aanspraak eenigzins meer algemeen bekend te maken.

A. H. G. P. van den Es.

Handleiding tot de kennis der vaderlandsche geschiedenis, ten dienste van hen, die zich tot de lessen bij de koninklijke militaire akademie wenschen voor te bereiden, door LODEWIJK MULDER, *Eerste Luitenant der Infanterie aan voornoemde akademie. Te* Arnhem, *bij* D. A. THIEME, 1858.



De Heer Mulder heeft, zegt hij in het voorberigt, een helder overzigt willen geven van de ontwikkeling van onzen Staat, zonder daarin alle bijzonderheden op te nemen, die bij eene uitvoerige behandeling der zoo rijke geschiedenis van Nederland vermeld worden, en tracht daarbij volledigheid met beknoptheid te vereenigen. En hij is, het zij hier dadelijk in den aanvang gezegd, veelal in zijne pogingen zeer goed geslaagd.

Wat met regt van den toekomstigen krijgsman (want daarvoor is het boek bepaaldelijk bestemd) mag en moet gevorderd worden, weet de heer Mulder beter dan ik, die nooit in de gelegenheid geweest ben, om de inrigting der militaire akademie van nabij te leeren kennen. Hij duide het mij evenwel niet ten kwade, dat ik mij een oordeel aanmatig over een geschrift, dat hij eerst, nadat hij jaren lang de vaderlandsche geschiedenis aan die

akademie onderwezen had, heeft willen uitgeven. De omstandigheid toch, dat de tweede afdeeling aan de gymnasiën ten deele tot vorming dient van hen, die op de militaire akademie wenschen toegelaten te worden, en dat het werk ook reeds door hen wordt gebruikt, die niet tot den militairen stand worden opgeleid, heeft mij aangespoord om eene beoordeeling daarvan in de Bijdragen te plaatsen.

Daar ik niet naauwkeurig wist, wat er van de jonge lieden te Breda gevorderd werd, was het mij, toen ik met het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis aan ons gymnasium werd belast, zeer aangenaam te vernemen, dat er een werk bepaaldelijk voor dat doel door een der docenten aan genoemde akademie was uitgegeven. Met meer genoegen nog vernam ik, dat het boek allezins aanbevelingswaardig was en ook door anderen met goed gevolg kon worden gebruikt.

Zonder zich toch met wijdloopige redeneringen en beschouwingen op te houden, die soms geheel onnut zijn en door de jeugd veelal toch niet worden begrepen, verhaalt hij in eenen duidelijken en onderhoudenden stijl de voornaamste gebeurtenissen, is in den regel dáár uitvoerig, waar de aard van het onderwerp dat medebrengt en gebruikt omgekeerd weinig woorden, waar de zaken minder omslagtigheid vereischen. Zoo verhaalt hij zeer weinig van de eerste eeuwen onzer geschiedenis, wordt uitvoeriger met het jaar 1555 en behandelt de gebeurtenissen na het sluiten van den vrede van Utrecht weder veel minder omslagtig. Aan het belangrijkste deel onzer geschiedenis is dus de meeste zorg gewijd. Evenwel heeft hij uit de vroegere eeuwen juist dat voorgesteld, wat als het voornaamste kan beschouwd worden en ons eenig denkbeeld kan geven van den toestand der maatschappij in de verschillende tijdperken. Te regt wijst hij b. v. in de eerste paragraaph op de oude gesteldheid van ons land in den tijd der Romeinen, op den loop der rivieren, de volken, die Nederland bewoonden, hunne zeden en gebruiken, den

invloed, dien de heerschappij der Romeinen op hen oefende en op de magt, die de Romeinen in dat tijdperk hier en elders bezaten, zonder in het breede uit te weiden over den opstand van Claudius Civilis, die in den toestand van het volk toch geene verandering bragt. Dit alles is zeer goed beschreven, hoewel ik gaarne gezien had, dat hij na gezegd te hebben, dat de Biesbosch toen nog niet bestond, van het latere ontstaan van den Dollart niet gezwegen had. Dat verder de kust der Noordzee twee uren verder westwaarts lag dan tegenwoordig, kan, zooals Van den Bergh in zijne Middel-nederlandsche Geographie, bl. 40 bewezen heeft, op goede gronden worden aangenomen; maar dat men daarom Engeland met het bloote oog zien kon, zal den Schrijver wel onwillekeurig uit de pen gevloeid zijn.

In de vier volgende paragraphen (bl. 6—21) wordt van den toestand der maatschappij in het Frankische tijdperk eene zeer goede voorstelling gegeven, men ziet wanneer en door wie de Christelijke godsdienst hier te lande is ingevoerd, en waaruit de bekeeringsijver der Frankische Koningen te verklaren is, hoe de regering was ingerigt, waaruit het leenstelsel zijnen oorsprong had, waardoor de leenen erfelijk zijn geworden en hoedanig onder dat alles de toestand van het volk was. Minder gelukkig is intusschen de beschrijving van den algemeenen toestand tijdens de erfelijkheid der groote leenen uitgevallen, vooral omdat men in die paragraaph weinig meer dan eene herhaling vindt van hetgeen reeds in de vorige was behandeld, en het verschil van voorstelling daarenboven den leerling ligt in de war kan brengen. Zoo leest men bl. 17, dat tot het bisdom Utrecht de tegenwoordige provincie Utrecht, Amstelland en Woerden met het Oversticht behoorden en dat de bisschoppen, hoewel veelal slechts in naam, ook over de provinciën Groningen en Drenthe heerschten. Daarentegen wordt bl. 19 Groningen niet genoemd, terwijl de Veluwe als een deel van het bisdom wordt opgegeven, welke landstreek volgens bl. 17 bij het graafschap (later

hertogdom) Gelder behoorde. En Groningen, waarvan bl. 19 gezegd wordt, dat het tot Friesland gerekend werd, is bl. 17 onder de bestanddeelen van het bisdom opgeteld.

Te regt merkt de Schrijver op, dat al de Nederlandsche gewesten (met uitzondering van Vlaanderen en Artois) leenen van den Keizer waren en in vroegere tijden onder het opzigt van de hertogen van Lotharingen stonden. Men had dus met grond mogen verwachten, dat hij de geschiedenis van alle (althans van de Noordelijke, die voor ons van het meeste belang zijn) kortelijk had verhaald. En toch, nadat hij tot nog toe even veel (of even weinig) opmerkzaamheid aan het eene gewest als aan het andere besteed heeft, handelt hij van bl. 21 tot 43 uitsluitend over de geschiedenis van het graafschap Holland en ook bl. 45—48 zijn daaraan bijna alleen gewijd. Van het hertogdom Gelder maakt hij zich met weinige woorden af en van de overige gewesten wordt niets gezegd. Van deze handelwijze, die ongelukkig in de meeste handboeken tot nog toe gevolgd is, worden alleen als redenen opgegeven, dat de graven van Holland tot de aanzienlijkste onder de vorsten van Nederland behoorden en dat het graafschap Holland ontegenzeggelijk het voornaamste was van al de gewesten, uit welker tezamenvoeging later de republiek der Vereenigde Nederlanden ontstaan is. Daarom treedt het, zegt de Schrijver, bij de behandeling van de geschiedenis des vaderlands, als van zelf op den voorgrond. — Al is dit waar, zooals ik ten minste voor het laatste gedeelte der middelgeschiedenis gaarne toestem, toch zie ik niet in, waarom de geschiedenis van Holland betrekkelijk uitvoerig moet behandeld worden en die b. v. van het bisdom Utrecht geheel worden weggelaten. Men neemt, geloof ik, in de middeleeuwen al te veel den lateren toestand in aanmerking, zonder te bedenken, dat Holland zich eerst in de laatste helft der zestiende eeuw zóó hoog boven de andere gewesten verheven heeft. De eenige ware manier is deze, dat men alle gewesten als gedeelten van het Duitsche rijk behandelt en aan het eene wel eene

uitvoeriger beschrijving gunt, dan aan het andere, maar toch de voornaamste lotgevallen van alle vermeldt, zooals dan ook Prof. Visscher in zijnen Leiddraad gedaan heeft.

Hoewel ik mij dus hierin met den Schrijver niet vereenigen kan, moet ik hem echter in zooverre prijzen, dat hij de geschiedenis van Holland niet zóó uitvoerig heeft beschreven, als anderen vóór hem wel eens gedaan hebben, en dat de veldtogten der graven tegen de West-Friezen en hunne eeuwigdurende oorlogen met de bisschoppen van Utrecht en andere naburen niet afzonderlijk zijn behandeld.

Beter is het volgende gedeelte van zijn werk, dat dan trouwens ook het voornaamste deel onzer geschiedenis uitmaakt, van de vereeniging namelijk der Nederlanden onder Karel V tot den vrede van Utrecht. Zeer duidelijk en volledig geeft hij de oorzaken op, waardoor de Nederlanders langzamerhand van de Spaansche overheersching afkeerig werden, waardoor het volk tot den beeldenstorm verleid werd en waardoor de ondernemingen van den Prins tegen Alva in het eerst mislukten. Evenzoo beschrijft hij het verdere beloop des oorlogs en doet ons begrijpen, waarom de zaken zóó en niet anders afliepen. Vooral behaagt mij in zijn werk, dat steeds de veranderingen in het staatsbestuur kort en tevens vrij volledig zijn opgegeven, en dat de geheele inrigting der regering in den tijd van Maurits en Oldenbarneveld en onder het raadpensionarisschap van de Witt duidelijk is voorgesteld. Tot een helder inzigt in den stand van zaken dient ook vaak, dat de Schrijver in het kort optelt, wat de vijand en wat de staten bezaten, zooals b. v. bl. 99 geschied is.

Ook plaatst hij zich op een onpartijdig standpunt en laat zich niet in met redeneringen over staatkunde, zelfs dààr weinig, waar men in de meeste boeken die dikwijls meer dan noodig is aantreft. Zoo wordt van het vonnis van Oldenbarneveld, van den aanslag op Amsterdam, en van den moord der de Witten weinig ja bijna te weinig gezegd.

Vooral zijn de oorlogen met Engeland, de togt van 1672 en de latere oorlogen onder Willem III zeer gelukkig beschreven, het geheugen van den leerling wordt niet overladen met eene optelling van gevechten, die soms weinig of geene gevolgen hadden, maar alléén de voornaamste zijn opgenoemd en het beloop van den oorlog voor het overige veelal gelukkig beschreven, de bondgenooten worden opgeteld en de redenen, waarom de eene partij meer of minder gelukkig was dan de andere.

Slechts hier en daar zijn den Schrijver eenige onnaauwkeurigheden uit de pen gevloeid. Daartoe behoort b. v. zijn gezegde bl. 64, dat Granvelle uit eigen beweging het land verliet. De Heer Mulder zal zich herinneren, dat de Kardinaal daartoe door een uitdrukkelijk bevel van den Koning genoopt werd, zooals dan ook door Motley (Opkomst der Nederlandsche Republiek, bl. 291) is aangetoond, die hem voorzeker ook niet zal toestemmen, dat het bestuur van Karel V voor de Nederlanden hoogst weldadig geweest is. Ook is de voorstelling van de inquisitie minder juist, zooals uit Motley (bl. 216 en verv.) blijkt. Bl. 66 vergist hij zich met te zeggen, dat de beide gezanten, die in 1566 naar Spanje werden gezonden, beide in het geheim zijn omgebragt. Het is toch bekend, dat zij na hunne gevangenneming naar Segovia zijn gevoerd, dat de Markgraaf van Bergen daar zijn natuurlijken dood is gestorven, dat daarop de Baron van Montigny naar Simancas is gevoerd en daar in 1570 gewurgd. Zie Borgnet, de Nederlanden onder Filips II, bl. 62.

Soms is de Schrijver minder voorzigtig in zijne verhalen. Zoo vertelt hij dat Filips eindelijk een vonnis bekrachtigde, dat hij door de Spaansche Inquisitie had laten opmaken en waarbij alle Nederlanders (met uitzondering van eenige weinige, die met name genoemd werden) schuldig werden verklaard en tot het verlies van leven en goed veroordeeld. Over dit stuk echter heeft de Hoogleeraar van Vloten (Nederlands opstand tegen Spanje, 1567—1572, bl. 20) te regt het volgende opgemerkt: bij zulk eene uitbreiding

aan het begrip van gekwetste majesteit gegeven, ware het zeker vrij wat korter en van minder omslag geweest, alle die weinige Nederlanders met name te noemen, die zich van gezegde misdaad nog vrij mogten achten. En misschien dankt aan zulk eene opmerking dat stuk van onzekeren oorsprong zijn bestaan, dat onder al onze geschiedschiedschrijvers slechts bij Van Meteren voorkomt, en waarin de gansche Nederlanden, met uitzondering van eenige weinige personen, op eene uitspraak der Spaansche geloofsregtbank des doods schuldig worden verklaard. De echtheid daarvan toch schijnt aan een allezins regtmatigen twijfel onderhevig. — Tot zóó verre de woorden van den Hoogleeraar, die elders ook opmerkt, dat Alva 6000 en niet 18,000 Nederlanders door beulshanden zou hebben laten ombrengen.

Op een paar andere plaatsen is de Schrijver evenzeer onvoorzigtig in het opgeven van getallen. Zoo zegt hij, dat in den Bartholomeusnacht meer dan 70,000 Hugenoten gedood zijn, terwijl het toch wel moeijelijk zijn zal de waarheid van het gezegde te bewijzen. Ook de woorden, dat de Spaansche Inquisitie honderdduizenden door beulshanden liet ombrengen of in gevangenissen deed versmachten, mogen waar zijn, daar ook de opgaven bij Motley geen kleiner aantal doen vermoeden, maar den gewenschten indruk maken zulke ronde getallen niet, daar de lezer hier onwillekeurig aan eene hyperbole denkt.

Met minder uitvoerigheid, zooals ik gezegd heb, beschrijft de Heer Mulder de lotgevallen van ons vaderland na 1715; want terwijl hij 120 bladzijden (het geheel bevat 246) aan de geschiedenis van 1555 tot 1715 gewijd heeft, beslaat het laatste door mij genoemde tijdperk, dat het voorgaande in duur bijna evenaart, er slechts 68. En toch zijn evenzeer als vroeger de belangrijkste gebeurtenissen opgegeven, van de veranderingen in den regeringsvorm is steeds melding gemaakt en van den toestand van het vaderland verkrijgt men een helder denkbeeld. Eindelijk is de bruikbaarheid van het werk nog verhoogd door de bijvoeging van een tijdrekenkundig overzigt.

Over het algemeen zijn taal en stijl uitmuntend, zooals men dat van den Schrijver met reden mogt verwachten. Zijn stijl is duidelijk, vloeijend, zuiver en vrij van alle affectatie, wat, zooals de Hoogleeraar Van Vloten in den Taalgids heeft aangetoond, op verre na niet van alle hedendaagsche schrijvers van naam gezegd kan worden. Uitdrukkingen echter zooals *vijandig jegens Spanje* bl. 73, en *van uit het Noorden* bl. 103, verdienen afkeuring. Aan overhaasting moet voorzeker ook worden toegeschreven, dat men bl. 73 *ter zelfde tijd* en bl. 237 *te zelfder tijd* geschreven vindt, in plaats van *ter zelfder tijd*, zooals ook bl. 67 gelezen wordt. Aan dezelfde oorzaak schrijf ik de uitdrukking *ten eenemale* toe.

Eene andere voortreffelijke hoedanigheid van het boek bestaat daarin, dat de Schrijver zich bijna overal naar de meest gebruikelijke spelling geschikt heeft, wat voor een schoolboek nog al van belang is, daar de leerling, die nog niet vast is op de vormen, ligt verkeerde overneemt, en ten laatste niet weet, waaraan hij zich houden moet.

Druk en uitvoering laten weinig te wenschen over; slechts hier en daar stuit men op drukfouten. Daartoe behoort bl. 17 en 43 *Lodewijk V* voor *Lodewijk IV*, bl. 186 *in* 1756 *bij Rocoux* voor 1746, bl. 197 *excercitie-genootschappen* voor *exercitie-g.* en bl. 202 *constitioneele* voor *constitutionele*.

Gouda, 22 Februarij 1859.

J. D. Homan.

Romeinsche antiquiteiten. Ter voorbereiding voor het hooger onderwijs, naar het Hoogduitsch van Dr. Kopp *bewerkt door* Mr. J. A. Schneither, *rector van het stedelijk gymnasium te* Groningen. *Met afbeeldingen. Te* Groningen, *bij* J. B Wolters. 1858. 196 blz. Kl. 8°. Prijs *f* 1,60.



Dit boekje is eene hollandsche bewerking van de *Römische Literaturgeschichte und Alterthümer für höhere Lehranstalten*, oorspronkelijk in vier stukjes, waarvan echter de hollandsche schrijver het eerste, *eene geschiedenis der literatuur* heeft weggelaten, omdat het te veel en te weinig geeft, en bovendien het boekje van Tredger voor het doel der gymnasiën in dit opzigt zeer voldoende is; terwijl het vierde stukje, dat in het oorspronkelijke te veel was uitgedijd, hier zeer besnoeid is. Het voor ons liggende is dus geene eigenlijke vertaling, maar kan geheel als een zelfstandig werk beschouwd worden. Als zoodanig willen wij het kortelijk bespreken.

Wij vinden hier eene zeer duidelijke en geregelde voorstelling van de Romeinsche antiquiteiten, die zich met genoegen laat lezen en ook door de tegenover het titelblad gedrukte kaart van het oude Rome en de tusschen den

text gedrukte afbeeldingen voor het gebruik aangenamer en gemakkelijker gemaakt wordt. Verder vinden wij in dit boekje het volgende.

I. *De stad der zeven heuvelen*, *Roma septicollis*, *en haar naaste omtrek*, blz. 1—21. II. *Italië*, blz. 21—29. III. *De provinciën*, blz. 29—37. IV. *Chronologisch overzigt van de ontwikkeling der Romeinsche staatsinstellingen*, blz. 37—43. V. *De staatsinrigting onder de Koningen*, blz. 44—54. VI. *Staatsregeling onder de Republiek*, blz. 54—100. VII. *Staatsregeling onder de Keizers*, blz. 101—105. VIII. *Het krijgswezen*, blz. 106—137. IX. *Het huiselijk en maatschappelijk leven*, blz. 137—186.

Uit deze inhoudsopgave kan tevens eenigzins blijken, in welke verhouding van meer of mindere uitvoerigheid de verschillende hoofdstukken behandeld zijn.

De bruikbaarheid van dit boekje wordt door tabellen vermeerderd. Zoo vindt men op blz. 20 eene opgave van de voornaamste, nog aanwezige, monumenten; op blz. 21—24 een kort overzigt van Italië met opgave eener enkele historische of antiquarische bijzonderheid, waarbij de plaatsen, van welke nog aanzienlijke bouwvallen bestaan, met † geteekend zijn; op blz. 29—35 een tabellarisch overzigt der provinciën met opgave van merkwaardige geschiedkundige bijzonderheden, en de steden met aanzienlijke overblijfselen der Romeinsche oudheid, waarin de keizerlijke provinciën met † geteekend zijn; op blz. 37—43 het reeds vermelde chronologische overzigt; op blz. 51 en 52, eene opgave der klassen met hunne centuriën en census, volgens de instelling van Servius Tullius; op blz. 59 en 60 een opgave der klassen met hunne centuriën volgens de hervormde inrigting ten tijde van den eersten Punischen oorlog; op blz. 101 en 102 eene opgave van de verschillende munera der Romeinsche Keizers; op blz. 165—168 verscheidene tabellen van de gewigten, de munten, de lengtematen, de vlaktematen, de inhoudsmaten voor natte en die voor drooge waren. Het boek wordt

besloten met eenen Romeinschen calender. Men vindt daarin een kaartje van Rome en verder afbeeldingen van de Romeinsche phalanx; van het scutum en den clypeus; van den lituus, de tuba en de buccina; van het Spaansche zwaard, het pilum, het vexillum en een signum speciale; van de plaatsing der soldaten in eene centurie der hastati, principes en triarii; van een legioen bij manipels geschaard; van de corona muralis en triumphalis; van de legerplaats ten tijde van Polybius; van den cuneus, den forfex en de slagorde van twee legioenen met hunne socii; van eene aquila en een soldaat met den mulus Marianus; van de slagorde van een manipulus en eene cohorte en van eene legerplaats ten tijde van Caesar; van de testudo arietaria; de grondvlakte van den agger, het achterstuk van den agger, den pluteus, de vinea, de testudo, quae ad congestionem paratur; een overzigt der belegeringswerken; eene afbeelding van de roeigaten in eene triremis; van een triclinium; een plattengrond van de Thermae Pompejanae; eene afbeelding van de Dorische, Ionische en Corinthische zuilen. Dit is de inhoud van het boekje. Voegen wij er nu nog bij, dat de stijl vloeijend is, en vrij van germanismen: dan zal niemand ons van vooringenomenheid tegen het werkje verdenken, wanneer wij nu nog ten slotte eenige punten opgeven, die ons voorkomen verkeerd behandeld te wezen.

Op blz. 7 *o* staat, dat de barbarij en de tijd op het forum Romanum bijzonder weinig overblijfselen gelaten hebben. Dit geef ik toe, mits onder *barbarij* niet de barbaren verstaan worden, maar het gebrek aan eerbied voor de monumenten in 't algemeen. Niet de barbaren zijn de eigenlijke verwoesters geweest, maar de antiquarii en de bouwers van nieuwe gebouwen met de steenen der oude.

Op blz. 11 *e* staat, dat onder de zuil van Trajanus de asch des Keizers rustte. Ik weet niet, dat die asch ooit opzettelijk is weggeruimd. Is dit zoo niet: dan rust zij er nog.

Op blz. 15 *o* staat bij vergissing Tac. Ann. I. 42 voor XV. 42.

Op blz. 16 *b* lezen wij, dat paard en wagenrennen het eenige schouwspel was, waarin de Romeinen belang stelden. Dit is in strijd met blz. 17 *m*, waar gezegd wordt: de eigenlijke lievelingsschouwspelen der Romeinen waren zwaardvechters- of gladiatoren- en dierengevechten.

Op blz. 20, in de noot, wordt *Pasquino* vermeld. Ware het niet noodig hier in parenthesi bij te zetten: wie dat is?

Blz. 23 *o*. Hier wordt *Paestum* alleen om zijne rozen vermeld. Deze stad verdiende waarlijk met † geteekend te worden.

Op blz. 29 *b* wordt gezegd: dat Caracalla uit zeer onzuivere beweegredenen aan alle provinciales de civitas toekende. Met een enkel woord had hier moeten vermeld zijn: welke die beweegredenen waren. Volgens blz. 37 *m* hebben de provinciales er toch door gewonnen. Op blz. 137 en 141 staat nog wel, dat Caracalla dit deed om de provinciën hooger te kunnen belasten, maar ook dit is niet voldoende, daar het altijd de vraag blijft. waarom de provinciën hooger konden belast worden, als de inwoners het burgerregt hadden, dan anders.

Blz. 31. *Britannia*. Hier moesten onder de steden met aanzienlijke overblijfselen uit de Romeinsche oudheid vooral de ruïnen van *Uriconium*, die tegenwoordig bij Wroxeter in Shropshire worden opgegraven, vermeld worden.

Blz. 35 *b*. Hier staat, dat de bouwvallen van Carthago tot nog toe weinig bezocht en onderzocht zijn. Men is er op dit oogenblik mede bezig.

Ibid. Bij Numidia had iets moeten staan van de groote ontdekkingen door de Franschen gedaan, vooral van de ruïnen van Lambaesis.

Blz. 36 *o*. *In den regel duurde hun ambt* (van de stadhouders in de provinciën) slechts één jaar. Dit is immers door Tiberius veranderd, omdat hij oordeelde: dat de provinciën wel geschoren maar niet gevild moesten worden.

Blz. 43, 63. *Zamenzwering van Catilina. Vijf deelgenooten daarvan zonder vorm van proces ter dood gebragt*: Dit is wel letterlijk waar, doch werd door de omstandigheden volkomen gewettigd. Zie blz. 73 *o*.

Blz. 58 *o*. *Weder langs een smal bruggetje*. Het is niet duidelijk of allen, die gestemd hadden, dadelijk langs dit bruggetje weder uit het ovile gingen, of daar binnen bleven, totdat de geheele stemming was afgeloopen. Ik houd het eerste voor waarschijnlijker, daar de bedoeling dier bruggetjes toch zeker was het gedrang te verminderen.

Blz. 68 *o*. In de beleefdheid der senaatsbesluiten erkent de schrijver de taal der bedaarde, zich zelve bewuste meerderheid en kracht. Dit is zeker gedeeltelijk waar, maar mij dunkt, dat er nog meer de aristocratische beschaving der aanzienlijke Romeinen in doorschijnt.

Blz. 70 *m*. *De overheden van het Romeinsche volk bekleedden hun ambt, op eene enkele uitzondering na, maar één jaar*. Eigenlijk waren er drie uitzonderingen: de censors, de dictator en de magister equitum.

Blz. 78 *b*. *een reinigingsofler van een zwijn, een stier* en een bok, *suovetaurilia*. Dit zal wel moeten zijn *en een schaap*.

Blz. 84 *b*. *een patriciër moest, om tot het tribunaat te kunnen komen, zich in eene plebejische* gens *doen* adopteren. Hier moest bijstaan: zie § 177, terwijl dan in die § de *adoptio* had moeten verklaard worden.

Ibid. *o*. *De oorspronkelijke bedoeling van het tribunaat was, den enkelen plebejer tegen onregt en geweld van den kant der patricische magistraten te beschermen*. Hier behoorde verklaard te zijn *hoe* die bescherming geschiedde. Volgens blz. 87 *ε*, moet men zich voorstellen, dat dit geschiedde door het aanklagen der patricische onderdrukkers. Dan komt evenwel de vraag op: waarom tot zulk eene aanklagt tribunen noodig waren?

Blz. 90 § 68. *Jovis* wordt hier als nominativus genomen, en toch wordt naderhand steeds van Jupiter gesproken. Dit moet de discipels in de war brengen.

Blz. 91 § 70. *Quirinus. Zijn naam is moeijelijk te verklaren.* De afleiding van het sabijnsche woord *quiris* (eene lans) is in mijn oog zeer waarschijnlijk.

Blz. 106 *m. De stichting van Constantinopel is het begin van de splitsing van het rijk, van de zwakheid der beide deelen en van het verval en den ondergang van het geheel geworden.* Deze opvatting is geheel uitwendig. Ik zoek de oorzaak van de zwakheid des rijks vooral in de wijze waarop de wingewesten geadministreerd werden, dewijl daardoor alle energie systematisch onderdrukt werd. (Zie Taciti Agricola cap. 13 init.). De stichting van Constantinopel is het middel geweest om althans de oostelijke helft van het rijk nog 1000 jaar te bewaren.

Blz. 110 *o. Het pilum, dat hoofdwapen der Romeinsche legioenen.* Zonder het geweld van het pilum te willen verkleinen, hecht ik toch veel aan de meening van Machiavelli, die het zwaard als het hoofdwapen beschouwt. (Zie Macaulay Essays. vol. 1, p. 97, ed. Tauchn.)

Blz. 123. *Het geschut, ofschoon de legioenen vergezellend, was geen veld- maar belegeringsgeschut.* Dit is wel grootendeels waar, doch er zijn uitzonderingen op. (Zie Tacitus Hist. III. 23). Zoo staan ook op de columna van Marcus Aurelius tormenta op wagens afgebeeld (dus eene soort van rijdende artillerie) waarmede de Donau tegen de Marcomannen verdedigd werd.

Blz. 129, 130. De beschrijving van den agger is minder duidelijk dan de overige in dit boekje voorkomende beschrijvingen.

Blz. 132 *d.* Hier wordt van een *verdedigingstoren* bij het beleg van Massilia gesproken. Dit moet een *belegeringstoren* wezen.

Blz. 135 *b. daar zij tot op dien tijd* (den eersten Punischen oorlog) *alleen naves onerariae* (*koopvaardijscheden*) *gehad hadden.* Dit kan niet waar wezen, daar de oorlog met Tarente door het binnenvallen eener Romeinsche vloot in de haven van Tarente ontstaan was. De ware voorstelling zal wel zijn: dat zij vóór dien tijd alleen triremes, geen quinqueremes, hadden.

Blz. 137 *o*. *De tijd was daar, waarop een nieuw leven uit de bouwvallen zou ontkiemen.* Deze voorstelling is niet juist. Zonder het frissche bloed der barbaren, zou dit nieuwe leven bezwaarlijk ontkiemd wezen.

Blz. 259, 160. *Het onderwijs omvatte oudtijds alleen lezen, schrijven, rekenen en de kennis der wetten van de XII tafelen. Later werd ook Grieksch geleerd en vooral Homerus gelezen.* Hierbij bleef het niet. Uit de door Peerlkamp, in zijn voorberigt voor zijne editie van Horatius, pag. XI sq. aangehaalde plaatsen blijkt, dat ook de Latijnsche schrijvers vlijtig gelezen werden. En hoeveel werk er van rhetorica gemaakt werd, blijkt uit de *Institutiones Oratoriae* van Quintilianus.

Blz. 164, § 186. Bij het beoordeelen van *den handel en de bedrijven* in het oude Rome vergete men niet, dat de litteratuur aristocratisch is en handel en bedrijven plebejisch zijn, weshalve zij ligtelijk als geringer voorgesteld worden, dan zij werkelijk waren.

Op blz. 173, § 198 staat, dat de boeken meestal op papier geschreven waren; terwijl op 142 *o* gezegd is, dat de boeken meestal op aaneengeplakte vellen geschreven waren.

Op blz. 176, § 202, beweert de schrijver, dat de Romeinsche bouwkunst, beeldhouwkunst en schilderkunst, met geringe uitzondering niet dan een flaauwe weerschijn der Grieksche kunst zijn. Van de beide eersten geef ik dit gaarne toe, maar van de bouwkunst der Romeinen wordt hier met te veel verachting gesproken, gelijk uit de overblijfselen genoegzaam blijkt. De echte Romeinsche bouwkunst onderscheidde zich echter meer door stevigheid dan door sierlijkheid.

Blz. 179, § 207. *De eenige kunst, die de Romein met liefde en ijver beoefende was*

pacisque imponere morem
parcere subjectis et debellare superbos.

Dit is wel gedeeltelijk waar, maar de landbouw en de

regtsgeleerdheid werden toch ook met liefde en ijver door de Romeinen beoefend, gelijk uit *de scriptores de re rustica* en uit het *corpus juris* voldoende blijken kan.

Voor zoover deze aanmerkingen met grond gemaakt zijn, hoop ik, dat de nederlandsche bewerker van dit handboek ze bij eene tweede uitgave, die wij hem toewenschen, zal ter harte nemen.

B.

LEVENSBERIGT

VAN

Mr. G. DORN SEIFFEN.

Onder de uitstekende docenten, die in de eerste helft dezer eeuw de roem en de luister hunner scholen waren, bekleedde buiten twijfel Mr. Gerardus Dorn Seiffen eene eerste plaats. Hij was den 24. April 1774 te 's Gravenhage geboren en werd voor een wetenschappelijken werkkring, waarvoor zijn aanleg bijzonder geschikt scheen, op de Latijnsche school te Arnhem voorbereid, van welke hij in 1790 promoveerde. Aanvankelijk voor de godgeleerdheid bestemd, maakte hij met ijver van de gelegenheden, die zich ook te Arnhem voor hem openden, gebruik, om zich in het Hebreeuwsch en andere voorbereidende vakken te oefenen. Daar echter om bijzondere redenen de studie der geneeskunde voor hem verkieslijker scheen dan het predikambt, werd hij in 1791 naar Amsterdam gezonden en woonde daar, volgens het toenmalige gebruik, eerst bij den heelmeester v. Leeuwen en later bij den apotheker Leignes in. Het onderwijs van v. Leeuwen was louter praktisch; maar met het artsenijmengkundig onderrigt van

den laatsten werd het bijwonen der lessen van den Hoogl. Bonn in de ontleed- en heelkunde en van den Hoogl. Burman in de kruidkunde en het, getrouw bezoeken van den hortus botanicus vereenigd. In den omgang met Leignes leerde hij behalve het Fransch ook het Engelsch.

Dorn Seiffens verblijf te Amsterdam duurde tot 1793; maar juist toen hij zich naar Utrecht wilde begeven, om aan de Hoogeschool zijne studiën te volbrengen, kwam het conrectoraat te Ysselstein open, en op raad zijner ouders dong hij naar die betrekking en aanvaardde ze reeds in October. De nabijheid van Utrecht en het daardoor geopende uitzigt, om zijne medische studiën voorttezetten, hadden hem te bereidwilliger aan den wensch zijner ouders gehoor doen geven. Later echter zag hij, op raad van de Hoogl. van Geuns en Bleuland, die hij somwijlen raadpleegde, en aan wie zijn prikkelbaar gestel niet geschikt voorkwam voor de uitoefening der geneeskunst, voor goed daarvan af, en legde zich voortaan geheel op de literatuur, geschiedenis en regtsgeleerdheid toe. Tot de laatstgenoemde wetenschap bragt hem zoowel betamelijke eerzucht, als zijne verplaatsing naar Utrecht, waarheen hij in 1801 als praeceptor aan de Latijnsche school beroepen werd en waar hij gelegenheid vond zijne studiën met een' wetenschappelijken titel te bekroonen. Hij werd dus in 1802, bij de verdediging zijner dissertatie: *de jure feminarum apud Romanos*, tot *Jur. Utr. Doctor* bevorderd. Dit eerste zijner talrijke schriften bragt niet alleen de tevredenheid van de stedelijke regering over zijne leerwijze aan den dag, daar deze de bekostiging van deszelfs uitgave op zich nam, maar vond ook zulk eenen bijval, dat later eene tweede verbeterde uitgave daarvan het licht zag.

Thans wijdde hij al zijne krachten aan het onderwijs der jeugd, dat hij als zijne levenstaak beschouwde en waarin hij zoo gelukkig slaagde, dat zijne leerlingen onuitputtelijk zijn in den lof van hunnen geliefden leermeester. De enkele trekken, die ons als ambtgenooten gedurig in het oog vielen en dienen kunnen, om zijn onderwijs eenig-

zins te kenschetsen, willen wij aan het slot van dit berigt toevoegen; maar een welgelijkend en naar het leven uitgewerkt beeld van zulk een uitstekend leermeester kan slechts een zijner dierbare leerlingen teruggeven en wij verblijden ons, dat van den Hoogl. J. A. C. v. Heusde te mogen verwachten.

Dorn Seiffen was evenwel de man niet, om, eenmaal in zijne eerstelingen als schrijver geslaagd, de uren, die hem van zijnen schooltijd overbleven, aan alledaagsche gesprekken of nutteloose uitspanningen te wijden. Door zijne vriendschapsbetrekkingen met den Rector der Latijnsche school S. Nyhoff, met den Hoogl. Hennert (een verren aanverwant zijner moeder) en anderen aangespoord, zette hij zoowel de aangevangene studie der regtsgeleerdheid als de smaakvolle beoefening der Oude schrijvers ijverig voort. De groote menigte zijner werken en schriften, waarvan wij eene naauwkeurige lijst hierachter plaatsen, bewijst voldoende, hoe hij den tijd wist uit te koopen en vroege morgenuren en vakantiën te gebruiken, zoowel tot het bewerken van de nuttigste schoolboeken, waaraan destijds dringende behoefte bestond, en vertalingen van belangrijke geschiedkundige werken, als van vertalingsproeven uit oude dichters, die hij gelukkig in Nederlandsche poëzy overbragt. — Bij het overzigt der lijst, hiervan gegeven, moet elk verbaasd staan, die de zware taak van den docent aan Latijnsche scholen bij ondervinding kent en den arbeid naar waarde weet te schatten, aan elk zijner geschriften besteed. Van dien arbeid liet hij zich door geen huiselijke tegenspoeden afschrikken, die zijne levensrust schenen te verstoren. Immers in 1803 gelukkig gehuwd, was hij na twee jaren weduwenaar en verloor ook het kroost, hem uit dezen echt gesproten. In 1807 andermaal in 't huwelijk getreden, zag hij zich ook deze beminde echtgenoote weder in 1813 door den dood ontrukken, schoon hij de twee kinderen, die zij hem naliet, mogt behouden, een' zoon, thans Predikant aan 't Hoogeland bij Amersfoort, en eene dochter, die de bestendige

gezellin van 's vaders ouderdom bleef en thans de steun en troost zijner bejaarde weduwe is. In 1815 namelijk was hij met de zuster zijner tweede vrouw hertrouwd, maar verloor van de vier kinderen, uit dezen echt geboren, eene beminde dochter, slechts één jaar gehuwd, en één' zoon in de kracht der jeugd, terwijl van de twee oudste zonen uit dit huwelijk, de oudste, Med. Doctor te Amsterdam, slechts éénе maand den vader overleefde, de tweede, in 1846 te Utrecht in de Letteren gepromoveerd, als Praeceptor aan 't stedelijk gymnasium te Amsterdam werkzaam is, en sedert jaren de belangen van ons Genootschap behartigt.

Het was er zoo verre van af, dat de herhaalde huiselijke rampen den anders zoo gevoeligen en schijnbaar minder sterken man óf ter neder sloegen en deden kwijnen, óf den lust tot werken benamen, dat hij integendeel, volgens de lessen van ware levenswijsheid, die hij ook aan anderen mededeelde, onder die stormen moedig het hoofd verhief en in doorzettenden arbeid troost en afleiding zocht.

Ruim twintig jaren had hij het Praeceptoraat te Utrecht waargenomen, toen hij tot Conrector werd bevorderd, en, na dezen post van 1822 tot 1832 bekleed te hebben, volgde hij zijnen vriend S. Nyhoff, aan wien om vergevorderden leeftijd een eervol ontslag was toegekend, als *Gymnasiarches* in het bestuur der scholen op. Bijna 17 jaren bleef hij, hoe hoog bejaard ook, met allen ijver daarin werkzaam en bragt niet weinig bij, om de school te doen bloeijen. Zijne taak werd hem echter in de laatste jaren daardoor vooral bezwarend, dat hij, alleen met het onderwijs in de geschiedenis belast, na twee of drie uren met zijn' gewonen ijver gesproken te hebben, zich afgemat gevoelde; en die vermoeijenis, dagelijks herhaald, dreigde zijne gezondheid geheel te ondermijnen. Geen wonder derhalve, dat de man, na bijna eene halve eeuw onvermoeid werkzaam te zijn geweest, eindelijk aan den raad van zijn geneesheer, den Hoogl. Suerman en van zijne andere vrienden gehoor gaf en zijn emeritaat verzocht.

Dat hem dit eervol en op gunstige voorwaarden werd toegekend, zal niemand bevreemden, die nagaat, wat de stedelijke regering van den beginne zijner loopbaan af gedaan had, om hem duurzaam aan het *Hieronymianum* te verbinden.

Gelijk immers Dorn Seiffen te allen tijde onder de voortreffelijkste leeraars zoude gerekend zijn, zoo moest vooral in eenen tijd, toen men voor de Letteren den doctoralen titel nog niet kende en menig theologant, na als zoodanig schipbreuk te hebben geleden, in het aanvaarden van een Praeceptoraat eene veilige haven voor zijn bestaan vond, de man, die uitstekenden takt van onderwijzen had en zich bovendien in het geheele land door zijne schriften beroemd had gemaakt, als een Orion in de sfeer der docenten schitteren. Vandaar de talrijke beroepen naar andere scholen, door welke Utrechts jongelingschap gevaar liep, hunnen beminden leidsman te verliezen: — vandaar de herhaalde vermeerdering van zijn inkomen, dat, telkens verhoogd, zijn Praeceptoraat in voordeelen aan het Rectoraat gelijk maakte.

In 1802 werd hij als Rector te Ysselstein, in 1808 en 1809 als Rector te Arnhem en in 1815 als Conrector te Amsterdam beroepen. In 1816 werd hij door de Curatoren van het stedelijk Athenaeum te Deventer onder de vier candidaten voor het Hoogleeraarambt in de Regten gesteld, en later voor die betrekking op nieuw het oog op hem gevestigd; maar op raad van zijn' boezemvriend, den Hoogl. van Enschut, zag hij van die benoeming af. In 1819 werd hem het Rectoraat te Deventer aangeboden. De pogingen echter, om hem dit aanbod, door er den titel van *Professor Litt. Hum.* of *Prof. Juris* aan te verbinden, zoo aannemelijk mogelijk te maken, bleven vruchteloos, daar Dorn Seiffen zich te Utrecht niet alleen in zijnen werkkring, maar ook in zijne naauwe betrekkingen en den vriendschappelijken omgang met mannen als de Hoogl. v. Heusde, v. Goudoever en anderen regt gelukkig gevoelde. Het beroep bleef dus achterwege, en

de Raad der stad Utrecht schonk hem (3 Januarij 1820) den titel van *Stedelijk Lector Litt. Hum.* met eene jaarwedde van *twee honderd* gulden. Kort daarna werd hij (die 24 Februarij 1817 eershalve den titel van *Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doctor* van den Senaat der Utrechtsche Hoogeschool had ontvangen), ook tot *Lector Litt. Hum.* aan de Hoogeschool benoemd.

Het zal dan ook niemand bevreemden, dat ook de Hooge Regering eenen man, die door het schrijven van eene bevattelijke en voor dien tijd zeer geschikte Grieksche en Latijnsche Grammatica [1]) ten opzigte van het onderwijs der Nederlandsche jeugd zich hoogst verdienstelijk had gemaakt, telkens met eene gratificatie, en naderhand zijne bewerking van bekwame handleidingen en handboeken voor de Algemeene Geschiedenis [2]) met de Ridderorde van den Nederlandschen Leeuw en eene aanzienlijke gratificatie in geld beloonde. En gelijk de Regering, zoo stelden ook verschillende geleerde genootschappen Dorn Seiffens verdiensten op hoogen prijs. In 1808 werd hij lid van het *Prov. Utr. Gen, voor Kunsten en Wetens.*; in 1819 van het *Zèeuwsch Gen. der Wetens.*; in 1821 corresp. lid van het *Kon. Ned. Inst. voor Kunsten en Wetens.*; in 1822 lid van de *Maatsch. der Ned. Lett. te Leyden*; in 1826 corresp. lid van de *Kon. Maatsch. der Wetens. te Götlingen*; in 1830 lid van de *Commissiè tot opsporing van Rom. Oudh. in de Prov. Utrecht*; in 1845 lid van die tot *Opsporing van Oudh. van het Prov. Utr. Gen. v. Kuns. en Wet.* Ook was hij medeoprigter van het *Natuurk. Gen. te Utrecht.*

---

1) Over deze Spraakkunsten wenschen wij later eenige beschouwingen te geven.

2) Zie over het belang dezer geschiedkundige werken de juiste en naauwkeurige oordeelvellingen van den Hoogl. A. C. v. Heusde, in zijn Levensberigt van Dorn Seiffen.

Na dit korte overzigt van 's mans leven en verdiensten, brengen wij hier enkele trekken bij waardoor hij zich als leeraar onderscheidde.

Den sterken invloed, dien zijn onderwijs op de jongelieden uitoefende, schrijven wij niet het minst aan *zijne algemeene en veelomvattende* kennis toe.

De onderwijzer mag zijne hoofdtaak niet verwaarloozen, integendeel, het is zijn eerste pligt, die naauwkeurig met zijne leerlingen na te gaan; maar hoeveel gelegenheden er zich opdoen voor den man van algemeene kennis, om aan den onbeperkten leer- en weetlust van knapen en jongelingen te voldoen, daarvan was Dorn Seiffen geheel overtuigd. Hoe boeide hij hunne aandacht en voedde hunne leergierigheid, wanneer hij van alle zijden nuttige zaken, wenken en raadgevingen wist bij te brengen. Eénig was in dit opzigt zijn onderwijs. Met het gelukkigste geheugen begaafd, zelf met onbeperkte weetgierigheid vervuld en in de letterkunde niet slechts, maar in verschillende andere vakken bedreven, wist hij geestig en puntig, waar het te pas kwam, aan de teedere en daarvoor zoo ontvankelijke gemoederen eenen schat van nuttige zaken mede te deelen en onvergetelijke lessen in te prenten, die hun tot handwijzers op den levensweg konden dienen. Die lessen en wenken, in spreuken of geestige verzen vervat, golden zoowel hunne gezondheid van ligchaam als het heil en de rust hunner ziel. Zij hadden vooral betrekking op de schoone en heerlijke vruchten van duurzamen arbeid, van een naauwgezet gebruik van den tijd, bijzonder van de lente des levens als den zaaitijd voor den man van studie en op het heilrijke gebruik der vroege morgenuren, op de bestendige oefening van het geheugen, als den grootsten schat, die ongebruikt ook onontwikkeld blijft liggen. En van wien namen de jongelieden deze raadgevingen met meer graagte aan, dan van den man, die door zijn eigen voorbeeld hare deugdelijkheid en hare vruchtbaarheid bewees.

Hierbij kwam *zijn levendige en vrolijke aard* als een niet-minder krachtig middel om zijn onderrigt aangenaam

en bezielend te maken. Immers hoe koud blijft het hart der tot vreugde geneigde knapen, hoe weinig voelt zich hunne aandacht aangetrokken, als de leeraar door zijne stroefheid en somberheid, door zijne dorre en eentoonige leerwijze de school voor den leerling gelijk maakt aan die nevelige en bewolkte dagen, waarop de natuur zich als in rouwgewaad heeft gehuld. Geheel anders was het verkeer van onzen Dorn Seiffen met zijne leerlingen. Met zijne intrede in de school vergat hij de zorgen des levens, en levendig van oog en hart trad hij altijd vrolijk onder zijne levenslustige jeugd te voorschijn. Zijne eigene opgewektheid vond weerklank in de harten zijner kweekelingen, en telkens spanden zij zich met vernieuwden lust in, om hunnen aantrekkelijken leidsman, die met dat levendige en vrolijke oog als het ware den glans en gloed der verkwikkende zonnestralen in de school wist te verspreiden, aan te hooren, te volgen en na te streven. Dat zijne leerlingen spreken! en zij zullen hunnen onvergetelijken leermeester vooral van deze zijde als indrukwekkend en zijn onderwijs als bezielend en éénig zich voor den geest roepen!

Als de school, in welke de leeraar werkzaam is, de wereld wordt, waarin hij zich het liefst beweegt en waarin hij geheel leeft; als hij daar den krachtigen indruk mag ontwaren, dien zijne woorden en zijn omgang op de jongelieden maken; kan het niet anders, of *hij bestudeert de bijzondere karakters zijner kweekelingen* en zoekt voor allen alles te zijn. Bij den minder vlugge, maar vlijtige de sporen en prikkels der eerzucht te gebruiken, en altijd aan te moedigen, altijd het zoete loon der vlijt voor te spiegelen; — bij den vlugge, maar vlugtige die Phaëthonsvlugt wel te beteugelen en op den gevaarlijken val van hen, *qui in omnia involant*, te wijzen, maar tevens aan het scherpzinnige en geestige voedsel te geven; uitstekenden aanleg wel te helpen ontwikkelen, maar toch door grammatikale naauwkeurigheid en grondige vertaling der Ouden tot vaste kunde te brengen; — ziedaar, wat eene voor-

name deugd van Dorn Seiffens onderwijs was! Hij leefde met en in zijne jongelieden; hij leefde door en voor hen. Elk hunner, ieders vorming, ieders behoeften gingen hem ter harte, en zelfs de minst bedeelde voelde zich bij het vuur zijner voordragt en lessen ontgloeijen.

Dit hing dan ook ten naauwste te zamen met *het innige gevoel*, dat hij koesterde, *van het groote belang van 't onderwijs op de gymnasiën.* Wie daarvan niet diep doordrongen is, zoo dikwerf hij de school binnentreedt; al wie dat onderwijs als eene noodzakelijke broodwinning beschouwt en zich verheugt, als de schooltijd is verloopen en als vakantiedagen ruste geven; al wie bij de dikwerf moeijelijke taak van zijn onderwijs niet te meer wordt aangeprikkeld, om het zoo belangrijk en opwekkend te maken, dat zijne leerlingen naar hem *moeten* luisteren; — is geen docent, zooals de schoone bloeitijd des levens dien vereischt en behoeft! Hij heeft zich het belang van zijne leiding nooit genoeg voor oogen gesteld, van die leiding, waarvan het wel of kwalijk slagen der ontwikkeling van de aanzienlijkste en eerste mannen in Kerk en Staat afhangt, bij welke elk uur, wel besteed, en elke les, met nadruk ingeprent, het middel zijn kan, om de kostelijkste zaden, die dikwerf in de jeugdige harten verstikken, tot ontkieming en vruchtbaarheid te brengen, en eenen oogst van ware kennis en deugd te doen rijpen, voor de gansche Kerk en het geheele Vaderland niet hoog genoeg te schatten!

Van dat groote belang van ons onderwijs was Dorn Seiffen innig doordrongen en die overtuiging was eene der voornaamste oorzaken zijner vruchtbare werkzaamheid. Altijd even vol vuur voor zijne grootsche taak, werkte hij niet alleen in krachtvollen leeftijd, maar ook nog op hoogere jaren bij uitstek mede, om eene tallooze schaar van grondig onderwezene jongelingen voor het genot van ware wetenschap en diepere studie voor te bereiden. Altijd nog, hoe bejaard ook, ingenomen met het voorregt, dat hij met nog onverzwakte kracht van hoofd en geheugen op het

gemoed zijner kweekelingen nuttig werken kon, legde hij niet dan met innigen weerzin en noode, eindelijk voor de verzwakkende ligchaamskrachten bukkende, den schepter, gelijk hij plagt te zeggen, neder. Maar zelfs na een bijna 50jarig onderwijs was hij nog zoo van het edele zijner taak doordrongen, dat hij elken morgen in zijne verbeelding, gelijk hij zeide, met ons op het vaste uur naar de school ging en voor het ledige, dat zijn rusttijd hem deed gevoelen, dadelijk vergoeding zocht in het bewerken van nieuwe hulpmiddelen voor het schoolonderwijs, zooals de *Lat. loquendi formulae.*

Toen, de grijsaard zich eindelijk verzoend had met de gedachte, dat hij de gewigtige taak van zijn onderwijs aan jeugdiger krachten had moeten overdragen, was zijne zoo wel verdiende rust slechts een nieuwe prikkel tot arbeid. Nooit vond men hem in de negen jaren van zijn emeritaat ledig. Steeds hield hij zich met zijne geliefkoosde studie en vooral met den vorst der Grieksche dichters bezig en beproefde met het onvermoeidst geduld die eeuwig jeugdige zangen zoo ongeschonden mogelijk in onze moedertaal over te brengen; een arbeid, waarvan juist de tweede helft ten einde was gebragt en ter perse gelegd, toen de ongesteldheid hem aantastte, die in weinige dagen het afgeleefde ligchaam heeft gesloopt. Hij stierf 16 November des vorigen jaars.

Bij den terugblik op deze levensschets (waarin niets van s' mans warm hart voor vriendschap, van zijne hooge belangstelling in het geluk van allen, die hij kende, van de innige gehechtheid aan en warme liefde voor echtgenoote en kinderen, waarin zoo weinig van zijne geestdrift voor al wat schoon en edel is, van zijnen aanleg voor en bedrevenheid in poëzy, van zijnen geestigen kout en zijne hartelijke toespraak in den huiselijken kring zelfs tot weinige dagen vóór zijnen dood), gevoelt de steller, hoe weinig

men zich bij zulke korte levensberigten voldoet, wanneer de man, van wien men schrijft, zoo veel oorspronkelijks en geniaals bezit, als dezen Nestor der docenten eigen was. Bij het zelfverwijt hierover troost hij zich met de gedachte, dat zijn ambtgenoot Dr. A. de Jongh in zijn *Epitaphium Gerardi Dorn Seiffen* reeds zoo veel karakteristieks omtrent den ontslapene heeft gegeven, en de Hoogl. van Heusde voor de uitwerking van het beeld zijns beminden leermeesters tijd noch moeite zal sparen.

Utrecht, April 1859.

A. Ekker.

OPGAVE VAN DE UITGEGEVENE WERKEN

VAN

G. DORN SEIFFEN.

1802. *Diss. de jure foeminarum apud Romanos tam veteri quam novo*, Tr. ad Rh. — Ed. alt. additamentis priore multo auctior, Tr. ad Rh. apud Jo. Altheer. 1818.

1807. *Oden van Horatius* (in de *Bibliotheek voor Oude Letterkunde*). Amst. bij ten Brink & de Vries.

1808. *Onomasticon Poëticum* s. nomina propria eorumque derivata impr. *Hor.*, *Virg.* et *Ovid.* explicata, Tr. ad Rh. ap. van Schoonhoven. Herdrukt in 1828 bij denz. en Van der monde, met bijvoeging van *Catullus*, *Tib.* en *Prop.* onder den titel: *Lexicon Poëticum principum poët. Lat.*

1809. *Liederen van Anacreon* en *Klaagzang van Moschus op den dood van den herder Bion* in de oorspr. maat. Amst. bij Holtrop.

1812. *Karakterschets der Helden van de Iliade van Homerus.* Haarl. bij Loosjes.

1815. *Grieksche Spraakkunst.* Amst. bij Gartman, 1818, 2de druk, 1823, 3de, 1826, 4de, 1831, 5de, 1846, 6de. Utr. bij Romondt.

1816. *Aardbeschr. der oude volken met de nieuwe vergeleken.* D. I. Amst. bij Gartman.

1818. *Handboek der oude Staten van* Heeren, uit het Hoogd. vert. met aanmerk. Zutph. bij Thieme. — 1820, 2de druk, 1828, 3de.

1819. *Vestigia vitae Nomadicae tam in moribus quam in legibus Romanorum conspicua.* Tr. ad Rh. ap. Jo. Altheer.

1820. *Carthago in zijne staatkundige en handelsbetrekkingen beschouwd.* Naar het Duitsch van Heeren. Amst. bij de Erv. H. Gartman.

1821. *Schoonheden uit Gr. Dichters*, in dichtmaat vertaald. Amst. bij van der Hey.

1822. *Grammatica Latina in usum Scholarum.* Zutph. bij Thieme. 1827, Ed. II.

» *Handboek der nieuwe staten van Europa van* Heeren. Uit het Hoogd. vert. met aanm. 2 deelen. Zutph. bij Thieme.

1823. *Rudimenta Latina.* Zutph. bij Thieme, 1845, 2de dr. (onder den titel: *Verkorte Lat. Spraakkunst*). Arnh. bij E. Thieme.

1824—1827. Heeren, *Ideën over de Staatkunde, handel en verkeering der oude volken.* Uit het Hoogd. met aanm. en pl., 6 deelen. Rott. bij Smidt.

1827. *Handl. tot de alg. Geschied.* voor het onderwijs op de Gymnasiën. 1ste gedeelte. *Oost. volken.* Breda bij Holl. Pijpers. Volgende uitgaven in 1827, 1832, 1838, 1849, bij Broese, Breda.

» Id. 2de ged. *Grieken.* Breda bij Broese. Volgende uitgaven in 1827, 1834, 1843.

» Id. 3de ged. *Romeinen.* Breda bij Broese. Volgende uitgaven in 1828, 1837, 1854. Amsterdam bij v. Helden.

1828. Id. 4de ged. *Middeleeuwen.* Volgende uitgaven in 1832, 1846.

» *Handboek tot de alg. Gesch.* I. *Oost. volken.* Volg. uitg. in 1831, 1842.

» *Handboek tot de alg. Gesch.* II. *Grieken.* Volg. uitg. in 1832, 1847.

1828. *Handl. tot de alg. Gesch.* 5de ged., *Nieuwe Gesch.* tot 1829. 1835, 2e dr. bewerkt tot 1835.

1830. *Précis de l'Hist. univ.* 1e partie. *Hist. des peuples en Orient.*

» *Handboek tot de alg. Gesch.* III. *Romeinen.* Volg. uitgav. in 1833. 1854, Amst. bij v. Helden.

1831. *Handboek tot de alg. Gesch.* IV. *Middeleeuwen.* 1836, 2de druk.

1833. *Handboek tot de alg. Gesch.* V. *Nieuwe Gesch.* 1ste stuk bewerkt tot 1832, 1843, 2de druk, voortgezet tot 1838.

1834. *Handboek tot de alg. Gesch.* V. *Nieuwe Gesch.* 2de stuk tot 1832. 1848, 2de druk tot 1838.

1836. *Chronol. tabellen der Stamhuizen en Vorsten van Europa*, van 800—1836. 1851, 2de druk tot 1850.

1840. *Geslachtstafel der Koningen van Europa*, van 1500—1840 en *Overzigt der staten en regeringsvormen van Europa.* 1852, 2de druk aangevuld tot 1852.

» *Gelijktijdig overzigt der voorn. gebeurtenissen der alg. Gesch.*

1842. *Leer der accenten in de Gr. taal.* Utrecht bij Romondt. (Later met eenige veranderingen en verbeteringen ingevoegd in de 6de uitgaaf der Gr. Spraakk.)

1845. *Rhythmica doctrina*, s. *Prosodiae Lat. Appendix.* Tr. ad Rhen. ap. Broese.

1847. *Voortgang der beschaving zigtbaar in de Gesch. der Volken.* Breda bij Broese.

1850. *Latinae loquendi formulae* in usum Scholasticum. Tr. ad Rhen. ap. Broese. — 1853, Ed. alt.

1855. *Metrische vert. der XXIV zangen van de Ilias van Homerus.* Utr. bij Kemink en Zoon.

In de SYMB. LITERARIAE (Utr. bij Broese) van 1838, *Comparatio inter Phoenices et Neerlandos*; in die van 1844, *de Graecorum Studio pulchri ejusque origine*; in die van 1845, *Carmina Graeca.*

Grieksche Themata of Verzameling van Opstellen, tot het aanleeren van de Grieksche taal, naar de bijgevoegde regelen van derzelver syntaxis. In vier klassen, door J. Bosscha, *Phil. Th. Mag. Litt. Hum. Doct. Eerste klasse (vijfde druk), herzien door* Dr. E. Mehler. *Te* Gorinchem, *bij* J. Noorduyn en Zoon. 1859. 112 blz. gr. 8°.

Opstellen ter vertaling iu het Latijn, naar Dr. G. Tischer *bewerkt door* Dr. J. B. Kan. *Te* Groningen, *bij* L. van Giffen. *Eerste stuk* 1858. *Tweede stuk* 1859.



Beide Themaboeken zijn ons ter aankondiging toegezonden. Wij willen over beide een kort woord zeggen. Vooraf evenwel iets over themaboeken in het algemeen. Een taal te leeren zonder thema's te maken is niet wel mogelijk, en ik heb in een vorig nommer van ons tijdschrift mij daaromtrent reeds verklaard. Ook erken ik gaarne, dat het gebruik van themaboeken op de lagere klassen van een gymnasium zeer is aan te prijzen, en dat het ook voor te huis te vervaardigen thema's onvermijdelijk is. Op de hoogere klassen evenwel verwerp ik die boeken, althans voor den arbeid op de school zelve, geheel. Die zijn Latijn en Grieksch alleen door het vertalen van thema's uit de beste themaboeken leert, zal toch stijf blijven schrijven, en nooit den echt Ciceroniaanschen of Attischen tint in zijn stijl krijgen. Om dit doel te bereiken is een ander middel. Als er door eene geheele klasse een thema moet gemaakt worden neem ik een deel van Cicero, zonder dat de jongelieden kunnen gissen welk ik nemen zal; en voor het Grieksch neem ik een deel van Xenophon, eene rede-

voering van Lysias of iets dergelijks, al naar mij voorkomt, dat de behoefte des oogenbliks vordert. Daaruit vertaal ik een stuk voor de vuist en dicteer dit aan de discipels. Dit stuk moeten zij dan in het oorspronkelijke terug vertalen, en wanneer zij zulks gedaan hebben, laat ik hen hunne vertaling oplezen, zeg daar mijne aanmerkingen over en dicteer dan den oorspronkelijken text, dien zij naast hunne vertaling schrijven, opdat zij niet alleen de syntaxis maar den color antiquus mogen opvangen. Deze methode houd ik, waar zij practicabel is, voor beter dan het gebruik van gedrukte themaboeken, zoowel omdat de beste litterator toch minder goed Latijn schrijft dan Cicero, minder goed Grieksch dan Xenophon of Lysias, als ook omdat knappe jongens ligt objecties maken, als men, zonder dadelijk eene bewijsplaats te hebben, tot hen zegt: uwe vertaling is syntactisch zuiver, maar stylistisch verkeerd; terwijl diezelfde jongens gewillig buigen voor de autoriteit van de classici zelve. Ofschoon ik dus themaboeken niet als het beste beschouw, zoo meen ik toch, dat er vele gevallen zijn, waarin zij kunnen, ja moeten gebruikt worden, en reken daartoe zoowel de lagere klassen der gymnasiën als de thema's, die te huis gemaakt worden. Beschouwt men nu de voor ons liggende boeken uit dit oogpunt: dan kunnen zij met vrucht gebruikt worden, althans voor zoo ver ik na eene vlugtige inzage durf oordeelen; want een themaboek wordt eerst door de praktijk gevonnisd. «Die Weltgeschichte ist das Weltgericht", zegt de dichter. Dit geldt zoowel in het groote als in het kleine, en niet het minst van leerboeken.

N°. 1 is, gelijk uit den titel blijkt, eene nieuwe bewerking der themata van Bosscha. Wij behoeven er niet veel van te zeggen, daar de thema's van Bosscha genoeg bekend zijn; slechts alleen dit, dat Dr. Mehler zich beijverd heeft de niet Attische woorden en vormen door echt Attische te vervangen, en de tegenwoordig veel gebezigde Spraakkunsten van Pluygers en Enger telkens, als dit hem noodig voorkwam, heeft aangehaald. Beide verbeteringen,

want dat zijn ze, moet ik zeer goedkeuren, doch ik herhaal: eerst het gebruik moet leeren, of hij zijn voornemen geheel volvoerd heeft of niet.

N°. 2 is eene Hollandsche bewerking der Latijnsche themata van Dr. G. Tischer. Wij hebben het oorspronkelijke niet bij de hand, en kunnen dus moeijelijk zeggen, of Dr. J. B. Kan zijn origineel eenvoudig overgezet of verbeterd heeft. (Dat hij het verslimmerd zal hebben geloof ik niet.) Hij haalt in zijn boekje telkens, behalve de grammatica van Madvig, die van van Cappelle en die van de Klerck aan. Dit moet ik goedkeuren, omdat het de bruikbaarheid van zijn boek vermeerdert. Ook is het mij gebleken, dat in de thema's veel geschiedenis voorkomt, hetgeen mij allezins bevalt, zoo omdat daarvan ligtelijk iets blijft hangen, als omdat de jongens zulke thema's gaarne vertalen.

Nam veluti pueris absinthia tetra medentes,
Quum dare conantur, prius oras pocula circum
Contingunt mellis dulci flavoque liquore,

aldus is het heilzaam de dorre regels der syntaxis door geschiedenissen amusant te maken.

Vocabularium Latinum. Etymologisch gerangschikt door Dr. J. Methner *en in het Nederlandsch overgebragt door* Mr. B. ten Brink. Utrecht, C. van der Post Jr. 1858. 164 blz. Kl. 8°.

Grieksch Vocabularium van A. F. Gottschick. *In het Nederlandsch bewerkt door* Mr. B. ten Brink. Utrecht, C. van der Post Jr. 1859. 112 blz. Kl. 8°.

Daar is niets nieuws onder de zon. Wat afgeschaft scheen keert later terug en de mode loopt in een cirkel. Onze grootmoeders droegen hoepelrokken, onze moeders waren smal (behalve kort voor onze geboorte), onze vrouwen en dochters dragen crinolines. In mijne jeugd zeide men *litterae*, *caussa*, *Juppiter* enz. Toen is er een

tijd gekomen, waarin het *literae*, *causa*, *Jupiter* moest wezen. Tegenwoordig is het weer als van ouds *litterae*, *caussa*, *Juppiter*. In mijne jeugd leerden wij op de Latijnsche school woorden uit Scheller en Hedericus van buiten. Toen is een tijd gekomen, waarin het van buiten leeren werd afgekeurd en voor tijd vermorsen gehouden. Tegenwoordig worden er weder Vocabularia Latina en Graeca vervaardigd, *om aan eene erkende behoefte* te voldoen. Die zóó de zaken beschouwt doet wel eens als de leermeester van Spinosa en meesmuilt bij de ernstige gezigten van anderen. Ondertusschen zeg ik dit niet, om deze boekjes te verwerpen. Ik voor mij zie weinig heil in 't van buiten leeren van woorden zonder zamenhang, de excepties op de spraakkunst en de hoofdtijden der verba uitgezonderd, maar als iemand er anders over denkt, dan durf ik hem deze boekjes aanbevelen, omdat zij de deugd bezitten, dat zij niet alleen het machinale geheugen willen oefenen, maar het verstand tevens in het oog houden, daar zij de woorden althans gedeeltelijk in etymologische orde plaatsen, en dus niet alleen beteekenissen, maar ook afleiding en verband van woorden en beteekenissen leeren. Zij zijn dus niet zóó eenzijdig, als men op het eerste gezigt zou meenen, en geven voor het verstand meer dan de titel belooft. Ondertusschen moet ik bij mijn gevoelen blijven, dat ik in de geheele methode weinig nut zie en liever door herhaalde repetitie heele stukken van classici in het geheugen prent, dan enkele woorden door het van buiten leeren van vocabularia, hoe goed ook ingerigt.

Korte handleiding tot de Latijnsche vers-maatkunde, *door* Dr. P. H. F. Junius, *Rector van het Stedelijk Gymnasium te* Franeker. *Te* Franeker, *bij* T. Telenga. 1858. 32 blz. 12°.

Dit boekje is niet kwaad, wanneer men eene grammatica gebruikt, waarin de prosodie niet behandeld wordt; anders is het vrij overbodig. Meer weet ik er niet van te zeggen.

B.

NAAMLIJST

DER

LEDEN VAN HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

op 15 *Januarij* 1859 (*).

De gewone leden, 50 *in getal, zijn op den volgenden staat door * aangewezen.*

Buitengewone Leden (4).

Dr. P. Epkema . . . . Amsterdam.
Dr. C. M. Francken . . . . Groningen.
Dr. J. G. Hulleman . . . . Leiden.
Dr. J. H. Kroon . . . . . . Zutphen.

Honoraire Leden (16).

Dr. Mr. J. Bosscha . . . . 's Gravenhage.
Mr. A. W. Engelen . . . . Tiel.
J. P. A. François . . . . . Rotterdam.
Dr. J. A. C. van Heusde . . Utrecht.

(*) Men lette wel op dat deze naamlijst opgemaakt is op den 15 Januarij 1859 en er na dien tijd weer eenige veranderingen hebben plaats gehad; hetzelfde geldt ook omtrent den staat; in dit opzigt hebben wij ons echter beijverd in de berigten alle veranderingen, voor zoo ver zij ons ter oore kwamen, op te nemen. Wij moeten echter HH. Rectoren nog eens dringend uitnoodigen alle veranderingen, die na het inzenden van den staat nog op hunne inrigtingen plaats hebben, aan den redacteur, die belast is met het zamenstellen van den staat, mede te deelen.

Dr. W. A. Hirschig	Leiden.
Dr. R. B. Hirschig	Leiden.
Dr. S. Karsten	Utrecht.
J. Kramers	Noorthey.
Dr. H. J. Nassau	Assen.
J. H. Oosterdyk	Arnhem.
Dr. P. de Raadt	Noorthey.
Mr. S. J. E. Rau	Nymegen.
B. Schreuder	Maastricht.
L. H. van Sillevoldt . . .	's Gravenhage.
Mr. F. W. E. Spiering . . .	Tiel.
P. A. G. Waardenburg . . .	Hien.

STAAT

DER

NEDERLANDSCHE LATIJNSCHE SCHOLEN EN GYMNASIËN

op 15 *Januarij* 1859.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GRONINGEN.	GRONINGEN. (subs.)	**J. A. Schneither,** Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 68. 2e Afd. 4. 72.
		***H. Riedel,** Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		D. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		***J. A. Wijnne,** Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		J. W. A. Renssen, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.	
		G. F. W. Baehr, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.	
		D. Hoekzema, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch, hoogduitsch en engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		W. J. van Gorkom, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch, hoogduitsch en engelsch.	Leeraar in de moderne talen.	
	WINSCHOTEN.	***W. Doorenbos,** Litt. Hum. Doct.	Rector, tevens belast met het onderwijs in de hebreeuwsche taal.	1e Afd. 7. 2e Afd. 17. 24.
		C. M. Kan, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		M. G. de Jongh, Hoofdonderwijzer, Bezitter van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wis- en natuur-kunde.	Lector in de wis- en natuur-kunde.	
				1e Afd. 75. 2e Afd. 21. 96

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
FRIESLAND.	LEEUWARDEN.	*D. C. Pleyte, Litt. Hum. Doct.	Rector.	35.
		*J. G. Ottema, † Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*A. H. G. P. van den Es, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. M. J. Pantekoek, Bezitter van eene acte voor de wisk.	Leeraar in de wisk.	
		[illegible]	Leeraar in de nieuwe talen.	
	HARLINGEN. (subs.)	C. J. de Lussanet de la Sablonière, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3.
		S. L. Brug, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wisk.	
	SNEEK. (subs.)	P. J. Costerus, Litt. Hum. Doct.	Rector.	30.
		L. P. Ouwersloot, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		R. J. Lambrechts, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		K. F. Geertsma, Bezitter van den 2den rang, (heeft vrijstelling voor de wiskunde.) (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk.	
	FRANEKER. (subs.)	P. H. F. Junius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 21. 2e Afd. 8. 29.
		E. Verwijs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nieuwe talen en wisk.	
	DOKKUM. (subs.)	*R. Kruisinga Homan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	20.
	BOLSWARD. (subs.)	G. Hamming, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3.
	JOURE. (subs.)	J. Jarigs Wassenaar, (heeft vrijstelling v. d. akad. graad.)	Rector.	0.
		J. Gauw, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de wisk.	

(†) Voorzitter van het genootschap voor 1858—1859.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
DRENTHE.	ASSEN. (subs.)	9 *M. J. Noordewier, Litt. Hum. Doct.	Rector, onderwijst ook de wisk. in de 1e Afd.	1e Afd. 26. 2e Afd. 26. 52.	1e Afd. 44. 2e Afd. 33. 77.
		H. J. Nassau Noordewier, Litt. Hum. Stud. Geëxam. v. h. fransch en de hoog. wisk. en de physica. (*Tijdelijk.*)	Docent in de 1e Afd.		
		J. A. Blommendaal, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	Leeraar in de nieuwe talen, en in de wis- en natuur-kunde v.d. 2e Afd.		
		W. O. Geelhoed, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de Nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen voor de 2e Afd.		
		J. Karsten, Litt. Hum. Stud. (*Tijdelijk.*)	Hulpdocent.		
	MEPPEL. (subs.)	J. D. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18. 2e Afd. 7. 25.	
		H. de Jonge, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de wisk.		
		H. Koning, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen, nieuwe geschied. en aardrijkskunde.		
OVERIJSSEL.	ZWOLLE.	10 *C. H. Thiebout, Litt. Hum. Doct.	Rector.	23.	
		H. Wygmans Snel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		H. van Blanken, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.		
	DEVENTER.	+ [illegible]	Rector.	1e Afd. 27. 2e Afd. 26. 53.	
		P. A. van Meurs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de oude talen. de geschied. en de nederl. taal.		
		J. Meuleman, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de oude talen voor de 2e klasse.		
		A. Kist, N. C. Zn. Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.		
		W. Kreling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	2e Leeraar der wisk.		
		S. Susan, Lector voor de nieuwe talen bij het athenaeum. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de hoogd. en fransche talen en in de aardrijkskunde.		
		H. Levenkamp, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fransche en engelsche talen.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
OVERIJSSEL.	KAMPEN.	*A. H. A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8. 2e Afd. 40. — 48.
		*P. P. Kremer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		. . . .	Leeraar in de wisk.	
		J. J. Leupen, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nederl. en fr. talen en vaderlands. geschiedenis.	
		J. Beckering Vinckers, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. en hoogd. talen en aardrijkskunde.	
		C. J. Spat, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de wisk. en nieuwe talen.	
	OLDENZAAL. (subs.)	F. C. Soer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 15. 2e Afd. 14. — 29.
		T. de Voogt, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		M. van Groenenveldt, Litt. Hum. Doct.	Hulponderwijzer in de nieuwe talen.	
		R. L. T. Waanders, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Onderwijzer in de wiskunde.	
	ENSCHEDE. (subs.)	A. P. van de Siepkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 3. 2e Afd. 25. — 28.
		C. C. Schlencker, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wisk. en nieuwe talen.	Leeraar in de wisk. en de nieuwe talen.	
		W. F. K. L. Elhorst, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Hulponderwijzer in de fransche taal.	
	ALMELO.	B. Mulder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 4. 2e Afd. 16. — 20.
		G. Prikken, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk. en de nieuwe talen.	
	OOTMARSSUM. (subs.)	*P. A. Moquette, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 22. 2e Afd. 11. — 33.
		J. ter Kuile, Litt. Hum. Doct. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de oude talen.	
		L. H. Hammann, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk.	
		D. W. H. Baar, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de nieuwe talen.	

1e Afd. 102
2e Afd. 132
— 234.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	ARNHEM.	D. J. van Stégeren, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	26.
		*S. H. Rinkes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. K. Timmer, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wis- aardrijks- en natuur-k.	
		F. Zijlstra, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de geschied.	
		J. Waterman, Bezitter v. d. 2den rang, en van den 1sten voor het hebreeuwsch.	Leeraar in de oostersche talen.	
	NIJMEGEN.	J. J. Kreenen, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 25. 2e Afd. 24. 49.
		*J. J. van der Kloes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*J. C. Hummel, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		P. van der Burg, Bezitter van den 1sten rang,	Leeraar in de wisk.	
		W. van Keeken, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		J. Jurrius, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de nieuwe talen.	
		S. I. Löwenstamm.	Onderwijzer in de hebr. taal- en letter-k.	
	ZUTPHEN. (subs.)	*H. J. Matthes, J.C.Zn., Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 40. 2e Afd. 44. 84.
		*W. G. Brill, Litt. Hum. Doct.	Leeraren in de nieuwe talen, tev. bij afwissel. belast met het onderw. in het grieksch en latijn in de 3e klasse.	
		*F. H. B. von Hoff, (†) Litt. Hum. Doct.		
		H. C. Michaëlis, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		W. J. A. Huberts, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de alg. geschied. en aardrijksk.	
		*C. P. Burger, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde.	
	HARDERWIJK. (subs.)	*F. G. B. van Bleeck van Rijsewijk, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 10. 2e Afd. 12. 22.
		J. H. Schuurmans Steckhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. Lettink, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nederl. en engelsche talen.	
		M. J. de Lange, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr. en hoogd. talen.	

(†) Secretaris van het Genootschap.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	TIEL. (subs.)	*P. H. Tydeman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4.
		D. van den Bergh, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		F. J. J. A. Junius, Theol. Doct.	Leeraar in de hebr. taal.	
	DOESBORGH. (subs.)	*C. A. Engelbregt, Litt. Hum. Doct.	Rector.	10.
		H. P. Schröder, Litt. Hum. Doct., Theol. Cand.	Conrector, tev. belast met het onderw. in de hebr. taal.	
		B. Scholten, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		A. van der Mey, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde,	Leeraar in de wisk.	
	ELBURG.	A. Kisselius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	15.
		J. W. Krümberg, Litt. Hum. Cand.	Collaborator. tevens belast met het onderw. in het hoogd.	
		J. van Braambeek Jr., Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr. en eng. talen, wis- en natuur-kunde.	
	ZALT-BOMMEL.	*P. J. N. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	18.
		F. Brinkgreve, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde en de nieuwe talen.	Leeraar in de wisk., nieuwe geschied. enz.	
	LOCHEM. (subs.)	M. A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Rector.	5.
		G. W. Snel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.	
	GROENLO. (subs.)	L. Lasonder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 6. 2e Afd. 13. — 19.
		A. J. v. d. Stege Engelen, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nederlandsche taal en rekenk.	
		A. van den Bold, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
	DOETINCHEM. (subs.)	F. van Cappelle, Litt. Hum. Doct.	Rector.	7.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GELDERLAND.	WAGENINGEN. (subs.)	G. E. J. Everts, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4.	1e Afd. 182. 2e Afd. 93. — 275.
		. . . .	Conrector, tev. belast m. h. onderw. in de nederl. en hoogd. talen en vaderl. geschiedenis.		
		. . . .	Leeraar in de wisk. tev. belast m. h. onderw. in de fr. en eng. taal.		
	ZEVENAAR. (subs.)	K. H. B. Hazelhoff Roelfzema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8.	
	CULEMBORG. (subs.)	D. Balfoort, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4.	
UTRECHT.	UTRECHT.	*A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector, tev. belast m. het onderw. in het hebr.	69.	
		G. Leignes Bakhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		B. ten Brink, Jur. Utr. et Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		D. H. Jurrjens, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		J. Tip, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.		
		W. Julius, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de fr. taal.		
		J. H. Hisgen, Lector Academicus.	Leeraar in de hoogd. taal.		
		E. Peel, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. taal.		
	AMERSFOORT.	*D. Burger, Jr., Litt. Hum. Doct.	Rector.	28.	1e Afd. 97. 2e Afd. 0. — 97.
		J. Sandberg, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		J. Borst, Bezitter van den 2den rang.	Lector in de wisk.		
N.-HOLL.	AMSTERDAM.	*D. J. Veegens, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 72. 2e Afd. 24. — 96.	
		N. J. B. Kappeyne van de Coppello, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		*I. Dorn Seiffen, (†) Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		

(†) Penningmeester van het genootschap tot 1861.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
NOORD-HOLLAND.		*J. H. Nieuwveen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		*A. W. de Klerck, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.	
		*D. v. Lankeren Matthes, Litt. Hum. Doct.	1e Leeraar in de wisk.	
		J. H. van Koten, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de wisk.	
		W. J. Hofdijk, Jbsz.	Leeraar in de nederl. taal- en letter-k. en vaderl. geschiedenis.	
		L. Chatelain, Bezitter van eene acte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal.	
		H. A. Corvey, Phil. Doct.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		F. M. Cowan, Bezitter van eene acte voor het engelsch.	Leeraar in de eng. taal.	
		J. Wiarda, Theol. Doct.	Leeraar in de hebr. taal.	
	HAARLEM.	S. A. Naber, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 12. 2e Afd. 20. — 32
		P. J. Uylenbroek, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. Schouten, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de geschiedenis en nederl. taal.	
		W. M. Logeman.	Leeraar in de wisk.	
		J. J. F. Hartman.	Leeraar in de fr. en hoogd. talen.	
		J. Perrin.	Leeraar in de eng. taal.	
		Cd. Busken Huet.	Leeraar in de hebr. taal.	
	ALKMAAR.	J. J. de Gelder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 13. 2e Afd. 11. — 24
		M. H. Kottmann, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de nieuwe talen en wiskunde.	
	HOORN.	C. A. Abbing, Litt. Hum. Doct.	Rector.	7
		S. van Milligen, heeft vrijstelling van den graad. (*Waarnemend.*)	Leeraar in de wisk.	
	ENKHUIZEN. (subs.)	*A. J. Vitringa, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 7. 2e Afd. 12. — 19.
		J. Stevens.	Leeraar in de fr., hoogd. en eng. talen.	
		E. Helge.	Leeraar in de wisk. en de nederl. taal.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	'S GRAVENHAGE.	C. Bax, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 68. 2e Afd. 39. 107.
		*W. F. Schey, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		C. van Osenbruggen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		L. R. Beynen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		L. H. van Sillevoldt, Bezitter van den 1sten rang.	1e Leeraar in de wisk.	
		J. van Aalst, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de wisk.	
		A. D. I. Mioulet, Bezitter van den 2den rang.	1e Leeraar in de fr. taal.	
		H. J. Dirksen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch.	2e Leeraar in de fr. taal.	
		H. G. van der Kuylen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		R. Ward Bulkley, Bezitter van eene acte v. h. eng.	Leeraar in de eng. taal.	
	ROTTERDAM.	G. A. Schneither, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 30. 2e Afd. 55. 85.
		*J. W. Sluiter, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. C. G. Vermeulen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		*A. Mees, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		J. P. A. François, heeft vrijstelling v. d. akad. graad.	1e Leeraar in de wisk.	
		J. Ravenek, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de wisk.	
		E. Piaget, Jur. Doct. Bezitter van eene acte v. h. fransch.	1e Leeraar in de fr. taal.	
		H. H. Antony, Bezitter van eene acte v. h. fransch.	2e Leeraar in de fr. taal.	
		F. F. W. Koch, Bezitter van eene acte v. h. hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		J. O. Roe, Bezitter van eene acte v. h. eng.	Leeraar in de eng. taal.	
		J. C. Reepmaker, Jur. Utr. Doct.	Leeraar in de handelswetenschappen.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	LEIDEN.	*W. H. D. Suringar, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 26. 2e Afd. 11. 37.
		R. Fruin, Litt. Hum. Doct.	Prorector en leeraar in de algem. geschied. en aardrijkskunde.	
		*H. A. Kleyn, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		. . . .	2e Praeceptor.	
		J. de Vlaam, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de wisk.	
		E. van der Ven, Phil. Nat. Doct.	2e Leeraar in de wisk.	
		S. F. Groen, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de fr. taal.	
		C. A. X. G. F. Sicherer, Litt. Hum. Doct. Lector Academicus.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		J. Perrin, Bezitter vau eene acte voor de eng. taal.	Leeraar in de eng. taal.	
		L. A. te Winkel, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nederl. taal- en letter-k.	
		P. de Jong, Theol. Doct.	Leeraar in de hebr. taal.	
	DORDRECHT.	J. D. Baron v. Hoëvell, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 12. 2e Afd. 6. 18.
		J. C. van Deventer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. J. van Deinse, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk. wetenschappen.	
		W. Bisschop, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nederl. taal- en letter-k. en vaderl. geschiedenis.	
		H. C. Felser, Bezitter van eene acte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal.	
		J. H. Vogin, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. en italiaansche taal.	
		C. E. W. Fricke, Bezitter van eene acte voor het hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
ZUID-HOLLAND.	DELFT.	*G. v. Wieringhen Borski, Litt. Hum. Doct.	Rector.	38.	
		*J. M. van Gent, Litt. Hum. Doct.	Prorector.		
		C. W. C. Grinwis, Math. Mag. Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde.		
		M. J. A. Masthoff, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en aardrijkskunde.		
		P. A. Haaxman,	Onderwijzer in het handteekenen.		
	GOUDA.	*D. Terpstra, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 20. 2e Afd. 20. 40	
		*W. A. Scheurleer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		*J. D. Homan, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nederl. taal en algem. gesch.		
		M. F. van Aken, Bezitter van eene acte voor de wisk.	Lector in de wisk.		
		D. L. Champury, Bezitter van eene acte v. h. fransch.	Leeraar in de fr. taal.		
		M. R. Bruck, Bezitter van eene acte voor het hoogd	Leeraar in de hoogd. taal.		
		A. F. Neuwieller, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. taal.		
	SCHIEDAM.	G. C. Brillenburg, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	9.	
		J. Steynis, Gz. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wis- en natuur-k.	Leeraar in de wisk.		
	GORINCHEM.	P. Romeyn, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	15.	
		P. J. Harrebomée, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.		
	BRIELLE. (subs.)	*G. P. Seyn', Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 9. 2e Afd. 12. 21.	1e Afd. 227. 2e Afd. 143. 370.
		*E. Mehler, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		G. W. Boon, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.		
		H. J. Bolderman, Hoofdonderwijzer, Bezitter van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZEELAND.	MIDDELBURG.	H. Polman Kruseman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	13.
		~~F. H. Batenburg~~, ~~Litt. Hum. Cand.~~	Conrector.	
		G. van Hennekeler, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.	
		J. J. Bellingwout, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de eng., fransche en hoogd. talen.	
		—	—	
	ZIERIKZEE.	*H. M. de Bruyn de Neve Moll, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8. 2e Afd. 7. — 15.
		C. W. Volcke, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	1e Afd. 21. 2e Afd. 7. — 28.
		W. Top, Wz. Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr., eng. en hoogd. talen.	
NOORD-BRABANT.	'S HERTOGENBOSCH. (subs.)	C. R. Hermans, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 14. 2e Afd. 24. — 38.
		J. F. H. Wolters, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		—	—	
		J. Ringeling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte v. h. fr., eng. en hoogd. Vrijgesteld van den akad. graad.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde, fr., hoogd. en eng. talen.	
		W. H. F. Zeegers, Bezitter van den 2den rang en van eene acte v. h. fr., hoogd. en eng.	Hulpleeraar in het nederl. en fransch, de geschied. en aardrijksk.	
		J. M. Sistermans, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor het fr., hoogd. en eng.	Hulpleeraar in het nederl. en fransch, de geschied. en rekenk.	
		J. P. Ritschie.	Leeraar in het schoonschrijven.	
		A. H. van der Ven.	Leeraar in het hand-, regtlijnig- en machinenteekenen.	
		—	—	
	BREDA. (subs.)	P. Oosterbaan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	13.
		A. J. Aernout, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. Ramakers, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wisk.	
		—	—	
	BERGEN OP ZOOM. (subs.)	F. Moesman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	5.
		P. D. Koning, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.	
		—	—	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
NOORD-BRABANT.	GRAVE. (subs.)	J. A. W. Boerkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	5.
	SOXMEER. (subs.)	*F. B. Trosée, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 26. 2e Afd. 9. 35.
		L. Robbe, Litt. Hum. Cand.	Prorector, directeur v. h. aan 't gymn. verbonden paedagogium.	
		P. Thissen, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		G. A. Meijers, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in het fr. en hoogd.	
		F. A. R. Woltering, Bezitter van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	Leeraar in de nieuwe talen.	
	HEUSDEN. (subs.)	J. R. Eilers. (*Waarnemend.*)	Rector.	8.
		. . . .	Leeraar in de wisk.	
	EINDHOVEN. (subs.)	Ad. van Moorsel. (*Tijdelijk.*)	Rector.	18.
		A. van Hooff. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.	
	HELMOND. (subs.)	J. L. F. Donkers. (*Tijdelijk.*)	Rector.	7.
		P. A. de Bruyn, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
	GEMERT. (subs.)	F. W. Bevers, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector.	22.
		J. H. van Valkenburg. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
	RAVENSTEIN.	M. van den Bogaard. (*Tijdelijk.*)	Rector.	22.
		G. van den Boogaard. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
		A. van den Heuvel. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.	
	MEGEN. (subs.)	L. M. J. Vermeer. (*Tijdelijk.*)	Rector.	12.
		. . . .		
	UDEN. (subs.)	A. van den Berg. (*Tijdelijk.*)	Rector.	22.
		M. Manders. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
				1e Afd. 176. 2e Afd. 33. | 209.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
LIMBURG.	MAASTRICHT. (subs.)	Th. Verwaaijen, Litt. Hum. Doct.	Rector der 1e Afd., Professor der 1e Kl.	1e Afd. 62. 2e Afd. 87. 149.
		K. T. Clumper, Litt. Hum. Doct.	Professor der 2e Kl.	
		J. H. C. Kern, Litt. Hum. Doct.	Prof. d. grieks. taal, en der nederl. taal- en letter-k. in de hoogere Kll. der 1e Afd.	
		G. A. Gulikers. (aangesteld vóór 1817.)	Professor der 3e Kl.	
		J. Graaf, Litt. Hum. Cand.	Leeraar der 4e Kl.	
		*J. L. Marres, Litt. Hum. Doct.	Leeraar der 5e Kl.	
		J. Bruls. (aangesteld vóór 1817.)	Leeraar der 6e Kl.	
		B. Verver, Med. et Pharm. Doct., Phil. Nat. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector der 2e Afd., Professor der natuur- en schei-kunde.	
		D. G. Cramer, Phil. Nat. Doct.	Prof. der wisk. voor de hoog. Kll. v. beide Afdd.	
		Th. Dumoulin, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de wisk. voor de lagere Klassen van beide Afdd.	
		L. J. Steyns, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Prof. der gesch. en nederl. taal in de hoogere Kll. der 2e Afd. en kostschoolhouder.	
		J. A. Muller, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nederl. taal, gesch. en aardr. v. d. 2 laagste Kll. d. 2e Afd.	
		G. F. Alard, Bezitter van eene acte v. h. fransch.	Leeraar in de fr. taal voor beide Afdd.	
		E. H. C. Schaefer, Bezitter van eene acte v. h. hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal en de handels-wetenschapp. v. d. 2e Afd.	
		J. H. Meijer, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de engels. taal voor de 2e Afd.	
		J. C. van der Meer Mohr.	Leeraar in de teekenkunst voor de 2e Afd.	
		—	—	

STATISTIEK.

Ter vergelijking met het vorige jaar willen wij het aantal leerlingen en docenten op 15 Januarij 1858 opgeven:

	Leerlingen. 1ste Afd.	2de Afd.	Totaal.	Docenten.
Groningen	67	25	92	11
Friesland	115	7	74	18
Drenthe	42	32	122	8
Overijssel	108	136	244	28
Gelderland	180	81	261	45
Utrecht	101	0	101	12
Noord-Holland	110	81	191	26
Zuid-Holland	237	139	376	61
Zeeland	25	8	33	7
Noord-Brabant	178	27	205	33
Limburg	54	94	148	16
	1217	630	1847	265

Het gezamenlijk aantal leerlingen en docenten bedroeg op den 15 Januarij 1859 voor iedere provincie als volgt:

	Leerlingen. 1ste Afd.	2de Afd.	Totaal.	Docenten.
Groningen	75	21	96	11
Friesland	132	8	140	17
Drenthe	44	33	77	8
Overijssel	102	132	234	29
Gelderland	182	93	275	45
Utrecht	97	0	97	12
Noord-Holland	111	67	178	26
Zuid-Holland	227	143	370	59
Zeeland	21	7	28	7
Noord-Brabant	176	33	209	33
Limburg	62	87	149	16
	1229	624	1853	263

Alzoo door elkander 1 docent op ruim 7 leerlingen, welke verhouding voor de verschillende provincies echter nog al verschillend is, als:

Groningen	bijna	9	Noord-Holland	bijna	7
Friesland	bijna	8	Zuid-Holland	ruim	6
Drenthe	bijna	10	Zeeland	juist	4
Overijssel	bijna	8	Noord-Brabant	ruim	6
Gelderland	ruim	6	Limburg	ruim	9
Utrecht	ruim	8			

leerlingen op 1 docent.

Uit deze verhouding kan men echter niet veel besluiten ter vergelijking van den bloei van het onderwijs op de verschillende gymnasiën en latijnsche scholen, daar vele inrigtingen met veel docenten weinig leerlingen hebben en daarentegen hier en daar een of twee docenten vele leerlingen te vormen hebben; om dus eenigzins eene vergelijking te kunnen maken, zullen wij een vergelijkenden staat opgeven van het aantal docenten en leerlingen op de verschillende inrigtingen:

	Doc.	Leerl.		Doc.	Leerl.
Maastricht	16	149	Delft	5	38
Amsterdam	12	96	Boxmeer	»	35
Rotterdam	11	85	Leeuwarden	»	35
Leiden	»	37	Arnhem	»	26
's Gravenhage	10	107	Ootmarsum	4	33
Utrecht	9	69	Sneek	»	30
Groningen	8	72	Oldenzaal	»	29
Deventer	7	53	Harderwijk	»	22
Nymegen	»	49	Brielle	»	21
Gouda	»	40	Middelburg	»	13
's Hertogenbosch	»	38	Doesburg	»	10
Haarlem	»	32	Amersfoort	3	28
Dordrecht	»	18	Enschedé	»	28
Kampen	6	48	Zierikzee	»	28
Zutphen	5	84	Meppel	»	25
Assen	»	52	Winschoten	»	22

	Doc.	Leerl.		Doc.	Leerl.
Zwolle	3	23	Megen	2	12
Ravenstein	»	22	Schiedam	»	9
Enkhuizen	»	19	Heusden	»	8
Groenlo	»	19	Helmond	»	7
Elburg	»	15	Hoorn	»	7
Breda	»	13	Bergen op Zoom	»	5
Tiel	»	4	Lochem	»	5
Wageningen	»	4	Harlingen	»	3
Franeker	2	30	Joure	»	0
Alkmaar	»	24	Dokkum	1	20
Gemert	»	22	Zevenaar	»	8
IJden	»	22	Doetinchem	»	7
Almelo	»	10	Grave	»	3
Eindhoven	»	18	Kuilenburg	»	4
Zalt-Bommel	»	18	Bolsward	»	3
Gorinchem	»	15			

Onder het aantal van 263 docenten zijn er 130 voor de oude talen, waarvan 104 den titel van Doctor in de Letteren bezitten (6 van deze zijn tevens Doctor in de Regten), 10 van Kandidaat in de Letteren; verder zijn er 54 voor de wiskunde, waarvan 9 den titel van Doctor in de natuurlijke wijsbegeerte hebben en 2 dien van Kandidaat, terwijl 2 dien van Doctor in de Letteren voeren, waarvan 1 ook bij de docenten voor de nieuwe talen zal opgenomen worden. Onder de 76 docenten voor de nieuwe talen, geschiedenis enz., zijn 11 Doctoren en 2 Kandidaten in de Letteren, 3 Doctoren en 1 Kandidaat in de Godgeleerdheid, 1 Juris Utr. Doct., 1 Jur. Doct. en 1 Doct. Phil.; hieronder zijn echter 2 Doctoren in de Letteren, die tevens beurtelings belast zijn met het onderwijs in de oude talen en een Kandidaat in de Godgeleerdheid, die reeds onder de gepromoveerde docenten in de oude talen zijn opgenomen, zoodat het totaal van gegradueerde docenten in de nieuwe talen, enz. niet 20 maar slechts 17 bedraagt; dus zijn van het geheele aantal van 263 docenten aan de

nederlandsche gymnasiën en latijnsche scholen 118, die geen akademischen graad hebben [1]).

Van de 63 inrigtingen staan als *definitief erkende gymnasiën* bekend: Nymegen, Zutphen, Harderwijk, Doesburg, Rotterdam, 's Gravenhage, Leiden, Dordrecht, Delft, Gouda, Brielle, Amsterdam, Haarlem, Middelburg, Zierikzee, Leeuwarden, Deventer, Groningen, Winschoten, Meppel, Assen, Maastricht, 's Hertogenbosch (23); als *voorloopig erkende gymnasiën:* Boxmeer, Wageningen, Alkmaar, Enkhuizen, Franeker, Kampen, Oldenzaal (7); te Wageningen echter wordt volgens hetgeen wij onder de berigten te vermelden hebben het gymnasium weder in eene latijnsche school veranderd: er blijven dus over 33 *latijnsche scholen:* Breda, Bergen op Zoom, Helmond, Uden, Gemert, Eindhoven, Grave, Heusden, Megen, Ravenstein, Arnhem, Tiel, Kuilenburg, Zevenaar, Zalt-Bommel, Groenlo, Elburg, Doetinchem, Lochem, Schiedam, Gorinchem, Hoorn, Utrecht, Amersfoort, Harlingen, Sneek, Bolsward, Dokkum, Joure, Zwolle, Enschedé, Almelo, Ootmarsum. Te Zalt-Bommel echter en te Schiedam worden, volgens mededeeling onder de berigten, de latijnsche scholen in gymnasiën veranderd.

Ten slotte voegen wij hierbij een vergelijkenden staat van het getal der leerlingen van de beide afdeelingen op 15 Januarij 1859 tot de feitelijke bevolking op 31 December 1858:

Eerste Afdeeling.

In Groningen	1 : 2784	In Noord-Holland	1 : 4893
» Friesland	1 : 2068	» Zuid-Holland	1 : 2765
» Drenthe	1 : 2162	» Zeeland	1 : 7451
» Overijssel	1 : 2321	» Noord-Brabant	1 : 2356
» Gelderland	1 : 2214	» Limburg	1 : 3503
» Utrecht	1 : 1661	» het geheele Rijk	1 : 2701

1) De vacante betrekkingen zijn in dit overzigt beschouwd als op den vorigen voet vervuld.

Tweede Afdeeling.

In Groningen	1 : 9943	In Noord-Holland	1 : 8105
» Friesland	1 : 34114	» Zuid-Holland	1 : 4389
» Drenthe	1 : 2882	» Zeeland	1 : 23497
» Overijssel	1 : 1793	» Noord-Brabant	1 : 12254
» Gelderland	1 : 4343	» Limburg	1 : 2496
» Utrecht	0	» het geheele Rijk	1 : 5367

BERIGTEN.

Delft, Januarij 1859. Het overlijden van den Heer C. F. Donnadieu, Hoogleeraar aan de Koninklijke Akademie alhier, die met het onderwijs in de natuurkunde aan het gymnasium was belast, heeft aanleiding gegeven om de wis- en natuur-kunde aan één Leeraar op te dragen. De Heer J. Waltman is dus als Leeraar in de wiskunde, voorloopig met behoud van zijne jaarwedde, eervol ontslagen, en de beide genoemde vakken zijn toevertrouwd aan Dr. C. W. C. Grinwis, van Deventer herwaarts overgekomen. De geringe vruchten, die het onderwijs in het Hebreeuwsch, Javaansch en Maleisch opleverde, hebben doen besluiten om dit te vervangen door het handteekenen. Deze veranderingen zijn in werking gekomen met den aanvang van het leerjaar 18$\frac{58}{59}$.

Stavoren, Januarij 1859. Door het overlijden van den Rector der latijnsche school alhier in Maart 1858 is deze overeenkomstig de voorschriften van het Koninklijk besluit van 6 October 1843, N°. 75, opgeheven.

Winschoten, Januarij 1859. Het gymnasium alhier heeft gedurende het jaar 1858 eene gewigtige verandering ondergaan. Tot dien tijd toe was de Rector de eenige leeraar, welke aan het gymnasium was aangesteld, terwijl hem de vrijheid verleend was, om op eigene kosten zich van tijdelijke hulponderwijzers te voorzien. Zijn inkomen bestond uit de minervalia der leerlingen benevens vrije woning.

Door de welwillende beschikking echter van Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken is in deze eigenaardige inrigting eene wenschelijke wijziging gebragt. Sedert 1 Januarij 1858 is eene jaarlijksche toelage van 1500 gulden uit Rijks kas aan het gymnasium toegekend. Deze som benevens de minervalia der leerlingen, welke de gemeente nu aan zich trok, schenen den raad voldoende om nog twee leeraren aan deze inrigting te verbinden.

Bij verschillende ministeriële besluiten is dan de heer C. M. Kan, kandidaat in de letteren aan de hoogeschool te Groningen tot conrector, en de heer M. G. de Jongh, docent aan het gymnasium te Assen, tot lector in de wis- en natuur-kunde benoemd. Beide heeren aanvaardden hunne betrekking bij het begin van den nieuwen cursus, den 25 September 1858. — Ook van de provinciale Staten dezer provincie heeft het gymnasium een blijk van belangstelling mogen ondervinden, doordien zij voor het aankoopen van eene rectorswoning en voor het bouwen van zeer geschikte schoollocalen 33 pCt. van de geheele som der onkosten toestonden.

Na deze gunstige beschikkingen van het landsbestuur en dat der provincie is het te verwachten, dat ook de gemeenteraad dezer plaats weldra eenige toelage uit de gemeentekas zal uitkeeren om te voorzien in de behoeften aan eenen vierden docent voor de nieuwere talen, waardoor zonder twijfel het aantal leerlingen, dat eenigzins afnam, weldra weder aangroeijen zoude.

Deventer, Februarij 1859. Door den gemeenteraad is besloten de tractementen der leeraren aan het stedelijk gymnasium met 200 gulden te verhoogen en dus van *f* 800 op *f* 1000 te brengen. Tevens is besloten het rectoraat weder te herstellen.

Deventer, Mei 1859. Door den gemeenteraad is tot rector van het gymnasium alhier benoemd Dr. C. A. Engelbregt, rector van het gymnasium te Doesburg.

Zalt-Bommel, Maart 1859. De latijnsche school alhier wordt in een gymnasium veranderd.

Kampen, Januarij 1859. Voor 4 jaar werd tot meerder verband in de opleiding der leerlingen en ter aanvulling en verbetering van hetgeen aan 't onderwijs op de stads fransche school ontbrak eene zoogenaamde préparatoire klasse aan het gymnasium toegevoegd. Deze klasse, eerst onder de leiding van den heer Vinckers, later en tot dusver onder die van Dr. Spat geplaatst, heeft uitmuntend voldaan. Na het eervol ontslag echter als leeraar der wiskunde aan Kapt. J. P. Brandt Eschauzier op diens verzoek verleend en na den dood van den instituteur, is bij den gemeenteraad het voorstel ingediend de aan 't gymnasium verbonden voorbereidende klasse te doen vervallen en weder eene fransche school op te rigten. Daartoe is door den raad besloten en de plaatselijke schoolcommissie uitgenoodigd een gevestigd en gunstig bekend instititeur voor deze betrekking voor te stellen. Tot dus ver is aan deze uitnoodiging nog niet voldaan. Een ander voorstel almede in September 1858 aan den raad gedaan, om nl. het gymnasium in eene latijnsche school te veranderen, is op advies van HH. Curatoren (even als het onlangs aan den leidschen gemeenteraad ingediende) [1]) als ontijdig ter zijde gelegd.

Alzoo zal het getal docenten van het gymnasium, wanneer eenmaal de fransche school in werking komt, 5 bedragen en de heer Spat waarschijnlijk een gedeelte der wiskunde op zich nemen.

Wageningen, Januarij 1859. Het gymnasium wordt veranderd in eene latijnsche school met onderwijs ook in de nieuwe talen.

---

1) Zoo als uit Leiden berigt wordt, is het voorstel der leidsche raadsleden door de voorstellers zelve voorloopig ingetrokken.

Red.

Enschedé, Januarij 1859. In 1858 is het onderwijzend personeel aan het gymnasium alhier vermeerderd met W. F. K. L. Elhorst, als hulponderwijzer in de fransche taal.

Gorinchem, Januarij 1859. De school alhier heeft thans geen prorector meer; de redactie van dit Tijdschrift had ten vorige jare verzuimd dit feit te vermelden.

Gouda, Januarij 1859. Bij raadsbesluit van 5 Maart 1858 is tot rector benoemd Dr. D. Terpstra; deze is als conrector opgevolgd door Dr. W. A. Scheurleer; in plaats van Dr. W. J. A. Huberts is tot docent in de nederl. taal en de geschiedenis bij raadsbesluit van 1 Junij 1858 benoemd Dr. J. D. Homan; eindelijk is bij raadsbesluit van 12 November 1858 in plaats van Dr. C. P. Burger tot lector in de wiskunde aangesteld de heer M. F. van Aken, bezitter van eene acte voor de wiskunde. Sedert 1 Januarij 1859 is het geldelijk beheer van curatoren op het stedelijk bestuur overgedragen.

Almelo, Februarij 1859. Op den 3. Februarij j. l. overleed te Sommelsdijk ten huize van zijne ouders de heer Martinus Reijerkerk, docent in de nieuwe talen en de wiskunde alhier; eene langdurige kwijning maakte een einde aan zijn slechts 28jarig leven, waarvan hij de laatste 4 maanden in de ouderlijke woning doorbragt.

Leiden, Maart 1859. Nadat in het laatst van het voorgaande jaar een voorstel van drie raadsleden om het gymnasium weder in de vroegere latijnsche school te veranderen voorloopig ingetrokken was, nam de heer S. F. Groen, leeraar in de fransche taal, tengevolge van zijn vertrek naar Oost-Indie, zijn ontslag uit deze betrekking; in zijne plaats is in Maart 1859 benoemd de heer M. Reinders.

Tot opvolger voor Dr. H. A. Kleyn, die tot 1sten praeceptor benoemd is, heeft de gemeenteraad benoemd den heer F. A. de Graaff, Litt. Hum. Cand.

Middelburg, 18 Maart 1859. Heden is alhier in den ouderdom van 57 jaren na eene kortstondige doch hevige ziekte overleden de heer F. H. Batenburg, conrector aan het gymnasium alhier.

Zutphen, April 1859. Door Z. M. is Dr. W. G. Brill, leeraar aan het gymnasium alhier, tot hoogleeraar aan de Hoogeschool te Utrecht benoemd in de plaats van wijlen den hoogleeraar L. G. Visscher; ook is Dr. C. P. Burger door Z. M. tot leeraar in de wiskunde aan de Akademie te Delft benoemd.

Amsterdam, April 1859. In de plaats van den heer F. M. Cowan, leeraar in de engelsche taal aan het stedelijk gymnasium alhier, is door den gemeenteraad benoemd de heer Frederick John Millard, huisonderwijzer alhier.

Schiedam, Mei 1859. Men verneemt dat er een plan bestaat alhier een gymnasium op te rigten.

Leeuwarden, Mei 1859. Door den gemeenteraad is tot opvolger van den in November j. l. overledenen leeraar in de nieuwe talen Dr. A. L. Brugsma, benoemd de heer D. G. van Wijk, Litt. Hum. Cand., hoofdonderwijzer en bezitter van eene acte voor het onderwijs in de nieuwe talen, die den 1 Junij zijne betrekking zal aanvaarden.

Leiden. Het verslag aangaande den staat van het stedelijk gymnasium alhier (1857—1858) bevat de geschiedenis dezer inrigting van September 1857 tot September 1858. De rector opende den 6 September 1858 de openbare promotie en prijsuitdeeling met eene rede over den aard van de tegenwoordige inrigting van het leidsch gymnasium in vergelijking tot de vroegere [1]). Weinige dagen

1) Een gedeelte dezer rede door bijgevoegde aanteekeningen toegelicht is ons door Dr. W. H. D. Suringar welwillend voor de Bijdragen afgestaan.

na de promotie van 1857 trof het gymnasium een gevoelige slag door den dood van den President-Curator, den Hoog-Geboren Heer Mr. A. O. E. Grave van Limburg Stirum, een man van wiens ijverige zorgen het gymnasium ruim tien jaren de vruchten trekken mogt, zorgen, die zoowel in het collegie van Curatoren als door de docenten en de leerlingen zooveel te hooger gewaardeerd werden, omdat zij steeds gepaard gingen met eene beminnenswaardige goedhartigheid en bijna voorbeeldeloze voorkomenheid. Onder de Bijlagen vindt men eene opgave der leerboeken en schrijvers voor den volgenden cursus, eene tabel van de lessen voor den tegenwoordigen cursus, de derde lijst van de school-bibliotheek van het stedelijk gymnasium en eene lijst van de verslagen en de daarbij gevoegde verhandelingen sedert 1836.

Achter het verslag vindt men het tweede gedeelte van de verhandeling van Dr. Fruin: *tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*, dat het verlangen van de lezers van het eerste gedeelte volkomen bevredigen zal.

Amsterdam. Het zevende jaarlijksche verslag aangaande den toestand van het gymnasium gedurende den cursus 1857—1858 bevat de gewone opgaven van de namen der curatoren, der docenten en der leerlingen, naar hunne verdeeling in de verschillende klassen, de boekenlijst, een uittreksel uit het reglement voor het gymnasium, een uittreksel uit het huishoudelijk reglement, de tafel der uren van onderwijs, de rede door den rector gehouden bij de promotie en daarenboven *Miscellanea critica* door den conrector Dr. N. J. B. Kappeyne van de Coppello.

Dordrecht. Het verslag van het stedelijk gymnasium alhier gedurende den cursus 1857—1858 bevat eene opnoeming der leerlingen, eene verdeeling van het onderwijs onder de verschillende leeraren, de volgorde der openbare promotie en prijsuitdeeling, eene opgave der leerboeken en schrijvers, die gedurende den cursus 1858—1859

gebruikt zullen worden en de verdeeling der uren gedurende dienzelfden cursus.

Wij meenen de volgende besluiten van de curatoren aan dat gymnasium te moeten mededeelen: naar aanleiding van eenige door de leeraren gemaakte opmerkingen en beschouwingen over den gang van het onderwijs aan het gymnasium, heeft het collegie van curatoren besloten, dat de bij den aanvang van elken cursus vastgestelde rooster der lessen niet beschouwd moet worden als bevattende in zich de bepaling, dat daarvan gedurende den loop van den cursus niet mag worden afgeweken. Ten einde het onderwijs zooveel mogelijk naar de behoefte van iederen leerling te regelen en in te rigten is aan den rector, na verkregene goedkeuring van den voorzitter-curator vrijheid gelaten om, in afwijking van den rooster, zoodanige maatregelen te nemen, als hem in het belang van eenigen leerling nuttig zullen voorkomen.

Verder is door curatoren bepaald, dat de tot nu toe bestaande vereeniging van de beide afdeelingen A en B slechts dan verpligtend zal zijn, wanneer zij niet in strijd is met de behoeften der leerlingen, maar dat overigens, voor zoo ver het personeel der leeraren zulks gedoogt, die beide afdeelingen afzonderlijk onderwijs zullen ontvangen.

Deventer. Het berigt omtrent het stedelijk gymnasium alhier voor den cursus $185\frac{7}{8}$ bevat de geschiedenis daarvan van Aug. 1857 tot Julij 1858. De rector Dr. D. H. Hoenebeek Hissink (sedert overleden) werd door ongesteldheid verhinderd om zijne lessen gedurende het tweede halfjaar waar te nemen en door goedgunstige beschikking van den raad werden zijne werkzaamheden opgedragen aan den heer J. W. van der Mey, Litt. Hum. Cand. Ook in het personeel der docenten was nog eenige verandering; de HH. Dr. G. Greven en Dr. C. G. C. Grinwis werden naar elders benoemd, de eerste naar Zutphen, de tweede naar Delft. De prijsuitdeeling en promotie had op den 25 Junij plaats onder de leiding van den heer Dr. P. A. van

Meurs, die daarbij eene redevoering hield over het groote nut eener grondige beoefening der geschiedenis als eene uitstekende bron van waar levensgenot. In dit jaar leed het gymnasium een gevoelig verlies door het overlijden van den heer S. van Delden, Pz., sedert de oprigting voorzitter van den raad van bestuur, een man van veelzijdige kennis, die met lust en ijver den bloei van deze inrigting heeft helpen bevorderen. Tot zijn opvolger is door den gemeenteraad benoemd Mr. N. Duymaer van Twist. Behalve de gewone berigten omtrent de promotie van en prijsuitdeeling aan de leerlingen, omtrent de boeken, die gebruikt zullen worden en de tafels van tijdsverdeeling voor de beide afdeelingen bevat dit berigt nog uittreksels uit het reglement voor het gymnasium en uit het huishoudelijk reglement voor het gymnasium. Eindelijk volgt eene belangrijke verhandeling van Dr. G. Greven: *over de anharmonische reden, het grondbegrip der nieuwere meetkunde.*

Leeuwarden. Het programma van het stedelijk gymnasium alhier, Februarij 1859, dat om finantiële redenen sedert Julij 1857 zoowel in Februarij als in Julij zonder verhandeling verschijnt, bevat behalve de volgorde der promotie en prijsuitdeeling, het gewone verslag van den staat des Gymnasiums gedurende het voorgaande halfjaar, een overzigt van het in den vorigen cursus behandelde, het plan van werkzaamheden voor den aanstaanden cursus en overzigten van de verdeeling der uren en van de leerlingen na de winter-promotie; daarenboven worden door den heer curator Mr. W. W. Buma eenige rectorsaanstellingen, enz. te Sneek in 1544 en 1582 medegedeeld, die wij in deze Bijdragen hebben opgenomen. Het gymnasium blijft door het overlijden van den achtenswaardigen leeraar in de nieuwe talen, Dr. A. L. Brugsma nog steeds zonder onderwijzer in die talen[1]); het zij ons geoorloofd omtrent

1) Zie echter boven onder *Leeuwarden.*

dien leeraar het volgende uit het programma over te nemen.

De docent in de nieuwe talen Dr. A. L. Brugsma, die in den aanvang van dezen cursus nog met ijver, voor zooverre zijne reeds verzwakte krachten het gedoogden, zijne taak had opgevat, heeft het einde daarvan niet mogen beleven. Reeds in 't begin van de maand November waren HH. curatoren van oordeel, dat men hem gedurende eenigen tijd rust moest vergunnen en droegen zijne werkzaamheden aan de overige docenten op. De verdeeling der leeruren werd gewijzigd en sedert 4 November is overeenkomstig deze regeling door de overige docenten ook in de nieuwe talen onderwijs gegeven; maar de ziekte, aan welke Brugsma leed, maakte reeds den 14 November een einde aan zijn leven. Met weemoed staren zijne betrekkingen en vrienden op hun verlies; het gymnasium verliest in hem eenen ijverigen en bekwamen onderwijzer, die een groot deel van zijn leven en van zijne krachten aan den bloei daarvan heeft toegewijd. Eene korte opgave van zijne voornaamste lotgevallen vinde hier zijne plaats.

Albert Lodewijk Brugsma was den 17 Augustus 1819 te Groningen geboren. Hij werd door zijnen vader, den wel bekenden schoolopziener Berend Brugsma, reeds vroeg met nuttige verstandsoefeningen bezig gehouden en ontving eerst op een instituut in zijne vaderstad onderrigt in de nieuwere talen, later op het gymnasium, waarvan Dr. A. Schneither destijds rector was, ook in de oude talen. Hij werd op zijn 18de jaar tot de akademische lessen bevorderd; maar zijn vader had hem voor het lager onderwijs bestemd en hij zocht dus door het afleggen der vereischte examina steeds tot hoogeren rang op te klimmen. Tot dat einde bezocht hij de kweekschool te Haarlem en de inrigting van Dr. H. J. Nassau te Assen, waar hij ook zelf onderwijs gaf in de oude en nieuwe talen. Hier gelukte het hem zich in de eerstgemelde genoegzame bedrevenheid te verwerven om in 1842 het examen van kandidaat in de letteren aan de hoogeschool te Groningen af

te leggen, ofschoon hij de lessen der hoogleeraren in de letteren niet had bijgewoond. — Na zijn vertrek van Assen heeft hij zich in 1844 onledig gehouden met de opleiding der zonen van Dr. Wichers, geneesheer te Middelstum. In 1846 zocht men bij dit gymnasium iemand, die bekwaamheid in de nieuwe talen met eenen akademischen graad in de letteren vereenigde; onder de personen, die zich aanmeldden, was er geen, die beter aan de vereischten voldeed dan Brugsma, die den 6 Augustus 1846 met deze taak werd belast.

In weêrwil van de veelvuldige bezigheden aan zijnen werkkring verbonden en niettegenstaande eene zich meermalen herhalende oogziekte gelukte het hem den 19 Mei 1855 den titel van doctor in de letteren te verwerven na verdediging van een specimen inaugurale continens: gymnasiorum apud Graecos descriptionem. Oorspronkelijk had hij een geheel ander meer omvattend onderwerp willen behandelen, te weten, of het doelmatig is de nieuwe talen onder de leervakken van een gymnasium op te nemen, en zoo ja, wat daarbij behoort te worden in acht genomen. Men bemerkt hieruit, hoe naauwgezet hij de pligten van het ambt, waarmede hij bekleed was, ter harte nam en hoe hij den aard, den omvang, de doelmatigste vervulling daarvan tot een voorwerp van zijne gedurige overdenkingen gemaakt had. De opvoedingskunst en de verschillende leerwijzen waren onderwerpen, over welke het hem nimmer verdroot te spreken. — Bij de beoordeeling van 's mans verdiensten in de grieksche en latijnsche letterkunde moet men niet uit het oog verliezen, dat hij grootendeels zich zelven gevormd en de akademische opleiding miste. Het bleef wel is waar zijn verlangen om in de oude letteren meer vorderingen te maken en eenen werkkring te bekomen, die hem vergunnen zou zich daarmede voornamelijk bezig te houden: maar dat hij daarom de nieuwere talen geenszins als bijzaak behandelde, blijkt uit hetgeen hij over *de schooluitgaven van fransche en engelsche auteurs* in de Bijdragen tot de kennis en den bloei der

nederl. gymnasiën voor 1853 en 1854 heeft medegedeeld.

Ongetwijfeld zouden van zijnen letterkundigen arbeid veel meer vruchten onder het oog van het publiek verschenen zijn, indien den ijverigen man een langer leven vergund geweest ware. Hij eindigde zijne aardsche loopbaan reeds op 39jarigen leeftijd en liet eene weduwe met drie nog zeer jonge kinderen na.

Het programma van Julij 1858 bevatte de gewone mededeelingen en opgaven.

Eindelijk valt nog te vermelden, dat de gemeente-raad eindelijk besloten heeft het honorarium, dat tot dusverre betaald werd voor de hulp aan de gratiarum actiones afteschaffen, de minervalia te verhoogen en hiervan een gedeelte te doen verstrekken tot eene schadevergoeding voor de docenten, die thans het honorarium voor de gratiarum actiones missen.

BLADVULLING.

RECTORS AANSTELLINGEN ENZ.

TE SNEEK IN 1544 EN 1582.

Medegedeeld door Mr. W. W. BUMA.

(*Overgenomen uit het programma van het stedelijk gymnasium te* Leeuwarden).

A. Extract uit het *Old Burgerboek* te *Sneek*.

Acte voor Mr. Jan Rectoer.

Op huyden den XXVII^en ffebruarij a° XV^c ende XLIIII zijnt den Olderman Burgh. ren Scepens ende Raeden sampt den Ghemene sesse ende dertich der stadt Sneeck opt raidthuijs geweest ende zijnt 't zamentlijck ende eendrachtelijken geaccordeert ende gesloeten, dat zoe verre den stadt ofte den raidt mit M. Jan ofte emant anders kan accorderen om den groote scoele mit drie gueden bequeme meysteren te regieren ende onderholden, dat in alsulcke gefalle zij consenteren dat den voirsz: M. Jan, ofte den gheene den daertoe bij den rechte admittiert sal worden, sal geoirloeft wesen van een burgers ofte inwoeners zoen den te schoele gaet te nemen jaerlijcx sesthien stuwers, en dat zoe langh zij in den confiteor ende donaet zijn, ende als zij in den figuer coemen sal den Meyster moegen jaerlijx nemen moegen [*sic*] XXIIII st^en, ende 't surplus 't welck den voirsz: Meysters noch van den stadt consentiert mochte

worden, sal den stadt ende den kerck foechden mit den arme foechden elck den darde paert staen ende betaelen.

Achtervolgende dat voirsz. accordt zoe heft M. Jan den voirsz. schoele angenoemen mit drie lectoeren mit hem te bedienen ende onderholden, op conditien ende contracten boven specifiert beholdelijck dat den stadt ende kerck foechden mit den arme foechden voirsz. op hoere costen sullen beschicken tot discretie ende kenninge van M. Jan voirsz., den vierde Meyster den die Jonghen dat A. b. c., confiteor ende Donait leren sal, ende des sal den voirsz. Meyster den coemen sal den profijten van t singen in den kerck, als van gilden ende anders allenich genieten. Actum ut s^a^.

Olderman burgh^ren^ Scepenen ende raedt der stadt Sneeck hebben op huyden den III^en^ martii a° XLIIII M. Gercke angenoemen voer schoelmeyster om toe Mey naestcomende binnen Sneeck mitter woen te coemen, ende dat koer te regieren, ende oick den kinderen in den groete schoele mede te leren tot discretie van M. Jan ende des sal voer dit jaer den stadt, kercke foechden ende armen voechden hem voer zijn trouwe dienst voer dit jaer beginnende den eersten maij naestcomende ende expirerende den eersten Maij a° XLV gewen den somma van XXXIIII gouden G^en^ 't welck hij op vier farndels jaers sal moegen ontfangen ende dat boven den profijten ende genieten die in den kerck vallen, van vroemissen, sielmissen, gilden ende anders hoe dat zij daer hij allenich hebben sal. Actum ut supra.

B. Extract uit het *Oldt Burgerboek* der stad *Sneek*.

Rector.

Op huyden den 5 Octobris 1582 hebben burgem̄ren Scepenen ende Raiden der stadt Sneeck Mr. Theophilium Robbema aengenomen voer Rectoer omme den Latijnsche

clercken te leeren met alle nersticheyt ende hem belooft de halve schoelpenninghen van Latijnse en Duytse clercken ende boven dien vijftich car: gulden geduyrende den tijd van date bovengesn tot den iersten dag Maij naestcomende. Ende alzoe hij claechde 't weynich 't hebben is hem boven 't gene voirsz: belooft tot verbeteringe een pondt groet ofte daeromtrent indien hij zonderlinge grote diligentie doet ende wel leert ende goede regardt up den jonge joechts holdet.

Op dato voersz: is Mr. Jan Petri aengenomen omme ondermr in den schole onder den voirsz Rectoer 't zijn ende is hem belooft hondert car: gulden ende d' halve schoelpenn: in 't jaer beginnende van date deses ende geduyrende tot omnium sanctorum in den jaere naestcomende Actum ut sa.

In kennisse van mij

Ant. Joann. Srijs.

Articulen voer
d' Rectoer

Op huyden den eersten Maij 1585 zijn Burgemrn Scepenen ende Raiden der stadt Sneeck ter eenre ende Mr. Johan Hillebrands zn ter anderen zijden veraccordeert ende gesloten als dat d' zelve Mr. Jan met Mr. Rombert ende Mr. Hendrick ofte andren Men die in heuren plaetse gestelt zullen werden van desen dach aan totten eersten dach maij in den toecomenden jare 1586 den schole deser stede als Rectoer in guede consten ende leringe zal regeren ende onderholden in vuegen nabescreven.

In den eersten zal den voirsz. Rectoer opsicht hebben op den voirsz: twie onder mrn die hem subiect zullen zijn dat zij alle dagen vier mael ter schole comen ende den kindren dien hij haer zal toestellen leeren met alle vlijt ende neersticheyt behalve op preeck ende speeldagen.

Item zal goede regardt hebben dat den clercken Godes woert hooren ende dat hij metten onder mrn ende clercken in ende uyte schoelen gaen.

Item zal alle tijden goede opsicht hebben op den absenten ende doen den kijnderen op haere uuyre ter scholen te comen.

Item zal goede voersieninge doen dat in den schole ende mede in den meyskens schoele geene anderen boecken geleert werden dan die met Goodes woert conform zijn.

Item zal den Rectoir ordineren classes voer den clercken ende conditiones nae haere gelegentheyt ende leringhe.

Item zullen den Latijnse clercken tegens malcander altijt Latijn spreecken ende alle saterdagen disputeren vant gene zij in de weecke geleert hebben ende besonder reciteren 't gene zij in de weecke geleert hebben in Cathechismo.

Item zullen notam malorum morum hebben op de strate ende oeck opsicht hebben dat den clercken in den Kercke in goede sedicheit ende stillicheit geholden werden.

Item zullen den clercken wel geoefent werden int schrijven ende den Latijnsche mede te leeren Italiaens schrijven.

Item zullen den Rectoer ende den ondermrn van den clercken die het A. B. C. leeren tot den figuer toe ende die Duyts leeren zullen jaerlicx betalen XVI sten voer schoelpenningen ende die den figuer ende hoeger leeren zullen betalen XXVIII stm jaerlicx ende zullen gene schoelpenningen van den armen ontfangen.

't Salarijs voer den Rectoer ende Schoelmrn mede van den Coster ende Organist voer den jaire 1585,

Mr. Johan Rect	ƒ150-0-0
Mr. Rombt	100-0-0
Mr. Henricus	110-0-0
Mr. Stephanus	40-0-0
Mr. Ant. Orga	50-0-0
Jurian Coster	56-0-0

Aldus geaccordeert op den 1en Maij 1585 bij Burgemrn Scepenen ende Raden der stadt Sneeck ende Mr. Johannes Hillebrants ze Rectoir ter presentie van mij

Ant. Joann: Srijs.

LIJST VAN DE VERSLAGEN

VAN HET STEDELIJK GYMNASIUM TE LEIDEN

EN DE DAARBIJ GEVOEGDE VERHANDELINGEN

SEDERT 1839.

(*Overgenomen uit het verslag van dat gymnasium van Sept.* 1858.)



Eerste verslag van den staat des stedelijken gymnasiums te Leiden, na afloop van den jaar-cursus, begonnen den 26 November 1838 en geëindigd met Junij 1839.

(*Zonder Verhandeling.*)

Tweede Verslag enz. van den jaar-cursus 12 Augustus 1839—15 Junij 1840.

(*Zonder Verhandeling.*)

Derde Verslag enz. van den jaar-cursus 17 Augustus 1840—19 Junij 1841.

Verhandeling van den Rector Mr. A. J. J. Bake, *Opmerkingen over het logisch beginsel in het geslachtsattribuut, in 't bijzonder van het latijnsche* Verbum infinitum.

Vierde Verslag enz. van den jaar-cursus 17 Augustus 1841—22 Junij 1842.

Verhandeling van den Prorector Dr. W. H. D. Suringar, *programma scholasticum de Mythographo Astronomico, qui vulgo dicitur* Scholiastes Germanici.

Vijfde Verslag enz. van den jaar-cursus 16 Augustus 1842—17 Junij 1843.

Verhandeling van den eersten Praeceptor Dr. W. G. Pluygers, *de* Zenodoti *carminum homericorum editione.*

Zesde Verslag enz. van den jaar-cursus 15 Augustus 1843—19 Junij 1844.

Verhandeling van den tweeden Praeceptor Dr. J. H. Nieuwveen, *over het wezen en den oorsprong van het* pronomen.

Zevende Verslag enz. van den jaar-cursus 13 Augustus 1844—9 Julij 1845.

Verhandeling van den Onderwijzer der wiskunde A. van Leeuwen, *analytische ontwikkeling van eenige merkwaardige eigenschappen van den* vlakken vierhoek *in verband met deszelfs mogelijke toestandsveranderingen.*

Achtste Verslag enz. van den jaar-cursus 2 September 1845—11 Julij 1846.

Verhandeling van den Prorector Dr. W. H. D. Suringar, *programma scholasticum de romanis* Autobiographis, *sive iis, qui de sua ipsi scripserunt vita.*

Negende Verslag enz. van den jaar-cursus 15 September 1846—1 September 1847.

Verhandeling van den Prorector Dr. W. G. Pluygers, *programma scholasticum de* carminum homericorum *veterumque in ea* scholiorum *post nuperrimas codicum marcianorum collationes retractanda editione.*

Tiende Verslag enz. van den jaar-cursus September 1847—September 1848.

Verhandeling van den eersten Praeceptor Dr. A. Hecker, *de oratione in Eratosthenem Trigintavirum* Lysiae *falso tributa.*

Elfde Verslag enz. van den jaar-cursus September 1848—September 1849.

Verhandeling van den Onderwijzer der hoogduitsche taal Dr. C. A. X. G. F. Sicherer, Klopstocks Wingolf. *Ein Versuch im Gebiete der modernen Philologie.*

Twaalfde Verslag enz. van den jaar-cursus September 1849—September 1850.

Verhandeling van den eersten Onderwijzer der wiskunde Dr. J. de Vlaam, *oplossingen van meetkunstige werkstukken uit «de beginselen der meetkunst van* Badon Ghyben."

Dertiende Verslag enz. van den jaar-cursus September 1850—September 1851.

Verhandeling van den eersten Praeceptor Dr. R. Fruin, *over de goden, die in Griekenland en Italië gelijkelijk vereerd werden.*

Veertiende Verslag enz. van den jaar-cursus September 1851—September 1852.

Verhandeling van den tweeden Onderwijzer der wiskunde Dr. J. A. C. Oudemans, *beschrijving en afbeelding van een universaal-instrument van* Repsold.

Vijftiende Verslag enz. van den jaar-cursus September 1852—September 1853.

(*Zonder Verhandeling.*)

Zestiende Verslag enz. van den jaar-cursus September 1853—September 1854.

Verhandeling van den tweeden Praeceptor Dr. E. J. Kiehl, Caesar's veldtogten in Gallië, *volgens zijne eigene beschrijving der zeven eerste jaren van zijn bestuur, zakelijk toegelicht. Met eene kaart van Gallië in Caesar's tijd, mede aanwijzende de rigtingen der gedane veldtogten.* (Eerste stuk. De eerste vijf jaren.)

Zeventiende Verslag enz. van den jaar-cursus September 1854—September 1855.

Verhandeling: *Ioh. Fred. Gronovii Lectionum Tullianarum particula.* (Totius operis mox edendi prolusio.) *Addita praefatione editionis curam gessit* W. H. D. Suringar, Gymn. Rector.

Achttiende Verslag enz. van den jaar-cursus September 1855—September 1856.

Verhandeling van den Leeraar der nederlandsche taal- en letter-kunde Dr. L. A. te Winkel, *Over het werkwoord* lijken *en zijne voornaamste afstammelingen*. Eene proeve van etymologie. (Eerste gedeelte.)

Negentiende Verslag enz. van den jaar-cursus September 1856—September 1857.

Verhandeling van den eersten Praeceptor Dr. R. Fruin, *tien jaren uit den* tachtigjarigen oorlog 1588—1598 (eerste gedeelte).

Twintigste Verslag enz. van den jaar-cursus September 1857—September 1858.

Verhandeling van den eersten Praeceptor Dr. R. Fruin, *tien jaren uit den* tachtigjarigen oorlog 1588—1598 (tweede gedeelte).

NOTULEN *van de 28ste algemeene Vergadering van het* Genootschap van Leeraren aan de nederlandsche gymnasiën, *gehouden te* Leeuwarden *op Donderdag den* 29 *Julij* 1858, *onder voorzitterschap van* Dr. J. G. Ottema.

Aanwezig de HH. Dr. J. G. Ottema, Dr. M. J. Noordewier, Dr. D. C. Pleyte, Dr. H. Riedel, Dr. H. J. Matthes J. C. Zn., Dr. J. A. Wynne, Dr. J. W. Sluiter en Dr. A. H. G. P. van den Es.

Nadat de voorzitter de vergadering met eene korte toespraak geopend had, droeg hij Dr. van den Es op de werkzaamheden van den afwezigen secretaris Dr. F. H. B. von Hoff, waar te nemen.

Punt van beschrijving 1. Uit het verslag van den secretaris blijkt dat van de gewone leden is overleden Dr. E. J. van Gorkom, in leven Rector te Amersfoort, terwijl Dr. Bergsma, Dr. Kroon en Dr. Hulleman door veranderde betrekkingen van het gewoon lidmaatschap vervallen: dat verder zonder opgave van redenen voor het gewoon lidmaatschap hebben bedankt de HH. Dr. Hoenebeek Hissink, Dr. Greven, Dr. van Deventer, Dr. van Osenbruggen, Dr. Hummel, Dr. Huberts, en voor het buitengewoon lidmaatschap de HH. Ankringa en Dr. Kiehl, terwijl als nieuwe leden zijn toegetreden de HH. Dr. H. P. Schröder, Dr. D. C. Pleyte en Dr. H. Riedel, zoodat het

15

getal der gewone leden thans bedraagt 47, der buitengewone 2 en der honoraire 18, welk laatst getal gedurende de vergadering met 2 vermeerderd is, daar de HH. Dr. Hulleman en Dr. Kroon tot honoraire leden benoemd werden, zoodat het getal leden thans 69 is. De bibliotheek des genootschaps heeft ontvangen:

1) Verslag van het sted. gymnasium te Leiden;

2) Van Prof. Hulleman, zijne Oratio inauguralis;

3) Van Dr. Epkema, zijne Epistola critica.

Omtrent de HH. Dr. J. J. de Gelder en Dr. L. A. te Winkel, die vroeger honorair lid waren, doch door de verandering hunner omstandigheden daarvan vervallen zijn, wordt besloten, dat het bestuur nog ééne poging zal doen, opdat blijken moge of genoemde Heeren plan hebben gewoon lid van het genootschap te worden of niet.

P. v. b. 2. De rekening en verantwoording van den penningmeester wordt tot de volgende vergadering aangehouden, omdat door de afwezigheid zoowel van den penningmeester als van de redactie van het Tijdschrift geene genoegzame ophelderingen kunnen gegeven worden omtrent de berekeningen der HH. Kemink en Zoon te Utrecht.

P. v. b. 3. Uit het verslag der redactie van het Tijdschrift blijkt, dat weldra een nieuw nommer der Bijdragen het licht zal zien, doch dat de redactie zich deerlijk teleurgesteld heeft gezien in hare hoop op medewerking der leden, zoodat zij dit nommer eigenlijk niet heeft geredigeerd maar gemaakt. De redactie stelt voor een anderen uitgever voor de Bijdragen te zoeken, waaromtrent de vergadering een daartoe strekkend besluit genomen heeft: de vergadering kan niet nalaten deze gelegenheid te gebruiken om de leden des genootschaps aan te sporen de taak der redactie door trouwe medewerking te verligten en de aanwezigen beloven hiertoe het hunne bij te dragen, en hopen daardoor voor een volgend jaar zoodanige klagt der redactie afgesneden te zien. In de plaats van Dr. Kappeyne van de Coppello, die ten dringendste verzocht had als lid der redactie niet herkozen te worden, wordt met meer-

derheid van stemmen gekozen Dr. van den Es, die deze benoeming aanneemt in de hoop van trouwe hulp der leden des genootschaps. De HH. Dr. Burger en Dr. Terpstra hadden ook bedankt als lid der redactie, doch de vergadering besluit die twee HH. heuschelijk uit te noodigen hun mandaat minstens tot den tijd van hun aftreden te behouden, aangezien de regeling met de HH. Kemink en Zoon nog geheel niet in orde is, en het voor drie geheel nieuwe redacteuren hoogst moeijelijk en bezwaarlijk zou zijn, om onbekend met hetgeen gebeurd is in deze zaak eenige orde te brengen.

P. v. b. 4. De noorder-sectie heeft hare vergadering op den 6 April 1858 te Assen gehouden; van de wester-sectie is geen verslag ingekomen, doch Dr. Sluiter deelt mede, dat deze tweemaal vergaderd is geweest: op deze vergaderingen, door een zestal leden bijgewoond, werden veelal de zaken van het onderwijs besproken en onder anderen heeft Dr. C. P. Burger een uitvoerig plan medegedeeld omtrent het onderwijs op de zoogenaamde afdeeling B der gymnasiën, waarover nog al eenige discussies gevoerd waren.

P. v. b. 5. Voorstellen waren niet ingekomen; Dr. van den Es wijst op de goede zorgen van den tegenwoordigen secretaris, die de notulen der vorige vergaderingen, die door vorige secretarissen geheel verwaarloosd schenen te zijn, in het notulen-boek heeft gevoegd, terwijl hij hoopt dat in het vervolg het besluit der vergadering von 1856 gehandhaafd worde, dat nam. de notulen van iedere vergadering uitvoerig in het daartoe bestemde boek zullen opgeschreven worden: verder hoopt hij dat in 1859 de lijst der boeken van het genootschap gereed zal zijn, tot welks vervaardiging het genootschap reeds in 1849 besloten heeft. Eindelijk verzoekt hij dat voor de Bijdragen van 1859 en 1860 (want volgens de voorrede van de Bijdr. van 1856 was dat nommer eigenlijk voor 1857, zoodat thans 1858 verschijnen moet) door de gewone en buitengewone leden weder jaarlijks *f* 1.50 betaald moge worden, waartoe de vergadering besluit.

P. v. b. 6. Voor de volgende vergadering, die in 1859 te Leiden gehouden zal worden, wordt met bijna algemeene stemmen als voorzitter herkozen Dr. J. G. Ottema.

P. v. b. 7. Over de benoeming van een lid der redactie, zie *P. v. b.* 5.

De voorzitter deelt mede, dat ook de penningmeester dit jaar moet aftreden; met algemeene stemmen wordt Dr. J. Dornseiffen daartoe herkozen.

P. v. b. 8. Wetenschappelijke mededeelingen worden door niemand gedaan: alleen brengt Dr. van den Es eenige afgedrukte vellen van een grieksch-hollandsch Woordenboek ter tafel, dat door hem volgens het griechisch deutsches Wörterbuch van Dr. V. Ch. F. Rost bewerkt en onder medewerking van Prof. C. M. Francken bij de Erven C. M. van Bolhuis Hoitsema te Groningen uitgegeven zal worden.

Daar niemand meer iets heeft mede te deelen, sluit de Voorzitter de vergadering.



